

પ્રકાશકનું નિવેદન

મુખ્યમાં ગોવર્ધનરામ શતાબ્દી ૧૦ મી જન્મજયોત્સવી, ૧૯૫૬ ને દિવસે ઊજવાઈ તે પ્રસંગે આ સરથાના તે સમયના પ્રમુખ સ્વ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીના નેતાવ નીચે ગોવર્ધનરામનું સ્વાર્થી સ્મારક રચવાના ઉદ્દેશથી એક સમિતિ, "ગોવર્ધનરામ સ્મારક સમિતિ", રચવામાં આવી હતી. ગોવર્ધનરામના અપ્રસિદ્ધ અને અપ્રાપ્ય ગ્રંથોનું સંપાદન કરણે એ આ સમિતિનો એક ઉદ્દેશ હતો.

આ ઉદ્દેશ પાર પાડવા એ સમિતિએ કુળંક ગુજરાતી સભાને ૧૯૫૭-૧૯૫૮ માં કુલ રૂ. ૪૩૧૬.૦૦ની રકમ સુમરત કરી હતી. આ યોજના અનુસાર આ સંસ્થાએ આજ પહેલાં નીચે પ્રમાણે ગોવર્ધનરામનાં પુસ્તકોનું સંપાદન કર્યું છે.

૧. કવિ દયારામનો અક્ષરદેહ (બીજી આવૃત્તિ) ૧૯૫૬
૨. નવલરામની જીવનકથા
૩. સાક્ષરજીવન

પહેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના

પ્રમુખપદેથી આપેલા આખ્યાન સાથે

(ત્રીજી આવૃત્તિ) ૧૯૫૮

૪. The Classical Poets of Gujarat

(ત્રીજી આવૃત્તિ) ૧૯૫૮

હવે આ સંસ્થા ગોવર્ધનરામ સ્મારક ગ્રંથમાલાનું આ પાંચમું પુસ્તક પ્રકાશિત કરે છે. ગોવર્ધનરામે સ્વહસ્તે લખેલી અને ખૂબ જ જજ્જરિત રૂપે સચવાયેલી એમની ૧૮૮૮ થી ૧૯૦૬ સુધીની અંગ્રેજી સંપાદન સ્વ. કાન્તિલાલ જી. પંડ્યા, શ્રી. રામપ્રસાદ પ્રે. બક્ષી અને સ્વ. સન્મુખલાલ ઝ. પંડ્યાને હાથે ખૂબ જ કાળજીથી થયું હતું; અને એ ૧૯૫૭-૫૮ માં ત્રણ વિભાગમાં છપાયું હતું. એ સંપાદન મૂળ સંપાદકના હોદ્દાએ હતું.

એ સંપાદક ત્રિપુટીમાંના એક શ્રી. રામપ્રસાદ બક્ષીની સમર્થ વેબનીયી એ દોહનનું પણ વિવેકપૂર્વક થયેલું દોહન અહીં એક પુસ્તક રૂપે ગુજરાતી ભાષામાં સુલભ થાય છે વળી, રફેપણુકોમાં જેવા મળતી ગોવર્ધનરામની વિચારધારાને વિશદ નિચોડ આપતું “ગોવર્ધનરામનું મનોરાજ્ય” એ નામનું તા. ૧૬-૮-૧૯૫૯ ના રોજ નડિયાદ, સાક્ષરો વિશેની વ્યાખ્યાનમાલામાં શ્રી રામપ્રસાદ બક્ષીએ આપેલું વ્યાખ્યાન આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનારૂપે અમે જોડ્યું છે તે વાચકોને ઉપયોગી નીવડશે ગુજરાતના કાયરીસાહિત્યમાં મળતા “મહાદેવભાઈની કાયરી” અને “નરસિંહરાવની રોજનીશી” જેવા પુસ્તકોમાં આ પુસ્તકથી પડતી વિશિષ્ટ ભાત અભ્યાસી વાચકો પોતે જ જોઈ શકશે.

અંતમાં, અરધા સૈકા સુધી અધકારમાં રહેલી ગોવર્ધન-રામની મૂળ અગ્રેજી રફેપણુકોનું ખૂબ જ ખતપૂર્વક સંપાદન કરીને તેને પ્રકાશમાં આણનાર, અને કાર્પસ ગુજરાતી સભાને આ અથમાલાનું કાર્ય મમતાપૂર્વક સોંપવામાં નિમિત્તભૂત, રવ. કાન્તિલાલ જ પઠ્યા અને રવ. સન્મુખલાલ જ પંડ્યાનું અહીં કૃતજ્ઞતાપૂર્વક સ્મરણ કરું છું.

૧૫-૧૨-૬૯
મુખર્ષી ય BR

વિલોચન કે. ધ્રુવ
સં માનાઈ મત્રી
કાર્પસ ગુજરાતી સભા

સંપાદકનું નિવેદન

ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીની અંગ્રેજી રફપબ્લિકેશનું સંપાદન અને મુદ્રણ પૂરું થયું ત્યાર પછી સ્વ. શ્રી સન્મુખભાઈ પંથ્યાએ પોતાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરી તી કે એના સાથે ભાગોનો સંક્ષિપ્ત, સારગ્રાહી, ગુજરાતી અનુવાદ થાય તો સારું. એ સદ્ગતની ઈચ્છા અનુસાર એ મિત્રકાર્ય તરત જ શરૂ કરીને એમના જીવન દરમ્યાન પૂરું કયું હતું. એ આજે જપાઈને પ્રકટ થાય છે એ મારા માટે ઋણમુક્તિના આનંદનો પ્રસંગ છે.

ગોવર્ધનરામભાઈની આ રફપબ્લિકેશનની વિચારસરણિ ક્યાંક ક્યાંક - વિશેષતઃ અધ્યાત્મવિષયક ભાગોમાં - કંઈક સંકુલ બની હોવાથી એના અનુવાદમાં પણ એ સંકુલતાની અસર રહેવા પામી છે. સરસીકરણનો પ્રયાસ વિરતાર વધારે અને ચિન્તાનની ગહન મૂર્તિને અદશ્ય કરે એવું મને લાગ્યું. ઉપરાંત આજનો આવા અંગ્રેજીનો વાચક આવી ગઘશૈલીથી પરિચિત થયો છે અને ટેવાયો પણ છે; એટલે જે છે તે તેમ જ રહેવા દીધું છે.

ગોવર્ધનરામનું મનોરાજ્ય

સ્કેપ્યુક્સનું સ્વરૂપ

ગોવર્ધનરામભાઈની સ્કેપ્યુક્સ સાધારણ પ્રચલિત - પ્રકારની સ્કેપ્યુક્સ નથી. 'સ્કેપ્યુક' શબ્દ સામાન્ય રીતે, વાચન દરમિયાન ઉપયોગી અને સંગ્રહયોગ્ય જણાયેલા મહત્ત્વના અંશોના, વર્તમાન-પત્ર આદિમાંથી ટાપીને એક પોથીનાં પાનાંઓ ઉપર ચોડેલા સંગ્રહનો નિર્દેશક છે. ગોવર્ધનરામભાઈની સ્કેપ્યુક્સ એ પ્રકારની નથી.

ગોવર્ધનરામભાઈની સ્કેપ્યુક્સ તો એમના વાચનની અને વાચન-માંથી જીપજેલા વિચારોની, જીવનક્રમની તથા અભ્યાસક્રમની યોજનાની, જીવનના દૃશ્યની અને આદર્શોની, મનનપૂર્ણ નોંધો છે. એમાં પોતાની અને પોતાના સ્વજનોની પ્રકૃતિની ધૃતક્રિયા અને મૂલવણી છે; કૌટુંબિક ઘટનાઓની વિવેચના છે; સમકાલીન સામાજિક, ધાર્મિક અને રાજકીય પ્રશ્નોની વિચારણા અને વિવેચના છે; ધાર્મિક અને નૈતિક લાવનાઓની પર્યાલોચના છે; તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયોની મીમાંસા છે. એમાં ઠાંકું મનન છે, ન્યાય-અન્યાયનો, સત્યાસત્યનો, ઠાપો-કાયનો ઉતાવળો નિર્ણય કરવો જેમના સ્વભાવમાં જ નથી એવા નિષ્પક્ષપાત વિચારકનું એ વિશેનું મનોમંથન છે, અને એ મનોમંથનમાંથી તરી આવતું તત્ત્વનવનીત છે. એની લાખા અંગ્રેજી છે.

“સરસ્વતીચંદ્ર”ના ટૂંકા લાગ માટે ગોવર્ધનરામભાઈએ “સરસ્વતીચંદ્રનું મનોરાજ્ય” એ ઉપશીર્ષક ચોંટ્યું છે. આ સ્કેપ્યુક્સ ગોવર્ધનરામભાઈનું મનોરાજ્ય છે.

સંપાદન-પ્રકાશન :

આ મનનનોંધનો પ્રારંભ એમણે ૧૮૮૫ના જાન્યુઆરીની પહેલી તારીખે, એટલે મુબઈની વરિષ્ઠ અદાલતમાં વકીલાત શરૂ

કર્તા પત્રી પાત્ર મહિને કર્યો હતો આ પ્રનાંભે નોંધ ગખવાની
 પદ્ધતિ નવેબર ૧૯૦૬ મુધી ચાલુ ગઈ હતી, અને એની જુદીજુદી
 સાત પોથીઓ બની હતી પ્રોફેસર ગજગર, રણજિતગમ વારાલાઈ,
 બલરાતરાય દામર વગેરે મિત્રે જે આ નોંધપોથીઓને વાચી અને
 એને પ્રખટ કરવાના મનોરથો એ આ હતા, પ્રનાંભે પાંચ કર્યા હતા
 એમ જણાય છે પણ એમની ઇચ્છા અર્થ ન થઈ, અને આ
 નોંધપોથીઓ લગભગ ૫૦ વર્ષ સુધી અપ્રકટ ગઈ છેક ૧૯૫૫મા,
 ગોવર્ધનરામ જન્મશતાબ્દી નિમિત્તેના બિજાઈએ અમરે, આ
 નોંધપોથીના પ્રકાશનની યોજના ઘડવામા આવી મધી પોથીઓમાના
 ૭મી પ્રમાણમા નાની અને વધારે આરી ગ્થિતિમા ૧૧ી તેથી સર્વ-
 પ્રથમ એતુ પ્રકાશન હોય ધગવામા આગ્યુ એના સંપાદનતુ પરિશ્રમ-
 પૂર્ણ કાર્ય ડો કાન્તિલાલ છ પડ્યાએ પોતાના પૂજનીય મામા
 પ્રત્યેના બેટા ભક્તિભારથી, શ્રી સન્મુખલાલ પડનાના જનતાની
 દષ્ટિને અદ્વય રહેતા પણ મહત્તરના સહકારથી, પૂર્ણ કર્યું અને એ
 સાતમુ પુસ્તક, "Govardhanram Madhavram Tripathi's
 Scrap Book Vol VII ' ૧૯૫૭મા પ્રકટ થયું .

બાબીના છ પુસ્તકોના સંપાદનતુ કાર્ય કાન્તિભાઈએ અરિરત
 શ્રમથી અને અમન્દ ઉત્સાહથી ચાલુ રાખ્યુ હતુ, અને એમા એના
 સંપાદકોએ નમ્ર સહકાર આપેનો હસ્તલિખિત પુસ્તકોના કાગળ
 જર્જરિત ૧૧૦ લખાણના પ્રત્યેક શબ્દનો, અક્ષરનો, ઉકેલ કાળજી
 અને ચૈર્ય માગતો હતો ઉદ્વેગકાર્ય થતા પત્રી એની ત્રણ નકલો
 ટાઈપ કરાવવાની હતી, મળ સાથે સરખાવીને સુધારવાની હતી, મૂળમાના
 દેવનાગરી લિપિમા લખાયેલા શબ્દો, વાક્યો અને પ્રોત્કો એ
 નકલોમા હાથે લખીને ઉતારવાના હતા પ્રકાશનયોગ્ય ભાગોની
 પસંદગી કરવાની હતી આવશ્યક હોય ત્યા વિવરણ-નોંધો લખવાની
 હતી અથવા આરભમા પ્રતારના અને અતે વિવચસ્ય તથા
 અનિર્દિષ્ટ નામોની કક્ષારી અનુક્રમણી તયાર કરીને મૂકવાની હતી.
 અને પછી, અથોમા મુદ્રાની છબીઓ મેળનીને, એના બોત્કો કરા-
 વીને, અથોતુ મુદ્રણકાર્ય પાર પાડવાતુ હતુ

આ કાર્યસરણિમા સૌથી પ્રથમ કરવાના, ન-ન કરાવની તથા
 સુધારની અને એમા દેવનાગરી શબ્દોની પૂરણી કરવી એ, શ્રમસાધ્ય

કાર્યો એ ક્રાન્તિભાઈ પણ્યાએ પોતાની નાદુરસ્ત તમિલત હતા પણ એમની પુત્રી કુ રજનીબહેનની તદાયતાથી ચાતુ રાખ્યા હતા પણ એમની જિભારી ગલીંગ બની, મેપ કાર્ય એઓ જાતે પૂર્ણ કરી શકે એવો સભન ન મળ્યો પરંતુ, એ કાર્ય આ અથોના ખીજાને ૦ પાત્રો ઉપાડી લેશે એમ એમને ખ્યાતગી આપનામા આની પત્ની પણ કાર્ય પૂર્ણ થયેતુ તથા મ્હેપણુકસ જે અથમા પ્રખટ થયેની એઓ જુએ તે પહેલા, ૧૪મી ઓગોબર ૧૮૫૮ને દિવસે, એમને અર્ગવાસ કર્યો અથોતુ સપાદન અને મુજબ ૧૮૫૮મા નમાપ્ત થયુ

ગોવર્ધનરામભાઈની મનનનોધના અપાનના આ અસિયસમા સયુક્ત થરાનો અણુધાર્યો અરસા મને સાપડ્યો અને એ અપિયજનો પુણ્યપ્રભાસ આજની મારી આ તીર્થ-યાત્રામા પશિણુમ્યો આજે, ગોવર્ધનપૂજનિમિત્તે, નાનાવાયે ઢહેની શુજરાતની આ નાનૂનિમા અપનાતુ અને ગોવર્ધન-મૃતિમસ્તિતુ દશન કવાતુ સદ્ભાવ અને આપડ્યુ

મ્હેપણુકસ-મનનનોધો-માં

મનન, મનોભાવ અને મનોરથ :

મનનની અને મનોમથનની આ નોધો સમ્યક્તીચદ્રના અમર સર્જકની તત્ત્વઆદિણી પ્રતિભાતુ, સદસદ્વિવેક કરતી ચિત્ત રત્ની પ્રવૃત્તિતુ, હૃદયભારની વિમૃતિતુ, વિવિધ હતા એક જી દર્શન કરાવે છે

દિવસે દિવસે, તાગીખ અને વાગના નિર્દેશ સાથે, નોધાયેલી હોના છના આ મનનનોધો રોજનીલી નથી અને એ રોજનીલી નથી તેથી મહાન લાભ એ થયો છે કે એમા ભાની વાય-ને ઉપયોગી અને અનુપયોગી એવી દન દિનિત સર્વ ઘટનાઓનો અભાવેશ નથી થયો એમા લેખકના જીવનના મહત્ત્વના પ્રસંગોની, એમની પવિત્ર નીતિમર અને પ્રભુધક્ષાપૂર્ણ જીવનભાવનાની કેવળ ધનાર્જનમા જ નિમગ્ન ગહેરા પ્રત્યેની એમની અરુચિની, અને આ સર્વના મળમા રહેલી એમની તત્ત્વદષ્ટિની, માત્ર નોખ નહિ પણ મીમાસા મગૃહીત થઈ છે ધનસત્રગ ગોવર્ધનરામભાઈની

“ અર્વશતાન્દીના અનુભવગોન ” મા “ અગોનગેના રુણસહાર ” એ ખડમાત્ર વચન “ ચડોતર એટલે ગુજાતતુ મજ ”

પ્રકૃતિને જ અરુચિકર હોવા છતાં, કોટ બિંદુ અને મામાનિક-
જવાબગારીને કમાવી દે એટલી બિનજવાદારીની દર મુખી એ
અરુચિ પહોંચતી નહોતી, જેમના જીવનનિર્વાહનો અને સુખનો
આધાર પોતા ઉપર હતો એવા માનવિતાને, પત્નીસતાનોને અને
બહેન-ભાણેજીદારને પોતાના આર્થિક અપર્યાપ્તિથી અગવડ દે દે
ભોગવવાનો પ્રમજ ન આવે અને પોતાને જીવનનિર્વાહ પૂરતુ તથા
આ ફરજો અદા કરવા નહિ મળી ગદે એ માટે ગોવર્ધનગમભાઈ
સતત સચિત ગયા હતા પણ એથી વિશેષ લક્ષ્મીનૃપ્ત્યા એમને
નહોતી અજાનના ભરણુપોષણ માટે અનિવાર્યત અપેક્ષિત ધનની
જોગવાઈ અને અધિકતર ધન પ્રત્યે નિગ્રહેલ-વૃત્તિ એ એમથી પગિણુમનુ
યોગક્ષેમ વિરાનુ મનોમથન તથા (પોતે પૂર્ણત પ્રભુને લગેમે સ્ત્રીને
સર્વથા નિર્લિપ્ય બને તેની માર્ગપ્રપત્તિ મુખી ન પહોંચતી પરંતુ
નિજપ્રપત્તનો અનકાશ ગમતો પ્રપત્તિ મુખી જઈ ને વિગમતી એમની
પ્રભુશ્રદ્ધા હતી તેથી) પ્રભુશ્રદ્ધા અને પુરુષાર્થ વચ્ચે પ્રમાણુ જળવવાની
ચિન્તા, એ આ મનનનોવામા એક વિશિષ્ટ વાનાવજી સર્જતાં
તરવો છે

નિર્લોભ નિર્મોહ પ્રકૃતિ:

ગોવર્ધનરામ શુદ્ધ સસારી ભાવથી પર તતા, જીવનની તુલ્ય
જાળથી ઘેરાઈ ન જરાની એમની વૃત્તિ હતી અને પોતે જેને
જીવનનુ મુખ્ય કર્તવ્ય માનતા હતા એવા ન્યદેલ અને માનવતા
પ્રત્યેના 'ધર્મનુ' મથાશક્ય આચરણુ કરવાની એમની ઉગ્ર અભિલાષા
હતી એ સેવાધર્મ પોતે અર્થોપાર્જનમા અને તદનુપગી સસાર-
વ્યવહારમાં સડોવાયેલા રહે તો સિદ્ધ ન થઈ શકે એવુ જણાતાં
તેઓ વધતી જતી કમાણીવાળી વધીવાત છાડી દેવાને તૈયાર થયા
હતા અને, એમ કરવાથી જે દારિદ્ર આવે તો, મેવાધર્મને વિદ્યાર
બને તેની રિપુવ લક્ષ્મીના કરતા કર્તવ્યસિદ્ધિની અનુકૂળતા ડગી
આપે એવી—નિર્ધનતા નહિ પણ—પર્યાપ્તધનતા એઓ વધારે પસંદ
કરતા હતા. આ કર્તવ્યભાવના અને ધન પ્રત્યે કેવળ સાધનદષ્ટિ
એમનાં આ વચનોમા વ્યક્ત થઈ છે.

“Poverty is to me not a nuisance in itself, and
as a matter of course, I wish to avoid it as a means-

to performing my duties to my country and to mankind and to enjoying the full extent of a literary and philosophical life. I court a handsome retirement with this very object in view. If this were not my object, poverty would be a blessing to a man that has no worldly cravings and no admiration for the sight of a full chest that is not to be emptied. So far as my eternal infinite soul goes poverty is rather a blessing—a retirement from the whole world of nonsenses and self-inflicted labours and pains. — Scrap-Book 4, part 2 p 16

આમ એમને નહોતી સાસારિક તૃષ્ણા અને નહોતી અખૂટ ધનભંડારની અપેક્ષા એમના અનંત અમર આત્માને તો અસાર સસારમા જાને લેહોરી લીધેના કષ્ટમય જીવનપ્રપચમાંથી મુક્ત કરનારી દરિદ્રતા આવીશોદ્ધસમી લાગતી હતી તે છતાં જો તેઓ નિવૃત્તિ કાળમા ધનની કેવળ પર્યાપ્ત ગ્રાધન તરીકે અરુપતમ આનંધ્યકતા પૂરતી અપેક્ષા રાખતા હતા તો તે એટલા જ માટે કે એમને બીજી સર્વ ચિતાથી મુક્ત થઈને અદેશ પ્રતિ અને માનરતા પ્રતિ પોતાનો અવધર્મ બાળવો હતો તથા સાહિત્યપરાયણ તરુદાનમય જીવનનો સાચિરક આનંદ માણવો હતો.

લકીલાત ચાલતી હતી ત્યાં સુધી આ અમગ્યા ઉપનિયત નહોતી થઈ ધનની પર્યાપ્ત કે ન્યૂનતા એ પ્રશ્નની નિચાગણાનો અવકાશ નહોતો. ઊપજ્યો એ પ્રવૃત્તિમય જીવન દરમ્યાન એમનું લક્ષ્ય નિશ્ચિન હતું. દ્રવ્ય અન્યાયથી ન મેળવવું, મજે તેટલાથી સતોષ ગાખવો, ધનવિષ્ણાથી જેચાઈને પોતાની પ્રવૃત્તિને તથા પોતાની નીતિને પ્રતિષ્ઠા હોય એવા પરિશ્રમમા ન પડવું એમની નીતિ-વૃત્તિ હતી હતી.

“To aspire to be rich beyond necessity is meaningless following of the groove of worldlings and involves the conversion of money to the end of life from its position of mere means of life (S B 4. 2. 40).

સસારી જીવોને ચીને ચાતીને ધન પાછળ દોડવું, એ ચીનામા ડૂસાઈને જે ધન માત્ર જીવન સાધન છે તેને જીવનનું એક અતિમ

લક્ષ્ય બનાવવું, એ એમની પ્રકૃતિમાં જ નહોતું આસ્પષ્ટ દોષ
તેથી વગર ધનનો લોભ ન રાખવો એ એમની પ્રકૃતિનું નીતિ અને
વૃત્તિ હતી

જેટલી ધન પરત્વે, તેની જ સત્તા અને કીર્તિ પરત્વે એમની
નિર્લોભતા હતી 'Money' If God gives me enough to
keep body and soul together and to do my duty to
my dependants, I do not want more 'Indifference to
money has been my nature I have no longing to be
rich I do not possess love of power Fame has no
meaning in my eyes Mundane greatness is like the
situation of the monkey on a tall tree—those on the
nether earth may have to look up to enjoy and ad
mire the monkey '

गिरिशिखरगतापि काकपक्षिर्न हि तुलनामुपयाति
राजद्वसै ।

S B 4 2 p 52

આરી નૈમર્ગિક, અભાવસિદ્ધ હતી એમની ધનની અનુપ્રા
અને સતોપવૃત્તિ આરી દૃઢ હતી તે એમનાં સત્તાની અરુચિ અને
કીર્તિની તુલનાની પ્રતિનિ

રાજ્યમેવાનો અસ્વીકાર

અને એમાંથી એઓ અનેક પ્રયોજનો હતા વિચિત્ર થતા
નહોતા કન્ધ, જૂનામઠ વગેરે રાજ્યો તરફથી વપ્તા મોટા પગારની
ઉચ્ચ પદની નોંટે નિમત્રણો વાગવા મળ્યા કગ્તા હતા અને ડાઈ
કોઈ વાગ માત્ર મેવાપરાયણ નિવૃત્ત જીવનમાં આદર્શની રેખાને
પરિણામે અજનોને દમઅભાવથી ઝટ વેંતુ ન પડે એટલા ખાતર,
એવા નિવૃત્તજીવનમાં ઝપવારતા પદના જગર પૂગતી બચન કરી
લેવાય એવા ઉદ્દેશથી, રાજ્યમેવા નીકા-રાની વૃત્તિ એમને થતી પણ
એમાં એમનું એ- દૃઢ ના હતું, કે એરી તક વગર માગ્યે, સામે
આનીને આવે, તો જ સ્વીકારની ગમે તેની વિરમ સ્થિતિ વે ના
પડે તો પણ કદાપિ પોતે સામે આનીને નોડગેની માગણી કન્ધી નહિ-
અને વગર માગી નોકરી મગે તેમાં પણ પોતાના નીતિસિદ્ધાંતોના પૂર્ણ
પાળનનો અવકાશ રહે તેની ખાતરી હોય તો જ વિચાર કરવો

આવો વિચાર કરીને તેઓ વારવાર એક જ નિર્ણય કરતા કે કોઈ રાજ્યની નોકરી, ગમે તેટલો પગાર મળે તો પણ, કરતી નહિ. હા, તેઓ અનેકવાર, મેનામય-નિવૃત્તજીવનને અનુકૂળ પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત કરના ખાતર, વણમાગી મળે તો નોકરી લેતી એ વિચાર તરફ ધ્વનતા પણ પ્રત્યેક પ્રસંગે પુખ્ત વિચાર કરીને અતે અનિચ્છા જણાવી દેતા અને તેઓ આ રીતે સયોગવશાત્ નોકરી લેવા તન્હ કોઈ વાન ધ્વનતા જણાતા પરંતુ છેલ્લે ના કહી દેતા એ ઘટના પણ એમના સ્વભાવનું જ અનિવાર્ય પરિણામ હતી એમના એ સ્વભાવમા જ એના તરફે હતા જે એમને નોકરીનો સ્વીકાર કરવા ન દે એવા એક તરફનું દર્શન આપણને એમના આ વચનમાં થાય છે.

“ But the judicial function of sitting in judgement on fellow-creatures and doing the hangman's work on the bench and standing the chance of doing injustice and injury from the Bench—this is the Sword of Damocles, and my conscience has not the presumption nor the audacity to ignore the existence of this sin coloured sword in order to benefit my worldly interests ”

— S B 4. 2, p 14.

એ અસ્વીકારનાં સ્વભાવગત કાન્થો.

ન્યાય કરનારો અધિકાર ભોગવવા જતા રખેને કોઈને અન્યાય થઈ જવન એની ભીતિ જેના અત કરણુમા રહી હોય, નિગ્મગધીને પ્રાણુદ દેવાઈ જાય એની આગકાનું ચક્ર ન્યાયાત્રને બેસનારને મસ્તકે ધૂમતુ જેને દેખાતુ હોય, એ ધૂમતા પાપરઆ ચક્રના અગ્નિત્વને અવગણનાની ધૂષ્ટતા જેના માનસમા ન હોય, એવો અન્યાયભીરુ અને પાપભીરુ પુરુષ ગણ્યની ન્યાયનિર્ણયના પ્રસંગ આણનારી નોકરી કહી પણ સ્વીકારી ન શકે અને એ અન્યાય-ભીરુતા તે જ ન્યાયીગતા છે, માનરમેષ છે, એ પાપભીરુતા તે જ પુણ્યપગાયણતા છે, અસ્ય નીતિમતા છે.

રાજ્યમેનાના સ્વીકારને અમભાવન બનાવતુ એમનું ખીરુ પ્રકૃતિગત તત્ત્વ હતુ એમના હૃદયમા દહ બનેલી અપિરત ચિતનનો વિષય બનેલી, દેસ મેવાની ઝખના.

“ The pecuniary and other goals to which service may lead cannot equal in momentousness my higher and wider duties to my country or even the goal of my retirement. It behoves me even to court poverty and obscurity for this purpose in preference to all the advantages of a dependent life whose results to myself I cannot carry with me beyond my death and to others would be less far-reaching than if I resisted the temptation.

S B 4 2 p 58

કેવો અવિચલ નિશ્ચય ! રાજ્યની નોકરી ન નોકરાવાથી, એ નોકરીથી થનાર ધનપાલને જતો કરવાથી, જે દારિદ્ર આવતું હોય તો લેને આવે ! જીવન અત્યંત અધનાગૃહન રહેતું હોય તો જીવે રહે ! ધન અને પ્રતિષ્ઠા નશ્વર છે, એનાથી મગ્ધોત્તર દખી ગદે એવું આત્માનું શ્રેય ઠઈ જ થવાનું નથી અને રાજ્યની કચેરીમાં ઉચ્ચાસને ખેસીને એક ખૂણે ભરાઈ રહેવાથી ખીખઓની-દેશજનોની અને માનવનાની-સેવા થતી નથી પર્ણોપત્તિ થવાની નથી ! ગોવર્ધનરામભાઈની આ સર્વજન-સેવા-પરાયણતા અને એ પુણ્ય મહેમંતીની સિદ્ધિને અર્થે ધનને, પદનીને, સત્તાને, પ્રતિગતને લગુ મણુનાની ભાવના ભારમિના કિરાતાજીનીય કામમાના આ પ્રતિદ્ધ સ્તોત્રનું અમરણ કરાવે છે -

અમિમાનધનસ્થ ગવરેસ્તુમિ સ્થાસ્તુ યશશ્ચિચીપત .
અચિરાંતુવિલાસચ ચલા નતુ લક્ષ્મી ફલમાનુષગિકમ્ ॥
કિરાતાજીનીય સર્ગ ૨ પ્રલોક ૧૯.

અર્થાત્ જેણે સ્વમાનને જ મનાયપત્તિ માની હોય, નશ્વર દેહને તથા જવાના જ છે એના અસ્થિય ગ્રાણનો ત્યાગ કરીને પણ જે સ્થિય યશ મેળવવા ઇચ્છતો હોય, એના મદાનુભાવને તો વીજળી જેવી ચચન લક્ષ્મી એ માન આનુષંગિક દેવ છે

આ સ્તોત્રમાં વણુવેની મદત્તાથી જુદા પ્રકારની—ઉચ્ચતર પ્રકારની—મદત્તા ગોવર્ધનરામની હતી આ સ્તોત્ર રચતી વખતે ગોવર્ધનરામ જેવાની પ્રિશિષ્ટ મદત્તા ભારમિના લગ્નમાં હોત, અને એ મદત્તાને વક્ષમાં ગળીને એણે આ સ્તોત્ર ગાયો હોત, તો “ સ્થાસ્તુ

યશસ્વિચીવત્ —” િથ યશ વાઙ્માર ”—એ પદ્યભોગ દૂર ડરીને કેઈ અન્ય જ શબ્દ યોજવો પડ્યો હોત યશની પણ પરવા ગોવર્ધનરામભાઈને નહોતી એમો તો સાહિત્યના પ્રદેશમાં, મર્જન દિતને અનુદીને જેની વાસ્તવ્યકૃતિના આનુષંગિક ફન ઉપે, અનન્ય સાધારણ પ્રીતિ મળી ચૂખી હતી અને એઓ એ જાણતા હતા, પરંતુ એ પ્રીતિને તેઓ ધૂમાડા જેવી તુરંત માનતા હતા એવું એમનું આ વચન દર્શાવે છે —

“Literary fame-smoke-is far greater than of any compeer ”— S B 4 2, p 21

એમની આવી યશની પણ તિરસ્કિયા લક્ષમાં રાખીએ તો ભારતિના ઉક્ત શ્લોકોમાં “સ્થાસ્તુ યશસ્વિચીવત્ ” એને બદલે “વિશ્વહિત વિધિત્સત્ .” શબ્દો મૂક્યા પડે

કુટુંબવત્સલતા —

મેરામય અધર્મના અનુધાનની ખાતર ધનવાહની ઉપેક્ષા કરનાર ગોવર્ધનરામ પોતાને આધારે રહેના કુટુંબના મુખની ખાતર માન પામીપ્ત અને અનારામનજન ધનની, સાધન તરીકે જ, આવશ્યકતા સમજતા હતા એ આપણે જોયું એમની એ સમજના મૂળમાં એમની કુટુંબવત્સલતા હતી એમનું એ સ્વજન-નાતકન્ય અપાર હતું સ્વજનોની ન્યાય અને ધર્મ ઈ-છાઓ પૂર્ણ કરવામાં એમણે પૈસો ખચકાતા પાછું જોયું નહોતું માતાપિતાની તીર્થયાત્રા કરવાની અભિનાયા તૃપ્ત કરના માટે એમણે જાતે અગરડ વેડીને, પત્ની લલિતાગૌરીને અગરડ વેડાવીને, હમરો રૂપિયા ખર્ચ્યા હતા ધનના ભોગ ઉપરાંત, કુટુંબની શાન્તિને ખાતર એમણે અને લલિતાગૌરીએ પોતાની શાન્તિનો ભોગ આપ્યો હતો આ દપતીએ ભારોજડાને નિજસતાનોથી અધિક ગણીને પાળ્યા હતા અને આ પ્રકારનો, ધન અને સ્વમુખ ઉભયપો, ત્યાગ કરવાની તક મળી એટલી એઓ પોતાને ધન્ય માનતા હતા

To have been called upon by the Great Will to make the sacrifice and to have been enabled to sacrifice these were the privileges accorded to me, and it is meet that I value my privileges as such + + +
Who else has been allowed such privileges ?

સરજનાથે ત્યાગ કરવાનો અવસર સાપડ્યો એ માટે શક્તિ
 “ મહેશ્વર ” એ આપી, એને એઓ પોતાનું આકોભાગ્ય માને છે
 અને એ માટે સાત્ત્વિક સ્વાભિમાનથી, જાગે કે જાની દુવારીને, પૂછે
 છે “ છે કાઈ ખીજે જેને આવો ત્યાગનો અધિમા સાપડ્યો હોય ? ”

સ્થિતપ્રજ્ઞ માનસ —

ગોવર્ધનરામનું જીવન ત્યાગમય હતું, અને માનસ આવું નેહ
 મય હતું છતાં એ જ માનસ સદજ ન્યજન-સ્તેદને આચારિક બધત
 માને, એવું એમનું સ્થિતપ્રજ્ઞ માનસ હતું એ દત્તો એમના તત્ત્વ
 જ્ઞાનનો પ્રભાવ આત્મન કામાય સર્વ પ્રિય મવતિ એ વેદાન્ત-
 વાક્યને ન્યાયે, પરમાર્થ દષ્ટિએ, આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ, એઓ એ
 રતેજની મનસુથી કરતા હતા અને યસુધૈય કુટુમ્બકમ એ રચનને
 ન્યાયે એઓ એ રતેદને માનવના પરિન્ત વિસ્તારતા હતા-

‘ I see my people as being only a part of a large
 mankind and no longer distinguishable from that
 world of mankind by any special affection in my heart,
 except by the accident of nearness and by the duties
 therefrom arising

S B 4 2 p 64

જીવન-જાળગ તરફ અરુચિ

એમને મેરાપગાયડું જીવનનો ઉત્પાદ હતો, જાણ જીવનની
 જાળગનો એમને મોહ નહોતો પણ એ જાળગ તરફ એમને અરુચિ
 હતી એમના જીવનની લગેણુ ત્યાગમન સેરામા મેરાપગાયડું આધ્યાત્મમા,
 વ્યતીત થતી હતી અને એ લગેણુ મેમનો સ્થિતપ્રજ્ઞની સર્વસમ
 ભાવજરી આધ્યાત્મિક ભાવનાથી ભરી હતી એવું એમની આ
 મનનોધ વાચના પ્રતીત થાય છે એઓ ધન પ્રમાતા ત્યારે એ
 રમાણીનો માનવ ત્યાજ્યાર્થે ઉપયોગ કરાની ભાવના મેવના એઓ
 પ્રવૃત્તિમય જીવનમા પરોવાના ત્યારે એ પ્રવૃત્તિને આકર્ષિક માનતા
 અને એ પ્રવૃત્તિને અતે આવનારી સેરાપગાયડું નિવૃત્તિને જ પોતાના
 જીવનનું ચરમ લક્ષ્ય માનતા એઓ પોતાના જીવનનક્ષત્રી સિદ્ધિ
 માટે પ્રયત્નશીલ હોય ત્યારે જીવનને એ લક્ષ્યગામી યાત્રામાંનો
 અધ્યયનો મુખ્ય માનતા અને જીવનને અતે આવનારા મરણને

અભિવ્યક્તિન અંતિમ યાત્રા માનતા, પોતાના મૂળધામ પરત લઈ જનારા પ્રવાસીનું દ્વાર માનતા.

“I pass from the thought of retirement to that last hope and relief of life which men call death.” To the passengers of Eternity who stay in this guest-house called life, death is the sailing on the breast of the oceanic vast to reach our Beautiful Home

સંન્યાસ પરત્વે એમનો મત

એમના તત્ત્વજ્ઞાનની અને એમાંથી પશ્ચિમના જીવનદષ્ટિની વિશિષ્ટતા એ હતી કે તેઓ જીવનના રત્નપ્રાપ્ત દર્તવ્યોની ઉપેક્ષા કરીને દર્તવ્યશન્ય કે નિષ્ઠર્થ આયુને ગાળે એ પ્રમાણેના સંન્યાસને ઉચિત માનતા નહિ એમને મતે સંન્યાસ એટલે, મુ ૧૦ ધનાર્જન-પરાયણ નાર્થમય પ્રવૃત્તિથી પર થઈને, ઉચ્ચતર માનવસેના-પરાયણ સર્વહિતધારક પ્રવૃત્તિમાં રોડ જીવનની પ્રત્યે-લાયકો સદુપયોગ, મોક્ષ એવે, અન્ય માનવોથી કે માનવમહાજથી વિમુખ બનેલા એક માનવના આત્માની પ્રપચ્ચમુક્તિ કે જન્મમરણ ॥ દેગમાંથી મુક્તિ નહિ પણ, આસક્તિમાંથી મુક્તિ, અનાસક્તિભાવે સકલ જગતની મેરામાં નિજ રાશ્ત્રિઓનું અમર્ષણ અને એ મેરામાં ખપી જવાથી થતો વેદનિષ્ઠ મત્તાનો, ‘અગ્નિતા’નો, લાય આ ખપી જતું એવે મેરા યતના અમર્ષિત થઈ જતું ગોવર્ધનગમભાઈના તત્ત્વ શંકાનું નયમ આધર ૭ આ નયમર્ષણ એમના પોતાના યામય જીવનમાં માગર થયેના આ વિગિષ્ટ તત્ત્વદર્શનને ગોવર્ધનગમે The Philosophy of Consumption એવું અગ્રે-૭, અને ઉત્સર્ગસિદ્ધિ એવું અગ્રે-૮ નામ આપ્યું છે એ તત્ત્વ શંકાના નયમનો પરિચય આપણે મેળવીશું.

મુદ્રેપણુસલુ-મનન નોધોનું—વિશિષ્ટ મહત્ત્વ

પણ એ તત્ત્વદર્શનનો પરિચય નીચે તે પહેલાં ગોવર્ધનરામની આ મનન-નોધોની વિગિષ્ટ મહત્તાનો નિદેશ નીચે

ગોવર્ધનગમભાઈએ ‘અગ્રવનીય’ મા-સેવન એના નોધા લાગમાં-ગોનાની જીવનદષ્ટિની મીમામા ૧૮૬૮-૮૯ ૭ ૫! એ મીમામા માત્ર વિચારગત જ નહોતી, માર નવનિધાના પાત્રોમ

છે, તે પદાર્થનિષ્ઠ છે, દ્રવ્યનિષ્ઠ છે, તેથી (પૃથ્વી, પાણી, વાયુ, અગ્નિ) એ ચાર દ્રવ્યોનો અભાવ હોય ત્યારે લક્ષ્ય બનવું નથી. અને અગ્નિ કાષ્ઠમાં નિમૂઠ ઉપે રહ્યો હોય છે, તે પણ લક્ષ્ય નથી; તે જ પ્રમાણે આ ગુણરૂપ શક્તિ અને ક્રિયાપ્રવર્તક મહેન્દ્ર અલલ્પરૂપે સકલ વિશ્વમાં વિતરી રહે છે.

હુ, તું, તે એવા જે આત્મતાનો અનેકરૂપ આભાસ છે તે સર્વ આ મહેન્દ્રોનો પ્રસાર છે :

મહેન્દ્રા સા વિશ્વો તદ્વિદિષ તનોત્પાત્મવિસરમ્
અહં ત્વં શત્ સર્વે સ્ફુરિતમિવ તસ્યા પરિસરઃ ।
કરોમીન્દ્રામ્યસ્મિન્મૃતિ મયનાદ્ મે વ્યવહતિઃ
મહેન્દ્રેવેન્દ્રા મે. ન કિમપિ ન તસ્યાઃ પરિસરઃ ॥

મહેન્દ્રા વિશ્વ એટલે વિશ્વવ્યાપક છે, અને વિદ્યુતની માફક વ્યાપી-વિતરી ગઈથી છે, જેમ એક જ વિદ્યુતના અનેક ન્યૂરણો થાય, તેમ આ એક જ મહેન્દ્રા હુ, તું, તે એમ અનેક રૂપે પ્રસરે છે “હુ કંડુ છુ,” “છન્દુ છુ,” “છુ” એવા વાણી-વ્યવહાર હુ અને ત્યાં દરુ, પરંતુ વસ્તુત્વ જે મહેન્દ્રા તે જ મારી ઇન્દ્રા છે, વિશ્વમા એવું કંઈ જ નથી જે એ મહેન્દ્રાનો પરિસર અર્થાત્ વિન્દાર ન હોય.

એ મહેન્દ્રાને વશ વર્તવામા, એની સાથે અકેશમય સંવાદ સાધવામા, હુ ખનો અનુભવ નહિ પણ મુખનો અનુભવ થવો જોઈએ. જો સંવાદ ન હોય તો કેવેશ અનુભવાય, મહેન્દ્રા આપણને પ્રજ્ઞા પવન પગણે ખેંચી જાય તેમ પગણે ખેંચી જતી જણાય; પણ જે વ્યક્તિ પોતાની ઇન્દ્રાને એ મહેન્દ્રામય જ બનાવી દે, એ મહેન્દ્રાને જ પોતાની ઇન્દ્રા સમજે, પોતાની ઇન્દ્રા અને મહેન્દ્રા વચ્ચે સંવાદ સાધે, તે વ્યક્તિને મહેન્દ્રા પરાણે ખેંચી જનારી કે આધાત આપનારી નથી લાગતી.

મહેન્દ્રાસમોરસ્ય શાન્તા લહ્યો

મવેયુર્યદા સા મહેન્દ્રા મદિન્દ્રા ॥

ત્યારે એ મહેન્દ્રા તે જ મારી ઇન્દ્રા બની જાય, અર્થાત્ મારી વૈશ્વિક ઇન્દ્રા સમર્પિતિષ્ઠ મહેન્દ્રાથી ભિન્ન, વિરુદ્ધ કે વિસવાદી

ન રહે ત્યારે એ મહેન્દ્રના સમીરની લહરીઓ (જેમી જતી જણાતી પવન લહરીઓ) શાન્ત બને છે (પરાણે જેમી જતી જણાતી નથી) વસ્તુતઃ જે ચરાની જરૂર જ ન્દેતી નથી

આ અવસ્થિત પ્રોકોમા ગોવર્ધનરામભાઈએ પરમતત્ત્વનો શ્રુતિ અને ઇન્દ્રિયા એ બે એના સ્વરૂપવાચક શબ્દોથી નિર્દેશ કર્યો છે મહેન્દ્રકમા એને માટે The Great Force અને The Great Will એ અગ્રેજી પર્યાયો પ્રયોજ્યા છે એ પરમતત્ત્વનું-જેનો એમણે આ ૨૧ પ્રોકોમા સદ્વસ્તુ એ શબ્દથી પણ નિર્દેશ કર્યો છે તે પરમતત્ત્વનું, નિગૂઢ અનંદ, માક્ષાન્વરૂપ તે The Great Force અને એનું ક્રિયાપ્રેરક અલક્ષ્ય સક પાત્મક સ્વરૂપ તે The Great Will. નિગૂઢશક્તિ Latent Force-ગુણરૂપે અનિગૂઢ છત્તા Latent Will-ક્રિારૂપે લક્ષ્ય જગતમા લક્ષ્ય બને છે એનું ગોવર્ધનરામભાઈનું મત ય સમજાય છે પ્રમાતા પ્રમેય પ્રમાણ એવા વિવિધરૂપે વ્યક્ત થતું જગત આ ગુણોની અને ક્રિયાઓની ગૂંથાગેની જગ છે તદ્દત્ત ગુણના ત્રિયાણા ચ જ્ઞાતમ અને ગુણોનું તથા ક્રિયાઓનું આ જે અનેકવ્ય અનેકરૂપે ભાસતું નંદાનું, તે એક અવસ્તુનું જ બીજું નું છે ગુણના ત્રિયાણામનેકત્વમેતત્ત્વ સ્તદેકસ્ય સદ્વસ્તુનોડન્યત્સ્વરૂપમ આ છે Latent સદ્વસ્તુનું શક્તિ-છત્તાત્મ પરમતત્ત્વનું, Patent સ્વરૂપ

સત્સ્વતીચંદ્રના રૂપ ભાગમા લક્ષ્યાલક્ષ-ગત્યવિરુદ્ધ કરતા ૬ ટા પ્રમુખમા અનંદ્ય આત્મતત્ત્વ તથા લવ્નજગત નાખમા નિગૂઢ અગ્નિના જેવું અલક્ષ્યતત્ત્વનું નિગૂઢ નાયાનય જગતનું ગુણુર્ભાભાસત્વ વગેરે જે તત્ત્વમીમાસા છે, તેના ઉપર મનનોધમાની આ મીમાસા ઉપરક પ્રકાશ નાખે છે

ગોવર્ધનરામભાઈએ પ્રતીધેના અને દુનતમા આચરેની, ગ્રિતપ્રસતાના મૂળમા ગેમનું આ તત્ત્વત્ત્વનું નું છે મહેન્દ્રક તે જ રસક્રિયા છત્તા છે એની અમેતનુશ્રુતિ અને સર્વ જગતમા આત્મા એક અને અદ્વત છે એ પ્રતીતિ પરમશક્તિનું એમણે જે ન્વરૂપે દર્શન કર્યું છે મહાશક્તિ અને મહેન્દ્રક એ મહેન્દ્રકને જ પોતાની છત્તા બનાવેલી એ મહેન્દ્રકની પોતાને સમજાય તેવી વિશ્વકલ્યાણકારક વિશ્વોદ્ધારક યોજનામા પોતાની શક્તિનું અને

ધમ્માનું અનુસંધાન કરવું, અને મુખ્ય કે દુઃખ જે આવે તેને એક સંઘી રીતે વધાવી લેવાં, પરમનત્વમાં વૈષમ્યનૈર્મૂલ્યનો (અન્યાયનો અને નિર્દયનાનો) સંભવ જ ન કલ્પવો, એ એમના દર્શનનું તેમ જ આચરણનું મૂલ્ય હતું. આત્મા એક છે, આ દણુનાર અને આ દણુએસો એવી બેદરદિ પારમાર્થિક નથી, એ વેદાન્તે પ્રયોગેલી અને ગીતાએ આગેલી અદ્વૈતદર્શિનો જીવનમાં વિનિયોગ મુચરતાં ગોવર્ધનરામભાઈએ કહ્યું છે :

"Pleasures and pains are but the waves of feelings as in an ocean. * * They are waves from the Great Force and unto itself—from itself to itself, Justice and Mercy are from one's self to another's self; from self to selfsame self there is neither justice nor injustice, neither mercy nor cruelty. If with my little finger I squeeze another, these notions are inapplicable. They are equally inapplicable to the Great Force. Deaths and murders, slaughters and massacres, deluge, the end of the world itself—be it howsoever cruel in our eyes—how do these differ from the relentless killing of a garden of plants by a frost? In no way. The difference is human and not divine, relative and not absolute, real as fixed objectives for ethical science or for the Philosophy of Consumption but of no moment to the Consumed—to him who simply consumes himself into himself. It is like the migration from the blue bed to the brown—both beds being my own."

Scrap Book 21 st June 1891

“ હૃત્સર્ગસિદ્ધિ ”—સિદ્ધાંતનું વિચરણ

માનવનો અને સાથે સમગ્ર વિશ્વનો જે કલ્યાણમય વિકાસ મહેન્દ્રાને અભિપ્રેત છે તે વિકાસને અંગે પોતાનું કર્તવ્ય કરવું, અને મહેન્દ્રાના એ અતિમ પ્રયોજનનો પુરસ્કાર કરવો, તેને ગોવર્ધનરામ મનુષ્યનું મુખ્ય પરમ કર્તવ્ય માને છે. આપણાં સર્વ કર્તવ્યોનો સરવાળો એ પરમકર્તવ્યમાં યાય છે. મહેન્દ્રાનો હિદેશ પૂર્ણતઃ નિશ્ચયપૂર્વક બાણવાનું આપણું સામર્થ્ય નથી, પણ આપણે.

વિશ્વમાં રહેલા એના સંગીતને, એના સંવાદને, એના કાવ્યને જાણીને એમાં સમન્વિત થઈ શકીએ. આપણી અને પ્રકૃતિની (કુદરતની) સર્વ ક્રિયાઓ સામાન્યતઃ આ સંગીત સાથે, આ કાવ્ય સાથે સંવાદ સાધે છે, અને એ સંવાદને સાધારણમાં આપણું કર્તવ્ય ગુ છે તે સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો અને એ સમજીને વિશ્વના સંવાદમાં સમન્વિત થવું એ આપણું અંતિમ લક્ષ્ય અને પ્રયોજન છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિ મહાન Ego નું એક Ego-point છે, અને જે Ego-point અર્થાત્ વ્યક્તિ-જીવ સંજ્ઞાનપણે આ અંતિમ પ્રયોજનની સિદ્ધિને અભિમુખ અને અનુકૂળ બને તે પોતાના વ્યક્તિ-સંગીતનો મહેજીને અનુકૂળ, મહેજ-પ્રેરિત મહાસંગીત જોડે સંવાદી, એવો વિનય સાધે છે અને એ રીતે પોતાના કર્તવ્યને સંજ્ઞાન રીતે, સન્નિષ્ઠાપૂર્વક સિદ્ધ કરે છે.

પ્રત્યેક વ્યક્તિ-જીવ અન્ય વ્યક્તિ-જીવો જોડે ગૂંથાયેલો છે, સંકળાયેલો છે, અનેક રોપાઓવાળા ઉદ્યાનમાનો એક રોપ છે; એ ઉદ્યાન વળી અનેક ઉદ્યાનોના સમષ્ટિરૂપ જેવા મહાઉદ્યાનનું અંગ છે. વ્યષ્ટિ-સમષ્ટિનું ઉત્તરોત્તર જૂઠતર બનતું આ સમસાયતંત્ર અનંત છે. ઉદ્યાનમાં પોપણુ પામનો રોપ પોતાના પોપણુદ્વારા ઉદ્યાનને પોપણુ, બળ અને સૌંદર્ય અર્પે છે, અને એ ઉદ્યાનના જીવનને અને આગ્રહને દાનિકારક હોય એવા વિપત્તિ તરતનો પ્રતીકાર કરે છે. એ વ્યક્તિરૂપ રોપને આ રીતે ત્રિવિધ કર્તવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે :

(૧) પોતાનો વિકાસ, (૨) ઉદ્યાનના વિકાસ માટે સેવાગમર્પણ, અને (૩) વિપત્તિ નાશ. એ ઉદ્યાનને પણ મહાઉદ્યાન પ્રતિ એવું ત્રિવિધ કર્તવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. એ ઉદ્યાનની કોઈ ક્રિયા મહાઉદ્યાનના વિકાસને દાનિકારક જણાય તો એ અદિતકર ક્રિયાનો નિરોધ અને પ્રતીકાર કરવો એ એ ઉદ્યાનગત વ્યક્તિરૂપ રોપનો ધર્મ બને છે.

આમ મનુષ્યનું પ્રથમ કર્તવ્ય છે પોતા પ્રત્યે, પોતાનો વિકાસ સાધવાનું.

બીજું કર્તવ્ય છે પોતા જે ઉદ્યાનનું જ્ઞ છે તે ઉદ્યાન પ્રત્યે ત્રીજું કર્તવ્ય છે મહાઉદ્યાન પ્રત્યે

કર્તવ્યક્ષેત્રનો આ વિસ્તાર ક્રમશઃ, સમયાનુક્રમે, થાય છે. એ ક્રમને કોઈ અટકાવે કે ઉલટાવે તો વિકાસ કુદિત થાય કર્તવ્યનો વિસ્તારક્રમ આવો છે, વ્યષ્ટિથી સમષ્ટિ પર્યંત, પણ એ કર્તવ્યનો

ઉદ્ધાર અને જીવન સમૃદ્ધિની ઉચ્ચતમ વિશાલ કક્ષામાંથી વ્યક્તિ પર્યંત પહોંચે છે

હવે પ્રશ્ન એ પ્રશ્નના ન્યસાર જોવામાં આવે છે એ- ' છે અન્યનું આત્મભાત્-કારણ બીજા છે પગથોડું ત્વનું સમર્પણ એ છે પોતાના સાર્ય માટે અન્ય ઉપર આદરણ બીજા છે પગના, સમૃદ્ધિના, વિશાસ માટે નિજનું સમર્પણ " પગથોડું સ્વસમર્પણ " ન્યા અટકી પડે, ત્યાં " ન્યસિદ્યે પગક્ષેપ " શરૂ થાય

પોતાનો વિશાસ કોને એ તો પ્રયેક વ્યક્તિનો સમૃદ્ધિને દિતકારક, ધર્મ છે, કારણ કે જે વ્યક્તિ પોતાનો મોગ અને પૂર્ણ વિશ્વાસ સા ની નથી તે વ્યક્તિ સમૃદ્ધિને સમર્પણ માટે વિનય સપત્તિ પ્રાપ્ત કરી શકતી નથી વૈયક્તિક વિકાસ ધર્મ છે, પણ એ વ્યક્તિવિકાસ સમૃદ્ધિના દિતાવે દોય તો જ ધર્મ ગણાય

વ્યક્તિ પોતાનો વિકાસ કરીને એનું સમૃદ્ધિને સમર્પણ કરે એ સમર્પણનો પ્રથમ ક્રમ છે વ્યક્તિનું નિજ કુટુંબના વિનાસને અર્થે કરેલું સ્વસમર્પણ એ સમર્પણ જેટલું આસ્થિક દોય તેટલું જ ન્યા જેવું આવશ્યક દોય તેવું, પ્રમાણશૂન્ય, હોવું જોઈએ એવું ગોવર્ધનરામભાઈ બાર દર્શને દે છે

વળી એ સમર્પણ શક્તિના પ્રમાણમાં જ હોવું જોઈએ સમર્પણધર્મ પ્રમાણરહિત કે અધર્મદિત ન હોય વસ્તુતઃ એને મર્યાદા ન અને એ મર્યાદા વ્યક્તિની શક્તિના પ્રમાણમાંથી ઉદ્ભવે છે છતાં સમર્પણના શકન, મહત્વાય વિકાસની મર્યાદા નથી જેની જેની શક્તિ વિષ્ણુ તેવો સમર્પણનો વિકાસ કરી શકે

અરણ્યનાર વિકાસ

હવે આત્માની માનવશક્તિની, મહોત્કર્ષની દશા થાય છે, એ પ્રશ્નની મહત્ત્વમાં પણ ગોવર્ધનરામે એમના આ ઉચ્ચગામિણિના મિહાનનો વિનિયોગ એ છે મૃત્યુ પછી જીવન દશે ? એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરીને એની મોખાસા એમણે આ પ્રશ્નને પૂછી છે

પ્રયેક સજીવ દેહ અન્ય સજીવ દેહમાંથી જન્મે છે, અને જન્મેલા એ સજીવ દેહમાંથી અન્ય સજીવ દેહ જન્મે છે માતાના ઉદરમાં ગર્ભરૂપે રહ્યો રહ્યો એ દેહ માતાના દેહ સાથે જોડાયેલ ગર્ભના રક્ત-નાભિનાલ દ્વારા-માતા મારફત બાહ્ય જગતમાંથી પોષણ મેળવે

છે. ગર્ભાવસ્થામાં રહેલું એ શરીર, એ અવસ્થા દરમ્યાન, એતનતત્ત્વસમેત ત્યાથી નીકળીને ઉચ્ચતર અવસ્થામાં પ્રવેશવાની તૈયારી કરતું હોય છે એ તૈયારી એટલે ગર્ભના, ગર્ભરૂપે, ઉદરમાંથી લોપની તૈયારી, પરંતુ વિકસિત રૂપે ઉચ્ચતર જીવનમાં પ્રવેશવાની તૈયારી.

માતાના ઉદરમાંથી નીકળેલો મનુષ્ય પ્રકૃતિમાતાના ઉદરમાં પ્રવેશે છે અને પ્રકૃતિમાતાના ઉદરમાં રહ્યો રહ્યો એ પચેન્દ્રિયરૂપી ગર્ભનાલદ્વારા પોપણુ મેળવ્યા કરે છે જેમ માતાના ઉદરમાં રહેલો ગર્ભ, તેમ જ પ્રકૃતિમાતાના ઉદરમાં રહેલો માનવ, એ માતાના જીવન સાથે લયસવાર સાધે છે માતાના રુધિરઅભિમરણના લયનો સવાદ સાધીને એના હૃદયની અને મસ્તિષ્કની ગતિ અને સ્ફુરણા ચાલે છે. માતાના ઉદરમાં બાળકનો ભૌતિક દેહ વિકસે છે, ત્યાથી નીકળીને એ બાલ જગતમાં—પ્રકૃતિમાતાના ઉદરમાં—જાય ત્યારે એનું ચૈતન્યતત્ત્વ વિકસે છે તો પછી, જેમ જનનીના ઉદરમાંથી નીકળેલો બાળક પ્રકૃતિમાતાના ઉદરમાં ચૈતન્યતત્ત્વનો વિકાસ સાધે છે, તેમ પ્રકૃતિમાતાના ઉદરમાં ચૈતન્યવિકાસ સાધીને એ ઉદરમાંથી નીકળ્યા પછી, અર્થાત્ મરણ પછી, માનવ પોતાના અધિકતર ઉચ્ચતર વિકાસ માટે યોગ્ય અને અનુકૂળ એના ઉચ્ચતર વિશાળતર જીવનમાં પ્રવેશ કરે છે એમ માનવું સમજ્ય નથી ?

આટલી મનનનોવ તા ૫ ફેબ્રુઆરી ૧૮૮૮ ને દિને કરીને ગોવર્ધનરામ અટકી ગયા છે પણ એ જ વિષયની એમણે તા ૨૨ એપ્રિલ ૧૮૮૨ ને દિને વિશેષ વિચારણા કરી છે અગ્રાહીની નોંધમાં એમણે જે મીમાંસા કરી છે તે analogy ને, માદસ્યને, આધારે કરી છે માતાના ઉદરમાં રહેલો ગર્ભ ગર્ભદશામાં નાલિનાલદ્વારા માતાની મારફતે પોપણુ મેળવીને, વિકાસ સાધીને એ ઉદરમાંથી નીકળ્યા પછીના વિકસિત જીવનની તૈયારી કરે છે, એ ધનનાના સાદસ્યનો પ્રિતિયોગ કરીને ગોવર્ધનરામે ત્યાં અનુમાન કર્યું છે કે ગર્ભ પછીની—જન્મ પછીની અવસ્થામાં માનવ પ્રકૃતિમાતાના ઉદરમાં રહેલો છે, એ દરમ્યાન એ પચેન્દ્રિયરૂપ નાલ દ્વારા પ્રકૃતિમાતા પાસેથી પોપણુ મેળવે છે, મરણ થાય ત્યારે માનવ પ્રકૃતિમાતાના ઉદરમાંથી નીકળે છે, તો એ મરણ પછી પ્રકૃતિમાતાના ઉદરમાંથી નીકળેલા-

માનવનો ઉચ્ચત્ત્વ જીવનમાં પ્રવેશ છે, અને મરણપૂર્વના એવિક જીવન દરમ્યાન માનવે જે વિકાસ આપ્યો તે ભાવી ઉચ્ચત્ત્વ જીવન માટેની તૈયારી છે ત્યાં પગીની, આક્રોશના ૧૮૮૨ની, નો આ એઓ આ સર્વમાધાન્ય પ્રશ્ન પોતા પગલે જ પુનરુચ્ચાગ્ય કરે છે, અને એની મીમામાનો આજ ભ પોતાના મરણોત્તર જીવનની વિચારણાથી કરે છે એમનો પ્રશ્ન છે “મરણ પગી મારી દગા મી દને?” આ પ્રશ્ન ઉપરિચિત કરીને તરત તેઓ “હુ” ના વ્યાખ્યા બાધે છે અને કહે છે કે “હુ” એટલે (૧) મહેન્દ્રાનુ એક વ્યક્તિગત હુ, અને (૨) એ વ્યક્તિગત હુએ ગહનુ એનન્યત્ર, અને પગી ઉમેરે છે કે આ ચૈતન્યત્ત્વ મૂલ્ય પછી અનિત્યતા નદે એમા રાગ લાગતી નથી અને મરણોત્તર અનિત્ય હોય, તો એ ભાવિ જીવન માટે પોતાની તૈયારી પૂરતી છે એમ એઓ માને છે, ગરણુ ૩ પોને પોતાના જ્ઞાનેન્દ્રિયરૂપ નાભિનાવ દ્વારા કાવ્ય અને તત્ત્વજ્ઞાન રૂપે પોપણ મેળવ્યા કર્યું છે, અને ઉન્નતત્ત્વ અન્યથા માટે આવશ્યક હોય તેવા ઉન્નતિ સાધ્યા જ કરી છે

આ વિચારકને અન્ય પ્રશ્ન એ ઉપરિચિત થાય છે કે જે ચૈતન્યત્ત્વે દિતકારક, વિકાસસાધક, પોપણ ન મેળવ્યું હોય અને પોતાનું ઉન્નતીકરણ ન કર્યું હોય એની મી ગતિ થાય? આ પ્રશ્નના ઉત્તરના એઓ કહે છે કે જલો ઉન્નતીકરણ ન કર્યું હોય એની એમાથી એક ગતિ થાય કા તો (૧) એની ગર્ભપાત જેની દશા થાય, અથવા (૨) કોઈ વિકૃત, સડીને બગડી ગયેની એરી જનન્ય દશા થાય.

પ્રથમ વિકૃતમાં કહેયો ચૈતન્યત્ત્વનો ગર્ભપાત, એટલે એ જીવનવ્યક્તિનું પ્રકૃતિમાતાના ઉદ્દરમાંથી અવિકસિત દશામાં નિષ્ક્રમણ પોતાના તત્ત્વજ્ઞાનમ્પ્રાસક શ્લોકોમાં પણ એમણે મનોગર્ભપાત શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે, અને કહ્યું છે કે મનોનાશચાર્તા મનો ગર્ભપાત —અર્થાત્, મનના નાશની વાતનો અર્થ મનનો ગર્ભપાત, મનનો અવિકસિત દશામાં નિર્ગમ, એવો એઓ કરે છે એનું તાત્પર્ય એ સમજવાનું છે કે ગર્ભપાત એ વિનાશ-આત્મનિક વિનાશ-નથી, મનની કેડીએ અથવા અન્ય માર્ગે નવેચર વિકાસનો આરભ કરવાનો અવકાશ છે.

અહીં ગોવર્ધનરામની સમક્ષ અન્ય પ્રશ્ન આવીને બેસે રહે છે.

પોતે મરણોત્તર ઉચ્ચત્તર જીવન માટે પર્્યાપ્ત વિકાસ સાધી શક્યા છે. માનવનાર્થે પોતે કરેલા ત્યાગથી, ઉત્સર્ગથી, પોતાની લક્ષ્યસિદ્ધિ થશે એવો એમને આત્મપ્રત્યય છે; પણ પોતાનો એ ઉત્સર્ગ એટલે પરમાં સ્વનું સમર્પણ અને વિલયન. જે ઉત્સર્ગસિદ્ધિથી પણ જીવન-વ્યક્તિનો વિલય હોય, તો ગર્ભપાત અને ઉત્સર્ગ, અથવા સમર્પણ તથા વિલયન, એ એ વચ્ચે, વૈયક્તિક જીવનના મરણોત્તર અસ્તિત્વ પરત્વે, તક્ષવત રો રહ્યો ?

આ પ્રશ્નનો, પોતાનું સમાધાન થાય તેવા, ઉત્તર તેઓ આ પ્રકારે આપે છે. ઉત્સર્ગ-સિદ્ધિ અને ગર્ભપાત વચ્ચે તક્ષવત તો છે, કારણ કે જે ચૈતન્યનંત્રનો ગર્ભપાત થાય તે ચૈતન્યગૂન્ય દશાને પામીને પોતાની આત્મ્યાત્મનાં અચેતનતત્ત્વમાં મિશ્ર થાય છે; પણ જે ચૈતન્યતત્ત્વે ઉત્સર્ગસિદ્ધિ કરી હોય તેને એની આત્મ્યાત્મનાં ચેતન-તત્ત્વો સૂક્ષ્મ પ્રકારે, પોતાનામાં સમાવી લે છે.

આંટણું બેદ-દર્શન ક્યાં પછી પણ વૈયક્તિક અસ્તિત્વ પરત્વે તો પ્રશ્ન ઊભો જ રહે છે: ઉત્સર્ગસિદ્ધિ અને ગર્ભપાત વચ્ચે ઉપર-જળ્યાવેશો તક્ષવન માન્ય રાખીએ તો પણ અને દશામાં જીવ-વ્યક્તિનું વૈયક્તિક અસ્તિત્વ રહેનું નથી એ સમાનના છે. તો પછી આ મુદ્દા પરત્વે એમાં તક્ષવત ક્યાં રહ્યો ?

ગોવર્ધનરામ આ એ દશા વચ્ચે તક્ષવત છે એમ માને છે અને એ તક્ષવત તેઓ આ પ્રકારનો જણાવે છે : જે મહેઞ્છએ જીવવ્યક્તિનો આરંભ ઇચ્છ્યો એણે એ જીવવ્યક્તિની યથાશક્ય ઉત્સર્ગસિદ્ધિ પણ ઇચ્છી છે. જીવવ્યક્તિએ અતે પોતાનો વિકાસક્રમ પૂર્ણ કરવો જ પડે, અને ત્યાં સુધી એ ઉત્સર્ગસિદ્ધિ અર્થાત્ સમર્પણ દ્વારા સિદ્ધિ ન સાધે ત્યાં સુધી એ વિકાસક્રમ પૂર્ણ ન થાય. આ કારણે જે જીવનવ્યક્તિની દશા ગર્ભપાતતુલ્ય થાય, જેનું પોતાનો પૂર્ણ વિકાસ થયા પહેલાં પતન થાય, તેણે મૂળ સરણિએ અથવા અન્યમાર્ગે વિકાસક્રમનો પુનર્ આરંભ કરવો પડે, અને છેક ઉત્સર્ગસિદ્ધિ થાય ત્યાં સુધી વિકાસક્રમ ચાલુ ગમ્મવો જ પડે. પતન પામેલા જીવે પુનરત્યાન કરવું પડે અને વિકાસોન્મુખ બનવું પડે.

પરંતુ જે જીવે પોતાનું કાર્ય પૂર્ણ કર્યું છે, એ જીવને ઉત્સર્ગ

સિદ્ધિ માપડી છે એ છતાં-મટે-છતાં એ એક ઇન્દ્રિય-દુની-
 ઇન્દ્રિયોના જે પગિણામે ઉપન્યા, એને કે એની ઇન્દ્રિયશક્તિ અથવા
 સંસ્કૃતિશક્તિના પ્રભાવે જ ક્રિયાઓ થઈ અને એના જે પગિણામે
 ઉપન્યા, તે એ છતાં ઉત્સર્ગયોગને લીધે (સમર્પણને લીધે)
 આજનાં જુનાં અમરિત થયા છે, મહાન્ત થયા છે, અને ત્યાં એ
 પગિણામે ગાંધી અનિકસિત - પતન પામેની છતાં-યત્નિઓના
 વિજયો અને ઉદારતા ઉપયુક્ત થાય છે અને જેની ઇન્દ્રિયોના
 તથા તત્ત્વોરિત કાર્યોના પગિણામે આ પ્રભાવે અન્યદિનમાં ઉપયુક્ત
 થયા લાગ્યા છે એ છતાં યત્નિ ઉત્સર્ગસિદ્ધિ પામીને, કૃતકૃત્ય બનીને,
 મુક્ત બને છે અને નૃદિમર્ગનનુ કાર્ય સમાપ્ત થયા પછી ભગવાન
 નાગવશુ જે ઉપર શયન કરે છે અને ગાંધીતમોન્દ્યશીનુ-વદમીનુ
 -મધુર પ્રણયગીત માલજે છે તે પ્રભાવે આ ઉત્સર્ગસિદ્ધિ છતાં
 કૃતકૃત્યતાના પરમાનંદમાં શયન કરે છે, જાગૃત ગયન કરે છે

ગોવર્ધનરામ કહે છે તે એટલે relativity નો, મમાર
 વ્યવહારની અન્યોન્ય સાપેક્ષતાનો અથવા પરસ્પરાપેક્ષ વ્યવહાર-દશાનો,
 અન્યો એને સદસ્ય-અનન્ત-લીધો છે, અજાનજાગૃત મદઅ
 નિદ્રાઓ છે જે છતાં-અન્યક્રિયા-શ્રેણી-અકૃતકૃત્ય અને અમિદ્ધ છે
 તેઓને એ ગેપના મરતક ઉપર ફરી કરવું પડે છે

આ પ્રકરણનું-જેમાંથી આ વિષય લીધો છે એ દુર્ભોધ પગિ-છેદનુ-
 સમાપન કરતા ગોવર્ધનરામ આના આત્મનિષ્ઠ, આત્મવિશ્વક,
 ભિન્નિત વચનો ઉચ્ચારે છે - "I am indifferent whether
 death brings other life or not it is enough if I can
 consume myself, relieve myself The Great Will is
 at my Ego-point, I see it I feel it, I am it, and what
 I have willed I shall work out to its end I am propelled
 by the ordinary and extraordinary Teeth of the Will
 in some resultant direction My Sabbath Day must
 come I must ride the Shesha and of my Ego-point
 I shall stay - "न च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तते ।"

— B II p 145

ગોવર્ધનરામના આ વચનમાં પોતાના તત્ત્વદર્શનમાં, પોતાના એ

અનુસારના જીવનકાર્યમા, પોતાની ઇચ્છાશક્તિમા અને પરમતત્ત્વગત મહેન્દ્રમા પૂર્ણ, દૃઢ, અચલ શ્રદ્ધા વ્યક્ત થાય છે, સમુજ્જ્વલકિત કરનારા ભક્તોના જેવી આદર્ અવિચલ ભક્તિનો તથા પોતાની કૃતિ અને એના ફોલોઅપ માટે પોતાને જ જન્મબદ્ધ માનતા દોકાર અક્ષોબ્ય પુરુષાર્થનો સમન્વય પ્રીત થાય છે, અને એ દ્વારા મૃદુહૃદય જ્ઞાના દર્શિત ઈર્મ્યોગીના દર્શન થાય છે

પુનર્જન્મ વિશે :

જીવ-વ્યક્તિના નતન્યમય, મ-જોત્તર, અસ્તિત્વની સાથે સબધ રાખનારો પ્રશ્ન છે પુનર્જન્મનો આપણો જે પ્રસિદ્ધ પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત છે-અથવા અબ્યુપગમ છે-એની એમણે પરીક્ષા કરી છે એ પરીક્ષાને અગે એમણે એ બહુમાન્ય સિદ્ધાંતના અતર્ગત પાંચ અબ્યુપગમો આ પ્રમાણે તારવ્યા છે, અને તપાસ્યા છે.

(૧) ભૌતિકદેહ અને ચૈતન્યતત્ત્વની ભિન્નતા,

(૨) એના દેહ અને આત્મા એવા નામ,

(૩) દેહપ્રાપ્તિ પૂર્વે અને દેહનાશ પછી આત્માનું અસ્તિત્વ;

(૪) પ્રત્યેક જન્મે આત્મા જ દેહનું જીવનદાયક તત્ત્વ છે, અને આત્મા પ્રત્યેક પુનર્જન્મે ભિન્ન દેહાકાર ધારે છે એ માન્યતા,

(૫) મુક્તિ પામ્યા પહેલાં જ્ઞાતી અવગ રહેલો જીવ મુક્તિ પછી જ્ઞાતમા એકરૂપ બની જાય છે એવી કંપના

આ અબ્યુપગમો વિશે પોતે કહે છે કે દેહ અને આત્માનો ભેદ અગબર છે પણ એ સ્પષ્ટ રીતે નિરૂપાયો નથી આત્માનું-ચૈતન્ય-તત્ત્વ-દેહની ઉત્પત્તિ પહેલાં અગ્નિતત્ત્વ હતું એ પ્રમાણથી સિદ્ધ થઈ શકે એમ નથી, એવા સાધક પ્રમાણો નથી ચૈતન્યતત્ત્વ ભૌતિક દેહમાથી ઉદ્ભવે છે, પ્રગટે છે આત્મા દેહને જીવન અર્પે છે એમ નહિ, જીવતું ચૈતન્યતત્ત્વ ચેતનનો ઉદ્ભવ દેહમાથી થાય છે દેહનો નાશ થયા પછી આત્મા હોય એમા શંકાકારણ નથી, પણ દેહમાથી એ પોતાના ચૈતન્યને પ્રાપ્ત કરે તે પછી, દેહ નિઃસર્વ નિરુપયોગી બની જાય ત્યારે તો આત્મા, હિત્સર્ગસિદ્ધિ પામ્યો હોય તો, અન્ય પૂર્વ-વિધમાન દેહ અને ચૈતન્યતત્ત્વમા જઈને રહેશે એ ક્રમે જે મુક્ત થાય છે તે મહેન્દ્રનું જીવ-વ્યક્તિરૂપ મિદુ કે અણુ, ચતન્યતત્ત્વોના અધિષ્ઠાતા આત્મા નહિ હો, ચૈતન્યતત્ત્વનો અધિષ્ઠાતા-આત્મા સ્વાસરાસના

જીવ-વ્યક્તિ આગુઓમાં મગ્ન થશે, પણ જેઓ મુક્તિ મેળવી છે એ જીવ-વ્યક્તિને મહેંગામાં નિમગ્ન થવાપણ તેવું નથી, કારણ કે એ એનાથી બિન્ન હી થઈ જ નહોતી, પરંતુ ઇચ્છાની અને શક્તિની તાદાત્મ્યસિદ્ધિને લીધે એ જીવ-વ્યક્તિ મહેંગાથી અલિન જ રહેતી.

વિગેરમાં એઓ કહે છે કે લલ્ય અથવા Patent અવસ્થામાં રહેલ પ્રત્યે જીવ-વ્યક્તિ આ મગ્ન થા ચાની ગેરના લલ્યપનમાં પોતાના દેહની અને ચૈતન્યતત્ત્વની આનુ અર્પા દે છે, અને ત્યારે એ જીવ-વ્યક્તિ ફરી Latent અથવા અલલ્ય અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરે છે.

પુનઃમૂલના અત્યત્તિષ્ઠદ્ દશાગુરુમ્ એ રચનમાં આ અવલ્યનો નિર્દેશથો છે એમ ગોવર્ધનરામ માને છે એમાં પુનઃપને વિશ્વથી અર્વિષ્ ન થયો છે, અને લલ્ય વિશ્વથી અતિશયી એ અધિગત અશ એટલે આ અવલ્ય.

મને લાગે જ ગોવર્ધનરામની પુનર્જન્મની આ મીમામા એમનો પોતાનો નિશ્ચિત મત ૧૪ કગારી ન ગણાય પણ માન શકાર્થનો અને વિચારણીન તત્ત્વો ઉપરિચિત કગારી ગણાય એનું મહત્ત્વ એ છે કે એમાં મહુમાન્ય કે સર્વમાન્ય જનીને સિદ્ધાતની દૃઢ કલાએ પહોંચેના મનાતા અભ્યુપગમોની પણ સ્વતત્રણુદિથી પરીલા આગ લગા જેટની, અતિમ તત્ત્વની અને પાન્યાર્થિક સત્યની પૂર્વ ગ્રહથી મુક્ત અને વિશુદ્ધ જિગામા ગોવર્ધનરામભાઈ વ્યક્ત કરે છે ગોવર્ધનરામ અને શોપનહૌર.

ગોવર્ધનરામનો Will-Force નો-The Great Will અને The Great Force નો-સિદ્ધાત ૧૮૮૧-૮૨માં ધર્માર્થ ચૂકયો હતો એવું એમની તા ૧ લી માર્ચ ૧૮૮૭ ના દિનની નોધથી સ્પષ્ટ જણાય છે ત્યાં પછી, એટલે છેક આ નોધને દિરમે, શોપન હૌરનો Will Force નો સિદ્ધાત "વેદાન્તસાર"ની એક આદૃતિની સપાદ્યવિખિત પ્રસ્તાવનામાં અચાનક, પહેલી જ વાર, એમની નજરે પડ્યો. શોપનહૌરનો અથ પોતે વાચના ધારેલા ગ્રંથોની નામાવનિમાં નોધાયો હતો પણ ત્યાર સુધી એમના વાચનામાં આઓ ન હતો એથી પોતાના અને શોપનહૌરના અભ્યુપગમો વચ્ચે ટેક સામ્ય

જણાવ્યું ત્યારે એમને આશ્ચર્ય થયું. એ સામ્ય-માન આકર્ષિત થઈ ગયા હતા એ જણાવતું ગોવર્ધનરામનું વચન આ છે. "At page 'x' of the preface of the book, I find an 'account of Schopenhauer's theory of Will Force—a theory I learn for the first time to have occurred' to any other brain than mine." અર્થાત્ ગોવર્ધનરામનું પરમતત્ત્વનું આ પ્રકારનું દર્શન સતત જ હતું, એ એમને અન્યાય ન થાય એ ખાતર અહીં નોંધું છું. એ જર્મનીના તત્ત્વચિંતક આપણાં તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક દર્શનોથી પરિચિત હતા એથી એની દૃષ્ટિમાં આપણા આ ભારતીય તત્ત્વચિંતનપગથી મેધાવી પ્રાણીનું દૃષ્ટાંત સાથે સામ્ય આકર્ષિત રીતે આવે એમાં આશ્ચર્ય કારણ કંઈ હોય તો એ જ કે વેદકાલથી આવી આવેલી ઋષિપરંપરામાં, જન્મેયો, વેદ-ક્રિમ-નિપદાદિથી શુદ્ધતા વાતાવરણમાં ઊછરેલો એક ભારતીય પંડિત પણ એ પરંપરાથી મુક્ત થઈને જ્ઞાનને મીમાંસાસરણિએ ચાલ્યો હતો. મન-સુખરામ જેવા પર પગમન સિદ્ધાંતને સ્વીકારનારા પ્રણાલિકાભક્ત વડીલની છાયામાં ઊછરેલા, એ વડીલ પ્રતિ પૂન્યશુદ્ધિ રાખનારા ગોવર્ધનરામ તત્ત્વનિર્ણયના ક્ષેત્રમાં એમના પ્રભાવથી મુક્ત રહ્યા હતા, પોતાની શુદ્ધિની સ્વતંત્રતાને અમૂલ્ય માનીને જળજી રહ્યા હતા, એ તો સર્વવિદિત છે; અને એ શુદ્ધિસ્વાતંત્ર્યે ઉદ્ભવાવેલા એમના વિચારો એમની કૃતિઓમાં સંગ્રહાવેલા પ્રસિદ્ધ છે.

શુદ્ધિયોગ અને સમદર્શિતા

વિચારનિષ્ઠ તેદવી જ આચારનિષ્ઠ

જેમના તત્ત્વજ્ઞાનનું લક્ષ્ય કેવળ આત્મકલ્યાણ નહોતું પણ લોકકલ્યાણ હતું, જેઓ ઉત્સર્ગસિદ્ધિ-સ્વસમર્પણ દ્વારા સાંપડતી કૃતકૃત્યતાને—પરમ નિઃશ્વેસ માનનારા હતા, એ ગોવર્ધનરામભાઈ પ્રાપ્ત કર્તવ્યની ઉપેક્ષા કરીને નિષ્ક્રિય સંન્યાસને પનાવે એવા શુદ્ધ વેદાન્તી નહોતા. ઉત્સર્ગસિદ્ધિના તત્ત્વજ્ઞાનમાંથી—Philosophy of Consumptionમાંથી—જન્મેયો એમનો શુદ્ધિયોગ સર્વસ્વસમર્પણમય હતો, રાગદ્વેષથી પર બનેલી રિચિત્રતા રૂપ હતો. મહેશ્વરને—પરમાત્માની દૃષ્ટાંતને—અનુકૂળ થનારા, એને સુખદુઃખમાં સરખી શાન્તિથી વધારી લેનારા ગોવર્ધનરામનું ચિત્ત સમારને વંસરીને પ્રબુનિમગ્ન ન બનતું, પણ રૂબરૂનોના સર્વજનોના હિતના ચિંતન-આચરણમાં નિમગ્ન

રહેતું. એમણે નિશિષ્ટ મનોદશા કેળવી હતી, દંડ કરી હતી એ મનોદશામાં કાચ હતું, તત્ત્વજ્ઞાન હતું, સમારકારનો ઉત્સાહ પણ હતો. એમની મનોદશામાંના આ તરનો અનગ અવગ નહોતા, લિંગલિંગ સમયે કે અંજલે ઉપાસનાના નહોતા, પણ અમનવ્ય આત્મીને, એમના વિચારમાં અને આચારમાં એક પ બનતો, અનત પ્રકાશતા હતા.

મુદ્રિત ગ્રંથોના બીજા અથવા, પૃષ્ઠ ૮૫ અને ૮૬ ઉપર, તા ૧૬મી ઓગસ્ટ ૧૮૮૬ને લિને કરેલી એમની આ નોંધ એમના આ માન્યને ચમ્પ કરે છે એ નોંધ શરૂ થાય છે આ પ્રશ્નથી

“What is the condition of the mind to be striven after? Poetry? Philosophy? World? or a mixture of all these?” અને એ નોંધ સમાપ્ત થાય છે આ વચનોથી :
“The Strength and Power, the Coolness and Ease, the Beauty and Blessing, the Nobleness and Sweetness, the Greatness and Security which are aspired to by the highest ideals of Poetry, can only be tested and attained in practice by Philosophy, with an ‘If’ present in either case. This, to my mind is the point towards which Poetry and Philosophy, Ethics and Religion, must eventually converge, and in Ethics I include the World in all its aspects.”

Need I say that my vision of the Philosophy of Consumption, with all its imperfections, reaches this very point? I do not mind if I am partial to this Philosophy which has given me my Heaven on Earth.”

આવી, પૃષ્ઠની ઉપર સ્વર્ગ માણુનારો, દા ૫-તત્ત્વજ્ઞાન-સંસાર ત્રણેનેય સમન્વિત કરનારો-એક કરનારો, એમનો બુદ્ધિયોગ હતો.

આ બુદ્ધિયોગને અચન કરનારી હતી એમની સમદર્શિની ભૂમિકા દુર્બોધ જણાતી આ નોંધ વાચકો અને એમાંની વિચાર-સરણિને અતુસરશી તો એમની આ સમદર્શિતાનું દર્શન થશે એ સમદર્શિતાએ-અચના તો સારદર્શિતાએ-જુદા જુદા isms માં જુદા જુદા પદ્યતરનો પારખ્યા છે ક્રિશ્ચિયનિગીમાં એને તત્ત્વજ્ઞાનથી વિશેષ પ્રમાણમાં કાચમય જીવન દેખાય છે, વેદાન્તમાં પ્રખર

તત્ત્વજ્ઞાન પરખાયું છે; મહામહા પયગંબરના જીવનમાં કાવ્ય ઉપરાંત ઉત્સાહવેગનો જાંખો થઈ છે; જોન રટઅટ ગિલના અને 'Utilitarians' ના વ્યવહારનીતિના સિદ્ધાંતોમાં શાણ્વી સંસારદષ્ટિ અને વૈજ્ઞાનિક તત્ત્વાન્વેષણના આકારમાં કાવ્યમયતા જણાઈ છે. અર્થાત્ માનવના માનસને ધડાકેળવવાને રચાયેલી સર્વ યોજનામાં કવિતાનો કે તત્ત્વજ્ઞાનનો કે 'સંસાર દષ્ટિ'નો કે એમાંથી બે અથવા અધિકનો અંતર્ભાવ થયેલો ગોવર્ધનરામની સારઆદિણી દષ્ટિને દેખાયો છે. અને આ પ્રત્યેક તત્ત્વની, પોતપોતાને યોગ્ય સ્થાને અને સમયે, એક અથવા અન્ય પ્રકારની ઉપયોગિતા તથા આવશ્યકતા સ્વીકારી છે. 'એઓ કહે છે કે સાધ્ય સાધનનો નિર્ણય કરવામાં વેદાન્ન જેવા બુદ્ધિવાદની આવશ્યકતા છે; સાધ્યનો નિશ્ચય થયા પછી એની સિદ્ધિના વ્યાવહારિક માર્ગો સૂચવવામાં Socialism અને એવા લૌકિકવાદ ઉપયોગી છે; એ સાધ્યની સિદ્ધિને અલિમુખ્ય રહે એવી ભાવમયતા, સાધ્યને સિદ્ધ કરવામાં ઉત્સાહિત રહે એવી આદર્શલક્ષિત, એ સાધ્યના સાધનોને રુચિકર બનાવે એવી ભાવપ્રવણ કલામયતા પ્રેરતી અને પોષતી એ કાવ્યનો ધર્મ છે—કારણ કે કેવળ બુદ્ધિવાદ જ ન કરી શકે તે કાર્ય, સામાન્ય જનમાનસને ઉચ્ચલક્ષી કરવાનું કાર્ય, કવિતા કરી શકે છે.

જો માનસનો સંપૂર્ણ સર્વદેશીય વિકાસ કરવો હોય, પરિસ્થિતિને પારખે અને પહેંચી વળે એવી શક્તિ કેળવવી હોય અને પોતાના "શાશ્વતસુખ" ને સમજે અને મેળવી શકે એવી બુદ્ધિ ખીલવવી હોય, તો ઉપર ગણેલાં તત્ત્વોમાંથી એકેય ની ઉપેક્ષા કરવી ન પાસવે. 'એવું આ નોંધમાં ગોવર્ધનરામઆર્ષનું વિધાન છે. અને એમાં એમણે એતવણી આપી છે કે આવો સર્વાંગીણ મનોવિકાસ નહિ સંધાય તો માનવની અવસ્થા યશે; માનવ દુઃખ સામે તથા વિપત્તિ પરિસ્થિતિના ત્રાસજનક પ્રહાર સામે અસહાય બનશે—પશુ જેવો અધોમુખ્ય અને અસંસ્કારી, રસ્તે ચાલનારના ચરણમાં અટવાતા જંતુઓ જેવો કુદ, અનિપરિશ્રમે બૂમિ ઉપર પેટ ધસડીને ચાલના સાપ જેવો કદંબપતિત.

આ લેખમાં સૂચવાઈ છે તે ઉચ્ચ માનસભૂમિકાએ ગોવર્ધનરામે 'અનાપાસ આરોહણ કયું' હતું. લોકહિતવાંછુ કર્મપરાયણતા; અરિસ્થિતિથી પરાજિત ન થનારી દૃઢતા અને નિર્ભયતા; આદર્શનું

નિર્માણ કરનારી સંવેદનશીલ હૃદયની કાવ્યમય લગ્નના અને દ્રામકતાઃ હૃદયનાં સૂચનોને કરી જોનારી, સત્યને પારખીને વ્યવહારમાં આચરનારી, તત્ત્વજ્ઞાનીનો શુદ્ધિયોગ સદજ કરનારી સમત્વયુક્ત સ્થિતપ્રજ્ઞતાઃ આવી હતી ગોવર્ધનરામની શુદ્ધિની અને એમના હૃદયની સત્ત્વસંપત્તિ. એમના, શુદ્ધિના તથા હૃદયના સદ્ધારને તથા અન્યોન્યાશ્રયને યાજીવનારા, 'માનસને અનુલક્ષાને જ મે રકેપશુકના પ્રથમ ગ્રંથની પ્રત્યાવનામાં લખ્યું છે કે :

"The head decides, but is not heedless of the heart's advice. Each question, whether professional, financial, social or domestic, is judged and decided after a remarkably patient weighing of the pros and cons in the scales both of benevolent sentiment and austere reason."

કાર્યાકાર્ય નિર્ણયની વિલક્ષણ રીત :

કાર્ય-અકાર્યના નિર્ણયમાં શુદ્ધિ અને હૃદય ઉભયનો ઉપયોગ કરનારા ગોવર્ધનરામભાઈ એકલા અંતઃકરણથી દોરવાય નહિ, દુષ્કર્મની મારક પ્રમાણમન્તઃકરણપ્રવૃત્તયઃ કહીને કેવળ અન્તઃકરણની પ્રેરણાને અનુવર્તે નહિ. એઓ તે જ વિષયમાં નિર્ણય કરવો હોય એના pros and cons ને, અનુકૂલ પક્ષના અને પ્રતિકૂલ પક્ષના મુદ્દાઓને તોળે—પ્રખર શુદ્ધિનાં અને સંવેદન-દ્રામક હૃદયનાં બેવડાં ત્રાજવાંથી તોળે. એમની આ તોલન-પદ્ધતિએ એક વિલક્ષણ રીતનું કેપ લીધું હતું. નિર્ણય પ્રશ્નના ઉભયપક્ષીય સર્વ મુદ્દાઓને વીણીવીણીને તેઓ સામસામા નોંધતા; પછી પોતે નોંધેલા એ મુદ્દાઓમાંના પ્રત્યેકને એના મદત્ત્વ પ્રમાણે "માર્ક" આપતા અને લખતા; અને પછી 'તરફ'ના મુદ્દાઓના અને 'વિરુદ્ધ'ના મુદ્દાઓના માર્કનો સરવાળો કરતા, અને એ જ ને બાજુના સરવાળા-ઓને સરખાવતા. એમાં વળી ત્યાર સુધી ન વિચારાયેલી કોઈ બાબત હોય તે ખાતે થોડાક માર્ક ઉમેરતા કે બાદ કરતા. અને એ પ્રમાણે અનેક વાર કરી જોયા પછી, એમાં પાછળથી સહેલા વિચાર પ્રમાણે ફેરફાર કરીને ફરીથી એ જ પદ્ધતિએ બે ને બાજુના આંક કાઢ્યા પછી, એ પ્રમાણે કયા પક્ષમાં માર્કનો સરવાળો વધારે થાય છે એ:

એઈને નિર્ણય કરના નિર્ણય કરવો સહેનો ન હોય, મનનો દ્વિધીભાવ થાય કાર્યકાર્યનો માર્ગ તરત દેખાય નહિ, એવા પ્રશ્નો એમના જીવનમાં અનેક વાર આ-આ હતા નોકરી લેની કે વકીનાતને વળગી રહેવું નિવૃત્ત થવું કે નહિ અને થવું તો ક્યારે થવું, લીનાવતીના લગ્ન લેવાય તેની સાથેઆથ જમ્મના લગ્ન પણ કરવા કે ન કરના- એવા અનેક પ્રશ્નોએ એમના નિર્ણય શોધતા ચિત્તને ચડોડો મડાવ્યું હતું અને આવા પ્રસંગોએ, વાહ ખરું, તેઓ ઉપર વર્ણવેલી માફ પદ્ધતિનો આશ્રય લેતા હતા જમ્મના જીવનના પ્રત્યેક નિર્ણય કરવામાં એમણે આ રીતનો ઉપયોગ કર્યો હતો એવું આ રજૂપણમાં એમણે નોંધ્યું છે.

‘ Conscience has asked me to decide by reason and not sentiment I resort for solution to the same method as that by which I decided for profession against service, by assigning marks to the pros and cons of the matter ’

S B II p 90.

આ વિલક્ષણ રીત જાણીને આપણને આત્મિક થાપ માફ મૂકના વખતે અગત્યુચિ-અરુચિનું તત્ત્વ પ્રવેશે કે નહિ એ શકારપદ લાગે આ રીતનો નિર્ણય બુદ્ધિથી કરાયેનો નિર્ણય ગણાય કે નહિ એનો વિચાર કરવો રહે અને જતા એક વિશ્વનિખ્યાત મહાન વૈજ્ઞાનિક આ રીતનો ઉપયોગ કરતો હતો એ જાણીશું તો આપણને જુદા મારણે જુદા પ્રકારનું આત્મિક થશે એ વૈજ્ઞાનિક હતો ડાર્વિન. ડાર્વિનની આ નિર્ણયપદ્ધતિનું-અર્થાત્ Newsweekમાં આવેલું તે Reader's Digestના ડિસેમ્બર ૧૯૫૮ના અંકમાં “Pros and Cons” એ શીર્ષક સાથે પ્રગટ થયું હતું તે અહીં ઉનારું છું -

PROS and CONS:

When it came to the subject of marriage Charles Darwin attacked the problem in his usual scientific manner-deliberately, carefully marshalling all the facts,

This is the question” he wrote, and then, under separate headings (‘ Marry ’ and ‘ Not Marry ’), listed the pros and cons Eventually the pros (children,

home, charms of female chit-chat) outweighed the cons (terrible loss of time, cannot read in evenings if many children, forced to earn one's bread) and he summed up.

"Never mind, boy There is many a happy slave"

ઈવિન આર્વિન અને ભારતમા ગોવર્ધનગમ બને એક જ પ્રકારની વિવેચના નિર્ણય-પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરતા હતા એ ઘટના-સામ્ય આકસ્મિક હશે? કે આર્વિનની આ પદ્ધતિ ગોવર્ધનગમના જાણુરામા આવી હશે? આ પ્રશ્નો નિશ્ચય દુષ્કર છે-એ નિર્ણય કરવામા pros and cons ના માર્ક મૂકના-જાણુરાની રીત પણ કામની ન નીવડે આર્વિન ૧૮૦૮મા જન્મ્યો હતો, ૧૮૮૨મા મરણ પામ્યો હતો, અને ૧૮૪૦ના અરસામા પરણ્યો હતો

નિવૃત્ત થયું કે નહિ, નિવૃત્તિ કરાશે તેવી અને ક્યા રહીને ગાળી, એ પ્રશ્નના નિર્ણયમા ગોવર્ધનરામે માર્ક પદ્ધતિનો ઉપયોગ કર્યો જાણુતો નથી એ પ્રશ્નના તરફ-વિરુદ્ધના અનેક મુદ્દાઓ રહેપણકસમા નોંધીને અનેક મહિનાઓ મુધી એની વિચારણા અને ચર્ચા લખાવી હતી, અને મન સુખરામની મલાહ ખાસ પૂઝી હતી

પિતૃભક્ત અને માતૃભક્ત પુત્રઃ અતિથિપૂજક યજ્ઞમાન-

ગોવર્ધનરામે માતાપિતાના મનોભાવને અનુ જી ગહેરાનો પુત્ર ધર્મ આગ્રહન પાળ્યો હતો એમના તીર્થયાત્રા દેવમંદિરગયના આદિ સર્વ અભિનાન પૂર્ણ કર્યા હતા મિનક્તના ભાગ પાળામા માતાની ઇચ્છાને સમાવી હતી

પત્ની લલિતાગૌરીને એમણે કુટુંબના સર્વજનોની સગવડ જાળવવાની, મેના કરવાની ઇચ્છાઓ પૂર્ણ કરવાની, પ્રકૃતિ નમારી લેવાની, નિદા સહી લેવાની, ક્ષતિઓ ઉવેખવાની અને આગ્રહને વધાવી લેવાની તાલીમ આપી હતી ખોતે અને પત્ની એ એ તો યજ્ઞમાન અને કુટુંબીજનો એમના અતિથિઓ એવી-સરસ્વતીચંદ્રમા નિરૂપેરી-આતિથ્યધર્મની ભાવના આ દપતીએ પૂર્ણ પાળી હતી એ સાથેસાથ પતિ ગોવર્ધનરામ પત્ની લલિતાગૌરીની સગવડ અગવડનો ખ્યાલ રાખતા હતા એમના સહજ-રોહણ હૃદય માટે બીજી સકય જ નહોતું પણ એમના રોહણ ભાગીદાર થયા હતા અને

એ સર્વને એમણે સમાન રનેહ આપ્યો હતો, કદી કોઈને કોઈ પ્રકારે પક્ષપાત નહોતો થવા-લાગ્યા દીધો એવી નિશ્ચય પ્રતીતિ આ રહેપણુકસ આપણને કરાવે છે કેટલાક સ્વજનો એમના આ નિષ્પક્ષપાત રનેહની કદર નહોતા કરી શક્યા કા તો હકીમના પૂર્ણગાનને અભાવે, અથવા તો પોતાની જ સર્વોપરિ અધિકાર ભોગવવાની ઇચ્છા અપૂર્ણ રહી તે કારણે એ રજનો ગોવર્ધનરામની સમદર્શિતાને ખરા સ્વરૂપમાં સમજી શક્યા નહોતાં એ પણ એ રહેપણુકસમાની નોંધા ખતારી આપે છે

મોટા કુટુંબમાની ગુણુગાળો અને ગુણુગ્રાહિણી વ્યક્તિઓના વાણીનર્તનમાં પણ પરપર દિતના સર્વને પ્રસંગે, સૌજન્યનો સમાદર ઓટો થાય એવું અને સ્વહિતની અતિશય ચિતા પરદિતની અવગણના પરિણમે એવું અને પ્રકૃતિના અનિષ્ટ તત્ત્વોને દબાવવા તથા કુતત્ત્વોને વિમ્સાવીને મેળવેલું સૌજન્ય વિપત્તિ સંયોગોમાં મન, વાણી અને વ્યવહારમાંથી સરકી જાય એવું પણ અને પણ સૌજન્યનો આદર સદાને માટે નષ્ટ થતો નથી એવી ગોવર્ધનરામને શ્રદ્ધા હતી અન્તરતાપને લીધે મનોરેહ ઉપર ફરી નીળતો રહેતક ઉપદ્રવ વાતાવરણમાં શીતલતા પ્રસરવાથી અથવા શામક ઉપચાર થવાથી અથવા માનસિક પથ્યનું અને સયમનું મેવન થવાથી શમી જાય છે, મન પુનઃ નિર્રિકાગ આસ્થા મેળવે છે, એનું ઉદાહરણ ગોવર્ધનરામ માનતા તેથી વિનમ્રપ્રસંગના ઉપતાપે ઉપજન્વેની ગ્વજનના ચિત્તની વિક્ષ્યાને તત્કાળપૂર્તી ઉપચાર થઈ અને સાતારણના સાધન પાત્ર એઓ લક્ષમાં અવસ્થ લેતા, પણ સત્કાળ મરણમાં સંધર્મી રાખતા નહિ

પણ એઓ માણસની અને એના જ્વાલની પરીક્ષા કરતા, સ્વભાવગત વિવિધ તત્ત્વોનું પૃથક્કરણ કરતા ગુણુદોષની અને વિશિષ્ટતા -વિલક્ષણતાની તારવણી કરતા અન્યના અને પોતાના સ્વભાવના પૃથક્કરણો એમણે રહેપણુકમાં નેધા છે માનવ પ્રકૃતિની આરીઠીડી પરખ એમને હતી, પણ પોતે પારખેના ગુણુદોષમાંથી એમનું ગુણુગ્રાહી, કૃતમ, ઉદાર હૃદય ગુણોને તારવી મેળવું, ઉપદ્રવનાથી રમણમાં રાખવું, નેહલતાથી સમ્રાટી ગમવું આના નમૂના રહેપણુકમાં મેળેના મન સુખર મહાર્જના માનસની પૃથક્કરણમાં, અને પિતાને,

માતાને તથા માસુને મગલુ પ્રમગે અર્પેલી સ્નેહદ્ર્ અજલિઓમાં, રહ્યા છે. એ અજલિઓ કેવળ ઔપચારિક નિવાર્ણજલિઓ નથી, વિશુદ્ધ હૃદયભાવની અજલિઓ છે, પ્રકાશનાથે રચેલી પ્રશન્તિઓ નથી, મનનપગાયલુ ચિત્તની પ્રગતોદ્ધિઓ છે. અહીં તો એમાંથી વાનગી તરીકે છટક વચ્ચેના ટાકું છું.

પિતા રિનેલ્ડ્સજી છે "A kindest soul who loved his family with anxiety and unrest, and thought or dreamed no evil to his enemies-ray, aspired to do them good"

માતા માટે લખ્યું છે "A cloudless clear intellect + + a prudence and discreetness that never failed her in the most trying ordeals + + A lion's heart in hours of peril, a strong and stout will whose power was able to make her give up all her best and strongest and oldest ways, and to adopt the newest conclusions of her reason"

સાસુ માટે લખ્યું છે "Intellectually child-like with a child-like simplicity + + full of affection for and genuine love for the nearest ones, and beneficence for the remote ones, + + + knowing no self + + It is to such a mother-in law that with deep gratitude I owe the greatest and the best virtues of my wife"

વિસ્મૃત નોધોમાંથી લઈને ટાકેલાં આ અલ્પ વચ્ચેનાં પણ પ્રત્યેક વ્યક્તિનું વિષદ, વિશિષ્ટ, વ્યક્તિના લેખમાં આવે છે એ લક્ષણોગ્ય છે.

આત્મનિરીક્ષણ :

ગોવર્ધનરામનું મનન અને પૃથક્કરણ અને વ્યક્તિઓ વિશે જ છે, ખાલ્ય ઘટનાઓ વિશે જ છે, એવું નથી એઓ આત્મનિરીક્ષણ પણ કરે છે, અને આત્મનિરીક્ષણની ક્ષણે એઓ જાણે કાઈ પરનું નિરીક્ષણ કરતા હોય તેની objectivity-વિષયપરતા-અને તટસ્થતા જાણી શકે છે રહેણીકના ૧૮૮૮થી ૧૮૯૪ના વર્ષોને આવરતા પ્રથમ અથવા ૫ ૧૦૩ ઉપર તા ૨૯ માર્ચ ૧૮૯૨ને રોજ કરેલી નોધો

વિષય છે “My Temper” જેમાં એ જણાવે છે કે સાધારણ રીતે શાન્ત અને પ્રસન્ન રહેતી એમની પ્રકૃતિ પ્રમગે ક્ષુબ્ધ બને છે, એ ક્ષોભ ક્ષણિક હોય છે અને વધારે વખત ટકે તો તેઓ એને પોતાના અસ્વાસ્થ્યનું કે વિષમ સંયોગોનું પરિણામ માને છે આ ક્ષોભશીલતાનું તેઓ દૂર રહીને, તટસ્થ બનીને, પરીક્ષણ કરે છે, અને એને પ્રકૃતિના નખરાં ગણીને અવગણીને પોતે એના તટસ્થ, અવિચલિત, સાક્ષી બની રહે એવો નિશ્ચય કરે છે.

ખીજી આત્મલક્ષી નોંધ એ જ અથને ૧૭૭મે પૃષ્ઠે, તા. ૨૯ ઓગસ્ટ ૧૮૯૩ને રોજ કરેલી છે. એનો વિષય છે “My Own Idiosyncrasies.” એમાં એમણે તટસ્થ રીતે પોતાની બુદ્ધિની, પોતાની તર્કસરણિની, પોતાની દૃષ્ટનારાક્રિની વિલક્ષણતાઓ અને મર્યાદાઓ પારખી છે, પોતાની મનોવૃત્તિઓ અને લાગણીઓ તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રભાવે અકુશમા આવી છે એ નોંધે છે, અને, કૌર્મીની નૃદા, ધન ખાતર ધનની લિપ્સા, આક્ષેપ અને નિદા સાભળવાને અવસરે વ્યક્ત થતી સવેદનશીલતા, એ વૃત્તિઓના શમનનો તથા બાળપણે વિલયનનો પોતે તોપ અનુભવે છે, અને પોતાની કર્તવ્ય-લાવના જળવાઈ રહે, શાન્તિ અને સ્વસ્થતા અનુભવવાની ઇચ્છા પૂર્ણ થાય, ગમે તેવા પરિશ્રમ અને પરિક્ષોભને સહી લેવાની પોતાની તત્પરતા અન્યૂન રહે, એવી મન કામના વ્યક્ત કરે છે

કવચિત્ કોલમ, કવચિત્ કઠોર—પણ બહુધા દૃઢ

ભરબૂનિએ લોકોત્તર મહાનુભાવોના ચિત્તની, કુસુમથી પણ વધારે મૃદુ અને વજ્રથી પણ વધારે કઠોર, એની સદેવાઈથી ન સમજી શકાય એવી વિરુદ્ધધર્મતાનો નિર્દેશ કર્યો છે ગોવર્ધનરામમા લોકોત્તર તત્ત્વ હતું, અને પરસ્પર વિરુદ્ધ એના ધર્મોનું સદઅન્વિત્ય પણ હતું. એઓની પ્રકૃતિની એક ક્રાંતિએ ક્રામલતા હતી, પણ સામી ક્રાંતિએ, સાધારણ રીતે, કઠોરતા નહોતી, દૃઢતા હતી નવજન-સબધમા, માનવમાત્રના સબધમા એમની ક્રામલતા વ્યક્ત થતી, પણ પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ સામે ઝૂઝવાને અથવા પોતે જેને અનિષ્ટ માન્યું હોય તેના આક્રમણને અવરોધવાને પ્રમગે એમની દૃઢતા પ્રકટ થતી. પોતામા રહેલા આ વિરોધી તત્ત્વોનું એમણે પોને દર્શન કર્યું છે અને આ વચનોમા નોંધ્યું છે

‘ Curious part of my disposition this I have studied the secret wishes of individuals and compelled my judgment to yield to the duty of carrying them out So I obeyed mother’s secret wishes in partition matters So I abandoned Cutch Commission + + where I was an unwelcome guest in the heart of the Diwan of Cutch There I yielded to the compulsion of her people’s wishes But to the compulsion of circumstances I have, foolishly or madly, a great disinclination to yield + + That disposition makes unpalatable the idea of being compelled by fear of the plague, though, if the interest and wishes of my people forced me, I would hail the same retirement. Such is the curious part of my disposition, ’

S B II, p 104.

અન્ય સબધીજનોની ઇચ્છાને અનુકૂલ થરામા જણાતી એમની આ મુદ્દના, અને જ્યાં અન્યજનની ઇચ્છાઅનિચ્છાને પ્રશ્ન જ ન હોય પરંતુ માત્ર પરિસ્થિતિના અણગમતા દબાણ સામે થરામા પોતાના જ ચિત્તનો પ્રશ્ન હોય ત્યાં પ્રગટતી આ દૃઢતા, એ બને તરફનો ઉદ્ભવ એ- જ પ્રકૃતિગત બીજાથી થયેનો અપણે સમગ્ર રાખીએ એ બીજા દત્ત એમની Philosophy of Consumption, એમની સમર્પણની અને ત્યાગની ભારના અન્યની ઇચ્છાને અનુકૂળ બને તેમા એમનો પોતાની રુચિનો કે ઇચ્છાનો કે કે દષ્ટિનો પરાર્થે ત્યાગ દત્તો પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિના દબાણની સામે દૃઢ રહે ત્યારે એમને અર્થે પ્રેયસનો ત્યાગ કરતા

આ પ્રેયસના ત્યાગની પાઠ્ય એમની ભુદ્ધિની સ્થિરતા હતી અને એમનો ભુદ્ધિશાદ એમનામા દૃઢતાનો મોખાત્રિય દોષગુણનો ભવભૂતિએ કહેના મુદ્દતાના પ્રતિભોગી ગુણનો—ઉપાદેય બનતો આ દોષગુણનો એમણે પોતે સ્વીકાર કર્યો છે

‘ Harsh hard reason be my only mode of life, and philosophy my goal If the snubbing of frailties mean pain and ordeal let that be so if happiness of

some kind, or even freedom from pain, be not attainable except by submitting to my frailties, let that happiness and that freedom go to dogs."

અર્થાત્ એમની અંગન જીવનનીકાનું મુક્તિ એમણે પ્રખર-શુદ્ધિને સોંપ્યું હતું.

:સ્વદેશ પ્રત્યેના કર્તવ્યની ભાવના : જ્ઞાનયજ્ઞ

શુદ્ધિનિર્ણીત ધ્યેયને અને એને પહોંચવાના માર્ગને દૃઢતાથી ચળગી રહેવું એવું આ ગોવર્ધનરામભાઈનું સ્વભાવગુણ એમની સ્વદેશ પ્રત્યેના કર્તવ્યની આજીવન સેવેલી ભાવનાની ઉપાસનામાં પણ વ્યક્ત થાય છે.

એ અંગે પોતાનું કર્તવ્ય શું એ એમણે સ્કેપ્ચર પ્રથમાં સ્પષ્ટ નોંધ્યું છે. (૫. ૨૪ અને ૫. ૨૭-૩૧). એમણે પોતાનું દ્વિવિધ કર્તવ્ય આ પ્રમાણે નિશ્ચિત કર્યું હતું : (૧) અભ્યાસ (૨) સામાજિક-ચારીરિક, બૌદ્ધિક, નૈતિક ક્ષેત્રમાં નવસંસ્કરણ અને બલાધાન. અને એ કર્તવ્યને અંગે પોતાની કાર્યપદ્ધતિ પણ સ્પષ્ટ રીતે નિશ્ચિત અને મર્યાદિત કરી છે.

"To produce a particular event—be it a rebellion, or be it a political agitation or a social reform effervescence—this is too little for my mind and aspirations" અને આ સંબંધે પોતાને જ સંબોધીને એમણે કહ્યું છે :

"I have told you, Mr. Tripathi, that it is beyond your orbit to be a 'Public' man or a 'Citizen,' which you would be the moment you attempted to produce a particular event." એમનો કર્તવ્યપ્રદેશ એમણે આવો નક્કી કર્યો હતો : "I wish to produce, or see produced, not only this or that event, but a people who shall be higher and stronger than they are, who shall be better able to manage for themselves than is the present helpless generation of my educated and uneducated countrymen."

આવી પ્રજાને બચ્વી એ લક્ષ્યની સિદ્ધિમાં પ્રવૃત્ત થવા માટે એમણે શકિતસંચય કર્યો, રાજ્યોની મેટા પગારની નોકરીઓ જતી

કરી, ૪૦ વર્ષના વય પછી જેમ અને તેમ જ નહીં નિશ્ચય થવાનો.
નિશ્ચય કર્યો અને અનેક પ્રતિદૂષતાઓને અવગણીને ૧૮૯૧ ના
એપ્રિલમા અમલમાં મૂક્યો, અને એને પરિણામે આર્થિક
મુશ્કેલીઓ વેળા

પ્રમુખ સ્વચ્છતા માટેના આ જાનપ્રવચનની, એ ખાતર કાવાના
અભ્યાસની, પહેલી આગ્રી રૂપરૂપા એમણે ૨૪-૨-૯૯ને દિને તોળી.
છે અને એનો વિસ્તાર ૨૨-૮-૯૯, ૧૯-૯-૯૯ અને ૧૭-૧૦-૯૯
ના દિનોએ કર્યો છે અને તોળ્યો છે વસ્તુતઃ. પોતે કરનારા
અભ્યાસની નોંધ તો એમણે ૧-૧-૯૯ને રોજ કરી હતી, આ
તે પછીની યોજના એમણે દેવમેવાની દૃષ્ટિથી વિચારી છે

એ યોજનામાં એમના અજ્ઞાસક્ષેત્રની વિવિધતા અને વિશાળતા
આપણને આશ્ચર્યચકિત કરે એવી છે અહીં એનું વિગતોનું વર્ણન.
એમાં નીચેના વિષયોનો સમાવેશ થાય છે

વિશ્વનો ઇતિહાસ—અનેક ઇતિહાસ ગ્રંથો

ધર્મ—પૌરસ્ત્ય અને પાશ્વત્ય ગ્રંથો ધર્મો

વૈદિક સાહિત્ય, રામાયણ—મહાભારત મૌલ્યદર્શન, ભગ્વતગીતા,
વિશ્વના ધર્મોનો તુલના વિદેશીય સાહિત્ય—અંગ્રેજી, અમેરિકન, ચીન,
પશ્ચિમ યુરોપિયન

તરિક્કોનો—પૂર્વના અને પશ્ચિમના, પ્રાચીન—અર્ધપ્રાચીન—
ભાષાઓ—સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, ગુજરાતી, એમના કાવ્યો અને
સાહિત્ય સાથે,

અંગ્રેજી પદ્ધતિ—ઓ, પુરુષ, બાળક, યુવાનને રેર, નિનાળમાં
અને વિદ્યાપીઠમાં વધારે સારી કેળવણી આપનારી રીત

અને, જેનું તો અહીં વિગતોનું જ કર્યું તે એ વિશ્વનીય
નોંધ કર્યા પછી ગોર્ધનરામબાઈ ઉમેરે છે “No more
after this” આપણને આશ્ચર્ય થાય કે હવે more બાબતો વધુ
શું ? ચીની, જાપાની અરબી, ફારસી અને ભાષાઓ ? શાસ્ત્રોમાં
જ્યોતિષનો અને આપણી તથા યુરોપીય શાસ્ત્રવિદ્યાનો (Physiology
અને Anatomy નો) અજ્ઞાસ એમણે કર્યો જ હોય એ તો
સ્ક્રેપ્શન ગ્રંથ-૨ પૃષ્ઠ ૨૮૧ ઉપર અને ૭ મી સ્ક્રેપ્શનમાં એમણે
નોંધ્યું છે

એમનું તત્ત્વજ્ઞાન નિજ મોક્ષ માટે નહિ પણ જીવન-કર્તવ્ય કરતાં કરતા ખપી જના માટે હતું, તેમ એમનું અધ્યયન વિદ્યાદાયક તો નહિ જ, પરંતુ પ્રેરણા દાનાય પણ નહોતું, પ્રગ્નતા ઉત્તમતા માટે હતું, સમગ્ર માનવતાની સેવા માટે હતું તેન ત્યક્તેન મુંજીયાઃ એ બે ગોવર્ધનરામના પ્રતિમિય કાળનું જીવનચરિત્ર હતું, તો નિહત્તિ કાળ દુઃખાન એમનું જીવન ચરિત્ર હતું તેન ત્યક્તેન મુંજીયા । એ યોગસાધના ખાતર, એ જ્ઞાનયજ્ઞ ખાતર, એમણે ધધો તજ્યો, ધન તજ્યું, મુખ તજ્યું, પણ એ કર્તવ્યનિષ્ઠ કર્મયોગીએ કુટુંબનો, વ્યાવહારિક જીવનનો, સસારનો ત્યાગ ન કર્યો એમનો ત્યાગ સામાન્ય સન્યાસીના ત્યાગ જેવો, આત્માર્થે સસારનો ત્યાગ નહોતો, પણ માનવતાના શ્રેયની ખાતર પોતાના પ્રેયનો ત્યાગ હતો

સરસ્વતીચંદ્ર માફક સમાર હોડીને ચાલ્યા જવાનો વિચાર એમને નહોતો આવ્યો એમ નહિ પણ એમણે એને નાપસંદ કર્યો હતો એ વિશે એમણે પોતે આ નોંધ કરી છે

"By flying away to asceticism like my hero . I can keep myself from these fleas and mosquitoes that render the chambers of life sleepless + + But "No!" says my philosophy, "Thou shalt wear this shackle of duty + + + with tears and love and enjoyment all mixed + + Eternal Ego! Be consumed into myself by duty, this is the Will, and the Will alone wills "

S B I p 172.

અને એમણે સરસ્વતીચંદ્રને પણ ક્યા સસારત્યાગી સન્યાસી રહેવા દીધો છે? એને પણ પાઠો કલ્યાણશુભામની યોજના ખાતર ગૃહસ્થધર્મમા, મેનાર્ગમા, પસંદ થો છે

મનનનોંધ અને 'સરસ્વતીચંદ્ર નાં પાત્રો

રૂપેષુકમમા "સરસ્વતીચંદ્ર"ના પાત્રોની પ્રેરણા કચાથી મળી, નિજજીવનમાની વ્યક્તિઓમાથી મળી હતી કે નહિ, એ વિશે બહુ કથન કે સૂચન નથી પણ કેટલીક નોંધો એની છેકે જેમાની નિચારસરણિ એ નવલકથાની કોઈક ઘટના ઉપર ચોડાક પ્રગટનાએ "સરસ્વતીચંદ્ર નો

૪ થો લાગ લખનાની સરખાત ગોરધનરામે ૨૦-૧૨-૧૮૯૬ ને રોજ ફગી હતી અને તા ૨૩-૧૨-૧૮૯૬ને દિને રજપણુકમા આ નોધ કરી હતી

“We cannot, according to the wisdom of the experience of ages, exclude convention and politics from Social matters and, like poor Mr Telang afford to be angry at the idea of ‘injustice’ to our widows on the basis of institutional Ethics developed by *a priori* reasoning Social Ethics, like all human institutions, is *a posteriori*, and the poetical idea of Natural Ideals as well as this sentiment of childlike justice must both yield to the lessons of consequence and experience ’

“સ સ્વતીયદ્ર” મા છેવટ કુમુતુ પુનર્જન ન થયુ એ ચંદના ગોરધનગમભાઈની આ વિચારસરણીની સાથે સ કળી શકાય.

ગોરધનરામના જીવનમા જે વ્યક્તિઓ આદરણીય હતી અથવા જેમનો પ્રભાવ વિશિષ્ટ હતો એ વ્યક્તિઓના મત રો ‘સરસ્વતીયદ્ર’ મા પ્રતિદ્વંન પામ્યા છ એના દાખલા એમણે તા ૪ નવેમ્બર ૧૮૯૩ મા એમને કે એ નરનકથાના બે લાગ પ્રગટ થના હતા અને ત્રીજો લખવો ગર કરો દરો એ અરસ મા કરેની નોનમા સાપડે છ એમા એમણે નોધ્યુ છે કે “સસ્વતીયદ્ર” મા વેદાન્તનો વિરન આણો એ મન મુખતામના એ પ્રિય વિપન માટેના પોતાના આત્મ પશ્ચિમ છે, અને એ વિચના નિરપણુને પ્રચનિત વેદાન્તમાં એક કમ આગળ વધાગીને પોતાની સર્જક તરીકેની સ્વતંત્રતા મૌનિત્વા પ્રમાણિત કરીછ અને એ નરનકથામા વૈષ્ણવ માર્ગના અનુયાયીઓના મુલર ચિત્રાનેખનો છે તે પિતા વૈષ્ણવ હતા તેથી આ ના છે આ પ્રમાણે વડીલોના પ્રિય વિષયોનુ કથાસૂત્રમા પ્રથન કર્યાનો ઉ નેખ છે

જીવનપરિચિત વ્યક્તિ અને નરનકથાના પાત્ર વચ્ચે અસન બિબ્બપ્રનિમિત્ત ૧૨ હોય કે કૃતિ-પ્રતિકૃતિ જેવો સમધ હોય, એવો એક ઉત્તેજ આ મનનનોધમા મળે છે એમના એ સમ્બો જ ટાકુ છુ .

“The picture of Gunasundari is a duty to my wife, though I have neither the conceit to think that the latter is equal to the former, nor that narrowness of vision which would have confined the former to the traits of the latter, + + Some of the traits of this heroine are also drawn from my mother. In other and many respects the picture is original.”

નરસકથામાં આલેખેલ વ્યક્તિચિત્રો જીવનગત વ્યક્તિઓનાં તદ્દત્ પ્રતિબિંબો તો ન હોય; છતાં જાણ્યે અજાણ્યે, એ ચિત્રો આલેખકમાં, ગોવર્ધનરામ જેમનાથી પ્રભાવિત થયા હોય તો નવાઈ નહિ. એવાં બે સન્નારીઓ હતાં પત્ની લલિતાગૌરી અને પુત્રી લીલાવતી. આ બે સન્નારીઓના ગુણો ગોવર્ધનરામના હૃદયમાં સતત આદરણીય રૂપાને વિરાજતા હતા. એમને તેમણે રક્ષેપશુકસમાં સ્નેહભરી; આદરભરી, અંજલિઓ અર્પી છે—લલિતાગૌરીને અંચ ૧ ને ૨૬મે પૃષ્ઠે અને લીલાવતીને અંચ ૨ નાં પૃષ્ઠો ૨૨૦ થી ૨૨૬માં—એમાંથી થોડાંક વચનો અહીં ઉતારું છું :

લલિતાગૌરી વિશે કહ્યું છે : “a woman who has -turned my house into heaven; × × a woman who has -proved in some ways superior to myself,—she to whom my mother, so very frequently and exultingly, turned and said : “Here is my Gunasundari.” + + As long as she rules in my family,—over me and others, the family must be at peace.” વાચકો જોઈ શકશે કે લલિતાગૌરી વિશેનાં ગોવર્ધનરામે ઉચ્ચારેલાં આ વચનો વિદાયતુરના મુખમાં, ગુણમુંદરી માટે, કેટલાં યથાર્થ બને.

લીલાવતીની પ્રશંસા ગોવર્ધનરામે અનેક, અનેક પ્રકારે, કરી છે. એમાંથી આટલાં જ વચનો ટાંકું છું :

“That sweetest, wisest, noblest, holiest, unhappiest soul that has visited and sanctified my home, + + I bow to her soul in humble veneration for the sacred power that lived in her.” અંચ બીજામાં ૨૯૮મે પૃષ્ઠે કહેલું આ વિધાન પણ લક્ષ્યોગ્ય છે : “The former [my

એમણે વિદ્યુદની અદાથી હિતકારક માની હતી, શ્રદ્ધાસુક્ત સ્થિર પ્રસાથી વધારી લીધી હતી, હવે અને બુદ્ધિને સસ્કારનારી તથા ઉજ્જવલ બનાવનારી માન્યા સત્કારી હતી વળી પુત્રી લીનારતીનું કુમળી વયમા મૃત્યુ થયું, અને એણે જીવનમા દુઃખ જ વેધ્યું, તેનો અતઃતાપ - તથા પુત્ર રમણીયરામના પોતાના દાયમા લીધેના અજ્ઞાસમા, પોતાની બિમારી સ્મેરે વિષ્ણો નડાથી, અભિપ્રેત કનમિદ્ધિ ન થઈ તેનો ખેદ, આ બે એમના કામળ હૃદયમા અતઃ સાંતા કળના અતઃશય હતા અને એ જના એમણે બુદ્ધિની સ્થિરતાને અવિચલિત રાખી હતી, મહેંગની ઈન્દ્રમા શ્રદ્ધા અન્યૂન રાખી હતી

પોતાની આયુષકલા વહેતી અમાપન થવાની છે એનું પોતે પ્રથમથી જ માનતા હતા ૪૫ વર્ષની વયે, તા ૨૨-૨-૧૯૦૧ને રોજ, લખેની આ નોંધ એનું સાક્ષર આપે છે

“The book of my life has assumed a different form and I hope or wish the change may continue, until I pass on to the next and last stage of life itself which men call Death My life is now a life of thought for those placed under my charge, so far as Duty demands and no further, and for my country and countrymen

અને તા ૩ જી નવેમ્બર ૧૯૦૬ની આ નોંધ તે એમના જીવનની સમાપ્તિની આગાહી આપે છે અને આખરના દિવસોમા એમના ચિત્તમા વ્યાપેની યોગમય શાન્તિના દર્શન કરાવે છે

‘ I feel that my vital forces are growing impotent in sustaining the equilibrium of life which may be shaken into physical ruin any time + + + My theories about the Great Will etc have now become solid instincts and beliefs with me, and give me all my blessedness of these hours, and I don't propose to discuss or shake them now The currents of Yogic

"Vritti," lulling and hushing all worldly thought and storm, sweep through my brain uninvited at times, and I fondly ask myself then whether it is not Brahmakara Vritti," filling my 'Chidakasha' with the soft and mellow resonance of something I know not.

બ્રહ્માકારવૃત્તિના આ મૃદુમધુર નાદગ્રણીકારનો ઉદ્દેશ્ય એ એમની અંતિમ મનનનોંધ છે.

x

x

x

સદ્ગત ગોવર્ધનરામનું, રકેપણુક્તમાંથી આકલિત કરેલું, આ "મનોરાન્ય" એ એમની રકેપણુક્તમાંથી ચિન્તનસમૃદ્ધિનું ઉચિત અને અનુકૂળ પ્રવેશદ્વાર છે નડિયાદમાં ગોવર્ધનરામ સ્મારક સમિતિના નિમત્રણથી મેં આ વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. અને રકેપણુક્તનો આ સંક્ષેપરૂપ અનુવાદ કરવાની મુચના સાથે, આ 'મનોરાન્ય'ને એના પ્રવેશક તરીકે મૂકવાની ઇચ્છા પણ સદ્ગત સન્મુખભાર્ગવેડ્યાએ વ્યક્ત કરી હતી. એમની મુચના અને ઇચ્છા પ્રમાણે આ અનુવાદ પ્રકટ થાય છે, અને આ 'મનોરાન્ય' એના પ્રવેશક તરીકે રથાન પામે છે, ત્યારે ગોવર્ધનરામભાર્ગવના એ ભક્ત, ગોવર્ધનરામ-વાદ્યમયના અધ્યયનના એ ગ્રાંથસાદક, એ જોવાને વિદ્યમાન નથી એ વિધિની વિચિત્ર અને દુઃખદ લીલાનો પ્રભાવ છે.

રકેપણુક્તમાં અનેક સ્થળે ચિન્તનમાં રહેલી ગદનના એની ભાષામાં પણ પ્રતિકલિત થઈ છે. એ ગદનતા આ અનુવાદમાં યથાશક્ય ઓછી કરવાની મારી ઇચ્છા સર્વત્ર સફલ નથી થઈ એવું જણાશે. પણ એનું વિશેષ સચ્ચીકરણ કરવા જતાં મૂળ ચિન્તનના તત્ત્વ-સત્ત્વને હાનિ ન પહોંચે એ સાવધાની મારે રાખવાની હતી. વળી ગોવર્ધનરામભાર્ગવની મૌલિક તત્ત્વમીમાંસા એમનો વિશિષ્ટ પરિભાષાના ઉદ્દેશ્યમાં પરિણમી હતી; એ પરિભાષાના ભાષાન્તરકાર્યમાં મારે પણ ક્યાંક નવી જોડી પરિભાષા યોગ્ય પડી છે. સચ્ચીકરણની ઇચ્છા હિંદર આ જીર્ણે અંકુચ હતો.

મૂળ રકેપણુક્તના સંપાદનકાર્યમાં, અને એના આ સંક્ષિપ્ત અનુવાદમાં મને ગોવર્ધનરામભાર્ગવના વિશાળ, ગદન અને સમૃદ્ધ મનોરાન્યમાં રિહરવાનો સુયોગ સાંપડ્યો એને હું મારું સદ્ભાગ્ય માનું છું, એમાં મારા આ આનંદમય પરિશ્રમનું અમૂલ્ય મધુર ફળ મને મળ્યું માનું છું.

રામપ્રસાદ ટ્રે. બક્ષી

ગોવર્ધનરામની મનનનોંધ

મરણ પછી જીવન છે ?

જીવનને વારંવાર પ્રકાશ અને અગ્નિજ્વાલા જોડે સરખાવવામાં આવે છે; પણ એ ઉપમા ખોટી છે, કારણ કે જીવન ચેતનદેહ-ગત છે અને પ્રકાશ તથા જ્વાલા અચેતન છે. માનવજીવન એ ચેતન-દેહનો આવિર્ભાવ છે.

પ્રત્યેક ચેતનદેહ અન્ય દેહમાંથી ઉદ્ભવે છે. આપું* વૃક્ષ એક અદ્ય ખીજમાંથી ઉદ્ભવે છે, અને સમગ્ર પ્રાણી જનનીએ ગર્ભમાં ધારણ કરેલા વીર્યખીજમાંથી વિકસે છે. આ ખીજ જનકશરીર અને સંતતિશરીર વચ્ચેની કડી છે.

ગર્ભ કાંઈ અગમ્ય ઘટનાક્રમો દ્વારા ખીજમાંથી વિકસે છે, અને જનનીના શરીરથી અભિન્ન હોય એવી રીતે જીવે છે; જનની દેહમાંથી જીવનતરંગો મેળવ્યા વિના ગર્ભ જીવી શકતો નથી.

જે પ્રત્યક્ષ મૃત્યુ છે તેને ગણનામાંથી બાદ રાખીને આપણે ભૂતકાળમાં જઈએ તો જોઈશું કે જે સચેતન-શરીર અત્યારે મૃત્યુ પામ્યું છે તેનો કદી અભાવ નહોતો. પ્રત્યેક ચેતનદેહ વિકાસક્રમોનાં પરંપરામાંથી પસાર થયો છે, અને એ પરંપરાનો આરંભ અકળ રહે છે. પ્રત્યેક ચેતનશરીર અનાદિ, કાળથી જીવંત છે. એક અવસ્થાનો અંત તે ખીજ અવસ્થાનો આરંભ હતો. આજે નષ્ટ થયું છે તે ખીજ પૂર્વે વૃક્ષ હતું, અને ખીજમાં વૃક્ષ અંતર્ગત હતું, એ પરીક્ષાવેદ* છે. જેમ ખીજનું વૃક્ષમાં અદર્શન થાય છે તેમ ચેતનદેહની માનવના પરમ પરિણામ રૂપ વીર્ય એ માનવથી પૃથક્ થાય છે. માનવ-અપેક્ષાએ વીર્યનો, અને વૃક્ષ-અપેક્ષાએ ખીજનો, રિસથ થયો છે. ઉભય ઘટનામાં નાશ-ઐતલે જન્મ : બનેતો વિકાસ થયો છે, બનેમાંથી નવા ચેતનદેહ ઋકટલા છે ! જે મૃત્યુ એ ઘણીવાર ચેતનદેહનું અચેતન મદાકર્મનું પરિવર્તન છે, તો ઘણીવાર વળી એ નવા, અને સંલગ્ત : ઉચ્ચતર, ચેતનદેહનો ઉદ્ભવ છે. આપણું મૃત્યુ પણ, ઘણી વાર, જન્મ ન હોય ? જે જીવન આપણે જાણીએ છીએ તે ચેતનદેહની અવસ્થા છે. જન્મ એ આવી એક અવસ્થાનું અન્યમાં રૂપાંતર છે : તો મૃત્યુ તે, જ જન્મ ન હોય ?

ગર્ભ જનનીના ઉદરમા રહે છે અને જનનીથી પોપણુ પામે છે, અને બનેની મહિનાઓ સુધી અવિભેદ એવી એકતા ટકી રહે છે, તે એવી એકતા કે માતાનું મૃત્યુ થાય તો ગર્ભનું પણ મૃત્યુ થાય, અને ગર્ભ અરિપકન દશામા અવગ થાય તો ગર્ભચેતન્યનો વિલય થાય ઉદરમા ટોચ તે આખો વખત એ ગર્ભશરીરનો, માતાથી અવગ થયા પછી ઉચ્ચતર અસ્થાપ્રાપ્તિ માટે એને તૈયાર કરનારો, અરિગ્ન વિભક્ત થયા હોય છે એ દર્શાવત સનન એ ગર્ભાશયમા જ પૂર્ગર્ભ રહે છે, એને ગભનાય એ એક જ ઉપયુક્ત સાધન છે અન્ય નહિ, અને છતાં એમા નવા ઇન્દ્રિયોના બીજ રહ્યા છે જે તત્ત્વના નિષ્ક્રિય છે પણ જીવનના ઉચ્ચતર વિકાસક્રમમા સક્રિય બનવા નિર્માના છે વસ્તુતઃ એ આખું ચેતનપુરુષ એક જ લક્ષ્ય પ્રાપ્તિની તૈયારી કરી રહ્યું છે-ગર્ભનું ગર્ભાશયમાથી નિર્ગમન અને પત્તી પૂરતી જીવનધરણ્ય

એ જ પ્રકારે માનવ આ જગતમા રહીને જીવે છે અને જગતમાથી પોપણુ મેળવે છે જગત એની માતા છે અને માનવ તથા જગદ્રુપ જનની બનેની એકતા વડે સુધી એવી અભેદ રહે છે કે જગતનો નાશ થાય તો આપણા શરીરનો પણ નાશ થાય આપણે જીવનપર્યંત જગતની દીનાયો વચ્ચે પૂનાયેલા રહીએ છીએ-જનની ઉદરમા રહેલા ગર્ભ જેવા, એ દીનાયો બેગાને અને એને પાર જોવાને અસમર્થ. આપણી આખો, આપણા જ્ઞાન, આપણા મુખ મળીને એક અતિશય મુદુરુપ ગર્ભનાશ બને છે એ ગર્ભનાશ દ્વારા આપણે જગદ્-જનનીના ગર્ભાશયમાથી આપણા ઉપર સોચાતા પોપક તત્ત્વોને ખેંચીએ છીએ અને એ તત્ત્વોથી સંપર્કસાદ માધીએ છીએ જગદ્-જનનીની રક્ત વાહિની પ્રેમા થતા વહનની સાથે સવાદ સાધીને આપણું હૃદય, આપણું મગજ-બુધ્ધિ ચેત્ત્વનું છે અને સ્ફુરે છે અને છતાં આ જ ક્ષણે આપણી અંદર એક એવું ચેતનસ્વરૂપ નિર્માઈ રહ્યું છે, વિકસી રહ્યું છે, જે આપણા ગર્ભસ્વરૂપથી તેમ જ આ પાર્થિવ જગતથી ભિન્ન છે માનવનીર્મી, અને ગર્ભાશયના વિશ્વથી, આપણો ગર્ભરૂપ સ્થૂલ દેહ જેટલો ભિન્ન ૩૫ હતા તેટલું જ આ ક્ષણે ધગદગ રહેલું આપણું ભાવી ચેતનસ્વરૂપ આપણા ગર્ભસ્વરૂપથી અને ભૌતિક જગતના સર્વ તત્ત્વોથી ભિન્નરૂપ છે આપણી અંદર જે આ દેહવિશિષ્ટ ચેતનસ્વરૂપ છે

તે આપણું અતીન્દ્રિય અથવા આધ્યાત્મિક ચેતનસત્ત્વ છે. પ્રત્યેક ચેતનસત્ત્વ એટલે વ્યવસ્થિત તંત્રથી અન્યોન્ય સાથે સંકળાયેલ શક્તિ-ઓનો સમવાય; એ શક્તિઓ કાર્યનિયુક્ત થતાં પ્રાદુર્ભાવ પામે છે, અને પોતાના જ બળથી અથવા બ.લ બળથી વધે છે તથા વિકસે છે. આપણું એ ચેતનસ્વરૂપ વિચારો અને લાગણી દ્વારા પ્રકટ થાય છે—આ વિચારો અને લાગણીઓ પણ કાર્યનિયુક્ત શક્તિઓ છે; આપણું એ આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ સ્વતઃ અનન્યસાધાનું પ્રકારનું છે; આપણા પરિચિત કોઈ અન્ય પદાર્થ સાથે એનું સાધર્મ્ય નથી; એમાં ભૌતિક તત્ત્વનો પૂર્ણ અભાવ છે; અને એ ઘણી વાર તો મૃત્યુની કાણુ પહેલાં પણ પૂર્ણતઃ અવિકલ રહે છે. જે બીજામાંથી ભાવી દેહ ધરાવનારો હતો એ ગર્ભગત બીજ પોતાની આનુબાનુનાં તત્ત્વોને આધારે ટક્યું હતું અને વિકસ્યું હતું. આપણું આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ પણ પોતાની દેહગત કે દેહબાહ્ય પરિસ્થિતિને આધારે—આસપાસની તત્ત્વસામગ્રીને આધારે, વિકાસ સાધે છે, અને એનું સ્વાસ્થ્ય એ પરિસ્થિતિની સ્વસ્થતાને અવલંબી રહે છે. અને એમ છતાં એ અવલંબન એવું નથી કે એમાં કદી ફેરાર ન થાય. જુદાસ્થામાં જ્યારે આપણું બાહ્ય કલેવર કીચું થઈ જાય, આંખ અને કાન પરવારી જાય, આખા દેહમાં નિદ્રા જેવી જડતા વ્યાપે, ત્યારે પણ આ આ આધ્યાત્મતત્ત્વ જીવંત રહે છે, પ્રવૃત્ત રહે છે. અરે એવા પણ કિસ્સા આપણે જાણીએ છીએ જેમાં દષ્ટિનો લોપ આ આંતર તત્ત્વને વધારે તીવ્ર અને વધારે જીવંત બનાવે છે. ઘણી વાર એવું પણ બને છે કે જુદાવસ્થા આ આધ્યાત્મિક તત્ત્વને પૂર્ણતર બનાવે છે. કદાચિત્ એવું બને કે મૃત્યુ પહેલાંની અંતિમ ક્ષણે જ આ આધ્યાત્મિક તત્ત્વની દીપ્તતમ અને વિશેષ કાર્યક્ષમ અવસ્થાની ક્ષણે બને છે.

આ નવા આધ્યાત્મિક તત્ત્વનું આપણામાં અસ્તિત્વ છે તે શા અર્થે ? એ કયા લક્ષ્યની સિદ્ધિ માટે આ પ્રકારે તૈયાર થાય છે ?

તો એમ માનવું સચુકિત નથી કે જ્યારે આપણે જગદ્રૂપ જનનીના ગર્ભાશયમાંથી અલગ રઈએ છીએ, જ્યારે આ આધ્યાત્મિક તત્ત્વને પૂરી રહેલી ભૌતિક દીવાલો એને પોતાની વચમાંથી નીકળી જવા દે છે, ત્યારે આધ્યાત્મિક તત્ત્વ કોઈ બાહ્યતર વિશ્વમાં, કોઈ વિકસિતતર જીવન પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રયાણ કરે છે ? માનવનું

-વીર્યબીજ જ્યારે જનકદેહથી છૂટું પડ્યું ત્યારે પોતાના મૃતવત્ પૂર્વદેહથી વિયુક્ત થયું હતું. મુકાબેલા ફળનું કંકલું મૃતપ્રાય અંતરંગ પણ એ પ્રમાણે કરે છે, અને છતાં એ ચેતનદેહ્યુક્ત વૃક્ષને જન્મ આપે છે ગર્ભનાત્ત લીલું થાય છે અને એ ગ્રામે આખ કાન અને મુખનું સાવચળ ચેનનમ જીવન આવે છે તો, જ્યારે આપણે આ દેહ અને ધ્વિયગ્રામ એ ગર્ભનાલની માફક લીલું થાય છે ત્યારે એનું સ્થાન આપણું આધ્યાત્મિક તત્ત્વ લેમે એના મતનું અનુમાન કરવા માટે કઈ વાતની ઊણપ રહે છે? આ મત માત્ર અનુમાન છે, * અન્ય કોઈ અનુમાન આપણે કરીએ તેટલું જ સામાન્ય અને સંપૂર્ણ અનુમાન છે અનુમાનસાધક ન્યાય(તર્ક)શાસ્ત્ર આપણને એમ શીખવે છે કે આપણે મરણ પછી ભવિષ્યમાં જીવત રહીશું, ભાવી જીવનની નિશ્ચિનતા જેટલી ગર્ભને માટે તેટલી જ આપણા માટે પણ વાસ્તવિક છે.

૧૭મી માર્ચ ૧૮૯૧

સત્તામાત્ર, જે કઈ છે તે બધું, અચેતન પ્રકૃતિ છે એવું નિરીશ્વરવાદીઓનું માનવું છે એમ કહેવાય છે. પણ એમના મતના કથન તરીકે પણ આ કથન સ્પર્શા યથાતથ નથી. ભૌતિકપદાર્થ ઉપગત શક્તિ તરત્ત પણ છે, અને એ બનેલો સ્ત્રીગર એમને સમત છે. પણ એમ કહેવામા આવે છે કે ભૌતિક પદાર્થને નિજ ધર્મો છે, શક્તિ ભૌતિક પદાર્થનો એક ધર્મ છે અને એ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ધરાવતું તરત્ત નથી. તરત્તમાનના કથન તરીકે આ વિધાન જાત છે, વ્યાપિત્ર છે મહાન નિરીશ્વરવાદી જેટલું મુદ્દા મિલે જ બતાવી આપ્યું છે કે ભૌતિક તરત્ત પણ આધ્યાત્મિક તરત્ત જેટલું જ-ચેતન્ય તરત્ત જેટલું જ-અસે છે, જેય છે માત્ર ધ્વિયગ્રામ્ય મ વેદનો, અને આ સ વેદનો શક્તિના પ્રકારો છે. ભૌતિક તરત્તનો અબ્યુપચમ મયુક્તિક હોય નાવે, પણ એ માની લીધેલ ભૌતિક તરત્તમાં આ સાત દશ શક્તિનો ઉદ્ભવ અને સમાવેશ છે એમ કહેવા કરનાં ચોગ્યનગ તો આ છે કે શક્તિ જડપદાર્થને ગતિ અર્પે છે, અને શક્તિ જ એને દશ અને ધ્વિયગ્રામ્ય કરે છે તથા આકારેથી અને વર્ણોથી સગે છે, એમ કહેવું. ભૌતિકવસ્તુ

* માત્ર અનુમાન નહિ, સાદર્યને આધારે કગવેલો યુક્તિવાદ સ્વિકૃતમાન પ્રમાણ) અને અનુમાન એ બે વચ્ચેનો કોઈ વ્યાપાર.

ગો. મા. ત્રિ.

૨૦-૧૧-૯૧

હોય કે ન હોય, પણ શક્તિ તો છે અને ચેતન અને અચેતન
અને તત્ત્વો દ્વારા અનુભવગમ્ય અને છે અથવા સંસ્કારાર્પક અને છે,
અથવા ચેતન કે અચેતન કંઈ એ ન હોય તો, સ્વયમેવ પ્રતીત થાય છે.

શક્તિ દસ્ય અને અદસ્ય રીતે ક્રિયાશીલ છે, અને એનું નામ
જ કહે છે કે એ એક અર્થમાં જ્ઞાત છે. પણ એને કાંઈ પણ
પ્રકારે ચેતન માની શકાય ?

જ્ઞાતમાંથી અજ્ઞાત તરફ વધતાં વધતાં આપણે જ્ઞાન મેળવીએ
છીએ. એમ કહેવાય છે કે આ વિશ્વ નિયમોને વશ વર્તે છે, અને એથી
એ અચેતન છે. પણ જૂતમાત્ર નિયમને વશ વર્તવું નથી? આપણી
જ્ઞાનશક્તિ અને આપણી ઇચ્છા-સંકલ્પો પણ, એજા વધતા પ્રમાણમાં,
સ્પષ્ટ પરમાતા નિયમોને વશ વર્તે છે. આમ હોઈને વિશ્વશક્તિમાં
ઈચ્છા-સંકલ્પ અને વિચાર વ્યાપાર અંતર્ગત છે એમ માનવામાં, એવા
મન માટે પુરાવો હોય તો, કંઈ જ મુશ્કેલી નથી.

વિશ્વશક્તિ સ્વતઃપ્રવૃત્ત અ-પરતંત્ર શક્તિ છે; જેમ નરી
આંખે કે અન્ય પ્રકારની દૃષ્ટિથી અલક્ષ્ય એવા અણુઓ સ્વીકારતા
અણુનાદ પર્વત પર્વતોની અટકવું પડે છે તેમ, આવી શક્તિનો
સ્વીકાર કરવો પડે એવો ક્રમ પણ અનિવાર્ય છે. નિર્સર્ગમાં સર્વ
પદાર્થો અલક્ષ્ય રહે છે. શૂન્યમાંથી ઉદ્ભવ પામે અને શૂન્યમાં
વિલય પામે એ પ્રકારે કાંઈ પણ પદાર્થનો જન્મ કે તાલ થતો નથી.
ગતિ, ઉભા અને પ્રકાશ શાશ્વત છે તે આ અર્થમાં; સર્વત્ર એ
પ્રકટ નહિ તો એવટ પ્રમુખ દશામાં વિદ્યમાન છે. વસ્તુતઃ આ
શાશ્વત રૂપોએ શક્તિ અલક્ષ્યરૂપે સર્ગત છે, વિશ્વવ્યાપક છે-સિવાય
કે જ્યાં એ સ્વકીય લક્ષ્ય રૂપો અને આકારો ધારણ કરે. ગ્રહો જમણ કરે
છે, આપણું રુધિર અભિસરણ કરે છે, કારણ કે એમાં ગતિ લક્ષ્ય
છે, અલક્ષ્ય નથી; પ્રકટ છે, નિગૂઢ નથી. જ્યારે એ અલક્ષ્ય અને
છે ત્યારે એને આપણે નિમૂઢ શક્તિ કહીએ છીએ, કારણ જે સત્
છે તે કદી અસત્ કે શૂન્ય હતું નહિ કે થશે નહિ. ગુરુતાકર્ષણ
એક અલક્ષ્ય બળ છે; પૃથ્વીને એનો આઘાત લાગે ત્યારે એ લક્ષ્ય
અને છે. એ જ પ્રકારની છે પ્રકાશની અને ઉજ્જ્વાળી અલક્ષ્ય
અવગ્નિયિતિ. એનો માત્ર આપણી દૃષ્ટિની અપેક્ષાએ વિનાશ થાય છે,
વાસ્તવિક વિનાશ થતો નથી. વસ્તુતઃ વિનાશ જેવી કાંઈ ઘટના જ

નથી જ્ઞાનશક્તિ, હ-છ અને મનોવૃત્તિ (વાગ્ધૃતિ) ની પ્રગટતાના શૂન્યમાથી પ્રભવે છે અને શૂન્યમા વિનય પામે છે? પ્રકાશ, ઉષ્મા અને ગતિના જે અવસ્થાધર્મ છે તે જ અવસ્થાધર્મને વળ જ્ઞાન-ધર્મ-વાગ્ધૃતિ નથી? જ્ઞાન અને અન્ય ચેતનધર્મો સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ધરાવતી શક્તિ છે એને મન્તિષ્કગન ભૌતિક તત્ત્વના અસામાન્યતામાં આવે છે પણ મન્તિષ્કનો પદાર્થ તો મીલુણતી છે અને વાટ છે, એના ઉપર ચેતનતત્ત્વની જ્યોત જળતી રહે છે, એથી ભિન્ન અન્ય પ્રદીપ જેવી જળતી રહે છે ચેતનતત્ત્વ મન્તિષ્કથી ભિન્ન છે *

મન્તિષ્કનો નાશ થયા પછી પણ ચેતન તત્ત્વનો આ પ્રકાશ અને ઉષ્મા અને ગતિ ત્રયોમા અને અન્ય સ્નાયુઓમા શુદ્ધ રહે છે એક વાટ ઉપરની જ્યોત અન્ય વાટોને પ્રજ્વલિત કરે છે, અને એ જ્યોત ત્યાં અન્ય તેન ખેંચીને વધે છે આ પણ ઉષ્મા, પ્રકાશ અને ગતિના જેવી શક્તિ ઈ, તદ્વાચન માન એટલો છે કે મન્તિષ્કનો જ્ઞાનપ્રકાશ ચેતનજન્ય શક્તિ છે આ શક્તિના પાયામા કંઈ જ નથી, એ શૂન્યમાથી આવે છે અને શૂન્યમા જાય છે એવું હોઈ શકે? આ શક્તિ આપણામા અનલક્ષ્ય છે, પણ આપણા શરીરો એનો લક્ષ્યરૂપ પ્રગટ કરે છે કારણ કે આ લક્ષ્ય પ્રકાશનું અસ્તિત્વ, એ પ્રગટ થયું તે પહેલાં અલક્ષ્ય હોય

વિશ્વશક્તિમા જે ઉષ્મા, પ્રકાશ અને ગતિ અતર્ગત હોય તો એમા જ્ઞાનશક્તિ હ-છ અને મનોવૃત્તિ પણ અતર્ગત હોય. ઉષ્મા અને પ્રકાશ અને ગતિની તત્ત્વપૃથક્કતા કરીને એમનો એમાના એકમા અતર્લોચ માનવામા આવે છે અને એને ગતિ કહેવામા આવે છે, અને આ બધાં શક્તિસ્વરૂપો અન્ય શક્તિ-ત્રિપુટીનો એમના એકમા, જ્ઞાનમા અતર્લોચ સાથે વિશ્વશક્તિની સ્વતંત્ર વૃત્તિ અલક્ષ્ય ગતિની સૂચક છે એમ માનીએ તો એને અલક્ષ્ય જ્ઞાનશક્તિનો સૂચક પણ એટલો જ ચોખ્ખતાથી માનવી પડે અને એમ માનીએ એટલે આપણે જેમા ગતિ અને જ્ઞાનરૂપ જીવત તત્ત્વ અલક્ષ્ય કે નિમૂઠ રહ્યું છે એવી શક્તિનો સ્વીકાર કરવો પ્રાપ્ત થાય આપણા શરીરોમા આપણા જીવતપણાના

* આ ભિન્ન અસ્તિત્વને મારા આગલા લેખ 'આવિજીવન' માં પુરવાર મળ્યું છે મન્તિષ્ક તો ચેતનતત્ત્વને ચોખ્ખાનું સાધન માત્ર છે, એ છે (હન્દ્રિયસંઘાતરૂપ) નાભિનાનો ચેતનની નાભિને સ્પર્શતો હોડો

જ્ઞાન વિના, સૂક્ષ્મ જીવદળો (protoplasms) અને કીટા અને વીર્યગત જીવાણુઓ રહે છે તે પ્રમાણે જો જો વિશ્વજીવનમાં આપણાં અણુતમ જીવાણુઓ (cells) અને આપણાં જીવન રહે છે તે વિશ્વજીવનનું આપણને જ્ઞાન ન થતું હોય, તો એ તો નિસર્ગનો એક અવ્યભિચારી—મુસંગત—ઘટનાક્રમ—ગણાય. આપણા આ મહા ઉપર પુરુષ અને સ્ત્રીનું દર્શન પણ નહોતું થયું ત્યારે પણ, જે જ્ઞાનશક્તિ કાલક્રમે એમનામાં લક્ષ્યરૂપે પ્રકટ થઈ, તે જ ચિત્તશક્તિ આ પૃથ્વીની ઉપર અને અંદર અલક્ષ્યરૂપે રહી હતી (જે રીતે એક મહા અને ખીજા મહા વચ્ચે વસતિશૂન્ય અવકાશમાં ગુરુત્વાકર્ષણની શક્તિ રહે છે તે રીતે). અને એ ચિત્તશક્તિ, એની ગતિશક્તિ જેનું નિર્માણ કરવાની હતી એ જગત્તત્ત્ર પૃથ્વીપણે સિદ્ધ થાય એટલે એને પોતાની શક્તિ વડે જીવંત બનાવવાની તકની રાહ જોતી હતી. દૂર દૂરના મહોમાં અને નક્ષત્રોમાં એ જ શક્તિની ચમત્કારમય પ્રવૃત્તિ ચાલુ હોવી જોઈએ; અને ત્યાં હોવાં જ જોઈ એ જીવંત પ્રાણીઓ, જેની જોડે આપણે, આપણામાંની તેમ જ તેમનામાંની, આ સમાન શક્તિથી સંકળાયેલા છીએ. અવશ્ય, વિશ્વના પ્રભુને લગતી તત્ત્વદષ્ટિ સદૈવ આ સ્વયંપ્રવૃત્ત, સર્વગત, અલક્ષ્ય શક્તિની જ વાત કરતી રહી છે—જે ચૈતન્યમય તેમ જ ઇન્દ્રિયજન્ય—સંવેદનમય આ વિશ્વનું—કરોળિયો તાંતુને સર્જે છે તેવું—સર્જન કરે છે; જે ‘કહેવાતાં’ ચિત્ત અને અચિત્તના—જાને એક સરખાં અજોય છતાં દિવસ અને રાત્રિ માફક એક ખીજાને અતિક્રમતાં અને એક ન હોય તો ખીજાની પણ અર્થવત્તા ન રહે એવાં ચિત્ત અને અચિત્તના સતત બદલાતા—આકારો અને સ્વરૂપોનાં વસ્ત્ર ધાગણુ કરે છે. (આ શક્તિ તે જ તત્ત્વજ્ઞાને કહેલો ઈશ્વર). આ સાપેક્ષ વસ્તુનો પરિહાર કરીએ અને એના નિરપેક્ષ, આત્યંતિક સ્વરૂપે લઈએ, તો સમજાય છે કે આ નિરપેક્ષ નિરુપાધિક પરમ તત્ત્વ તે જ આ વિશ્વશક્તિ છે જેમાં સર્વ સાપેક્ષ પદાર્થો પ્રોત છે, જેમાંથી એ પદાર્થો ઉદ્ભવે છે અને વિસ્તરે છે, અને જેમાં એઓ ફરી વિલય પામે છે. સર્જન અને પ્રલય એટલે આ સાપેક્ષ ભાવોના નાટકનો આવિર્ભાવ અને અંતર્ભાવ. પણ આ દિવ્ય નાટકનો સ્ક્રીન અને અભિનેતા નટ એક જ છે, અને એ પોતે જ પોતાનો પ્રેક્ષક છે, રંગભૂમિ છે અને સર્વ છે એ સિદ્ધાંત સ્વીકારથી અન્ય વિકલ્પ જ નથી દેખાતો. ગુરુત્વાકર્ષણનાં અને સૂર્યનાં કિરણોની ગતિ,

પ્રકાશ અને ઉજ્જ્વાલ સુંદર જીવંત મહરૂપે પોતાનું જ નવસર્જન કરે છે, અન્યનું નહિ; તે પ્રભાણે આ શક્તિનાં કિરણો એકબીજામાં પ્રસરે છે અને સ્વયમેવ ઉજ્જ્વાલ પ્રકાશ, ગતિ અને જીવન અને જ્ઞાન એ સર્વના ભવ્ય રંગભર્યા મહાનિર્ગમ્યિત્રનું રૂપ ધરે છે. આ પરમ શક્તિ આ સૂર્યોનો સૂર્ય, પોતાનાં પ્રકાશકિરણોથી ભિન્ન, અને એથી રહિત, કોઈ પદાર્થ છે, પદાર્થમાત્ર છે, એમ આપણે કહી શકીશું? આનો ઉત્તર, હા માં આપવો તે તો શક્તિના અ-પરતત્ર સ્વયંપ્રભાવને નકારવા જેવું થાય.

વસ્તુતઃ પ્રાપ્ત આ ચયુઃ : ભૌતિક અચિત્ તત્ત્વનું, કે અધ્યાત્મતત્ત્વનું કે આત્માનું કોઈ પ્રભાણુ નથી. જે સર્વ કોઈ છે તે શક્તિ છે—એક, અદ્વિતીય, સર્વપ્રભુ. એ શક્તિની આસાથી જે ધાટ અને આકારના આભાસો સમયની એક દૃષ્ટિ માટે, રચના એક બિંદુ ઉપર, ઝમકે છે અને વિલસે છે એને દૂર કરીએ એટલે આ શક્તિમાંથી જે અવશિષ્ટ રહે છે તે છે, અલક્ષ્ય શક્તિ. એને શાશ્વત નહિ કહેવાય, કારણ કે સમય પોતે જ એ શક્તિએ ઉપજાવેલી કલ્પના છે. એ અતત અવકાશમાં વ્યાપી રહેલ છે એમ નહિ કહેવાય, કારણ કે અવકાશ પણ એ શક્તિએ ઉદ્ભાસિત કરેલો ઉપાધિ છે, આભાસ છે. એ છે કેવળ શક્તિ—(ક) લક્ષ્ય, આભાસમય આકારો ઉપજાવે ત્યારે, અને (છ) અલક્ષ્ય, એથી ભિન્ન સ્થિતિમાં. જ્યાં આ શક્તિ લક્ષ્ય હોય ત્યાં પણ આપણે અંતસ્તત્ત્વને નથી લક્ષ્યા, જેનાથી મુખ જરાય છે એ રસને લક્ષીએ છીએ—સૂત્રધારને નથી લક્ષ્યા પણ સૂત્રસંચાલનનાં પરિણામોને જોઈએ છીએ—જે સૂત્રસંચાલનને આપણે અનુભવીએ છીએ અને જેને વશ આપણે વર્તીએ છીએ અને જે સંચાલનના અને પરિણામોના આપણે પણ માત્ર અશ છીએ.

સંચાલન અને એનાં પરિણામો, સંચાલક, અને સંચાલન ન કરતો હોય એ દશામાં સંચાલક : આ માયા, ઉચ્ચ અને જ્વલ એ તત્ત્વોનાં પ્રતિતત્ત્વો છે—નાટક, નટ અને કવિ ત્રણે એકરૂપ નાટક સમાપ્ત થાય, નટ નિવૃત્ત થાય, પણ કવિ-નિત્ય જીવે છે, અને એ નટ તથા નાટક ઉભયનો દેહાવિર્ભાવ કરવાને સમર્થ છે જ્યાં એ ઉજ્જ્વલ પર કે ત્રિયુક્ત તથા ઉભયથી અનુષ્ટ રહેલા સમર્થ છે. આ કવિ તે જ સ્વન : ક્રિયાવાન, અલક્ષ્ય પરમ શક્તિ છે; એને આ જ્યાં રૂપો—એના અલક્ષ્ય

ફલનશીલ વક્ષમાં, જેમ આપમેળે લિધાગતી શુકિતના ઉદરમાં રહીએ તેમ, 'સમાર્થ' રહ્યાં છે. આ શક્તિ તે અલક્ષ્ય શક્તિ છે, નિર્ગુણ બ્રહ્મ છે અને એક જ સત્ છે. એ સ્વયં સદૃશ છે અને સત્તાનો-સત્માત્રનો પ્રભવ છે. એ ચદ્મય અને આનંદમય છે કે નહિ એ દુ તત્કાલ કહી શકતો નથી પણ તે સિવાય જે કહું છું તે હું ચિંતનથી વિચારી શકું છું, અનુભવી શકું છું અને હાલ પૂરતો તે વિચાર એકમાત્ર સમુક્તિક પ્રતિરૂપ મને જણાય છે-જો કે અનિવાર્ય નિર્ણય નહિ.

૨૨ માર્ચ ૧૮૯૧

જો પરમ શક્તિ લક્ષ્ય બને, ગતિનાં અને જ્ઞાનશક્તિનાં મૂલભૂત તરવોથી જીવંત થાય, અને જો આ બેની પરસ્પર ગૂંથણીથી આપણે જે છીએ તે બન્યા હોઈએ, તો આ જીવંત સ્વરૂપ આપણને લક્ષ્ય બને. પણ જ્યારે એ શક્તિ અલક્ષ્ય હોય-અને એ સર્વ અવસ્થામાં લક્ષ્ય છે એવું આપણે ન જ માની લઈ શકીએ—ત્યારે આ તરવો પણ અલક્ષ્ય હોવાં જોઈએ. અદ્-અદ્ બચ્ચેનાં અલક્ષ્ય શુરુવાકર્ષણક્રિયો નિષ્ક્રિય નથી, પણ અદ્ભુત છે, અને દૂરનાં પરિણામોથી પરબામ તે મિત્રાય પારખી શકાતા નથી. કદાચ એમ હોય કે જ્યારે આપણાં ચેતનતત્ત્વો મૃત્યુ પછી આ પાર્થિવ ગર્ભાશયમાંથી અલગ બને છે ત્યારે અત્યારે જે અલક્ષ્ય છે તે, લક્ષ્ય નહિ તો છેવટ પરીક્ષાવેદ * તો બને. પણ જે અગ્રેય-અગ્રાણ્ય-છે તેના સ્વરૂપતરવની પરીક્ષા કરવાના કોઈ ઉપાયો હું જોઈ શકતો નથી.

૨૫-૩-૧૮૯૧

((લગ્ન) સંમતિ વચના કાયદાનો ખરડો

આ ખરડો હવે પસાર થયો છે. એ પસાર થયા પહેલાં, તેમ જ પછી, મેં એ બાબતમાં અસાધારણ મન ક્ષોભ અનુભવ્યો. પ્રથમ, એ કારણે કે ધારાસભાના સભ્યો, જેઓ એ ખરડો ચર્ચતા દત્તા તે બધાય, એ વિષયમાં કેવળ લાગણીથી માત્ર વ્યવહારનિરપેક્ષ વિચારણાને આધારે પ્રવૃત્ત થયા જણાતા દત્તા. એમાં શાસ્ત્રીય નક્કર વિચારણા જરા પણ નહોતી. બીજું કારણ એ કે

* પરીક્ષાવેદ—જે પરીના દ્વાગ બહી રાજ્ય તે. જેવડું દિવસ વ્યવેશ મન. સુ મગમને ઘેર એક ચંચાસીએ એમ કહ્યું હતું. ગો. મા ત્રિ.

૨૭-૧-૯૧

ધારાસભા એના ઉપર ઈજ્જતના લોકોએ આજેલા દયાલુથી પ્રેરાયેલી જણાતી હતી, અકીચ શુદ્ધ તત્ત્વપ્રતીતિથી નહિ ત્રીજું ઢરણુ એ હતું કે એ ખરડાની અમલ્ય બતાવવાને સ્વીકારાયેલી રીત અત્યંત ઉપરછડેલી હતી, જનતા જોઈ રાકી, હું જોઈ શક્યો, ત્યાં મુખી તે એ અર્થે પર્ણપત્ર પ્રમાણમામગ્રી એકરી નોંટાતી કરવામા આરા અને મુદ્દાઓ પુરવાર કાગ્યા નહોતા પણ માત્ર માત્રી લેવાયા હતા ચાથું એ કારણ કે આ કાર્ય કેવળ લોકમાનસને કેળવવાના ઉદ્દેશથી કાય ધરાયુ હતું, એ કાયદો અમલી થાય એ અસક્ય હતું — મૃતપ્રાય રહેલા સર્ગયો હતો, એનાથી લોકમાનસ કેળવવા લગ્નો મોટી વયે થવા લાગશે અને પ્રજા સુધરશે એવું કેવળ ધૃષ્ટતાથી કહેવાનું આવતું હતું

આ ઉત્તર મુદ્દાની, અને અન્ય મુદ્દાઓની, ધારાસભામા ચર્ચા થઈ તેમા ધારાસભાની નીતિના નિશ્ચિતમાન્ય સૂત્રોની ઉપેક્ષા કરવામાં આવી હતી ખાસ કરીને ખરડા સામે જનસમૂહનો પ્રયત્ન અને વ્યાપક વિરોધ હતો એ જોતા, અને સામાજિક દૃષ્ટિએ, કુદ્દાઓ ઉપર અને જે કન્યાના હિતરક્ષણ ખાતર એના પરણ્યા પતિને કારાગારમા મોકલવો પડે એ કન્યા ઉપર, આ કાયદાથી અનિષ્ટ પરિણામો આવશે એ વિચારતા, આવો કાયદો પસાર કરવાની કોઈ અગત્ય જ નહોતી જણાતી આનો આવો રદિયો અપાતો હતો કે આવાં પરિણામોનો સભર નહોતો, કાન્યુ કે કાયદો મૃતપ્રાય રહેશે પણ (આ યાદ રાખવું જોઈ એ કે) જ્યારે જ્યારે સાહસમર્મી અદાજપત્રો ધડવા પડે ત્યારે ત્યારે જમાપક્ષે કમતીમા કમતી આવક, અને હિંધારપક્ષે વધારેમા વધારે ખર્ચ બતાવવા પડે. ખરડો પસાર થયો ત્યારે એના મુદ્દા વિષે ગેરસમજ બેપજવાના કારણો ખન્યા હતા—આવું એની તારમા આવેલી સારતાગણીથી જણાયુ હતું. ઉપરાંત યોક્ષસંગેએ એવું નિયિત્ર વિધાન કર્યું હતું કે કેવળ લુભતિ જ ખરડાના વિરોધમાં હતી—આ વિધાનને જોટ પાડતા ઝરેરમાગવાળી વિરોધ-અરજ જ પૂરતી હતી આરભયા અત મુખી આવી કાર્યપદ્ધતિ જોઈ ને ચિન્તે ઉઠ્યાટ થતો ટાળવો મુશ્કેલ હતો

+

+

+

મારી આ માન્યતા દહતર થતી જાય છે કે, દેશીય સમાજના નેતાઓમા કોઈ મહાપુરુષો નથી. જેઓ મહાન વિપયોનો પર્ણપત્ર

અભાસ ક્યો વિના જ પોતાના એ વિગેના કાયા ઉનાવળા અભિપ્રાયો ફરકાવે, જેઓને એટલો સિયાર કરવો પણ અનુકૂળ નથી કે સામાન્ય માનવી બુદ્ધિને દોરણીની મદદ ન અપાય તો એને મોટી બાબતોમાં કાંઈ જ સમજણ ન પડે, જેઓ ઈશ્વરની માફક, પણ ઈશ્વરના સામર્થ્ય વિના, પોતાને જે રુચ્યુ તે એક ક્ષણમાં પોતાની આસાથી રિસિદ્ધ કરવા ઈચ્છે છે, જેઓ પોતાની રુચિ-અરુચિને જ તર્ક-બુદ્ધિ અને જ્ઞાન માનવાના શ્રમમાં પડે છે; જેઓ એમ માને છે કે જીવનમાં પોતાની એટલે વિદ્યાની સર્વ ઉચ્ચ પદવી છે, શાખાઓમાં પોતાનું પ્રમાણસરનું શાણપણ એ પદવીમાં જ સૂચવાઈ જાય છે; આના માણસોને મહાપુરુષનાં ગણનામાંથી બાદ કરીએ તો આપણા આજના નેતાઓમાં મહાપુરુષ કાંઈ નથી.

હું આ લોક સાથે જોડાઈ શક્યો નહિ એનાં કારણ ૨૫૭૪ છે. ખરડાને વિશેષ કરનારાઓનો જથ્થો એટલો મોટો હતો કે એની ગતિ મથર રહે, નિયમવશ રાખી દુબકર બને, એ કારણે; અને, ને કે ધારાસભાની કાર્ય-શક્તિને તથા, કઈક અચે, જે ધારે ધમ્યો હતો એના ચડપતે, હું નાપમદ કરતો હતો છતાં એ વિષયમાં કાંઈક પગથુ લેવાય એનો હું વિરોધી કદી હતો નહિ એ કારણે; હું વિરોધીઓમાં જોડાઈ શક્યો નહિ આ પ્રશ્નમાં મેં મારો અભિપ્રાય ઉચ્ચાર્યો નહિ એનું કારણ એ હતું કે જેમને કહેનારો હું એકલો જ હોઉં એમને મારો અવાજ કદી ન પહોંચી શકે એવી મારી ખાતરી હતી.

આજે મારો એ મન ક્ષોભ શમ્યો છે સર એનું રહસ્યનું પ્રત્યક્ષ આજના જોમે એકદમ હતું. મેં વાચ્યું. એ પ્રત્યક્ષ ++ સમર્થ સાચા અગ્રેજ કાયદાનિપુણને જાણે તે પ્રકારે વિષયને લગતા ખરા પ્રમાણો રજૂ કરે છે. એ પ્રમાણોના પ્રમાણથી મને સતોષ થયો છે અને કાયદો ઘડવા માટેની અગત્ય હવે પુરનાઈ થઈ છે એમ મને લાગે છે

+

+

+

આ ખરડાને અંગે બને પક્ષોએ ઉસ્ફુરાર અનુમત્યે, ખરડાના વિરોધીઓને ઉસ્ફુરાર માટે યોગ્ય કારણો હતા એમ હું માનું છું. પણ ખરડાના પચકારોને ઉસ્ફુરારનું કાંઈ કારણ નહોતું ++ એમણે સૂચવેલા મુદ્દારા એમના વ્યવહારનિરપેક્ષ શાસ્ત્રીય વિચારોને અનુરૂપ

ક્ષતા, અને. જે કેવળ શાસ્ત્રદષ્ટિએ કામદો ધડવાનો હોય તો, સત્તારૂઢ મનાતા લોકોની શાસ્ત્રદષ્ટિને પરિણામે જે અનિષ્ટ- નીપજવાના, હતા તેની સામે આ મુધારાઓથી રક્ષણોપાય સાપડતો હતો.

પણ જેઓ ખરેખરા સત્તાધારીઓ છે એમણે જતાવી આપ્યું છે કે પોતે કેવળ શાસ્ત્રને કંકે ચાલનારા નથી, પણ સ્પષ્ટ રીતે પુરવાર થયેલી સાદાત્ વસ્તુગિયતિના ઉપાય યોજવાને પ્રવૃત્ત થયા છે; અને, હકીકત એવી હોઈને, કાયદાને નકામો બનાવે એવા મુધારાઓનો અસ્વીકાર કરીને એઓએ વ્યાવહારિક આતુર્ય દાખવ્યું છે.

+

+

+

મુધારાના ઉદ્વેગ પ્રતે મારો સનભાવ છે, પણ એની મૂર્ખતા- ભરી દલીલો માટે એમની પ્રત્યે ઈતરાજી ઊપજી રી રાકાતી નથી. વિરોધીઓ મટે, ખરડા પ્રત્યે તથા એમના પ્રત્યે રખાયેલી ગૌરવહીન પદ્ધતિને કાનૂલે, મને સદાનુભૂતિ છે, પણ જે મુધારાની દલીલ મને મૂર્ખતાભરી લાગે છે, તો આ વિરોધીઓ વિશે મને એવું લાગે છે કે તેઓ દલીલ ખોલકુલ કરતા નથી, એમની જીતિ સકારણુ છે છતાં. સરકારને હું ધન્યવાદ આપુ છું, મેં કે મોડે પણ કાર્યપદ્ધતિ મુધારવા માટે, પોતાની આખે જોવાનો પ્રયત્ન કરવા માટે; જે કે આ મુધારા કર્યો તેથી પ્રથમ ઊપજેલી માફી અસર દૂર થઈ શકી નથી, અને અધારામા વગર જોયે ફગી પડવાની જુમ હજી તો અરધીપરધી જ મુધારાઈ છે. મારી પોતાના વાત કરું તો, ખીજા લોકોના આ મૂર્ખ ઝગમગને કારણે હું ક્રુધ્ધ થયો એ કારણે હું મને પોતાને દયાપાત્ર માનુ છું, પણ આખરે મેં પ્રાપ્ત કરેલી મારી સ્વચ્છતા માટે હું મને પોતાને અભિનંદનપાત્ર ગણું છું- અને, કાઈક અનિચ્છાએ, હું માનું છું કે આ અદ્યજની લોભ ન થયો હોત તો ઉર જે લખાણ તે મેં જેવું વિચાર્યું ન હોત- આ છે અનિષ્ટમાથી ઇષ્ટલાભ, અન્યની મૂર્ખતામાથી અધિક- બોધપ્રદણ.

૨૯ માર્ચ ૧૮૯૧

મારા દેશ પ્રતિ મારાં ઔદ્યોગિક કર્તાવ્યો

‘સન્યાસનું વ્યાવહારિક સ્વરૂપ’ (Practical Asceticism)

વિષે મેં લખેલો નિબંધ લખ્યો તેમાં મેં એવા ભાવોનું કથન

ક્યુ' હવું કે હું અન્યને આલતા શીખવું તે પહેલાં મારી મારા પગ ઉપર ઊભા રહેવાની શક્તિ હોવી જોઈએ; મને લાગે છે કે આથી યથાર્થતર કથન મેં કરી ક્યુ' નથી. ખરું દિત શામાં છે એનો અભ્યાસ કયો વિના દેશનું દિત કરવામાં સક્રિય પ્રવૃત્તિ કરનારા આપણા સુશિક્ષિત માણસોનું માનસ કેવું કહેવાય ? જોને આપણે પ્રાથમિક સ્તરથી 'હિત' માની લીધું હોય. એ 'અદિત' પુરવાર થાય એવો સંભવ નથી ? પર્યાપ્ત જ્ઞાન ચતા આપણા નિષ્ક્રિય બદલવાની આવશ્યકતા ન ઊભી થાય ? આપણે અન્યને શીખવીએ કે પોતે કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ રહ્યે તે પહેલાં આપણે ઊંડા ખંતબખાં અભ્યાસથી ખરું જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ જ. શુભ આશયથી ચર્ચ જતી આપણી અજ્ઞાનજન્ય ભૂલોથી આપણા દેશને જે અનિષ્ટ પરિણામો વેઠવાં પડે તેની જવાબદારીનું આપણને જ્ઞાન હોવું જરૂરનું છે એમ હું માનું છું; આપણે 'શક્યતમ ઉત્તમ આચરણ' આપણી અણુધારી-આકર્ષિત-મૂર્ખતાનું પૂરતું વળતર આપી શકે, તો ક્યારે કેવા પ્રકારે, એ જાણવાની કસોટીઓ તો છે. હુમ અંતે વેરખર્ચમાં આપણને શ્રદ્ધા છે, એ કારણે દેશિય ખરી છે એમ હું માનું છું; યોગ્ય રીતે પસંદ કરેલા નેતાઓમાં આપણી શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ. પણ ખીજા બાબતોમાં ખીજા ક્ષેત્રમાં આપણા જે નેતાઓ છે એઓ લાયકાતવિનાના છે. આ પરિસ્થિતિ જોતાં, અનેક બાબતોને આપણા દેશી નેતાઓને બદલે આપણા રાજ્યકર્તાઓના હાથમાં રહેવા દેવાનું હું વધારે પસંદ કરું, કારણ કે રાજ્યકર્તાઓ આખરે સમજુ લોકો છે. દાખલા તરીકે, આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે આપણને લગતા વિષયો વિષે પણ ઉત્તમ વાત કહેનારા અંગ્રેજો છે, દેશજનો નહિ. આથી મારું કર્તવ્ય એ છે કે કાંઈ પણ બાબતનો અભ્યાસ કયો વિના એ વિષે કાંઈ પ્રયાસ કે અલિલાપ કરવો નહિ. દેશજનો કાર્યપ્રવૃત્ત થશે, તો હું એમનો ઉપરોધ નહિ કરું. મુશ્કેલીજન્યો આચરશે, તો હું કાંઈક શ્રદ્ધા સેવીશ. ઉભય ઘટનાઓમાં, હું એમને, સહકારથી અને પ્રતીકારથી પોતા-પોતાનો કર્તવ્યપથ રચતાં તરવો માનીશ. પરિખાના વિકાસનું હું નિરીક્ષણ અને અધ્યયન કરીશ. અન્ય બાબતોનો ખજ હું અભ્યાસ કરીશ. લોકહિતાય કે દેશબલિત ખાતર કરવાના ઉદ્દેશના શ્રમવિભાજનમાં હું આ કર્તવ્યધર્મ મારે લાગે આવ્યો માનીશ; એ દરમિયાન,

હું ખાનગીમાં અને જાહેરમાં લખતો આવ્યો છું તેમ, મારી નોંધ અને આવશ્યક માહિતી લખતો રહીશ. હું અનિમેષ નયને, અધ્ધર શ્વાસે, આ મ્યુસિડોરાના * સ્વરૂપદર્શનને માણી રહ્યો છું, અને 'હિઝવાનું' ના રહે' એ સમય માટે યોગ્ય બનવા મથતો રહીશ.

૨૭ એપ્રિલ, ૧૯૯૧

અંગત નોંધ

એક દિવસ એવો હતો જ્યારે મને, મદાન સ્ટ્રીપીઓની * માફક હું ૧૯ વર્ષની વયે પહેલ્લીય અને છતાં, એના ઝાખા પગથાપા જેવો પણ નહિ થઈ શકું એ વિચારથી ઉદ્ભવ થતો. એક સમય એવો હતો જ્યારે કાર્થેજની પવિત્ર ઉપદારવેદી ઉપર હૈનિસકાર બાકાંએ તરુણ હૈનિબાસ પાસે લેવડાવેલી પ્રતિજ્ઞાનો વિચાર કરતાં હું અસાધારણ દર્પાવેશથી અને મદાન મનોરથોથી ઉદ્દાપ્ત બનતો. એ પ્રતિજ્ઞા પુત્રને પોતાની સાથે રહેત લઈ જવાની શરત તરીકે પિતાએ લેવડાવી હતી, એ પ્રતિજ્ઞાથી એ નામાકિત બાળક પામે શામ સામે શાશ્વત વૈરના સપથ લેવાગ્યા હતા. આ આંતરપ્રેરણાઓના, અને ત્યારથી આજ સુધી જીવજેના મારા જીવનના ક્યારી નાખે એવા સંજોગોના, સંયુક્ત કાર્યક્રમભાવતો ક્યાસ કાઢવાનો મને સમય નથી. ભૂતકાળનું અવલોકન કંબુ* તો એમાંથી મળતા બોધ માટે જ કંબુ, અને એ બોધ હવે પછી કુરંસદે તારવીશ. અત્યારે તો આત્મારનો જ વિચાર મારે કરવો જોઈએ.

મારે વર્તમાન એવો હોવો જોઈએ કે જે મારા હરિષ્યને સજ્જ કરે.

ભાવનગરમાં, અને એ પહેલા તથા પછી, મને સતત વિચાર-અથવા તરંગ-અથવા કરતો કે મારા જીવનની ૪૦ વર્ષે સમાપ્તિ થશે- કે એ ઉમરે હું મરણ પામીશ મારી અનેક મદાયિંતાઓમાંની

* અંગ્રેજ કવિ ટોમસનના 'Seasons' નામના કાવ્યમાં ડેમન અને મ્યુસિડોરાની વાત છે અને જાહો કહેવન છે. 'સ્નેહમુદ્રા' નો 'રસ-પાન અને મોહ' નામનો ડામો કાઢ પણ આ ક્યાંથી સ્થિત છે.

* સ્ટ્રીપીઓ આર્લિફોનસ. પબ્લિકસ કૅનર્નિલિયમ સ્ટ્રીપીઓ (ઈ.મ. પૂર્વ ૨૦૦૦૦) એ ગ્રીસી પુનિક નિયંત્ર વખતે મશહૂર રોમન સેનાધિપતિ હતા.

• હૈનિબાસ (ઈ. પૂ. ૨૪૭-૧૮૩), કાર્થેજનો વિખ્યાત સેનાધિપતિ. એને શામ ઉપર ચડાઈ કરી હતી, અનેક વિજયા મેળવ્યા હતા, અને છેવટ સ્ટ્રીપીઓની સામે હાર ખાધી હતી.

અને અભિલાષાઓમાંની એક એ હતી કે મારા મૃત્યુથી મારું કુટુંબ જીવનનિર્વાહના સાધનથી વંચિત ન બને અને ત્યારપછી એએ પરસ્પર શાંતિથી જીવી શકે એની મારે પેરવી કરવી. મને લાગે છે કે-મારી દૃષ્ટિ પહેંચે ત્યાં સુધી-પ્રથમ ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવા લાગી હું ક્રાંધક કરી શક્યો છું; ક્રાંધક હજી કરવું શેષ રહે છે, અને તરતમાં-પ્રભુ ઇચ્છા હશે તો-એ માટે વિશેષ નહિ તો પ્રયત્ન તો કરાશે. આ આખતમાં મારા જીવનની, x ૧૮૮૫માં ધડેથી યોજના સમાપ્તિને થયે છે. મારા મૃત્યુ પછી મારા કુટુંબમાં શાંતિ રહે એ ઉદ્દેશસિદ્ધિને અંગે હું મારા કુટુંબજનોની પ્રકૃતિને કેળવવાને અને ધડવાને પ્રયત્નશીલ રહ્યો છું. વીગત મટે વખત નથી, સાંપ્રત શાંતિ લગભગ સિદ્ધ બની છે તે એ અદ્ભુત સુરીક્ષ નારીની લીંબપ્રતિજ્ઞાથી-જે મારા મૃદમંદિરમાં ૧૩ વર્ષની વયે એક જિજ્ઞાસી આગાહી આપતી તીવ્રબુદ્ધિ કિશોરીને રૂપે આવી, જે મેં એને આપેલી જીવનની અને આત્માની સર્વ તાલીમ માટે ક્ષમ નીવડીને મારા હૃદયની મધુરી બની છે. જેણે એ વયની અને એટલા શિક્ષણની ખાસા માટે અતિમાનુષ્ય ગણાય એવા આત્મસંયમ વડે કરેલું નૂતનતમ સ્વભાવપરિવર્તન મને એની આરાધના કરવાને અને એના આત્માની-એની સાધુતાની-એના સદ્ગુણની-એની બુદ્ધિની-અને એના નીતિબળની આરતી ઉતારવાને પ્રેરે છે, જે વસ્તુસ્થિતિ એક વર્ષ પહેલાં મારી આશાથી અને મારા સ્વપ્નથી ક્યાંય દૂર હતી; જેણે મારા ધરને સ્વર્ગ બનાવી દીધું છે; જે મને પત્ની મળી છે એ માટે હું પ્રભુનો અત્યંત આભાર માનું છું; જે અમુક રીતે મારાથી અડધાતી પુરવાર થઈ છે; અને જ્યારે હું માતા અને પત્ની ઉભયને 'સરસ્વતીચંદ્ર'નો બીજો ભાગ વાંચી સંભાળાવતો હતો ત્યારે જેના તરફ ફરીને માતા વારંવાર આનંદના અતિરેકથી બોલી બોલતી કે, 'આ રહી મારી ગુણસુંદરી.' આ સુખદસ્થિતિની મને પૂર્ણ પ્રતીતિ તો ત્યારે જ થઈ શકે છે જ્યારે હું, વર્ષ પહેલાંની મારા કુટુંબની કષ્ટતમ દશાને અને આજની સુખમય સ્થિતિને (મારી મનોદૃષ્ટિ સમદાના દસ્યમાં પાસે પાસે મૂકીને) સરખાવું છું. મને, મારાં માતાપિતાને અને પોતાની જાયામાં જે કાંઈ આવે તેને સુખી કરવાનું નિમિત્ત પોતે બનવું એને એણે પોતાનો એક ઉચ્ચાભિલાષ કયો છે-પોતાના જીવનનો અને આત્માનો અંશ માન્યો છે. આ નારીનું 'મરણોત્તર ભાવિજીવન' કેવું હશે એની તો મને પૂર્ણ ખાતરી

! હોવી જોઈએ એમ હું માનું છું—જે સ્વર્ગ હોય તો એ સ્વર્ગ પોતાનાં દાર આ મધુર સર્વમંગલ આત્મા માટે જોઈતી તત્પરતાથી ઉઘાડે તેટલી તત્પરતાથી અન્ય કોને માટે ઉઘાડે? જ્યાં સુધી એ મારા કુટુંબની-મારી અને બીજાઓની-સમાસી છે ત્યાં સુધી મારું કુટુંબ-સુખશાન્તિમાં અસ્ય રહેશે જ.

પણ મારાં '૪૦' પછી-હુ ચાળીસમે મરુ તો-કોણ કુટુંબમાં શાસન કરશે? મારી પત્ની નહિ એને સત્તા આવીએ તો એની જન્મમૃત્યુ મુજબતા એનો સદુપયોગ કરશે, પણ આ મુજબતા જ, જે એને સ્વાર્થપરાયણ બનતી અટકાવે છે એ મુજબતા જ, એની વેરણ બનશે, કારણ કે અત્યારે જે મારામાં નિષ્ક્રિય છે અને જે એને સોપેલા છે તે સત્તા ત્યારે બીજાઓના હાથના જશે અને તે પોતે એ માગશે નહિ, અને બીજા એને સોપશે નહિ, અને બીજાઓ કાર્ષ્ણ્યને કોઈ પ્રમાણે એનો દુરુપયોગ કયો ચિન્તા રાગે નહિ એણે (મારી પત્નીએ) હાલ મારી અને મારા કુટુંબની શાન્તિ સુરક્ષિત રાખી છે તો મારા મૃત્યુ પછી એની શાન્તિ સુરક્ષિત રહે એ મારું કર્તવ્ય છે. પવિત્ર ધર્મ માનીને આ કર્તવ્ય કરવાનું રહે છે.

મારા જીવનની યોજનાનું બીજું લક્ષ્ય છે મારા દેશ પ્રતિ માગે ધર્મ હું હોનેવાન કે મંત્રીશ્રીઓ ન ગર્વ શકું. એમના જમાના ગયા. એઓ અહીં શક્યા હોત તેથી જૂદી વસ્તુઓ દેશ માગે છે. મારે જોઈએ માત્ર એમના આત્મા. દેશને એ લોકોના આત્માથી અને પ્રત્યક્ષમાંથી જ પૂર્ણ નરપુંગવોની જરૂર છે, પણ આધુનિક પરિસ્થિતિ માગે તેની સિન્ન પ્રકારની હિંદુસેદ્ધિ અર્થે, દાખલા તરીકે શાંતિચાપના અર્થે, લોકો યોજનાઓ આજે બળત્ર પ્રમાણે ધડે છે અને સક્રિય અવસ્થા પ્રોત્સાહન કરે છે હું એ પ્રમાણે કરી શકું નથી. દેશનું આયુષ્ય મારા કરતાં લાંબુ છે, અને માટે મારી કર્તવ્યયોજનાને મારાં ૪૦ વર્ષોમાંથી જે રોપ છે તેમા જેમ તેમ હસરીકે ખડગની ન જોઈએ. આમાં મારું કર્તવ્ય આ સ્થાપણસયોગ સ્વોક્ષમા મુચ્યું છે તે છે :

सजरामरवत् प्राप्नो विद्यामयं च चिन्तयेत् ॥
: અર્થાત્ જ્યારે મારા દેશ પ્રતિ મારા કર્તવ્યની યોજના રચવા બેસું ત્યારે મારે હું અજરામર છું એવી કલ્પના રાખવી જોઈએ.
મારું મારા દેશ પ્રત્યે કર્તવ્ય શું છે અને મારે એ શી રીતે બજાવવું? પણ ખરા લોકો આ પ્રશ્નનો ઉત્તર પોતાની સહજસંમતિથી

૧. શ્રુતિઓને અને સિદ્ધવત્ મનાતાં સુત્રોને અનુવક્ષીને આપે છે હું
 પણ એ રીતે ઉત્તર આપી શકું, પણ એના ઉત્તરો ઉપર કાર્યની
 માહ્યુતી કરવી એને હું પાપ અને મૂખર્તા માનું છું આ વિષયમાં
 પણ મારા જીનકાર્યની યોજના મેં ૧૮૮૫માં કરીને નોંધી હતી.
 મારી સાહજિક વૃત્તિથી નિરપેક્ષ રીતે, ત્યાં આલેખેની રેખા મને કાંઈક
 સાચી જણાય છે પણ હું માત્ર એટલું જ કહી શકું કે એ
 સાચી જણાય છે, સાચું છે શું એ રોધી કાઢવા મટે મારામાં
 અધિગતર અનુશન અને અધિગતર ઉદાપણ હોવા જોઈએ ઉદાપણ
 મારે ક્યા રોધવા જવું ? હાન તરત તો હું માનું છું—જેમ બંધન
 વાગ્યો ત્યારે માન્યું હતું તેમ માનું છું—કે એ ઉદાપણ ઇતિહાસમાં
 હોવું જોઈએ, કાગળ કે ઇતિહાસ માનવ-અનુભવોની નોંધપત્રી છે.
 નોંધવા વિનાનો એક બાવદારિક ઇતિહાસ પણ છે, અને એનો અભ્યાસ
 જીનના નિરીક્ષણથી થઈ શકે એટલે-સ્વન જોનેજમાં પ્રોફેસર કર્ફકામે
 કહ્યું હતું તેમ 'Man must be everyth'ing in something
 ,and something in everything' 'માનવ કોઈક બાબતમાં બહુ વ
 (સર્વ કંપ) અને બની બાબતમાં કંઈક હોવો જોઈએ) જે થોડીક
 બાબતોમાં હું સર્વગ્રાહી થવા ઇચ્છું તેમાંની એક છે જગતનો
 ઇતિહાસ હું એ ક્ષયમાં લઈ ચૂક્યો છું, અને ધર્મના (જીનકાર્યની
 મારી યોજનામાં જે બીજો મુદ્દો છે એ ધર્મના) મારા અભ્યાસની
 તથા ધનાર્થ મારા પરિશ્રમની સાથેસાથ મારો ઇતેહાસનો અભ્યાસ
 આગળ વધવો જોઈએ ધન માટે પરિશ્રમ ૪૦ મેં વરો' કે ૪૦ પત્રી અડકવો
 જોઈએ ત્યારે આવા પરિશ્રમ વગર જીવન માટે માર્ગ અને સાધન
 તૈયાર કરી ગળવાં જોઈએ—મને કરી પોસાન એવી બચન કરીને
 અને અસ્પૃશ્ય સાધનથી વિશાલતમ જીવન જીવી શકું એ રીતે મારી
 જરૂરિયાતોને ઓછી કરીને આ પરિશ્રમે રિજન કરેના સમયાવકાશને
 મારે અભ્યાસથી, અને જે અભ્યાસ કાર્યનો ઉત્પાદક અને તો મારો
 જીનયોજનાને અનુરૂપ હોય એવા કાર્યથી, પૂરવો જોઈએ જે હું
 અભ્યાસી તરીકે જ મૃત્યુ પામીશ અને મારા દેશ માટે કંઈ જ કાર્ય
 ન કરી શક્યો હશું તો પણ મેં રક્ષનમ ક્યું ગણાશે, એમ્લે
 મારું કર્તવ્ય ક્યું ગણાશે આવી દલીલોનું કારણ મારા મનમાં છે,
 અને એ નોંધવામાં સમય વ્યય કરવાની જરૂર નથી મારું કાર્ય શું

હોવું પટે, અને એની સિદ્ધિ કેવી થશે એનો અભ્યાસ કયો વિનમ્ર હું કાર્યમાં ઉચુકત ન થઈ શકું.

દેશહિતાથઃ કર્તવ્યે

(ક) અધ્યયન. (જી) સામાજિક, શારીરિક, બૌદ્ધિક, નૈતિક અને રાજનૈતિક વિષયમાં નવજીવનનું અને બદલનું આપાદન. એક સમયે, ૧૮૮૫માં, હું માનતો કે ઇટલીએ અને અમેરિકાએ સ્વાતંત્ર્યની લડત કેવી રીતે ચલાવી અને સફળ કરી એનો મારે અભ્યાસ કરવો કરવો જોઈએ; એ સંકુચિત અને વધ્ય યોજના હતી એવું મને લાગે છે. આજે હું માનવા લાગ્યો છું કે કેવળ લશ્કરી બળવો (સરખા વિપ્લવ) એ તુરંત અભ્યાસ વિષય છે. એ કાણે મારા મનમાં આ ખ્યાલ ભાગ્યે જ હતો કે આવા બળવાથી સ્વાતંત્ર્ય મેળવવાનું સ્વપ્ન પણ આપણે ન રેવવું જોઈએ. એ અભ્યાસ બળવાનો અભ્યાસ જ હતો એ ખ્યાલ પણ મને ભાગ્યે જ આવ્યો હોય—જે કે જરાક વધારે વિચાર કર્યો હોત તો હું એ જોઈ શક્યો હોત. જે ‘સર્વ વસ્તુઓ’માં ‘કંઈક’ થવાની મારી ઝપ્પના હતી એ સર્વમાંની એક વસ્તુ તરીકે જ મેં એનો સ્વીકાર કર્યો હતો.

મારે સાક્ષાત્ જે કાર્યો કરવાનાં હતાં તેનો મેં જીવન યોજનામાં (Life programme) અને કાર્યયોજનામાં (Programme) સમાવેશ કર્યો છે, અને એ સર્વ કાર્ય લશ્કરી પ્રકારથી લિખત જે ‘civil’ પ્રકાર છે એ પ્રકારનું હતું, ‘બળવાખોર’ કે ‘વિપ્લવાત્મક’થી બિન્ન જે ‘constitutional’ પ્રકાર છે એ પ્રકારનું અર્થાત્ વિધાનલક્ષી હતું આ વર્ણનથી સ્પષ્ટ સમજાવી શકાય તેનાથી નિશ્ચિતતર અને ઉદાત્તતર એવું કંઈક એ હતું. મારા દેશ પરત્વે એ ‘કાર્યયોજના’ અથવા ‘જીવનયોજના’ ધરાવતે જે ભાવનાની હું પ્રેરાયો હતો એ ભાવનામાંથી જ મારી આજની જાગૃત્તિ ઝિક્કરી છે.

ત્રિશિષ્ટ સ્વરૂપની કાર્યપ્રવૃત્તિ ઉત્પન્ન કરવી—એ બળવો હોય, કે રાજતંત્રીય, વિધાનલક્ષી સક્ષોભ હોય કે સામાજિક સુધારણાની ચળવળ હોય—એ મારા માનસ અને ઉચ્ચાસયો માટે અત્યંત અદ્ય આશ્ન છે. મેં તમને કહ્યું છે, શ્રી ત્રિપાડી, કે આવી કોઈ વિશિષ્ટ પ્રવૃત્તિ ઉપજાવવાનો પ્રયત્ન કરો તે કાણે જ તમે જે ‘જાહેર’ પુરુષ

કે નાગરિક ખતી જાઓ એ બનવું તમારા કર્તવ્યપથની બહાર છે. ગોસ્વમિએ નૃપતિઓ વિષે જે કહ્યું હતું તે તમે આવી સક્રિય પ્રવૃત્તિ પરત્વે કહી શો.

'A breath can mar them as a breath has made' પણ જેને એ મૂલ્યતર ગણતો એવું અન્ય તર્ર આ છે :-

'But a bold peasantry, their country a pride,
When once destroyed can never be supplied'

મારે ઉત્પન્ન કરવી છે, અથવા ઉત્પન્ન થયેલી જોડી છે, નહિ કાઈ આ કે તે સક્રિયપ્રવૃત્તિ—પણ એવી એક પ્રજા જે આજે છે તેથી ઉન્નતતર અને બચવતર બની હશે, જે, પોતાની સલાહ અને વ્યવસ્થા કરવાને મારા શિક્ષિત અને અશિક્ષિત દેશજનોની આજની અસહાય પેઢી છે તેના કરતાં વધારે સામર્થ્યવતી હશે આ પ્રજા કયા પ્રકારની હોવી જોઈએ અને એ ચૈતન્યજ્યોતને શી રીતે પ્રગટાવવી, એ મારી ભુદિ સમક્ષ પડેલી સમસ્યાઓ હતી, અને છે હાલ તુરત માટે તો આટલું જ નિશ્ચિત લક્ષ્ય તરીકે મારી સમક્ષ રાખું છું; મારો આ અભ્યાસ તે જ મારો અગ્રસૈનિક અને મને કુમક દેનારો બનશે, અને જો તે દરમ્યાન હું ખપી ગયો નહિ હોઉં તો સૈન્યના મુખ્ય દલ જેવો મારો ક્રિયાત્મક ઉદ્યોગનો અને પ્રવૃત્તિમય જીવનનો ક્રમ તદ્દન તર આગશે, પછી જોવું રહેશે કે એ ઉદ્યોગ અને પ્રવૃત્તિને પ્રયોજનસિદ્ધિ સાપડે છે કે નહિ આ પ્રવૃત્તિકાલ આવ્યા પહેલાં હું ખપી જાઉં તો મારે કાઈ કરવાનું રહેશે નહિ તો મારું મૃત્યુ ફરજ બજાવતા ખપી ગયેલા સૈનિકના મૃત્યુ જેવું બનશે, અને હું જરમરૂપ બનું ત્યાર પછી જે ઘટના બને એની ચિંતા મારે કરવાની નહિ રહે જો મેં મારી ભૂમિકા બરાબર લખવી હશે, તો એ ઘટનાઓથી મને કાઈ નિરમત નથી પહેલું જ્ઞાન, પછી કાર્ય, અને જો ■ નિરીક્ષણ કરતા અને પ્રાયશ્ચિત્ત પાત્રી મેળવતાં મૃત્યુ પામીશ —અલખત આ નિરીક્ષણપ્રવૃત્તિ પણ આવશ્યક અને મહત્વપૂર્ણ છે —તો હું મારાથી શક્ય તેટલું કર્તવ્ય કરી પરનારો હોઈશ સામર્થ્ય ઉપરવટ કાઈ કર્તવ્ય હોય નહિ. સામર્થ્ય જ કર્તવ્યનું પ્રમાણ નક્કી કરે છે, અને કર્તવ્ય જ સામર્થ્યને પોષે-સર્વર્થ છે પોતાની જ સૃષ્ટિના આ લક્ષ્ય ચિત્રપટના અમુક નિશ્ચિત અગ્રણિ કુએ સામર્થ્યની અવલક્ષ્ય રાક્ષિ-કામ કરીને પરવાતી જાય, ત્યારે જે મૂલ અલક્ષ્ય હતું તે ફરીથી અલક્ષ્ય-

‘ખતી જ ત્વન, સંપૂર્ણ અવસ્થા બતી જાત જે અમ્બિદુને હું ‘હું’
: કહું છું એ અમ્બિદુએ આ સમિતિ કાર્ય કરતી અટકા જાત ત્યારે
ન હોય શોક, ન હોય દર્શ ‘હું’ પરમારે છે, ખતમ થાય છે, અને
ચિત્રપટ એ બિદુએ, એ ગિદુ પૂરનો જ, સકેનાઈ જાત છે

મારી દષ્ટિના આના વિકાસને પરિણામે ૧૮૮૫મા મે ઠરાવેલી
મારી અભ્યાસયોજનાની કેટલીક વીગનો ફેગવો પડે છે, અને
‘ઈતિહાસ’ જે રચાતે એક વખત હતો એ રચાતે પાછો આવી
બેસે છે

+

+

+

ગરતા પહેલાં મારો અભ્યાસ પૂરો થાય કે ન થાય, મારે
અભ્યાસ કે વેળે જેનેઈએ અભ્યાસ વિના દષ્ટિ નથી, અને દષ્ટિ
વિના કાર્યની કુશળતા નથી મારા બાગકો, મારી પત્નીને, મારા
ભાઈને અને મારા મન્યાને હું કુશળ શાન પ્રમાણે મારા સન્ને
જોવા શક્ય તેવા માનસિક અને નૈનિક વિકાસ પરંતુ ફેગવો રચા
છું મારે મારા દેગને પણ મે પ્રમાણે જ ફેગવો જોઈએ, મારે
મારા ચપુ ખોનના જોઈએ અને આ લક્ષ્યસિદ્ધિ અને મારે શુ
અને શી રીતે કરવું એ જોતું જોઈએ, અને જે કલકનાએ (ફકાર
અશમા) મારી દષ્ટિ રિગદ બને અને મારી શક્તિઓ મને પ્રદત્તેમા
થોળે ત્યારે અને ત્યાં મારે કાર્ય આરભવું જ જોઈએ ‘સરસ્વતીચંદ્ર’
આ પ્રમાણે એની કાનડનાએ-એના માટેની પરિપક્વ ક્ષણે-દાર કયો
જનો એ કાર્યસાધક બન્યો છે એમા શકા નથી, લેહકો એને હવથી
અનુભવે છે આ કેવળ સાહિત્યકૃતિ છે અને સમાજ ઉપર પ્રભાવ
રચાપશે અન્ય પ્રકારના કાર્યો અન્ય સમયોએ-યોગ્ય ઝડપે, એ
પ્રાપ્તકાલ હશે ત્યારે-યશે, સમગ્ર પરિવક્ત્ર થયા પહેલાં નહિ

૫મી એપ્રિલ, ૧૮૯૧

મારા માતાવિતાની યાત્રા પૂરી નથી થઈ, અને મારે ફડીઓ
સ્વીકાર્યો કરવી પડે છે! યાત્રાના અન્ય આનુષંગિક ખર્ચોની તો વાત
પણ હું નથી કરતો! નિદ્રાથી શાંતિ મેળવવા મે ચલન કર્યો, પણ
નિદ્રા ન આવી, જિવંટો હું વિચારમાં ધસડાયો ++ એ અદ્ભુત નારી,
મારી પત્ની, શાંત છે, એ મને કહે છે કે પિતાની ઈચ્છા પૂર્ણ કરો,
અને એ સવાહના સમર્થનમા બોધભયુ પ્રચલન આપે છે

++ પણ મારે ખીજાઓ પ્રતિ પણ ફરજ બાબતવાની છે, અને

અને પિતાને કારણે મારી જે સ્થિતિ થાય છે તેથી હું એ દરમ્યાં
'હિજો જીવડું છું.' ++ આ વિષય સમસ્યા મને અકળાવે છે. શાંતિ
મુશ્કેલીથી પાછી મેળવી-મારી 'સ્નેહમુદ્રા'માંથી 'આકાશોદર'
, 'પવન' 'સિંહ' એવાં અર્થપૂર્ણ કાવ્યો વાંચીને.

૫મી એપ્રિલ, ૧૮૯૧

પ્રભુએ મને ગયા વર્ષે દરમ્યાન મારી આર્થિક જામનારી
'હિપાટી લેવાનું' બળ આપ્યું, અને હું કાર્મિક શાંતિ અનુભવવા
લાગ્યો—જે કે મારી વૃદ્ધાવસ્થા માટે મેં કાર્મિક જોગવાઈ કરી નથી;
અને મારી ક્ષીણ શરીરપ્રકૃતિ જોનાં વૃદ્ધાવસ્થાનું આક્રમણ—જે હું
એટલું છાંયો તો—નહોતું થવનો સંભવ છે, એ ખ્યાલથી મને
મભરામણ સર્જી દત્તી એ ગમરામણ ઉપર મેં શ્રદ્ધામળે વિશ્વ
મેળવ્યો. કરેલી જોગવાઈનો નાશ થાય એવો ભય કરીથી હું મેલું
પણ, એક પ્રકારે ધનનો એ ક્ષર શર થઈ પણ ચૂક્યો છે. પુત્રધર્મ
પાળી મેં અર્થહીન અભિપ્રાયોને માન આપ્યું અને એમાં બધી
શકદા ખરવાઈ ગઈ. એ રમ મારા પિતાના સાચા નક્કર વિન
ખાતર વગરાઈ હોત તો મને કાર્મિક ન લાગત. પણ એર કવે જે
સ્થિતિ છે તે નભાવવી રહી. 'સ્નેહમુદ્રા'ના શિલ્પ મદાર વિચાર કરવો,
અનસમૃદ્ધિ જેવી મનોવૃત્તિ અનુભવી, અધર્મિતિમિર જેવી શિવસૂત્રી
જાળવવી, અને આ વાતનો નિવેડો શી રીતે લાવવો તે જે બાણ છે
એવી મદાશક્તિની દેખરેખ નીચે સંજોગો જે થાય તે થવા દેરા,
એ જ ઉપાય છે.

x

x

x

લલિતાએ ++ મારાથી વધારે હિંમતવાળી અને હિંમતથી
'રીતે પોતાની દરજ્જા બજાવી છે, પોતાની સારી અને નરમી તબિયતમાં
'એણે લાણેજાઓને છાતી સરસાં રાખ્યાં છે, અને જે જોઈને માનને
પણ ધમ્મી આવે અને લલિતા પ્રત્યે હેન ગ્રેપજે એવી હૃદયની
વિસાળતાથી બધું (પેલી બીજી નારીથી) નલાવ્યું છે.

x

x

x

પિતાને એમ ન લાગવું જોઈએ કે મારો પૈસો એમનો નથી,
તે પોતે પરતગ્ર છે. ++ પણ એમને કુટુંબની દેશમૂર્તિઓ માટે
એક મદિર બાંધવાનો મનોરથ છે, જેમા મારી વર્તમાન આર્થિક

રિયતિમાં હું સંમત થઈ શકું એમ નથી. એમના પોતાના અને અન્ય કુટુંબજનના પ્રાણ પોષવા એ હિચ્ચતર કર્તવ્ય છે ને હું એમની માગણી મંજૂર રાખું તો અદા કરી શકું નહિ. પિતાનો ધાર્મિક શોખ પૂરો પડે એટલા ખાતર હું આ કર્તવ્ય લોપી શકું નહિ.

x

x

x

કુટુંબની વ્યવસ્થામાં મારું સૂત્ર આ છે : 'મારા કુટુંબની' પ્રત્યેક વ્યક્તિને એની સ્વતંત્રતા હોવી જોઈએ, પણ કોઈની સ્વતંત્રતા અન્ય વ્યક્તિઓની, નાનાં બાળકોની પણ, આવશ્યક સ્વતંત્રતા ઉપર કાપ મૂકે ત્યાં સુધી જવી ન જોઈએ'; અને આ નિયમને અમલી બનાવવામાં હું દંડતાથી મોટાંઓને અને નાનાંઓને એક સરખી સમાન ભૂમિકાએ મૂકું છું. એથી અન્યથા યવા દેવાથી કોટુંબિક આપખુદ સત્તાને અથવા દમનને ઉત્તેજન મળે અને વ્યક્તિનો વિકાસ અવરોધાય. આપુ દમન અને આવો અવરોધ, જ્યારે એ હિચ્ચાશયભર્યો અને આવશ્યક જણાય ત્યારે, માત્ર મારા ઉપર કે મારી પત્ની ઉપર યવા દેવાની છૂટ હું આપું છું (કારણ કે એમાં મારી પત્ની મારો સ્વેચ્છાએ બનેલો અંશ છે)

વ્યવહાર-કુશળ થવું હોય તો ભૂતકાળ તરફ આંખ મીંચનાં શીખવું પડે; જેનો ઉપામ અશકય છે એવા ભૂતકાળ માટેના જ નહિ, પણ અપરિહાર્ય વર્તમાન માટેના અને અનિવાર્ય ભવિષ્ય માટેના પણ શોક અને વ્યથાભાવને નિરુદ્ધ કરતાં શીખવું પડે. આ ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય અદૃશ્ય સત્તાએ સર્જેલ હોય, કે સત્ત્વના કે મિત્રતા કે પ્રિયતમ જનોના કે તમારા પોતાના દૃશ્ય હાથે ઉપજાવેલ હોય, એથી કંઈ જ ફેર પડતો નથી; કારણ કે અદૃશ્ય સૂત્રસંચાલક તો સર્વત્ર સર્વદા હોય છે જ, અને તમારું કર્તવ્ય તો જે પ્રાપ્ત થાય તેનો ઉત્તમ અર્થ કરવાનું છે.

આ છે જીવનની રાજકાર્પકુશળતા : ડૂબતી રાજનીકાનું સુકાન સંભાળવામાં જેટલી ભયભરી તેટલી જ આ કુટુંબ વ્યવસ્થામાં ભયભરી. પણ જો માનવ આ પ્રસંગ પૂરતો કે આ ફરજ પૂરતો સમય ન હોય તો માનવની કલામાં રહ્યું શું? મારી જિંદગી, આરંભથી જ, આવી કસોટી બની રહી છે, અને નવાઈ એ

ખીજાઓને લાગી આવે તેટલું મને લાગી આવતું નથી એની નથી; જરા પણ મને લાગી આવે એની, અને હજી પણ હું એ તીવ્ર કસણીથી ટેવાઈ ગયેલા જેવું વર્તન રાખી શકતો નથી એની જ નવાઈ છે.

૭મી એપ્રિલ, ૧૮૯૧

મારી દયા જુઓ. એલ. આર. વૈદ્ય ગુજરી ગયા; પાછા એક અનાથ વિધવા છે; લોકોએ ફાળો શરૂ કર્યો છે. મારા ગળ્ગલા ઉપર વડીલોની તીર્થયાત્રાનો બોજ પડ્યો તેથી મારે મારો ફાળો શ. ૧૫ જેટલો મર્યાદિત કરવો પડ્યો. લલિતાને ધણી ઝખના હતી કે પોતાની, અને ભાણેજડાં સવિત બાળકોની, ભાણેજડાં જ પેતાના બેળામા કે પોતાની આજુબાજુ હોય અને ખીજા બાળકો નરવરને પડખે હોય એવી છત્રી પડાવવી. તાજ ખર્ચભારની અને તાજ આ માગણીની વાત જાણતાં જ એણે એ વિચાર જાતે જ પડતો મૂક્યો. એને પોતા માટે અમુક વસ્તુઓની જરૂર હતી; અને અમારાં બાળકો માટે કપડાં ખરીદવાની ચાપતી જરૂર હતી; એણે અધીર ખરીદી કરી હતી, પણ આ સમાચાર મળ્યાં પછી બાકીની અધીર રહેવા દીધી અને દરજીને ખર્ચ કર્યો આ બાજનના અફસાસ માટે પણ કોઈ, મનમાં પણ એની પ્રગસા કરે, કે એનો આભાર માને એવી એણે કદાપિ અપેક્ષા રાખી નથી, એમાં જ આ સમગ્ર પ્રમંગની ખૂબી છે. બિચારી નારી! અથવા અમીરી પ્રકૃતિની નારી! મારા કરતાં તો સારી જ.

૮મી એપ્રિલ, ૧૮૯૧

રામાયણ

રામાયણના આજે છે તે અંશમાં બે હાથ રપષ્ટ લેઈ શકાય છે. એક પૌરાણિક છે, બીજો કવિપ્રકૃતિ. રામાયણનો કવિના સાદી મનોહર ઉચ્ચ પ્રકારની છે. બે માત્ર આ કવિત્વમય ભાગને રાખીએ અને બાકીના ભાગને કાઢી નાખીએ, તો કાર્વની કાવ્યોચિત્ત એકતાથી સંયુત એક સ્વનંદ પૂર્ણ સમગ્ર કાવ્ય બની રહેશે કવિત્વરહિત ભાગ પૌરાણિક દેવકથાઓથી ભરપૂર છે. અને એમાં કવિત્વમય અંશની સરસતા અને મનોહરતા નથી ઉપરાંત એમાં આત્મેષાગ્રેધું જીવનચિત્ર કાવ્યાસના ચિત્રાલેખનથી સર્વથા ભિન્ન પ્રકારનું છે આ ભગ રપષ્ટ રીતે પૌરાણિક છે, અને એ રસુચિ અનુસાર આ કાવ્યને કૃત્રિમ શોભા આપવા ઈચ્છનારા કોઈકે પ્રદીપ્ત કરેલો છે; એણે કૃત્રિમ અંચલ પ્રદેશો ઉપર પોતાનો હાથ અજમાવ્યો છે. આ દૃષ્ટિએ

એમ લાગે છે કે ખાલકાંડ અને સંભવતઃ ઉત્તરકાંડ આકારપરિવર્તન પામેલ છે જે કે મૂલની રેખાઓ પૂર્ણતઃ લુપ્ત નથી થઈ. અવતાર-વાદ આ (નવા) અર્થમાં જ છે, અન્યત્ર નહિ. પ્રત્યેક સર્ગને અંતે જે એકવિધતા લાગી દશે એને ટાળવાના હેતુથી, જે અંતિમ શ્લોકો ઉમેરાયા છે તેમા આ હાથ પરખાય છે. પુરાણોનું પ્રિય પાત્ર નારદ પણ, પુરાણીઓની રીત પ્રમાણે, વાલ્મીકિને રામ ઉચિત કાવ્યવિષય છે એવું કહેવાને, આવી પડે છે—કેમ જાણે વાલ્મીકિ ચોતાના સમયના આ મહાપુરુષ ભણે અખણ હોય ! કવિત્વમ્બ અસ ઉદર જ દર્શિ ઠેરવીએ તો આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે આ ગ્રંથને સમયક્રમે મહાભારતની પૂર્વે મૂકવાનો પરપરાગત ક્રમ ખરો છે.

૬મી એપ્રિલ, ૧૮૯૧.

મારે એવો તર્ક છે કે ઉત્તરકાંડ મત્ર નવીકૃત નથી પણ મહાભારતના અંતિમ પર્વની માફક ચોખ્ખો ઉમેરાયેલો છે. પૌરાણિક ઉમેરાઓનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો આ છે :

૧. કાવ્યતરર વિનાનું પૌરાણિક દેહીમાં કરાગેલું વર્ણન;
૨. કાવ્યના પ્રયોજનથી તદ્દન અસબદ્ધ એવી પરપરાગત લોકકથાઓ વધી લેવાનો પ્રયત્ન.
૩. જે લોકિક છે તેની કાલ્પનિક દિવ્ય ઉત્પત્તિ અને ઉપપત્તિ રચાવવાનો, અને તેને દિવ્ય આકાર આપવાનો, પ્રયત્ન—આ અંશે તો રણભૂમિમાં પણ, એક દષ્ટિક્ષેપે વીણી શકાય; ઇ. ત. રામ રાવણ સાથે યુદ્ધ કરે છે ત્યારે કોઈ સુદૃઢપાસક રામને અગરત્યનો પરિચય કરાવે છે એ પ્રસંગ.

આ ઉમેરાઓ જુદે જુદે સમયે કયાં હોય એવું જણાય છે—આરંભમાં નારદે તેમ જ અંતમાં વાલ્મીકિને જે રચનાયોજનાઓ સંચવી છે એ બેમાં ફરક પડે છે : એમાંથી એક રાવણવધ અને રામના લંકા પ્રત્યાગમન સાથે જ સમાપ્ત થાય છે. ત્યારે છેલ્લો કાંઈ અસ્તિત્વમાં નહોતો.

પૌરાણિક કલ્પિત દેવકથાઓ વૈદિક દેવતાઓના વાતાવરણથી અલગ પરખાઈ આવે છે; આ વૈદિક દેવતાઓને કાવ્યમાં મૂલ કવિએ આણી મૂક્યા છે એમ દેખાય છે, પણ પ્રક્ષેપ કરનારાઓએ એ દેવતાઓની બ્રહ્મભૂલક દુર્દશા કરી છે.

પ્રથમ કાંઈમાં આદિકવિએ પોતે રચેલા ઇર્ષ્યક્રાંતિ મૂલભાગ હોવો જોઈએ. કૌંસપદ્ધતિને જોઈને ચમેલી પ્રેરણા, અને કેટલાંક અન્ય સરલ મનોહર તરવો, આલું સૂચવી દે છે.

વિશ્વામિત્ર અને વસિષ્ઠ અને જમદગ્નિપુત્ર સાથે આ કાવ્યના સંબંધની કલ્પના પૌરાણિક પ્રસંગકારોની કૃતિ ન હોઈ શકે; એટલે તો શ્રદ્ધા, નારદ એને વિષ્ણુમાં રાચે જન્મનાં નામ ઋગ્વેદ સાથે સંબંધ છે એ ત્રણ ઋષિઓને એમના સમકાલીન કવિએ જ કાવ્યમાં આપ્યા હોવા જોઈએ. જનક વૈદિકકાળનો વસ્તુત્તર પુરુષ હતો, અને કવિએ સામાં પાત્રો જોડે કાલ્પનિક પાત્રોનો ગંભીરતા કંઈ ભૂલો એમ માનવું મુશ્કેલ છે; આવા તરંગી વૈચિત્ર્યને સમકાલીન વાચકોએ ન જ ચલાવી લીધું હોય, પ્રથમ કાંઈમાં સીતાનો ખેતરના આસપાસ જન્મ વર્ણવ્યો છે તે પૌરાણિક પ્રસંગનો ખોટો ખ્યાલ છે. સીતાની દિવ્યતા દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કરતાં એણે વિચાર કંઈ હશે કે, 'સીતા શી રીતે જન્મી હતી?' એને ઋગ્વેદકથિત 'સીતા' અથવા ખેડેલી જમીનની હળદેખા, ઉપરથી ઉત્તર સૂત્રો અને એણે એ વસ્તુને કાવ્યમાં વણી લીધી જનકે પોતાની પ્રિય પુત્રી માટે વૈદિક પવિત્ર 'સીતા'નું નામ પસંદ કર્યું હોય એ તો સ્વાભાવિક છે. આ 'સીતા'ને કારણે રામાયણને માત્ર રૂપક ગણવાની માન્યતા સ્વીકારાઈ છે એ બીજાં આદિથી અંત સુધીનાં રૂપકસંભવ વિનાનાં નામોથી અસંગત છે.

સામાજિક ક્ષેત્રમાં અનિષ્ટ તરવો ઇત્યાદિ

૧. પુરુષને પોતાના કુટુંબ પ્રત્યેના વર્તનનો પ્રસંગ આવે ત્યારે, સામાન્ય વ્યવહાર સૂત્રોનો ઉપદેશ ગમે તે હોય અને વૈજ્ઞાનિક સંશોધનમાં અદ્યતન કે ભાગી પડિશ્યામ ગમે તે હોય તે છતાં, કુટુંબજનો સુખી શી રીતે થાય એ વિચારવાનો ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે. 'ગૃહ' (home)ની વ્યવસ્થા કલાથી કરવાની છે, વિજ્ઞાનથી નહિ.

x

x

x

૨. સામે પક્ષે, સમક્ષ રહેલા વિશિષ્ટ પ્રસંગ પરત્વે રૂઢિ-અનિષ્ટકર હોય છતાં એ અનિષ્ટતાની ઉપેક્ષા કરીને હું રૂઢિનું અધર્મ અનુવર્તન તો નથી કરતો એ જોવું એ મારી ફરજ છે.

x

x

x

૪ આવી નીનિ વડે સુધારણા કરવા માટે વિશાળ ક્ષેત્ર છે :
-એ દિશામાં શક્યતમ સિદ્ધિ મેળવવા હું પ્રયત્નશીલ છું, અને
પરિણામો સરા તથા આશાજનક આવ્યા છે વિચાર અને આચાર
અને કસાય છે, અને નિશ્ચિન ધ્રુવ લક્ષ્ય સર્વદા પ્રાપ્ય છે.

x

x

+

૪. જ્ઞાનિનું ક્ષેત્ર વિશાળતર છે. જ્ઞાતિસરથા એવી છે કે આપણે
પ્રદાર કે આક્ષેપ કરીએ તે એને સ્પર્શે નહિ, અને આપણા ઉપર
એ પ્રદાર-આક્ષેપ કરે તો આપણે પ્રતીકાર કરી સમીએ નહિ. છૂપી
રીતે એના ઉપર આક્રમણ કરવાની રીત ચલુ છે, અને એને પગિલામે
મળ છે ને તક પાન રૂપે શિક્ષા, એ નીનિશ્ચય માત્ર છૂપા આક્ર
મણમાં નથી સમાઈ રહેતો, પણ એનો ઉપયોગ કરનારાઓના
સમગ્ર કષેત્રમાં વ્યાપી જાય છે આ રીત અનિષ્ટ છે આત્મનાતક છે.
ખીજી રીત છે તે સાગી છે, પણ ધીમી છે ઉચ્ચ નૈતિક આશયની
સુખસુદામાં જ કંઈક એવું દૃઢ અને ઉગ્ર તરંગ છે કે જ્ઞાનિ પણ
એન જોઈને એની ભવતાથી પ્રભાવિત થવા રિતા ન રહે આ
ભવતાના વર્ષમાં સમગ્ર યર્ષને મનુષ્ય જ્ઞાનિમાં રહી શકે અને
એના મુદ્દ પ્રદારોની અમણના કે ઉપેચા કરી શકે પણ એને આ
પ્રદારોને સામે ચાલીને નોતરવા ન જોઈએ, એવા પ્રદારોથી પર રહેવું
જોઈએ એણે જ્ઞાનિના અગ તરીકે રહેવું હોય ત્યાં મુખી જ્ઞાનિના
નિયમોને જાણી ન શકાય, અનુદનવતીવ નિયમોને ત્રીગુરુમરી
કાળજીથી પાળવા જોઈએ, અને છતાં ઉદનવનની તીચી
કઠાએ કોઈ પણ કારણે ઉદરવ ન જોઈએ ગુપ્ત ઉદનવનો
એટલે જ જ્ઞાનિની નિયમ પળાવવાની સત્તાનો સ્વીકાર અગોપન
તમારા કાયમાં છે એ ખરું, પણ સ્વેચ્છાએ સગોત્રથી પર
રહેવામાં જ તમારું સાચું સામર્થ્ય રહેતું છે અને જ્ઞાનિનું આદ્ય
અનુદનન એ તમારો સૈવિક ત્યાગ અને ઔનાર્થતુમય સમાધાનભાવ
હોય એ કહ્યું છે હસાગ મનસે મન્દ સ્વીકાર અને આરિન્કાર
કરો પણ તમારા આચરણનું જ્ઞાનિના રિવાજ પ્રમાણે નિયમન
કરો તો જોશો કે ઘણીખરી વાતમાં અત કરણની સમ્યાઈનો પ્રશ્ન
રહેતો જ નહિ કેટલાક એવા અધાનિકર ફત્વા હોય છે જેને
નિર્મળચિત્ત મૂર્ખજનો ભ્રમથી અત પરશુદ્ધિની બાનનો માની લે
છે, જ્યારે વસ્તુતઃ એ કરવામાં કે ન કરવામાં સંભાર કે દુગચારનો
સંભાર જ આવતો નથી અત કમ્બુશુદ્ધિના સાચા પ્રશ્નો આવે

ત્યારે તમે જોશો કે શાંતિનો અવાજ મોટે ભાગે મૂચનારૂપ અને અનુસારપૂર હોય છે, આસારૂપ લગીરે નહિ. આવે પ્રસંગે પ્રકટ રીતે, વ્યાવહારિક-આચરણ દ્વારા, એમનું નિષ્કારણ અપમાન કર્યા વિના, મતભેદ વ્યક્ત કરવાની નમ્રતમ રીત શોધી કાઢજે (સિવાય કે નમ્ર રીત કંઈ હોય જ નહિ). તમારા આચરણમાં, કાર્યમાં, એમને મિત્રતા-ભર્યા બોધ મળવો જોઈએ, વૈરભર્યું અપમાન નહિ; જે વૈરનો ભાવ હોય તે ખૂબીથી એને સમવી દેવો, અને તમારે કરવાનું કાર્ય દૃઢતાથી કરવું. જેમાં પ્રધાનત : અંતઃકરણશુદ્ધિનો પ્રશ્ન રહ્યો હોય. એવા, આક્રમક અભિનિવેશવાળા, વિરલ રૂઢિપ્રસંગો કવચિત્ આવશે; પણ ત્યાં જરાક વિશેષ વિચાર કરશો તો જણાશે કે જે આપાતત : અંતઃકરણની ખરી ભાવનાનો ભોગ આપવાનો પ્રસંગ જણાય છે તે વસ્તુત : તમારા વૈયક્તિક સ્વાર્થના ત્યાગનો પ્રસંગ નીવડશે, અને એ સ્વાર્થત્યાગ તમારે શાંતિહિતાર્થે કરવો પ્રાપ્ત થયો હોય છે. આવે પ્રસંગે વૈયક્તિક આંતરભાવનાને શાંતિભાવનામાં નિમગ્ન કરી દેવી જોઈએ. તમારો મત જુદો હોય તો શાંતિને તમારા મતમાં ફેરવી-આણવા માટે તમારા પ્રભાવનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ, અથવા-અંતિમ ઉપાય તરીકે-તમારી સ્વતંત્રતા દૃઢતાથી વ્યક્ત કરવી જોઈએ અને જેટલી તમને સાધ્ય હોય તેટલી સૌજન્યભરી યુક્તિથી વિરોધ કરવો જોઈએ.

૫. આ પ્રકારે, અને પ્રત્યક્ષ નિદર્શનથી, શાંતિને ડેળવી શકાય; અને એ કુલાઈ જાય અને ખુશામતથી પોતાનું સ્થાન અડિયાતું છે છે એવું માની લે, કે ગવૌહત રીતે વર્તે એ પ્રશ્નરતું કંઈ જ મદત્ત-એને ન આપતાં આપણે પોતે એની સત્તાથી અને ટીકાઓથી પર રહીને પણ શાંતિને ડેળવી શકાય. એના જ જીવન ચેતનનો અદૃશ્ય અને ધીમે ક્ષય થતો હોય તો એ રીતે એને આપમેળે વિલુપ્ત થવા દેવી; પણ પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવવા માટે એ લડત કરવા બહાર-પડે એવી, એને અજોખાને જગાડીને ઉસ્કેરવી નહિ.

એનું કૃત્રિમ સંબંધજળ જે આગે છે તે આપોઆપ ક્ષીણ થાય ત્યારે એ સંબંધકિત પોતે નાબૂદ ન થઈ જાય પણ અન્ય સારે રૂપે વિકસે એમ કરવું. અર્થાત્ એક જ સ્થાનમાં સદવાસથી સમાન દિતોની ભાવના ઊપજે, એ ભાવનાને શિક્ષણની દ્રષ્ટિ મળે એટલે એમાંથી સહકારની-

નૈસર્ગિક શક્તિ પ્રકટે-એ રીતે સંઘટ્ટિતને વિકસવા દેવી. આ સંઘટ્ટિતનો ઉચ્ચતમ આવિર્ભાવ યાતિઅભિમાનમાં નહિ પણ તેથી વિદ્યાળગર એવા પ્રાદેશિક અભિમાનમાં થશે. યાતિઅભિમાનથી એક જ સ્થળે રહેનારાઓમાં (ભિન્ન યાતિઓમાં) કુસંપ અને કાટફૂટ લીપજે છે, જે આ જમાનાની અપેક્ષાને તદ્દન પ્રતિરૂદ્ધ છે.

આ પરિણામ સિદ્ધ થી રીતે કરવું એ અભ્યાસનો અને મનનનો વિષય છે, જે માટે હજી મારા સંજોગો પરિપક્વ નથી.

x

x

x

અંતઃકરણ, ઇચ્છાસ્વાતંત્ર્ય અને નિયતિ

નિયતિ (pre-determination) એ બની બનતી પ્રદનાઓનું—જૂનાર્થનું—કારણ સમજાવવા ખાતર કહેપેલી માન્યતા છે. એને સિદ્ધ કરવાનું પ્રમાણ કાઢી નથી, ઇચ્છાશક્તિનો પ્રતિરોધ યાત અને અજ્ઞાત કારણોથી થવા કરે છે. ઇચ્છા નિયમપરતંત્ર છે. અ ત.કરણ એટલે, કેળવાયેલી અને અણકેળવાયેલી સાદ્દશિકવૃત્તિઓનો, અને કોઈ વાર વિચારપૂર્વકના નિર્ણયોનો સમાવેશ. પ્રારબ્ધ અને સચિત એક પ્રકારે શાસ્ત્રીય અથવા વિજ્ઞાનસંગત છે, પણ એ નિયમ અ-વસ્તુસત્ અથવા કાલ્પનિક તત્ત્વોને અનુસરે છે.

જ્યારે મકાશક્તિ લક્ષણે પ્રવૃત્તિશીલ બને છે, અને ગતિરૂપ ભુદ્ધિની હિંચા જોગે છે (ભુદ્ધિનું ઉન્મીલન થાય છે), તથા શક્તિસમ્પત્તિ હાનિ વિના અસ્ત પામે છે, ત્યારે આપણે, આ શક્તિના અગર્ભા રહેલાં લક્ષ્ય મિંદુઓ, એની સાથે સંવાદથી અને તાદાત્મ્યથી કાર્યપ્રવૃત્ત થઈ એ છીએ. આપણી (વૈયક્તિક) ઇચ્છા તે એની સમદૃષ્ટિ ઇચ્છાનો જ એક મિંદુએ અથવા અગ્રે થતો આવિર્ભાવ છે. એની ઇચ્છા સમદૃષ્ટિ, વિભુ છે; આપણી ઇચ્છા એનું એક કોટિ, અમ્મ અથવા મિંદુ છે. વિષ્ણુવાપી-સમદૃષ્ટિ-ઇચ્છા સર્વ કોટિ-અગ્રેએ સ્ફુરણ કરે છે, અને વૈયક્તિક ઇચ્છા પોતપોતાની કોટિએ સ્ફુરણ પામે છે પણ અન્ય કોટિઓએ થયેલા સ્ફુરણથી નિયંત્રિત બને છે. તમે એક અવશ્ય દસાવો; તો પ્રત્યેક સ્નાયુયંત્રિ

અને લડત પર રહે છે તેટલો જ પોતાના એકના બાહુ ઉપર રહે. પોતે પોતાના બળને નકામું રહેવા દે અને આરામમાં રહે તો આખું સૈન્ય ક્યાંપતું ન રહે, એના પ્રત્યેક સૈનિકના જ્ઞાન અને નિશ્ચયમાં સૈન્યનું બળ રહેલું છે. કારણ કે એ એક સૈનિકને આરામમાં રહેવાનો હક હોય તો બધાને એ તક એકસરખો હોય. એ પ્રમાણે, પ્રત્યેક સૈનિકનો નિશ્ચય કાલ્પનિક લાગે, પણ એમાં વાસ્તવિકતા છે, એની ઇચ્છા સૈન્યની ઇચ્છાને અનુસરવાની અને મદદ કરવાની જ હોવી જોઈએ એ એનો ધર્મ છે. આ કર્તવ્યભાવનાનો, એક અથવા બીજો રૂપે, પૂર્ણ સભાનતાથી કે વધુ યા ઓછી સભાનતાથી વ્યક્તિના ચિત્તમાં હોય, આ વૈયક્તિક ઇચ્છાની સ્ફુરણ, તે વિસ્ફોટીકાની જ, પોતાની એક ક્ષતિએ થતી, અને પોતાની આજ્ઞાને અનુરોધે અને પોતાની સાથે સંવાદમાં થતી, સ્ફુરણ છે. એ જ અતંકરણ છે, -ઓછુંવધુ વિકસિત, પણ હરહંમેશ કર્તવ્યભાવનાથી વૈયક્તિક ક્ષતિને પ્રેરતું, સ્ફુરવતું.

જે અંતંકરણ, લક્ષ્ય બનીને સક્રિય થતી મહાશક્તિના આ વિશ્વતંત્રમાં, પોતાનું મદતકાર્થ અને સ્થાન સભાનપણે જાણી શકે અને જાણે છે, અને પોતાનો વ્યવહારક્રમ એ અનુસાર ઇચ્છે છે અને ખડે છે, એ સંપૂર્ણ, ઉત્તમ અંતંકરણ છે. આપણી ઇચ્છાઓ મહેઝાની ક્ષતિઓ છે એટલે તેથી સ્વતંત્ર અને અન્યનિરપેક્ષ છે. તેથી જ ગીતાનું આ કથન મથાય છે;

• ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देश्ज्ज्ञानं तिष्ठति ।

શામયન્ સર્વભૂતાનિ યન્નારુદાનિ માયયા ॥

સંન્યાસી બનીને કર્મનો તથા જીવનનાં કર્તવ્યોનો ત્યાગ કરે તે મનુષ્ય મહેઝાનો વિરોધી બને છે અને એનું એવી જડ દશામાં પતન થાય છે કે એમાં ઇચ્છાની લક્ષ્યવિભૂતિ બચત ન થાય. મહેઝાના જીવે આપણાં ચેતનતંત્રોને અલક્ષ્ય અવસ્થાએ આજીરે ત્યારે જ કાર્યનિષ્ઠિતિનો સમય આવશે તે પહેલાં સંન્યાસ લેવો એ આત્મહત્યા કરવા જેવું અયોગ્ય છે. બને આત્મહત્યાઓ છે - મહેઝાની વ્યભે બળવો છે. મહાશક્તિની પ્રત્યેક ક્ષતિ કર્તવ્યનો સેવક છે, અને એ સેવા એ સ્વાતંત્ર્ય જ છે, કારણ કે એ આપણી ઇચ્છા છે. મહેઝાની જે ઇચ્છા તે મારી જ ઇચ્છા છે, અને જે હું ઇચ્છું છું અને કરું છું તે મહેઝાની ઇચ્છા અને કાર્ય છે. જે ક્ષતિને

નૈસર્ગિક શક્તિ પ્રકટે-એ રીતે સઘટ્તિને વિકસવા દેવી. આ સંઘટ્તિને ઉચ્ચતમ આધિર્ભાવ સાતિઅભિમાનમાં નહિ પણ તેથી વિશાળતર એક પ્રાદેશિક અભિમાનમાં થશે. સાતિઅભિમાનથી એક જ રથએ રહેનારાઓમાં (ભિન્ન સાતિઓમાં) કુસપ અને ફાટફૂટ ઊપજે છે, જે આ જમાનાની અપેક્ષાને તદ્દન પ્રતિરૂદ્ધ છે.

આ પરિણામ સિદ્ધ થી રીતે કરવું એ અભ્યાસનો અને -મનનનો વિષય છે, જે માટે હજી મારા સંજોગો પરિપક્વ નથી.

x

x

x

અત કરણ, ઇચ્છાસ્વાતંત્ર્ય અને નિયતિ

નિયતિ (pre-determination) એ બની બનતી ઘટનાઓનું —જૂનાથંનું— કારણ સમગ્રવ્યાપ્ત ખાતર કલ્પેથી માન્યતા છે. એને સિદ્ધ કરવાનું પ્રમાણ કાઢી નથી. ઇચ્છાશક્તિનો પ્રતિરોધ સાત અને અસાત કારણોથી થવા કરે છે. ઇચ્છા નિયમપરતત્ત્વ છે. અત કરણ એટલે, કેળાયાયેથી અને અણકેળાયાયેથી સાદ્ગતિકૃત્તિઓનો, અને કોઈ વાર વિચારપૂર્વકના નિષ્ક્રિયતાના પ્રારબ્ધ અને સચિત એક પ્રકારે શાસ્ત્રીય અથવા વિજ્ઞાનસંગત છે, પણ એ નિયમ અ-વસ્તુસત્ અથવા કાલ્પનિક તત્ત્વોને અનુવક્ષે છે.

જ્યારે મહાશક્તિ લક્ષ્યરૂપે પ્રવૃત્તિશીલ બને છે, અને ગતિરૂપ ભુદિતી ઉપા ગમે છે (ભુદિનું ઉન્મીલન થાય છે), તથા શક્તિસચયની હાનિ વિના અસ્ત પામે છે, ત્યારે આપણે, આ શક્તિના અગમાં રહેના લક્ષ્ય મિદુઓ, એની સાથે સંવાદથી અને તાદાત્મ્યથી કાર્યપ્રવૃત્તિ થઈ એ છીએ. આપણી (વૈયક્તિક) ઇચ્છા તે એની સમષ્ટિરૂપ ઇચ્છાનો જ એક મિદુએ અથવા અગ્રે થતો આધિર્ભાવ છે. એની ઇચ્છા સમષ્ટિરૂપ, વિશુ છે. આપણી ઇચ્છા એનું એક કોટિ, અગ્ર અથવા મિદુ છે. વિધવ્યાપી-સમષ્ટિરૂપ-ઈચ્છા સર્વે કોટિ-અગ્રોએ રકુરણ કરે છે, અને વૈયક્તિક ઇચ્છા પોતપોતાની કોટિએ રકુરણ પામે પણ અન્ય કોટિઓએ યથેવા રકુરણથી નિયંત્રિત બને છે. તમે એક અસ્યવ હતાવે; તો પ્રત્યેક રનાયુગ્ર થિ હાલે છે અને અન્ય રનાયુઓથી સલગ્ન રહે છે આખી સેના પ્રસાધ કરે ત્યારે પ્રત્યેક નૈનિક પોતાની કક્ષામાં ગ વે છે અને આખી સેનાની સથે ચાલે છે. વિજયનો આવાર જોડેના સમગ્ર સેનાની ગવે

અને લડત પર રહે છે તેટલો જ પોતાના એકના બાહુ ઉપર રહે-
પોતે પોતાના બળને નકામું રહેવા દે અને આરામમાં રહે તો આખું
સૈન્ય કંપાંયનું ન રહે, એના પ્રત્યેક સૈનિકના જ્ઞાન અને નિશ્ચયમાં
સૈન્યનું બળ રહેલું છે. કારણ કે એ એક સૈનિકને આરામમાં રહે-
વાનો હક હોય તો બધાને એ હક એકસરખો હોય. એ પ્રમાણે,
પ્રત્યેક સૈનિકનો નિશ્ચય કાદંબનિક લાગે, પણ એમાં વાસ્તવિકતા છે,
એની ઇચ્છા સૈન્યની ઇચ્છાને અનુસરવાની અને મદદ કરવાની જ
હોવી જોઈએ એ એનો ધર્મ છે. આ કર્તવ્યભાવનાનો, એક
બચવા બીજે રૂપે, પૂર્ણ સહાનતાથી કે વધુ વા ઝાઝી સહાનતાથી
વ્યક્તિના ચિત્તમાં ઉદય, આ વૈયક્તિક ઇચ્છાની સ્ફુરણ, તે વિસ્ત-
રિતિની જ, પોતાની એક કોટિએ થતી, અને પોતાની આગળે
અનુરોધ અને પોતાની સાથે સંવાદમાં થતી, સ્ફુરણ છે. એ જ
અંતઃકરણ છે, -ઝાણુંવધુ વિકસિત, પણ હરહમેશ કર્તવ્યભાવનાથી
વૈયક્તિક કોટિને મેરતું, સુરાવતુ.

જે અંતઃકરણ, લક્ષ્ય બનીને સક્રિય થતી મહાશક્તિના આ
વિશ્વતંત્રમાં, પોતાનું મહત્કાર્થ અને સ્થાન સહાનપણે જાણી શકે
અને જાણે છે, અને પોતાનો વ્યવહારક્રમ એ અનુસાર ઇચ્છે છે
અને બંડે છે, એ સંપૂર્ણ, ઉત્તમ અંતઃકરણ છે. આપણી ઇચ્છાઓ
મહેઝાની કોટિઓ છે એટલે તેથી સ્વતંત્ર અને અન્યનિરપેક્ષ છે.
તેથી જ ગીતાનું આ કથન યથાથ છે;

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

शमयन् सर्वभूतानि यन्त्राकूटानि मायया ॥

સંન્યાસી બનીને કર્મનો તથા જીવનનાં કર્તવ્યોનો ત્યાગ કરે
તે મનુષ્ય મહેઝાનો વિશેષી બને છે અને એનું એવી જડ દશામાં
પતન થાય છે કે એમાં ઇચ્છાની લક્ષ્યવિભૂતિ વ્યક્ત ન થાય.
મહેઝા જ્યારે આપણાં ચેતનતત્ત્વોને અલક્ષ્ય અવસ્થાએ આધુરી
ત્યારે જ કાર્યનિવૃત્તિનો સમય આવશે તે પહેલાં સંન્યાસ લેવો એ
આત્મહત્યા કરવા જેવું અયોગ્ય છે. બને આત્મહત્યાઓ છે- મહેઝાની
સામે બળવો છે. મહાશક્તિની પ્રત્યેક કોટિ કર્તવ્યનો સેવક છે, અને
એ સેવા એ સ્વાતંત્ર્ય જ છે, કારણ કે એ આપણી ઇચ્છા છે.
મહેઝાની જે ઇચ્છા તે મારી જ ઇચ્છા છે, અને જે હું ઇચ્છું
તું અને કું હું તે મહેઝાની ઇચ્છા અને કાર્ય છે. જે કોટિને

—અમ્બિંદુને-હું ‘હું’ કહું છું એ અમ્બિંદુની હાસ્ય કે રુદ્ધ કે-
વિકલ્પન કે મુદ્ધ કે પરાલભ આદિ કરવાની ઈચ્છા તેની મહેચ્છા છે,
અને એ જ ઈચ્છા છે તે કરે છે. સર્વ નેત્રોના મધપૂજામાંના એક અમ્બ.
જેવી જે વ્યક્તિની આંખ હોય તે મહેચ્છાના કાર્યનું રક્ષય ઈકેલી શકે
છે, એના પ્રવાહને લક્ષમાં લે છે, અને એ પ્રવાહને પોતાનો પ્રવાહ
મણીને સ્વીકારે છે. ‘હું’ એક ત્રિવ્યાકરણના છે: એક અમ્બ-કોટિનું
નામ છે: એ કોટિ અને અખિલતત્ત્વ એક છે, અલિન છે. સ્વભા-
વવકાશ ચમ્બલુનો ખ્યાલ છે, અને અખિલ એના અંશ કરતાં
મોટું છે એ અવકાશવિજ્ઞાનનું માન્યસૂત્ર છે. પરમ, નિરપેક્ષ,
અવકાશ કે સ્થલની ઉપાધિથી પર, એકને એ મૂલ સાચું
પણુ નથી.

એની વાત શાને? એનો વિચાર શાને? અમ્બકોટિ અખિલની
સેવા કરે તે પોતાની સેવા છે. અમ્બકોટિયત વૈયક્તિક ઇચ્છાનું
મહેચ્છાની આજ્ઞાને વશ વર્તવું તે નિજ આજ્ઞાને વશ વર્તવું છે:
એ પોતાની એકતાનો એકરાદ છે, ‘હું’ નથી બોલતો, હસતો કે
કરતો: મહાશક્તિ બધું કરે છે, અને ‘હું’-અગ્રે રહેલી કોટિએ
તો એને મહેચ્છાની દોરવણી નીચેના પોતાની જ મનોનુકૂલ
યોજનાનો અમૃત અંશ મણીને એના સાક્ષી રહેવાનું છે, એનો
આનંદ અનુભવવાનો છે. આ એકમનો સાક્ષાત્કાર તે જ જીવનનો
મોક્ષ: મોક્ષ એ કર્તવ્યનો, એક જ ‘સર્માતઃભુજ્યતુષ્કાણ્ય’માં રહેલો,
પૂરકઅંશ છે એણે જનકનું અને ગીતાનું દર્શન મથાર્થ છે.

સંન્યાસની આત્મદત્ત્યાને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જ્ઞેવાની છે:
તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ એ ખીલકો ખોટો છે. સંન્યાસ જ્ઞારતની અવદશાનું
કારણ નહોતો એનું પરિણામ હતો અનુકૂલતમની પસંદગી કરવાનો
નૈસર્ગિક નિયમને પરિણામે આપત્તિકાળમાં અલ્પકાલિક રાહત તરીકે
આ સાત્ત્વ આગળ આત્મી-અરી રીતે કે બેટી રીતે એ પ્રથમ આ
સ્થળે ઉપયોગી નથી. એનો ઉદ્દેશ હતો આશ્વાસન આપવાનો, લોકને
ભીરુ બનાવવાનો નહિ, કર્તવ્યને અને પ્રવૃત્તિને અવરોધવાનો નહિ-
અતઃકરણનો નાશ કરવાનો નહિ મૂળ ઉદ્દેશ સિદ્ધ થયો તે પછી
અધ.પતન પામેલી માનવબુદ્ધિએ એનો જુદા પ્રયોજન માટે ઉપયોગ-
કર્યો-એની સમજણ ખોટી કરી અને એનો ઉપયોગ ખોટો કર્યો.
પણુ એ વિષ હાનિકારક નથી નીવડ્યું, કારણ કે એ જે કલેવશમાં

સિંચાયું એ જીવતાં નહોતાં, કચારનાં મરેલાં હતાં; કારણ કે એકંદરે જોતાં એ કક્ષીય મનોભાવનાઓમાં અને કહેવતોમાં અને થોડીક વ્યક્તિઓના જીવનમાં જ વ્યાપ્યું હતું; જેને 'કામ કરવાનું' હતું એવાઓમાંથી કોઈએ પણ એને નિયમ માનીને એ પ્રમાણે જીવનયાત્રા નહોતી કરી. પણ આ ત્રિપયાંતર થયું.

મહાશક્તિ ધ્રુવે છે કે મારા ચેતનનત્રમાં આ અથવા તે ઘટના થવી જોઈએ, અને એ ઘટના મારા લક્ષ્ય ક્ષેત્ર ઉપર ક્રિયાવતી બને: આ સર્વ જેમ હોયું જોઈએ તેમ છે. મારામાંની અગ્રકોટિ પોતાના અંતઃકરણ દ્વારા જ જોઈ શકે-તદનુસાર એ કાર્ય કરશે—મહાશક્તિએ, દશ્ય કે અદશ્ય પ્રકારે, અન્ય અગ્રકોટિઓથી મારી યોજનાને સક્રિય કરી હોય તે મર્યાદામાં મારામાંની અગ્રકોટિ પોતાની યોજના પ્રમાણે વર્તશે; આ બેવડી ક્રિયાનું પરિણામ ગમે તે આવે તો પણ એ સંતુષ્ટ રહેશે—સુખી કે દુઃખી; આ ક્ષણે અને સર્વદા નીરતિ રહેશે અને સાખ્ય મહ્યું માનશે-લક્ષ્ય બનવામાં અને અલક્ષ્ય સ્થિતિમાં વિલીન થવામાં સમાન સુખ અનુભવશે-જે પ્રમાણે પોતાની કોટિએ પોતાની ધ્રુવજાને સક્રિય કરવાને એ તત્પર હશે તે જ પ્રમાણે એ, મહાશક્તિ અને મહેચ્છાએ એના ઉપર નાખેલા કાર્યના પ્રતિકૂળ પરિણામને, રાજપ્રુશીથી, વિના ફરિયાદ, માથે ચઢાવવાને તત્પર હશે. ઉભય પ્રકારોમાં ધ્રુવજા એક છે અને સ્વતંત્ર છે. એનું વિશ્વનિ વમને અનુવર્તન ઇત્યાદિ એની પોતાની જ સાથે ઐચ્છિક સંવાદ છે, બીજું કંઈ નહિ. એનો વિસંવાદ હોય તો તે અંતઃકરણની અવિકસિત અવસ્થાને લીધે છે, અને આ અવસ્થા પણ, અન્ય અગ્રકોટિઓની જે અચેતન અવસ્થા હોય તેની માફક, મહેચ્છાનું કાર્ય છે.

નિયતિ (pre-destination), અર્થાત્ હેતુધુક્ત રચના (design) અને એના અનુવિધાનની ક્રમસરેણિ જેમાં હોય છે એવી નિયતિ, સાપેક્ષદષ્ટિની મિથ્યાકલ્પના માત્ર છે. સમય પોતે સાપેક્ષ ભાવ કે ખ્યાલ છે, અને હેતુના સ્વીકારમાં કાર્યસરણિનો સ્વીકાર અંતર્ગત છે અને વળી એનું સાધક પ્રમાણ કંઈ નથી. રચના અને એનું

અનુવિધાન એ મહેશ્વરીની સંવાદસિદ્ધિ છે; અને એ સંવાદસિદ્ધિ કાળ અને સ્થળની જનની છે, જન્મ્યા નહિ. આ સ્થિતિ અકલ્પનીય હોય લેને, પણ જે સત્ય છે તે સત્ય છે, અને આપણાં માનસિક કલ્પનોની સત્યમાંથી ઉત્પત્તિ થતી જોઈએ, કલ્પનાઓમાંથી ઉત્પત્તિ ન થાય. અનેક ઘટનાઓથી સંકુલ અને દીર્ઘ રાખો એક નિમેષમાં સમાપ્ત થાય છે. એનાં સ્થવકાલ ક્યાં દેભાવિલક્ષ્ય કે હોય કે ન હોય' પણ પૂર્વનિશ્ચિત આવિ અથવા નિયતિ તો અસત્ કલ્પના જ છે.

પ્રારબ્ધ અને સચિન, માનવવ્યવહારમાં કારણ અને કાર્ય સૂચવતાં તરવો તરીકે, ખરી કલ્પનાઓ છે. મહાશક્તિએ અગ્રકોટિએ પોતાનું કાર્ય કરી પરવારુ જોઈએ, અને અગ્રકોટિનાં—વ્યક્તિનાં—પ્રારબ્ધ અને સચિનને ખપારી નાખવાં જોઈએ, ક્ષીણ કરવાં જોઈએ. યૈનન્યનંત્ર મરણ પછી જીવન રહે એ સંભાવ્ય છે. આપણાં વિષમાન દેહાત્મતત્ત્વો માતાપિતામાંથી ઉદ્ભવ્યાં છે. પાર્થિવજગતરૂપ જનનીના ગર્ભમાં આપણે વિષમાન છાએ. અને પ્રકારમાં સાંકળતી કડીઓ છે અને એ કડીઓમાં અન્યોન્ય સાથે સંકળાયેલાં દેહાત્મતત્ત્વોએ ખપી જઈને, નિજ ક્ષય કરીને, મહાશક્તિમાં વિલીન થવું જોઈએ. આ ક્ષયમાં અથવા 'ઉત્સર્ગ-સિદ્ધિ'માં (Consumption માં), અને ત્યાર મુખી, પ્રારબ્ધ તથા સચિનની પ્રવૃત્તિ છે. પણ વ્યક્તિની લગ્નદશાઓની ઉચ્ચાવચનાનું કારણ આપણાં માટે પૂર્વ અને ભાવિ જન્મની કલ્પના કરતી એ જોટલું પર્વત અને સમુદ્રની દુનિયામાં તેટલું જ માનવનો દુનિયામાં, અનાવશ્યક છે : જેમ પર્વત અને સમુદ્ર, તેમ માનવ પણ એક જ લક્ષ્ય દૃશ્ય પ્રકૃતિના લિલ મિત્ર રૂપો છે. પુરસ્કાર અને શિક્ષાને જેની પ્રમાણ્યો પ્રતીતિ થઈ શકે તેમ નથી, એવી કાઈ અવસ્થામાં (જન્માંતરમાં) મળતાં માનવા કરતાં આ મેં કહેલી અવસ્થામાં નૈતિક શાસનનું સૂત્રસંચાલન વિશેષ પ્રતીતિગમ્ય છે, અને એ સૂત્રનું કાર્ય પ્રગલ્ભતર છે. અને આ શાસનના પાયા આપણા માનવદૃત નીતિશાસની અદ્દ રેખાઓથી દૃઢર ભૂમિમાં નખાયેલા છે.

અલમતિ વિસ્તરણ. ઇતિહાસોમાંથી, અને માનવઘટનાઓને,

અને માનવનાં જાગ્યેાને નિરૂપતા જીવનચરિત્રોમાંથી જે તત્ત્વગતનો
 યોગ મળે તેના ઉપર હું આધાર રાખુ છું ઇતિહાસના અને
 જીવનચરિત્રનાં જુદાં માનવનાં વ્યવહારોની ઘુતિ અને છાયા જેવાં
 જે પરિણામો રજૂ કરે છે એ પરિણામો ઉપર તત્ત્વજ્ઞાન ઘટક
 પ્રાપ્ત નાજે છે અને એ રીતે તત્ત્વજ્ઞાન, મહેજ્ઞાના વ્યક્તિભૂત
 અગ્રોએ, અત કરણને ધડે છે અને સંપૂર્ણ બનાવે છે આથી
 સ્વયં મહાશક્તિ અને મહેજ્ઞા જેવા મહાતત્ત્વનાં અગ્રનિદુઓ
 છીએ એ તત્ત્વજ્ઞાન આપણા અત કરણમાં અવશ્ય એના એક
 કાવ્યનો પ્રાણસમાર કરે છે, જે આપણને અપાર્થિવતાની અને
 અતીન્દ્રિયતાની પ્રતીતિ કરાવે છે અને પામર ઇચ્છાઓથી અને આદતોથી
 પર બનાવે છે એ કરિતા ઉપર હું આધાર રાખુ છું સ્વલક્ષી,
 સ્વાર્થપરાયણ વ્યક્તિત્વના પાશમાંથી આપણો મોક્ષ થાય એ મોક્ષ
 ઉપર હું આધાર રાખુ છું મહાશક્તિ અને મહેજ્ઞાના ધર્મોમાંથી
 જે અનુનિષ્પન્ન થતા આપણા જે ધર્મો છે, તેમાંથી જે નીકળે તે
 જે આપણી દુઃખો, અધિકારો (હકો) અને ફરજ હોવી જોઈએ,
 અન્ય નહિ, એ જાણના ઉપર હું આધાર રાખુ છું આ ધર્મો
 અને તત્ત્વજ્ઞાન-અધિકાર-કર્તવ્યો ઉન્નત અને અમર બાવોને
 જે પ્રેરે અન્ય નહિ—રિશાનતમ ઉદ્દેશ સાધે અને અનેક યુગનાં
 જાગૃતપરિવર્તનો પાર કરીને જીવત ટકે એના જે આદર્શોને સર્જે,
 અન્ય નહિ મારો આ આધાર, મારી આ શક્તિ, વારનવિક અને
 શુદ્ધિપ્રત્યેય છે એ સિદ્ધ કરવું હોય તો વિસ્તારમાં ઊભરવું પડે,
 પણ એને માટે અત્યાગ્ર મને સમય નથી મહેજ્ઞા પોતાનું કાર્ય
 સમાન અત ક જ દ્વારા તેમ જે અજ્ઞાન અત કરણ દ્વારા કરે
 નહીં જે અત કરણ વિકસ્યું ન હોય તો અત કરણની ફરજ બજાવનાર
 વૃત્તિઓ દ્વારા અને અન્ય પ્રેરકબળો દ્વારા કરે છે પણ સર્વથા,
 આ મહાયત્રને ચલાવનાર એક મહેજ્ઞા જ છે અને જેને આપણા
 અત્ત્વ જગતમાં, આપણા પોતાના વ્યવહારોમાં, અન્યાય દીઠીએ છીએ
 અને યોગ્યતા વર્ગીએ છીએ, એ અન્યાયના આચરણનું અત સહનતું
 'સમગ્ર'ની દૃષ્ટિએ શું મહત્ત્વ નદીમરાડેથી સિંચાણોનું અને
 ચીનોનું સતત દત્તન-પેરાણ થતા કરે છે, નદીમુખ આગળ નવા
 નદીપોતું અને તટભૂમિનું સર્જન થતા કરે છે, એનું જોટણ મહત્ત્વ
 નોટનું આપણા માનેલા અન્યાયનું મહત્ત્વ આને અન્યેય ઇચ્છાનું

મહાસંગીત ચાલી રહ્યું છે તેના સંવાદી સ્વરો માનવા જોઈએ. પણ આથી વ્યક્તિક ઇચ્છાને પોતાના અહ્ય સ્ફુરણોની જવાબદારીમાંથી મુક્તિ મળતી નથી : સાગર એના માર્ગને અવરોધતો જણાતો હોય તો પણ સરિતાઓએ, અને એની દ્વારા ઝરણાંઓએ અને ભૂમિમાં જીતરેલાં જસોએ, સાગરમાં વહેવું જ પડે. આપણે સારું કરવા જઈએ અને પ્રકૃતિ એનાં કૂર પરિણામો આણે એ વચ્ચે જે વિરોધ અને સંઘર્ષ છે તે માત્ર આભાસિક છે. એ વિરોધને કારણે સારાં કાર્ય કરવાં ઇલાય નહિ અથવા પ્રકૃતિ એને વણસાડવા જ એડી છે એવું મનાય નહિ. જે કંઈ તે નષ્ટ થતું નથી—સતતગતિ શક્તિ પોતાનું કાર્ય ક્યાં કરે છે—જલે પરિણામ સમગ્રલિન રિયલિટી આવે કે પછી વિનાશકર આવે.

નીતિના નિયમબદ્ધ કાયદો

મહેત્વનું પ્રત્યેક લક્ષ્યખિન્નુએ સ્ફુરણ થાય, તે સ્ફુરણ ગતિસ્વરૂપે ઇચ્છાનું સર્જન કરે છે, અને ગતિને ઇચ્છાશક્તિ કાર્યસ્વરૂપ બનાવે છે. જે બળ ઇચ્છાશક્તિને ગતિમાન કરે છે અને એનું તથા એના ચાલવાના ચીલાનું નિયમન કરે છે એ મળે છે...પણ મને લાગે છે મારે આ લખતા અટકી જવું જોઈએ, કારણ કે સાધારણ રીતે હું પ્રથમ મારું ચિંતન પૂરું કરું છું અને પછી એને પનારૂં કરું છું, ત્યારે આ વિષયમાં એ ક્રમને મેં અગત્યતાં ઉલટાવ્યો છે, આ ક્રમવિપર્યય અર્થહીન છે, શુદ્ધિરહિત છે અને હાનિકારક છે. તેથી હું મારી કલમને એકાએક રોકી દઉં છું. પણ એટલું નોંધવું પડશે કે મારા વિચારોએ મને...શાંતિ અને નિશ્ચિતતા અર્પી છે. એનો મને આનંદ છે. આ નવા વિચારોએ મારા જીવનની નવી અવસ્થા સર્જી છે. મૃત્યુ પછી આપણે નીન જીવંત રૂપે જીવીએ એવી મેં પ્રથમ શોધ કરી ત્યારે એ પણ એક નવોન તબક્કો હતો. એ લગ્ય દાણે મને સ્વપ્નાપથી પ્રભાવિત કરનારી જે અનુભૂતિ યઈ તે મને યાદ છે. થોડા દિવસો પહેલાં ત્યારે મને જ્ઞાન થયું કે ચેતનતત્ત્વનું કે અચેતન પદાર્થનું અસ્તિત્વ નથી, હું મહાશક્તિનું એક અગ્ર માત્ર છું, એ શક્તિ જીવંત છે અને એ વિશ્વવ્યાપક જીવન જ એક માત્ર સત્-તત્ત્વ છે અને હું એ ચેતનનું લક્ષ્ય સ્વરૂપ છું. ત્યારે આ શોધનો અગ્રાર મેં ઝીલ્યો, ત્યારે પૂર્વે કદી નહિ-

અનુભવેલો એવો શાંત, અખુટ વહેનો અને હલકાઈ જતો, આનંદ
અનુભવો. —આ પણ એક નવો તબક્કો હતો. ત્રીજો તબક્કો કાલે
આવ્યો : વકીલાતના ધધાની કામગીરીના બોજે જે લખી નાખવામાં
મેં આજનો આખો દિવસ ગાળ્યો એ મુદ્દાઓ મેં વિચારી કાઢ્યા
ત્યારે પૂર્વસદૃશ આનંદમય અનુભૂતિ થઈ, એ ત્રીજો તબક્કો કાલે
આવ્યો. મને એમ લાગે છે કે હું ઉન્નતતર સ્થિતિને પામ્યો છું,
હું બ્રહ્મવત્તર બન્યો છું—હું પરિવ્રતર બન્યો છું—સસ્મિત દિવ્ય ઓળો
મારા સ્મિતને પોતાના સ્મિતથી છાઈ રહેતા અને પોતાના પ્રાણપૂરક
ઐનન્યપ્રેરક શ્વામી મને આવરી લેના જણાવ છે. મારો અજ્ઞેયતાવાદ
કટાક્ષમાં આંખ મિથકારીને મોં મક્કાવે છે, પણ છેવટ પરાજય
પામતો જણાય છે.

૧૩ મી એપ્રિલ, ૧૮૯૧

ઇતિહાસનું પુનરાવર્તન, માનવવ્યક્તિના જીવનમાં પણ થાય :
-૧૮૭૭માં કે એ અરસામાં 'Practical Asceticism in My
Sense of the Term' એ નિબંધમાં મેં જે નિર્ણયો નોંધ્યા
હતા—જે નિર્ણયોને તદ્દન કઢી તબક્કા નહોતા—એ નિર્ણયો તરફ હું
પાછો વળું છું એવું મને લાગે છે.

મારી કાર્યજીના—કાર્યજીજ્ઞા—વિષેનો મારો અંતિમ નિર્ણય
એવો છે જે કદી લક્ષ બદલ ન રહેવો જોઈએ. મારા દેશજનો
પોતાનું તન્ન પોતે જાળવી શકે એવી મહાપ્રત્ન બને એ
અર્થે એમને જીવવવા-ધડવાને મારે શું કરવું જોઈએ ? (મારો
દેશ એ શબ્દનો અર્થ આરંભમાં મર્યાદિત કરવો પડશે અને સમય-
ક્રમે જ વિસ્તારી શકાશે). આ કાર્ય ખરેખર ધણું મોટું છે. કઈ
પ્રત્ન એવું સામર્થ્ય ધરાવે છે ? ઉન્નતિ સાધતી વ્યક્તિઓની માફક
પ્રત્ન એ કષ્ટ સહન કરે ત્યારે સ્થિતિસ્થાપક બનવું જોઈએ.
હૃદયરાહુ પ્રત્ન એ કષ્ટોથી દબાઈ ન જવું જોઈએ આ સ્થિતિસ્થા-
પકના અર્થલોકોમાં હતી તેમ અમેરિકા અને ઓશિયાનિયાના* તરુણ
સંસ્થાનસ્થાપકોમાં હતી, ગ્રીસમાં અને રોમમાં એમની તરુણયે

હતી. અર્થેના ઓધ પછી ઓધ, સમુદાયગો માફક આવ્યા, પાછા હાથા અને આગળ વધ્યા આ પ્રમાણે તરુણ વસાહતીઓની કમેટી તેઓ આક્રમણશીલ હતા ત્યારે થતી; કેવળ સ્વરક્ષણપરાયણ રહ્યા તે પ્રગતિપ્રવાહો સર્વત્ર પાછા હાથા છે, પણ આક્રમણશીલ પ્રગતિપ્રવાહો સ્થિતિસ્થાપક હતા અને ખાંતીલા હતા ભારત તો અગાઉ આવી તેથી પરત્ર ખની ચૂક્યું છે. ભારતમાં આક્રમણની નિતિ કે સ્વરક્ષણ નિતિનો પ્રશ્ન હવે રહ્યો નથી. પણ સ્થિતિસ્થાપકતા બધારહીય (વૈધાનિક) લગતમાં ખૂબ સહાયક અને શાસકો ચતુર લોકો છે— સ્વાર્થી આક્રમણકર્તા ખરા, અને નિસ્વાર્થી રીને પરિત્તસાધક અને સહાયક પણ ખરા, એવું એમનું મિશ્ર રૂપ છે આ એ વચ્ચેની ખેચતાણુથી ભારતનું કામ થાય છે, અને સ્વ.ભાવિક રીતે શાસકના સ્વદેશનાં હિતો કાળી જાય છે. આમાં પણ આપણે કટકે કટકે લાભ મેળવીએ છીએ, જો કે અનેકથા મેંએ પહેલેયેા કાળિયેા છીનવી લેવાય છે લોકો સ્થિતિસ્થાપકતાની દિશામાં જઈ નલા છે એમ હું માનું છું કોંગ્રેસનો દતિદાસ એ છે. અંગ્રેજ વર્ગમાંના એના વિરોધીઓએ ભારતના સામાજિક પ્રશ્નોને આગળ કરવામાં સારી રાજનૈતિકતા દાખવી છે આજ સુધી તેઓ વિજયો થયા છે એ વિજયનું ખરું સ્વરૂપ અને પ્રમાણ પ્રકટ કરવું એ આગામી કોંગ્રેસનું કાર્ય છે. કેંગ્રેસ આ કે તે ધર્મના કિત્તવન કરવાનું સામર્થ્ય બતાવે એવી મેં હદી આશા સેરી નાંદેની પણ એની એક ગાંજીમ હીસ-આલ તરીકે મોટી કિમત માની જે, શાસનકર્તાઓ આ જાણે છે અને એમણે સામી હીલચાલથી જવાબ વાળ્યો છે. આ હીનચાલના બળની નાગપુરમાં કસોટી કરો, અને સ્થિતિસ્થાપકતાનું પારખું લેવાને.

૨૧મી મે, ૧૮૯૧

Virtue (સત્કર્મ) અને Vice (દુષ્કર્મ.)

માનવને જે વૃત્તિ જગતને બોગે પોતાનું પોષણ કરવાને ગ્રેરે તે. વૃત્તિ અધર્મ છે, દોષ છે, દુષ્કર્મ છે. જે કાર્મ જગતના પોષણ-અર્થે વ્યક્તિએ પોતે કરેલો ત્યાગ હોય તે ધર્મ છે, સત્કર્મ છે. જે-કાર્મ આવી ત્યાગભાવનાથી સંગત નથી (અસંગત છે) અંચલા એવા ત્યાગને પ્રતિકૂલ છે તે અધર્મ છે, દોષરૂપ છે. જે ત્યાગભાવનાથી

અસંગત છે તે નિર્દોષ ગણાય—તટસ્થ ગણાય જેનાથી ત્યાગભાવનાને કે એના ઉપાયોને ઉત્તેજન મળે તે ધર્મ છે, સત્કર્મ છે ધર્મ અથવા સત્કર્મ ઉપાદેય છે, દોષમય કર્મ હોય છે.

જે માણસની મનોવૃત્તિઓ, હૃદયભાવનાઓ (Sentiments) કે આદતો સત્કર્મના પક્ષને બળવાન બનાવે છે એ માણસની સહજવૃત્તિઓ (instincts) અથવા એનું અત કરણ પ્રશુદ્ધ અને સરકારી ગણાય.

બ્યારે માનવ તર્કબુદ્ધિથી વિચાર કરીને સત્કર્મ થુ અને દુષ્કર્મ થુ એ જણી શકે છે, અને પોતાની સ્વેચ્છાએ વ્યવહારમાં સત્કર્મને અવલંબે છે અને દુષ્કર્મને પરિહારે છે, ત્યારે એ રીતે એ માનવ પોતાની કર્તવ્યભાવના પુરવાર કરે છે અને અત કરણથી શુદ્ધ, અત કરણ જે આદેશ આપે તે પાળનારી શુભનિષ્ઠા ૩૧, જે નિષ્ઠા (Conscientiousness) છે તેનું પણ પોતામાં અસ્તિત્વ પુરવાર કરે છે અત કરણ (Conscience) અને સન્નિષ્ઠા (Consicentiousness) વચ્ચે કાંઈ વાર ભ્રમ કરવામાં આવે છે, પણ વસ્તુતઃ એ બંને અન્યોન્યથી ભિન્ન છે.

અત કરણની પ્રવૃત્તિ, તેમ જ એને પાળનારી નિષ્ઠા, બંને સાચી હોય અથવા બ્રાત્ર (ભૂતેથી) હોય, પ્રાકૃત (અસરકૃત) હોય અથવા સરકૃત હોય.

એક અને અદ્વિતીય મહેશ્વર તો વ્યક્તિરૂપી અમોઘોદિઓએ રહીને રેષકિનક ઇશ્વર રૂપી ઊદેભાષી જુએ છે અને પ્રકટ થાય છે, એવા મહેશ્વરના સ્વરૂપના મથાર્થજ્ઞાન ઉપર સન્નિષ્ઠા (Conscientiousness) રચાઈ હોય છે, ત્યારે (૧) માનવને પોતે મહાશક્તિનો અણમાત્ર છે એવું જ્ઞાન હોય છે, બ્યારે—એથી ઊલટું—જે ઇશ્વરસ્વાત્ત્વવાદી કે તે મનુષ્ય પોતે જ સ્વયં મહિમ રૂપ છે એ વાતના અજ્ઞાનમાં પોતાના એ ઇશ્વરસ્વાત્ત્વના વાદમાંથી જ બળ મેળવવાને મથે છે, અને (૨) મહેશ્વરનું ખરું સ્વરૂપ જોયું જાય છે તેવો આ માનવ, જે માથે પડે તે વેદી લેવાની સતોપવૃત્તિને બદલે દુષ્કર્મ અને અન્યાય પણ માત્ર આભાસિક ધટના છે એ જ્ઞેનાતી હિચ્ચતર દષ્ટિ પ્રાપ્ત કરે છે જે મહેશ્વરમાં પોતાની ઇશ્વર તો

માન રચનમર્્યાદિત લક્ષ્યરૂપ વિવર્ત જેવી છે તે એક અને અદ્વિતીય મહેન્દ્રજાની વિકાસયોજનામાં દુઃખને અને અન્યાયને પણ સ્થાન છે એવી સમજણ પ્રાપ્ત કરે છે. પણ આ વિવર્તજેવી વૈયક્તિક ઇચ્છા, પોતે મહેન્દ્રજાનો એક અંશ છે તેટલાથી, પોતાની વૈયક્તિક કાર્યયોજના અનુસાર કર્તવ્ય કરી પરવારવાની ફરજમાંથી બચતી નથી. જે થાય છે તે પૂરતી નિયત છે અને અનિવાર્ય છે એવો કર્મવાદ જો માનવને નિઃકર્તવ્ય કાંઈ નથી એવા જમમા નાખે તો એ કર્મવાદ અનિષ્ટકર છે. પણ જો એ કર્મવાદ માનવને એવું શીખવે કે જે ઘટનાઓ અને છે તે આભાસમય જિવનો છે એની દૃષ્ટિ રાખવી, તો તેટલા પૂરતો એ કર્મવાદ હૃદ્ય છે, હિતકારક છે.

માનવના અને માનવસમાજ વિકાસના ઇનિશિયેસમાં, અન્ય પરિણામોની સાથેસાથ, સૈવ આ એક પરિણામ આગ્યુ દેખાય છે કે, મહેન્દ્રજાના સ્વરૂપતત્ત્વના શોધ મોડી થઈ છે અને અપૂર્ણ છે છતાં, અન કરણ અને નિષ્ઠા બનેનો માનવમાં તેમ જ સમાજમાં વિકાસ થયો છે, અને જેમ જગતનાં રંગ, બળનજી, સ્થિતિ ગમે તે હોય બને પણ એની સિખા સડા ભરે જ ગય છે તે પ્રભાવે અત કરણ અને સન્નિધાનું કાર્ય સદૈવ સર્વ નીતિનંત્રોને મદાયારને માર્ગે જ વાળ્યાં કરવાનું રહ્યું છે, અને ભાવનાઓનાં, મનોવૃત્તિઓનાં અને સાગરુષિઓનાં ફિરણેને જીવતાંજીવતાં રાખવાનું રહ્યું છે, આ ભાવનાઓ, મનોવૃત્તિઓ અને લગણીઓ સમાજના સર્વસ્તરોમાં કે વિકાસક્રમોમાં, વિવિધ રૂપે અને વિવિધ રંગે, હિન્દુશાથી માનવોના સ્વભાવના અશો તરીકે પ્રવક્ષ થયા જ ક્યાં છે, અને એ ખાતેનો સમુદાય એટલે માનવનું અંતઃકરણ એવો સ્વીકાર સર્વત્ર થયા ક્યો છે. આ અંતઃકરણ અને નિષ્ઠા બનેએ, એ બને જાંખા પ્રકાસને આધારે કે કોઈ વાર ખોટા પ્રકાસને આધારે ઘડાયાં હોય તો પણ, સંકર્મનો વિદાસને પોખ્યો છે. એ વિકાસ અપર્યાપ્ત હોય એમાં નવાઈ નથી; એ વિકાસ સંપૂર્ણ તો ત્યારે જ થશે જ્યારે એક અને અદ્વિતીય ઇચ્છા, અત્યાર સુધી બુમિગર્મમાં ટીરે ટીરે ઝખીને—ગુપ્ત કરણ રૂપે—વિકાસનાં મૂળને પોપણુ આપતી રહી છે નેને બદલે, પૂર્ણ પ્રકાસથી મૂપ્તક ઉપર પ્રકટ રીને વહેને અને પોતાના શક્તિ પોપક

સત્કર્મની અને દુષ્કર્મની (virtueની અને viceની) માન્યતાને નૈતિક શાસનતંત્રનાં, પુરસ્કાર અને શિક્ષા ફરમાવતાં, નિયમસૂત્રોથી ટકાવી રાખવી પડી છે—કેમ જાણે કે માનવનાં કૃત્યો અનિમ સાધ્ય હોય, પ્રગતિનાં સાધન ન હોય. પણ આપણા કૃત્યો તો લક્ષ્યસિદ્ધિનાં સાધનો છે, એ માટેના માર્ગ છે; અને કૃત્યો તથા સાધ્યવસ્તુ (સ્વત સિદ્ધિ નથી પણ) સાપેક્ષ દૃષ્ટિને લીધે કલ્પાય છે. કારણ અને કાર્ય અન્યોન્યસાપેક્ષ છે અને એ સાપેક્ષતામાં જ અંતર્ગતરૂપે જે નીતિશાસન કે શિક્ષા આપમેળે આવી જાય તેથી જુદું કોઈ શાસન નથી, તેથી જુદી કોઈ શિક્ષા નથી. મહેન્દ્રા અમુક કૃત્યનું કારણ છે; એ કૃત્ય અન્ય કોઈ સાપેક્ષદેશનું કારણ છે. એ ઉદેશ જો આ સાપેક્ષભાવનો લક્ષ્ય કરવાનો હોય તો જે કૃત્ય એ ઉદેશનું કારણ અને તે સત્કૃત્ય છે. અને આ સત્કૃત્ય પણ સાપેક્ષતરનું છે. આ ઉદ્દેશ સિદ્ધિ થતાં જ સાપેક્ષભાવ નષ્ટ થાય છે. આ સર્વમાં જે સાપેક્ષસંબધ છે તે કાલક્રમનો * સાપેક્ષભાવ છે.

પણ ભવિષ્યમાં કોઈ દંડકર્તા અને કોઈ દંડ્ય હશે—શાસક અને શાસ્ય હશે એ ભાવિવિષયક કલ્પનામાં દૈતનો દોષ આવી જાય છે; અને એવું દૈત છે જ નહિ. આપણે જ, આપણાં જ સત્કર્મો વડે અને દુષ્કર્મો વડે, આપણું પોતાનું દંડન, પારિતોષકદાન કે પુરસ્કરણ, અને શાસન કરીએ છીએ; અમે, તમે, તેઓ—સર્વ એક છીએ. જ્યારે આપણે નીચી કક્ષાઓએ બીજીને ‘અમે, તમે અને તેઓ’ એવા મહોરોઓનો બેદ કલ્પીએ, અને એવું સાપેક્ષ જગત સર્જીએ, ત્યારે એક મહોરું અન્યને દેડે છે એવી સાપેક્ષ કલ્પનાનું કારણ બનાય; પરંતુ ત્યારે પણ એક મહોરાને એનો પહેરનારો દેડે છે એમ કહેવું, કે અવયવને શરીર દેડે છે એમ કહેવું, એ ભાષાવ્યવહાર ભાગ્યે જ સમીચીન ગણાય. આવી ભાષા, તત્ત્વજ્ઞાનની ભાષા બોલનારના મુખમાં, વદતોવ્યાપ્રાત બને છે. અલબત્ત, જો આપણે કોઈ એવા વેપારીની ભાષામાં જોડના દોષ એ જે પોતાને ગયેલી જોડને પોતાની જ મૂર્ખતાની અને મણુનરીમૂસની, પોતે જ ફરમાવેલી હોય એવી, શિક્ષા માનતો હોય, તો એ ભાષા—પ્રયોગ સર્વથા ઉચિત ગણાય. પણ એ પ્રસંગમાં નૈતિક શાસનતંત્રનો

ખ્યાલ હવામાં છીડી જાય. જે પ્રજનનતાક રાજનના અધિકારીઓ પ્રજનનમાંના એકાદને શિક્ષા કરતા હોય, એ પ્રજનનતાક રાજને, એના અસ્તિત્વ માટે અને તત્ત્વવિધાન માટે, પ્રજનનનોના મનનો—અરાજનો—આધારહોય છે એ પ્રજનન એમ જ કહી શકે કે, ‘મે જ મારા માટે નિયમ ધડ્યો, અને મે જ મને પોતાને શિક્ષા કરી’ ભાષાવ્યવહારમાં વધારેમા વધારે આટલી પરવાનગી મળે. પણ સન ક્યન કરવાની આથી વધારે સારી અને સરન એક રીત છે ઉત્સર્ગસિદ્ધિ (त्याग) એ વ્યક્તિ-ધર્મની કરિના છે * ધર્મનો એ ઉચ્ચતમ અભિનાય છે. સત્કર્મ (virtue) તો એ ઉચ્ચાભિલાષને સિદ્ધ કરવાનું સાધન છે, પારિતોષિક કે બલો મેળવવાનો ઉપાય નથી સત્કર્મના બદલાનો ખ્યાલ એ વિતક* માત્ર છે, અને સત્કર્મ સ્વયમેવ સત્કર્મનો બદલો છે એવું કહેનારાઓ કાષ્ઠક સારો વિતક* કરે છે. જ્ઞાનના આચરણની સાથેસાથ ઉત્સર્ગસિદ્ધિ પણ સમકાલે જ, અદસ્તરૂપે, થાય છે જ એટલે સત્કર્મ તે જ સત્કર્મનો બદલો છે (અથવા સત્કર્મ પોતે જ નિર્જ બદલો છે) એ સૂત્ર જેમણે સ્વીકાર્યું તેઓએ, સત્કર્મની અને ઉત્સર્ગસિદ્ધિની (त्याગની) એ સમકાલીન ઘટનાઓને વિશિષ્ટરૂપે જોયાજાણ્યા વિના જ, ઉત્સર્ગસિદ્ધિ (consumption) કપી ફક્ત જોયું હોય† અને એની આ પ્રકારના વાણીપ્રયોગમાં અભિવ્યક્તિ કરી હોય

જીવનમાં આપણે એવા અસાવધ—એટલા બેદરકાર—છીએ, અને આપણાં કૃત્યોનાં પરિણામ એટલા દુરમાંથી અને લાંબે કાલે થનારાં છે, કે સત્ય સદ્વર્તનના સાચા સિદ્ધાંતો રચવા અને એને સતત જાગરક રહીને અચતપણે વળગી રહેવું એ સાચા સદ્ગુણમય જીવન માટે અત્યંત આવશ્યક છે—પાપકૃત્યોથી જીવનમાં સડો પેસતાં

x

x

x

* ઉદાત્ત ભાવના છે.

† એટલે એમ કે ગોવર્ધનગમે આપેના ઉત્સર્ગસિદ્ધિના સિદ્ધાંતનો, અને એના તથા સત્કર્મના સબધનો ખ્યાલ ન હોય, પણ સત્કર્મ કરનાર સમાજહિન કરે છે, સમર્પણ કરે છે, એવું જોયું હોય (રા પ્રે. બ.)

જીવનની ઉત્સર્ગસિદ્ધિ વિશંખિન થાય એમ ન થવા દેવું હોય તો,
-દુષ્કર્મને ખરું જ કહ્યું છે કે :

અહન્યદ્વ્યાત્મન યવ તાવજ્ઞાતું વમાદસરવલિતં ન
શક્તમ્ ।

૯મી જૂન, ૧૯૯૩

(૧) માતાપિતા પ્રત્યેનું મારું કર્તવ્ય મેં બાળ્યું છે. ++
એમને તીર્થયાત્રા કરવી હતી, તે એમણે કરી. એમની વૃદ્ધાવસ્થામાં
એમનું જીવન કષ્ટરહિત બને એ જ માત્ર મારે કરવાનું રહે છે.

(૨) મારા ભાઈ પ્રત્યે મેં મારું કર્તવ્ય કયું છે. એને જીવનને
માર્ગે ચડાવ્યો છે, અને મારે કરવાનું એણે જ હતું. ++

(૩) મારી પત્ની પ્રત્યેની મારી ફરજો મેં પૂરી અદા કરી નથી.
એ ફરજો હતી (ક) એને કેળવવી, (ખ) એના જીવનને ઉન્નત કરવું,
(ગ) એને સ્વતંત્ર કરવી, (ઘ) એનાં નિર્વાહની વ્યવસ્થા કરવી, (ઙ)
સ્નેહ અને કર્તવ્ય ઉભય દૃષ્ટિએ પતિએ પત્નીને જે આપવાં જોઈએ
એવાં મુખસાધનો વગેરે બાબતમાં એના અભિલાષ પૂરવા. (ચ), (છ)
અને (ઝ) એક પ્રકારે સિદ્ધ કરેલ છે. (જ) ની દિશામાં એ જઈ
રહી છે. (ઙ) પૂર્ણતઃ સિદ્ધ કરી શકું એવી મને જરા પણ આશા
નાથી. હેલ્થાં ૧૩ વર્ષો એના માટે કેળવણીનાં વર્ષો હતાં, અને એની
જીવનશૈલી ઉન્નત છે. પૂર્ણતમ પ્રમાણમાં ઉલોગી, સદ્ગુણી અને ઉદાર,
કાર્યમાં તત્પર અને કુશળ, ગૃહકાર્યમાં તેમજ મને અને અન્ય
સારાં કુટુંબજનોને સુખી કરવામાં ઉત્સાહી અને અશ્રાંત, એવી
આ નારીએ આ અર્થે ઊંચા અગીરી દિલથી, સફળતાથી,
મહાન સ્વાર્થત્યાગ રાજખુશીથી સ્વીકાર્યો છે અને આપણને
કદા ઉપજે એ રીતે નવાવ્યો છે; એ સ્વાર્થત્યાગ એટલે આરોગ્યનો,
સ્વાતંત્ર્યનો, સુખબોગનો, પોતાની રુચિનો અને સ્વમાવનો ત્યાગ;
દુનિયામાં જે શક્ય તે બધાનો ત્યાગ; નહિ ત્યાગ માત્ર પોતાના
સદ્ગુણોનો,—એ સદ્ગુણો તો ઉંમર વધી અને ત્યાગ વધ્યો તેમ
તેમ વધ્યા છે. જે જે મેં એને કહ્યું, શીખવ્યું, સચવ્યું એ બધું
એણે ખરા ભાવથી તત્કાળ સ્વીકાર્યું, શીખી લીધું અને મને તે બોલે

પણ સિદ્ધ થયું. એ સુશિક્ષિત નથી એ મારો દોષ છે અને મારાં કમીનો વિવાદ છે. એણે તો નેટલું મચાવ્યું. તેટલું કયું છે આ સદ્ગુણમય, ધર્મમય, ત્યાગમય જીવને હવે પૂર્ણતાની એવી પવિત્રતા પ્રાપ્ત કરી છે કે એના કર્તાવ્યનિષ્ઠ, ઉન્નત અને સુદૃઢ આત્મા માટે તો, હકથી જેનાં દ્વાર પ્રભુએ બનાવ્યાં પડે એવું આત્મતિક સુખમય પગ-જીવન એનું નિશ્ચિત છે આ જામનમા ઐનું ભાવિ મારા કર્તા ઉગરું છે-એનું જીવન મારા ઘરતા બિચું છે.

મારા જીવન પછી એ રી રીને જીવે, એટલે શું ખાશે, એની જોગવાઈ કરવાનો મેં પ્રયત્ન કયો છે (પણ માત્ર પ્રયત્ન કયો છે!) એ રનત્ર રહે જોની મારી ઇચ્છા કે હવે એને બધનમા રાખવી એ મોટું પાપ થાય મેં એને પુરતી બધનમા રાખી છે, ખજવી છે, ફળવી અને મંદી છે પણ એને માટે વિશેષ જોગવાઈ કરવાનું મારા ભાગ્યમા નથી એને આ જન્મમા માધુર્યનો રિનેસ લાલ આપવો જીવનને એ માણે માત્ર વેઠે નહિ એ જોવું, -એમાં મારાથી કાંઈ નિશેષ ન થઈ શકે એની કપરી મારી આર્થિક રિથિનિઃ અને આ ભાન મને કષ્ટક બને છે, મને હૃદયની તીવ્ર વેદના અનુભવાય છે, મને ચીખવાની નાખે છે. 'જીવન સુખમય છે' એવી તો એને ભાગ્યે જ કાંઈ દિન પ્રતીતિ થઈ હોય છે. હવે તો આખરે એ નરી અત્યંત ઉચ્ચતર ભગ્યની અધિકારિણી છે. અને એ અર્થે મારી ફજ્જ બગવવાનો મારો અજિતાપ નિર્વીર્ય છે. અને વધુ છે એથી મને લજ્જા થાય છે દુઃખ થાય છે

(૪) મારા બાળકો પ્રત્યે અને મારા દેશ પ્રત્યે મારા કર્તવ્ય છે તે તરફ મારું દુર્લભ નથી એમ હું માનું છું મારા બાળકો પ્રત્યેની ફરજ હું પૂરેપૂરી આજ કરતો નથી-પણ એ બિચુપનો ઉપાય સત્વર થશે મારા દેશ પ્રત્યે મારું કર્તવ્ય હું મનથી, યોજના પડીતે, અભ્યાસથી વગેરે રીતે બજાવું છું, અને એ હાલ તરત માટે પૂરતું છે.

(૫) મારા પોતા પ્રત્યે-મારું શું કર્તવ્ય છે? જીવનના મધુર અનુભવો મેં જાણ્યા નથી, -અને કદી ઝખ્યા નથી. એની હું દરકાર કદી નથી કરતો મારું જીવન એટલે આપત્તિઓ અને પગલવો, તન મન અને ધનનો અચાત વ્યય, વાચન લેખન અને

મનન, નિરીક્ષણ અને પ્રયોગ, નિરાશા અને પ્રવાસ અથવા લડત, બીજાઓ નિજ કર્તવ્ય કરે એવી અપેક્ષાનો અભાવ અને (લલિતા-સિવાય) સર્વ પ્રત્યે પોતાના કર્તવ્યની બગવણી દત્તાદિ. આ મારું ભાગ્ય કોઈ વાર મનને દમે છે, પણ સાધારણતઃ હું હસું છું અને સતોષ અનુભવું છું. અને આ ગત વર્ષ તે મારા જીવનમાં સ્મરણીય હતું. મારો શંકા-વાદ ગળી ગયો છે, અને એક અને અદ્વિતીય શક્તિનો મારો તત્ત્વજ્ઞાન-સિદ્ધાંત મારા ચિત્તમાં (સૂઝે જોવો) ઉદિત થયો છે અને એણે મને જીવનના અને મરણના પરમ પૂર્ણ ઉદ્દેશનું જ્ઞાન કરાવ્યું છે. મારી પત્નીના સ્વભાવનું આશ્ચર્યકારક પરિવર્તન—દિ મતલબો પ્રયત્નનું એ પરિણામ—એવું થયું કે એથી એ મારી પ્રિયતમા બની છે—ત્રેષ્ઠતાવાચકરૂપના ખરા અર્થમાં ‘પ્રિયતમા’ બની છે.

+ + +

પણ અંગત રીતે, આર્થિક દૃષ્ટિએ, મારી સ્થિતિ સુધરી નથી—

+ + +

આ ભયભર્યું છે. અને તે છતાં મારે એમ જ કહેવું પડે કે એક અદ્વિતીય મહેંછા એવું ધમ્મ છે, એટલે હું પણ એવું ધમ્મ છું. ધનવાન થવાનું મારા લક્ષ્યાટમાં લખાયું હોય એવું લાગતું નથી. મહેંછાની ધમ્મ કદાચ એવી હશે કે ‘હું’ નામની આ અમરોદ્ધતિને પેટપૂરતું અન્ન જ મળે.

+ + +

(૬) દુનિયાદારીની રીતોએ હિંમત જીનનનો મારો ખ્યાલ ઊંચો છે; લલિતાનો ખ્યાલ—એના નમ્ર વિચારો પ્રમાણે અને આત્મસિક્ક સંયોગસમયે પ્રમાણે—તાતે એ સારા આદર્શ પૂર્ણ પહોંચવાનું મને પરવડે તેમ નથી—એ માટે મારો પાસે સાધનો નથી. ના ૬ ! મને એની ધમ્મ જ નથી. મારી સંન્યાસવૃત્તિ એ ખ્યાલને તુચ્છ ગણ્યું ને તિરસ્કારે છે. પણ લલિતાને સંન્યાસિની જેવી બનાવવાનો મને અધિકાર નથી. વિશેષમાં હું સંન્યાસી જોવો ન બનું એ જોવાનો એને અધિકાર છે. કારણ ? દુન્યવી જીવનના એના આદર્શની સમીપ એને લઈ જવી એ તો કદાચ મને પરવડે. પણ એ એથી—

વિશેષ ઇચ્છે છે એ ઇચ્છે છે કે એના આનંદોપભોગ મારે પણ માણુવા;
 મારે જાતે એમાં સદલાગી મનવું. મારે પણ મારા પોતાના ઉપભોગો
 હોવા જોઈએ હોવા જોઈએ એટલું જ નહિ, મારે એ પૂરા રસથી
 માણુવા જોઈએ, અને ઉપભોગે ના એ આનંદના ઉપભોગમાં મારે એને
 સદલાગિની મનાવવી જોઈએ, અને છેલ્લી માગણી એ કે જે જે હું
 કરું એમ એ ઇચ્છતી હતી તેમાંની કોઈ જ બાબત હું કરી વગરની
 ન રાખું ત્યાં સુધી એ અગત રીતે પોતાના કોઈ પણ આનંદોપભોગ
 માણુવે નહિ આમાં એ ખોટી છે એમ તો હું ન કહી શકું. મારી
 વિશેષ ફજા એ નથી કે મારે એને સાસારિક આનંદના અને જીવનના
 મારા આદર્શ સુધી ચડાવવી, અને એ માણુતા એને નીખવવું ? એના
 હૃદય અંદરો તૃપ્ત કરવામાં મારું કર્તવ્ય સમાપ્ત થયું નથી, એ
 આદર્શોનો ઉચ્ચતર વિકાસ-વિસ્તાર કરવો એ મારું ફરજ છે આ
 દાનત્યધર્મ છે—હું એના પાતનથી ચૂક છું—હું ખોટું ગ્રાંથને
 અંતે પડેલો સન્યાસી છું ઉત્સર્ગસિદ્ધિ એ મારું તરતજાન પણ
 જોણે મારી ખાતર અને મારા કુદ્દમજનો ખાતર આવી મુદ્દર રીતે
 ઉત્સર્ગનિદ્ધિ કરી છે (પોતાની જાતને ખપાવી દીધી છે)
 એવી પત્નીની ખાતર મારા સન્યાસમારને ખખેરીને ફગાવી
 દેવા માટે મારી પાસે સાધન નથી અને પ્રેરકમળ નથી, એવો હું
 ઉત્સર્ગસિદ્ધિનો સન્યાસી ! આ પ્રકારે એકન મને મારા જીવનથી
 સંતોષ છે—કોઈ રીતની અગત નથી—તો અન્યત સંતોષ ન
 માની લેવો એ મારો ધર્મ મને દેખાય છે ! મારા ધધામાં
 મને મારા મનોરથથી વધારે મળ્યું છે, જો કે હું પૂરતું
 બચારી શકતો નથી, છતાં હજી વિશેષ મનોરથો સેવવા એ
 મને મારો ધર્મ જણાય છે, અને તે માત્ર એ જ કારણે કે હું
 પૂરતું બચારી શકતો નથી લાવનગરમાં કમાતો તેથી, અને ગયે વર્ષ
 મુમર્ષમાં કમાયો તેથી, હું વધારે કમાઉં છું. તુલ્ય પ્રતિષ્ઠાવાળા
 ડેટવાક મિત્રોથી હું વધારે કમાઉં છું તે છતાં મારા ખર્ચો પૂરતું
 હું કમાતો નથી, જે ખર્ચમાં કદી મોજશોખની વસ્તુઓ પ્રવેશી નથી
 મુમર્ષના જીવને મારા ગળવા ખાવી ક્યાં છે અને મારી લલિનાનું
 શરીરસ્વાસ્થ્ય વણુમાડ્યું છે ! અરે મારે અધમ સેવાનો ફરીથી વિચાર
 કરવો પડે છે, અને એનો હું ફક્ત વિચાર જ કરું છું—પ્રયાસ કદી
 કરતો નથી—અને હું ધારું છું કે એ માટે પ્રયાસ કરવાનું કદી

મારા બાગ્યમાં નહિ આવે. એટલે જ મેં નિશ્ચય કર્યો છે કે કદી
 નોકરી સામેથી આવે તો મારે 'ના' ન કહેવી. મને મારા વકીલાતના
 ધધાનો પરતાવો નથી. પણ ચોખ્ખ સમયે નિવૃત્ત થવું એ પણ
 હિચ્ચનર આશ્ચર્ય છે. આ વિચાર પણ મને એ જ દિશામાં—નોકરીની
 દિશામાં—ધકેલે છે. વકીલાતમાંથી મને પૂરતો અનુભવ અને લાભ
 મળ્યો છે : એ નાનો નથી, પ્રમાણગણનાએ અને ગુણદષ્ટિએ સારો
 છે. હું નિવૃત્ત થાઉં તે પહેલાંનાં ૫ કે ૬ વર્ષો દરમ્યાન મારા
 અનુભવનો પ્રકાર બદલવાને ઇચ્છું છું. આ પ્રમાણે અંધી કેડીઓ એક
 કેન્દ્રમાં એકત્ર થાય છે. મને ખાતરી છે કે આનિર્ણયો મારી ઇચ્છાએ
 પોતાને અનુકૂળ બનાવી દીધેલો શુદ્ધિના સંગરહિયા નિર્ણયો નથી.
 શુદ્ધિ પ્રથમ હતી, ઇચ્છા પછી આવી—કમ એથી ઊંચકો નહોતો.
 જ્યાં છું ત્યાં રહ્યો એ મેં સારું કર્યું; હવે મારે અન્યત્ર જવું
 જોઈએ—એના માટે સમય પાડી ગયો છે. સંલેગોની ઉચિત પડી,
 અથવા બોક્કો જેને બાગ્ય કહે છે તે, મને ન સાંપડે તો
 એનો ઉપાય નથી, એનો લગીરે ખેડ નથી. નથી મને સંતોષ,
 નથી મને અસંતોષ. હું વિનની નહિ કરું, દરખાસ્ત કે સૂચના
 નહિ કરું, જે અને જ્યારે દરખાસ્ત સામે ચાલીને આવશે
 તો અને ત્યારે એ સ્વીકારીશ. મારું સર્વ હર્તાવ્ય આટલું જ છે,
 વિશેષ નહિ.

+

+

+

૨૧ મી જૂન, ૧૮૯૧.

મિલે હમ્મું છે કે ઈશ્વર કાં તો સત્તાસામર્થ્ય રહિત, અથવા નિર્દય,
 અથવા અન્યાયી હોવો જોઈએ. પણ આવી કંઈ અગતિકતા નથી.
 સુખ અને દુઃખ તો સમુદ્ગતરંગો જેવા વૃત્તિતરંગો છે; એ તરંગો
 માફક આવે છે અને જાય છે—તરંગો માફક ધણેલાય છે. અને એ
 તરંગો મહાશક્તિમાંથી એની પોતાની પ્રત્યે, પોતામાંથી જ અને
 પોતા પ્રત્યે વહે છે. ન્યાય અને દયા એક બક્તિ; તરફથી અન્ય
 વ્યક્તિ તરફ હોઈ શકે; એક વ્યક્તિથી તેની તે જ વ્યક્તિ પ્રત્યે—
 'સ્વ'થી 'સ્વ' પ્રતિ—ન હોય ન્યાય કે અન્યાય, ન હોય દયા કે
 નિર્દયતા. હું મારી એક આંગળીથી બીજી આંગળીને બીસું—તેમાં
 આ વિચારસૃષ્ટિ લાગુ ન પડે. મૃત્યુ અને ખૂન, કતલો અને

હત્યાકાંડો, પ્રવચ, સમગ્ર સુષ્ટિનો અત-એમા આપણી દૃષ્ટિને ગમે તેટલી મૂંઝતા લાસતી હોય, પણ આ સર્વ ઘટનાઓ દિમપાતે કરેલા તરુલતા-ઉત્પન્નના નિર્ધૂપ જીવારથી કઈ રીતે લિન્ન છે? કોઈ પણ રીતે નહિ જે ભેદ છે તે માનવાય છે, ઈશ્વરી નથી, અન્યસાપેક્ષ છે, પણ સ્વત સિદ્ધ, અંગતિક નથી, નીતિગાજના ઉદ્દેશને અર્થ અને ઉત્સર્ગસિદ્ધિના તત્ત્વદર્શનને અર્થ એ બદ વારત્તરિક છે પણ જે પેતાનો ઉત્સર્ગ કર છે, પાતાન પાતામા અપારા જ દે છે એને એ ભેદ કઈ મહત્તરનો નથી એ માત્ર એક સ્થાનેથી અન્ય સ્થાને જવા જેવું છે-જે બને સ્થાનો એના પોતાના છે

૧ લી જુલાઈ ૧૯૯૧.

જીવનમા ઓક એરી ઘટનાઓ બને છે જેથી માણસ જન્મતરત બને, બનવા ધારે તો ચોખ્ખા દિવસો અગાઉ મે નિશ્ચયપૂર્વક માન્યુ કે, સામાજિક અને કૌટુંબિક માળખોના કટલાક મુદ્દા વિશે પણ અમે અન્યોન્યને સમજાએ એ મારા માટે અને લલિતા માટે મુશ્કેલ છે, અને એ મુશ્કેલીમથી અને રમૂજ રેમનત્વના પ્રસંગો લીપજે છે એક સમય એવો હતો જ્યારે મારા પિતા ધર્મરિપયક ચર્ચા ૮ મેમની સાથે કરુ એમ ઇચ્છતા, અને હું એમના પ્રવલ્નને વશન રાગે, કારણ કે મારી ખાતરી હતી કે આની ચર્ચાથી એમને મનદુ ખ થશે, અને એક પક્ષને અન્યની માન્યતાઓના ખરાપણની ખાતરી કરાવવાની દિશામા પ્રવૃત્તિ લેશ પણ નહિ થાય એમણે નિરાશ થઈને એવા પ્રવલ્નો કરવા પ્રણા વખતથી ઠોડી દીધા છે, અને એથી એ સુખી રહે છે, અને હવે દનીનો તથા અસતોપને બદને કાકા સમક્ષ કોઈ વાર કરાતી ફરિયાદ જ શેષ રહી છે

હમણા હમણા વળી આવી બાબતોમાં પરસ્પરની ખાતરી છિપખવવાની માન્યની અશક્તિનું વિરોધ ઉલ્લેખ મારી અને કાકાની વચ્ચેના એક વતારથી મરુ છે એઓ હરકમેશ મને, ધણા સારા હેતુથી, ખાસ કરીને સામે ગાડીમા બેસીને ફરીએ ત્યારે, વેદાન વિશે પ્રવચનો સહજાવે છે હું એમને સાલાગુ છું, પણ કઈ જવાબ આપતો નથી કે માગ મત જણાવતો નથી એનું કારણ એઓ હમેશા મને પૂછે છે, અને હું જવાબ આપુ છું, કે મારી ઇચ્છા જ્ઞાન મેળવવાની છે, જે જ્ઞાન હું આપી શકુ તેમ નથી તે આપવાની

નહિ. હમણાં મેં મારી એ રીત બદલી અને મેં એમને કહ્યું
 પુનર્જન્મની માન્યતામાં હું સંમત નથી અને યદ્યપિ નહિ. અમે અ
 સુદાની ચર્ચા કરી; કાઈ પોતાની વાત અન્યને ગળે ઉતારી શક્ય
 નહિ. હેવટ, મારી ખાતરી ચવાની હોય કદીક, તો તે માટે મેં
 સુદિદાર ખુલાસા રાખ્યા છે, મેં હજી વજીવેષ જેવો અફર દદમત
 બાંધ્યો નથી, અને વારિધ્યમાં કદાપિ મારે મત બદલાશે તો એમની
 માન્યતા હું સ્વીકારીશ, આટલું જાણીને એમને સંતોષ થયો એઓ
 મતભેદસહિષ્ણુ છે તેથી મારા મતભેદ પ્રત્યે સ્થિતિ જળવે છે. પણ એ
 મતભેદ એમને રુચ્યો તો નથી જ—અને એ મર્વધા સ્વાભાવિક
 છે. એઓ વાતોલાપમાં ઘણા કુશળ છે, અને એ કૌશલ્યનો ધણાખરા
 પ્રસંગોએ વિરમયજનક આતુરીથી ઉપયોગ કરે છે—પણ કેટલીક
 બાબતોમાં એ કૌશલ્ય મારા મન ઉપર પરિણામ ઉપજાવતું નથી.
 એઓ મને પૂછે છે: જો હું પુનર્જન્મવાદમાં ન માનતો હોઉં, અને
 નૈતિક શાસનતંત્રનું અસ્તિત્વ ન સ્વીકારતો હોઉં, તો મારે મને
 નીતિનિયમની આધારભૂમિ કઈ હોઈ શકે? મેં પુનર્જન્મના ખંડિત
 અવશેષો એમની દૃષ્ટિ સમક્ષ રજુ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ હું નિષ્ફળ
 થયો. મારું ઉત્સર્ગસિદ્ધિનું તત્ત્વદર્શન એમને સમજાવવાને મને સમય
 કે અનુકૂળતા ન મળી. કુખર્જની કે સાંસારિક ઉપભોગોની પણ કંઈ
 જ આકર્ષકતા કે ઉપયોગિતા કે મજાદ કે અર્થવત્તા હું જોતો નથી
 એ, અને દુનિયાના સદાચારી લોકોમાંના મોટા ભાગ પુનર્જન્મવાદને
 જાણ્યો નથી એ, મેં એમને કહ્યું હોત તો એઓ સમજ્યા હોત. આ
 કહેવાનું યાદ રાખવાનું મને સૂઝતું નહિ. પણ એમ થયું એનો મને ખેદ નથી.
 એ માણસોના દાર્શનિક મન જુદા હોય અને એને અગે રચના:સિદ્ધ
 નિયમો (axioms) અભ્યુપગમો (Postulates) અને સક્ષરો પણ
 જુદાં હોય અને એમના કાંઈ એક મત અન્યની પ્રતિપાથી પૂર્ણ: કે
 અંશત: અપરિચિત હોય, તો આપું પરિણામ ન આવે તો જ નવાઈ
 રહેવાય. હું એમને સમજી શકું છું પણ, મારા પોતાના મતોનો વધારે
 પડતો ધર્મદ મને નથી તે છતાં, એમના મનના ખરાપણાનો મને
 ખાતરી થતી નથી. હું એમને મારા વિચાર પૂરેપૂરા જણાવી શકતો
 નથી. અને અધીં વાતથી તો અધીં મૂંઝવણ ઝીપજે, કુદરતમાં આવી
 અસ્તુરિધતિ પ્રવર્તે છે—અને એવી છે મહેન્ગાની ઇચ્છા.

આવી નોંધપોથીઓમાં લખવું લખવું અને લખવું એનો શો અર્થ? અહીં કોઈ વાર મારા નિશ્ચિત મતો નોંધું છું, જેથી એ કુપ્ત ન થાય; કોઈ વાર આ રીતે હું ચોક્કસાઈ મેળવું છું; કોઈ વાર મારા હૃદયને કાગળ પર દાસવીને હળવું કરું છું. મારે વાત કરવાનો મારા પોતા સિવાય કોઈ મિત્ર નથી, આ પાનાંઓ ફેરવું છું ત્યારે સ્મૃતિ તાજ થાય છે, સમભાવ પમાય છે, આશ્વાસન મળે છે. અહીં પ્રતિક્ષિત યત્ની મારી નબળી ક્ષણો જોઈને હું લલિજન બનું છું. આમાંથી મને દિંમત અને બળ સાપડે છે. કોઈ વાર આગળ વધનો, કોઈ વાર પાછળ હઠતો, જે પ્રવાહ અહીં વહે છે તેનું વિશેષ સાતત્યથી અનુદર્શન થઈ શકે છે. અહીં છે મારું બલ અને મારું નૈર્ભત્ય; એકના દુઃસ્વપ્ન દરમ્યાન હું અન્યથી બોધ મેળવું છું. ભવિષ્યમાં જેના હાથમાં આ આવે એ એના વિષે શું કહેશે એથી શરમાવાની કે ઠરવાની જરૂર નથી. એ શું કહેશે એ મારે પોતે તો સાલજવાનું નથી. તત્તજ્ઞાનની રીતે કહું તો, મારા જેવા જીવજંતુ જીવનના અભ્યાસથી એને કદાચ લાભ થાય. એનાથી એને હાનિ થાય—તો તેમાં મારે શો ઉપાય? હાનિ કાચ એવું હું માનતો નથી, પણ બધી ચીજોનો દુરુપયોગ થઈ શકે, અને દુરુપયોગના સંભવથી જે બચી શકે નહિ તે પોતે જ દોષપાત્ર થાય. આ મારી ખાનગી અંગત બાબત છે, અને જે ખાનગી છે તે બીજાને લભ્ય સ્વા નિર્ભયું દોષ—તો એ બીજાઓને પોતાની વિવેકબુદ્ધિ વાપરવાની, અને એમ યોગ્ય લાગે તો બીજો નાશ કરવાની છૂટ બસે રહે. મહેઠ્ઠા ઇચ્છે છે કે મારે ઇચ્છા કરવી, અને મારી દૃષ્ટિસીમા વિસ્તરે ત્યાં સુધીમાં મને જે શું અને વાજબી લાગે તે લખવાની હું ઇચ્છા કરું છું. મારી ફરજ આટલેથી પૂરી થાય છે.

x

x

■

૧૨મી જુલાઈ, ૧૮૯૧.

પિતાનું વય ૫૮, માતાનું ૫૬, ચયું છે. બંનેને વૃદ્ધત્વ આવે છે અને વૃદ્ધત્વસહજ નબળાઈઓ આવે છે; એ નબળાઈઓ એમને પરાહત કરે છે. જર્જર કરે છે; અને તેઓ હવે જીવનબાજી દારતદ્દ બન્યા છે એ હું મનોવેદના સાથે, દૈયું કાણુ કરીને, જોવા કરું છું. મારાં માતાની મર્વગૌરવકૃત અને જાજવલ્યેમાંન છતાં મળતાવડી, અને

ધ્યાનમ્ પશુ બની જતી, પ્રકૃતિ—અશ્વાન્ત ઉલ્લોગિતા, અને
 ઉત્સાહપૂર્ણ દક્ષતા તેજસ્વી બુદ્ધિ, મારા દુર્લોભી પિતાની પવિત્ર
 ધાર્મિક ભાવના અને વજ્રદંડ વદ્ધા, અને એમના નળાના અશો પછુ
 વેપારીની રહેણીકરણી વિનાનો જુસ્સો આ અને બીજી હમરો
 બાબતો ને કારણે મારા માતૃપિતા ઉપર જીવનનો પડદો ઊતરતો જોઉં છું
 ત્યારે, એમને કાર્યક્ષમ અને સશક્ત જીવનમાથી મગપણની નિકરતામાં
 સરતા જોઉં છું ત્યારે, હું ઊડો નિસાસો નાખું છું. એઓ
 જજ્જરિત થયા છે! બીજી બાજુ, જુઓ, મારા બાળકો બાલના
 નિર્દોષ અવસ્થામાં છે, બુદ્ધિમય જીવનની પ્રથમ પ્રાણદીપ્તિથી લપ્પી લપ્પી
 છે એઓ પણ કદાચ મારી આખ સામે મૃત્યુ પામે—હું, ખી યાય—
 અથવા એઓમાના એક કે બીજા માટે ભારિઆસા સેરવાની
 આશાથી પશુ વચિત રહીને હું મૃત્યુ પામું એ રહ્યો મારો ભાઈ—
 એને હું રિશ્તર અને પગલર કરી રહ્યો છું, અને એની પત્ની, એનાં
 માબાપે એને કેળવણી ન આપવાની સગ્ગ કરી છે તે જાના,
 સુધત્તી જાય છે પશુ મારા ભાઈનું ભાગ્ય વામણ લાગે છે—
 હૃદયનાની પામે એ હાથે આગેલી શકતો નથી, જાણે કે સુદૃઢ છે
 નહિ તો એ સુખી શી રીતે હોય? અને અતે મારો દેશ—હું એને
 પલટાતો જોઉં છું, ચડતો જોઉં છું અને પડતો જોઉં છું, અધકાર-
 મય થતો જોઉં છું અને પ્રકાશમય થતો જોઉં છું—એનું ભારિ
 અસાત છે! આમ, મારે સર્વ પ્રકારની ધન્યતાઓ મારી આખ સામે
 જોવા તૈયાર રહેવું પડશે—જધન્યતમ, જધન્ય, સારી, ખનામ—
 લયકર અને વક્ર—દુઃખલભય અને નિરાસાજનક મારે શું શું
 જોવું નહિ પડે? આવી તૈયારી માટે મારા હૃદયને મારે કેળવવું ન
 જોઈએ? મારી ચડતી અને પડતી આ મહાભગતી અને મહાઓટની
 અશકોટિઓ જ હોય એ સમઅસ્થિતિ જશે અને અન્ય દેખીતી સમગ્ર
 સ્થિતિ એનું સ્થાન લેશે! હું માત્ર સમગ્રોનો અને અશોનો અર્થહીન પ્રવાસ
 જોઈ રહ્યો છું! જોવું—આ કાલાલસમાં મારો ભાગ લજવતા દેખાવું.
 અને ઓટના તરફ માફક પાછા જવું અને ક્ષિતિજમાથી અસ્ત થવું!
 ‘હું’—આ ‘અહમ્’! ‘મારું કર્તવ્ય’—‘મારું તત્ત્વ’ ન—એ
 બને જ મને આ અનંત જલપ્રલયના ઊર ઉપર ધરી રહેજો—
 ‘હું’ વિલય પામું—અને આ અહકોટિએ મહેચ્છા પોતાનું કાર્ય
 સમાપ્ત કરે—ત્યા સુધી

આવી નોંધપોથીઓમાં લખવું લખવું અને લખવું એનો શો અર્થ? અહીં કોઈ વાર મારા નિશ્ચિત મતો નોંધું છું, જેથી એ સુખ ન થાય; કોઈ વાર આ રીતે હું ચોક્કસાઈ મેળવું છું; કોઈ વાર મારા હૃદયને કાગળ પર દાક્ષીને દળવું કરું છું. મારે વાત કરવાનો મારા પોતા સિવાય કોઈ મિત્ર નથી. આ પાનાંઓ ફેરવું છું ત્યારે સ્મૃતિ તાજી થાય છે, સમભાવ પમાય છે, આધાસન મળે છે. અહીં પ્રતિક્ષિત થતી મારી નખળી કાળો જોઈને હું સન્નિજન બનું છું. આમાંથી મને દિંમત અને બળ સાંપડે છે. કોઈ વાર આગળ વધતો, કોઈ વાર પાછળ હઠતો, જે પ્રવાહ અહીં વહે છે તેનું વિશેષ સાતત્યથી અનુદર્શન થઈ શકે છે. અહીં છે મારું બલ અને મારું નૈર્ભય; એકના દુઃસ્વપ્ન દરમ્યાન હું અન્યથા બોધ મેળવું છું. ભવિષ્યમાં જેના હાથમાં આ આવે એ એના વિષે શું કહેશે એથી શરમાવાની કે દરવાની જરૂર નથી. એ શું કહેશે એ મારે પોને તો સાબળવાનું નથી. તસ્તગાનની રીતે કહું તો, મારા જેવા ભૂગર્ભગત જીવનના અભ્યાસથી એને કદાચ લાભ થાય. એનાથી એને હાનિ થાય-તો તેમાં મારો શો ઉપાય? હાનિ થાય એવું હું માનતો નથી, પણ બધી ચીજોનો દુરુપયોગ થઈ શકે, અને દુરુપયોગના અંભવથી જે બચી શકે નહિ તે પોતે જ હોયપાત્ર થાય. આ મારી ખાનગી અંગત બાબત છે, અને જે ખાનગી છે તે બીજાને લબ્ય ક્ષવા નિર્માયું હોય—તો એ બીજાઓને પોતાની વિવેકબુદ્ધિ વાપરવાની, અને એમ યોગ્ય લાગે તો આનો નાશ કરવાની છૂટ ભણે રહે. મહેન્દ્રા ઇચ્છે છે કે મારે ઇચ્છા કરવી, અને મારી દૃષ્ટિમાં વિસ્તરે ત્યાં સુધીમાં મને જે રહું અને વાજબી લાગે તે લખવાની હું ઇચ્છા કરું છું. મારી ફરજ આટલેથી પૂરી થાય છે.

x

x

x

૧૨મી જુલાઈ, ૧૮૯૧

પિતાનું વય ૫૮, માતાનું ૫૬, ચતુર છે. બંનેને વૃદ્ધત્વ આવે છે અને વૃદ્ધત્વસંજ્ઞા નખળાઈ ઓ આવે છે; એ નખળાઈઓ એમને પરાદત હરે છે. જર્જર કરે છે; અને તેઓ હવે જીવનબાજી દારતઈ જાય છે એ હું મનોવેદના સાથે, દેશુ કહેણ કરીને, જોવા કરું છું. મારાં માતાની ગર્વગૌરવયુક્ત અને જનવલ્લેખાન છતાં મળતાવડી, અને

ધ્યાનમ્ પશુ બની જતી, પ્રકૃતિ;—અશ્રાન્ત ઉદ્યોગિતા, અને. ઉત્સાહપશુ દક્ષતા. તેજસ્વી બુદ્ધિ, મારા દુર્ભાગી પિતાની પવિત્ર ધાર્મિક ભાવના અને વજ્રદંડ શક્તિ, અને એમના નબળા અશો પશુ; વેપારીની રહેણીકરણી વિનાનો જુસ્સો : આ અને બીજી હજારો બાબતો ને કારણે મારાં માતપિતા ઉપર જીવનનો પડદો ઊતરતો જોઈ છું ત્યારે, એમને કાર્યદામ અને સચકત જીવનમાંથી ધડપણની વિકલ્પતામાં સરતાં જોઈ છું ત્યારે, હું બેડો નિસાસો નાખું છું. એઓ જન્મરિત થયાં છે ! બીજી બાજુ, જુઓ, મારાં બાળકો બાલ્યતી નિર્દોષ અવસ્થામાં છે, બુદ્ધિમય જીવનની પ્રથમ પ્રાણુદીપ્તિથી ભર્યાં ભર્યાં છે. એઓ પશુ કદાચ મારી આંખ સામે મૃત્યુ પામે—દુઃખી થાય—અથવા એઓમાના એક કે બીજા માટે ભાવિઆશા સેવવાની આશાથી પશુ વંચિત રહીને હું મૃત્યુ પામું. એ રહ્યો મારો ભાઈ—એને હું રિયર અને પગભર કરી રહ્યો છું; અને એની પત્ની, એનાં માબાપે એને કેળવણી ન આપવાની સખ કરી છે તે છતાં, સુધરતી જાય છે: પશુ મારા ભાઈનું ભાગ્ય વામણ હામે છે—કલ્પનાની પાંખે એ જાંચે આગેદી શકતો નથી, જાણે કે સંતુષ્ટ છે: નહિ તો એ સુખી શી રીતે હોય ? અને અંતે મારો દેશ—હું એને પલટાતો જોઈ છું, ચડતો જોઈ છું અને પડતો જોઈ છું; અધકાર-મય થતો જોઈ છું અને પ્રકાશમય થતો જોઈ છું—એનું ભાવિ અજ્ઞાત છે ! આમ, મારે સર્વ પ્રકારની ઘટનાઓ મારી આંખ સામે જોવા તૈયાર રહેવું પડશે—જન્મન્તમ, જન્મન્ત્ય, સારી, ખરાબ—ભયંકર અને વક્ર—દંભહલમય અને નિરાશાજનક. મારે શું શું જોવું નહિ પડે ? આવી તૈયારી માટે મારા હૃદયને મારે કેળવવું ન જોઈએ ? મારી ચડતી અને પડતી આ મહાભરતી અને મહાઓટની અંશકોટિઓ જ હોય. એ સમગ્રસ્થિતિ જશે અને અન્ય દેખીતી સમગ્ર સ્થિતિ એનું સ્થાન લેશે ! હું માત્ર સમગ્રોનો અને અંશોનો અર્થહીન પ્રસાપ જોઈ રહ્યો છું ! જોવું—આ કોલાહલમાં મારો ભાગ ભજવતા દેખાવું. અને ઓટના તરંગ માફક પાછા જવું અને ક્ષિતિજમાંથી અસ્ત થવું ! ‘હું’—આ ‘અહમ્’ ! ‘મારું કર્તવ્ય’—‘મારું તત્ત્વજ્ઞાન’—એ બંને જ મને આ અનંત જલપ્રલયના ઉર ઉપર ધરી રહેજે—‘હું’ વિલય પામું—અને આ અકોટિએ મહેચ્છા પોતાનું કાર્ય સમાપ્ત કરે—ત્યાં સુધી.

નહવાના દેરકારોની માપસઘાકા જેવું, જ્યાં પથ્થરોનથી અને મિત્રાકાર
 વિહારથી જેમ તેમ જેવ્યા કરતું—જે કે એ મિત્રાકારવિહારમાં
 કોઈ વાર હું નમતું મૂકું, પણ નિયમભંગ ન થાય એ રીતે. મલ્લ કે
 માંસ દીકું નથી અને કદી દેખીશ નહિ હમણું હમણું મારું ભાગ્ય
 બધી બાબતમાં,—આવક, ખર્ચ, કૌટુંબિક સમસ્યા અને સુખ,
 માનસિક દશા ઇત્યાદિ બધી બાબતમાં—પ્રતિદૂષ્ણ છે. એ અમાડે હું
 આપત્તિઓના સાગરમાં જીડે તણાવો જતો હતો : મારી પ્રથમ
 પત્નીનું જીવન અને મરણ, પિતાને શારીરિક, આધ્યાત્મિક કે
 માનસિક અને આર્થિક હાનિ, મારા ૧૪મા વર્ષથી ૧૯મા સુધી
 કૌટુંબિક કલહો, પરિણીત જીવનમાં અમેજ, દીવાળું, ધનનાશ,
 મરિનજ્વરશક્તિની દુરવસ્થા, પરીક્ષામાં નિષ્ફળતાઓ; અભ્યાસ,
 શરીરસ્વાસ્થ્ય અને આર્થિક ગિચાની ફરીથી સુધરે તે માટેના જનન-
 જાતના પ્રયત્નોમાં વારંવાર આવેલાં મોટાં વિધ્નો; જિંદગીની તો
 નહિ પણ સારા ભવિષ્યની આશા નષ્ટ કરતા લાંબા અને વિવિધકાર
 વ્યાધિઓ; અન્યાયી દ્રવ્યકરણ, અદાલતમાં ઝગડા, લેણદારો, પિતાની
 અર્ધધેવજાની મનોદશા; નિરાશાનાં અને ધનહાનિનાં મર્મદારક દૃશ્યો
 અને પિતાને અથવા માતાને અથવા પત્નીને લગભગ આશુખાતક
 અને એવા પ્રસંગો; આ અને એવી અનેક અન્ય બાબતો કોમાર
 અને યૌવનમાં મારા પ્રિય અને સાચા મિત્ર લક્ષ્મ અને સહયોગી
 બની રહ્યા છે; અને મેં એ પથ ચલાવ્યો છે—કદીક છૂટા નિઃશ્વાસ
 નાખતાં...કદીક મારા જ ચિંતનના તત્ત્વદર્શનમાંથી બળ મેળવતાં,
 —કદીક ક્ષણિક બક્ષીન પરિરિચિતિઓ પ્રત્યે દસનાં—કદીક એના
 પીડન અને પ્રકારને સહીને આકંઠ કરનાં—કદીક બધું અતિગંભીર-
 વૃત્તિથી જ્ઞેતાં—કદીક શત્રુમંત્રક અને સારા તેમ જ નરસા ભાગ્ય
 તન્ક જેદરકાર બનીને—કદીક મારી વારસવિક આપત્તિ અને સંપત્તિના
 મૂર્ખ અનુકરણની વાનરચેષ્ટાને દમી કાઢનાં—કદીક એઓના અવાજને
 અને સુખવિકારોને શ્રદ્ધેય ગણવાનો ઇન્કાર કરનાં—કદીક આ સર્વ
 માટે ઈશ્વરને ઉપાલંબ આપતા...કદીક ઈશ્વર પ્રત્યે અને બધા પ્રત્યે
 વક્રકટાક્ષ કરતાં—કદીક બડમડનાં કદીક ઉપાય કરતાં—કદીક બચવારકોશલ
 દાખવતાં—કદીક જીર્ણસ્થ—કદીક અધઃપતિત—કદીક નષ્ટચિત્ત—
 કદીક એ બાબતોનો સામનો કરીને લડતું—કદીક અમુગ્ધ અને

કદીક ગોકળમાયની માફક પૂરાઈ રહીને—કદીક સમગ્ર દુનિા માટે
હતારા, કદીક આશાપૂર્ણ, કદીક પ્રકુલ્લ જનીને—કદીક સન્માસીવૃત્તિ
ધરીને—છત્યાદિ અનેક અનુભવો કરતાં એ પથ મે વટાવ્યો. ■
અને એ યાત્રાને અતે 'ઉત્સર્ગસિદ્ધિના તત્ત્વચાન'નો ઉજ્જવલ
સ્વપ્નપ્રકારા મેળવ્યો છે. હું ૧૪ વર્ષનો કુમાર હતો ત્યારથી આ હતી
મારી જિંદગી—પરિસ્થિતિની અને ચિત્તની અસ્થિગતા અને ક્ષુબ્ધતા—
અને હેરટે હું વિધિનુ રમકડું બન્યો. એ પ્રકારે મહાશક્તિ કામ
કરી રહી છે, એરી મહેઠ્ઠાની છત્તા છે, અને એથી હું પણ એ
છત્તુ છું. મારી વર્તમાન દુર્જ એ છે કે મારા વસોવૃદ્ધ અસહાય
માતપિતાની નિર્બળતાઓને અને વિચિત્રતાઓને મારે, એ કઈ જ
ન હોય એ રીતે, સ્વીકારવી અને નભાવવી જોઈએ, અને મારી
એમના પ્રત્યે અને એમની (ઉમર વધવા સાથે જે વધવા સંભવ છે
એવી) ક્ષતિઓ પ્રત્યે રોડભરી, સ્મિતમય લાલનયુક્ત અને માનભરી
દૃષ્ટિ રાખવી જોઈએ અને છતાં, એથી મારી પત્ની અને મારા
બાળકો પ્રત્યેના કર્તવ્યને નથા એમના વર્તમાનને, તેમ જ જેને
હવે અપ્રમત્તપણે તૈયાર કરવાનું છે અને થકવાનું છે એ ભવિષ્યને
બાધા ન થરી જોઈએ અને એમાં મારા ભાઈ માટે કરવાનું
સેવકર્તવ્ય પણ કરવું જોઈએ અને એજુ છુ તો મારા દેશ
પ્રત્યેના મારા નમ્ર છતાં મોટાં કર્તવ્યો માટે તૈયાર રહું એવી
વજલ્લતા દેખારી જોઈશે અને, આ કમો એક પડી એક આવે
તે દરમ્યાન મારે મારા સાથત અદરહિત આત્માને વીસરવો ન
જોઈએ જેની ખાતર તો આ બધા મારો નિમ્નઉત્સર્ગનો જ—હું
જે હતો તે બની જવાનો જ મારું ઠીક છે.

૨૩મી જુનાઈ, ૧૮૮૧

આ વર્ષ, અન્ય સફલતાઓ ઉપરાંત એક નૈતિક સાધ્ધ્યનું
સાક્ષી બન્યું છે. શુભ અશુભ શકુનોની કલ્પનાને કોયેજીવનમાં
અવેશ કર્યા પછી કદી મે જુદિસગત માની નથી પણ હું કોર્ટમાં
જના નાગો તે પહેલાં એના સત્યાસત્યની પરીક્ષાનો ઠાઈ પ્રસંગ
અને મજો નહોતો. કોર્ટજીવન એટલે મારા કેસોમાં સિન્ન સિન્ન
પરિણામોના નિત્ય સાહસની કથા. ૧૮૮૪માં મે પ્રેક્ટિસ શરૂ કરી
ત્યારથી સાગ શકુનો અને સારા પરિણામોના અને ખરાબ શકુનો

નકવાના ફેરફારોની માપસઘાકા જેવું. જ્યાં પથસેવનથી અને મિતાકાર
 નિહારથી જેમ તેમ જેવ્યા કંતુ—જે કે એ મિતાકારવિહારમાં
 કોઈ વાર હું નમતું મૂકું, પણ નિયમભંગ ન થાય એ રીતે. મઘ કે
 માંમ દીકું નથી અને કદી દેખીય નહિ હમણાં હમણાં મારું સાચ
 બધી ખામતમાં,—આવક, ખર્ચ, કોટુમિક સમઘો અને સુખ,
 માનસિક દયા ઇત્યાદિ બધી ખામતમાં—અતિકૂળ છે. એ અગાડે હું
 આપત્તિઓના સાગરમાં બેડે તથાગ્યો જતો હતો : મારી પ્રથમ
 પત્નીનું જીવન અને મરણ, પિતાને શારીરિક, આધ્યાત્મિક કે
 માનસિક અને આર્થિક હાનિ, મારા ૧૪મા વર્ષથી ૧૯મા સુધી
 કોટુમિક કલહો, પરિણીત જીવનમાં અમેળ, દીવાણુ, ધનનાશ,
 મસ્તિષ્કશક્તિની દુરવગ્ધા, પરીક્ષામાં નિષ્ફળતાઓ; અભ્યાસ,
 શરીરસ્વાસ્થ્ય અને આર્થિક સ્થિતિ ફરીથી સુધરે તે માટેના જન-
 જનતા પ્રયત્નોમાં વારંવાર આવેલાં મોટાં વિધ્નો; જિંદગીની તો
 નહિ પણ સારા ભવિષ્યની આશા નષ્ટ કરવા લાગ્યા અને વિલક્ષણ
 વ્યાધિઓ, અન્યાયી દ્રવ્યદગ્ધ, અદાલતમાં ગમડા, લેણુદારો, પિતાની
 અર્ધધેવજાની મનોદયા; નિરાશાનાં અને ધનહાનિનાં મર્મદારક દશ્યો
 અને પિતાને અથવા માતાને અથવા પત્નીને લગભગ પ્રાણુપ્રાતક
 ખતે એવા પ્રમગો; આ અને એવી અનેક અન્ય બાબતો કીમાર
 અને યૌવનમાં મારા પ્રિય અને સાચા મિત્ર ભક્ત અને સહચરો
 બની રહ્યા છે; અને મેં એ પથ વટાવ્યો છે—કદીક છૂંદા નિઃશ્વાસ
 નાખતાં...કદીક મારા જ ચિતનના તરવદશનમાંથી બળ મેળવતાં,
 —કદીક શશ્વિક બલહીન પરિસ્થિતિઓ પ્રત્યે દસતાં—કદીક એના
 પીડન અને પ્રકારને સહીને આકંઠ કરતાં—કદીક બંધુ અતિમંબીર-
 વૃત્તિથી જોતાં—કદીક શન્યમનગ્ધ અને સારા તેમ જ નરસા ભાખ
 તરફ જેદરકાર બનીને—કદીક મારી વાસ્તવિક આપત્તિ અને સપત્તિના
 મૂર્ખ અનુકરણની વાનરજેષ્ટાને હમી કાઢતાં—કદીક એઓના અવાજને
 અને મુખવિકારોને શ્રેય ગણવાનો ઇન્કાર કરતાં—કદીક આ સર્વ
 માટે ઈશ્વરને ઉપાલભ આપતા...કદીક ઈશ્વર પ્રત્યે અને બધા પ્રત્યે
 વકંકટાક્ષ કરતાં—કદીક બહુબળનાં કદીક ઉપાલ કરતાં—કદીક અવહારકોષલ
 દાખવતાં—કદીક બિધર્મ્ય—કદીક અધ.પનિત—કદીક નષ્ટચિત્ત—
 કદીક એ બાબતોનો સામનો કરીને લડતાં—કદીક અસ્પૃશ્ય અને
 દુઃકૃતિથી એના પ્રત્યે પીઠ ફેરવીને—કદીક મહાનુભવતા દર્શાવીને.—

કદીક ગોકળયાયની માફક પૂરાઈ રહીને—કદીક સમગ્ર દુનિયા માટે હતાગ, કદીક આશાપૂર્ણ, કદીક પ્રકુલ જનીને—કદીક સન્યાસીવૃત્તિ ધરીને—છત્યાદિ અનેક અનુભવો કરતાં એ પથ મેં વટાવ્યો છે અને એ યાત્રાને અતે 'હિતસર્ગસિદ્ધિના તત્ત્વજ્ઞાન'નો ઉજ્જવલ સ્વયંપ્રકાશ મેળવ્યો છે હું ૧૪ વર્ષનો કુમાર હોતો ત્યારથી આ હતી મારી જિંદગી—પરિચિનિની અને ચિત્તની અસ્થિતતા અને ક્ષુબ્ધના—અને છેવટે હું વિધિનુ રમકડું બન્યો । એ પ્રકારે મહાશક્તિ કામ કરી રહી છે, એવી મહેન્દ્રગાની ઇચ્છા છે, અને એથી હું પણ એ મહેન્દ્ર છું. મારી વર્તમાન દરજ એ છે કે મારાં વ્યોવૃદ્ધ અસહાય માતૃપિતાની નિર્બળતાઓને અને વિચિત્રતાઓને મારે, એ કંઈ જ ન હોય એ રીતે, સ્વીકારવી અને નસાવવી જોઈએ, અને મારી એમના પ્રત્યે અને એમની (ઉંમર વધવા સાથે જે વધવા સભવ છે એવી) ક્ષતિઓ પ્રત્યે દુનઃકલ્પ, રિમતમય, સાલનયુક્ત અને માનભરી દૃષ્ટિ રાખવી જોઈએ અને છતાં, એથી મારી પત્ની અને મારાં બાળકો પ્રત્યેના કર્તવ્યને નથા એમના વર્તમાનને, તેમ જ જેને હવે અપ્રમત્તપણે તૈયાર કરવાનું છે અને પડ્યાનું છે એ બધિબંને બાધા ન થવી જોઈએ અને એમાં મારા ભાઈ માટે કરવાનું શૈયકર્તાના પથ કરવું જોઈએ અને એટલું જીવું તો મારા દેશ પ્રત્યેના મારાં નમ છતાં મોટા કર્તવ્યો માટે તૈયાર રહું એવી વળદડના ઢેળની જોઈશે. અને, આ ક્રમો એક પછી એક આવે તે દરમ્યાન, મારે મારા શાશ્વત અદરહિત આત્માને વીસરવો ન જોઈએ, જેની ખાતર તો આ બધો મારો નિઃશ્ચિત્સર્ગનો જ—હું જે હોતો તે બની જવાનો જ—માર્ગ ઠીક છે.

૨૩મી જુલાઈ, ૧૮૯૧

આ વર્ષ, અન્ય સફલતાઓ ઉપરાંત, એક નૈતિક સાધ્યનું સાક્ષી બન્યું છે. શુભ અશુભ શકુનોની કલ્પનાને દોવેજજીવનમાં પ્રવેશ કર્યા પછી કદી મેં બુદ્ધિસંગત માની નથી. પણ હું ઠાટમાં જવા નાગો ને પહેલા એના સત્યાસત્યની પરીક્ષાનો મોઈ પ્રસંગ અને મળ્યો નહોતો ઠાટજીવન એટલે મારા કેસોમા મિન્ન મિન્ન પરિણામોના નિત્ય માફસની કથા ૧૮૮૪માં મેં એકિસ શરૂ કરી ત્યારથી સારા શકુનો અને સારા પરિણામોના અને ખરાબ શકુનો

અને ખરાબ પરિણામોના સંયોગથી મને પ્રસંગત આશ્ચર્ય થતું હતું. છેડે આ સદપ્રસંગો વારંવાર જોવામાં આવતા પ્રયત્ન દ્વં સાદચર્યનીકલ્પના ઊપજી, જેને ક્ષીધે હું હમેશ શકુનોમા પરિણામોનાં પૂર્વસૂચનો જોવા લાગ્યો આ સાદચર્યકલ્પનાનો મારી જીવિ અને મતિએ વિરોધ કર્યો, પણ જીવિ અને મતિ પરાજય પામ્યા.

અને, અધશ્રદ્ધામાં પગિજીએ હોત એવા આ પ્રામક વિચારસહચારને ખખેરી નાખવાની દરજ્યાથી મેં આ વર્ષે હરરોજ આવા યોગોને નોંધવાનું નક્કી કર્યું, જેથી એ સહયોગના—coincidenceના—અવિનાભાવનો ખ્યાલ દૂર થાય થોડા જ દિવસોમાં હું સફળ થયો! અશુભતમ શકુનો પડી શુભતમ પરિણામો નીપજતાં જોયા, અને શુભતમ શકુનો પડી અશુભતમ પરિણામો જોયા; અને મૂર્ખતાભરેલી સાદચર્યકલ્પના નિર્મૂલ જતી અને, હવે આ અર્થહીન સત્યાગોને આમ ઉઘાડા પડેના જોઈને, હું હસી કાઢું છું.

૭મી સપ્ટેમ્બર, ૧૮૯૧-

‘હવે રહો માનસમાત્ર રતેલ

નિસ્વાર્થ રહેજો અસરીર રતેલ !’

આ ઉચ્ચાલિતપણે હમણાં સિદ્ધ થવા લાગ્યો છે. એ વિધિ જે કે કસોટી કરે તેનો અને કષ્ટપ્રદ છે, પણ પરસ્પર ઇચ્છાથી અને સદાપતાથી હમલગ એ માસગી શરૂ થયો છે, એનો વિકાસ થયો છે, એ વિકાસ એક પક્ષે ચિરવાહિત અલિખાપાઓની અપ્રાપ્તિથી ઊપજેલી વિપાદવૃત્તિએ કર્યો છે, અને અન્યપક્ષે, જે દાણે કર્તવ્યજીવિ પોતાને એક દિશામાં મુક્ત થયેલી માને, અને સ્વ-કાર્તવ્યપ્રતિમાથી નિવૃત્ત થવાના તથા અગત સ્વાતંત્ર્યના અધિદારોને અનુકૂળ થવાના ધર્મસ્વીકારથી (એ કર્તવ્યજીવિ) અન્ય દિશામાં વળે, તે દાણનો સફળ ઉપયોગ કરવાની ઇચ્છાથી

વેદાંતીઓને મતે ચિત્ત અને જ્ઞાનદ એને શું એ મતે જે દિવસ અગાઉ કાક એ કહ્યું અલખ્યત્ત હું એ કપારનો જાણુતો હતો, પણ મેં એ વધારે ચોક્કસ રૂપે સમજવા પ્રયત્ન કર્યો એઓ કહે છે કે વ્યાપ્તિનિગમન એટલે અલ્પના જ્ઞાનમાંથી જૃદ્ધના જ્ઞાન સુધી આરોહણ, અને વેદાંતમાં જ્ઞાનની અલ્પજ્ઞાન પર્વતના આરોહણનો વિધિ છે તે આ પ્રકારનો છે. જગૃતિ, * સ્વપ્ન,

સુષુપ્તિ, મૂર્છા અને સમાધિ એ પાંચ છવનઅવસ્થાઓ દરમ્યાન વ્યક્તિને જે જ્ઞાન હોય છે, અહીંના અનુસંધાનનું જ્ઞાન હોય છે, તે એક જ છે. સુષુપ્તિમાંથી જાગ્રત થયેલા પુરુષને પોતે ગાઢ નિદ્રામાં હતો એનું સ્મરણ હોય છે આ સ્મરણબ્યાપાર સંધ્યાનો આશ્રય કરનારનું, નિદ્રા કરનારનું, જાગ્રત થનારનું અને આ ત્રણે ક્રિયા થઈ છે એવું જાણનારનું અસ્તિત્વ અને તાદાત્મ્ય (એકત્વ) સિદ્ધ કરે છે આ 'સાતા' છે તે 'જ્ઞાન' છે—તે જ 'ચિત્' છે—જે આ પાંચ અવસ્થાઓથી અને એનાં પરિણામોથી લિપ્ત છે 'સત્'ના સ્વરૂપતત્ત્વમાં કઈક અધિક જે પ્રતીત થાય છે તે આ 'ચિત્' છે તળાવડી પાણી ઉપર તરતી શેવાળથી છાયાં પડેલી હોય, પુરુષ હાથથી શેવાળને છૂટી પાડે, પાણી લે કે પીએ, અને જાગ્ય ત્યારે શેવાળ ફરીથી પાણી ઉપર છાયાઈ જશે આ શેવાળ ઉપર એક કાકરો પડે તો તે પશુ શેવાળને પાણીથી અલગ કરવાનું એ જ કાર્ય કરે આના જેવું કઈક આપણામાં છે માયાની ઉપાધિઓનું ગાઢ આવરણ છે, અને અમુક ક્ષણેએ અમુક કારણોથી એ દૂર કરાય છે—જે રીતે પાણીની સપાટી ઉપરથી શેવાળ દૂર કરાય તેમ. ત્યારે આ ઉપાધિના આવરણની નીચે જે નિર્મળ વિશદ તત્ત્વ છે તે આનંદ છે વસ્તુતઃ એમ છે કે જે આ ઉપાધિઓનું વિદ્વેષકર તત્ત્વ આપણા સ્વભાવને અવરોધનું ન હોય નો આપણે સદૈવ આ આનંદતત્ત્વ જોડે આપણ તાદાત્મ્ય અનુભવીએ વસ્તુતઃ 'ચિત્' અને 'આનંદ' એ આપણો સાશ્વત સ્વભાવ છે સ્વભારત—સ્વરૂપત—આપણે 'ચિત્' અને 'આનંદ' જ છીએ, અને અમુક સ્થિતિમાં ચિન્મય અને આનંદમય થવાનું આપણુ સામર્થ્ય છે. 'ચિત્', અને 'આનંદ' એ આપણુ સાશ્વત સ્વરૂપ છે એ સ્વરૂપમાંથી સમષ્ટિરૂપ બ્રહ્મની અનુનૂતિને શિખરે આપણે પહોંચવાનું છે—જેમ સ્થોઈક તત્ત્વજ્ઞાનમાં 'પ્રકૃતિ'માંથી 'વિશ્વરૂપ પ્રકૃતિ' મળે ત આરોહણ છે તેમ, અને સમષ્ટિરૂપ, એક અને અબેદરૂપ ચિત્ અને આનંદ તે જ બ્રહ્મ છે આ છે કાકાનું વેદાંત અને એમની શ્રદ્ધા

મારે મતે આ તત્ત્વજ્ઞાનની યુક્તિ (દલીલ) ચમત્કારક છે, પણ—

* મૂળ અંગ્રેજીમાં Jagratai શબ્દ છે તે શબ્દો છે

જો કે હું અન્ય યુક્તિપ્રકારે એ જ નિર્ણયની નિકટ પહોંચ્યો છાશું છું તે છતાં—પ્રત્યયજનક નથી. મને લાગે છે કે ચિત્ એટલે અલક્ષ્ય જ્ઞાનરૂપ શક્તિ, વિશેષ નહિ. આનંદ એટલે ફલસિદ્ધિરૂપ શક્તિ—આ નિર્ણય મેં હજી પ્રાપ્ત કર્યો નથી. મારા તત્ત્વદર્શનમાં હજી ધણું વિચારવાનું છે. વેદાંતમાં પણ હજી ધણું શીખવાનું અને પચાવવાનું છે. મારા આ નિર્ણયો પંચદશીમીથી મળેલાં સૂચનો ઉપર રચાયા છે. એ અથ જ તત્ત્વજ્ઞાનનો એક અંશ માત્ર છે એ તત્ત્વજ્ઞાન, જો કે હું એનો અર્થ અનુયાયી ન જ બનું છતાં, મારા મતને હજી વધારે સમૃદ્ધ બનાવી શકે જ. એને માટે મને સ્નેહમય ભાવ છે, પણ ભાવ બુદ્ધિના દાસ્ય ઉપર અવલંબનો નથી. ઉચ્ચ બુદ્ધિવિભવવાળા અનેક આ તત્ત્વજ્ઞાનના દાસ બન્યા છે એ હકીકત કેટલીએક બાબતોનું સાક્ષ્ય પૂરે છે; તે આ—(૧) અત્યંત મૌલિક અને ચમત્કારક યુક્તિરાદર્શી યુગદર્શનશાસ્ત્ર તરીકે આ તત્ત્વજ્ઞાનનો અતિમહાન પ્રભાવ હતો; (૨) વાર્તાત્મિક અનુભવોના તત્ત્વમાં એકાકાર થયેલાં, તર્કબુદ્ધિ અને કેલ્પના ઉપરને આજ બનતાં, મહાસત્યોનું અસ્તિત્વ હતું; (૩) તત્ત્વજ્ઞાનની બાબતમાં પણ ભારતીય માનસને વશ કરી શકેલા પરંપરાગત જ્ઞાનનો, પ્રાચીનતાનો અને દીર્ઘપરિચયનો, પ્રભાવ હતો; (૪) એનો મુકાબલો કરી શકે એવા સમર્થ યુરોપીય તત્ત્વજ્ઞાનનો અભાવ હતો; (૫) મૌલિક ચિંતન, વિચારસ્વાતંત્ર્ય, સતત અભિયોગ, ખુલ્લા દિલથી અન્યકથિત સત્યનો સ્વીકાર કરે એવી ઉદાર વિશ્વ-વિશાલ દૃષ્ટિ—એ ગુણો જેમનામાં એકત્ર સમકાલે રહ્યા હોય એવી મહામતા વ્યક્તિઓનો દેશજનમાં અભાવ હતો; ઈત્યાદિ.

મારા દેશજનો કાં તો પ્રાચીન ભારતને સત્કારે અથવા આધુનિક યુરોપને સ્વીકારે; તેઓ અનુસરે પણ સ્વયં માર્ગ શોધે નહિ—આ વસ્તુસ્થિતિનો પ્રતિકાર કરવો એ, જો મારી યાત્રા ત્યાં સુધી પહોંચે તો, મારા કાર્યવર્તુલમાં રહેલાં કર્તવ્યોમાંનું એક છે. એ દિશામાં સાળતા સાંપડે તો એમાંથી સર્વે દિશાઓમાં અનેકવિધ અને દુરગામી પરિણામો ઉદ્ભવે; તત્ત્વજ્ઞાન તો એમાંનું માત્ર એક છે.

૨૦મી સપ્ટેમ્બર, ૧૮૯૧

કોઈ પણ જાણતો પૂર્ણતઃ સ્વીકાર ન કરાય એમ માનીને આશ્ચર્ય, અને કોઈ શાસ્ત્ર કે તત્ત્વવ્યવસ્થા સંપૂર્ણરૂપે સત્ય ન હોય

એ સ્વયંસિદ્ધ માનવું. એ આ જમાનાની પ્રકૃતિ છે એવું કાકા કહે છે. ખરું, એમ જ છે. સમગ્ર શાસ્ત્રોને બ્રહ્મથી સ્વીકારી લેનાર જૂની પ્રકૃતિનો આ કુદરતી પ્રત્યાધાત છે. એ પ્રકૃતિ જ્ઞાનિકારક નીવડી છે. લોકો જ્યારે આ જૂના માનસથી વિમુખ થવા લાગ્યા ત્યારે એ પ્રત્યાધાતનો પ્રથમ આવેગ એ હતો કે સમગ્ર શાસ્ત્રોનો—શામલ : અને સર્વશ.—ઈન્કાર કરવો. પણ હવે સમતોલ વૃત્તિ પુનઃ પ્રતિષ્ઠિત થવા લાગી છે. શાસ્ત્રોનો કે દર્શનોનો સમગ્રતપા સ્વીકાર કે પરિહાર કરવાને બદલે લોકો હવે અમુક જાગોનો સ્વીકાર કે પરિહાર કરે છે. આ મનોવૃત્તિના પાયામાં ગમે તે સ્વયંસિદ્ધ માનેલાં સૂત્રો હોય કે અભ્યુપગમ (Postulate) હોય પણ આ સાચી દિશામાં થયેલી પ્રગતિ છે. એટલે, ખરું દૃષ્ટિમિંદુ અને ખરી રીત તો એ છે કે અમુક પૂર્વમાન્યતાથી કે સ્વયંસિદ્ધ માનેલાં સૂત્રોથી આરંભ ન કરવો, સત્ય માત્ર માટે મનોદ્વાર ખુલ્લું રાખવું, જે વાત બરાણે પહેલેયે તે દરેકની ઉપર પોતાની સત્યતા પોતે પુરસ્કાર કરવાની જવાબદારી નાખવી, પ્રત્યેક શાસ્ત્ર કે દર્શન પોતાના જ સામર્થ્ય, વિગતે વિગતે, સમગ્રતપા કે અશાન રિજથી થઈને કે પરાજિત થઈને, આપણા ચિત્તને પ્રભાવિત કરી શકે તો તે કરવા દેવું—કરી શકે તો. આ છે ખરું ચિત્તનું સ્વાતંત્ર્ય, અને દરેકનું ચિત્ત પરિસ્થિતિ પ્રમાણે એવું સ્વતંત્ર હોવું જોઈએ પણ પૂર્વગ્રંથોથી કે પક્ષપાતી વલણથી આપણે ચિત્તને દોષપણ સિદ્ધાન્તને વશ થવા દેવું અને પછી કહેવું કે જે કંઈ વિગત જૂનમજેલી જણાયે એનો ચિત્ત ત્યાગ કરશે—આ રીત પ્રમાણુરહિત છે.

કાકાની આવી રીત છે તેનાં કારણો. ■ વ્યવહારનીતિ, સલામતી, સ્વદેશભક્તિ અને અપરિહાર્ય આવશ્યકતા ‘સ્વદેશભક્તિ’ જોય તો તેણે સત્યના ઉચ્ચતર શાસન-સામર્થ્ય પાસે નમવું જોઈએ. વ્યવહારનીતિ રાજ્યનીતિમાં સારી ભલે હોય, પણ તત્ત્વજ્ઞાનમાં એ વિષયસંગત નથી. જ્ઞાનની બાબતોમાં માણસે એક કે અન્ય પક્ષમાં રહેવું જોઈએ એમ માનવું એ તત્ત્વજ્ઞાનસંગત નથી; આ રીતે સત્ય વિના પ્રમાણ માની લેવાય નહિ. વકતૃત્વકલામાં જે નીતિને (policy ને) રચાત છે તે કુચરી વિષયો માટે છે, સત્યના

અન્યેષણુમાં એ અસ્થાને છે. એક અથવા અન્ય દર્શનનમાં જોડાવું
 એ 'સવામત' છે અને 'અનિવાર્ય' રીતે આવશ્યક 'છે એ દલીલમાં
 કાર્ષક વર્ગ છે. માણસનું ચિત્ત, જન્મતાં અને વધતાં વેત પ્રતિ-
 સ્પર્ધા અને અન્યોન્યસહકારી તત્ત્વોથી ઘેરાયેલા, અને એ તત્ત્વોને
 -લાભાર્થે કે અલાભાર્થે-પોષણરૂપે પોતામાં ખેંચતા, રાખા જેવું છે.
 રોશનમાં પોષકતત્ત્વો માતાપિતા દ્વારા લેનામાં આવે છે, અને એ તત્ત્વો
 આવશ્યક છે અને મુકામયે સવામતીમાં છે આ અવસ્થાક્રમે તત્ત્વોનો
 માત્ર પરસ્પર સહકાર થતો હોય છે. ચિત્ત રોશનમાંથી બહાર નીકળે
 એટલે બીજા તત્ત્વોમાં પ્રવેશ કરે છે. આ તત્ત્વો અન્યોન્ય સ્પર્ધા કરનારાં
 હોય અથવા સહકાર કરનારાં હોય, પરિણામમાં સલામતી ભરેલા હોય કે
 મિનસવામત હોય. આ ક્રમે જો ચિત્ત પોતાની રીતે પોતાનું કાર્ય કરે, તો
 અમુક વાત અનિવાર્ય કે આવશ્યક છે-એવું કંઈ જ નથી જ્યારે
 અનુવર્તનમાં જ સુખ હતું, પોષણલાભ હતો. એ સમય હવે, બાળક
 મોટું થતાં, રત્નો નથી, અને એને એક દિવસ પણ વધારે ટકવા
 દેવો એ કાલમાધિન છે હવે તો ચિત્તે પોતાના બળ ઉપર પોતાની
 લડાઈ પોતે લડી લેવી જોઈએ, પોતાનું રક્ષણ પોતે કરવું જોઈએ-
 માતાપિતાથી મળતાં તત્ત્વોને તજનાં જોઈએ, કાર્યમાંથી મુક્ત કરવાં
 જોઈએ-એમાં અપવાદ એટલો કે સ્વતંત્ર શુદ્ધિ એ તત્ત્વોને કંઈક
 અપનાવે, એને અવલખે, તો તેમાં વાધો નહિ કેટલાક ન્યાયાધીશો,
 પક્ષપાતના આક્ષેપથી બચવા માટે, પોતાના મિત્રોને અન્યાય કરે છે-
 અનુધ્યતુ માતાપિતા સબધે-એમાંથી મળતાં રક્ષણતત્ત્વો પ્રત્યે-આવું
 વલણ ન હોવું જોઈએ જિલ્લાનું એમ માનવાને પ્રગલ્ભ કારણ છે
 કે 'જે માતાપિતાથી મળતું હોય તે, પોતાની જન્મભૂમિની આબોહવા
 માફક, સંસ્કરને અનુકૂળ હોય વિકાસના, અને જે ઉત્તમ હોય
 તેની વરણીના, નિષ્ક્રોધ પ્રમાણે ચિત્તને મુક્ત બચકાર કરવા દેવે
 જોઈએ; પણ, તે સાથેસાથ, માતાપિતાથી લભ્ય અને જન્મલબ્ધ
 તત્ત્વો કેવળ છાતી પર લગાયેલ લપાનક દુસ્વપ્ન જેવાં હતાં એ
 ખ્યાલનું જૂન મનમાં ભરાઈ ન બેસવું જોઈએ. ચિત્તની સમાવસ્થા,
 દ્રોહવૃત્તિથી રહિત છતાં દાસ્યને દૂર કરવાને તૈયાર એવી સમાવસ્થા,
 એ તો છે ઘાંછનીયા પરા સિદ્ધિ મક્તિપ્રદેશ ચેતસદ
 નહિ અધિક, નહિ ન્યૂન.

૨૦ મી સપ્ટેમ્બર, ૧૮૯૧.

શ્રી મણિલાલ જશલાલને મળના બપોરે ઘેર ગયો, સનારે રેશને ન ગયો તેથી કાકા નારાજ થયા છે. મારા જ દિત ખાતર કાકા ઈચ્છે છે કે મારે રાજકીય મડગમાં હજતા મળતા રહેવું. હું એમની ઇચ્છાને અનુસરું, તો મારે રાજકારણી રીતો રાખ્યા વગર વ્યાજ નહિ; અને એમાની કેટલીક રીતોમાં ન્યાય અને કર્તવ્યનો સાચો ખ્યાલ જણાય એ હું સંભવિત માનતો નથી રાજકીય જીવનમાં નાનામોટા રાજકીય કર્તવ્યો પ્રાપ્ત થાય જ, અને એમાં માનકાનિત્ય કારણ નથી પણ મારો કાકાથી મતભેદ અન્ય કારણે છે મેં વકીલાત રીકારી તે આર્થિક ઉદ્યોગ ખાતર નહિ, પણ એ જીવન પ્રકારને ખાતર; એમાં પરાધીનતા કે અતિનમનશીલતા જણાય એ પ્રકારનાં કર્તવ્યો ધણાં ઓછાં પ્રાપ્ત થાય છે. મને રાજકીય નોકરી ન ગમતી હોય, તો એક કારણ એ છે કે એમાં એ પ્રકારનાં કર્તવ્યો સ્વાર્થભર્યા હોય છે, અને એ કર્તવ્ય મારી સહજરુચિને ફાવતાં નથી.

૧૮૮૪માં જ્યારે હું કાઝી શાહજુદીનને અને ગાયકવાડને મળવા ગયો ત્યારે દરેકના આગલા ઓરડામાં રાફ જોતાં એસવું પડ્યું હતું. ત્યારે મારા મનમાં વિચાર આવ્યો હતો; 'આ સ્થિતિ મને ખૂંચતી નથી એનું કારણ એ છે એમાંથી મુકી થવાને હું સ્વાધીન નહું. જેને માટે રાફ જોતો એકો છું એ પુરુષના હાથ નીચેનો નોકર હું હોઉં, તો રાફ જોતો શિકારી રહેવું એ મારું કર્તવ્ય બને, અને એ કર્તવ્યનો ભગ નોકરીમાં 'જીવનમરણ'નો પ્રશ્ન નીનડે એટલે એવું કર્તવ્ય બખરતાં હું ચિત્તકલેશ અનુભવું. અર્ધનું અર્ધજી સુખકારક બને એવી અપેક્ષા હોય તો એ સ્વેચ્છાકૃત હોવું જોઈએ. નોકરી એટલે આવા ફરજિયાત કર્તવ્યો બખરતાં પડે, મારા શાશ્વત આત્માએ-મારા સ્વભાવના ઉન્નતતર તરે-આવા આઘાત ફરજરે સહેવા પડે, એવી જિદ્દગી અનેકવાર આ વિચાર કાકાની આર્વા કર્તવ્યો ન ઉવેખવાની શિખામણ સંભળીને આવ્યો છે. એઓ ખરા છે. પણ હું ચે ખરો છું-જેમાં આર્વા કર્તવ્યો પ્રાપ્ત થાય એવો જીવનપ્રકાર સ્વીકારવાની મારું હઠીલું હૃદય ના પાડે છે એ કારણે હું ચે ખરો છું. એ હૃદય પણ મુખીયાને પ્રસંગે નમ્મુ છે-એ મુખીયાના ઓળથી દમાઈને એ હૃદય એ જ નોકરીને ઝખ્યુ છે જેનાથી અન્ય પ્રસંગોએ એ અણુજમાથી પાણુ હઠ્યુ હોય પણ મહેચ્છ ની

ધ્રુજા એવી છે કે જ્યારે નોકરી સામે ચાલીને આવે ત્યારે હું નોકરી સ્વીકારું નહિ, જ્યારે હું નોકરી ઇચ્છું ત્યારે નોકરી મળે નહિ. એની ધ્રુજા એવી પણ છે કે નોકરીની ધ્રુજા ચાલ ત્યારે પણ મારે નોકરીના પ્રયાસ કે ઉદ્ગાર કરવા નહિ. અર્થાત્ મહેચ્છાનો નિર્ણય એવો છે કે જે વસ્તુ, હું એને ઇચ્છું તો પણ, સદા મને અણગમતી જ રહી છે એ વસ્તુ મને ન મળે, જો કદી હું નોકરી સ્વીકારીશ, તો અનિવાર્ય સંજોગોનો કડવો ઘૂંટડો ગળીને સ્વીકારીશ; એમ કરવાથી સદાના વૈનરાનો, અત્યારની પ્રાસંગિક ચિંતાનો, બચતના અભાવને ગળા દૂર કરી શકાય. આ 'જો'ના પ્રસંગને અપવાદ ગણું તો, રાજકીય કર્તવ્ય મારા જીવનવર્તુલની બહાર છે, અને એમ છે તે કદાચ સારું જ છે.

શુદ્ધનિષ્ઠાની અને અનુદત અંતઃકરણની મારી પ્રતિષ્ઠા બધાય એ પર્યાપ્ત નથી? રાજકીય કર્તવ્યોના અન્યને વશ કરવાના એનચાળા જેને કદી શકાય તેની મદદ વિના આટલું મળે તે બસ નથી? જેને પ્રજુષ્ટી પુરુષો મેળવવાની ઝાઝી ઝંખના નથી એવી કાઈ કન્યા પ્રેમચેષ્ટાના કાર્યને ધિક્કારે, અને જે પ્રજુષ્ટપાથી તરતના જન્મેલા બાળક માટે માતાનાં સ્તનો સ્વયમેવ સ્તન્યપૂર્ણ બને છે એ પ્રજુષ્ટપામાં શ્રદ્ધા રાખી રહે, તો તેમાં એ હું શું છું? એ કન્યા આવી કૃપાથી વંચિત રહી જાય તો દિવ્ય મહેચ્છાના ઉગ્રર ભાગ્યાદેશને પણ અરિશયે સ્વીકારી લે તો એમાં ખોટું શું છે?

રોશને જવું એ સ્નેહભાવના પરસ્પર વિનિમયને અંગે કર્તવ્ય હતું, અંગત સંબંધને લીધે કર્તવ્ય હતું. ઉપચાર-વિધિ ન રહે, મને અન્ય બાબતોમાં અગવડ ન પડે, નિરાતે દિશ જોલીને વાત કરવાને કલાક મળે એમ માનીને હું બપોરે એમને ઘરે મળવા ગયો. એમાં કર્તવ્ય આચરવાની દૃષ્ટિએ ફેર ક્યાં પડ્યો? મણિભાઈ આરંભથી મારા પ્રત્યે માયા રાખે છે, અને મેં જે કહ્યું તે એ માયાથી વધતા જતા સ્નેહસંબંધને અનુરૂપ હતું—એમાં રોશને જવામાં અને ખોટું નાટક લજવામાં ગ્રિપજો તેવો ઉપચારાગંજર નહોતો. હૃદય ઉપર પરિણામનો સંભવ નહોતો. સાચી માયાને અનુરૂપ વળતું વર્તન રાખવાનું હું ચૂક્યો નહિ, બાહ્યોપચારની અને દેખાવના વિધિની અસ્તાનમથી લીલા કરવા ખાતર મેં અગવડ વેડી નહિ; બંને પક્ષોને મેં ન્યાય કર્યો છે.

૮મી નવેમ્બર, ૧૯૮૧

મને આજ મારા લાવનગરના દિવસો યાદ આવે છે. ડાઈ પથુ કોગે એલએલ. બી. થવું જ એવી ત્યારે મારી મહાલિલાપા હતી. મારા પિતા નાદાર થયા; અને ત્યારે નવા નિમાયેલા કમ્પટીવાન મહિસાઈ જશભાઈએ ૧૯૭૬ જન્યુ. માં મને માસિક રૂ. ૩૦૦થી પોતાની સાથે સહ જવાનું સામે ચાલીને કહ્યું. અમારા કુટુંબની એ સમયની નિર્ધન સ્થિતિ જોતાં એ કહેણ નકારવું એ ઘેલછા કે મૂર્ખતા જ થાય. મારે તો એલ.એલ. બી. થવું જ હતું તેથી મેં ના કહી. હું ઘેસો, વિચિત્ર, ગમે તવે ગણાઈ તેની દરકાર ન કરી. વળતે ૧૫૯ મને મગજનો વ્યાધિ થયો. આવી બન્યું. એલએલ. બી. મૂર્ખના રવન જેવું ભાર્યું. તો પથુ મેં કાચદાની ટર્મ લરી-બીજી નોકરીનાં કહેણોને પથુ નકાર્યાં કર્યાં. દિવસના ૧૬૨ મિનિટ પથુ વાંચી શકતું નહિ...તે છતાં હું વળગી રહ્યો. ટર્મ ૧૯૭૮ સપ્ટેમ્બરમાં ભરાઈ ગઈ. અને ત્યારે, ૧૯૭૬માં રૂ. ૩૦૦ને નકારનારો હું લાવનગરમાં રૂ. ૧૨૫ની નોકરી, છપકાર માનીને, લેવા કબૂલ થયો. કાચદાનું વાચન પ્રથમ શરૂ કર્યું જૂન ૧૯૮૦માં—દિવસના ફક્ત ચાર કલાકના વાચનથી; સપ્ટેમ્બરમાં અર્ધ આકરા જોખમ; વાચન એક મહિનો બધ રાખ્યું; ફરી શરૂ કર્યું: નવેમ્બર ૧૯૮૦માં એલએલ. બી. ની પરીક્ષામાં બેઠો અને—નપાસ થવાને લાયક હતો તેથી—નપાસ થયો. એ તો અમાઉથી ધાર્યું જ હતું તેથી નિષ્ફળતા હસતે મુખે સ્વીકારી.

૧૯૮૦ ડિસેમ્બર અને ૧૯૮૧ જન્યુઆરી એમાં પાછો મ દો પડ્યો, એટલે સપ્ટેમ્બરમાં અને ઓક્ટોબરમાં કંઈ જ વાંચી શક્યો નહિ અને નવેમ્બર ૧૯૮૧માં પરીક્ષા આપી—અને રોમન લૉ તથા કૉટ્રિક્ટસમાં નપાસ થવા લાયક હોઈને નપાસ થયો. સમયને અભાવે બંને વિષયો વગર વાંચ્યા રહ્યા હતા. ૧૯૮૨ના જન્યુઆરીમાં અને ફેબ્રુઆરીમાં યોગ પાળે જાગ્યો; માર્ચ અધવચે વાંચ્યું ફરી શરૂ કર્યું; સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબરમાં ફરી અર્ધ વક્રો અને રોગ પથ પાછો વીકર્યો. નવેમ્બર ૧૯૮૨માં ફરી એલએલ. બી. માટે બેઠો; રોમન લૉ અને ઇકિવટીમાં નપાસ થયો કારણ કે એ વિષયો ફરીથી વાંચ્યાનો સમય નહોતો મળ્યો. ૧૯૮૩ના જન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી-માર્ચ

અને એમિશ મહિનાઓમાં વ્યાધિનો જીથલો થયો; મેમાં વાંચવું થર કયું; પરીક્ષા પહેલાંના પાંચ દિવસો અર્થથી હેરાન થયો; નવેખરમાં પરીક્ષા આપી-અને અંતે હું પાસ થયો! પાપિણી સફળતા છેવટ સાંપડી-અને હું મોટો પડ્યો. એ મોટી એટલે જ્ઞાનતંતુઓના લાંગીને ભૂકા, વારંવાર અનિશ્ચય પેચાન, અનિદ્રા વગેરે ક્રિયાદ ૧૮૮૪ આગસ્ટ સુધી લંબાઈ. ૧૮૮૦થી ૧૮૮૪ સુધીમાં સવારે ૮ અને ૧૧ વાગ્યે, બપોરે લગભગ ૧, ૨-૩૦, ૪ વાગ્યે વાયુ એમ દુકડે દુકડે રાજના પાંચ કલાક વંચાતું. વચમાં વચમાં આરામ લેતો પડતો. ૧૮૮૩ના આગસ્ટથી નવેખર મુંડી રાજ દવાના ૪થી ૮ ડોઝ લેતો. રાત્રે કલાકો, મધરાત પછી ૧ કે ૨ સુધી, ઉધાડી અંગે પસાર કરતો, મગજ વલોચાઈ જતું, રિચારો જીમટના, મધરાતે કસરત કરવા લાગું કે એકાદ શબ્દનું-એકના એક શબ્દનું-એકસરુ રટણ કરું કે એકાદ આગળોને ટેરવે ચિત્ત ઠેરવું કે માથા ઉપર ગુલાબજળ કે ડાહન રોટર છાંદું-એમ અનેક પ્રયત્ન નિદ્રા આવે એ માટે કરતો; અને આવા પ્રયત્ન છતાં નિદ્રા ન રીઝે તો કલાકો સુધી પથારીમાં બેઠો રહેતો. એવી તે કઈ ઉચ્ચાલિલાયની મોહની હતી અથવા વર્તમાન સ્થિતિની ઘૂણા હતી જોણે મને આટલું વેડાવ્યું? આ વિપત્તિ તો એક પ્રવચન થાય, પણ એ માટે મને નથી ઈચ્છા કે નથી કુરસદ. પણ વર્ષો સુધી મજા લાગી પડના મનને ટેકા આપીને ટકારનાર, અને નવો ઉત્સાહ આપનાર હતો ભાવનગરમાં માજ ટેમન સામે બી રે ચોડી રાખેલો શ્લોક :

રત્નૈર્મદ્વાહૈસ્તુતુપુર્ન દેવા ન મેજિરે મોમવિવેગ મોતિમ્
સુધાં વિના ન પ્રયયુવિરામં ન નિશ્ચિતાર્થાદ્ વિરમન્તિ
ધીરા : ॥—*

આ હતો મારો આપત્તમયનો સાથી, સહાયક-અવિચલ અને અવિસ્મરણીય આ ભાવનાએ મને એજએજ. બી માં પસાર થવા માટે તીરવેગે સીના જઈને લક્ષ્ય સાધવાની ગતિ આપી-આખરે પાસ થયો ત્યાં સુધી ગતિ આપ્યા કરી; એ પ્રયત્નમાં આ ભાવનાએ

* ન રત્ન મોંમાં લઈ દેવ રીઝયા, ન જોઈને લીડુ જો ખીન્યા,
સુધા વિના ના કાણુ એક જાણ્યા. ન ધાર્યું સાચા વિશ્વ ધીર થાંબે.

મને ધોકેલા કયો, મારી વૃત્તિને પ્રતીપ્ત કયો કરી, મારી દૃઢતાને ટકાવી રાખી.

લીલાવતી અને જસુનાં લગ્ન

લીલાવતીને આવતા મે માસમાં પરણાવવી એવી દરખાસ્ત થઈ છે. મેં એનું લગ્ન અને તેટલું મુલતવી રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો. એ અગાઉ એને બારમું વર્ષ બેસશે, ૩૬ પરંપરા પ્રમાણે કન્યાકાળ વીતે એટલે અનિચ્છાએ કે ઇચ્છાએ મારે હવે એને પરણાવી દેવી જોઈએ એ રીતે વસ થવું પડશે. દિલસહી સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ આમાં યોગ્યતા શી ? પણ પરિણામે તરફ દુર્લક્ષ હું ન કરી શકું. એ આ સમાજમાં જન્મી છે, એટલે મારે આ વિચારને બળગી રહેવા સિવાય છૂટકો નથી—જેનાં કારણોમાં અહીં ઊતરવાની જરૂર નથી. એ આ સમાજમાં મુકાઈ છે એટલે એ પરિસ્થિતિને લક્ષમાં લઈને એના સુખનો વિચાર કરવો પડે. આ પરિસ્થિતિમાં એના જીવનસુખને નિશ્ચિત કરે એવું પગલું લેવું જોઈએ. સમાજ માટે કે આ કુમળી વયે એનું લગ્ન થાય, તો જ એનું સુખ નિશ્ચિત થાય.

પણ એથી પણ વિશેષ મંચિલ અને નાજુક સમસ્યા વિના વિલંબે, એક કે અન્ય પ્રકારે, હિંસવાની આવી છે. માતૃશ્રી ઈચ્છે છે કે જસુનું પણ લીલાવતી જેવું આ વર્ષે લગ્ન કરવું. એ વાતમાં એ બહુ દૃઢ આગ્રહી છે, એને તીવ્ર લાગણી છે; અને એમાં યાતિ, કુટુંબ અને પિતાછના મતનોયે એને રોકા છે. જ મહિનાથી મેં નિર્ણય મુલતવી રાખ્યો છે, અને એ દરમિયાન માતૃશ્રી સમક્ષ એના મતનો નિશ્ચિત વિરોધ બક્ષી કયો છે.

આ રીતે એના મતની તરફેણમાં અને મારા મતની વિરુદ્ધ જો દલીલો શક્ય હતી તેને મે નિરવકાશ કરી છે. હવે, વરપક્ષને વેળાસર જણાવવું જોઈએ તેથી મારે જલદી નિર્ણય કરવો પડશે. આ પ્રશ્નની વિચારણામાંથી મે લાગણીનું, કાને કેવું લાગશે એવું, તત્ત્વ દૂર રાખ્યું છે અને પ્રાકૃતિક વલણને પ્રવેશવા દીધું નથી. આ મહિનાઓમાં હું ઘણા ખીમાર હતો અને ચિત્તવિપાદની ક્ષણોમાં માતૃશ્રીનું કહ્યું કરવું એમ મનથી કબૂલ કર્યું પણ મગજની નબળાઈની અસરથી મારા વિચાર અને મારી શુદ્ધિ મુકત રહે એ હેતુથી નિર્ણયને મુલતવી રાખ્યા કયો.

૧૩ મી જાન્યુઆરી, ૧૮૯૨

મારું અંતઃકરણ કહે છે કે મારે નિર્ણય બુદ્ધિપૂર્વક કરવો, સાગણીવશ થઈને ન કરવો. સમસ્યાના ઉકેલ મારે, નોકરી વિરુદ્ધ વકીલાતનો નિર્ણય જે પદ્ધતિથી કર્યો હતો, એ પદ્ધતિનો હું આશ્રય લઉં છું, અર્થાત્ મુદ્દાના તરફેણના અને વિરુદ્ધના પક્ષોને ગુણક આપીને નિર્ણય કરવાની પદ્ધતિ અનુસરું છું.

મહેન્દ્રાની ઇચ્છા મારી ઇચ્છાથી વિરુદ્ધ જણાય છે, એટલે ૧૮૯૨માં લગ્ન કરવાની તરફેણનો નિર્ણય લેવા હું બંધાયો છું. આ નિર્ણય મને વ્યથિત કરે છે, હંમે છે; પણ એ જાહેર ધર્મો ત્યારે મારાં કુટુંબજનોનાં-પિતા, માતા અને પત્નીનાં-હૃદયો દર્શાવેલા અનુભવશે. મહેન્દ્રાની ઇચ્છા એવી છે-જે કર્તવ્યરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે તે મારે કરવું જ રહ્યું-હવે પરિણામ જે આવે તે શક્ય (ઉપાય) અને સંભાવ્ય (પરિણામ)ને સામસામા પક્ષમાં મૂકીને તોળતાં જે શક્યતુ પક્ષ સંભાવ્યના પક્ષથી નીચું નમ્યું-તો હવે નિર્ણયની જવાબદારી મારે સિર નચી રહેલી-મારું અંતઃકરણ મુક્ત છે. એટલું જ ઇચ્છું છું કે જે બુદ્ધિનિર્ણય છે તેનું પરિણામ સારું આવે. જે બુદ્ધિના યત્રે આ કર્યું તો મારી મનો-વૃત્તિઓ અને ક્રિયાઓએ એને અનુકૂલ થવું રહ્યું. એ જ મારું કર્તવ્ય, એ જ છે મહેન્દ્રાની ઇચ્છા.

૧૪મી જાન્યુઆરી, ૧૮૯૨.

‘પ્રત્યેક પ્રસંગનો એની ગુણયોગ્યતા અનુસાર નિર્ણય’ એ સુધારા વિશેના મારા લિખિત પ્રવચનનું એક તાત્પર્ય હતું. ‘કોઈ પ્રસંગવિશેષનો કેવળ રાષ્ટ્રીય દિતના સિદ્ધાંતોને જ આધારે નિર્ણય ન કરવો’-એ બીજું તાત્પર્ય હતું.

નીતિશાસ્ત્ર વિશે એક વિચાર સહે છે. આપણાં કમોની નીતિનો અને અનીતિનો ખલો પુરસ્કારરૂપે કે સિદ્ધારૂપે આ જન્મમાં કે પછીના જન્મમાં મળશે એવું જાનતો આપણો નૈતિક ચાસનનો સિદ્ધાંત નીતિમય વર્તનના પ્રેરક હેતુઓ અર્પનારો કોઈ આવશ્યક છે એમ મનાય છે. મને એવી આવશ્યકતા દેખાતી નથી. મહેન્દ્રા સાધન અને સાધ્યની દૃષ્ટિએ કાર્ય કરે છે; મને સદ્ગામ્ય કે દુર્ભાગ્યની કોઈ કોટિએ મહેન્દ્રા આણી મૂકે તો એમ સમજવું કે એ કોઈ ઉચ્ચતર/સાધ્યની સિદ્ધિનું સાધન છે; એ સાધ્ય, જે

સમગ્રતંત્રનું હું માત્ર એક અણુ-અમ્મ છું એ તંત્રના ઉદ્દેશનું,
 અશવર્તી છે; અને મારે મારા અંતઃકરણના પ્રકાશ પ્રમાણે મારો
 કર્તવ્યપથ રચવો અને મારી પરિસ્થિતિ સહી લેવી એ મારી ફરજ
 અને છે. પણ જે કમીનો જનક છેવટે જલ્લાના દેનારાને જ
 અણુવો પડે તે કમી માટે જલ્લો વજેરેની કલ્પનાનો તો અવકાશ
 નહોતો જ રહે

૨૩ મી જાન્યુઆરી, ૧૮૯૨

લલિતાને ધર્મના એક પ્રયોગ તરફ વાળી છે, જે એના
 અસિદ્ધિન પણ સદ્ગુણી અને ઉત્તમ મનને પોતાની આસપાસના
 સમાજવર્તુલમાંથી અને ગુજરાતી વાચનમાંથી લબ્ધ થતી સામગ્રીમાંથી
 મળી રહે. આ ધર્મલાવનાની પ્રેરી એ કાલે મને કહેતી હતી કે
 એને મારા પોતાના અને મારાં બાળકોના ધર્મ વિશે ચિંતા થવા
 લાગી છે હું સંપ્રદાયિક કાર્યવિધિમાં શ્રદ્ધા રાખતો તથા એ જોતાં
 પુનર્જન્માદિકમાંથી મુક્તિ મેળવનાનો મારો અધિકાર શી રીતે
 હોય એનો એ પ્રુધામો માગે છે. એ મને આ લક્ષ્ય પ્રાપ્ત કરવાના
 કઈ પથ ઉપાય કરતો જોતો નથી, અને મારી રીતોનો મારાં
 બાળકોને એપ લાગતો એનો ભય સેવે છે.

૨૭ મી જાન્યુઆરી, ૧૮૯૨

અજ્ઞાન ધટનાયોગ! જ્યંતીનું વેવિશાળ ૨૫ મીએ થયું, અને
 મારી નવલકથાના બીજા ભાગનાં પહેલાં પ્રકર મને ૨૬મીએ મળ્યાં.

આ વેવિશાળ મને ડંખે છે, અને અંતિઓની દલીલોને હિનાવળે
 સ્વીકારીને સરસ્વતીચંદ્રની બાજુને પડતી મૂકનાર તથા પ્રમાદ જોડે
 હુમ્મટનું વેવિશાળ કરનાર વિપ્રાચનુર જોડે હું મારી સરખામણી કરું છું.
 એક સ્વપ્ન

કાને રાતે હું વાલકેશ્વરમાં જાંબનો હતો ત્યારે મને સ્વપ્ન
 આવ્યું, જેમાં હું સન્યાસી મૃણ્મુનદ સરસ્વતી જોડે ચર્ચા કરતો
 હતો અને ચર્ચા આ મુત્ર વિષે હતી.

આત્મા ઉપાધિમિઃ કીલિતઃ

આ મુત્ર કાઈ અન્યમાં નથી, મારા સ્વપ્નનું સર્જન છે.

૪થી ફેબ્રુઆરી, ૧૮૯૨

આગલી નોંધમાંના સત્રમાંથી મેં આ શ્લોક રચ્યો છે :

આત્મોપાધિભિરેવ ધીલિત્વ ઇતિ સ્મૃત્યા મન-શીર્ષતે ।
 તત્કીલાઃ સુમન-શરા ઇવ શિવે મસ્મીકૃતારી જતાઃ ॥
 ધાનુષ્કે તુ દ્વતે ધનુર્ન દિ ધનુર્વાળા નં વાળા શ્મે ॥
 માયાનાટકભૂમિકાસુ રમતાં સાક્ષી પુનર્વા ન વા ॥ *

નિવૃત્તિની આશા

મારું મૃત્યુ થાય તો મારા કુટુંબનો નિર્વોહ-માત્ર નિર્વોહ—
 થાય એ માટે મારું અર્થસાધન પૂરતું છે એવું મને જણાય છે.
 એથી હું એક પ્રકારે ભારમુક્ત થઈ છું. પણ નિવૃત્તિમાં સુખ અને
 સ્વગવડ રહે એટલો તો એ પૈમો નથી. અગત્યતઃ, મારે ૪૦ કે ૪૨
 વર્ષનું વય થાય ત્યાંસુધી રાહ જોવાની છે; ત્યારે ધનસાધન ગમે તે
 હોય છતાં, સહસ્રા સસારથી છૂટીને મારે નિવૃત્ત થવું જ પડશે.
 મને લાગે છે કે જો મેં એક વાર મળતી હતી તેરી મોટા પગારની
 નોકરી એકાદ સ્વીકારી હોત તો, કમાણી વધારે ન કરી હોત પણ,
 બચત વધારે કરી હોત. પરંતુ એ જરા પણ પરતાવાનું કારણ નથી,
 અને મેં પક્ષદગી સારી કરી એમ હું માનું છું. એનાં કારણો અર્થ-
 વાની જરૂર નથી વડીલાતના ધધા માટે મારા પક્ષરાતનું એક
 કારણ હતું-જેને હું State of Nature પ્રાકૃતિક જીવનપ્રકાર-કહું
 છું એ હતું-પશુપક્ષી જેવું જીવન જેમાં મહેન્ટા-અન્નપૂણી-એ એક જ
 અવસંબન હોય, જેમાં વ્યકિત-ધનના પ્રયત્નોનો એ રૂપકકલ્પિત દેવીએ
 નિકાસ કરી દીધો હોય. નોકરી એટલે તો કમાણીનું નિયમવાદી સ્ત્રોત,
 જેમાં ચિંતા નહિ અને અન્નપૂણીની આરાધના પણ કરવાની નહિ.
 નોકરીનું આ તત્ત્વ કેવળ સત્ત્વશ્રંષ્ટ કરનારું જ નથી, પણ એ જીરુ
 હૃદયને પ્રાકૃતિક જીવનના કઠિનતર પાઠથી અને નિયમથી વચિત રાખે
 છે. આ પાઠ અને નિયમ મને મારા ધંધામાંથી કંઈ ઓછાં નથી
 મળ્યાં. અને મને લાગે છે કે નોકરીની છત્રછાયામાં ચર્ષ શક્યો હોત

* આત્મા ઉપાધિઓ વડે જ ખીલે જઠાયો છે એ સ્મૃતિ યતાં મન રીણું
 થાય છે. એ ખીલાઓ, જેણે શત્રુ (મદન) ને લક્ષ્મણાદ્ કર્યો એ શિવ પ્રત્યે
 દેવગોલા કુસુમનાં બાણો જેવા (નિષ્ફળ) કરાયા છે : ધનુર્ધરનો વધ
 થાય પછી એ ધનુષ ધનુષ નહિ, એ બાણો તે બાણો નહિ. સાક્ષી (આત્મા)
 માયાનાટકની નિજભૂમિકાઓમાં રમે તોય બલે, ન રમે તોય બલે.

તેના કરતાં અત્યંત સત્યતર અને વિશાલતર આત્મા હું ધધાના-
સ્વચ્છસરલ મગનવિતાનની નીચે મન્નો છું. નોકરી કે ધધો ?-એ-
સમસ્યાના ઉકેલમાં આ લાભોને મેં વિષયથી અસંબદ્ધ માન્યા હતા;-
પણ સંબદ્ધ હોય કે અસંબદ્ધ, ધધાને પગલે એ લાભ આવ્યા છે
અને, કોઈ દયાળુ પણ માનવદેહી નૃપ મારો ધણી હોત અને એણે
મને લાખ રૂપિયા આપ્યા હોત તેથી હું ચયો હોત તેના કરતાં આ
રીતે હું મનિકતર અને ધન્યતર બન્યો છું. ગમે તેમ હોય, મારા
નિર્ણયનો મને પરતાવો નથી. મારે માટે નોકરીની દ્રાક્ષ ખરેખર
ખાટી ન હોય ભયે, પણ આ રીતે જે દ્રાક્ષ આસ્વાદુ છું તે સારામાં
સારી નોકરીની ક્ષિતિજરેખાની બહાર છે, અને નોકરીમાં તો એ
દ્રાક્ષ સ્વપ્નમાં પણ ન મળત. ગમે તેમ હોય, મારી આ અમૂલ્ય
દ્રાક્ષને નિરર્થક વેઠી દેવા હું તૈયાર નથી. કાંટા અને ઝાંખરાં મધુરતમ-
ફલ આપે, જો મેં કાંટાઝાંખરાં ખૂંચ્યાં તો ફળને મારે વધાવી લેવું
જોઈએ. આમ, સતોષની સામે અને મારા વ્યાયામ જેવા પ્રયોગોએ
અર્પેલા બળની સામે અસંતોષ ટકી ન શકે એ જોઈએ, એવી છે
મહેન્દ્રાની ઈચ્છા. તારકા કેડે જાયડો મીડો લાગે.

૭મી ફેબ્રુઆરી, ૧૮૯૨.

રાવણે લક્ષ્મણને કહેયું 'હિમદેશવચન મહત્ત્વભયુ' હતું; 'સ્વર્ગ'
પૃથ્વી વચ્ચે સોપાનમાર્ગ રચવાનો મારો અભિલાષ હતો; એ કાર્ય
કોઈ પણ સમયે કરી શકાશે એમ વિચારીને મેં એ મુલતવી રાખ્યું.
જો, આજે મારા પ્રાણ પ્રયાણોન્મુખ છે; એ કાર્ય નહિ થાય અને
અન્ય કોઈ એ કરવાને સમર્થ નથી.' શારીરિક અશક્તિ ઉપરાંત,
'નિર્બલતર દાણો' અને 'પરતંત્રતાની દાણો' નો—બાળકો અને વૃદ્ધો
જેવી દશાતો—ભય પણ રહે. સમયને આવતો ઝડપવો જોઈએ—માત્ર
કાર્ય માટે નહિ, નિર્ણયો અને મનોભાવો માટે પણ. નિર્ણયો અને
મનોભાવો કાર્યોની માફક, જીવનની બલવત્તર દાણોમાં પ્રાપ્ત કે સિદ્ધ
કરવા જોઈએ, અને માનસિક કલેશની કે પરતંત્રતાની ઝડતુઓ
દરમ્યાન ઉપયોગમાં આવે તે માટે સંધરી મૂકવા જોઈએ. વસ્તુતઃ

યાવત્સ્વસ્થમિદં શરીરમરુજમ્ ઇત્યાદિ એ શ્લોકનો અનેક
વિધ તાત્પર્યવિસ્તાર શક્ય છે.

૧૭મી ફેબ્રુઆરી, ૧૯૯૨.

મારું માનવું છે કે ઉપનિષદોમાં જૂના ધર્મોથી ઉચ્ચતર - ભૂમિકા છે, અને કર્મકાંડના અતિરેક ઉપર અને દૈતવાદ ઉપર અધ્યાત્મજ્ઞાનના વિજયમાં જે પરિણામો એ સંધર્ષ છે. યજ્ઞની ભૂમિકાને કવિસહજ નિર્ભય ઉન્નત કલ્પનાઉત્કૃષ્ટ વડે, કર્મકાંડની વેદીમાંથી લઈને અનંત વિશ્વમાં સંક્રાંત કરીને, વિશ્વને જ મદ્માયજ્ઞરૂપ ગણ્યું: પુરુષસૂક્ત, બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ વગેરે વાંચો. પુરુષસૂક્તનો છેલ્લો મંત્ર વિજયપૂર્વક ઉદ્યોષે છે કે આ ખરો યજ્ઞ છે, એ જ આ ખરો ધર્મ હતો જેણે પ્રાચીનોને સ્વર્ગ પર્યંત ઉચ્ચારોહી યનાધ્યા હતા અને જે, દેવોએ યજ્ઞને યજ્ઞથી જ યજ્યો એમ કહીને અને યજ્ઞનદ્રવ્યો યજ્ઞનવિપયમૂલ યાજ્ઞ-તરથી અભિન્ન હતા એમ કહીને, અદ્વૈતને ઉચ્ચતમ શિખરે પહોંચે છે. 'કેનોપનિષદના' એ બ્રહ્મ છે આ જેને લોકો ઉપાસે છે તે નહિ' એ અર્થના કથનમાં એ સમર્પનો ઉલ્લેખ છે,

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ।

બ્રહ્મનો યજ્ઞ એવો અર્થ એક કાળે થયો તે આપણે જાણીએ છીએ. દૈતવાદ અને અદ્વૈતવાદ વચ્ચેનો કસક આ વચનોમાં એટલો પ્રકટ નથી. પણ મારે આમાં અને સહિનાસાદિત્યમાં જરથોસ્ત (જરદુષ્ટ્ર) વગેરેની શી સ્થિતિ છે એ જોવું છે.

સમ્યક્દાનમાંની આ ચિત્ શું છે? મથો એને બોધ, સંવિદ્ ઇન્દ્રિયાદિ કહે છે. પંચદશી કહે છે કે આ ચિત્ જાગરનાં, કે ભડે સ્વપ્નનાં, શબ્દરૂપશોદિ સંવેદનોથી ભિન્ન છે; અને જનાં, આ ચિત્ એ જ જાગર સ્વપ્ન સુષુપ્તિ ઈત્યાદિ અવસ્થાઓમાં કાયમ રહેતું એક અભિન્ન તત્ત્વ છે. એ સ્વયંપ્રકાશ છે અને બીજાં ચેતનતત્ત્વો વધેપટે છે તેમ વધતું થતું નથી :

नोदेति नास्तमायाति सविदेपा स्वयंप्रभा ।

એનું અસ્તિત્વ અગાધિત છે, દિવસે દિવસે, વર્ષે વર્ષે, અનંત કાળ માટે, એ અજ છે અને અમર છે, એ સર્વેને સાંધતો સેતુ છે :

अयमात्मा विश्वस्य सेतुविष्टतिलोकानाम् ।
એ અને એવાં હોદ્દાગનાં વચનો સરખાવો.

વસ્તુતઃ આ વર્ણનો જોતાં, સર્વ વસ્તુઓની અધિષ્ઠાનશક્તિ, અલક્ષ્ય કે પ્રમુખતદશામાં રહેલી, સર્વવ્યાપક શક્તિને ઘણી અળતી આવતી આ ચિત્ હરે છે. નિર્ગુણ અને નિઃકર્મ એટલે મિશ્ર જોને 'not manifested through visible sensation' * કહે એથી રિશેષ કંઈ નહિ આ અંતર્ગત-અલક્ષ્ય ચિત્ સ્વયંપ્રકાશ છે અને સર્વ વિવિધ સંવેદનોને પ્રકાશિત કરે છે. અનેકરૂપતાના બેડોનો માયાના કાર્ય તરીકે અસંતોષકારક ખુલાસો આપ્યો છે એ સિવાય મને હજી હું જે શોધું છું તે મળતું નથી—એ દર્શનમાં વધારે સારો ખુલાસો મળ્યો નથી. આ ખુલાસો પ્રમાણે જોમ પાછળની ધાતુનો રંગ હીરો ધારણ કરે તેમ સંવેદનો જેવા રંગો જોને અર્થે અથવા જે રંગ એના ઉપર આરોપિત કરે એવા પ્રકૃતિચિત્રમય લક્ષ્ય રંગોને આ અલક્ષ્ય સર્વવ્યાપક સંવિદ, દર્શાવે છે. મહાશક્તિમાં ત્રણ ગુણોનો અંતર્ભાવ છે (સત્, રજ્ઞ, તમસ). જ્યાં ચિત્તની ઉપર અચેતન અપારદર્શક તમસનું આવરણ હોય ત્યાં અચેતન, જડ, સૃષ્ટિ હોય—તેમ છતાં ત્યાં ચિત્ અલક્ષ્યરૂપે વિઘ્નમાન છે. પ્રાણીનું અને માનવનું જીવનતત્ત્વ એટલે એ ચિત્તની 'પ્રભા' ઉપરની રજ્ઞ અને સત્ત્વની પ્રતિબિંબાયા. અને સાગે છે કે આ બધામાં કંઈક અર્થ છે, જોને, હું સ્વીકારું કે નકારું તે પહેલાં, આધુનિક વિચારસરણિની આપામાં સંક્રાંત કરવો પાશે.

૧ હી માર્ચ, ૧૮૬૨.

શોપનહીઅર

ખીનું આશ્ચર્યજનક ઘટનાસામ્ય—મારો Will Forceનો (પ્રમુખ-શક્તિનો) સિદ્ધાંત છેલ્લા દોઢ વર્ષ દરમ્યાનના મારા મનોમંથનનું નવનીત છે. આજે હીરાલાલ ધોળેનો 'વેદાંતસાર' મારા હાથમાં આવે છે અને એ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનાને દશમે પાને હું શોપનહીઅરના Will Forceના સિદ્ધાંતનું વર્ણન જોડું છું. આ સિદ્ધાંત મારા સિવાય ખીજા કોઈની શુદ્ધિને સ્પર્શ્યો હોય તે તો એ આજે પહેલી જ વાર મળ્યું. આ તત્ત્વમીમાંસના ગ્રન્થનું નામ

* દ્રષ્ટિગોચર સંવેદનો દ્વારા બ્યક્ત ન થયેલ.

મારી (વાચનાના પુસ્તકોની) નામાનતિમાં છે, પણ એના અને મારા-
સિદ્ધાન્ત સમાન હશે એ હું જાણતો નહોતો, જો કે એ અથતુ નામ
વસ્તીને મને એવી શકા થઈ હતી. બેશક, અન્ય મુખ્ય વિગતોમાં
અમે જુદા પડતા હઈશું જ—જેમ વેદાન્તથી હું જુદો પડું છું તેમ
૨૭ માર્ચ, ૧૮૯૨.

વેદાન્ત

જાગર, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ અને તુર્યાવસ્થા એ ચાર આપણી અવ-
સ્થાઓ મનાય છે, સુષુપ્તિ પછી મુકનની તુર્યાવસ્થા છે, તે આપણી
આત્મરૂપ થવાની ઉચ્ચતમ અવસ્થા છે એ અવસ્થાના આ પારિ-
ભાષિક નામ દ્વારા મહાશક્તિની અલક્ષ્ય અથવા સુપ્ત દશા વર્ણવવી
ધારી હશે એવું મને લાગે છે. વેદાન્તથી મારું વૈમત્ય છે તે આ
અવસ્થાના અસ્તિત્વ પરત્વે નથી તેમ એ આપણું ચરમ લક્ષ્ય છે
એ બાબતમાં પણ નથી, મારું વૈમત્ય છે એ પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાય
પરત્વે, લક્ષ્યનો તિરસ્કાર કરાયો છે પરત્વે, અને લક્ષ્યનો જ વિશ્વાસીત
પન્થ ધ્યેય તરીકે અન્યવ્યાવર્તક સ્વીકાર ચાપ તે પરત્વે ઉત્તરકાલીન
(પ્રાચીન) વેદાન્ત પૂર્વકાલીન (નવ્ય) વેદાન્ત કરતા અલગ પડે છે,
અને મારું પૂર્વકાલીન વેદાન્ત સાથે ઐકમત્ય વિશેષ છે, બેદ એ
છે, કે ઉત્તરકાલીન વેદાન્તીઓ નિષ્ક્રિયતા અને સન્યાસ સ્વીકારે છે
ત્યારે હું માનું છું સર્ગ (પરિવ્યય) ના અને કર્તવ્યના સિદ્ધાન્તને
સ્વીકારું છું. વેદાન્તનો આ પ્રકાર ફરતી બટનાકમોમાંથી વિકસ્યો છે
એમ હું માનું છું. જૂલ થઈ તે એવા વિકાસમાં નહિ પણ ઠાઈ
ખીજ દિશામાં છે, જેનું અન્વેષણ કરવું રહે છે.

હમણાં તો મને એક જ અસંગતિ દેખાય છે, જે સિદ્ધાન્ત
વ્યાપકારિક સાપેક્ષતાનો અને સાક્ષેપ બેદનો લોપ કરે છે તેની સમગ્ર
તત્ત્વદર્શનને ઉચ્ચતમ શિખરે અવગણના થઈ છે અને લક્ષ્ય એ તો
વળ્યું છે અને અલક્ષ્ય જ પ્રાપ્તવ્ય છે એમ મનાય છે—પણ આ
બેદકલ્પના તો ઈષ્ટ કે સારુ અને અનિષ્ટ કે ખરાબ એવી વિભાગકલ્પનાને
જ શબ્દાંતરે સ્વીકારે છે. ઉપરાંત એ દર્શનનો સૌથી મોટો દોષ,
મારી દૃષ્ટિએ, એ છે કે લક્ષ્ય અને માયા અતે પરમાત્માથી એક-
અને અલિન્ન છે—પરમાત્માના જ હૃદયમાં ચાલતું વિશ્વસંગીત.

જેને પરમાત્માના તેજસ્વિઓએ સંવાદ સાધવાનો છે અને જળી-
જવાનું છે—અપી જવાનું છે, એ સત્યનો પૂર્ણ અનાદર એ
નવીન વેદાન્તમાં થયો છે. માયાની સાર્થકતા છે, માયા તો અલક્ષ્ય
શક્તિનો પ્રવૃત્તિપ્રકાર છે, જે દૈત્યશાની સ્વરૂપાઓ વડે અનંત,
ક્ષણમાં અલક્ષ્યના વક્ષ ઉપર લક્ષ્ય સંગીનનું ગાન કરે છે, અને
પોતે પોતામાં અપી જાય છે—કૃત્સર્ગસિદ્ધિ સાધે છે. અલક્ષ્ય,
તત્ત્વ ઉત્સવના અને વિલાપના, હર્ષના અને શોકના સંગીનમાં,
અને એવી લક્ષ્ય ખામતોમાં, રાયે છે; અને આપણે, જેની ઇચ્છા
મહેન્દ્રાથી અલિન છે એવા આપણે, એ સંગીનમાં આપણા
લક્ષ્યસ્વરોને એકતાન કરીએ છીએ અને ઉવટે એને પુનઃ અલક્ષ્યમાં
દ્વિપિત—લીન કરીએ છીએ.

૨૬ મી માર્ચ, ૧૮૯૨

મારો સ્વભાવ

મારો સ્વભાવ સાધારણ રીતે શાંત અને નમ્રપંખીર છે—
જેનું મને સુખ છે. કાંઈ પ્રસંગે એ કુપ્ત થાય—એવા પ્રસંગોની
જીવનમાં ખોટ નથી હોતી—પણ એ સ્વભાવરક્ષણ એના અસ્થિ-
ત્વનું મારું લાન મને તે સાથે જ, લીન થાય છે. એ એક લક્ષ્ય
વધારે દેકે તો મારી તબિયતમાં કે સંજોગમાં કાંઈક વધી છે એમ
સમજાય. મિત્રજ જાય તેનું, અમુક મનોદામાં, ક્ષંતિ એવું યોગ્ય
અંતિમ કારણ તો માણસને હોય; પણ મને મિત્રજ જાય એ જ
ખિલકુલ પસંદ નથી. હમણાં મારા સંજોગો તો ઠીક છે, પણ
હમણાં મારી નજીક તબિયત મને ચીડિયો બતાવે છે અને મનની
એ ચીડની સજા શરીરે બોજવડી પડે છે. લગ્ના લગ્નવાન ! મનઃશેભ
શા માટે? એથી મારું મગજ ગૂંચવણમાં પડે છે અને લક્ષ્યમાં ઉત્કેરાટ
તથા ધ્વજકારો વધે છે. મારે કોઈ શા માટે કરવો ? મારો કોઈ છૂપો
રહે છે, એને હું બહારથી દબાવી રાકું છું, પણ કોઈ પણ પ્રકારનો
કોઈ જ શા માટે ? કોઈના રાગનો ઇલાજ શા ? આદત બીજી
પ્રકૃતિ છે; જે હું અરુચિકર અર્થહીન ખામતોથી ટેકાઈ ગયું, એને
પ્રકૃતિનાં ક્ષણિક કે ઉપર ઉપરનાં નખરાં ગણીને અવગણું, એ આ
અહં કેન્દ્રની સપાટી ઉપર મહેન્દ્રાએ ઉપગમેશા ભુજુડા છે એ
સમજું, તો હું મારા જીવનનાં આ નામગમ ચિનાનાં અલ્પ
તોફાનોથી અરપૃષ્ટ એવો સાદ્દી થઈ રહું. ચાલો, મારા અદમ-
અપ્રતિદુએ આ યાચાર-આવતાં જતાં—પેખીબોના કલમગાટ

પ્રત્યે માત્ર સિમ્ત કરવાની શરૂઆત થઈ ચૂકી । એ પંખીઓ જીડી જવાનાં છે—મને લાગે છે જીડી જાય છે. એઓ અલક્ષ્યમાં વિલીન થાય છે. અને હું એમના આગમન પહેલાં દતો તેવો રહું છું. આવી છે મહેન્દ્રાની ઈચ્છા. એ (પંખીઓ) આવે છે, જાય છે, અને

Time and the Hour run through the roughest day ! *

તરતિ શોફમાત્મવિદ્ । તરતિ ક્રોધમાત્મવિદ્ । અથવા-
ઉત્તમ તો તરતિ મોહમાત્મવિદ્. એ બધા ભાવ માટે આલશે, અને
'ભયો મોહરસ અ કે અ કે વિવર્ત' લિન્ન દયાના,
મૂલી નાટકતા નાટકની ઉર ગ્રહે મોહ માયાના.'

આ સર્વ મોહ છે, અને અ તે હું રહું છું :

'જિએતી માયા ખસી ગઈ, ઉરઆએ દહને છોડી।' એવી ઉર મહેન્દ્રાની ઈચ્છા ।

૩૬ લ'પટ,' કૃષ્ણ : ભકિતમાર્ગ

૧ ઈ એપ્રિલ, ૧૮૯૨

કૃષ્ણની લ'પટતા વિશે બહુ જોરસમજ છે. ભાગવતનો મહાગ્રંથ અને કૃષ્ણની ચરિત્રકથાએ પ્રમાણમાં બહુ પાછળના યુગનું સર્જન છે. વૈદિકયુગના અને તે પછીના જમાનાના કર્મક'ંડનું ખોદદર્શન ખંડન કર્યું. ખોદ અને જોઈ દર્શનોની સમકાલીન ધટના એ હતી કે કુશલતર બ્રાહ્મણોએ લોકસમૂહ માટે જોડેલો મહન તત્ત્વજ્ઞાનથી મુક્ત તેટલો જ અર્થહીન કર્મજાળથી મુક્ત એવો ધર્મ રચ્યો. એ ધર્મનું તત્ત્વ આ દક્ષણેથી મુક્ત હતું, પણ બાહ્યાકાર-વિધિમાં, અને પરંપરાશ્રયે-એનો પ્રચારલુપ્ત થતા જતા વેદ અને વેદાંત જોડે. સંબંધ સાધવામાં આવ્યો હતો. વૈદિક માન્યતાએના અવશેષમાંથી નામો, કથાઓ અને આવનાઓ લઈ લઈને એમાંથી નવી યોજના ઘડવામાં આવી હતી, અને એ યોજનામાં વેદોના જે પ્રાચીનતર ધર્મો મિત્ર પરિચિતિના લોકોને સમજાય એવા નહોતા તેનું પુન રુજીવન કરવામાં આવ્યું છે એવું મનાતું હતું. બ્રાહ્મણોએ મોટેભાગે સામગ્રી લીધી વેદ મંથા, રામાયણ-મહાભારતમાંથી, અને પૂર્વજોનું વિશાળ સાહિત્ય જે પરંપરામાં હતું એમાંથી. આ રચૂવટકમાં એમણે ભકિતમાર્ગનો પ્રાણ રેડ્યો. એ પ્રાણ એવો હતો જે કાઈ

* કાલ અને ક્યાક વસમામા વચમા દિવસમાંથી વરી જાય છે.

પણ પ્રજામાં, અમુક પરિસ્થિતિમાં, ગધકની દીપસળી ઉપર પ્રકાશન અને ઉઘ્મા પ્રજ્વલે એવી પ્રગલ્ભતાથી પ્રજ્વલિત થાય.

યુગો કિન્ન પ્રકારના હોય પણ પ્રત્યેક યુગમાં અંતવર્તી સમષ્ટિ : —અંતઃકરણ હોય છે, અને પ્રત્યેક યુગનો એ વિશિષ્ટ અંતઃકરણ — પ્રકાર એવો હોય કે એનો પ્રકાશ ગગનારોહી, દિવ્યલોકગામી, બને. જે યુગ નીતિપ્રધાન હોય તો તે નરવદ્દશી—આધ્યાત્મિક—ધર્મના ઉદયને અનુકૂળ બને. અનીપ્રતિધાન યુગનો ધર્મ પશ્ચાત્તાપ પ્રધાન હોય. નીતિઅનીતિ પરત્વે તટસ્થ રહેલા યુગમાં એમાંથી ઓય ધર્મપ્રકાર ન સહવે આવે. યુગ વિવિધ પ્રકારે પોતાની વિસદાય દષ્ટિ પ્રકટ કરે. એમાં નૈતિક કસોટીઓ (પરીક્ષાધારણો) ન હોય પણ હૃદય હોય. જે હૃદય અસંયત અને અસંરૂપ હોય, તો એમાંથી જનનની જ્વાલાઓ લામૂકે એ વિપયાસકત હોય, તો એવી રિથિતિમાં એ લીલામય વિનોદ કરે જ્યાં-હાને એને માદીમાં કે કાળા કાલસામાં ઘર્ષને ગળાવું પડે તો પણ—ગળાઈને સ્વર્ગીય : તત્ત્વોની શુચિતા પ્રાપ્ત કરે. એ વિનોદક શક્તિ વિપયો (વિપયાસકત) વસ્તુતત્ત્વોમાંથી એવું સંગીત પ્રકટ કરે જે એના દેહનો અને આત્માનો અશ બની જાય અને છેવટે એ સમગ્ર : વિશુદ્ધ બને. જે ગાંધી માણસ પાગલ માણસને પટ્ટાવવા ઇચ્છે હોય તેણે પાગલપણું સમજવું જોઈએ. અને પોતાની લાગણીઓને, પોતાના અવાજને અને પોતાની ચેષ્ટાઓને પાગલની લાગણી, અવાજ ચેષ્ટાઓની સમાન બનાવવા જોઈએ એવો જ છે કૃષ્ણનો લોક વચ્ચે વ્યવહાર, કારણ કે એ લોક અનીતિમય નહોતા જ પણ નિર્દોષ. અને નીતિઅનીતિ પરત્વે મધ્યસ્થભાવના હતા. ઈસુ ખ્રિસ્ત પશ્ચાત્તાપ કરનારા અનીતિમય જમાનામાં આવ્યો હોઈને પિતા જેવો ક્ષમાશીલ રહ્યો હતો. એથી જ એના વિશે કહેવાયું છે કે :

‘As man he pities my complaint,
His power and truth are all Divine.’ *

(Cowper, page 287)

* માનવ બની ક્રિયાદ પ્રત્યે
દયા દાખવતો હતો
નિજ શક્તિમાં ને સત્ત્વમાં
દિવ્ય છે એ સર્વથા.

ન નીતિમય-ન અનીતિમય એના લોકને ફરિયાદ કરવાની ન
 નહોતી પણ તે છતાં કૃષ્ણ માનવભાવે દયા દાખવતો અને એની
 - 'શક્તિ' અને એનું 'સત્ત્વ' સર્વથા 'દિવ્ય' હતું નિર્દોષ અને
 આશ્ચર્યચકિત ગોપીઓને આ દિવ્યતાની પ્રતીતિ કરવાનું તાત્પર્ય
 પેતા પ્રસંગમાં હતું, જ્યારે કોઈ દુર્વાસા પાસેથી પાછી ફરતી એ
 ગોપીઓને ન માનતાં છતાં માનવું પડ્યું હતું કે એ પોતાની સાથે
 લીલાવિલાસ કરતો કૃષ્ણ ખરેખર યોગી જ્ઞાનચારી હોય તો આજી
 થતાં વેત જ યમુનાનાં જળ હડી ચાય છે અને પોતાને માર્ગ
 કરી આપે છે

ઈશુ ખ્રિસ્ત માનવો વચ્ચે માનવ તરીકે રહેતો એ યુગે
 એન માં દિવ્યતા દોડી એ યુગ અનીતિમય હોવા છતાં પશ્ચાત્તાપ વડે
 એનું દિવ્ય દર્શન કરી શક્યો—કેમ કે પશ્ચાત્તાપ એ પણ નેત્ર
 છે એ પિતા પ્રભાણે ઠપકો આપતો અને ક્ષમા કરતો. કૃષ્ણ
 નારીઓમાં પુરુષ તરીકે રહેતો—કારણ કે એની આસપાસ બધા,
 નિર્દોષ અને નિપયમગ્ન નારી જેવા હતા જે યુગને નૈનિક દિવ્યતા
 નીરખવાની દષ્ટિ નહોતી, અને જે યુગ માત્ર પ્રભુની વશનમતો લાવક
 હતો, એ યુગને એ માનવ દેખાવો-રમણ જનીને મોહવનો, અદસ્ય
 રહીને પટાવનો (અનક્ષર રીતે પટાવનો) અને ઉન્નત બનાવીને
 - ઉદ્ધારનો ખ્રિસ્ત ઉદ્ધારક હતો, તો કૃષ્ણ પણ ઉદ્ધારક હતો એને
 કરવાનું હતું નિષ્ક્રિય પાનનકાર્ય - તથા (ત્રિમૂર્તિ) માંના
 નમર એનું

ક્રિશ્ન ધર્મપ્રચારકો-મિથાનરીઓ-કૃષ્ણસમ્રાટનું ખ્રિસ્તીધર્મ
 જોડે સામ્ય છે તે સાખી ન શકે એટલે એમાં અનીતિનાં તત્ત્વો
 ચીધોને એને નિંદે છે, અને એવો ઉતાવળો નિર્ણય કરે છે કે
 સમાનતત્ત્વો ખ્રિસ્તી મુસાફરો મારફત ભારતમાં પ્રવેશ્યા છે પણ
 જેની નિંદા કરે છે તેની સાચી સમજણ તેઓને નથી સેમિટિક
 એકશ્વરવાદ અને વૈષ્ણવોનો એકશ્વરવાદ જુદા જુદા દેશોમાં અને
 સંજોગોમાં પણ પ્રકૃતિપ્રેરિત પસંદગીના એક જ નિયમ અનુસાર
 ઉદ્ભવેનાં બનેલા છે, અને, બનેલો અનિમ ઉદ્દેશ એક હતો -
 તેથી સામ્ય અનિવાર્ય છે બને હતાને સ્પર્શીને પ્રભાવ પ્રસારે
 - છે, પણ ખ્રિસ્તીધર્મનો ભારતીય સંભાવડો જે વૈષ્ણવધર્મ,
 - તેને તો વૈદિક પરંપરાના અર્ધ-સ્મૃત અને ન સમજના અવશેષોની

અચ્ચે ઊગવું પડ્યું હતું, અને ભારતના પાત્રમાંથી છલકાઈને એના હિમાલયરૂપ કંદારને પેલે પાર વહેલા, બૌદ્ધ તત્ત્વનિષ્કર્ષ-રસના, શેષ કૃયાઓનું આધીકરણ કરીને વરાળ જેવો અર્ક ખેંચવાનો હતો. એણે જ્ઞાનોપદેશનો દાવો નહોતો કર્યો, એ તો તત્કાલીન વારતવિક જીવનના નૃત્યમાં શામલ થયો, અને કુશલતર પદવિન્યાસ અને કલાયુક્તિ દ્વારા નત્ર નર્તકવૃંદને એવી ભૂમિમાં દોરી ગયો જ્યાં રાસની લીલા સુંદરતર બની, દિવ્ય બની.

આવા ધર્મ સિવાય કોઈ અન્ય ધર્મનું ભૂમિમાં દૃઢમૂલ થવાનું સામર્થ્ય નહોતું. બૌદ્ધમત સ્વભાવે મૂર્તિભંજક હતો. એણે પરંપરાને ઉદ્ધવરત કરી અને દષ્ટિસમક્ષ શૂન્ય લૂનકાળ શેષ રાખ્યો, મહાન ઐતિહાસિક પ્રજના વંશજો આ સાંખી લે એવો સંભવ નહોતો. બૌદ્ધધર્મનો ઉદ્દેશ જ્ઞાતિનો અને જીવનના વિષમાન આકારપ્રકારોનો—એને રચાને સાંસારિક જીવનની અન્ધ કોઈ તંત્રવ્યરથા રથાપ્યા વિના—ઉઠેદક કરવાનો હતો; કારણ કે બૌદ્ધધર્મ હૃદયથી અને આકારથી યતિધર્મ—સંન્યાસીધર્મ—હતો. જે દેશોમાં લોકો જ્ઞાતિ વિના જીવવાને ટેવાયેલા હોય, જ્યાં બૌદ્ધમતના ઉઠેદક ઉદ્દેશના અવિરોધી એવા જીવનપ્રકારો પ્રચલિત હોય, ત્યાં આ ઉઠેદક પ્રવૃત્તિ નબ્બે. ભારતમાં તો, રચનાત્મકતાની આ ખામીજાણો આ બૌદ્ધધર્મ પોતામાં જ વિનાશખીજો લઈને જન્મ્યો હતો, એથી એણે પ્રચલિત જીવનવ્યવસ્થાને પોતાનું ખેંચેલું સ્થાન પાછું મેળવવાનો અવકાશ આપ્યો. બૌદ્ધધર્મે વિષાદમગ્ન આત્માને કોઈ રમણીય ભાવિજીવનની આશા ન આપી; માત્ર આપ્યું નિરીશ્વર સંન્યાસધર્મની ઉચ્ચતમ કોટિને જ લક્ષ્ય થાય તેવું આત્મનિર્વાણ.

લકિનમાર્ગે તરસ્યાં નેત્રોની સમક્ષ પ્રભામય વિશાળ મૂર્તિભાવ, અથવા આભાસ ખડો કર્યો, એ અર્થે પરંપરાગત તત્ત્વોનો કલ્પના તથા કવિતા જોડે સમન્વય કર્યો, અને એ રીતે ભૂતકાળને જીવંત કરવાનો પોતાનો યત્ન સિદ્ધ કર્યો. એણે સામાજિક સંઘર્ષનો વિલય કર્યો અને જીવનની વિષમાન વ્યવસ્થામાં શાંતિ અને સુખ રજાં છે એ ચીધી બતાવ્યું. એણે જીવનને સ્વકીય સંગીતથી મધુર બનાવ્યું, મધુર અને પવિત્ર સુખાનુભવો રચ્યા અને લોકમાં વહેવ્યા, અને લોકોને કહ્યું ને શીખવ્યું કે જો જો સમાજપટના જે તથાવાથુ-

‘વિદ્યમાન છે તેને તાજુશો તોડશો નહિ । એણે સમાજતંત્રને અને નીતિતંત્રને ધર્મથી અલગ તારવ્યાં, અને બધાં પડખોપડખ રહી શકે એમ શીખવ્યું. ભક્તિ નહોતી ગૂઢ રહસ્યમય કે નહોતી બદ્ધિબદ્ધ કરનારી. એ હતી મધુર જીવનસરિતા જેમાં ઉચ્ચ વર્ણનો નરસિંહ મહેતો અને નીચ વર્ણનો ઢેઢ બને, હું આ વર્ણનો ને તું બીજા વર્ણનો એવો કલહ કયાં વિના, એક સાથે ગાત્રોને પખાળી શકે; એ હતી મધુર સરિતા જેનાં વ્યાધિદારક ઔષધથી ભર્યાં જળનો ઉપયોગ લાભદાયક બને, અને જેના ઉપયોગમાં જળના વ્યાધિદાર ગુણોથી પોતાની બીમારીને મટાડવા ઈચ્છતા, અનીતિમય કે નીતિમાં તટસ્થ એવા, જનોને અવમાનનાનું કે આત્મગર્હણનું હૃદયશૂન્ય વેડવાનો પ્રસંગ જ ન આવે, ભક્તિનું ભાવિ સુખમય અને નિશ્ચિત હતું—સ્વર્ગમય શ્રદ્ધાની વજ્રશિલાના પાયા ઉપર એની રચના થઈ હતી. આવી રચનાવાળા ધર્મમાં એની મહાન પ્રબલ શક્તિનો પુરાવો અતર્ગત હતો, અને એની એ શક્તિએ, જ્યાં એનું પ્રથમ ઉત્થાન થયું તે ભૂમિ માટે જ અનનુકૂલ નીપડેલા ઔદ્ધર્મના મદાતરંગને, ભક્તિના ઉછાળામાં દબાવીને દૂર દૂર વિવિકત પડેલા પૂર્વદેશોમાં ધકેલી દીધો. આ વિધાનનાં બાલ પ્રભાણો પણ છે, પણ એની હું ચર્ચા નહિ કરું.

૨ જ એપ્રિલ, ૧૮૯૨.

ભક્તિમાર્ગનો ઉદ્ભવ થયો જે પૌરાણિક યુગ કહેવાય છે એ સમયમાં. એ સમયના દેવોની કલ્પના અમુક ઉદ્દેશ માટે—ભક્તિ માટે અને પૂજા માટે—કરવામાં આવી હતી, માત્ર નિરમય અનુભવવા માટે તો નહિ જ. જે વેદના દેવો છે તે જ, નામથી તો, આ યુગના દેવો છે, પણ એમનું સ્વરૂપતત્ત્વ તદ્દન જુદું છે : દા. ત. વિષ્ણુ વેદમાં સૂર્યદેવ હતો તે અહીં ત્રિમૂર્તિના એક દેવ તરીકે દેખા દે છે—અને એમ બીજા. પૌરાણિક દેવો પૂરેપૂરા કલ્પનાકલાપમય છે, જો કે એ કલ્પનામાં કવિતા છે. પુરાણકલ્પિત શિવ અને વિષ્ણુ ઈત્યાદિનું વૈદિક સાહિત્યમાં કે રામાયણ-મહાભારતમાં કંઈ સ્થાન નથી : પ્રાચીન સમયમાં યજ્ઞનો કર્મવિધિ એમને સમર્પિત નહોતો. ભારતનાં બૃહદ્ વીરકાવ્યોને એમની જાણ હોય તેમ જણાતું નથી—જ્યાં જણાય છે તે ભાગો પ્રક્ષિપ્ત ભાગે છે. ઔદ્દર્શનની પૂર્વે કે એના સમકાલે આ દેવો હોત તો ધર્મમુધારાના એ મહાન નેતાએ એમના ઉપર પ્રકાર

કચો હોત. પણ બૌદ્ધદર્શને નથી એમની ટીકા કરી કે નથી એમને
હિલ્લેખ કચો. એટલે એ તે પછીના છે. પણ કાલિદાસ, ભવમૂર્તિ
વગેરે અન્ય કવિઓથી પહેલાના કવિઓએ આ પુરાણકલ્પિત દેવોને
નમસ્ક્રિયા કરી છે, અને મૂર્તિપૂજા એમને સ્વીકાર્ય અને સત્કાર્ય હતી
એમ લાગે છે. આ કારણે આપણે કહી શકીએ કે બ્રાહ્મણ ધર્મનો આ
અભિનવ આરંભકાર બૌદ્ધધર્મથી પહેલાના નહોતો, અને તે પછીનો
તો પણ બહુ પછીનો નહોતો.

ભક્તિમાર્ગ આદિના સમય વિશે મેં જે કહ્યું તેથી એનો
કિશ્કિન મંત્રોમાંથી ઉદ્ગમ થયો એ તકનીકીન તર્કનો પણ નિરાસ
અર્થ જાય છે; કારણ કે કાષ્ઠસ્થ એ સમય પછી ઘણો મોડો જન્મ્યો
હતો. પ્રથમ આરંભ પછી સતતક્રમે પોપણ પામેલો-એકાએક નહિ
પણ ઈ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ થી ૧૦૦ સુધી ક્રમશઃ વિકસેલો, બ્રાહ્મણ
ધર્મનો આ નવો રૂપો-મેષ વધ્યા કચો, પરિપક્વ બકિતનાં વિપુલ
દિરંગી-અનેકરંગી-પત્રપુષ્પોથી સમૃદ્ધ તરુઓનું મહાવન ખનવા સુધી
વધ્યો. વિવિધ પ્રકારની સામગ્રીએ આ વિકાસમાં ફાળો આપ્યો હોવો
જોઈએ, અને, શિવની બાબતમાં બન્યું તેમ, દેશજ આનાર્થ પ્રજા-
ઓના પૂજાપ્રકારો પણ સર્વસંગ્રાહક સપ્તધર્મમાં પ્રવેશ પામ્યા હતા
કારણ કે સર્વદેવનમસ્કાર એનો ઉદ્દેશ હતો અને સમાજ માટે
માનવહૃદયમાં નવું દેવમંદિર રચવું એવી એની ઉમેદ હતી. એ
મંદિરમાં, જેવી હૃદયની વિવિધતા હતી તેવી, વિવિધતા હતી.
નારીને માતા-દેવીમાતા-મળી. શકને અને અસુરવૃત્તિના જનને એના
જીવનને અનુમોદન આપતી ચડી મળી. પ્રશુઓને એનો, મોટે ભાગે
વૈશ્યોએ સ્વીકારેલો, કૃષ્ણ મળ્યો. ક્રોધન બ્રાહ્મણોને એમનો ક્રોધન
શિવ મળ્યો; એનું પોતાના ભક્તોના જેવું જીવન હતું; એ ભાગ પીને
મસ્ત રહેતો, એ જ્યાં ઉગ્ર તપસ્વીઓ રહેતા એ સ્મરણમાં રહેતો,
અને જે લોકો જીવનક્રમના આકૃતતમ પ્રકારમાંથી નીકળીને કૃષ્ણના
શુચિર પ્રેમપ્રસંગો પર્વત ન પહોંચી સક્યા તેમની શાવટ ખાતર
પ્રજનનબાપારના નગ્નતમ સ્વરૂપના પ્રતીક તરીકે પૂજ્ય બન્યો
હતો. એક પ્રકારે કે અન્ય પ્રકારે હૃદય પૂજાભાવભર્યું બન્યું હતું.
અમુક એક તરવને માનવની પોતાની, નૈતિક અથવા નીતિ-અનીનિના
જ્ઞાન વિદ્યાની, જે ભાવનાઓ હતી તેના જ સંજોગવર્તુલના કેંદ્રમાં
રહેલા, પણ હિન્તતતર, એવા તરવની એ પૂજા હતી. આ ભાવનાઓને

હાથ અડગાનવો નહોતો જે સમાજે હજી તાજેતરમાં યૌદ્ધધર્મની અપાધિર્નતાને વધ વી હતી સામાન્ય સસારી લોકોના ધર્મમાં નિરત નહિ એવો, નિશાલ વર્ગ સમજી કે સમાજી ન શકે એવા નૈતિક પ્રેરકબળો ધડના કે ટકાવના માટે પૂરતી સામગ્રી જે સમાજ પાસે નહોતી એના સમાજમાં જે ભાવનાઓ પ્રચલિત હતી તેના ઉપર હલો કરવો એ વ્યર્થ હતું, (એના લોકોની એ ભાવનાઓમાનુ ઉચ્ચતર કે દ્રવ્યની તત્ત્વ દેવસ્વરૂપે આરાધ્ય બન્યું હતું, એણે હૃદયમાં પૂજ્યભાવ પ્રદાન્યો હતો)

૩ જી એપ્રિલ, ૧૮૯૨

હમણા જ તનસુખભાઈ અહીં આવ્યા હતા એમણે મને જણાવ્યું કે જો ભાગરકરે હસ્તલિખિત પ્રતોની નામાવલિ કરી છે તેની આગળ જે પ્રસ્તાવના મૂકી છે તેમાં તેમણે બનારી આપ્યું છે કે પ્રાચીન ભાષે માના એકમા—એટલા પ્રાચીન અર્થમાં પણ—શંક અને વૈષ્ણવ સપ્રદાયોનો ઉદ્ભવ છે મેં હજી હમણા જ—કાલે—નોંધતા મારા મત જોડે મળતી આવતી આ હકીકત જાણીને મને આશ્ચર્ય નથી થતું ભાષ્યો પ્રાચીન છે, પણ યૌદ્ધધર્મથી જૂના નથી, અને એ અરસામાં આ સપ્રદાય હોય એ સાવ સમજાય તેની વાત છે મારા દૃષ્ટિમિદુષ્ટી મને આ પુરાવો ઉપયોગી બને તો તે એક જ કારણે—આ દેવકલ્પનાઓનો વિકાસ કેની રીતે થયો એ જાણવા માટે સરોધનની દિશાનુ એથી સૂચન મળે છે એ કારણે મારા ખ્યાલ એવો છે, અને એ માત્ર ખ્યાલ જ છે કે વિષ્ણુ એટલે સુધી અને રુદ્ર અને કાલ્યા (ચંડના અર્થમાં કે અનંત તત્ત્વના અર્થમાં) એવા જે થોડાક વૈદિક દેવો હતા તેમાંથી પૌરાણિક દેવોની રૂપનાની જળ મૂલ્યવામાં આવી, અને આરભમાં એ મૂલ્યણી આટલા દેવોની આસપાસ જ હોની જોઈએ પચાસતન દેવો વૈદિક દેવોના જ નામનીરી છે, અને પ્રથમ તો એ દેવો જ, ત્રિમૂર્તિની સરલ કવિત્વમય કલ્પના સાથે, દૃષ્ટિસ્પર્શ ખરા થયા હશે જ્યારે એ દેવોની મૂર્તિ પૂજના માટે મંદિરો રચાયા ત્યારે દેવકલ્પનાનો વિરતાન કવિઓ, તત્ત્વશાસ્ત્રીઓ અને અચલેખકોના હાથમાંથી ગયો હશે, અને એ પૂજકોના હાથમાં ગયો હશે, અને પૂજકોએ લોકોની નવરાસની વાતોમાંથી, વાર્તાઓમાંથી અને લોકોની વહેતી ઉપજાવટ—માંથી પોતાનું વણાટકામ ઉપજાવ્યું હશે

મંદિરો અને પ્રતિમાઓ

મારા જણવા પ્રમાણે ભારતનો સિલ્પકલાકાસ બૌદ્ધધર્મની પહેલાંની કંઈ જ હકીકત નોંધતો નથી, એટલે એ શક્ય છે કે તે પૂર્વના આર્યોને મંદિરો ખપ નહોતો—અને એ તર્ક બહુ સૂચક છે. મંદિરો કોઈક અગ્નિપ્રસ્થ પ્રદેશોમાંથી આવ્યાં; હિંદુકુશની પેલે પાર વસતી મૂર્તિપૂજક પ્રજાઓ સાથે ભારતનો નિઃશંક કોઈ વ્યવહાર આવ્યો હતો એટલે મંદિરોની એ મૂર્તિપૂજક પ્રજાઓમાંથી આપાત થઈ અથવા સૂચના મળી. આવી મૂર્તિપૂજક પ્રજાઓ ત્યાં હતી એ તો બાઈબલથી અને અન્ય પ્રમાણોથી સ્પષ્ટ જણાય છે : મીકા હતા, શમનો હતા અને મિસરીઓ પણ હતા. એમ પણ હોય કે વૈદિક દોકોના વિધિ ખુલ્લી જગ્યામાં કરવામાં આવતા હતા, તેથી બૌદ્ધધર્મના સાધુઓનો જ્યાં સંપ્રદાય થતો અને નિવાસ રહેતો તેવા મોટા મઠો અત્યે વળેલી ડેળ માટે એ વિધિઓ નકામા હતા. જો તો પણ મંદિરોના શોખીન હતા એમ જણાય છે. મંદિરો રચનાની આ હરીકાષ્ઠની દોડમાં કોણ અસહ્ય પહેલો હતો અને કોણ કોની નકલ કરનારો હતો એ તો મારું આજ સુધીનું જ્ઞાન બતાવી શકે એમ નથી. આ વાતનો હું જાણી નિર્દેશ કરું છું તે એટલું સૂચવવા માટે કે મંદિરોનું મૂળ પરદેશમાં શોધવું એથી અન્ય વિરુદ્ધ પણ શક્ય છે. પણ પ્રતિમાઓનું મૂળ શોધવામાં આવેલું વિકલ્પ હજી મને દેખાયો નથી. આકારહીન શિવની મૂર્તિ (શિવલિંગ) તે કદાચ એક અને અનન્ય ભારતીય મૂર્તિ હોય—અને એ ભારતના આદિવાસીઓના ખ્યાલ અને એમની કલાથી તદ્દન સંગત છે. મૂર્તિનું મૂળ પરદેશમાં હોય, પણ એની વિગતોની ખિલાવટ પૂરેપૂરી ભારતીય છે અને ભારતીય પ્રણાલિકા ઉપર જ રચાયેલી છે. અને એમાં બુદ્ધની જે સાદી મૂર્તિ પૂર્વ પૂર્વ અને દક્ષિણ એશિયામાં ઉજાગ્રવલ દીપદંષ્ટિ જેવી સંચારી રહી હતી એને ઢાંકી દેવાનો હેતુ હોય.

મહાદેવોના ઝાઝોળ નામના મત્સ્યદેવની દિશામાંથી એક આશ્ચર્ય કર સૂચન સાંપડે છે : ક્ષિત્રિસ્તાઈનેના આ રાષ્ટ્રીય દેવનું ચિત્ર વેબસ્ટરના શબ્દકોશમાં છે તે જરાબર આપણા મત્સ્યાવતાર જેવું છે. ઉપરાંત એ ચિત્રમૂર્તિએ યજ્ઞોપવીત પહેયું છે, અને એ ઘડોળના ચાર

તરતમાં અંખ, કમલ, ચાંદ, અને પદ છે. મને લાગે છે આઈ
વેબસ્ટરની કંઈક મૂલ્ય દોષી ભોંઈએ : યદ્દીના દેવને બદલે ભારતીય
દેવ આપ્યો છે. પણ વેબસ્ટર સાચો દોષ, તો તો આખી પદ્ય
વિરમકારક છે, અને એ દિશામાં સંશોધન પછી જે કંઈ નિર્ણયો
લેવાય તેની સત્યતાની પ્રતીતિ દરાવવાને સમર્થ છે. (રિપબ્લિક એન્સાઈ
ક્લોપીડીયા ૫. ૧૫૧, પાદનોંધ ૪૫ જુઓ.)

૪મી એપ્રિલ ૧૮૬૨,

ભારતીય પ્રતિભાપૂર્ણ અન્ય દેશોથી અલગ હોવી રહે એવું
દર્શાવતી એક સંભાવ્ય પ્રતિપત્તિ રચી શકાય એમ છે. એ આ પ્રભાવે
છે. આદ્યજુષ્મં બોદ્ધ અને જન દર્શનો વિરુદ્ધ લડત મધ્યથી તે
એ દર્શનોના જ ક્ષેત્રમાં ચલાવી હતી. એ બેએ મંદિરો રચ્યા,
તો બ્રાહ્મણોએ પણ મંદિરો બાંધીને સરસાર્થ કરી. બોદ્ધ અને જન
મંદિરોને તો મૂર્તિ ધરીને પૂજવા જેવા વીરતરો લખ્યા હતા.
આદ્યજુષ્મં પામે એવા મદ્યથીરો નહોતા. એટલે એણે દિવ્ય સક્રિય-
થીની મૂર્તિ દર્શાવી—‘ત્રિમૂર્તિની’ દર્શના કરી. પરમ દિવ્ય સક્રિયતા
ગણ કામોને કલારૂપી કાવ્યમાં મૂર્તિ કર્યાં અને ખીલ્યાં. એ રીતે
અન.સંખ્યામાં અધ્યાત્મ પ્રભાતના દેવ તરીકે પૂજવાના દોષ છે. હંમેશા
એ દેવનું વાદન છે જે સંભવતઃ પ્રાતઃકાલે ઝીડના બેવામાં આવ્યા
દોષ અને ઉપકાગ જેવા તાત્કાલિક દોષ; જ્યારે સાયંસંધ્યાના
આરંભ દેવ છે વિષ્ણુ આમરજી સાયંકાળના દેવ, વર્ણમાં કૃષ્ણ,
મરુવાદન—મરુડો સાંજે ઝીડતાં હશે. અ તે તો રામાયણ-મદ્યમાનતા
વીર્યુઓને સ્વરૂપે કાલ્પનિક વિધ્યુતે સજીવ બનાવ્યા હોય, અને એના
સમગ્ર પરિણામને અનુસરતી પ્રતિભાઓ દર્શાઈ હોય, બચાઈ હોય
અધ્યુગાદાઈ હોય. શિવ તો રાક્ષસોના આકારહીન દેવ છે; આદિવાસીઓને,
રાત્રીએ થતા દુઃખવાળા દરમ્યાન સંજનાની, સંહારક સક્રિય

અને પ્રતિમાઓ ધ્યાનરૂપેના મંદિર-પ્રતિમાને મુકામને પૂર્ણતર અને સ્વચ્છતર છે એમાં કાણુ અસહ અને કાણુ નહિ કરનાર એનું સ્વચ્છ સંપડે છે.

*

*

જેને (સરસ્વતીચંદ્ર મનિ) માન્યતુર મૂર્ખતા અને અણુદક્ષની લૂટ કહે છે, એ મારી રીત, મારા ઉત્સર્ગસિદ્ધિના તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ, મારા જ અદ્વ-કેન્દ્રના સદૃશ અને રુચિકર ઉત્સર્ગ સિદ્ધ કરવાના મારા સલાહ પ્રપ્તોનું પરિણામ છે. મેં મારા ઉત્સર્ગનો-અન્યાર્થે આત્મવ્યયનો-આરંભ ઘેરથી જ કર્યો છે. Charity must begin at home. હું આ લૂટને અને આત્મવ્યયને વચ ઘાઉં છું, ત્યારે મારે ઉચ્ચાભિ-લાપ તૃપ્ત થાય છે મારી આસપાસના વાતાવરણમાં મારે આ રીતે વ્યય થાય છે એ જ્ઞાન મને પરમ આનંદથી પ્લુત કરે છે મારા માતાપિતા પોતાનું કર્તવ્ય પૂર્ણ કરે છે કે નહિ એનો મારે વિચાર શા માટે કરવો જોઈએ! મારું કર્તવ્ય મારી શક્તિ અને સ્થિતિના પ્રમાણમાં છે, અને માતાપિતાને ઉપદેશ આપવો એ મારું કર્તવ્ય નથી, મારી શક્તિઓનો વ્યય કરવાનો સમગ્ર વિધિ એમના ચિત્તની શાંતિમાં પરિણમે છે, અને મારા માતાપિતા આદિમાં સ્વયં ખપી જવામાં મારી ભૂલ થઈ હોય તો એ રીતે ગયેલી લક્ષ્મીને મારે એ જ વચન કહેવાનું છે જે હરિશ્ચંદ્રે પૃથ્વી વિધામિત્રને આપી દીધી ત્યારે પૃથ્વીને કહ્યું હતું :

यकं क्षमस्व मम दुर्णयमेतमेव ।

त्यक्ता मया यदस्ति दुर्लभपात्रलोभात् ॥ *

સમષ્ટિમાં અને વ્યષ્ટિમાં કર્તા ઈશ્વર છે, હું નહિ; અહમ્-અગ્રે તો સાક્ષી બનીને સંસારના આવર્તોને માત્ર જોશ કરવા અને આશ્વા કરવા ! હમણાં જેનું વહન કર્યું એ આખા નાટકનો લૌકિક અને વ્યાવહારિક દૃષ્ટિનિર્દુષ્ટી સંક્ષેપ હું એક વાક્યમાં કરું :

‘ સંયુક્ત કુટુંબ સંયુક્ત ઉપદ્રવ નીચડે-સિવાય કે તમે લેરા પણ હતરાજી વિના સર્વપક્ષી ત્યાગ કરીને એમાં જીવનનાવ કુચળનાથી ચલાવો, અને સાથેસાથ એ કાળજી પણ રાખો કે કુટુંબની અન્ય વ્યક્તિઓ એકબીજા ઉપર જીવન કરે નહિ; કારણ કે જો, કે એમની સમાધાન

* મારે હું માફ કર ફર્નિશ એકલો આ
જે આ તને તરું હું ફર્નિશપાત્રલોભી,

હરતમા યજ્ઞ, ક્રમલ, ચક્ર, અને પદ્મ છે અને લાગે છે આર્મા વેબરટરની કષ્ટક બૂલ હોવી જોઈએ: યદ્દીના દેવને બદલે ભારતીય દેવ આપ્યો છે. પણ વેબરટર સાચો હોય, તો તો આખી બટના વિસ્મયકારક છે, અને એ દિશામાં સંરોધન પંત્રી જે કષ્ટ નિર્ણયો લેવાય તેની સત્યતાની પ્રતીતિ કરાવવાને સમર્થ છે. (રિમથકૃત એન્સયન્ટ હિસ્ટરી પૃ. ૧૫૧, પાદનોંધ ૪૫ જુઓ.)

૪થી એપ્રિલ ૧૮૯૨.

ભારતીય પ્રતિમાપૂજા અન્ય દેગોથી અલગ જાતી રહે એવું દર્શાવતી એક સભાગ્ય પ્રતિપત્તિ રચી શકાય એમ છે એ આ પ્રમાણે છે. બ્રાહ્મણ્યુધર્મ જોઈ અને જૈન દર્શનો વિરુદ્ધ લડન ચલાવી તે એ દર્શનોના જ ક્ષેત્રમાં ચલાવી હતી એ બેએ મદિરા રચ્યા, તો બ્રાહ્મણ્યુએ પણ મદિરા બાંધીને સત્સાઈ કરી. જોઈ અને જૈન મદિરાને તો મૂર્તિ ધડીને પૂજવા જેવા વીરનરો લક્ષ્મ હતા. બ્રાહ્મણ્યુધર્મ પાસે એવા મદાવીરો નહોતા. એટલે એણે દિવ્ય શક્તિત્ર-થીની મૂર્તિ રૂપી—‘ત્રિમૂર્તિની’ કલ્પના કરી. પરમ દિવ્ય શક્તિનાં ત્રણ કાર્યોને કનારૂપી કાવ્યમા મૂર્તિ ક્યાં અને ખીલવ્યા. એ રીતે પ્રાત સધ્યામાં બ્રહ્માને પ્રભાતના દેવ તરીકે પૂજવાના હોય છે. હસો એ દેવનું વાદન છે જે સહવત પ્રાત કાલે ગડના જોવામાં આવ્યા હોય અને ઉપ કાગ જેવા તામરણના હોય, જ્યારે સાયસધ્યાના આરાધ્ય દેવ છે વિષ્ણુ સ્વામવર્ણ સાય કાળના દેવ, વર્ણમાં કૃષ્ણ, ગરુડવાદન—ગરુડો સાંજે જોડતાં હશે. અતે તો રામાયણ-મદામાગ્નના વીરપુરોને સ્વરૂપે કાલ્પનિક વિષ્ણુને સજીવ બનાવ્યા હોય, અને એના સમગ્ર પરિધામને અનુસરતી પ્રતિમાઓ દરપાઈ હોય, ધડાઈ હોય શાણગારાઈ હોય શિવ તો રાક્ષસોના આકારહીન દેવ છે, આદિવાસીઓને, રાત્રીએ ચતા હુમલાઓ દરમ્યાન સહજાતી, સદારક શક્તિની જૂમરાણો અને ચીતકારો સાથે શિરને સખધ છે આપણા દરેક દેવને ચાર હાથ છે—ચમ્પમાં ચાર બાજુ બેસીને નિજ કાપ કરતા ચાર ઋત્વિને પરથી ચાર હાથની દરપાઈ સૂત્રી હોય એથી પહેવાના જે અવતારો હતા તે જૂતકાવીન પરપરાના અચરેષો હોય, કે વિદેશીય સપર્કના પ્રભાવની દેણુગી હોય, કે સ્થાનિક બટનાઓના સ્મારક તરીકે ગૌરવહારી પદવી પામ્યા હોય જોઈએ અને જોઈએનાં મદિરા

અને પ્રતિમાઓ ધ્યાનપોતા મંદિર-પ્રતિમાને મુકામને પૂર્ણતર અને સ્વચ્છતર છે એમાં કોણ અસહ અને કોણ નહિ કરનાર એનું સૂચન સાંપડે છે.

*

*

જેને ('સરસ્વતીચંદ્ર મનિ') માન્યતુર મૂર્ખતા અને અણુહકની લૂટ કહે છે, એ મારી રીત, મારા ઉત્સર્ગસિદ્ધિના તરવચાનની દૃષ્ટિએ, મારા જ અહં-કેન્દ્રના સદૃશ અને રુચિકર ઉત્સર્ગ સિદ્ધ કરવાના મારા સભાન પ્રયત્નોનું પરિણામ છે. મેં મારા ઉત્સર્ગનો-અન્યાર્થે આત્મઅપનો-આરંભ ધેરથી જ કર્યો છે. Charity must begin at home. હું આ લૂટને અને આત્મઅપને વથ યાઉં છું, ત્યારે મારો ઉચ્ચાભિ-લાપ તૃપ્ત થાય છે. મારી આસપાસના વાતાવરણમાં મારો આ રીતે વ્યય થાય છે એ જ્ઞાન મને પરમ આનંદથી પ્શુત કરે છે. મારા માતાપિતા પોતાનું કર્તવ્ય પૂર્ણ કરે છે કે નહિ એનો મારે વિચાર શા માટે કરવો જોઈએ? મારું કર્તવ્ય મારી શક્તિ અને રિયલિટી પ્રમાણમાં છે, અને માતાપિતાને ઉપદેશ આપવો એ મારું કર્તવ્ય નથી. મારી શક્તિઓનો વ્યય કરવાનો સમગ્ર વિધિ એમના ચિત્તની શાંતિમાં પરિણમે છે, અને મારા માતાપિતા આદિમાં સ્વયં ખાપી જવામાં મારી ખૂબ યત્ન હોય તો એ રીતે ગમેલી લક્ષ્મીને મારે એ જ વચન કહેવાનું છે જે હરિશ્ચંદ્રે પૃથ્વી 'વિધામિત્રને આપી દીધી ત્યારે પૃથ્વીને કહ્યું હતું :

एवं क्षमस्व मम दुर्णयमेनमेव ।

त्यक्ता मया यदसि दुर्लभपात्रलोभात् ॥ *

સમષ્ટિમાં અને વ્યષ્ટિમાં કર્તા ઈશ્વર છે, હું નહિ; અહમ્-અગ્રે તો સાક્ષી બનીને સંસારના આવર્તોને માત્ર જોયા કરવા અને માણ્યા કરવા । હમણાં જેનું વર્ણન કર્યું એ આખા નાટકનો લોકિક અને વ્યાવહારિક દૃષ્ટિમિંદુગી સંલેપ હતું એક વાક્યમાં કરું :

‘સંયુક્ત કુટુંબ સંયુક્ત ઉપદ્રવ નીચડે-સિવાય કે તમે લેશ પણ અંતરાશ પિના સરંપક્ષી ત્યાગ કરીને એનાં જીવનનાવ કુચળનાથી ચલાવો, અને સાથેસાથ એ કાળજી પણ રાખો કે કુટુંબની અન્ય વ્યક્તિઓ એકબીજા ઉપર જુગ્મ કરે નહિ; કારણ કે જો, કે એમની સમાધાન

* મારો દ્વં માફ કર ફર્મ એકલો આ
જે આ તને તરું ॥ દુર્લભપાત્રલોભે.

ન કરો જાણનારી અધ રીતો ચાલવા દો તો તેઓ જુલમ કરે જઈ અને વિશેષમાં એ પણ ખરું કે જો તમે તમારા ત્યાગનાં મુદર ફોડો, શાંતિ અને મનમેળ, પામવા ઇચ્છતા હો તો તમારે કરવા પડતા ત્યાગની બહાઈ કે ફરિયાદ કરવી નહિ, મૂક-ત્યાગનું શ્રવ્ય-દ્રશ્ય ફળ મળે-કુદ્યમમાં શાંતિ અને સવાદિના મળે-એ જ પર્યાપ્ત છે'

૩૦મી મે, ૧૮૯૨

પુસ્તક—ખરીદી

આજ સુધી હું પુસ્તકોની નોંધ રાખતો અને વધારેતે રહ્યો છું, અને એ નોંધમાં હજી ઉમેરો અવગણ્ય થયા કરશે. એમાં ધોરણ આ છે પુસ્તકો ખરીદનાં એ અનેકવાર મેં વિશેષ અને ખીનજડગી શોખ અને છે, કુટેર નીચે છે જ્યારે મને એકાદ પુસ્તક ખરીદવાની લાલચ થાય ત્યારે ત્યારે તરકાલ પૈસા ખરચીને એ ખરીદતો નથી, પણ આ નોંધમાં ટપકાવું છું. એથી મને શા નોંધ રહે છે કે જ્યારે એ પુસ્તક ખરીદવાની ખરી જરૂર લાગશે અને શક્તિ હશે ત્યારે ભૂંચી નહિ ઉપરાંત જ્યારે ખરી નિવૃત્તિ લઈશ અને મારું પુસ્તકાલય વસાવવું અનિવાર્ય બનશે ત્યારે આ નોંધથી સારા પુસ્તકો પસંદ કરવા માટે સારું ક્ષેત્ર તૈયાર હશે એ અવસર આવે, ત્યારે એક ખીજે મુઠો પણ ખાનમા રાખવો પડશે જીવન લગુર છે-મારું રિગેપત હું રમણીકને લખાના માટે પૈસો મૂકતો જઈ, પણ મરણ પછી એક દિવસ પણ લખાવી શકું નહિ શક્ય હોય તો આવું સાતત્ય સાધવું એ મારું કર્તવ્ય છે એ આ પ્રકારે શક્ય છે મારા પુસ્તકાલયમાં એના પુસ્તકો પણ હોય જે એના કબજામાં આવે ત્યારે એના પર નજર પડતાં જ એના હૃદયને લોભાવે અને મનને આકર્ષે એ આકર્ષણ વાચન દરમ્યાન વધવું અને ટકવું-પોષાવું જોઈએ. વાચન કરતો એની આવી ખાતરી થઈ, એટલે એ વાચન દ્વારા શિક્ષણ એને આપોઆપ મિના મહેનતે મળી રહેશે જે વસ્તુઓ ઉચ્ચ અભિવાદ્ય જન્માવે અને રિક્તસાવે, જે વસ્તુઓ સિદ્ધિ અને કલાતરવોના ઉદ્દેશ, વિમલ અને નિનિગેય પ્રત્યે દારી જાય, સુદ્ધને માનથી અને કાર્યપદ્ધતિઓથી ભરે, હૃદયને ધર્મગામી અને વિકસિત કરીને સાંસારિક વિધોની સામે બળવાન બનાવે, ચારિત્રને ધરે અને વર્તમાન તથા ભાવિ સુખને નિશ્ચિત કરે આવી બાબતો,

એમ ઉદાનમાં લતાઓ હોય તેમ, પુસ્તકોમાં સુદર અને મોઢક સ્વરૂપે વેરાયેલી, વ્યવસ્થિત ગોઠાયેલી હોતી જોઈએ સૌદ્યમ્ય અને ક્રોધમય મોઢક લાવતી કવિતાએ આ નશ્વર-તથા અન્ય શાશ્વત-જીવનના બલપ્રદ ભયોન્નત તરંગોને જોડે નૃત્ય કરવું જોઈએ. આ કર્તાએ પૂર્ણ કરાના સર્વે પ્રાપ્તો મારે કરવા જોઈએ.

गृहीत इय केदोषु मृत्युना धर्ममाचरेत् ।

રમણીકે પેતાની, કુડું મની, દેશની અને ઈશ્વરની સેવા કરવાને સમર્થ બનવું જોઈએ, અને મહામહિમા અપી જવામાં આનંદ માણના-માણતાં શીખવું જોઈએ. અહીં 'અકમ્'ની ઇચ્છા છે, એની દૂતિ પહેતાં અકમ્ સાસને મહેન્દ્ર પોતામાં સમરે, તો મહેન્દ્રની જેમી સદ્દારક ઇચ્છા-તથાસ્તુ ।

કવિતા અને તત્ત્વજ્ઞાન

સાચા તત્ત્વજ્ઞાને હં યને મધ્ય ન હોત તો હૃદય સિદ્ધતરંગની પ્રભાણે જીજ્ઞે ને પડે, જીર્ણમુખ બને. હં યને ધન્યારાં બીજ તત્ત્વો છે (૧) જીવનમજ્જે, (૨) કવિતા, (૩) ધર્મ સન્નિગમાં વશ-સરકારનો સમાવેશ થાય છે હં યને કેળવવાનાં આ અનિવાર્ય સાવનો છે, અને કારણો તથા પરિણામો પરત્વે પરિવર્તનની ન છે કવિતામાં સમાવેશ થાય છે એ ગુણગુણ અને દોષદોષ, સ્વભાવિક અને કૃત્રિમ મનોવૃત્તિઓનો અને કદના-આભાસોનો, જે વેતાલની આંકે બરકર શક્તિ વડે માનવ હં વ ઉપર શાસન કરે છે, અને જનાં, સન્નિગ હોતા કે ન હોતાં, પલટયા કરે ॥ ધર્મ એ કવિતાની તરુણ પછીની પ્રોઠ અવસ્થા છે, હૃદયની અસ્થી જાતા પહેલાં બહારથી જોઈ છે અને તત્ત્વજ્ઞાનના ત્રાંતપાલવને સ્પર્શે છે અને કવિતા એમાં ભળી જતા છે એ કવિતા કરતાં ઓછા વિપર્યયશીલ છે, જનાં વિકાસ દરમ્યાન બ-લે છે, અને કાંઈક વાર આકર્ષિતક બટનાના પ્રસંગથી પોતાના સમગ્રકોરને ઉપધારી-પનટાવી દે છે તત્ત્વજ્ઞાનનો વિકાસ પણ ધર્મના વિકાસમાં પ્રત્યક્તા વિકાસજ્ઞેગોને વશ રહે છે, પણ એકાગ પરિપક્વ અને પરિણુન થયા પછી વજ્જાત્ રહે છે, જે એનો વિકાસ અટકતો નથી પણ પરિપાક પછીના આ ઉત્તર વિકાસને અંગે આ વિશિષ્ટતા છે કે, નદીતીર્થનાં કેટલાક વૃક્ષોની આંકે, એ એક પ્રગતિકર અવિચ્છિન્ન દિશામાં વિકસે છે, અનિયમિત

કે પશ્ચાદ્દશામી દિશામાં નહિ. અશિક્ષિત લોકનું હૃદય સંજ્ઞેગના, કવિતાના અને ધર્મના યોગ્ય ઉપયોગથી જ ડેળવી શકાય છે.

મારી પત્નીને હું આ જ પ્રકારે ડેળવી શકું; એનું હૃદય અરદ છે એ સ્વાભાવિક છે. એનું હૃદય ડેળવાઈને ઉદાર અને સ્વાર્થત્યાગી બન્યું છે તો પણ, કાંઈક વાર, સંસારી જનો એના પ્રત્યે જે સંકેશ મનનું અને તુચ્છ વર્તન રાખે છે તેના આકારનું પ્રતિબિંબ ઝીંઘા વિના રહી શકતું નથી. આવું વર્તન એના માનસિક ક્ષેત્રને બરાબર કાવતું નથી. એટલે બહારથી પ્રવેશેલા પદાર્થની માફક એના જીડાણમાં દબાઈ રહે છે અને એને—જેમ માંસરચ્છી કાપા એમાં પ્રવેશેલા બાલ્ય તરતને કાઢી નાખે તેમ—એનું મનક્ષેત્ર દેંદી કાઢવા મથે છે, અને તે પણ ધક્કેલેલા લોકકના આક્ષેપથી. વિરોધને સહકારમાં, પ્રતિકારને બળમાં, અને સંહારને પોષણમાં પસંદગી નાખવેા એ સામર્થ્ય-અધિકાર માત્ર તરંગચાનને જ સાંપડ્યો છે. તરંગચાન જ સર્વ બાહ્યતરવેા પોતાના જીડાણમાં મગન-ચિલીન કરે છે, અને ઇત્રુએ જોડેનાં યુદ્ધને મિત્રો સાથેના કસરતી કુરતી જેવાં બનાવી દે છે. મારી લલિતા પૂછું ત.—અને સાતત્યથી—ત્યાગમય અને ઔદાર્યમય, નથી બની તેતુ કારણ છે એની તરંગચાન માટે અશક્તિ. કવિતા અને ધર્મ પોતાથી જ એકલાં તરંગચાનની જેવાં રૂઢ અવિચલ રહેવાને સમર્થ નથી.

ઉત્સર્ગ સિદ્ધિ (Consumption) અથવા વ્યયયોગ

આપણાં અનિમ પ્રયોજનનું પુરસ્કરણ આપણે કર્તવ્યધર્મ છે. અને આપણા સર્વ કર્તવ્ય ધર્મનો એમાં અભાવેશ થાય છે. મહેઞ્જાના જે વસ્તુસત્ (ખરેખરા) હેતુઓ દશે એમાં સામિલ થવાને આપણે અસમર્થ છીએ, પણ એનું સંગીત અને કાવ્ય જાણી રાષ્ટ્રીએ અને એમાં સામિલ થઈ રહીએ. આપણું પોતાનું અને કુદરતનું કાર્ય હંમેશ માટે અને વ્યાપક રીતે એ કાવ્ય અને સંગીત જોડે સંવાદી થવાનું વલણ રાખે છે, એટલે આપણું પરમલક્ષ્ય (અનિમ પ્રયોજન)—સર્વ પરમ લક્ષ્યો પ્રમાણે—આ સ્વરસંવાદમાં આપણા પોતાના ઉચ્ચ ધર્મને સમજીને યોગ્ય રીતે જોડાવું એ છે. અહમદેન્દ્ર એના આ પરમ પ્રયોજનનો સજ્ઞાનપણે પુરસ્કાર કરે, તો એ સજ્ઞાનપણે અને શુદ્ધ નિષ્ઠાથી વ્યક્તિગત અહમદેન્દ્રી દૃષ્ટિ પાસે મહેઞ્જા પ્રમાણે પોતાનું સંગીત પ્રકટાવીને પોતાનું કર્તવ્ય બખવે.

પ્રત્યેક અહમ્-કેન્દ્ર અન્ય અહમ્-કેન્દ્રોની જાળમાં ભિન્ન-વધે છે; અનેક રોપાઓની વાડીમાંના એ એક રોપ છે, અને એ વાડી પોતે વાડીઓના વ્યવસ્થિત સમુદાયમાંની એક વાડી છે, અને એવો અ ગાંધિભાવ અનંતતા પર્થત વિસ્તરે છે. વાડીથી પોપાયેક રોપ વાડીને પરસ્પરાશ્રયના ધર્મ અનુસાર પોપણુ, બળ અને સૌંદર્ય આપે છે અને એના એવા જીવનને જે વિષય છે તે સર્વનો પ્રતિકાર કરે છે. એને આ પ્રમાણે ત્રિવિધ ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે : (૧) પોતાનો વિકાસ, (૨) વાડીના વિકાસમાં સેવાર્પણ અને (૩) વિષમાત્રનો નાશ. વાડીને પણ વાડીસમુદાય પ્રત્યે એવા ધર્મો પ્રાપ્ત થાય છે; અને જ્યાં વાડીનું કાર્ય સમુદાયના વિકાસને વિષપ્રાપ્ત હોય, ત્યાં એના કાર્યનો નિરોધ કરવો એ રોપનો ધર્મ અને છે. આ પ્રમાણે, માનવનું કર્તવ્ય પ્રથમ પોતા પ્રત્યે છે, અર્થાત્ વધવું અને વિકસવું; અને પછી જે વાડીનો રોપ પોતે હોય એ વાડી પ્રત્યે, અને પછી વાડીસમુદાય પ્રત્યે, એમ ઉત્તરોત્તર, ક્રમશઃક્રમે; અને જે આ ક્રમ ઉલટાવાય કે કયળે તો કારણનો વિકાસનો નિરુદ્ધ થઈને સમષ્ટિના આખરી અને અંતિમ વિકાસને અવરોધે છે. આથી, જે કે લઘુત્તરના વિકાસથી બૃહત્તર વિકાસે જવાનો આ આરોહી સમયક્રમ ઉલ્લંઘી શકાય નહિ તો પણ, અંતિમ લક્ષ્ય તો દષ્ટિગોચર વિશાલતમ સમયનો બૃહત્તર વિકાસ સાધવાનું હોઈને આપણા ધર્મને, વિશાલતમ સમયના વિકાસથી લઘુત્તરના વિકાસ પર્થત, અવરોહી (જિતરના) મહત્ત્વક્રમાનુસાર વ્યવસ્થિત કરવો પડે. વસ્તુતઃ વ્યક્તિનો વિકાસ એ તો અંગે વિષના વિકાસમાંથી સમજાઈ શકે તેવો, અંગનો ધર્મ અને છે; અને અંગના આ અનુમેયધર્મને અનુમાન વડે જાણવો, નિશ્ચિત કરવો, એ કાર્ય વિજ્ઞાનનું છે—હજી જેનો ઉદ્ધ થવો બાકી છે એ વિજ્ઞાનનું છે. પણ પૃથ્વીના માનવોમાં આવા વિજ્ઞાનનો વિકાસ થાય તે પહેલાંથી મહેચ્છા નિજ કાર્ય કરે જ છે; અને મહેચ્છાની રીત એ છે કે પ્રત્યેક અહમ્-કેન્દ્રને યથાપ્રમાણ દષ્ટિની અને મનોદષ્ટિની બક્ષિસ આપવી, જે દષ્ટિ પ્રથમ એની આસપાસની વસ્તુઓ ઉપર દળે છે. જેનો માતાપિતા પ્રત્યે નિજધર્મનો ખ્યાલ એવો છે કે એમનું ઘડપણમાં આત્મહિતાર્થે ભક્ષણ કરવું તે માનવભક્ષી જંગલી માણસ; જે પોતાના કુટુંબ અને કુટુંબના વડીલ પુરુષ ખાતર કે ટોળી ખાતર પોતાનો ભોજ આપનો, પણ પોતાના હિત ખાતર હરીફ ટોળીઓનો સંહાર કરતાં અચકાનો નહિ, એ પ્રાચીન કુટુંબ

અથવા ટોળીનો અંગશૂત માનવ; જેનું વર્તન પણ—માત્ર 'ટોળી'ને રથાને 'દેશ' મુકાય એટલા તકાવત સાથે—એ પ્રાચીન માનવ જેવું જ છે એ દેશભક્ત;—આ સર્વ મહેન્દ્રાની કાર્યપદ્ધતિના ઉત્તરોત્તર ઉચ્ચતર ક્રમો જ છે, જેના પ્રભાવે દેંદ્રરૂપ વ્યક્તિઓનો વિશાળ વર્તુલો પર્વત વિકાસ થાય છે, દેન્દ્રોના અને વર્તુલોના ધર્મોનો નિજનિજ દષ્ટિમયોદામાં રહેલા સમગ્ર સમુદાયમાં ઉત્સર્ગ અથવા સમર્પણયોગ સાધવામાં આવે છે, અને, સાથેસાથ, અન્યમાં સમર્પિત થવાનું કાર્ય સમાપ્ત થાય છે, ત્યાં પોતામાં જ નિગીર્ણ થવાનો ક્રમ શરૂ થાય છે. હવે આપણી દષ્ટિ અનંત બની છે અને આપણું "સમગ્ર" અપરિગ્રહન બન્યું છે એટલે નિગરણના અને પરિદાષના વિધિઓમાં ફેરફાર થવો જોઈએ. નિર્મલિકાસ સાધવો જોઈએ, કારણ કે હું મારી સમૂર્ણતમ શક્તિ પર્વત વિકસું નહિ તો મારો ઉત્સર્ગ હું ઉત્તમ, ઉપયુક્તતમ પ્રકારે કરી શકું નહિ. વાડીમાં જેમ રાપનો ઉત્સર્ગ, તેમ મારો મારા કુટુંબમાં ઉત્સર્ગ એના વિકાસને પોષણ મળે એ અર્થે મારો ધર્મ બને છે.

પણ આ ઉત્સર્ગની બે મર્યાદા છે : એક મર્યાદા, કુટુંબનાં પરસ્પર સ્પર્ધાં અંગેના પરસ્પરસ્પર્ધાં હિતો ખાતર ઉત્સર્ગ ઇટલો આવશ્યક છે એ રીતના, ઉત્સર્ગના પ્રમાણનિર્ણયથી બંધાય છે; બીજી મર્યાદા મારા પોતાના વિકાસ માટે આવશ્યક ઉત્સર્ગના પ્રમાણથી બંધાય છે. આ પ્રકારે ઉત્સર્ગની પ્રમાણવ્યવસ્થા સુયોજિત હોવી જોઈએ. આ રીતે આવશ્યક બનતું ઉત્સર્ગનું પ્રમાણ અરચાર્થ ચૂકવું હોય તો તે જ દિશામાં વિશેષ ઉત્સર્ગની પ્રવૃત્તિ કરવી તે પાપ છે, જે ઉત્સર્ગ પ્રવૃત્તિ કુટુંબને આવશ્યકતાથી વધારે હોઈને અણબપતી હોય તે પ્રવૃત્તિ તો જે વાડીમાં કુટુંબ બેસે છે અને વધે છે એ વાડીના હિતમાં યોગ્ય જોઈએ. આ વ્યવસ્થાપદ્ધતિ પ્રમાણે નિગરણ માત્ર બે પ્રકારે જ હોઈ શકે. અચેતન વનસ્પતિને અને કુદરતને આ 'નિગરણ' અને 'ઉત્સર્ગ' એ શબ્દો ઔપચારિક અર્થમાં જ લાગુ પડી શકે; એ કદી પોતાનો ઉત્સર્ગ કરતાં નથી; ન્યાં શક્ય હોય ત્યાં બીજાઓમાં ઔપચારિક અર્થમાં નિગીર્ણ થઈ જવું તે જ એમનું પરમ અંતિમ પ્રયોજન છે. નિર્જીવ વસ્તુના આવા નિગરણથી પ્રાણીઓ વધી શકતાં હોય, તો તેઓ તેમ કરે. બીજા

પ્રકારનું નિગરણ ઔપચારિક નથી પણ વાસ્તવિક છે. માનવશક્તિ-
જોના અને એવા દૃષ્ટાંતોમાં જોયું તેમ, કેટલાંક પ્રાણીઓ એવા છે
જે ખીખીઓનું પોતામાં નિગરણ કરે છે અને જે, એટલા પૂરતા,
પોતે જેમાં જાય છે તે જ મહાઉદ્યાનને વિષય બને છે. ખીખીના
માંસથી નિજ પોષણ કરવું એ પાપ છે, પણ એ પ્રકારે નિજ
પોષણ કરનારનો નાશ કરવો એ પાપ નથી. એ તો વિષ છે, જેને
નાશ કરાય. મારા તત્ત્વદર્શનમાં ખીખી કોઈ પણ પ્રકારના નિગરણને
સ્થાન નથી. ઉત્સર્ગની વાત કરીએ તો, ઉત્સર્ગ અનંત કે અમર્યાદિત
ધર્મ નથી. વસ્તુતઃ-વાસ્તવિક વ્યવહારમાં-એ મર્યાદિત છે; અને
શક્યતમ સ્વરૂપમાં એ અમર્યાદિત છે-શક્તિ અનુસાર વધી વિસ્તરી શકે
તેવા. વાધના મોંમાં માથું મૂકવું, અથવા માંકણોને લોહીની મિજબાની
માણવા દેવી, એ એક જાનની આત્મહત્યા છે. મારે ઉત્સર્ગ એ મારા
વિકાસ પ્રત્યે અને જે ઉદ્યાનમાં હું રથપાયો છું એ ઉદ્યાન પ્રત્યે
મારે ધર્મ છે. એસક, વાધ પણ હું જે ઉદ્યાનનો છું એ ઉદ્યાનનો
એક રીપ છે, પણ મારે ધર્મ એને મારવાનો છે, એનાથી ભરખાઈ
જવાનો નહિ, કારણ કે ઉદ્યાનનું ગ્રાણીકર વિષ જનતો એ રીપ
છે. જેટલા પ્રમાણમાં એ ઉદ્યાનને હિનકારક પુરવાર થાય, તેટલા
પૂરતો જ હું એને અર્થે મારે ઉત્સર્ગ કરી શકું. ઉપરાંત, વાધને
હું મારે ભોગ આપી દઉં તો તે ભોગ મારા ઉદ્યાન પ્રત્યેના મારા
કર્તવ્યના ભોગે અપાયો ગણાય. આવો ભોગ આપવો ન્યાય નથી,
જેમ માતૃપિતાનું મન રીઝવવાને કે હિત સાધવાને પણ, મારા
જાળો પ્રત્યેના મારા ધર્મનો ભોગ આપવો કોઈ રીતે ન્યાય નથી
તે જ પ્રમાણે મારે વાધનો શિક્ષ્ય બનવું ન્યાય નથી.

તે છતાં એવા પ્રસંગો હોય જેમાં આવો આત્મભોગ ન્યાય
ગણાય. દાખલા તરીકે ધારે કે એક જાખ્ખા દેશ ઉપર સંહારનું
આક્રમણ આવ્યું છે, અને, જેનું જીવન એના કુટુંબને મોંઘા મૂલનું
છે એના એક જણનો ભોગ આપ્યા વિના દેશને જચાવી સકાય
તેમ નથી અથવા જુદાના દાખલો લઈએ; એમણે માન્યું કે માનવતાના
અમુક દુઃખો અને અનિષ્ટો નિવારવાને પોતે જ એકલા સમર્થ છે
તેથી માનવતાના ઉદ્ધાર અર્થે એમણે કુટુંબજન્યોનો ભોગ આપ્યો
અને પરિવારકધર્મ સ્વીકાર્યો હતો. આવા પ્રસંગોમાં એવા માનવને

બે પ્રકારનો સમર્પણયોગ કરવો શક્ય હોય છે. પ્રથમ, જેમાં પોતાનો આત્મલોભ વધારેમાં વધારે ફલસાધક બને તે, બીજો, જેમાં એ અદ્યતમ ફલ સાધે તે આમાના પ્રથમ પરિક્ષણપ્રકારને એ વ્યક્તિ ભોગની કરકસરથી વધારે સગત માને, તેમ જ મદાસામુદાયના અગ-મૂત એક ઉત્તાનને ભોગે કે ક્ષણે સમગ્ર ઉદ્ધાન સમુદાયના વિકાસને સાધવાનો નિશ્ચિત માર્ગ માને, અને એ કારણે એ પ્રથમ પ્રકારના પરિક્ષણ-યોગને સીકારે, તો આવી મહાન શક્તિઓને ભુલ્યક બાળતોમાં ન ખરચી નાખવાનો એનો એવો નિર્ણય સર્વથા ન્યાય્ય ગણાય. યુદ્ધમાં લડતા સૈનિક સાથી સૈનિકને મદદ કરવી જોઈએ, પણ જો એ સાથીને ભોગે સર્વસમાન શત્રુ ત્રિરુદ્ધ ઉચ્ચતર લાભ મળે તેમ હોય તો એ સૈનિકને સાથીના જખ્મી શરીર ઉપર પગ મૂકીને વધવાના કે કદાચ એને ગોળી વાગે એવું જોખમ ઉદાવવાના પ્રમગ્નો પણ આવે. આવે પ્રત્યે એવો ભોગ પેનારો સૈનિક બે--બુદ્ધિ વિના એ સાથી સાથે પોતાનું તાદાત્મ માને છે, એટલે જે ભોગ અપાય તે એનો પેતાનો પોતે આપેનો ભોગ બને છે. અન્ય પ્રમગ્નોમાં જેમ કર્તવ્ય શક્તિ-સામર્થ્યથી મર્યાદિત થાય છે તેમ આ પ્રસંગોમાં કર્તવ્ય શક્તિથી વિસ્તીર્ણુ બને છે.

૬ ફી જૂન, ૧૮૯૨.

ઉત્પ્રર્ણયોગ (સમર્પણયોગ) જેવો દેખાય એવો એક બીજો વ્યવહારપ્રકાર છે. ટેટલાંક અદમ-કેદ્રો એવાં હોય છે કે જે વિપર્યય ન હોય, દા ત બિખારીઓ અને અક્રિયન અમળપાઓ. એમને અર્થે આપણે પરિક્ષણ કરવો યોગ્ય છે. ઉત્તરનો આધાર પ્રત્યેક પ્રસંગના સંજોગો ઉપર રહેશે પ્રથમ એ કે તમારો અન્યાય પરિક્ષણ એના નૈતિક અસ્વાસ્થ્યમાં કે અન્ય હાનિમાં લાગે કાળે પરિણમે બીજું, એથી નજીમાં, ધરમાં, તમારો પરિક્ષણ કટોકટીભરી તાદેદનો હોય, અથવા, વિશેષ નહિ તો, જરૂરી હોય ત્રીજું, અન્ય દિશાઓમાં લાવેખમાં અનિવાર્ય બને એવા પરિક્ષણ માટે અપતી તમારી શક્તિ નિરોપ થવાના ભય વિના, તાત્કાલિક પ્રસંગે અધિજો ક્ષય કરવા પૂરતી શક્તિ ન હોય. ચોથું, અન્ય કે યોજના વિનાનો પરિક્ષણ રત્નાવત અમર્યાદિત હોય, અને મહાશક્તિના બધાં લક્ષ્ય (વ્યક્તિગત) કેદ્રોની શક્તિ મર્યાદિત હોય તે પ્રમાણે પરિક્ષણ માટેની આપણી

અકિન પણ સાન્ત અને મર્યાદિત હોય એટલે પોતે પોતાના પરિક્ષયને મર્યાદિત કરવો પડે, અને એ જ સાચી વાત છે, એમાં બીજો વિકલ્પ જ નથી; કારણ કે પરિક્ષયનું જે અંતિમ પ્રયોજન છે તે તો વિસ્તારક્ષમ છે તે છતાં અમુક વ્યક્તિકેન્દ્ર ઉપર તો એ પૂર્ણતઃ અને અનશતઃ મર્યાદિત રહે છે. આપણે અંતિમ પ્રયોજનને અનુકૂળ થવાને બધાયેલા છીએ એમ કહેવામાં આવે ત્યારે એનો અર્થ એટલો જ છે કે મહેન્દ્રાના જે કિરણો એકાગ્ર થઈને એના પ્રત્યેક વ્યક્તિકેન્દ્રે અંકુરિત થતાં—ફૂટી નીકળતાં—પાકટ થતાં હોય એ કિરણોથી આલશકું કે વિભાગે મહેન્દ્રાનું એ વ્યક્તિકેન્દ્ર ન જઈ શકે.

૧૧ મી જૂન, ૧૮૯૨.

બીજા અનેક પદાર્થોમાં અનેક તરંગ ઊડે છે તેમ પૈસો પણ તરંગ જેવો ફાછે અને પડે, એક સપાટીથી બીજી સપાટીએ અને એક માનવથી બીજા માનવ પ્રતિ મુખામુરી કરે. જે એક વ્યક્તિ ગુમાવે તે બીજાને મળે, અથવા કોઈ નિજીવ આત્મરક્ષિત પદાર્થમાં મગ્ન થાય. જે મહેન્દ્રા અમુક વ્યક્તિકેન્દ્ર કને પૈસાને ધકેલે છે તે જ મહેન્દ્રા પાછો પૈસા એ કેંદ્રથી અન્ય કેન્દ્ર કને મોકલે છે; અને જે મહેન્દ્રાએ ઇચ્છ્યું તે વ્યક્તિકેન્દ્રએ ઇચ્છ્યું ગણાય. લૌકિક ભાષામાં, જે આપનારો છે તે જ લઈ લે છે. પૈસો જેમ આગ્યો તેમ જાપ એ પ્રકૃતિનો કમ છે, એમાં મારાથી ફરિયાદ શી રીતે થાય? મહાશક્તિથી અને મહેન્દ્રાથી અભેદ માન્યો છે તો પછી ફરિયાદ કરવાનો કંઈ અર્થ નથી; એ તો આરી પોતાની સામે ફરિયાદ થાય. સર્વ ધટનાઓનો અને કૃતિનો સિદ્ધાન્ત અને આશ્રય એક જ છે, એથી ફરિયાદ અર્થહીન અને છે.

■

×

×

૧૮ મી જૂન, ૧૮૯૨

મેં અનેક કુટુંબો જોયાં છે, અનેક માતાઓ જોઈ છે, અનેક ગૃહિણીઓને જોઈ છે. મારી માતા જેવી લકી અને ઉદારશય અને શક્તિ માતા મેં જીવનમાં જોઈ નથી. એની જિજ્ઞાસુ એટલી જ છે, કે જે પૂર્ણતાની કોટિએ પહોંચેલી એને હું જેવા ઇચ્છ્યું છું એથી એ જિજ્ઞાસુ રહે છે. આ ઉંમરે, અને જે સામાજિક સંજોગો અને પરિબળો એની આસપાસ મારી ગેરહાજરીમાં, અને મારી હાજરીમાં પણ,

ઘેરાઈ વળ્યા હોય છે એની વચમાં, એની આ બિલુપ દૂર થઈ રહે-
તો પૂર્ણ આશ્રય ગણાય આ બિલુપ હોવા છતાં, એની સારી સમજ-
માટે હું એનો અત્યંત આભારી છું--કોઈક વાર એ સમજ
નકામી નીવડે છે તે છતાં મારી પત્ની પણ બીજા કુટુંબમાં
જેનામાં આવતી બધી પત્નીઓથી ચડિયાતી છે. પણ ગુણમુદરીથી
એ બધી ઓછી જિતરે છે એનો મને થોડોક ખેડ છે આ આદર્શ
કથાનાયિકા મને મારી પત્ની ઉપરથી જ સૂઝી હતી, પણ એ બે
વચ્ચે સ્વાભાવિક રીતે મોટું અંતર છે જેમ આર્થિક ખામતોમાં
તેમ આ ખામતોમાં પણ માણસે સતુષ્ટ રહેતું જોઈએ, અને છે તેથી
જિતરતી સ્થિતિમાં પોતે મુકાયો નથી એ માટે ભાગ્યનો આભાર
માનવો જોઈએ

મા અને પત્ની એ મેં વચ્ચે ન્યાય કરવાની મારી રીત શી ?
જો માતા પત્ની વિરુદ્ધ ફરિયાદ કરવાને સાધારણ રીતે ઓડ નથી
ઉઠાડી શકતા, તો પત્ની પણ સાધારણ રીતે મને માતાના દેવ
દેખનારો કરી શકતી નથી. અને, સાધારણ રીતે સારી સમજણવાળી
એ, એ દિશામાં મને ગ્રેસવા છત્તની નથી આપેલો ફરક રહે છે કે
માતાની ફરિયાદ એના હૃદયમાં જ રહે પણ પત્ની પોતાની ફરિયાદ મને
જણાવી શકે, જો એક પક્ષ વગર સાબરો રહે અને બીજો
સમજાય તેનું પરિણામ એક જ આવતું હોય તો, માતાને
નાતેરાઓ પ્રત્યેની ગેરસમજથી થોડીક બૂનો કરવાની હું છૂટ આપું
અથવા પત્નીને પતિ કેને હૃદય ખોલવાની પરવાનગી આપું
તેમાં, એક્ટેન પક્ષને ફરીયાદનું કારણ ન રહે માતાને કાંઈ
હું ખકારણ ન હોવું જોઈએ એવું હું માની વડે છું, કારણ કે એને
તો જોઈતી ચીજ તેમ જ ચાકરી લેવા માગવાનો અધિકાર છે—
અને કુટુંબે અમને આપવાનું કાંઈ નથી, બધું અમારી પાસેથી
લેવાનું છે માતાની વધુમાં વધુ ફરિયાદ એ જ હોઈ શકે કે એને
ઓછું મળે છે, અને હું માનું છું કે આનો ગંભીર વિચાર કરવો
જરૂરી નથી કારણ કે સતોષ બધાંએ રાખવો જોઈએ, ઉપરાંત માતાને
અન્ય કોઈથી જોઈતું ન મળે તો પોતાને હાથે લઈ લેવાનો હું
પૂર્ણ અનકાશ આપું છું. મારી પત્ની મારી કવિતામાં અને મારા
તત્ત્વજ્ઞાનમાં યથાશક્તિ ભાગીદારી માણવાનો અને સર્વ સાંસારિક

ઉપાધિનો રામબાણુ ઉપાય મેળવવાનો હિચ અધિકાર ભોગવે છે. મે એને કેળવી છે અને એ હવે વિરોધ સ્વતંત્રતા ભોગવે છે, ને કે એ ખીજને મતી વાત નથી ખીજની આવી નાખુશી હોવા છતાં હું એને આ છૂટ આપું છું એથી એને સંતોષ થવો જોઈએ. મારા સિવાય કોઈ ખીજ મર્ત્ય કનેથી ઉદરતા રહેમ વગેરે મેળવવાની હુઃખદ યુક્તિ શા માટે અજમાવવી જોઈએ? પત્ની માટે, માતા માટે અને પિતા માટે મારો ધર્મ બદલ કરવાની મારી અદ્ય સક્રિયતા સમગ્ર ક્ષેત્ર વિસ્તાર આટલો છે. હું એમને અનુકૂળ છું, એમની સેવામાં છું, સિવાય કે એવા પ્રસંગોમાં જ્યારે અન્યના હિતમાં કોઈક વાર મારે સત્તા કે આશા ચલાવવી પડે, સિવાય કે મારા કર્તવ્યને જાતું કરવાની કે કર્તવ્યથી અધિકતર કરવાની માગણી શ્રીની થાય અથવા મારી શારીરિક કે માનસિક શક્તિ અથવા સંપત્તિની મર્યાદા વટાવવાનું દબાણ થાય.

૨૭મી જુલાઈ, ૧૯૬૨.

*

*

વકીલ માટે સાચી વ્યવહારનીતિ કઈ?

પ્રથમ, 'તમને ખોટી રિયતિમાં આણી મૂકે એવું કંઈ કરવું નહિ'—એ શુદ્ધ સુવર્ણ જોવા નિયમ છે ખીજું, માનવના ન્યાયનિષ્ઠાથી લિન્ન લિન્ન હોય છે અને કાયદાની ઐકાતિક નિશ્ચિતતા એ મિથ્યા જામ છે. ઉપરાંત અંતે ન્યાયાધીશ તમને નિર્દોષ જાહેર કરે પણ દેખાતી બાબતોને આધારે ખરું ખોટું માનવાનું છે એ જ જેમાં ફરજ બને છે એવું કામ ચાલવું તમે અટકાવી શકો નહિ; નિર્દોષ હોય તે પહેલાં, તમારા ઉપર આ કામ ચાલે તેની ચાતના તમે નિર્દોષ હો તો પણ તમારે વેઠવી પડે. કામ ચલાવનારનું આ કર્તવ્ય છે તેમાં નહતર કરવી એ રાજ પ્રત્યેના ધર્મની દૃષ્ટિએ પાપ છે; કામ ચાલવાને અવસર આપવો એ મૂર્ખતા, ખરચાળ તથા ક્રોશકર મૂર્ખતા છે; ખોટા દેખાવાથી જે પોતાને બચાવતો નથી તે ખીનજરૂરી અને પરિણામની શંકા રહે તેવી ચાતના નોતરે છે.

ત્રીજું, વકીલે કલંકરહિત પ્રતિષ્ઠા અને ચારિત્ર્ય જાળવવાં જોઈએ, અને આ તો લોકના મતથી નહીં થાય. લોકનો મત

તદન ઉપરચોટિયા દેમ વો પ્રભાણે મધય છે, અને એમ થાય એ યોગ્ય નથી તો પણ અનિર્વાર છે માણુમ પોતાને વિશે જે મત લોકમાં હાજરે તે માટે એ પોને જવાબાર છે અને ખુરાસા આપવાની તક સધરવ રીને એને મળી નથી તદ્દયુગી હોવું એમજ ન પર્માન નથી, સદ્દયુગી છે તે દેખાય એ પણ જરૂરી છે.

*

*

*

આ પ્રશ્નને કર્તવ્યવર્મના દષ્ટિમિદુષ્ટી તપાસો હું ખોટા દાખલા ન પાડું એનો કાળજી રાખવી એ મારું અગત કર્તવ્ય છે, કારણ કે લોક જેમના વર્તનને જોના હોય અને અનુસરતા હોય એ સર્વની ખાતરી કરજ છે આથી આચરણનીતિનો જે ત્રીજો નિયમ ઉપર જણાવ્યો તે કર્તવ્યવર્મનો નિયમ પણ બને છે જૂના લોકો યશની વાંછના રાખતા અને અપયચને ટાળતા, અને એ રીતનો તરચાનની દૃષ્ટિએ ખુનામો એ હોય કે જેના ને કાનુમકક્રમના હતી — લોકના અનુનદ કરનાનાં ઈચ્છ હવે, અથવા ઉપર જણાવી એ કર્તવ્યશુદ્ધિ હતી જૂલ હતી તે આ લાવનામાં નહોતી પણ એના ખોટા ઉપયોગમાં હતી યશને જ સાધન માનીને ઝમે સાધન તરીકે ન માને, અથવા વધારે મોટા અર્થ માટે યશનો ભોગ આપે, એમાં જૂન હતી

સદેહના પ્રસંગોમાં 'જહેર મત' અથવા યશ એ સદ મત કમોટી છે એમાં સમજના યશને ભોગે ઉચ્ચતર પરિણામ કે સદ્દેહ સાધવાનું હોય એવે પ્રસંગે જ યશનો ભોગ આવે ન્યાય છે, કારણ કે જે રવાસ્થની પુન પ્રાપ્તિથી યશ પુન પ્રાપ્ત થાય એવા સાચા માર્ગને મેળવવા માટે કાવુ ઓસક લેવું સાર્થક છે — યશ માટે નહિ તો હવે જેઓ મતના શોધક છે તેવા માટે આવા પ્રસંગોએ લોકમતની દરકાર કરતા રહેવું એ તો યશનો મોઢ કહેવાનું સાધારણ જીવનક્રમમાં આ નિયમોનો ઉપયોગ કરતાં મુશ્કેલી નડે એવું જૂજ બને, રાજકીય ક્ષેત્રોમાં મુશ્કેલી નડે, કારણ કે એ ક્ષેત્રમાં (આ નિયમ પાળના) હદ્દની અને ચિત્તની, સદ્દયુગી અને શકિતની, લાવનાની અને કુચનતાની કાઈ વાર આકરી જોડી થાય છે આ

ન મીતો મરણાદસ્મિ કેવલં દૂષિતં યશઃ ।

અને એ જ આસમાં યશના પંક્ષને પગાર કરીને એ કહે છે :

યદિ સંભાવ્યતે પાપમ્ અગપેન ચ કિં મયા ॥

અર્થ ખાતર રામે, પોને જેને પોતાના હૃદયનું સર્વસ્વ માનના હતા તેને ભોળે, સીનાને વનવાસ મોકલ્યા; ખાર વરસો સુધી કહ્યું હતું કે 'કર્મ્યનું' પાલન કર્યું; અને જ્યારે જ્ઞાનસર્વસ્વ જેવા જોડા રહેલ પ્રાણે વિમુખ રહ્યા પછી—કેવે કૃશી યથેતી કર્મવ્યવહિએ સમાધાનની અનુચિત આપી ત્યારે—ખાર વરોને અંતે એકલા એકલા રુદન કર્યું તે માટે પણ પ્રજાજનોની ક્ષમા યાચી, આ અને આવી અન્ય ઘટનાઓ, જે ઉન્નત જ્ઞાનમાં યશનું સ્થાન કર્મવ્યવહાર અંગ તરીકે જ હતું એ જ્ઞાનની દૃષ્ટિએ, અત્યંત સુંદર જણાય છે. કોઈ આ સૌંદર્યનું દર્શન ન કરી શકે અને આખી ઘટનાને નિંદે તો તે તેના વિચારોની બીચરતી કક્ષાને અનુરૂપ છે, કારણ કે એના જોવાની પામર દૃષ્ટિ કાંઈ, તત્ત્વજ્ઞાન અને રાજધર્મનું જ્યાં મિલન થાય છે એવી આ ઉચ્ચતમ કક્ષાને જોઈ શકે તો તે જ આશ્ચર્ય જણાય.

૮૧ી આકટોબર, ૧૮૯૧.

હાલ મારી પત્નીને હું સલાહ આપતા ઈશ્વરો નથી, કારણ કે આજ સુધી હું એને એકલીને જ સલાહ આપતો આવ્યો છું, અથવા આપતો જણાયો છું. હવે એના સકાર ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપું તે સમયોચિત ન થાય ખીલ્લોને મેં સીધો ઉદ્દેશ આપ્યો નથી, પણ તેઓ પોતાની બનતું કર્યું કરે છે; એમની શક્તિ અને એમના પ્રયત્નોમાં દોષ કાઢવા કરું તો હું પાપ કરું. પણ એમના કાર્યને અને એમની શક્તિઓને જુદે ચીજો વાળવાનું કામ અટકે આડી રહે છે; અને એ કામ એટલું નાજુક અને મુશ્કેલ છે કે એક જોડું અધીરું પગલું લેવાય તો, પોતે યથાશક્તિ પ્રયત્નશીલ અને સદનશીલ છે એમ માનતું કોઈ એકાદ હલ્લ ભગ્ન માય અને છતાં—એ છતાં—કુટુંબની વર્તમાન અને ભાવિ સુરિયતિ નિશ્ચિન કરવા ખાતર એ કામ કરવું જ પડે તેવું છે. એ જ એક દુર્ઘટ કાર્ય કરવું રહે છે. એના ઉકેલ ન થાય ત્યાં સુધી પત્ની, માતા, પિતા, ભાઈ અને અન્ય સર્વ ફરિજદનાં કારણો માનશે

અથવા કલ્પશે, જે દૂર કરવા અશક્ય છે. માનવ સામે, કે દુનિયા-
સામે ફરિયાદનું કારણ ન માનવું એવા નિશ્ચયવાળો માણસ કું એકલો
છું. હું મહાશક્તિનું અને મહેશ્વરનું એક અણુઅણુ છું, અને મારા
ઉત્સર્ગભાગના પહેલા ક્રમનો તેમ જ મારા જ્ઞાનનો પ્રભાવ દુઃખ-
માત્રની મને વ્યથા કરવાની કે સ્પર્શ કરવાની પણ શક્તિ સંહારવાનો
હોવો જોઈએ જો દુઃખ મહેશ્વરજીએ, અને એની મારફત અદમ્-
અમરોટિએ, હૃદય હોય, તો તે દુઃખ દુઃખ નથી મારાં દુઃખો મારા
હૃદયસંકલ્પથી ઉદ્ભવે છે; સાપેક્ષ વ્યવહારના અને ઉત્સર્ગના આ
સંસારમાં દુઃખ તો બળ અને કર્તવ્યનિષ્ઠા વધારવા અર્થે છે; અને
એ સંસારની બહાર તો, દુઃખ શું છે જ? પ્રયત્ન શોકને તરી
બાધ છે—તરતિશોકમાત્રમવિદ્.

૨૨ મી ઓક્ટોબર, ૧૮૯૨

મૃત્યુ પછી મારી દશા શી હશે? દશા શી હોવા સંભવ છે
એ પ્રશ્ન નથી, પ્રશ્ન છે દશા શી નિરાશંક હશે એ એ દશા ઇષ્ટ
હશે, અને ન હોય તો કું એને આગળથી જાણી અને સુધારી શકું?

અહીં 'કું' એટલે (૧) મહેશ્વરની અદમ્-રોટિ અને (૨)
એ અદમ્-રોટિએ છે તે ચેતનતત્ત્વ. એ ચેતનતત્ત્વ મરણ પછી જીવી
શકે એમાં શંકા નથી. જો જીવવાનું હોય, તો હું ભવિષ્ય માટે સારી
રીતે તૈયાર હોઈ એવો મારો ઢળ કું ઢાળું છું એ ચોક્કસ છે.
મારા નાશિનાશ દ્વારા કું કાલ્ય અને તત્ત્વજ્ઞાન બંને મેળવું છું,
જાને ઉન્નતતર દશા માટે મારું ઉન્નતીકરણ કું કરું છું. જે ચેતન
તત્ત્વોનું ઉન્નતીકરણ ન થયું હોય અને નિરામય પોષણ ન થયું
હોય અને શિસ્તસર નિયમન ન થયું હોય, એ ચેતનતત્ત્વ કાં તો
(૧) ગર્ભપાત જેવી વલ્લુખાકયે પડ્યા જેવી દશાને પામે છે; અથવા
(૨) દનિષ્ઠ જીવનપ્રકારની દોહરી દશાને પામે છે. જો આ જીવન
પછી પણ અગમ્ય અજ્ઞેય સાંજીવનના ચેતનતત્ત્વો નાના હોય,

આય તે ચેતનતંત્ર અચેતન દશાને પામે છે અને આસપાસનાં અચેતન તરવોમાં મળી જાય છે. પરંતુ જે ચેતનતંત્ર ઉત્સર્ગસિદ્ધિ સાધે છે તે તો આસપાસનાં ચેતનતંત્રોમાં સૂક્ષ્મ રીતે વિલીન થાય છે. બને પ્રકારોમાં અદ્ભુત અસ્તિત્વ રહેતું નથી, તો પછી તદ્વાવત ક્યાં રહો !

મહેન્દ્રા એ મારો પોતાનો ખરો શાશ્વત આત્મા છે. એના ઇચ્છાસંકલ્પથી પ્રારબ્ધનો ઉદય થયો છે; એના ઇચ્છાસંકલ્પથી ઉત્સર્ગસિદ્ધિ થાય છે. અદ્ભુ-કોટિએ સમગ્ર ક્રમમાંથી પસાર થવું પડે છે; સમર્પણયોગથી પોતાનો પરિક્ષણ-પોતાની ઉત્સર્ગસિદ્ધિ-સાધે ત્યારે જ એની અંત્ય ગતિ થાય : મહેન્દ્રાની એ માટેની ઇચ્છા વ્યર્થ નહોતી. ગર્ભપાતનો અર્થ એ જ થાય કે 'પુનઃ પ્રારંભ' કરો, પુનઃ પ્રયત્ન કરો'— એની એ અથવા અન્ય શરણિએ, ઉત્સર્ગસિદ્ધિ યથાવત્ થાય ત્યાં સુધી ફરી પ્રારંભ-પ્રયત્ન કરો. જે અદ્ભુ-કોટિનો ગર્ભપાત થયો હોય તેણે ફરીથી પ્રારંભ, ફરીથી પ્રયત્ન કરવો પડે; અદ્ભુકોટિએ કાર્ય હજી સિદ્ધ થયું નથી; અને મહેન્દ્રાએ પોતાનાં પ્રકાશકિરણોની એક કિરણરેખા મોકલી તે કાર્ય અગ્રુ કરવાને કે ન કરવાને નહોતી મોકલી. એણે જે આરબુ તે ખરી નિષાથી પૂછું થાય એવી એની ઇચ્છા હતી. ગર્ભપાત પામેલ અદ્ભુતો એ પતનમાંથી ફરી ઉત્થાન કર્યા વિના અને નિજ કાર્ય ફરીથી કર્યા વિના છૂટકો નથી.

પણ જેણે ઉત્સર્ગસિદ્ધિ સાધી તે અદ્ભુ કૃતકૃત્ય થયો છે. એ ઇચ્છા-કોટિનાં કાર્યનાં પરિણામો ઉત્સર્ગસિદ્ધિથી જેનો ગર્ભપાત થયો છે તેવી અદ્ભુ-કોટિઓને ચેતન્યદાન કરવાને અને ઉદ્ધાર કરવાને, આસપાસનાં વર્તુલોમાં સંક્રાંત થાય છે. ઉત્સર્ગસિદ્ધ ઇચ્છા-કોટિએ પોતાનું નિયત કાર્ય કર્યું છે, એ કૃતકૃત્ય બની છે, મુક્ત બની છે. પછી એ બની રહે શેઠશાળી નારાયણ : નિવૃત્ત યત્રિને, વિરામદિને, શયન કરતા, શાશ્વત સોંદર-શ્રી લક્ષ્મીના પ્રણયસંગીનું શ્રવણ કરતા, સાહસના આનંદમાં, પરમાનંદમાં બગ્ગન શયન કરતા નારાયણ. શેઠ એટલે સાપેક્ષ વિસ્તરનો અરોગ, જેને દિશા અને કાળ આદિ વિવિધ સકલ અનંત શીર્ષો છે, જેનાં એ શીર્ષો ઉપર

જેઓએ ઉત્સર્ગસિદ્ધિ કરી નથી એવી અહમ્-કોટિઓ વિચરે છે અને કલમલ કરે છે.

ગર્ભપાત મને અભિમત નથી. ઉત્સર્ગસિદ્ધિની અંતિમ ક્ષણ મરણકાળે આવે કે મરણ પછી આવે, પણ એ આવશે જ, અને હું એનો વેગ વધારીશ, એને પહોંચીશ, એને હૃદયથી અનુભવીશ. કર્મત્યાગમય સંન્યાસ, એના સાધારણ અર્થમાં, ખૂણ છે અને ઉત્સર્ગસિદ્ધિને રથાને ગર્ભપાતને રથાપે છે. સંન્યાસ એના ખરા અર્થમાં સુદરતમ ઉત્સર્ગસિદ્ધિ છે.

મરણ પછી બીજો જન્મ થશે કે નહિ એની મને ચિંતા નથી; મારી ઉત્સર્ગસિદ્ધિ યાવ, મુકિત યાવ, એ જ ખસ છે. મહેચ્છા મારી અહમ્-કોટિએ વિરાગે છે; એની પ્રતીતિ છે, હૃદયપાતુભૂતિ છે-હું તે છું; અને જેનો મારો ઈચ્છાસકલ્પ થયો તે હું-મહેચ્છાના સાધારણ અને અસાધારણ હાંતાઓથી બનેલા આવેગમાથી પરિણમતી દશામાં ધકેલાનો હું-જે છૂટ છે, ધડેલું છે, તેમાં અત્યસિદ્ધિ સુધી પ્રવૃત્ત રહીશ. મારો વિરામદિન અવશ્ય આવશે; હું શેષશાની બનીશ જ, અને મારી અહમ્ કોટિ વિશે હું કહીશ :

न च पुनरावतते न च पुनरावतते ।

૨૪ મી આક્ટોબર, ૧૮૯૧

પદ્મથોનો નાશ થતો નથી એ નિયમ ઉત્સર્ગસિદ્ધિના સિદ્ધાંતમાં પૂરેપૂરો જળવાય છે, કારણ કે એમાં અહમ્ કોટિનું ચેતનતંત્ર સુરક્ષિત રહીને અસ્તિત્વના અન્ય ક્રમમાં જાય છે, મહેચ્છાની બીજી અહમ્-કોટિઓ ઉપર. જેમ દીપમાંથી દીપ પ્રકટે તેમ, સંક્રાંત યાવ છે; આ બીજી અહમ્-કોટિઓ, પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત માને મનાવે છે તેમ અસ્તિત્વમાં નહોતી એમ નહિ, એ જીવંત હતી અને સક્રિય હતી પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત (૧) ભૌતિક દેહતંત્ર અને ચેતનતંત્રને લિન્ન માને છે. (૨) પારિષ્વનંત્રને શરીર, ચેતનતંત્રને આત્મા કહે છે, (૩) આત્માને શરીરશાપ્તિ પહેલાં અને શરીરનાશ પછી જીવતું અસ્તિ-તત્ત્વ માને છે, (૪) આત્મા શરીરને સજીવ બનાવે છે અને પ્રત્યેક પુનર્જન્મે નવું શરીર ધારણ કરે છે એમ માને છે, અને

(૫) કોઈક ક્રિયાત્મક વિધિથી મુક્તિપ્રાપ્તિ આત્મા બ્રહ્મા એક થાય છે, પણ ત્યારપૂર્વે એથી અનન્ન અસ્તિત્વ ધારતો કોઈ એવી કલ્પના કરે છે આ પામેય અવ્યુપગમો (મતસ્વીકાર) નો હેતુ વ્યક્તિગત પ્રાણી (જીવ)ની નીતિમાં અને લાગ્યમાં જણાતી બિન્નતાનું અને નિરિખતાનું કારણ સમજાવવાનો હતો.

એક વાર મેં જતાવ્યું છે તેમ, આ ખુવાસો અનારસ્યક છે અને અયથાર્થ છે શરીર અને આત્માનો ભેદ બરાબર છે, પણ એનું લક્ષણ સ્પષ્ટ નથી આત્મતત્ત્વ શરીર પૂર્વે હયાત હતું એનો કોઈ પુરાવો નથી ખરી રીતે જોતાં ચેતનતત્ત્વ ભૌતિક દેહમયી ઉદ્ભવે છે, અને, પ્રથમ ક્રમે, આત્મા શરીરને સજીવ અને તત્ત્વ સપન્ન બનાવે છે એમ નથી પણ શરીર આત્માને સજીવ બનાવે છે અને તત્ત્વસપન્ન કરે છે એ સ્પષ્ટ છે આત્મા બેશક, શરીરનાગ પછી ટકે પણ એ ટકે છે તે શરીરમાંથી પોતાની ચેતન પ્રકૃતિને બેચી રાખે છે, જ્યારે ચેતનતત્ત્વ બેચાઈ જવાથી શરીર અચેતન કુશકા જેવું પડી રહે છે જે ચેતનતત્ત્વ એક વખત દેહ-સ્વરૂપ હતું તે દેવે આત્મા બન્યું છે, અને એની ઉત્સર્ગસિદ્ધિ થતાં એ સમકાલીન અને પહેલેથી જ અસ્તિત્વ ધરાવના અનેક દેહોમાં અને આત્માઓમાં વિદીર્ણ થઈ જશે અને આ ઘટનાક્રમમાં જે મુક્ત થાય છે તે મહેન્દ્રાની અદમ્-કાટિ છે શરીરરથ ચેતન આત્મા નહિ.

શરીરરથ આત્મા આજુબાજુની અદમ્-કાટિઓનાં દેહનકમાં બેશક એક પ્રમારે મળી જશે, પણ મુક્તિ પામેલી અદમ્-કાટિને મહેન્દ્રામાં મળવા પણ નથી, કારણ કે એ કદી પણ મહેન્દ્રાથી પૃથક્ કે છૂટી પડેલી હતી જ નહિ, એ નો એથી અલિન્ન હતી, કમ્પ્લેક્ષ અને શકિતના તાદાત્મ્યથી એનું સાથે મુખિત જ હતી પ. જી, અન્યપક્ષે જે ચેતનતત્ત્વનો ગર્ભાવાત અને નિઃકૃતલાવ થયો છે એને તો, એ પોતાની ઉત્સર્ગસિદ્ધિ સાથે ત્યાં મુખી, કોઈ પણ પ્રકારના શારીર તત્ત્વમાં કે તત્ત્વોમાં પુનર્વિદ્યસ કરવો રહે આ શરીરતત્ત્વ ભૌતિક જ હોય એમ માની લેવાય નહિ આ ઘટના બૂન અને પિશાચની માન્યતામાં આપણને ઝપાવાને એવું પણ નથી જે આપણે મરણ પહેલાં ઉત્સર્ગસિદ્ધિ ન સાધી હોય તો આપણું

ચેતનતંત્ર મરણ પછી પણ રહેશે એ માત્ર એક સંજ્ઞ છે. પણ આ ચેતનતંત્રો આજે આપણા આ નેત્રોને અને શ્રોત્રને જે પ્રત્યક્ષ છે તે જ સાપેક્ષ વ્યાવહારિક જનનમાં જ રહેશે વિચારશે, અથવા આજે જે નાભિનાલ અને જનનીકુક્ષિ આપણને પોરે છે તે જ એને પોપશે અને કાંઈ ઉચ્ચતર જીવપ્રકારો માટે તૈયાર કરશે, એ પ્રશ્નો એવા છે કે એ વિશે તર્ક કે અનુમાન કરવા માટે સામગ્રી લભ્ય નથી. જે આપણે ધટનાસાદૃશ્યને આધારે અનુમાન કરીએ તો ઉપરના બંને પ્રશ્નોનો ઉત્તર એ હોઈ શકે કે એવું નહિ બને, અર્થાત્ એ જનન અને એ નાભિનાલ આજન થી જિન્ન હશે. આપણા માટે તો વ્યક્તિ-ધટ્ઠા અને મહેટ્ઠાના અદ્વિતનો અનુભવ બસ છે—અદમ્-કાટિએનું મહેટ્ઠા જોડેનું તાદાત્મ્ય આપણે શુદ્ધિથી સમજી શકીએ અને હૃદયથી અનુભવી શકીએ એ પર્ણ છે. આપણો ધટ્ઠા-સકલ શો દેવો જોઈએ—આપણે શુ ધટ્ઠુ શું ધટ્ઠવું પડે, એ જાણીએ; દેહ અને આત્માનો ઉત્સર્ગસિદ્ધિમય પરિક્ષય શી રીતે સાધવો, અને આપણે મહેટ્ઠાના તંતુઓ જ છીએ, એટલે મહેટ્ઠાએ સ્વીકારેલ હોઈને જે આપણે સ્વીકારેલ કર્તવ્ય છે, તેમાં ફાટવું અને મુક્ત શી રીતે થવું, એ જાણીએ: એ આપણા માટે પર્ણ છે. આ પ્રકારે આપણે જ્યારે મુક્ત થઈશું, ત્યારે આપણે લક્ષ્ય મટીશું, અને આપણી સ્વેચ્છાએ પાછા અવસ્થામાં બનીશું. આપણી આસપાસ પ્રજ્વળી રહેલા મહાન લક્ષ્ય ધરાવતા આપણા દેહ આત્માના લક્ષ્યયજ્ઞને હવિષ કરીને હોમીશું અને, એ રીતે એ રાજગણાઓને જગલાઓ વડે જ પોપીને, આપણે અદમ્-કાટિઓ, પુનઃ અલક્ષ્ય બનીશું—દેવો પુનઃ નાક(સ્વર્ગ)માં નિવૃત્ત થશે. આ સર્વ કરવું તે આપણો ધર્મ હોય :

યજ્ઞેન યજ્ઞમયજન્ત દેવાસ્તાનિ ધર્માણિ પ્રથમાન્ગ્રાસન્ ।

તે હ નાંકં મહિમાનઃ સ્સન્ત યત્ત પૂર્વે સાન્ધ્યાઃ સન્તિ દેવા : ॥

પુરુષસૂક્તના પ્રથમ મંત્રમાં લક્ષ્યજગતથી અતિવૃત્ત દર્શાવેલો નિર્દેશ આ અલક્ષ્ય અવસ્થાને અનુસરે છે.

૧૮મી નવેમ્બર, ૧૮૯૨.

૨મી સપ્ટેમ્બર યર્ષ. પુસ્તકો અદૃશ્ય બને, ચિત્ત જ પોતાનો અંધ બની રહે, ત્યારે રમૂતિનો સહાયક બને તેવા ૨૧ શ્લોકો મેં રચ્યા છે.

આમ જીવનનું મહાકાર્ય થઈ ગયું છે. જરૂર પડે ત્યારે પ્રભુદ્ધ કરે એ અર્થે મારા પ્રિય સિદ્ધિતાને અને રમરણીનાં અવલંબનોને કેન્દ્રસ્થ કરીને એ શ્લોકોમાં સંગ્રહી છે.

મુચના—આ શ્લોકો અનુવાદ સાથે આ મનન નોંધ ગ્રંથને છેડે આપ્યા છે.

૨૨મી નવેમ્બર, ૧૮૬૨.

ભારત અને વિદેશી શાસક

ભારત વિદેશીના શાસન તળે છે, અને એ વિદેશી બધા વિદેશીઓમાં સૌથી દયાળુ છે. વિદેશીને મળતી કે જળતી હાકી કાઢવો એ વિચાર જે જે બનાવો આપણને વિદેશીય શાસનની યાદ આપે તેની સાથે સંકળાયેલો છે. એ વિચાર કુદરતી રીતે આપણી અશિક્ષિત સહજવૃત્તિઓમાં વાસો કરી રહ્યો છે; શિક્ષિત મનોવૃત્તિઓને એ વિચાર મૂર્ખતાભર્યો અને અગોચર લાગે છે. એમાં મૂર્ખતા છે, કારણ કે એ વ્યવહારુ-કાર્યક્ષમ-નથી, અને એને આધારે કરેલા પ્રયત્નો દેશને ઊલખાંથી ચૂલમાં નાખશે એ અયોગ્ય છે, કારણ કે દેશો અને વિદેશીનો ભેદ માત્ર અચિરસ્થાયી છે, અને મારો દેશ અસમાનધર્મી લોકોનો આવો મહાસમુદાય છે તેમાં દેશીઓ વિદેશીના કરતાં સારા રાજકર્તા નીવડશે એવી કાંઈ ખાતરી નથી. વિદેશીઓના ઊંડેલ ભાગતો પ્રજા વિદેશીઓના સદંતર દેશબલિષ્કારનો નથી, પણ દેશી તત્ત્વ જાણે એ મેળ રાખે એ છે. સમાન્શીલ અને એકચિત્ત અને એવો કેન્દ્રમૂલ વર્ગ ઉત્પન્ન કરવો જો શક્ય હોય—જેમાં વિદેશીઓ દેશીઓ સાથે હળેમળે—મિશ્ર અને; જેમાં એક વર્ગ અન્યને પોતાનાં તત્ત્વોથી દેવાયેલો બનાવે; જેમાં દેશજન નિજ હૃદય ખોલે અને વિદેશી એના પ્રત્યે સમમાન રહે; જેમાં વિદેશીઓ દેશીને પોતાના જળનો લાલ આપે અને દેશીઓ વિદેશીને સહકાર આપે અને બંને સમાન પદવીએ રહે, જેમાં દેશી વિદેશી વચ્ચેનો ભેદભાવ પ્રત્યેકના મગજને અને હૃદયને ઉજડેરતો અટકે, જેમાં ભ્રાન્ત અને ધ્રુવંડ ભારતની ભૂમિ ઉપર એક બને.—આવી સમાનશીલતા અને એકચિત્તતા જો સાધવી શક્ય હોય—તો, આ પ્રજાનો ‘હા’માં કે ‘ના’માં ઉત્તર વિચારી કાઢવો, એ વિચારની ક્રમસરણિ અને પદ્ધતિ ચોખ્ખી, એ— જે નાનાં

અને શત્રુમર્મ આશ્રયસ્થાન છે. વામનછબોને પૃથુતર ઉચ્ચતર
પરિભાષુવાળા બનાવવાનો પ્રશ્ન પણ રહે છે.

આ પ્રયત્ન કરે કોણ ? જેનો સમય અને જેની શક્તિ ઉદર-
ભરણમાં અને કુટુંબધર્મમાં ખરચાઈ જાય છે એટલે જેને સમય-નથી
અને શક્તિ નથી એવા માણસનું આ કામ નથી. એક સાથે બંને
દિશામાં ખેંચાતાં ખેંચાતાં છતાં ટકી શકે એવા શક્તિસંચય આપણી
પાસે નથી. આથી, મારે ૪૦ વર્ષની વયે કે તે અરસામાં એક બાજુની
વ્યવસ્થા બધા કરીને અન્ય દિશામાં કાર્ય આરંભવું પડશે.

હું તો વામન છું, વામનોમાં વામનતમ છું. છતાં-જે કે મારું
દૃષ્ટ (ઈચ્છાતત્ત્વ) પકડ પરિણત થઈને એની બાલ પાંખો વડે
જાડતા શીખે તે પહેલાં, અરે, અંદ બેઠીને નીકળે તે પહેલાં, મારું
શક્ત (શક્તિપ્રમાણ) દર્શાવુ ભરમરૂપ બની ગયું હોય એટલા જ
કારણસર હું પ્રયત્નનો અર્થ આરંભ પણ કદાચ ન કરી શકું તો
પણ—મારું શક્ત બને દૃષ્ટ મને ઉપર કલાં તે દેશવિતોની વિચાર-
રણાનો અવકાશ આપે, અને મારી એ દરિદ્ર અણધારે વિચારણાનો
નમ્ર પણ તંત્રવ્યવસ્થિત વારસો પ્રગટે આપે, એવું બને કદાચ મારું
આ કર્તવ્ય છે; અને આ સમસ્યાનો ઉકેલ-ભારતની અસાધ્ય વૃદ્ધ
જેવી અને નમાર્માં-નમાર્માં બાળકો જેવી પ્રજા મહેઝાની વિધાયક
મેધા-માવજતને પાત્ર બનશે કે એની સંહારક શક્તિ-પ્રવૃત્તિનો
ભોગ બનશે એ સમસ્યાનો ઉકેલ—ભાવિના હાથમાં છે. ભારતદેશ
જેમનો બનેલો છે એવી વ્યક્તિઓના આ મહાસાગરનું ભાગ્ય જે
આવું છે અને આટલું અનિશ્ચિત છે, તો એ મહાસાગરનાં થોડાં,
ધણાં થોડાં, જલખિંદુઓ જેવાં મારાં કુટુંબજનો મારેની મારી ચિંતા
કેવી વ્યર્થ અભિમાનરૂપ તથા મૂર્ખતાભરી છે ? અને કાં તો વિદેશી-
ઓની શક્તિ અને પ્રતિભાના પ્રભાવે અથવા દેશીઓની દીલ્લતા
અને નિર્બલતાને પરિણામે, ભારત આ જૂનિ-જોડક બિયરથી સાદુ
થઈ જાય તો તેમાં નવાઈ શી છે ? અનેક પ્રજાઓ આ પ્રમાણે
દીલ્લુ રહીને અવજાન પામી છે, અનેક પ્રજાઓને આ પ્રદાણે સહાર
કરાયો છે. મહેઝાની દૃષ્ટિએ આ તો માત્ર યુલુકર્મની છાંટાંતિ છે,
શક્તિઓનું સ્થલાંતરગમન છે.

ઉદ્ધાનમાં મારી અર્ધમૂ-કોટિનો શેષ જગ્યો છે તેની પ્રવૃત્તિમય સેવામાંથી હું નિવૃત્ત થાઉં ત્યારપછી—મારે સિરે આવતું કર્તવ્ય છે. મારી અત્યારની ચિંતાઓ માટે મેં કરવાનું પૂરતું કરી લીધું ગણાય અને આ પ્રવૃત્તિમય જીવનમાંથી હું વિરમું અને નિવૃત્ત થાઉં એવી ક્ષણ આવવી જ જોઈએ. દેશ, ઈશ્વર અથવા મહેન્દ્રા અથવા મહાદેવિત—આ દિશાઓમાં મારે, જો હું ૪૦ પછી જીવું તો, પ્રયત્નશીલ થવું જોઈએ.

જે સૌનું કામ તે કોઈનું કામ નહિ. આ બે વર્ગો વચ્ચે સેતુ બનીને આ કાર્ય કરવું એ રાજ્યનો ધર્મ છે. ભારતમાં, શહેનશાહ મુસરફૂન છે, પણ એને આ દેશથી ભિન્ન વિદેશના ધિતમાં રસ છે. બે કાયો ક-વા જરૂરી છે. આ દિનદષ્ટિ વિદેશીય ગહેતી અટકાવવી જોઈએ; અને એ વિદેશીય છે તે દરમ્યાન આપણને એવા દેશજનોની જરૂર છે જેઓ, વિદેશીયજનોને અધિકારપ્રભાવે નાગરિક જીવન અંગે જે બાલ્યો જીપજે તેની સામે, લોકરક્ષણમાં સાવધ રહે, જેઓ પ્રજાના બાલ્યકાળ દરમ્યાન દેશજનોનાં કિતોનો, શાસકોનાં પ્રતિકૂળ કિતોથી નીપજનાં વિદ્વેની નડતર ટાળીને, વિકાસ શક્ય બનાવે, જેઓ વાસ્તવિક રીતે દેશનાં ખર્ચા કિતો ઉપર દષ્ટિ રાખે અને દેશના લાભ કલ્યાણને વિકાસ કરે રાજભક્તિ અને દેશભક્તિ બંને જળવીને આમ કરવું શક્ય છે.

આ કાર્ય કરે એવા દેશજનની જરૂર છે. બિચારા દાદાભાઈ એકલા પડી ગયા છે, અને કંગ્રેસ એક જ દિશાએ સ્પર્શતી સ્પર્શરેખા છે. આપણી પામે વિશિષ્ટ વ્યાધિના કૌશલ્યવિશેષવાળા ચિકિત્સકો ને, સર્વસાધારણ ચિકિત્સકો નથી. આ વિષયનો વિચાર કરતો હોય, એને માટે ખરી કાર્યશ્રણિએ દોરવણી કરવાને સમર્થ અને તત્પર હોય, એવો એક પણ આત્મા ક્ષિતિજમાં દેખાતો નથી.

રાજ્યનૈતિક સૂક્ષ્મબુદ્ધિ અને ચાતુર્ય, નૈતિક એકતા અને સામર્થ્ય, બ્યાવહારિક કલા અને શક્તિ અને ક્રિયારીત્રતા, શારીરિક રિચરના દૃઢતા-યુક્ત બળ અને ગુણસામગ્રી ઇત્યાદિથી સંપન્ન હોઈને શાસકો શાસિત વામણાઓને મુકાબલે મહાકાય વિરાટપુરુષ જેવા છે. છતાં, બ્રિટિશ રાજ્યસંસ્થાઓમાં અને પ્રજામાં તુલનામક ન્યાયબુદ્ધિવાળું અંતઃકરણ છે એમાં આપણે વામનો માટે સાચું

અને સત્વગર્ભ આશ્વાસન છે. વામનજીઓને પૃથ્વી પર કિંચિત્કે
પરિભ્રમણવાળા બતાવવાનો પ્રશ્ન પણ રહે છે.

આ પ્રયત્ન કરે કોણ ? જેનો સમય અને જેની શક્તિ ઉદર-
ભરણમાં અને કુટુંબધર્મમાં ખરચાઈ જાય છે એટલે જેને સમય-નથી
અને શક્તિ નથી એવા માણસનું આ કામ નથી એક સાથે બંને
દિશામાં ખેંચાતા ખેંચાતા છતાં ટકી શકે એવો શક્તિસંચય આપણી
પાસે નથી. આથી, મારે ૪૦ વર્ષની વયે કે તે અરસામાં એક બાળુની
વ્યવસ્થા બધા કરીને અન્ય દિશામાં કાર્ય આરંભવું પડશે.

હું તો વામન છું, વામનોમાં વામનતમ છું. છતાં-જે કે મારું
દૃષ્ટ (ઈચ્છાતત્ત્વ) પકવ પરિણત થઈને એની બાલ પાંખો વડે
જડતા શીખે તે પહેલાં, અરે, અંક બેઠીને નીકળે તે પહેલાં, મારું
શક્તિ (સક્રિયપ્રમાણ) ક્ષીણ ભરમરૂપ બની ગયું હોય એટલા જ
કારણસર હું પ્રયત્નનો અર્થ આરંભ પણ કદાચ ન કરી શકું તો
પણ—મારું શક્તિ અને દૃષ્ટ મને ઉપર ક્યાં તે દેશદિશોની વિચાર-
રણાનો અવકાશ આપે, અને મારી એ દરિદ્ર અણુધન વિચારણાનો
નષ્ટ પણ તંત્રવ્યવસ્થિત વારસો પ્રગટે આપે, એવું બંને કદાચ મારું
આ કર્તવ્ય છે; અને આ સમસ્યાનો ઉકેલ-ભારતની અસહાય જૂઠ્ઠા
જેવી અને નમાર્માં-નમાર્માં બાળકો જેવી પ્રજા મહેન્દ્રજીની વિધાયક
મેધા-માવજતને પાત્ર બનશે કે એની સંહારક શક્તિ-પ્રવૃત્તિનો
ભોગ બનશે એ સમસ્યાનો ઉકેલ—ભાવિના હાથમાં છે. ભારતદેશ
જેમનો બનેલો છે એવી વ્યક્તિઓના આ મહાસાગરનું ભાગ્ય જે
આવું છે અને આટલું અનિશ્ચિત છે, તો એ મહાસાગરનાં થોડાં,
થોડાં થોડાં, જલબિંદુઓ જેવાં મારાં કુટુંબજનો માટેની મારી ચિંતા
જેવી વ્યર્થ અભિમાનરૂપ તથા મૂર્ખતાભરી છે ? અને કાં તો વિદેશી-
ઓની શક્તિ અને પ્રતિભાના પ્રભાવે અથવા દેશીઓની ક્ષીણતા
અને નિર્બલતાને પરિણામે, ભારત આ ભૂમિ-ગોધક બિપરથી સાદું
થઈ જાય તો તેમાં નવાઈ શી છે ? અનેક પ્રજાઓ આ પ્રભાવે
ક્ષીણ થઈને અવલોન પામી છે, અનેક પ્રજાઓને આ પ્રભાવે સંહાર
કરાયો છે. મહેન્દ્રજીની દૃષ્ટિએ આ તો માત્ર યુગ્મકર્મની સંક્રાંતિ છે,
વ્યક્તિઓનું સ્થલાંતરગમન છે.

વરતુ છે જેનું આજના અપરમારથી અને ઉન્માદથી પીડાતા જીવનમાં કદાપિ વિરમરણ ન થવું જોઈએ.

૩ જુનિ, ૧૮૯૨.

હું ૧૩ કે ૧૪ વર્ષનો હતો ત્યારથી જ મારું જીવન આપતિ-ઓની સામેનો સનત સંગ્રામ બની રહ્યું છે.

x

x

x

યુદ્ધસ્વ, અર્જુન ! યુદ્ધનું પરિણામ મને તે આવે, અંત ભવે અનિવાર્ય હોય, પણ ભયે રાખ ! મહેઝા એવું ધ્રુવે છે અને પોતાના કિરણને ધકેલે છે ! તથાસ્તુ મારે વારંવાર મૂઝવું પડ્યું છે, અને મરણ પર્ષત મૂઝવું રહેશે. જે શેષ છે તે મહેઝાનો જ અવિભેદ અથ છે, એનો જ ચિંતાવિષય છે.

परं ब्रह्म यद् विष्णुरूपं मदीयं
प्रसादैकसर्वात्मनीनं स आत्मा ।

જે કંઈ છે અને થશે, જીવન અને મરણ, પિતા અને પુત્ર, સુખ અને દુઃખ—સર્વમાં છે માત્ર એક પ્રસાદ ! આવો છે. એ પ્રસાદ—મહેઝાની મહારુચિ ! તથાસ્તુ.

૧ લી જાન્યુઆરી, ૧૮૯૩

અભ્યયન—યોજના

આમું વર્ષ વીત્યું; એ વર્ષની મારી વિમતોનું વર્ણન કરવાની મારી વૃત્તિ નથી.

સમય આવે ત્યારે મગાવવાના ઐતિહાસિક ત્રયો ઈત્યાદિની એક નોંધ મેં કરી છે. જીવનમાં, નિવૃત્તિકાળમાં, કરવાના અભ્યયનનો ક્રમ હું આજે આ પ્રમાણે નક્કી કરું છું :

(૧) જગતનો ઇતિહાસ, ઐતિહાસિક ત્રયોની મારી નોંધ પ્રમાણે સમાવિષ્ટ થાય તેટલો, ક્રમવાર, અન્ય સર્વ અભ્યાસવિષયોથી પ્રથમ આવશે, કારણ કે એ આઘ કર્તવ્ય છે. વકીલાતની મારી કામગીરી પૂરી થાય ત્યારે દેશહિનાયે મારે એનો ઉપયોગ કરવો છે. એ ક્રમમાં યુદ્ધનીતિના અને નીવિધાના સાહિત્યનો પણ સમાવેશ છે, કારણ કે શાસક સત્તાને, કોઈ પ્રતિસ્પર્ધી વિદેશી સત્તાએ કરેલા પરાલવને લીધે, ભારતીઓને નવા આક્રમણકાર સામે પોતાનું રક્ષણ પોતે કરવું પડે.

એવી અસહાય દશામાં છોડીને ચાલ્યા જવું -પડે ત્યારે જે ચિકિત્સા પરિચયિત જીવજો તેનો- મુકાબલો કરવા માટે પ્રગ્નમાં કંઈ માનસિક ગુણુઓઅતા અને ચારિત્રસંપત્તિ હોવી જોઈએ એ હું આ અભ્યાસથી માણી શકું. ખીજા અભ્યાસવિષયોનો ઉદ્દેશ છે સુલેક્ષાંતિ જાળવનારી વેપારમાં કુશળ અને ઉદ્યમી, પોતાના વતનમાં સુખી, રાજ્યતંત્રીય સ્વતંત્રતામાં અને સંઘર્ષમાં પ્રગતિ કરતી, અને સરકાર જોડે મનમેળ રાખીને—વિરોધ કરીને નહિ—પોતાનું હિત જાળવી શકે એવી પ્રગ્નનો ઉદ્દેશ કરવાનો.

(૨) ઇતિહાસ પછીને કેમે હું ધર્મનું અધ્યયન મૂકું છું, જેમાં ન્યાયનો વેદાંતનો શોધનહાવરનો અને મારા ઉત્સર્ગસિદ્ધિના તત્ત્વદર્શનને અનુકૂળ હોય એવાં બધાં શાસ્ત્રોનો સમાવેશ કરું છું. પણ એમાં હવે મારો ઉદ્દેશ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ અર્થે અભ્યાસ કરવાનો નથી.

(૩) ધર્મ પછી—ઉપર પ્રમાણે 'મર્યાદિત ધર્મ' પછી—હું 'મૂકું છું' વૈદિક સાહિત્ય, ભારતનાં મહાન વીરકાવ્યો, બૌદ્ધદર્શન, ભક્તિમાર્ગની રચાપના મુખીનો સમગ્ર વિચારસરણિનો વિકાસ, અને પુરાણો; ઉપરાંત આપાતતઃ વિશ્વના અન્ય મહાન ધર્મો જોડે તુલના.

(૪) નીચે જણાવેલા વિષયો માત્ર પ્રાસંગિક રસના અને દિવિનોદના વિષયો રહેશે :

(ક) સાહિત્ય—અંગ્રેજી, અમેરિકન અને ગ્રીક;

(લ) પશ્ચિમ યુરોપનાં સાહિત્યોનાં પ્રધાન તત્ત્વો;

(મ) પૌરુષ અને યુરોપીય તત્ત્વદર્શનો;

(ઘ) સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને ગુજરાતી, અન્ય-દેશીય ભાષાઓ સાથે એક ગણીને,

(ઙ) સંસ્કૃત અને ગુજરાતી કવિઓ, કાવ્યદષ્ટિએ મહાન વીરકાવ્યો સમેત;

(ચ) દેશને—આળોકને અને પ્રોદોને, નિશાળો, યુનિવર્સિટીઓ વગેરેમાં કેવળ પ્રાસંગિક ઉપરછડતી રીતે નહિ વ્યવહારુ લક્ષ્ય અર્થે—કેળવવાની પદ્ધતિઓ;

(છ) જે મારી પાસે છે તે પુસ્તકો.

આ પછી વિશેષ કંઈ નહિ.

અવશિષ્ટ અભ્યાસક્રમના સમયની બાબતમાં (૧), ૨) અને (૩) એક પછી એક અનુક્રમે નિવૃત્તિ સિદ્ધવસ્તુ બને ત્યાં સુધી. (૧) અને (૨) ઉપર ઊંડી અને અછડતી નગર, અને (૩) પ્રત્યે દનાહરી, લોહાહરી દષ્ટિ એક સાથે નાખ્યા કંવાનો પ્રયત્ન કરાવ. જ્યારે નિવૃત્તિ શરૂ થાય અને (૧) વિવિધ અભ્યાસનો વિષય બને ત્યારે (૩) નું ઉપરઉપરનું સ્વૈચ્છિક દર્શન કર્યા કરવું; અને (૨)નો ખરી નિષ્કાંથી ગભીર આરંભ કરવો. (૪) નીચેના ઉપવિષયો, સમયની કે મદત્વક્રમની ખાસ દરકાર વિના સમયમાં પડતા આવડે અને પ્રવૃત્તિશન્યતાના પૂરુષુ અર્થે છે, અને એમ જીવનપથ ત આલશે; એમાં અપવાદ એ કે નિવૃત્તિ પછી (૪) ને (૧) નો લાગ ગણવો.

આ છે મારો વાચનનો કાર્યક્રમ, એને મારા લેખક તરીકેના, અને માત્ર કલમ, વસ્ત્ર અને મગજના ઉપયોગથી લિખ એવા સક્રિય આકારના દેશ પ્રત્યેના વ્યવહારમૂર્ત કર્તાવ્ય અંગેના, કાર્ય જોડે. કંઈ સખધ નથી. આ છેલ્લા જણાવેલા કાર્યપ્રકારની કમયોજના (નવસકથા લેખન વગેરે અલગ ગણીને) નિવૃત્તિ પછી કોઈ અનુકૂળ અવસરે સગવડે અને રુકિતના પ્રમાણમાં નિશ્ચિત કરવી રહેશે. આ બાબતોમાં હમણાં સમય ગુમાવવાનો શો ઉપયોગ છે? કંઈ જ નહિ, ખાસ એ કારણે કે—કોણ જાણે?—ત્યાર સુધીમાં મારું મરણ થયું હોય! લેખનકર્તાવ્ય અલગત, જે કે પરિમિત વેગે, આગળ વધશે.

પુસ્તકો હવે પછી ખરીદવામાં ધ્યાનમાં રાખવું કે કાકાના નિષાદ ખાતેના પુસ્તકાલયમાં હજારો કીમતી પુસ્તકો સ્તબ્ધ થશે, અને એમાં (૨) અને (૩)ના તથા (૪)ના પણ વિષયોને લગતાં પુસ્તકો હશે. હાલ તુરત તો (૨) (૩) અને (૪)ના નિવૃત્તિ પહેલાં વાંચનારે જરૂરી જણાય તેવાં જ પુસ્તકો ખરીદવાં એ ચોખ્ખું ગણાય.

જૂતાં પુસ્તકો વંચાઈ ન જાય ત્યાં સુધી નવાં ન ખરીદવાં એ નિયમ હવે ફક્ત (૪)ને લાગુ પડવાનો છે, અને એને અંગે એ નિયમ કદાપિ કોઈ પણ કારણે તોડવાનો નથી, જૂની ન જવું, લાલચવશ ન થવું. લલચાવનારાં પુસ્તકો દેશ, તો ચોખ્ખું.

અવસરે વિચારણા માટે સારા મંથોની નામનોંધમાં ઉમેરવાં. આ-
છતાં પ્રત્યેક આર્ટની સાથે લગભગ ૧૦ ટિલિંગનાં પુસ્તકો માટેનો
આર્ટ, આ નિયમમર્યાદાનો અનાદર કરીને, મૂકી શકારો.

૧૫મી ફેબ્રુઆરી, ૧૮૯૩,

આજ સવારે હું વિચિત્ર નિદ્રામાંથી જાગ્યો નિદ્રામાં મને
સ્વપ્ન નહોતું આવ્યું પણ હું વિચાર કરતો હતો, અને એથી
મારા મગજને અને શરીરને, જમનાં જમનાં વિચાર કરવાથી લાગે
તેથી વધારે શક લાગ્યો છે નિદ્રામાં આવેલા વિચાર મફતના
પ્રશ્નો વિશે દના, એટલે એ મારે નોંધી લેવા લેખ્યો.

૧ વામન અવતાર વિશે: દિવસ=અહિ, ત્રિલુ=સૂર્ય (રેદિક).
વિષ્ણુ વામનરૂપે આવે છે (અહિને દારે—દિવસ વહેવો શરૂ છે)
કારણ કે પ્રભાતનો સૂર્ય મૃદુ હોય છે. દિવસ સૂર્યને વધવા દે છે.
સૂર્ય ઉપર અને છે, અને ત્રણ પગલાંમાં આકાશને આક્રમે છે.

વિષ્ણુએ (સૂર્ય) પોતાનું ઉત્કૃષ્ટ પગલું અહિના મરનક ઉપર
મૂક્યું, અને એથી અસુર-દિવસને સાગર નીચે પાતાલમાં હડસેલી
હીલો, અને ત્યાં એનો દાર રક્ષક બન્યો. દિવસ અને સૂર્ય જાપ,
અને રાત્રિ રહે. અહિને, વૃત્તાદિ અન્ય અસુરોની માફ, ઇંદ્રાસન,
એટલે ઘૌ—આકાશનું આધિપત્ય—જોઈતું હતું.

૨. સુરો અને અસુરો (દેવો અને દાનવો) સાવકા ભાઈઓ
હતા, મદન પિતા કશ્યપ (આદિમાનવ, સરખાવો આદમ) અને
અદિતિ (અપરિમિત અનંત, અર્થાત્ ઉત્તર ભારત, જેની સીમાઓ
જાત નહોતી) અને દિતિ (સીમામર્યાદિત ભારત) એ એઓનાં
જનક જનની હતાં. સુરોપીઓનો અને ભારતીઓ અને આર્ય છે
એ સત્યના સ્વીકારે આજે ઉપજવી છે તેવી, એ પ્રાચીન સમયના
દેશગત જનો અને વિદેશથી આવેલા લોકો વચ્ચે, શ્રાવ્યમાવની
પ્રજ્ઞાથી હતી. ઘડા=દિવસ અથવા જગન, કમ્પન=જેમાંથી દેવો અને
દાનવો અવતર્યા તે માનવ જાતિ

૩. લોકોએ રક્ષેલી, સ્મૃતિમાં સંમટેલી, પુગલુની કલ્પિત
દેવકથાઓમાં સંચિત કરેલી આ પ્રાણલોકો હતી.

૪. મારી અભ્યાસયોજનાનો છેલ્લો મુદ્દો ક્રમાંક ૭ મેં મારી
-૧-૧-૯૩ની મેંધમાં નોંધ્યો છે તે પ્રમાણે કદાચ આશુપતી અદ્ય-

અવશિષ્ટ અભ્યાસક્રમના સમયની આખતમાં (૧), ૨) અને (૩) એક પછી એક અનુક્રમે. નિવૃત્તિ સિદ્ધવસ્તુ બને ત્યાં મુદ્દી. (૧) અને (૨) ઉપર જીડતી અને અછડતી નજર, અને (૩) પ્રત્યે દનાભરી, લોભભરી દષ્ટિ એક સાથે નાખ્યા ક વાનો પ્રયત્ન કરાય. ત્યારે નિવૃત્તિ શરૂ થાય અને (૧) વિવિધત્વ અભ્યાસનો વિષય બને ત્યારે (૩) નું ઉપરઉપરનું રરેન્જિંગ દર્શન કર્યા કરવું; અને (૨)નો ખરી નિષ્કાથી ગભીર આરભ કરવો. (૪) નીચેના ઉપરિપયોગ, સમયની કે મહત્ત્વક્રમની ખાસ દરકાર વિના સમયમાં પડતા અવકાશ અને પ્રવૃત્તિશન્યત્વના પૂરણુ અર્થે છે, અને એમ જીવનપર્યંત ચાલશે; એમાં અપવાદ એ કે નિવૃત્તિ પછી (૪) ને (૧) નો ભાગ ગણવો.

આ છે મારો વાચનનો કાર્યક્રમ, એટ મારા લેખક તરીકેના, અને માત્ર કલમ, પત્ર અને મગજના ઉપયોગથી લિખ એવા સક્રિય આકારના હેશ પ્રત્યેના વ્યવહારમૂર્ત કર્તવ્ય અંગેના, કાર્ય જોડે કાર્ષ સંબંધ નથી. આ દેહલા જણાવેલા કાર્યપ્રકારની ક્રમયોજના નવલકથા લેખન વગેરે અલગ ગણીને) નિવૃત્તિ પછી કાર્ષ અનુકૂળ અવસરે સંગતે અને કલ્પિતના પ્રમાણમાં નિશ્ચિન કરવી રહેશે. આ બાબતોમાં હમણાં સમય ગુમાવનાનો મો ઉપયોગ છે? કાર્ષ જ નહિ, ખાસ એ કારણે કે—કોણ જાણે?—ત્યાર સુધીમાં મારું મનુષ્ય થવું હોય! લેખનકર્તવ્ય અલગત, એ કે પરિનિત વેગે, આગળ વધશે.

પુસ્તકો હવે પછી ખરીદવામાં ધ્યાનમાં રાખવું કે કાકાના નડિયાદ ખાતેના પુસ્તકાલયમાં ખણી કીમતી પુસ્તકો લબ્ય થશે, અને એમાં (૨) અને (૩)ના તથા (૪)ના પણ વિષયોને લગતા પુસ્તકો હશે. હાલ તુરત તો (૨) (૩) અને (૪)ના નિવૃત્તિ પહેલાં વાચનાર્થે જરૂરી જણાય તેવાં જ પુસ્તકો ખરીદવાં એ યોગ્ય ગણાય.

જૂનાં પુસ્તકો વંચાઈ ન જાય ત્યાં સુધી નવાં ન ખરીદવાં એ નિયમ હવે ફક્ત (૪)ને લાગુ પડવાનો છે, અને એને અંગે એ નિયમ કદાપિ કોઈ પણ કારણે તોડવાનો નથી. જૂની ન જવું, લાલચવશ ન થવું. લલચાવનારાં પુસ્તકો દેશ, તો યોગ્ય

આ છિદ્રો દલ્યાણુકારી હો—એ, પુનઃ-મવાદીઓ મને માર્નવા દહે તે પ્રમાણે તત જન્મનાં દુષકૃત્યોનું પરિણામ નથી, પણ એ જીવે સદ્ભાગી અદ્ભુ-ક્રાંતિઓનો નિશ્ચિત અધિકાર જે અદ્ભુ-ક્રાંતિ ઓમાં માયાની આભાસમય શાંતિનાં જામેલાં ધુમ્મસ વિલીન થવા લાગે જ અને જ્યાં પુરુષમુક્તોક્ત અલક્ષ્ય દર્શાણુલમાં, * વર્તમાન ઉત્સર્ગસિદ્ધિ માટે, લક્ષ્યશક્તિને અવસર સાંપડે છે અને અંતિમ મુક્તિ કે પરમ શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે, અને નારાયણ અથવા શેષ—પોતાના હૃદયમાં—પોતામાં જ—રહેલી હૃદયની પ્રણયપ્રેક્ષીને સંલગ્નતો નારાયણ...વ્યક્તિને પોતાનો જ એક દર્શાવિવર્ત બની રહે છે. કારણ કે દૈત તો નથી જ.

૧ લી મે, ૧૮૯૩.

હાલિતાની માંદગી

મહેચ્છાની રીતો અદ્ભુત અને ભયપ્રદ છે. પત્ની દિવાળીથી કાપનાં પ્રાથમિક ચિહ્નોથી હેરાન છે, અને હું એનાં હૃદયમાંનાં કળોનો અને ભાવિ ભાગ્યનો, તેમ જ એનું મરણ નિર્મિત હોય તો મારી અને મારાં બાળકોની યનારી દુઃખી તથા અસહાય દશાનો વિચાર કરતો મૂળ્યા કરું છું.

+

+

+

એની અસહાય અને દુઃખી દશા મારા ધૈર્યની કડવી કસોટી કરે છે, અને એનું મૃત્યુ થશે એ વિચાર ત્રાસજનક લાગે છે. એકાંતમાં કે સર્વના સાથમાં, એનું હાથભાસ જેવું, અસ્થિપંજર જેવું, દેહબાળણું જોઈને મારાથી ઊંડા નિઃશ્વાસો નિઃખર્ષ જાય છે, અને મારાં પરાણે આણેલાં—ખોટાં—સ્મિતો પણ ટકાવવાં હુશ્કેલ બને છે. અલમત, મારું તત્ત્વજ્ઞાન મને આ આગભટ્ટીમાંથી રક્ષારાને આપે છે, પણ એ રક્ષણની મુદત પણ મયામણની અને દુઃખની મુદત બની જાય છે. જો એનું મૃત્યુ થયું—તો શું થશે? પણ એ વિચાર—મારાં બાળકો સંજોધી વિચાર થાય તે બાદ કરતાં—સ્વાર્થમય નથી? સ્વાર્થમય હોય, તો તત્ત્વજ્ઞાન શું? મારું સંસાર-પ્રતિબિંબ; *

* દર્શાણુવ એટલે પુરુષસૂત્ર પ્રમાણે પુરુષ વિશ્વથી નેટલો અધિકાર —અતિદાથી—જે તે પ્રમાણે.

* ગોવર્ધનરામનું લાઘ્ય, ૧૮૯૩માં 'અનુલોચન'માં પ્રકટ થયેલું.

તાને પરિણામે સિદ્ધ ન થાય આથી માટે મારા વિચારો ખીજા દશામાં લોકો સમક્ષ મૂકવા જોઈએ, જેથી એ વિચારો, અગ્રણિ નિર્દેશ કરીને, અન્ય વિચારોને વિચારની અને અન્વેષણની દ્વારા પહોંચી નરક દોરે, જેઓએ નવી પેઢીમાં વિકસાવે.

૫. દરિદ્ર્યકશિપુથી જાણી સુખીનો પ્રાચીન વચ છે, તે પ્રાકૃત (મૂલની) ભારતીય જાતિઓના કોઈ રાજ્યોની નામાવધિ હોય. અને દેહ તે જ આત્મા છે એ તત્ત્વદર્શનનો પુરસ્કૃત, ઉપનિષદમાં ઉલ્લેખો વિશેષ એ વચનો હોય.

આ નિર્ણયોએ મારી આજની પ્રજાતની નિદ્રા દરમ્યાન થયેલો વિચારસંતાન પહોંચ્યો હતો. એ મારી આંતર જીવનની પ્રવૃત્તિ નહોતી—પણ નિદ્રામાં ચાલેલી વિચાર પ્રવૃત્તિ હતી—સ્વપ્ન તો નહોતું જ. એણે આજે મારા મગજને યકવી નાખ્યું છે.

૧૪ મી એપ્રિલ, ૧૮૯૪

+

+

+

હું ખૂબ તે હું ખૂબ નથી અને આપણે જોઈએ તે દર્શન નથી. એક મહાશક્તિ સર્વ જુએ છે અને મને જુએ છે, બધાને બાપી રહે છે અને ચૈતન્ય અર્પે છે, અને જ્યારે હું જીવનની ૧૦૦૦ અક્ષીઓ દ્વારા (વ્યક્તિ-કોટિઓ દ્વારા) પ્રજાત એના મહાદર્શનના પ્રજાલ વિષ્ણુપ્રવાહને મારી અંદર અનુભવુ ત્યારે હું ઇચ્છું છું કે જીવન અને મૃત્યુના વિગ્રહોમાં પેશ પૂર્વક પસાર થવાને હું સમર્થ અને ખુશી છું એવું હું—એ મહાપ્રસાદના એક સભાન ચેતન્યિ હું એ અનુભવવું જોઈએ તે પ્રકારે—અનુભવતો રહું—દાર્યા જેવો નહિ પણ એ સર્વતઃ આવરતા આત્મામાં હિમ્મત્વલ ઉત્સર્ગ—

સિદ્ધિ સાધવા માટે સતત પ્રકાશતો, પ્રજ્વલતો !

સતો દષ્ટિરેકા સતો દષ્ટિરેકા

સતો મદમેકં સતો મદમેકમ્ !

એ દાંડણું નથી જ છિં વિનાયું કાંઈ,

છિંદ્રો થકી જ વ્રજ મુજ વ્રું જાન પારે;

દેખાય અંતની ધટા તણી ચારણીથી

કો કો સમે મુજ અનત વિમૂતિ અંશ ! *

—બુદ્ધિયોગને—માનસિક તુલાની સમતા મળવવાનું પ્રાપ્ત થયું છે. આ રિયલિતા નાજુકપણાનો ખ્યાલ મારા કુટુંબજનોને નથી આવ્યો. સાવો એકાદ એવી નારી જેણે આવી ક્રોધવ્રતા વિનાનો બુદ્ધિયોગ સાધ્યો હોય, જેણે ભાવનામય સંવેદનશીલતા વિનાનું હૃદયકાવ્ય સંલુપું હોય.

એને સાચવી ન શકે એવાં તરવોની વચ્ચે એક મુમનને વાવીને મેં પૂરતું પાપ કર્યું છે. પિતૃસાક્ષિત સમાજના તરંગી વિદૂત માનસને એક વ્યક્તિનું બલિદાન આપીને વિશેષ પાપ કરવાનો મને અધિકાર નથી. હું મારી અહુતિ આપુ તે બંને, પણ પત્નીની નહિ. લાખી ખીમારી, અને હવે આ ટપ વગેરે—એ જ પૂરતું છે, એટલે અન્ય સર્વને એમની યોગ્યતા પ્રમાણે અને હક પ્રમાણે મળી ગયું છે એટલે હવે તો આ મુમન પ્રત્યેનાં કર્તવ્યમાત્ર વધારો થવો જોઈએ.

પણ મારે (હવાફેર માટે) મુજબ જોઈવું શી રીતે? મારી તથિયત અને પત્નીની ખીમારી જોતાં જોણ કે અપૂરતા પમારે સરકારી નોકરી લેવી યોગ્ય નથી, અને ખીજે નોકરી કરવી, એટલે વિસ્તરિત અને યાચના, જેના માટે મારું આજીવન માનસિક બંધારણ અચક્ત છે શક્તિહીન છે. અને નોકરી જોઈએ ત્યારે વણુમાગીતો મળશે નહિ. આ છતાં, મેં ઠાકા સમક્ષ જરાકે જોઈ ઉઘાડવાનો, થઈ શક્યો તેવો, પ્રયત્ન કર્યો છે, કારણ કે, એટલે અંશે પણ, જેને કહી શકાય તેવા એ એક જ સ્વજન છે. પણ એમની સમક્ષ પણ હું પ્રશંની મ બીરતા વ્યક્ત કરી શક્યો નહિ, કે ઉપર નોંધેલાં કારણો જણાવી શક્યો નહિ.

હું મારી પત્ની વિશે એમને કંઈ કહેતો નથી, અને એઓ મારા બાઈની પત્ની વિશે મને કંઈ કહેતા નથી. પરિણામે અમારા એ વચ્ચે સમાન ભાષાવ્યવહાર નથી, અને એમને પોતાનાં અનુમાનોને તથા ખોટી માહિતીને ભરોસે રાખ્યા વગર છૂટકો નથી. એઓ સત્ય કદી જાણી શકે નહિ; એઓ છે તેવા પિતૃસ્થાનીય પુરુષને પોતાનાં વહાલાં બાળકો વિશેની—હું, મારા ભાઈ, એમની પત્ની, મારી પત્ની, અને તનમુખભાઈ પણ, એ ખ્યાલો વિશેની—અનેક બાબતોથી તદ્દન અજાણ રહેવું પડે એ તો આપણા સમાજનું ખાસ લક્ષણ છે. એમનું હૃદય વિશાળ છે અને એમનો મારા પ્રત્યેનો રોષ કદી આ બાબતો સામે નમતું આપશે નહિ એ જ

મહેઝાની વિનાશક ઇચ્છામાં, અને મારા તથા મારી પત્નીના એતદે
 જોડેના તારાત્મ્યની પ્રતીતિમાં, મારી પ્રગલ્ભ શ્રદ્ધા; મદને અને
 આશ્રયકર ધટનાઓ દ્વારા પ્રવૃત્ત થતું મહેઝાનું અદૃશ્ય ઠંડાપણું;
 આ સર્વેએ આ અદમ્ય-ઠોઠિને-મને-એ જીવન-મુક્તિની પ્રાપ્તિ કરાવવી
 જોઈએ જેમાં અતીતનું શોકસ્મરણ ન હોય કે અનાગતની દંડવના
 ન હોય, માત્ર વર્તમાનનો સ્વીકાર હોય અને એના આશાસમય
 દર્શનોનું. પરાક્રમ તથા વિનાયુ નિરીક્ષણ હોય. મહેઝાની એવી
 ઇચ્છા હો. વિરહ્યે આ ઇચ્છા-ઠોઠિએ (મારે) પોતાનું કર્તવ્ય કંઈ
 રહ્યું; અટક્યા કે અચકાયા વિના, પ્રમાદ વિના અને આત્મભોગની
 બીતિ વિના, દર્દીની કાળજીસરી માવજત કરવી અને ધીરજથી
 ઉપચાર કરવા એ આ કર્તવ્ય છે.—મહિનાઓ મુઠ્ઠી કે વર્ષો મુઠ્ઠી
 પણ એ કર્તવ્ય અન્ય કુટુંબજનોનાં પરમ દિતો જળવાય એ રીતે
 અને એ જિન કદીક જોખમાય એ પણ જો ફરજને અગે અનિવાર્ય
 અને તો એ દિતને જોખમે પણ આ કર્તવ્ય જાળવવાનું છે ન ન
 આવું છે કહિન અને ગમરામજીભયું એ કર્તવ્ય. તો એ મયામજી,
 એ લગન ચાલુ રહો ! શિકાર અને શિકારી બંનેની શંચાલક એક
 અલિનન ઇચ્છા છે—તેઓ એક જ આત્માના લિનન અવયવો છે, ને
 એ આત્માની દૃષ્ટિએ વિનાશ વિનાશ નથી. દયામણી દયિતા લલિના,
 મારી ચિંતાઓની મીઠી લાગિયણ ! તારી ભંજુર કોમલ કાયા ઉપર
 મેં નાખેલા ભારે જોજની બહાદુર ઉણવણુદારી ! આવો છે મારે
 તારા વિનાશમાં પણ અવિચલ રહેવાનો ધર્મ; આવો છે મારે તારી
 માતનાઓનો અને અદૃશ્ય અંતર દહિનો સાક્ષી બનવાનો ધર્મ; આવે
 છે મારી માતાના અને બાલકોના અશ્રુપાતને સહી લેવાનો મારો
 ધર્મ; આવી છે, મહેઝાની ઇચ્છા !

x

x

x

કુટુંબજનો ઉપર પોતાનો ધર્મ માનીને સ્નેહ રાખવામાં લલિતાએ
 વીરત્વ બતાવ્યું છે, અને જેમના પ્રત્યે નૈસર્ગિક પ્રેમ એને છે તેને
 અને ધનનો, સ્વસ્થનો તથા સ્વાભાવિક વૃત્તિનો ભોગ આપીને
 પણ એ વીરત્વ સંપૂર્ણ રીતે દાખવ્યું છે, અને એની ખાતર પોતાની
 છિંદગીનું જોખમ વહેરી લીધું છે. હૃદયને સંવેદનશીલ રાખનારી
 જે પ્રતિભાએ એને આ પ્રકારની સ્નેહલતા શીખવી તે પ્રતિભાને

—શુદ્ધિયોગને—માનસિક તુલાની સમતા જાળવવાનું પ્રાપ્ત થયું છે. આ સ્થિતિના નાજુકપણાને ખ્યાલ મારા કુટુંબજનોને નથી આવ્યો. સાવો એકાદ એવી નારી જેણે આવી કામગીરી વિનાનો શુદ્ધિયોગ સાધ્યો હોય, જેણે ભાવનામય સંવેદનશીલતા વિનાનું હૃદયકાવ્ય સન્યુ હોય.

એને સાચવી ન શકે એવાં તરવોની વચ્ચે એક સુમનને વાવીને મેં પૂરતું પાપ કહ્યું છે. પિતૃચાસિત સમાજના તરંગી વિકૃત માનસને એક વ્યક્તિનું બલિદાન આપીને વિશેષ પાપ કરવાનો મને અધિકાર નથી. હું મારી અહુતિ આપુ તે ભગ્ને, પણ પત્નીની નહિ. લાંબી બીમારી, અને હવે આ ક્ષય વગેરે—એ જ પૂરતું છે, એટલે અન્ય સર્વને એમની યોગ્યતા પ્રમાણે અને હક પ્રમાણે મળી ગયું છે એટલે હવે તો આ સુમન પ્રત્યેનાં કર્તાવ્યમાન વધારા થવો જોઈએ.

પણ મારે (હવાફેર માટે) મુંઝવે જોડવું શી રીતે? મારી તણિપત અને પત્નીની બીમારી જોનાં જોછા કે અપૂરતા પમારે સરકારી નોકરી લેવી યોગ્ય નથી, અને બીજે નોકરી કરવી, એટલે વિરાપિત અને યાચના, જેના માટે મારું આખું માનસિક બંધારણ અચકત છે શક્તિહીન છે. અને નોકરી જોઈએ ત્યારે વણુમાગીતો મળશે નહિ. આ છતાં, મેં કાકા સમક્ષ જરાક જોઈ ઉધારવાનો, થઈ શક્યો તેવો, પ્રયત્ન કર્યો છે, કારણ કે, એટલે અંશે પણ, જેને કહી શકાય તેવાં એ એક જ સ્વજન છે. પણ એમની સમક્ષ પણ હું પ્રશંની મંબીરતા વ્યક્ત કરી શક્યો નહિ, કે ઉપર નોંધેલાં કારણો બધાની શક્યો નહિ.

હું મારી પત્ની વિશે એમને કંઈ કહેતો નથી, અને એઓ મારા ભાઈની પત્ની વિશે મને કંઈ કહેતા નથી. પરિણામે અમારા એ વચ્ચે સમાન ભાષાવ્યવહાર નથી, અને એમને પોતાનાં અનુમાનોને તથા બોલી માહિતીને ભરોસે રાખ્યા વગર છૂટકો નથી. એઓ સત્ય કદી બોલી શકે નહિ; એઓ છે તેવા પિનૃસ્થાનીય પુરુષને પોતાનાં વહાલાં બાળકો વિશેની—હું, મારા ભાઈ, એમની પત્ની, મારી પત્ની, અને તનસુખભાઈ પણ, એ ગદાં વિશેની—અનેક બાબતોથી તદ્દન અગ્ન્ય રહેવું પડે એ તો આપણા સમાજનું ખાસ લક્ષણ છે. એમનું હૃદય વિશાળ છે અને એમનો મારા પ્રત્યેનો સ્નેહ કદી આ બાળકો સામે નમતું આપશે નહિ એ જ

મારુ એક આશ્વાસન છે ને આમ છે, ને જોતો ઉભા ૬ ન કરી શકું તેનો ખેદ મારે ન કરવો જોઈએ મર્યા પ્રત્યે મરુ કર્યા મે બળ-યુ છે એ બસ છે એક ઘો માલિનીથી કોઈનું અદિ ૬ આચરતો નથી તે બસ છે

૭ માં મે ૧૮૯૭.

બિચારી લલિતા ! તારી જિંદગી અત્યંત અનિશ્ચિન સાગરને અવલબી રહી છે તારા જેવા રાગમા બધા નોક લાગી લાગી પાતના વેડીને મરણ પામે છે, અને તારી સ્થિતિ કોઈ પણ સમયે વતારે બમડે તથા વધતા પૂર સામે તુ ટકી ન શકે, એવું ડોક્ટરો ભાર મૂકેને કહે છે આ મને અત્યંત દુ ખર મને છે-વિશેષત જ્યારે હું તારા વખતો, તારી કસોટીઓનો, તારા ગુણોનો, તારી સકિનઓનો અને તારી અશક્તિઓનો પણ, વિચાર કરું છું ત્યારે ન્યારે હું મારો આખ સામે આપણા બાળકોને-આસ કરીને પુત્રીઓને-જેને માટે મારો આથમા તે રાખેલી એમની ગુણગરવી સલાખનું કાર્ય કરવાની મારા તાકાત નથી એવાં બાળકોને જોઈ છું ત્યારે. લાગવિધાતા એમની વ્યક્તિ-કોટિઓ માટે જે સારુ દશે તે કશું એમ માનીને મેલનારાઓમાનો હું નથી હું એટલું જાણું છું કે કોઈ સમષ્ટિ નેષ પરિણામી ભેદિ અર્થે મહેઝા અમુક વ્યક્તિ-કોટિઓને આહે તો મદદ આપે અથવા કચરો નાખે, એટલે મને કે તને એ સકાયક બનશે અને વિદ્વાતક નરે અને એવું માની લેવાને મને કારણ નથી કે અધિકાર નથી જેમ આટલી બધી વ્યક્તિઓ એની વિનાશક પ્રણાનો જળમયરીના ખે અર્થ પડે છે તેમ આપણે પણ કેમ ન પડાએ ! આપણે આ લાગ્યને પણ ફરિયાદ વિના સ્વીકારી લેવું પડે હું તારા વિનાનો એમનો બની જઈશ ત્યારે મારુ અને બાળકાનું શું થશે ?

ન્યારે મારો પ્રથમ પત્ની મર્ષ ત્યારે મને મદદ શોધ થશે હશે. તારી ખોટથી એથી સોગલ દુ ખ થશે પણ આ આશ્વાસનવિહીન લાગ્યની સામે મને મારો તરવજાનરમ પ્રતીકારક્રિયા આપવાનો મહેઝાએ અનુમદ કર્યો છે એ તરવજાન, વિશેષત ૧૨ મી જુલાઈ '૮૧ની નોંધને અતે, ૧૪મી જુલાઈ '૮૧ની નોંધમા, ૭ થી ૧૩ મનોકોમા, ૭૭ ડિસેમ્બર' ૮૧ની અને ૧લી મે '૮૭નો નોંધમા નોંધાયુ છે તે, મારે રાજ વાચન જોઈએ મારા ઓરડામા ચિત

છે તેમાં મહાદેવ વિવે મૂળ પાર્વતીને ઈચ્છકી છે તેમ મારે પણ આ દિનપ્રાણ બનેલી મધુર વ્યક્તિને મારો પીઠ પર લાયકરી રહેશે. પણ મહાદેવનો વિચારે ખપ હતો અને વસમો વેળાએ એમને આશ્વાસન આપવાને વિષ્ણુ એમના રક્ષકદેવ બનીને એમની પાછળ જીલા હતા અને એ પ્રકારે મને પણ પીઠબળ આપનારો મારો વિષ્ણુ હોવો જોઈએ. + + એમાંથી એક તો આગળ જવું જ પડશે, અને એમાં એ નમગી છે તેવી એને વિરહની મર્મવેધક યાનનાઓમાંથી અપચાવચી જોઈએ, મને સમજા દેખાતાને નહિ, એનો મહેચ્છાની ઈચ્છા હોય તો નિ.સ્વાર્થ એકમા મારા દુઃખનો ભાગ મારે સહેવો જોઈએ—મહેચ્છાની ઈચ્છાને પાળવી જોઈએ. કૃષ્ણ એમ જ કહ્યું હતું : પોતે સૌથી જનરા હતા તેથી સર્વ નિજ સ્વજનોનો વિનાશ જોવાને અને શાંત જીવનઅવસાન પામવાને જીવ્યા હતા—પાછાનાંની ચિંતા વિનાનું એમનું અસાન શાંતિમય બન્યું હતું. :

૧૫મી મે. ૧૮૬૩

મહેચ્છા મારા જીવન સાથે નરી હાંસીની રમત રમી છે. હું જન્મ્યો શ્રીમંતનો પુત્ર અને બની ગયો નિર્ધન ! પછી જ્યાંગિ સરતી કમાણી મને કતાવી, એવી જ જ્યાંગિથી કમાયું ખરચી નાખવાને.

x

x

x

મહેચ્છાની સામાન્ય અને અસામાન્ય દંતાવલિઓની વચ્ચે હું જે દેખાણુ વેઠું છું, ભ.વિના નિર્માનાતા માત્ર કરે તેવા પ્રયત્ન પ્રતિ-પ્રવાહોની સામે કતવ્યની જે દડમજલ મારે કરવી પડે છે, મારા શ્રેષ્ઠ દિતોને અને મારી કમાણીને મારી પત્ની માનપિત્રા વગેરેની વિલક્ષણ અને સ્પષ્ટ મૂર્ખતાઓમાં જગી જોઈને હોમી દેવા પડે છે, અને મારી અદમ-ક્રોટિ ધનના અને રાખિતના સામગ્રી પ્રવેશ અને પ્રયાણ મારેની એક વદનનળી જ છે અને અતે તો હું જેવો આરંભમાં હતો તેવો ખાલીખમ થઈ રહું છું એવો જે અનુભવ થયા કરે છે—જે મારા ભાગ્યની સૌથી વિશેષ ઉપદ્રાવ-કારક બાબત છે. 'વ્યવહારું સંન્યાસ'નો મારો જૂનો આદર્શ આ પ્રકારે સિદ્ધ થાય છે, અને તારી અદમ-ક્રોટિના વક્ષ ઉપર જે સુંદર સમારણીની ભવ્ય રમત રમાઈને અતે તો મારા ભૂતકાળા

જૂતાવળ બની ગઈ છે તે સર્વના વિનાશને વચ્ચેથી સાક્ષી બનીને
મારે રહેવું પડે છે। મારા જીવનના આ દારુણ ક્રમ માટે—જ્યારે
એમાં હું તથાઈ જઈ ત્યારે—મારે સતત તૈયાર રહેવું પડશે; કારણ
કે જેઓ આ દુનિયામાં ખરેખરા સદ્ભાગી અને સફળ થાય છે
તેમાંનો હું એક નથી અને થવા સર્જાયો પણ નથી. જો એ ચક્રાવીને
નીચે પડે એવું હેતુશાસ્ત્ર મારું લાગ્યું છે—એ મારી હાસિ જ
કરે છે, કારણ કે હું દુન્યવી દોષત મેળવવાને અથવા જે સાંકડી
ટુટીઓએ એ મેળવાય એ માટેનો અભ્યાસ કે શ્રમ કરવાને,
નિર્માયો જ નથી. જેની ઉમેદ ન રાખી એ ન મળ્યું તેનો ખેદ હું
ન કરી શકું એટલું જ બસ છે કે આ બધા ધર્મિજની વચમાં
આજ પહેલાં મારી કવિતાને અને આજે મારા તત્ત્વદર્શનને હું
વળગી રહી શક્યો છું; એ જ મારું એક અને મોટામાં મોટું
શાસ્ત્ર સદ્ભાગ્ય છે અને એથી મને સંતોષ છે. બધા સમય પહેલાં
મેં કવિતા વિશે લખ્યું હતું;

‘બહુ બહુ મુને વહાલી મ્હારી કવિતા.’

હવે આ પરિપક્વ વયે હું ધન્ય હું કે, હું આમ
લખું : “ મારા તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રિયતમ પ્રજાકિરણથી રહિત કદી-કદાપિ
ન બનું ! ”

પોતાની બીમારીના કાલના ક્રમે લલિતા, પોતાનું મૃત્યુ નજીક
હો અને પોતાની પુત્રીઓ માટે હું કંઈ નહિ કરું એ ખ્યાલમાં,
પોતાનું મરણ પોતે આણી રહી છે. પોતાના પુત્રનો તો એને વિચાર
આવતો જ નથી। આ વ્યથાકર દુઃસ્વપ્નમાંથી એને ઉમારવી એ
મારું કર્તવ્ય સમજીને, એના આવેશને સો સો ઘેસછાલમાં
માર્ગોએ વહીને ખપી જવાનો મુક્ત અવકાશ આપવો એને મેં
મારો કર્તવ્યધર્મ માન્યો ■ એની તબિયતની ચિંતા, એના માનસની
ચિંતા અને દાકતરો ખચીઓ એ બધું મારો શક્તિનો ક્ષય કરી
રહેલ છે અને મહિનાઓ સુધી કરશે. + + મારા મુંબઈના ખર્ચમાં
રાક્ષસી અને મૂર્ખતાલયો વધારો થયા કરે છે, અને હું એને
કાજમાં રાખી શકું એવો કંઈ જ સંભવ નથી, કાંણું કે એ ઉદ્દેશ
સાધવા માટે કરકસર કરી જાણનારો જણ ધારણ કરે એવી હૃદયની
કઠોરતા અને કઠિનતા હું ધારણ કરી શકું એમ નથી અને, ઉપર

જતાં, આ અગવડની પછે મારી કમાણીમાં વિચિત્ર અને વિશાળ
ઓટ આવતી જાય છે। મારી આ બધી અદના ચિંતાઓ પછી
મારી પત્ની મરણ પામે તો કેવી દારુણ પરિસ્થિતિ ઊભી થાય તેની
તો હું વાત કરતો નથી, એવી જ મહેચ્છાની દૃષ્ટા. અને આ
મુસીબતો અણધાર્યો વેગે અને અણધારી દિશામાં વધે એવી એની
દૃષ્ટા હોય તો મારા તત્ત્વજ્ઞાન પ્રમાણે મારી ફરજ બને છે કે
આ વિપમદશા માત્ર દ્વિચ્છિક ઉપહાસ હોય તેમ. એ મારા
શાશ્વત આત્માને ન જ સ્પર્શતી હોય તેમ મારે એનો
સામનો કરવો જોઈએ ખરું. છે, સત્ સત્યમ્.

૨૩ મી જૂન, ૧૯૯૩.

શિરના (સાધનના) આરોગ્યભરનમાં મદિને માર્ગો, અને
ઉપર માતૃશ્રીને મારી સાથે રહેવા બોલાવ્યાં.

ઓપધોએ જે ન રહ્યું, તે પ્રકૃતિદર્શના અને હવાના
ફેરફાર સહિત મારે રહ્યું. એને સારું લાગે છે. રિઝીરિયા અને
ખાંસી અને શ્વેક જણ, એની વિરુદ્ધ છે એવી ઘેલજા કે ખાતિ:
આ છે એની હમણાંની ફરિયાદો. આમની પ્રથમ બે ફરિયાદો
અદૃશ્ય ઘર્ષ જણાય છે: છેલ્લી ફરિયાદ માટે, મેં એને બોળાઈથી
(એની દેરાણીથી) અલગ રાખી હતી. તેઓ ફરીથી એકઠાં થયાં છે,
અને માનસિક બાગતમાં કામનો મુધારો થાય એ હેતુથી મેં
માતાને અહીં બોલાવ્યાં છે અને એમને દેખવું છું. આશા અને
આશંકા મારા મનમાં સોજક મારક, આ છેડેથી પેચે છેડે, આવા-
ગમન કર્યા કરે છે. અને છતાં મારે તો બધું મહેચ્છા પર છોડવું
જ જોઈએ, અને એના સહારક લાગવિધાન માટે—એવું મારું
નિર્માણ હોય તો—નિયમ રહેવું જોઈએ, તથાસ્તુ. સેવા એ એને
રાહત આપવાના ઉપાયોનું અંતિમ લક્ષ્ય છે.

હું ધરડો થવા લાગ્યો છું. મારી દૃષ્ટિ નમળી પડી છે.
લખવા વાંચવા માટે ચક્ષુમાં પહેરવા પડે છે, અને મારી આંખોને
કામનો યાક જણાય છે, પણ હજી ધન માટેની મારી દોડ એના
લક્ષ્યે પહેચી નથી.

મહે-છાની સાધારણ દત્તપત્રિન દ્વારા જે હું પોતે મારી દુર્ભાગ્યપદ પગનો વિષકર્મ-ગિદ્દી-છુ, તો અસાધારણ દત્તસમૂહ જે સેવાને વિશેષ સામર્થ્યથી એના સિદ્ધીઓ બને છે. અને, જુઓ તો ! ખીન કેટલાક વેગથી કમાણી કરે છે, અને કેટલાક જાદુઈ શક્તિથી બચત એકઠી કરે છે, અને કેટલાક પોતા ખાતર પિતા પાસે ખર્ચ કરાવે છે, ત્યારે હું એમાંનું કાંઈ કરતો નથી આ મંદલાબ્ય મદારાજ તો પોતાનાં સર્વ દુર્ભાગ્યોનો અને અધકારમય ભાવિનો રાજધિરાજ બનવાની મળ માણી રહ્યો છે—એ ભાવિ એટલે જે કમાયો તે ખોવાયું, આખું ગુમાવવાનું, પત્નીને ગુમાવવાનું—પત્ની નહિ તો પત્નીનું ચિત્તસ્વાસ્થ્ય ગુમાવવાનું, મારી ધનાર્જનની શક્તિ ગુમાવવાનું ભાવિ. અને મહેન્દ્ર મારા અહમ્-કેન્દ્ર ઉપર એના અવયવે અવયવ અને સધિએ સધિ અલગ કરીને વિચ્છેદ કરનારાં, અતિસમર્થ ઉપદ્રવકારક આસુરી દુઃસ્વપ્નેને ખલે એ ભાવિ. આ ભાવિ કદાચ એક મિથ્યાભાસ હોય, પણ એ વાસ્તવિક યથાર્થ હોય એ પણ એટલું જ સંભવિત છે; એટલે મારું ભાવિદર્શન યથાર્થ દર્શન ન હોય તો પણ મારે એ દર્શન કયો વમર દેમ ચાલે ! તથાન્તુ. દૃષ્ટિ નો અને જીવનનો સંપૂર્ણ અધકાર પણ મારે માણુવો એ મારો પ્રયાન રહેશે.

જે હું અંધ બનીશ, તો કાઈને કહીશ કે આ બધું મને વાંચી સંભળાવો. હું નથી ધારતો કે હું અંધ બનીશ. ધારું છું એટલું જ કે વાંચવું-લખવું મારે છોડી દેવું પડશે અને પછી :

‘એક દીપ હોભાઈ જાય તો ખીજે તરત સળગાવે ।’

૩૦મી જૂન, ૧૮૯૩.

કર્તવ્ય ! કર્તવ્ય ! અજબ વિચિત્ર કર્તવ્ય ! મારી પત્નીની તમિયન અને ચિત્તશાન્તિ માટેના મારા કર્તવ્યે મારો પામે અને એનું કાર્ય કરાવ્યું છે જે હું મારો તમિયન ખાતર, મારી આર્થિક રિધિની ખાતર, અને એથી અધિખતર કારણો હોય તો પણ, કદા ન જ કરું. ચાર દિવસ પહેલાં મેં શ્રી મોતીનાથ લાલભાઈને પત્ર લખ્યો અને જણાવ્યું કે મારી પત્નીની તમિયનની ખાતર મારે મારું ત્રિપ મુખર્ષ છોડવું જરૂરી બને છે. કાકા આગળ પત્ની નામન દિવ ખોલી શકાતું નથી, અને મારે નમારી સવાહની જરૂર છે. મારે ખીન રાજમારની જરૂર છે એવું મેં રપટ શબ્દોમા નથી

સમ્યુ. + + મારો પત્ર એમને મુક્ત રાખે છે, મને પણ મુક્ત રાખે છે, અને મને 'વિગ્નિ' કરવાના દારુણ કાર્યથી બચાવે છે. + + દેવે ધૈર્ય ધારવું એ મારો ધર્મ અને છે. (૧) ઉત્તર મળે ત્યાં મુખી અથવા (૨) ઉત્તર આવ્યાનો સંભવ નથી એવું સમગ્ર તેટલો ગાળો વીતે ત્યાં મુખી. ઉત્તર ન આવે તો મારો ધર્મ એ થશે કે મારે અન્ય ઉપાયોનો વિચાર કરવો : રાજકોટમાં કે અન્ય કોઈ સ્થળે વડીલાત શરૂ કરું કે અહીં રહેવું ચાલુ રાખું પણ રહેવાની વ્યવસ્થા બદલું જેથી સ્ત્રીઓ અસમ પડે અને મને મુંબઈના પરિવાર મુક્ત અને સારી દવા મળે, એનો વિચાર કરવો. + + મારા ભાઈને એના ધંધાને બોગે મુંબઈ છોડાવવું એ તો આયોગ્ય છે. મારે જ ખસવું રહ્યું, જેથી બધાં મુખી થાય. ખીજી દલીલો પણ છે, પણ એ સોનું નિર્ણયપરિણામ એ જ આવે છે. મારે ધીરજથી કુસતતાથી હાલવું, ઉતાવળે, લાગણીના આવેશમાં નાસવું નહિ,

૩ જી આગસ્ટ, ૧૮૯૭.

કદાચ આ નોંધપોથીમાં આ મારી છેલ્લી નોંધ હોય. આંખો નખળી થતી જાય છે એટલે લેખનનો સવારો છે તેવ જશે? + + + સજીવ અને નિર્લંબ સર્વને પોતાનો અર્થ સમજાવે છે, સર્વને હક નોંધે એ નોંધે એ! (લાવો! લાવો!) મારી શક્તિ કીધી થતી જાય છે. અને દૈવ દર્શી કરતું રહે છે. અદાલતમાં મારી કામગીરી ૧૦૦ ટકા છે, અને કમાણી ૧૦ ટકા છે; મારી શેકડ મટતી જાય છે અને મારી આસપાસનાં મૂર્ખ અને સ્વાર્થી તરવો મારે માટે કર્તવ્ય અને કર્તવ્ય જ સંજોગ જાય છે. એમને મારા પ્રત્યે કંઈ કર્તવ્ય હોય એવું જણાતું નથી. તથાસ્તુ. મારા અનંત શાસ્ત્રત આત્માએ આમાં આનંદ માનવો જોઈએ મારી દૃષ્ટિના અને મારા જીવનના, અદ્ય અને મહાન સમગ્ર અંતકારમાં આનંદ માણવો જોઈએ, અને આ સર્વ અર્થહીન અર્થોની અનિવૃત્તાને પોતાની—મારી—નિવૃત્તામાં ગણક કરી દેવો જોઈએ. જીવનમાં વિશેષ કંઈ હું ન કરું, જળના વાગતી માફક ચિમળાઈ જાઉં. ન કંઈ કરું, ન કંઈ મેળવવું, ન કંઈ માણું, બધું વેડી લઉં અને કંઈ જ લખું નહિ: તોય શું? આ જાતું હું કરું, પણ ત ક્યાંય કંઈ લખી શકાય ન બોલી શકાય એ જોઈ હું માત્ર હસતો રહીશ—

માણુવા જેવું મૌન ! એવી છે મહેન્દ્રાની ઇચ્છા. આ સદૃ ઉત્પાત
 'રહે છે એ મારો પોતાનો દેવ છે મારી કયાના નાયકની માફક હું
 નારીને સન્ધાસ લઉં', કે અધાને રોકડી તોછડી 'ના' કહી દઉં, તો
 મારા જીવનમંદિરને નિર્દાસિની બનાવી ગહેલ આ માખીઓથી અને
 મચ્છરોથી હું અચ્ચુ મને અધન છે માત્ર મારી કર્તવ્યબુદ્ધિનુ--અને
 એ કર્તવ્ય મારા આપેક્ષ વ્યવહારિક નીતિતત્ત્વનુ અને સરજેયું અને
 જાને પોષેયું કલ્પનાનુ ભૂત છે, એટલે આ અધનમાંથી, આ કારાગૃહ
 માંથી, અને સાથોસાથ એનાં સર્વ ચિંતાજનક પરિણામોથી, મૌન
 મેળવી લેવાને હું સમૂર્ણ રીતે સ્વતંત્ર છું પણ 'ના' !; માર
 તત્ત્વજ્ઞાન કહે છે, 'ના' !, તારે કર્તવ્યની આ એડી પહેરી રાખવાની
 છે—જેમ દોષ વિરહી પ્રણયી વિગત પ્રિયજનના અવગેવને ધરી—
 પહેરી—રાખે તેમ, આંસુ, રોહ અને આનંદની મિશ્ર અનુભૂતિ સાથે'
 આ કર્તવ્યની ખાતર જાતે તું હું ખી યા, લટાર્જ જા, દુનિવી દૃષ્ટિએ
 ખલાસ થઈ જા. કર્તવ્યનું 'ફળ' હૃદયનારા મૂર્ખજનો જેવી ભૂખ
 રખે કરતો. કર્તવ્ય અને સદૃગુણાયરણ લાલલાનિની અપેક્ષા વિનાના
 હોવા જોઈએ. 'કર્તવ્ય' એ જ આ જીવનનો ધર્મ છે, અન્ય કંઈ
 જ નહિ. શાશ્વત અદમ્ ! તારો મારામા કર્તવ્ય ખાતર વ્યય હો,
 આ જ છે પરમ ઇચ્છા અને એકલી એ પરમ ઇચ્છા જ ઇચ્છનારી છે !

x

x

x

મારી માતા અને મારી પત્નીના રોહભાવમાં એક ખાઈ
 વિકસતી લાગે કે—જે અનેક ખામતોનું વિલક્ષણ પરિણામ છે પિતા
 એક મહિના ઉપરથી ઉત્તર સધિવાથી હેરાન છે. માતૃથી ત્યાં છે,
 માતૃશક્તિ ત્યાં છે—મિત્રારો બાળ, પોતાના ધધાથી શિક્ષણમાંથી
 ચોરલા પાંચ મહિનાથી (લાલ પિતાની, તે પહેલાં મારી પત્નીની)
 આવજતમાં જ રોકાઈ રહ્યો છે !

'કાલક્રમે ધપતુ આ નાટક માયાએ લજવાચ્યુ.'

+

+

.

+

આમ સસારનું નાટક ધપે છે અને મધ્યબિંદુએ—એ બિંદુથી
 ચતી વચથી રેખાએ—ચાલ્યા કરકું એ હાપણનો માર્ગ અને છે.
 અને આ નાટકને લાગતો રસિક પ્રશ્ન આ છે કે જ્યારે આ હા-
 પણનો ધરપોટો ફૂટે ત્યારે આ ગંભીર ગીતસ્વરો ચાલુ રહેશે એની
 ખાતરી શી ? જોઈએ, આ ઉપદાસકથા કેમ ચાલે છે

૨૨મી ઑગસ્ટ, ૧૮૯૩.

ગયે અકવાડિયે શુક્રવારે મુસ્લિમ હુલ્લહ શરૂ થયું અને ગયે ચુરુવારે મેં મારા બાળકોને નડિયાદ મોકલી દીધાં તથા લલિતાને ત્યાં રોકાવા કહ્યું.

મારા કુટુંબની હુદ ઉપાધિઓથી હું આ પુસ્તકને, અને મારા મનને, બગાડી રહ્યો છું, પણ ખરું જોતાં એમાં બગાડવાપણું નથી, કારણ કે મારા કુટુંબ પ્રત્યે મારા કર્તવ્યો છે અને એનો વિચાર-ઉકેલ કામળ પર હું કરી શકું છું. હકીકત એવી હોઈને, એ બાબતો કોઈ મહાન મનને હુદ લાગે એ 'અસંબદ્ધ' છે. મારો દેહ સુસ્તમ વસ્તુ નથી? અને તે છતાં, હું મારો પડું ત્યારે, પથારીમાં પડ્યા પડ્યા મારે મારો ઉત્તમ સમય વેચી નાખવો અને ઓસડ ખાયાં એમાં ધૂટ્ટો નથી. આવા, મહાન અને અદ્વય તર્યોના સુણાકાર જેવા આપણે છીએ!

શામરાવ વિદલ કહે છે;

‘હરિ ડેવીલ તૈસે રાહાવે હો’—

—એ ભારતીય સ્વાભાવવર્તનની પ્રજાવ્યાપી રાષ્ટ્રીય ધ્રુવપંક્તિ છે. અને એમ કહીને એ હસે છે. ભારતના મારા સુધરેલા મિત્રો ઝડપાયા છે ‘પરિવર્તન’ અને ‘બળભંગ’ના નિર્વીર્ય અને આત્મધાતક આવેગમાં. આ જાને પ્રકારના મિત્રોને બૂલભરેલ અંગવિચ્છેદના—એકાંગી દંડિતના—ઢાખલા છે. પહેલો—પ્રભુપરાયણતાનો—મિત્રજ કર્તવ્યની, અર્થાત્ મહાન ઇચ્છાની સાધારણ દત્તપંક્તિની હિપેક્ષા કરે છે. બીજો—સુધારા અને સંશોભનો—મિત્રજ અસાધારણ દત્તપંક્તિની—યુરોપ જેને ‘Resignation of the Will’ (પ્રભુની ઇચ્છાને વશ થવું) કહે છે તેની—અવગણના કરે છે. આ પ્રકારે મારા દેશજનો ‘અંતિમ દાટિઓને’ વળગી રહેવાની મૂર્ખતા કરે છે, મધ્યમમાર્ગને બાંધી નથી. લક્ષ્ય, વ્યક્તિરૂપ અહમ્-હેન્દ્રને કર્તવ્યના કૃપાણી, અને પ્રભુપ્રયત્નની દાલની, બનેલી જરૂર છે. જે સૈનિકના હાથમાં તલવાર હોય, એ સૈનિકની સજ્જતા અધૂરી છે. આરતી અને ધંટા બનેને સાથે ચલાવવા પ્રભાણે અસિ અને દાલ બનેનો એક સાથે ઉપયોગ કરવો એ જ સૈનિકની સાચી કળા છે, સાચી સમરથા છે. મૂંઝાયેલો યાકેલો મૂર્ખ માનવી તલવાર ફેંકી દે.

છે એને બને હાથે દાલને પકડે ॥ પોતાની આવડતના મિથ્યાભિમાની
અવિષ્કૃષ્ટ બીજો મૂખ દાલને ફગાવીને બને હાથે તલવાર પકડે છે ।
બનેએ પાઠ શીખવાનો રહે છે. 'તત્ત્વાનંદ સ્વામી'એ 'રસ-સુંદરી'નો
સંકલન સાધવો જ પડશે.

*

*

*

૨૯ મી ઑગસ્ટ, ૧૯૯૪

આજે હું મારી માનસિક વિશિષ્ટતાઓ—ખાસિયતો—અને
ન્યૂનતાઓનું તથા નબળાઈઓનું સંક્ષેપમાં અધ્યયન કરવા ઈચ્છુ છું.

૧. પ્રજ્ઞા પરત્વે, મારી સ્મરણ શક્તિ ઠેન્દ્રનિષ્ઠ નથી, સતત
પરિશ્રમથી થાકે છે, વીગત પ્રત્યે અરુચિ રાખે છે, જે એને રુચિકર
અને તે જ એ યાદ રાખે છે, અને એને એ યુગો પર્ષત યાદ રાખે
છે, પણ હું એને યાદ રાખવાની ફરજ પાડી શકતો નથી. ૨. મારી
તાકિંક દલીલો આપમતીલી છે, કોઈ વાર સ્પષ્ટ, તડ ને ફડ કરનારી
તો કોઈ વાર સંકુલ, શ્રમગમ્ય દોષો દોરાવુ કે પરાણે પસંદાવું એને
રુચિ નથી, એ તો પોતાના મુદ્દાઓ પોતાની વિલક્ષણ રીતે વિચારી
કાઢવાને આતુર રહે છે પણ એણે મારા ઉપર મોટો પ્રભાવ જમાવ્યો
છે. એ મને મહામૂલ્ય સામર્થ્ય અર્પે છે—જો કે એ પગલે અને ડગલે
વિદા નાખે છે, વ્યવહારિક બાબતોમાં મને ધીમો અને અસ્થિર બનાશે
છે, અને એણે આજેલાં પરિણામો કોઈક વાર અતિસંકુલતાને કારણે
મુંઝવનારાં હોય છે. ૩. મારી કલ્પના વરાળ જેવી ઊડે છે—પરિણા-
મમાં વિશાળ, ઉચ્ચાભિગ્રામી, પણ પોત માધનત્વ વિનાની; પણ હમણાં
હમણાં મારી જૂની તાકિંક શુદ્ધિ એની ઉપરવટ થાય છે. ૪. મારી
ભાવનાઓને અને લાગણીઓને હમણાં હમણાં મારા તત્ત્વગાને
ઠાઠી મૂકી છે અને સંજોગોએ એ નિર્વાસનને પુષ્ટિ આપી છે. કીર્તિની
કામના; ધન ખાતર જ ધનની સૃષ્ટિ; રોલ; દપકો અને નિંદા
મને ત્યારે આજી પોચું સંવેદનશીલ મન; આ બધાં તો વરાળ ઊડી
ન્યય તેમ ઊડી ગયા છે, અને એ કાચમનાં ટુકડાં તેથી હું સુખી
બન્યો છું. કદી પાછાં ન ફરજો એ. કર્તવ્યસાધના, જિંદગી અને

ન હોય તેનાં પરિણામો પરત્વે પૂર્ણ ઉપેક્ષાગ્રસ્તિ; આવી છે મારી સંક્રિતિઓ, અથવા ન્યૂનતાઓ,—જે એ હોય તે. એ હોય તે હું પસંદ કરું છું : કેમ કે એને હું કર્તવ્ય માનું છું, અને જીવનનાં એકમત્ર સુખ માનું છું, કારણ કે મારા એ જીવન ઉપર ભાગ્યદેવીએ, એ દેવીનો સહભાવ ન હોય તો જોએએ અને ગુસી જઈને ક્યારનું ક્યાંય નીચે દરસેલી નાખ્યું હોત એવા રાક્ષસો સામે, મારા એ તકલાદી અને જ્વરતપ્ત જીવનને સતત ટેકા આપીને જાળવી રાખવા ઉપરાંત વિશેષ, કશી ખાસ કૃપા વર્ણવી નથી. ભવિષ્યમાં ગમે તે ભાગ્યપક્ષટા આવવાના હોય, પણ મારી આ અવસ્થા આ જીવનમાં કાંઈ વધારે સારો રંગ ધારણ કરે એ સંભવિત નથી; કાગળ કે આ જીવન તો, વાનર જેવા અનુકરણના અને મૂક અભિનયના આશાહીન ભાવિમાં જ સમાઈ જતા હોયેલા ખાતર, કર્તવ્યધર્મ સમજીને, પોતાની ઉત્તમ શક્તિઓને એમાં યોજીને મથ્યા કરવાની ઉપહાર્ય પ્રવૃત્તિ કરવાને જ નિમીય છે. એવી છે મહેમંદાની ઇચ્છા : અને જો ભાગ્યદેવી જે સંસારમાં મારા આ ‘અહમ્’-રૂપ કેદને એ ધુમાળી રહી ■ એ સંસારને હસી કાઢવાની, આજ સુધી આપી છે તેવી, મને સક્તિ અર્પે તો એ દેવીનો એ ઉપકાર એણે નહિ ગણ્યું. અને જો આદ્યો ઉપકાર પણ મારા ઉપર થવાનો ન હોય તો—તો માટે સ્વામી કૃષ્ણાનંદના આ કથનની કદર કરવી જોઈએ :

‘રોને મેં મી લૌર મજા હું’.

એમાં હું એની સાથે, સંમત છું, માત્ર એટલું ખરું કે એ ઉપદેશ મારા માટે કાંઈ નવી ગોધ નથી.

x

x

x

૧લી સપ્ટેમ્બર, ૧૮૯૩.

તેલંગ

કેવી કરુણ થટના! જાન્ટિસ તેલંગ આખરે આજે સવારે ગુજરી ગયા. ભલે એમનામાં દોષ હતા, જો કે એ થોડા અને નાના હતા; તો પણ એ મહાપુરુષ હતા—મારા દીન દેશ માટે તો ખરેખર એ મહાન હતા. વિશદ બુદ્ધિ અને ન્યાયશક્તિ, અસિપ્રાયોમાં અને ભવનાઓમાં વિરલ મિતત્વ, સ્વતંત્રતા અને

છે એને બને દાથે દાંહને પકડે છે । પોતાની આવડતના મિથ્યાભિમાની
નિર્વિઘ્ન બીજો મૂખ દાંહને ફગાવીને બને દાથે તલવાર પકડે છે ।
બનેએ પાઠ શીખવાનો રહે છે. 'તત્વાનંદ સ્વામી'એ 'રસ-મુંદરી'નો
સફળોગ સાધવો જ પડશે.

* * *

૨૯ મી ઑગસ્ટ, ૧૯૯૪

આજે હું મારી માનસિક વિશિષ્ટતાઓ—ખાસિયતો—અને
ન્યૂનતાઓનું તથા નબળાઈઓનું સંક્ષેપમાં અધ્યયન કરવા ઈચ્છું છું.

૧ પ્રજ્ઞા પરત્વે, મારી સ્મરણ શક્તિ કેન્દ્રનિર્મલ નથી, સતત
પરિશ્રમથી થાકે છે, વીગત પ્રત્યે અરુચિ રાખે છે, જે એને રુચિકર
બને તે જ એ યાદ રાખે છે, અને એને એ યુગો પર્થત યાદ રાખે
છે, પણ હું એને યાદ રાખવાની ફરજ પાડી શકતો નથી. ૨, મારી
તાર્કિક હલીલો આપમતીલી છે, કોઈ વાર સ્પષ્ટ, તક ને ફલ કરનારી
તો કોઈ વાર સંકુલ, અમગમ્ય દોષો દોરાવું કે પરાણે ધસાવું એને
રુચિ નથી, એ તો પોતાના મુદ્દાઓ પોતાની વિલક્ષણ રીતે વિચારી
કાઢવાને આતુર રહે છે. પણ એણે મારા ઉપર મોટો પ્રભાવ જમાવ્યો
છે, એ મને મહામુલ્ય સામર્થ્ય અર્પે છે—એ કે એ પગલે અને હગલે
વિદ્ય નાખે છે, વ્યવહારિક બાબતોમાં મને ધીમો અને અસ્થિર બનાશે
છે, અને એણે આણેલાં પરિણામો કોઈક વાર અતિસંકુલતાને કારણે
મૂંઝવનારાં હોય છે. ૩, મારી કલ્પના વરાળ જેવી ઊડે છે—પરિણા-
મમાં વિશાળ, ઉચ્ચાભિલાષી, પણ પોત માધનત્વ વિનાની; પણ હમણાં
હમણાં મારી જૂની તાર્કિક ભુદ્ધિ એની ઉપરવટ થાય છે. ૪, મારી
ભાવનાઓને અને લાગણીઓને હમણાં હમણાં મારા તત્ત્વજ્ઞાને
કાઢી મૂકી છે અને સંજોગોએ એ નિર્વાસનને પુષ્ટિ આપી છે. કીર્તિની
કામના; ધન ખાતર જ ધનની સ્પૃહા; રનેહ; દપકો અને નિંદા
મળે ત્યારે આજું પોચું સવેદનશીલ મન; આ બધાં તો વરાળ ઊડી
જાય તેમ ઊડી ગયાં છે, અને એ કાયમનાં ટળ્યાં તેથી હું મુખી
બન્યો છું. કદી પાછા ન ફરજો એ. કેતવ્યભાવના, જિંદગી અને
ફરજમંથી કામ આપોઆપ જીપજો એવી સમજણ; સ્વસ્થ, નિઃશંક,
શાંતિની વાંછા આ ટળાવનારી માયામોહનીઓનો કૃપાકટાક્ષ મળે તો
ગમે તેટલો શ્રમ કરવની અને સંક્ષોભ સદવાની તૈયારી; આ માયાઓ
હકાપણ દંભથી મુખ ફેરવીને ન રહે તો જે વાત મારા હાથનો

ન હોય તેના પરિણામો પરત્વે પૂર્ણ ઉપેક્ષાવૃત્તિ, આવી છં મારી શક્તિઓ, અથવા ન્યૂનતાઓ,—જે એ હોય તે એ હોય તે હું પસંદ કરું છું, કેમ કે એને હું કર્તવ્ય માનું છું, અને જીવનના એકમ ત્ર મુખ માનું છું, કારણ કે મારા એ જીવન ઉપર ભાગ્યદેવીએ એ દેવીનો સદ્ભાવ ન હોય તો જેઓએ એને ગુસી જઈને ક્યારનું ક્યાંય નીચે ફેંકેલી નાખ્યું હોત એવા રાક્ષસો સામે મારા એ તકલાદી અને જ્વરતપ્ત જીવનને સતત ટેકા આપીને બાળવી રાખવા ઉપરાંત વિગેષ, કશી ખાસ કૃપા વર્ષાવી નથી લવિષ્યમાં ગમે તે ભાગ્યપલટા આવવાના હોય, પણ મારી આ અવસ્થા આ જીવનમાં કાંઈ વધારે સારો રંગ ધારણ કરે એ સંભવિત નથી, કારણ કે આ જીવન તો, વાનર જેવા અનુકરણના અને મૂક અભિનયના આશાહીન ભાવિમાં જ સમાઈ જતા હશેગો ખાતર, કર્તવ્યધર્મ સમજીને, પોતાની ઉત્તમ શક્તિઓને એમાં યોજીને મથ્યા કરવાની ઉપકારપ્ર પ્રવૃત્તિ કરવાને જ નિર્માયુ છે એવી જ મહેચ્છાની ઇચ્છા અને જે ભાગ્યદેવી જે સસારમાં મારા આ ‘અહમ્’—૩૫ કેંદ્રને એ ધુમાળી રહી છે એ સસારને હસી કાઢવાની, આજ સુધી આપી છે ભેવી, મને શક્તિ અર્પે તો એ દેવીનો એ ઉપકાર ઓછો નહિ ગણું અને જે આઠલો ઉપકાર પણ મારા ઉપર થવાનો ન હોય તો—તો મારે સ્વામી કૃષ્ણાનંદના આ કથનની કદર કરવી જોઈએ

‘રોને મે મી લૌર મજા હૈ’.

એમાં હું એની સાથે સમત છું, માત્ર એટલું ખરું કે એ ઉપદેશ મારા માટે કાંઈ નવી ગોષ નથી

x

x

x

૧લી સપ્ટેમ્બર, ૧૮૯૩.

તેલગ

કેવી કરુણ ઘટના! જગ્ગિસ તેનગ આખરે આજે સારે ગુજરી ગયા ભાને એમનામાં દોષ હતા, જે કે એ થોડા અને નાના હતા, તો પણ એ મહાપુરુષ હતા—મારા દીન દેશ માટે તો ખરેખર એ મહાન હતા વિશાળ બુદ્ધિ અને ન્યાયશક્તિ, અભિપ્રાયોમાં અને ભવનાઓમાં વિરલ મિનત્વ, સ્વતંત્રતા અને

વિનયનો વિવેકભર્યો સમન્વય, ન્યાય અને ભલાઈ પ્રત્યે સહજ આદર, સાહિત્યસખદ્વ પ્રવૃત્તિઓ અને પુરુષો પ્રત્યે નિર્મલ પ્રેમ, મર્મ અને આત્માવગમ્યના ઉભયનો વિલક્ષણ અભાવ, એમના કથનની સત્યતાની પ્રતીતિ કરાવે એવું અને ઠંડા મિનિજનું વક્તૃત્વ અને યુક્તિ-કૌશલ (દલીલ કરવાની કુશલતા); આ, અને અન્ય ગુણોએ એમને નાની વયે સમાજની અગ્રપંક્તિએ પહોંચવા માટે યોગ્ય બનાવ્યા હતા; અને શત્રુઓના પણ એમના પ્રત્યે છે તેવા ગુપ્ત આદરના, મિત્રો અને પરિચિતો પાસેથી એમને મળતી હતી તેવી નિર્બીજ પ્રશંસાના, અને બધા યુરોપિયનો તરફથી આખર મુધી એમને મળ્યા કરેલા ખુશ્લા દિલના અને અકૃત્રિમ માનના અધિકારી દેનાર્યા હતા. એમના ન્યાયાસને આરોદ્યથી જાહેર જનતાને નુકસાન થયું હતું; અને હવે એ હિચ્ચ પદવી એમના મૃત્યુનું કારણ બની છે—વરિષ્ઠ અદાલતના ન્યાયમૂર્તિનું સખત કાર્ય એમને અસલ્ય ભારરૂપ બન્યું હતું. બેશક, એમણે તેમ જ જરિટસ ન... એ પૂરતા આરામ વગર અત મુધી કામ ચાલુ રાખવાની નિર્બળતા બતાવી હતી. નિર્બળતા ભ્રમ કે નહિ, એ મરણ પામ્યા અને આપણે એમની ખોટ પડી એ હકીકત છે એવી છે મહેઠ્ઠાની ઇચ્છા, અને આપણે એને અનુકૂળ થવું જ પડે. એમનું અદમ-કેંદ્ર આપણા ક્ષિતિજમાંથી વિજ્ઞાન થયું છે, અને તે જ રીતે મારું અદમ-કેંદ્ર પણ વિલંબ પામશે. તથાસ્તુ.

શ્રી તેલંગ એમના ચોપાટી ઉપરના ઘર જેવા હતા—શહેરના મોટે ભાગે યુરોપીય વસતિવાળા ભાગથી રેલના પાટાએ અલગ પાડેલા દેશી લત્તાને છેક છેવાડે, છતાં શહેરની આ બાજુએ—આપણી દૃઢની અંદર.

x

x

x

હેવટ, પ્રોટેક્ટર કોમ્બેલે કહ્યું હતું તેમ : ‘ દૂર કરો એ ટીંગણું ! ’ મને એ જ યોગ્ય લાગે છે કે મારે મારા બધા કુટુંબ-જગેની પંચાત મૂકી દેવી; ભલે એ લોકો પોતાના સંબંધોને પોતાની રીતે પતાવે અને હીક કરે, અને મારા એમને મદદ કરવાના કે બચાવવાના પ્રયત્ન વિના પોતાની મૂર્ખતાઓનાં અને ભૂલોનાં પરિણામ ભોગવી લે, અને પોતાને મળેલી સફળતાઓ અને

શિક્ષાઓમાંથી બોધ મેળવી લે એમને અને એમના માનસિક અને નૈતિક રોગનિવારણને મારે કુદરતને આશ્રયે છોડ્યા આવશ્યક છે. સસારમાં સર્વ વસ્તુઓ અતવત્ હોય છે, અને મારા રક્ષક-શિક્ષકપણાનો અને એમના રક્ષ-શિષ્યપણાનો કયાંય અંત અને વિરામ આવવો જોઈએ. જો વિરામે-એ આખરી મુકામે-અમે આવી પહોંચ્યા છીએ એમ હું માનું છું. અને ગમે તેટલા પૈશાને ભોગે, અણુસમજુ માણસોના આ ટોળાને ઠેકાણે આણુવાની ચિંતાભરી યોજનાઓમાં આ પુસ્તકને અને મારા સમયને અને મારી માનસિક શાંતિને હવે વધારે જગાડવામાં સાર નથી. એમને હવે હું પ્રોઠ પ્રાચ મનુષ્યોનો અધિકાર આપીશ, અને જોઈશ કે મહેચ્છાની ઈચ્છા શી છે. હું માનું છું કે આ લદ્દજનો મારી આસપાસની ભદ્ર વસ્તુને યાંત્રિકી ખોતરી ખાશે.

તો હવે મારા જીવનનો નવો યુગ આરંભાય છે. મારા જે જૂનો નિયમ છે કે, 'તમારું સ્વાતંત્ર્ય તમને આપું, મારું હું મેળવું' એ નિયમને પૂરતો પ્રવૃત્તિઅવકાશ આપવો એ હવે મારું કર્તવ્ય બનશે. મારે હવે કાળજી રાખવી રહે છે માત્ર મારાં સંતાનોની. મારી ચત્તીની, મારા માતૃપિતાની અને મારા ભાઈની કાળજી મારે—એ લોકો ખરેખર સ્પષ્ટ વચનોમાં મારી પાસે એવી ઈચ્છા ન જણાવે ત્યાં સુધી—કરવી રહેતી નથી. પોતાનું પોતે સંભાળે એવા એમને 'હક હોવા જોઈએ અને એવું જોખમ એમણે લેવું જોઈએ. એમને હવે વિરોધ હરતક્ષેપ જોઈતો નથી, અને તે 'એમને' નહિ મળે. ઉપરાંત પોતામાંના કોઈ એકની વિરુદ્ધ હું વચમાં પડું એવું તો તેઓ હવે માગી જ શકે નહિ આમ હોઈને એમને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં મારે કહી દેવું જોઈએ અને હું કહી દઉં કે—'હાવે તે કરે હાવે તે બોલે, મારે ભોગે કે અન્ય કોઈને ભોગે; એનું પુણ્ય, પાપ, બદ્દો કે દુઃખ એ બધું હવે તમારું તમને. મારી આમડી ઉતરણવાનાં મર્જ ત્યાં સુધી ઉતરડો; અને ઉતરણવા દેવાને આમડી મારી પાસે ન રહે ત્યારે તમે તમારો રસ્તો શોધી લેવાને સ્વતંત્ર છો—હું 'હવે મારાથી મદદ થાય તેમ નથી,' એમ કહેવાને સ્વતંત્ર છું. તમે સુખી થાઓ તો તદ્વાસ્તુ; એ માટે જરાનો કે પ્રણયનો દાવો હું નથી કરતો—એ હોય કુદરતે યોગ્યતા ઉપાયનું અને વસ્તુઓના સ્વ-વિકાસનું કળ. " ન્યાં કળા ન શરી ત્યાં આ રીત ફાવે એવું બને. એવી છે મહેચ્છાની ઈચ્છા અને

‘Now my task is roughly done !
I can fly or I can run !’

હું તો પૈસો કમાવાનો હોય તો કમાઈં છું, ન હોય તો ઉપવાસી રહું છું, અને કહું છું, ‘પૈસો નથી.’ તંદુરસ્તી હોય ત્યારે કામ કરું છું, ન હોય તો સૂતો રહું છું અને માંદગી-કે ડોક્ટર-ફરમાવે તે કરું છું. કમાણીવાળું કે કમાણી વિનાનું અદાલતી કામ દબાણ કરતું આવે તો કરું છું, જો નાસી જાય અને મને નવરો મૂકે, તો હું ખીજા વિષયો અને ગ્રંથો વાચું છું અને લખું છું. અને એ પરવાનગી આપ ન આપે, તો હું મનનાં જ વિચારું છું અને તત્ત્વચિંતન કરું છું. એ પણ ન બને ત્યારે જોઈં છું, સદું છું અને હસું છું. હું નિત્ય ઉપયોગ કરું છું એક જ વાતનો—શક્તિ અનુસારના કર્તવ્યનો.

‘કૃત શક્તમિષ્ટ કરોમ્યેવ ચેતત્ ।

અને મહા પ્રસાદ તો ત્યાં પણ છે !

૧૧ મી સપ્ટેમ્બર, ૧૮૯૪.

x

x

x

કાકાનું માનસ

કાકાના માનસનું અધ્યયન :

૧. એમણે વંચ્યું છે પુષ્કળ-ખંતથી, પ્રેમથી, પણ યોજના વિના; અને મહાન કોણ, તથા શિવશું કે કોણ, એ વિશેના પોતાના જ દૃષ્ટિબિંદુથી.

૨ એમણે પ્રગતિ સાધી છે—શ્વપ્તમાંથી સારા નરસા લાગ્યની તરંગલીલા સુધી અને ત્યાંથી પર્યાપ્ત ધનલાભ સુધી, બાહ્યઆંતર સુખ સુધી, અને લૌકિક તથા ધાર્મિક બાબતોમાં વિચારની અને મતની પરિપક્વતા સુધી; અને એવું વિરલ સદ્ભાગ્ય એમને સાંપડ્યું છે કે ચૂંટ્યાં રતો જ એમને સારેન્નમીએ મળ્યા ક્યોં, એવું કાંઈ ન હાય આપ્યું જે અખતરા કરીને કસી જોઈને નાખી દેવાનું કે રાખી લેવાનું હોય. આ સદ્ભાગ્ય ભુદિની સુદ્ધમના, સારાસાર પરીક્ષા સુચવે છે.

૩ એમને આત્મશ્રદ્ધા છે પણ દર્પ કે અહંકાર નથી; ગુણ-કંદર છે પણ અંગર્થ જાય તેવી નહિ; દૃઢતા અને મક્કમપણુ છે પણ દૃઢ કે દુરાગ્રહ નથી, વગેરે; આ ૨ નું પરિણામ છે.

૪. સત્યનો, ન્યાયનો અને હૃદયની નિષ્પક્ષ વિશાળતાનો એ સાંનિધ્યપૂર્વક સ્વીકાર અને સમાહર કરે છે—સિદ્ધાંતમાં; અને વ્યવહારમાં તથા જીવનમાં એમનું સત્ર છે ઘાડી મુત્સદ્દીગીરી, જો કે એ શબ્દ-પ્રયોગ એઓ કબૂલ ન રાખે; અને, મુત્સદ્દીગીરીના પોતાના ખ્યાલમાં એઓ ચતુર છે, ખધા છે અને હિંમત છે; તે સાથેસાથ તેઓ હિંમતી, અચળ, કાળજીવાળા અને ધીર, સાવધ અને પુરુષત્વ-યુક્ત, ન્યાયી અને હિંદાર રહીને પોતાની મુત્સદ્દીગીરીને સામર્થ્યથી અને કલાથી ટકાવે છે, પણ સક્ષમ નાજુક મુદ્દાઓ તરફ દુર્લક્ષ કરતા નથી.

૫. આ મુત્સદ્દીગીરી જળવવા એઓ ચતુરો સાથે લડે છે, પણ—આખર પળે—પરાજયમાં કે વિજયમાં—ન્યાયની દૃષ્ટિ રાખીને એમની કંદર ખૂંટે છે, એમના પ્રત્યે પ્રેમ રાખે છે, એમને માન આપે છે.

૬. ખરી વાત એ છે કે એમની, એમના વેદાંતમાં છે તેવી વ્યાવહારિક અને પારમાર્થિક એવી બે સત્તા છે, અને પરિચિતજનની નજરને ત્રેજી પ્રાતિભાસિક સત્તા પણ દેખાય.

આ બધાનો વિસ્તાર અને વિકાસ થઈ શકે, પણ હાલ આટલું બસ છે. એમનામાં જિજ્ઞુસો પણ છે પણ અત્યાર એનું પૃથક્કરણ કરવું અને મમતું નથી. એમના સદ્ગુણો મદાન છે, પ્રમોદક છે, ઉન્નત કરે તેવા છે, અને મારા જેવા એમના લક્ષ્ય માટે એ પર્યાપ્ત છે.

૧૬ મી સપ્ટેમ્બર, ૧૮૯૩.

x

x

x

મારી પત્નીએ મારાં માતૃપિતાની, ભાઈ બેગમર્સની, બહેનોની અને તેમનાં બાળકોની એકનિષ્ઠાથી અને અત્યોગે સેવા કરવાના પ્રયત્ન કર્યા છે.

હવે પરિચિતિ બદલાઈ છે, અને જેમાં એ ખરી હોય અથવા

ખોટી હોય એવી અનેક બાબતો સ્પષ્ટ છે, એટલે મને એ આવેશથી પૂછે છે કે એને જિંદગીભર ઉદ્વેગ કરવાની અને લલ્લાઈની રીતમાં એને કેળવવામાં એના યૌવનને રસવિમુખ બનાવવાની વૃત્તિ મારામાં શાથી અને શા ઉદ્દેશનો સિદ્ધિ અર્થે પ્રવેશી હતી. કારણ કે એની લલ્લાઈના બદલામાં એને વડીલો તરફથી જ નહિ પણ નાનેરાંએ તરફથી પણ અવગણના મળે છે. એ મને પૂછે છે કે જેઓને એ (મારી પત્ની) યુવાનીમાં મારા મજાવામાંથી થોડાક આના ખરચે એ પણ ખૂંચતું, અને જેઓ આજે, પોતાની બા ઉંમરે પણ માળકોં ખાતર મારી પત્ની મારા પૈસાને પોતાનો ગણીને વાપરે, તેની ચોખ્ખા સ્વીકારવા તૈયાર નથી પણ દમ્ભગીરી અને અવળી દીકા કરે છે, તેઓ જ કેમ હવે બીજાએ કરેલા દુર્વ્યયને દરગુજર કરે છે અને ખર્ચને ઉત્તેજન આપે છે ?

આ સંજોગમાં હું મારી પત્નીની તરફેણમાં યુકાદો આપું તેમાં હું પક્ષપાત કરું છું ? મિચ્છારી પત્નીની તમિયતને ધક્કો પહોંચાડવાનો જવાબદારી મારા કુટુંબજનોને સિર છે એમ કહેવામાં હું ખોટો છું ? એમને હું બીજું કંઈ કરતો નથી પણ મારા જેવા મૂખ માત્ર છું; અને એમ—નહિ મહેરમાં, નહિ કાંઈની હાજરીમાં, નહિ એમને મોઢે, પણ ફક્ત મારી ખાનગી નેધિપોથીમાં એમ કહું છું ત્યારે શું હું એમના પ્રતે સખ્ત મનુ છું ? આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપવમાં મારો અંતરાત્મા મારી તરફેણમાં નિર્ણય કરે છે, અને એએ અને મારી પત્ની વચ્ચેના સવાલો ઈધર ઉપર, કુદરત ઉપર, કુદરતના પરિણામકારક નિષ્ફો ઉપર, અથવા, હું કહું છું તેમ પ્રકૃતિના ઉપાયો ઉપર છોડી દે છે. દુ.ખી થતી માત્ર પત્ની પ્રત્યેની મારો ફરજ એ સવાલ વગી જુદો છે, અને એ કાયળમાં ન નોંધું તો તેનાં કારણો સમાજવિજ્ઞાના અભ્યાસી તરીકે મને ખોટા એ મળ્યો છે કે સંયુક્ત કુટુંબ-વ્યવસ્થા વિરુદ્ધના મારા મતમાં વર્તમાન અનુભવનું એક વધારે દર્શન મળના હું વધારે દૃઢ બન્યો છું—વૈયક્તિક રીતે અને મારી અગત દષ્ટિએ આ વિષય ઉપર જે છેલ્લું કહેવાનું હતું તે કહી નાખ્યું છે—જે કંચું છે તે છેલ્લું છે—એવી હું આશા રાખુ છું, અને માગી આ સાંસાગિક દુઃખપ્રદ અને કુદ બાબતો ઉપરના મારા અંતરના ઉભરાથી આ પોથી હવે વધારે ન બગાડવાનો માર્ગ મને મળે એ હું ઈચ્છુ છું. અને મને મહેરબા

મારા અદના જીવનના અનંતર લાવિ કમ પ્રત્યે વેગે ધપાવે છે-
આજ સુધી અદના, અદના બાળે અને હવે પછી, એવી છે મહે-
ચ્છાની ધમ્મલ.

૧. બીજા લોકની કૌટુંબિક બાબતોનો ન્યાય તોળવા બેસો
નહિ તેમ એમાં દમલગીરી પણ ન કરો, તેમ જ તમારી બાબતમાં
બીજા એવું કરે તે ન ચલાવી લો.

૨. પુરુષોને, સ્ત્રીઓને અને બાળકોને છુદ્ધિ માટે અને ભારનાઓ
કે લાગણીઓ માટે ખોરાકની જરૂર રહે છે; તેઓમાં એ ખોરાકની
રીત ઈચ્છા જાગશે, અને એ છુદ્ધા અતૂપન રાખવામાં આવે તો
મનના અને સંવેદનતંત્રના વિકૃત રોગ થશે. હું જોઉં છું કે મારું
બાળક નકામા કામળા જિંદગી લે છે, એનાથી ત્રિચિત્ર રીતે રમે છે
અને એ રમતને જીવનનો મહાન અને તદ્દની કરનારો વ્યવસાય
માને છે. આનો અર્થ છે? અશિક્ષિત લોકોને એવા પ્રકારની પોતાની
અવૃત્તિઓ નથી હોતી? સ્ત્રીઓને જોઈએ પોતાની સ્ત્રી અને પોતાની
અવૃત્તિ—જે આપણી દૃષ્ટિને નિરુપયોગી લગતી હોય પણ
એમના મનને તો કુદરતી કારણે શરીરના અને મનના બધારણને
ટકાવી રાખનારી લાગતી હોય; જે એમને ખૂબ ઉપયોગી એવી
દિશામાં એમના સ્વાસ્થ્યને તથા સામર્થ્યને વિકસાવનારી બ્યાયામ
પૂરા પાડતી હોય; જે એમને અન્ય મહત્ત્વના જીવનકાર્યોમાં પ્રવૃત્ત
થવા માટે આવશ્યક શક્તિ અર્પતી હોય. આ ન જૂલતા, અને
વળી રખે જૂલતા કે જે તમારા માટે સારું છે તે તમારા બાળક
માટે, પત્ની માટે, માતાપિતા માટે સારું નયે હોય એમના
જીવનને પોષવા ટકાવવાની કળા એમને તમારી જીવનપદ્ધતિ અમાણે
પસોટવામાં સમાઈ રહેતી નથી પણ જીવનની અપેક્ષા અને એની
પૂર્તિ અંગે તેમના વલણનો અભ્યાસ કરવામાં એ કળા છે, અને એ
અપેક્ષાઓને શુદ્ધતર બનાવવામાં, ડેળવવામાં અને પૂર્ણ કરવામાં
એ કળા છે. એમાં અવલોકન અને પ્રયોગ આવશ્યક છે; સામા
માણસના માનસિક બધારણના યોગ્ય જ્ઞાન વિના, માત્ર તમારા પોતાના
દૃષ્ટિબિંદુથી, પ્રચલિત માન્યતાઓને આધારે કરેલાં અનુમાનો કેવળ
પાઠિતના પરપીડનરૂપ પરિણામો જ છે જે આઠાર તમને પથ્ય કે

પાત્ર્ય હોય તે કામલતર જઠરને અરુચિકર અથવા ભારે લાગે, બીજાના જઠરને અસહ્ય અને વમનકારક લાગે, ઇત્યાદિ.

૩. તમારા કુટુંબના ન્યાયાધીશ બનીને ન્યાય કરવા એમો ત્યારે તમારા અભિપ્રાયોને અને દષ્ટિબિંદુઓને તમારા કુટુંબજનો સામે મૂકો એ આવશ્યક અને ન્યાય જ છે એવું નથી; એમાં એઓ સાથે મુદ્દાનાથી, નાજુક રીતે, કામ લેવું જોઈએ. કદ સત્યો એમને પ્રેમ-પૂર્વક સમજાવવા જોઈએ; અને, તમે માત્ર સરલ સત્ય જ કહેના હો ત્યારે પણ પ્રતિકૂળપણે દોષદર્શન કરતા દેખાઈને પ્રેમ અને પ્રતિષ્ઠા બોધીને, વાતને વજ્રસાધવી અને મીઠા સંબંધોને કડવા કરવા એના કરતાં કુદરતને જ—કુદરતની જે સમાધાનકારક શક્તિ છે તેને જ—કામ કરવાનો અવકાશ આપવો એ વધારે સારું છે કે નહિ એનો વિચાર કરવો જોઈએ. માટે ન્યાયનિર્ણય બાધવો, પણ મૌન બળવડું.

૪. એવા પણ પ્રસંગો હોય છે જ્યારે ન્યાય કરવાના પ્રયત્નો-માંથી જ મંબીર અન્યાય થઈ એમો.

x

x

x

૧૯મી સપ્ટેમ્બર, ૧૯૯૩.

આજે કાકા સાથે મધેલા વાતીલાપનો સાર.

૧. નીચેના વાકોનો અર્થ સમજવા મને કાકાએ કહ્યું, કારણ કે એમને એતું વ્યાકરણ સમજતું નહોતું :

માતમાનાતમાકારં સ્વમાવસંસ્થિતં વિષ્ણુ માતમાકારતયા તિરસ્કૃતાનામદષ્ટિ વિદ્ધીત । *

આ વાકયનું હું માત્ર વ્યાકરણ જ સમજ્યો કે તાત્પર્ય પણ, એ પણ એમણે મને પૂછ્યું. મેં કહ્યું : નહિ સમજવ ત્યાં પૂછેલ એમણે કહ્યું : હા, પણ જે સમજવું લાગે તે બોલો જવું જોઈએ, નહિ તો ખોટો સિદ્ધો ખરા માનીને રાખો, એટલે ખોટો સિદ્ધો રાખવાની શિક્ષા સહેવાનું જોખમ રહે.

* સ્વામાદિક સ્થિતિમાં ચિત્ત આત્મા અને અનાત્મા ઉભયના આજારનું હોય કે તે આત્માકાર બનીને અનાત્મદષ્ટિનો તિરસ્કાર કરે એવું એને બનાવડું.

૨. પછી એમણે નીચે મુજબ સમજાવ્યું:-

હું 'સમાનાર્થ' (સમાતર) વાક્યો' દ્વારા સમજાવીશ—એની એ. કે એના જેવી અન્ય વાત જુદી જુદી ભાષામાં સમજાવવાની એ રીત છે, જેમાંની એકાદ આપણા મનને ઉધાડનારી બને, વગેરે. ઘટના આકાશ છે; સર્વ દ્રશ્ય પદાર્થો અનાત્મા છે—જેમ ઘટના આકાશને સ્થાને આવતા દાણા છે; તમારે ચિત્તમાંથી એ દાણા કાઢી લેવા એટલે આકાશ આપોઆપ આવીતે એને ભરી દેશે.

૩ સામાન્ય લૌકિક 'જ્ઞાન' તે વેદાંતનું જ્ઞાન નથી. આત્મા સૂર્ય જેવો છે, જે વાદળાંથી છવાઈ જાય; અંધારી રાતે વાદળાં અશભ દેખાય નહિ; દિવસે વાદળાં સૂર્યને ઢાંકી દે, છતાં વાદળાંનું અસ્તિત્વ એની પાછળ રહેલા સૂર્યથી જણાય :

घनसङ्गन्नदृष्टिर्घनच्छन्नमर्कम्

આત્મા આવો ગૂઢ છે, પણ અવિદ્યમાન નહિ.

૪. હું (આઠ કે વધારે મહિનાઓ સુધી મીનપૂર'ક સંબંધિયા કરવાની રીત જાળવ્યા પછી) આ વખતે વિવાદ કરવા લલચાયા. એ કાશને કહ્યું કે વેદાંત પણ અન્ય વસ્તુઓની માફક ક્રમશઃ વિકસ્યું છે.

એમણે કહ્યું : ના, જ્ઞાનનો પ્રકાશ જે એ હજાર વર્ષ પહેલાં હતો તે જ આજ છે.

મેં કહ્યું : એને 'પ્રકાશ' એ રૂપક આપવામાં હેતુભાસ છે. ખરેખર એ વિકસ્યું છે કે નહિ એ તો આપણે જોવું અને નોંધવું જોઈએ.

એમણે કહ્યું : શુદ્ધ જ્ઞાનને 'વિકાસ' એ ખ્યાલ લાગ્યું ન પડે, કારણ કે એ તો ચંકરના અને જનકના જમાનામાં હતું તેવું જ પૂણી આજે છે.

મેં કહ્યું : એમના મસ્તિષ્કમાં જે વિચારો હતા એનાં માટે એમ કહેવાય—પણ એને જાણવાનું કાંઈ જ સાધન નથી; એમના મનથી એ જ એક પૂરાવો આપણને લભ્ય છે, અને એ અંશમાં 'પ્રગતિ' કે 'વિકાસ' પરખાય છે એમ હું કહું છું.

એમણે કહ્યું : અઘડન સજ્જપ્રયોગ કરવા ઇચ્છતા હો તો

‘ ઉદ્ધારિત ’ કહેા, ‘ વિકાસ ’ નહિ, કારણ કે ‘ વિકાસ ’ રાખે તો એની એ વસ્તુના સાતત્યની સૂચના જેવો પુરાવો છે, અને હું નથી કારતો કે ખરું જ્ઞાન એવું ... (પાતું ફાટી ગયું છે.)

મેં કહ્યું : ‘ પ્રગતિ ’ નો અર્થ વિકાર—ફેરફાર—પરિવર્તનથી વધારેકંઈ હું કરું છું એમ માનવાની જરૂર નથી; કારણ કે પરિવર્તન ... (ફાટી ગયું છે) ...; પરિવર્તન આપણને આગળ આગળ લઈ જાય છે કે તેને તે બિંદુએ પાછા આણી મૂકે છે એ પ્રશ્ન જુદો હોઈને હું બાજુએ મૂકું છું.

એમણે કહ્યું : બ્રહ્મસત્તોતુ અને ઉપનિષદોતુ તત્ત્વ દર્શન શે કંઈ સૂચ્યું એમ હું માનતો નથી; એ તો માત્ર સમકાલીનોના મતનું—સમુચ્ચયવાદનું—ખટન કરવામાં જ પ્રવૃત્ત હતા. સમુચ્ચયવાદીઓ માનતા : મનુષ્યે ઉપાસનાદિ વડે કૃષ્ણઃ જ્ઞાન પર્યંત આરોહણ કરવું જોઈએ શંકર માનતાઃ જેઓ પોતાનો સુદ્ધમ અને કુશળ શુદ્ધિ વડે, સાધનાઓમાં આખી જિંદગી વિતાવ્યા વિના જ, જ્ઞાન પામી શકે તેવાઓ માટે સાધનાઓ અનાવશ્યક છે.

મેં કહ્યું : સમુચ્ચયવાદની વાતને બાજુએ રાખો; આપણે જોઈએ છીએ કે આપણા લોકોની અર્થ કરવાની રીત એ હતી કે પ્રત્યેક વાક્યોની પોતાના નવા મતથી સંગતિ સાધવી; એકના એક લેખકનાં વાક્યોની સંગતિ બતાવવાની હોય ત્યાં આ પદ્ધતિ ઉચિત છે, પણ જૂના ગ્રંથોને કે ગ્રંથગત ઉક્તિઓને તાણીતૂસીને એમાંથી આપણો અર્થ કાઢી બતાવવો એ ઉચિત નથી; અર્પદર્શનની આ એવી પદ્ધતિથી ખર્સાએ ત્યારે આપણે જોઈએ છીએ કે ઉપનિષદોના વિચારોનો શંકરના સમયનાં ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

એમણે કહ્યું : જુઓ (ફેરવું છે) ... પણ શંકાની શાશ્વત સ્થિતિ તરીકે; અને હું એમ માનું છું કે ઐતિહાસિક પદ્ધતિ આપણને શાશ્વત શંકામાં રાખે છે, કારણ કે એ સૂચવે છે કે જેમ જૂતકાળના નિષ્કૃયોને સ્થાને વર્તમાન નિષ્કૃયો આવી બેસે છે તેમ આપણા આજના નિષ્કૃયોને સ્થાને ભવિષ્યમાં કોઈ એથી વધારે આકર્ષક નિષ્કૃયો આવે. એટલે એ પદ્ધતિ આપણને આખી જિંદગીમાં કદી સિદ્ધાંતની સમીપે ન પહોંચાડી શકે. આ સ્થિતિ તો દુઃખકર છે, અને એમાં નજળી ફાણોએ પાછા પડવાનો કે બૂલ

કરવાનો શાસન રહે છે, - ખાસ કરીને વૃદ્ધાવસ્થામાં, દા. ત. ભાઈ ...ની બાળતમાં બન્યું છે તેમ. વિદ્યાની અન્ય શાખાઓમાં આવું ચાલવા દેવાય, પણ જ્ઞાનની બાળતમાં નહિ એમાં તો શંકાશીલતા મદાલય છે, સચ્ચાત્મા વિનશ્યતિ એ હકાંકતનું કથન છે, આ રિપયમાં, આપણે રોજ શંકા કરીએ તો નબળાઈની ક્ષણેએ આપણી દલીલના આધારોને જ બૂની જઈએ. માટે, આપણે 'સિદ્ધાંતો' હંમેશા પ્રાપ્ત કરી રાખવા જોઈએ, અને દુનિયાને કહી દેવું જોઈએ કે ઈશ્વર ઉપરથી જીનરશે તો પણ હું મક્કમ રહીશ અને મારા પરિપક્વ નિર્ણયોને વળગી રહીશ. તમારા નિર્ણયોને એવા પાઠા બનાવવા માટે યોગ્ય કમ તમે ન શોધી કાઢો તો તમે ત્યાસના લઈને મરી જશો અને ફરીથી જન્મ લેશો—જો કે તમે (ગા. મા. ત્રિ.) પુનર્જન્મમાં માનતા નથી. મારી પોતાની વાત જોવી છે કે ઈશ્વર કદાપિ મને કહે કે હું ખોટો છું, તો હું એને કહીશ કે, 'મેં મને તારામાં જોયો છે, અને—'

અહીં ઘોડામાઝી ઉભી રહી અને અમે હસી પડ્યા.

કાકાના નિર્ણયોનું પૃથક્કરણ કરનાં હું અંશતઃ સંમત થાઉં છું અને અંશતઃ એમનાથી જુદું માનું છું. જ્ઞાનની શ્રમજનક શોધસફર ક્યો પછી કિનારે જીનરવાનું સ્થિર સ્થાન મેળવવા ઈચ્છતી વ્યક્તિ માટે એક વ્યવહારનીતિ સૂચવનાર તરીકે, અને વ્યક્તિના બળ અને સુખના શસ્ત્રમહાર તરીકે, એમના મન સંગીન છે, હકાપણુ ભરેલા છે અને જોરદાર છે. એ મનો આપણને એવો બોધ આપે છે કે જીવનમાં એક સિદ્ધ વસ્તુ માનીને સ્વીકારવી, અને સહજવૃત્તિઓને બદલાવી શકી હોય તે દરમ્યાન સહજવૃત્તિઓને બુદ્ધિસંવાદી બનાવવી. અને એ અભિપ્રાયો યુરોપિયનોની વ્યવહાર-કુશળ આદતને અનુસરે છે—કારણ કે યુરોપિયન કહે છે, 'મેં યથો તેટલો ઉત્તમ વિચાર ક્યો છે, અને એ આધારે જીવન-વહનમાં ઝંપલાવ્યું છે. એમાં મારો ભૂલ હોય તો દરકાર નથી.' એ મતોને મારા કથ્યાણુ માટે અતિશય ચિંતાથી, લાગણીથી અને ગાંભીર્યથી મારા ચિત્તમાં ઉતારવાનો કાકાનો આગ્રહ હતો વ્યક્તિ તરીકે મારા કિતાબે વ્યવહારનીતિની દૃષ્ટિથી નિમ્નમોનો વિનિયોગ એમાં ધાયો હોય તો એટલા પૂરતો હું એમાં સંમત છું.

પણ સત્યના અને માનવતાના દિત-પક્ષે મારું જે કર્તવ્ય છે-એ
 મને તેવું, મને ત્યાં અને મને તે હોય-તે જોતાં હું એ વ્યવહારનીતિની
 દિશાએ આગળ વધતાં અચકાઈ છું; સિવાય કે મારું કર્તવ્ય મારી
 શક્તિની મર્યાદાથી મર્યાદિત થયું હોય તેટલા પૂરતી એ નીતિને
 અનુસરું. હું આજીવન સંશયશીલતાથી ઠરતો-અચકાતો નથી,
 અને સંશયવૃત્તિ એ જ જો મારું સત્ય હોય તો એને છુપાવીને
 કે એની ઉપેક્ષા કરીને હું આત્મચંચલતા કરવા ઇચ્છતો નથી. કાંઈ
 કે સત્યને જ ખાતર સત્યનું અવેશણ માનવને યાંત્રિક પ્રખર
 શ્રેયઃપ્રાપ્તિને અર્થે જોળવે છે. પણ મને લાગે છે કે સંશયવાદને ઠર
 જ કાલ્પનિક છે આપણા શરીરના વિકાસજેવો આપણે પોતાનો વિકાસ
 થાય છે-સત્યની ઐતિહાસિક પદ્ધતિથી. એ પદ્ધતિને અનુસરનાર
 પ્રત્યેક વ્યક્તિની જીવિ અમુક સમયે એક જ સમાન દિશામાં પ્રગતિ
 કરે છે, વિકાસ સાધે છે અને વિશેષ શક્તિ અને જળ પ્રાપ્ત કરે
 છે; એ જીવિ પોતાની અમુક રિચિતિના કારણે શંકાશીલ રહે એવું
 નથી, જેમ મનુષ્યનો દેહવિકાસ જીવનને અમુક ક્રમે અટકે છે તેમ
 આ બૌદ્ધિક પ્રગતિ પણ એક ક્રમે વિરમે છે. એ વિરામક્રમને
 આપણે 'પરિપક્વ વિચારોનો (દષ્ટિનો)' ક્રમ કહીએ છીએ. કયાંક
 કોઈક ધમશુરને-બાબાવાક્યને-પ્રમાણ મણી લઈને, કૃત્રિમ રીતે
 પરિપક્વતા ઉપજાવીને કે કહીને, એ સૌભાગ્યની પૂર્ણતા એના
 સમયથી વહેલી સાંપડી માની લેવી એ તત્કાળ મીઠું મધુરું લાગે; પણ
 માનવજીવિને જીવવામાં અને ખીતવવામાં એ માર્ગ વંચનામય છે—
 હેતુશમલ છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિની જીવિના કૌમારપટલના ઉદનની ક્ષણ
 ક્યારે આવે-કે આવી-એ નક્કી કરવાનું કામ પ્રકૃતિનું છે, માનવની કૃત્રિમ
 શક્તિનું નહિ. વળી અપરિપક્વતા અને સંશયવાદ અંત સુધી વાસનાને
 જીવંત રાખે જ એ પણ ખરું નથી. 'વ્યવહારુ નીતિ' અને 'સત્ય
 દષ્ટિ' બંને, સાથેસાથ અને પડખોપડખ, જિજ્ઞ તરવે રૂપે વિકસી
 શકે—એક, વ્યક્તિના વહેવાર માટે; અને બીજી, જે સમાજ પ્રત્યે
 આપણું કર્તવ્ય છે એ સમાજના વહેવાર માટે; જો કે શાંકરવેદાંત
 એ કર્તવ્યની ઉપેક્ષા કરે છે.

આ વિચારણા અને એના પરિણામો જેને હું શાંકર-વેદાંતની
 મોટી ત્રુટિ કહું છું એનું ઉદાહરણ બને છે. આ નવીન વેદાંત

પ્રાચીન વેદાંતથી બહુ જિન છે. પ્રાચીન વેદાંતજ્ઞન મનુષ્યને જૂઠવાને પ્રેરતું, નિવૃત્ત થવાને નહિ; અને એ યુદ્ધને અર્થે-દેશ પ્રત્યે નહિ તે-કુદુબ્ય પ્રત્યે અને જાતિ જૂથ પ્રત્યે કર્તવ્ય સંપત્તિ. નીતિશાસ્ત્રને નવ્ય ખોદોએ અને શંકરે વ્યવસ્થેદ કર્યો હતો, પણ આજે એ નીતિશાસ્ત્ર નારિતકને પણ ઊંડી અર્થવત્તાવાળું સમજાય છે, અને આ ઉપર કલાં કર્તવ્યોથી પણ સત્ય પ્રત્યેના કર્તવ્યને વધારે મોટું માનવામાં આવે છે, કારણ કે સત્ય પ્રત્યેનું કર્તવ્ય માનવવ્યક્તિનું પોતા પ્રત્યેનું જ કર્તવ્ય નથી પરંતુ માનવના સમષ્ટિ સથેના સંબંધમાંથી પ્રાપ્ત થતું કર્તવ્ય છે. અને સત્ય રસ્યમેવ કવ્ય સિદ્ધિ જે-એનાં પરિણામભૂત અન્ય કંઈ ફળો ન હોય તો પણ, હું કહી ગયો છું તેમ, માયાનો અભ્યાસ એને અર્થહીન ગણીને, અને એનો 'વક્ત' તત્વનાં સ્વીકારમાં સમાવેશ થતો નથી એમ માનીને, તેજ દેવામાં આવ્યો એમાંથી આ ક્ષતિ ઊપજી છે.

આ વિચારખિંદુ અન્ય ચિંતનપ્રદેશનું દાર દિધાં છે, અને મારે સર્વ જવાને સમય પણ થઈ ગયો છે.

તા. ૫ ઓક્ટોબર, ૧૮૯૪,

ઉત્તરકાશીન વેદાંતજ્ઞનનો મોટો કામ માનવના મનને શાસ્ત્ર અથવા સિદ્ધાંત તથા જીવન અથવા વ્યવહાર એ બે વચ્ચે સંવાદિતા સાધવાની તાલીમ આપવાની ક્ષાને વિસ્તારથી વર્ણવવામાં રાખાય છે. ગૃહસ્થાશ્રમની સંસારના અને સન્યસીના આધાર તરીકેની આવશ્યકતાનો તો એમાં સ્વીકાર હતો એમાં શંકા નથી. પણ જિજ્ઞાસુ એ વ્યક્તિએ અવશ્ય સાધવાનો આદર્શ અને પ્રિય લક્ષ્ય હતું; વ્યક્તિને અલક્ષ્ય આત્મા જોડે તાદાત્મ્ય અનુભવવાનો અને માયાથી પર થવાનો ઉપદેશ આપવામાં આવતો; પરિણામે માયામય જગતના હિતાયે ગૃહસ્થાશ્રમનો સ્વીકાર વ્યક્તિની ઇચ્છાને અવલગતા કર્તવ્યના અભ્યાસની ઉત્તરતી રૂક્ષાએ પહોંચ્યો હતો. કર્મકાંદે એ જ પરિણામ અન્ય પ્રકારે ઉપજવ્યું હતું, કારણ કે એણે કર્મને અથવા પ્રવૃત્તિમય જીવનને પદ્મકુત કરીને એને રથાને વિધિરૂપ અવાસ્તવિક કર્મની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી અને એનો દિદેશ માનવજીવનને વિધિમય અને મંત્રમય બનાવી દેવાનો હતો આ વિધિઓને અને મંત્રોને

સાંસારિક હિતસાધના જોડે કષ્ટ લેવાદેવા નહોતું તેથી મનુષ્ય અન્ય પ્રકારે સંન્યાસી જેવો બની જતો. આ વિધિઓને સાધન અને સંપત્તિ તરીકે વેદાંતે અપનાવી લીધા હતા; અને યોગનો પણ એ પ્રકારનો સમાવેશ કરી લીધો હતો.

આ રીતે શાંકર વેદાંતે વિરોધી મનોનો પોતામાં અંતર્ભાવ કરીને વિરોધ ઉપર વિજય મેળવ્યો હતો. નિરક્ષર પૃથગ્જનના ભક્તિમાર્ગે જે રીત સ્વીકારી હતી તેના જેવી જ વેદાંતની આ રીત હતી, કારણ કે ભક્તિમાર્ગે પણ પ્રયત્ન પ્રાપ્તિ અને પ્રતિપત્તિ^૧ વૈદિક ધર્મ ઉપર અંગીકરણથી વિજય મેળવ્યો હતો. આ જ સંપ્રદાયોએ કરેલા અન્યના અંગીકરણથી આટલે અંશે મિત્ર હતા : નવીન વેદાંત એટલે તથા ચતુર્થોંશ પ્રાચીન વેદાંત + કર્મકાંડનાં અને યોગનાં અને બૌદ્ધધર્મનાં શૂન્યાસ સ્વરૂપો + એ સંપ્રદાયોનાં ખીખરે કેટલાંક તરનો ભક્તિ માર્ગની રીત એથી જુદી હતી. એની પદ્ધતિમાં મૌલિક પ્રતિભાનો ઝગકારો હતો—એણે પ્રાચીન નામોનો અને પૌરાણિક કલ્પનાઓનો અંચળો ઓઢવો હતો પણ એના આત્માને નહોતો અપનાવ્યો. ભક્તિમાર્ગ પૂર્ણતઃ નવીન કલ્પનારૂપ હતો : વૈષ્ણવ ભક્તિમાર્ગ સાંસારિક જીવનનાં સંન્યાસવિરોધી વલણો તરફ દર્શાવે હતો, અને વક્તવ્યમાર્ગમાં તો રસિકતાનો અતિશય પ્રવેશો હતો. આનું દર્શન 'હારમાળા'માં મળે છે : નરસિંહ સંન્યાસીને કહે છે કે રામને મરણકાળે જાપીયું—અત્યારે તો કૃષ્ણને ભજીયું. * વિષ્ણુ પાતકદેવ હોઈને આરા મનરાજાઓના આદર્શદેવ બની રહેવાને યોગ્ય હતા. વાલ્મીકિયેનું શુદ્ધદેવ—ગોપી અને કૃષ્ણનું અદ્વૈત—એ વેદાંતનાં શ્રદ્ધા અને માયાનો ઉપાસન કરતું રૂપ છે.

આ બેમાંથી એકેય ધર્મમાં જન્મન મારે નૈતિક જીવનધોરણ સર્જવાની યોગ્યતા નહોતી. વેદાંતમાં નહોતી, કારણ કે એણે આસાસનાં વિચારવર્તુલોમાંથી સંન્યાસને અપનાવ્યો હતો. ભક્તિમાર્ગમાં યોગ્યતા નહોતી કારણ કે સંન્યાસ તિરુદની એવી પ્રત્યાચારી

* 'રહેલા દે તારા રામ ભગુરા + + તેનું મરણી વેળા છે કામ.' હારમાળા પદ ૪૨.

'૨ ધરડા ચડીયું ત્યારે રામજી કહીયું, આપણું કલ્પનો મારે ખપ નથી; હવે હમીયો ને હામાયો તેને મૂકીને જીતે અજયો નહીં.' પદ ૧૨.

લક્ષ્ય તથા લાવવામાં એ માર્ગ સાંસારિક રસને ત્રીવે ચડી ગયો હતો; ખીણું કારણ એ કે એનું લક્ષ્ય પ્રેમને લૌકિક વિષયમાંથી અલૌકિક પદાર્થમાં સ્વર્ગાત કરવાનું હતું, અને પ્રેમની આ વિષયસંક્રાંતિમાંથી વ્યવહારમાં નીતિ એના અનુષંગરૂપે ફક્ત થાય, એમાં માનવ પ્રયત્નની અપેક્ષા ન રહે એમ સ્વીકારાયું હતું. આ વિચાર પેરેગાર્ડ એમાં દાન્ટેની બિએટ્રિસના હિંદુધર્મની જોડે સાદસ્ય વ્યક્ત કરે છે (સરખાવો ૩૬, પુતક ૧, પૃષ્ઠ ૫૧-૫૨). બેશક, આ નીતિમાન થવાનો એક માર્ગ હતો, પણ આમાં નીતિનું સ્થાન ગૌણ હતું—ધર્મીની પાછળ ફરતો જાય એમ નીતિ લક્ષિતની પાછળ એ ચાલી ગૌણ બાબત હતી. પણ એ વ્યવસ્થામાં પ્રધાન ગૌણ વસ્તુઓના સ્થાનને વિષયોસ થતો હતો. નીતિલાવના તો ઊર્ધ્વગામી હિંદુધર્મ છે જેને માટે પ્રયત્નની, ઉદ્યમની, ચિંતનનો અને પ્રવૃત્તિમય પતિશ્રમની અપેક્ષા રહે છે. એને નિષ્કિપ સ્થિતિ રહેવા દઈએ તો એ બધિયાર જગા જેવી ગધાઈ જોડે, (પોને) મરે અને (અન્યને) મારે.

પ્રાચીનતર વેદાંત અને ગીતામાં અનુનને અપાયેલી ઉત્તેજના ' આ રીતે આ અન્ય ધર્મોથી પોતાનો બેદ સિદ્ધ કરે છે.

આ તુલનાઓથી સત્ય અને જ્ઞાન હાથ લાગે છે, અને જ્ઞાનની શોધમાં વ્યવહારુ નીતિની અને સરક્ષણવૃત્તિની કાકાની દલીલ મારા મનને રુચતી નથી, કારણ કે એમાં, જેનું માનવતાએ કરેલું દર્શન એક અને અખંડ દર્શન હોવું જોઈએ એ સત્યનું તથા ચર્મનું (કર્તવ્યનું) ઉલ્લંઘન થાય છે. સત્ય એ નથી જે મારી કે તમારી દૃષ્ટિને દેખાય; વિશ્વદૃષ્ટિને દેખાય તે સત્ય છે. જૂતકાળની, વર્તમાનની અને ભવિષ્યની દૃષ્ટિ મળીને જ એકમાત્ર દૃષ્ટિપથ પડે છે અને એ રીતે જ વ્યક્તિનું દર્શન વિશ્વની—સમગ્ર માનવતાની—દૃષ્ટિની નિકટતમ પહોંચી શકે. એ જ રીતે પાશ્વિક કે આશિક સત્ય સંપૂર્ણ સત્યની નજીક પહોંચી શકે. ઉત્સર્ગસિદ્ધિ અર્થે પોતાનો વ્યય કરી દેવો એ મારું કર્તવ્ય છે, તેથી એ આવશ્યક છે કે હું મારા આસપાસના જગનમાં મારો વ્યય ઉચિત પ્રકારે કરું તે પહેલાં મારે મારા નાભિનાભ * દ્વારા મારો વિકાસ સાધવો જોઈએ. મને લગ્ય હોય તે સમસ્ત અને સંપૂર્ણ સત્યનું પૂર્ણન—અદ્યતન—બદલું અને મારી અદ્યતન-કેંદ્રીય દૃષ્ટિમાં અગ્રીકરણ એ જ નાભિ.

* નાભિનાભ એટલે જ્ઞાનવપ પેલણ મેળવતો હૃદયગત.

આ છે મારો રાજ્ય વિસ્તાર અને મહાન સિકંદર માફક, મારી સેના મને અનુસરે ત્યાં સુધી, એની શોધમાં જતું એ મારું કર્તવ્ય છે. એ રાજ્યના ખરા પાયાઓથી અસંખત હોય એવી હાઈ પલ્ક વ્યવહારનીતિ સાચી નથી, અને એ જ અર્થે સત્ત્વ વ્યવહારિક નીતિને અસાચી લેવું નથી. જે તત્ત્વચર્ચા કે તત્ત્વદર્શન આ સત્ત્વનું મહત્ત્વ અને સંસ્કર્ષ કરવામાં નિષ્ફળ થાય અને આ કર્તવ્યની આગળના કરે એ તેટલા પૂરતું અપૂર્ણ અને અસમજસ છે; અને એ જ્ઞાનને સંપૂર્ણ માની લેવા મને કહેવું એ મેં કાંતે ખોરાક લીધો હોય માટે આજે ભૂખ્યા રહેવાનું કહેવા જેવું છે. મારું નામિનાલ, એ વિદ્યમાન છે ત્યાં સુધી, મને ભૂખ્યો રાખવા માટે નથી. એ સાધનો દ્વારા પોપલુ મેળવવાને માટે હું બધાયેલો છું, અને મહેન્ટાનો ધરદો એવો છે તો પછી મારા અહમ્-કેન્ને થતી એ સાધારણ સત્ત્વની—એની સધારણ હંતપંક્તિની—પ્રવૃત્તિને વણસાડવાને હું તૈયાર નથી. એમ એનો નાશ કરવો એ ‘અહંકાર’ છે અને ‘ગેયુષ્ય’ છે જેની સામે અશુનને ગંભીરતમ વાણીમાં સારથ રહેવાનું કહેવામાં આશ્ચર્ય હતું. મારું તત્ત્વદર્શન પણ મને એ પ્રકારની ચેતવણી આપે છે, એ મને એ મહાન ધનિદાસ-કાવ્યની અંતિમ ચેતવણીનો ખોરો અર્થ નહિ કરવા દે, અરથા સત્ત્વના અન્વેષણમાં બચકારુ ચાતુર્ય નીતિના તત્ત્વને પ્રવેશ કરીને હું મારા પોતાના તત્ત્વદર્શનને કુરચો કરીને ઉગાડી દઉં એ પણ નહિ થઈ શકે કે સત્ત્વ જ વ્યવહારકુશળ નીનિતું માર્ગદર્શક છે; વ્યવહારનીતિ સત્ત્વની માર્ગદર્શિકા નથી. અને જન્મ અને મરણની એ કાટિઓનો રમ્યેના મારા અહમ્કાર એ પગા પ્રાણીના કરતાં સત્ત્વ વિદ્યાગર છે. વૃક્ષાર્થમાં મન બદલાથી અયકાવું એ તો સત્ત્વને આ એ પગા પ્રાણીની પૂંઝડી ઉપર સ્વારી કરાવવા જેવું છે. આપણા લોકો પણ હું જે રીતે આ મુદ્દો જોઉં છું તેમ જોઈ શકતા એ આ પંક્તિનો લેખક જતાવી આપે છે :

अजरामरवत् प्राज्ञो विद्यामर्थं च विन्तयेत् ।

તમે જે જ્ઞાન મેળવ્યું હોય તેના વડે સહજવૃત્તિઓને ખડી થકો. અને સહજવૃત્તિને ધડ્યા પછી એ જ્ઞાનલાભને તત્કાળ પૂરવો પૂર્ણ અને સિદ્ધવત્ માની લો. પણ એથી વિશેષ માની લો તો તે કર્તવ્યનો ભંગ છે. જ્યાં સુધી જીવન-માતાના ઉદરમાં, ઉપનિષદ

'કહે છે તેમ પ્રજાપતિના આ ધરમાં, હું છું ત્યાં મુખી, મૃત્યુની મુકેત
 'પર્યંત, મહેન્દ્રની અદૃષ્ટ ઇચ્છાઓની પૂર્તિ માટે મને આપેલા
 સર્વદેશીય નાશિનાશ દ્વારા કુચરત જે રહે તે સનભોજન-એ જ્ઞાન
 સાપેક્ષ જ્ઞાન હોય તો પણ—લેવાની ના હું કહી શકું નહિ અને કહીશ
 નહીં. એ ભોજનથી હું અન્નપૂર્ણાની જ્ઞાનવૈરાગ્યસિદ્ધિ માટેની આહાર-
 પ્રસાદીથી તંદુરસ્ત અને તાકાતસાથે જનીશ, અને પ્રયત્નપૂર્વક ચૂસવાની
 ક્રિયા કરીને પણ હું એ આહાર લઈશ તેના વિના ઉત્સર્ગસિદ્ધિ—
 આત્મવ્યય—નથી. એમ માની લેવું કે વેદાંતમાં જે જ્ઞાન છે તે પ્રાચીન
 કામમાં વિકાસનો પૂર્ણતાએ પહોંચ્યું હતું, અને શંકરને એ જ્ઞાન એવું
 પૂર્ણ મળ્યું હતું, અને આપણે એનો વિશેષ વિકાસ કરી શકીએ નહિ—
 એ તો શંકરની ભુદ્ધિ અને જે પ્રતિષ્ઠા સંસ્કૃતિએ, સદીઓના
 વિકાસ પછી, શંકરને ઉભાગ્યો એ સંસ્કૃતિનું પણ, અપમાન
 છે. એ વિકાસ ન હોત તો કેવળજ્ઞાન—૪મજ્ઞાન—માં હોત ?
 જ્ઞાનનું નાશિનાશ જે અર્થે તેનો અ.ીકાર કરવો એ જ્ઞાનની
 આત્મહત્યા છે, અને એ સંન્યાસીનું ચિત્ત પણ—જેને રાગદ્વેષ
 દૃષ્ટિથી અને નિકૃત રીતે સાંસારિક જીવન અને કર્તવ્યથી વિમુખ
 બનવાનો બોધ અપાયો છે તેવું સંન્યાસીનું ચિત્ત પણ—આ
 દુનિયામાં આત્મહત્યા ખાતર પોતા ઉપર આખરી બા કરવાના
 ખ્યાલથી ખચકામ છે અને પાછું હડે છે, અને જીવન ટકાવવા માટે
 ભિક્ષાટન પણ પસંદ કરે છે. એ વસ્તુસ્થિતિ પોને જ મને, સંન્યાસ
 ધર્મના પોતાના મુખે, જે શરીર પોતાના અસ્તિત્વના વિરોધી પ્રત્યેક
 શસ્ત્રપ્રહારનો સામનો કરવાને બંધાયેલું છે એવા આપણા આ મોટા
 શરીરોએ આપવાન કરવો જોઈએ એ પક્ષની બધી દલીલોનો
 રદિયો આપે છે, અને એને સર્વથા ઉપાત્તિ-રહિત અને અનિર્વાણ
 પુરવાર કરે છે. અર્જુનને જે સંન્યાસનો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો
 હતો તે આવો નિષ્ઠ અસ્તિત્વ ઉપરનો શબ્દપ્રકાર નહોતો પણ
 શબ્દપ્રકારનો સામનો કરી શકે એવો શક્તિમંદાર હતો. પ્રાચીન
 વેદાંત આવા શક્તિમંદારથી બરેલું દર્શન હતું. ઉત્તરકાલીન વેદાંત
 આ શબ્દપ્રકારનું શાસ્ત્ર હતું. હું માનું છું કે આ શબ્દપ્રકારશાસ્ત્રના
 જંતુઓને પોતાની આજુબંજુ જોઈને, એ શબ્દપ્રકારના શાસ્ત્રને જ
 શબ્દપ્રકાર કરવાના હેતુથી ગીતાના કર્તાએ સર્વોત્તમ નીતિશાસ્ત્રમાં
 આ સર્વોત્તમ પ્રકરણ મૂક્યું હતું. પણ ગીતાનો એવો હેતુ હતો તે

છતાં એ શસ્ત્રપ્રદારશાસ્ત્ર ટકયું અને વધ્યું અને ગીતાને જ પોતાનામાં સમાવી ગયું ।—ગીતાનાં વચનોના અર્થ અનર્થમય અથો કરીને ગીતા પાસે એને જે કહેવું નહોતું તે કહેવાયું । આ શસ્ત્રપ્રદાર-શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોમાંથી અંતે જે નિષ્કૃષ્ટ નીકળ્યા હોય તે નિષ્કૃષ્ટો સુધી પહોંચીને, એ નિષ્કૃષ્ટોને ઉપાડા પાડવા જોઈએ, અને એના ભક્તો એ એમ કહે કે, ‘અમારી આવી મગ્નક ના કરે’ તો તેમને મૂગા કરવા જોઈએ—કારણ કે નીતિસદાચારના તત્ત્વજ્ઞાને જીવનનો એક નિયમ જો ધડ્યો હોય તો તેમાં કોઈ જ અપવાદ ન હોવો જોઈએ—અને જે બ્યારહારિક જીવનની દૃષ્ટિએ આત્મકલ્યા, સિદ્ધાંતાનુરોધે, કેદ જ પર્યાંત ઠરી હોય તો, એ જ સિદ્ધાંત જેને લાગુ પડે છે એવા કેદ લેને એમાંથી બચવા દેવું ન જોઈએ, પરંતુ જે એ શાસ્ત્ર કહે કે અમે આટલી હદ સુધી જ જઈશું, એથી આગળ નહિ જઈએ, તો સમજવું કે કાં તો એ ઠરપોક છે અથવા તો, જેમાં મહેચ્છા કાર્ય કરી રહી છે એવા અસક્ષ્ય ચિત્તના કોઈ અવિનાશી અવશેષના પ્રભાવે, એમાં આ અનિષ્ટ શાસ્ત્રનો વિરોધ કરવાની વૃત્તિ જગાડી છે, કોઈ ભારતીય તત્ત્વદ્રષ્ટા બીરુ નથી, એટલે આપણને સ્વીકાર્ય રહેતો વિકલ્પ એ જ છે કે (પોતે સ્વીકારેલા સિદ્ધાંતનો જે અનિવાર્ય માર્ગ છે એ માર્ગે), આગળ વધવાનો ઈન્કાર એ પોતાના સિદ્ધાંતની છેવટે દેખાતી અનિવલિનાને, અસક્ષ્યતાનો, સ્વીકાર છે; અને એ ઈન્કારથી, જે સુસંગત એકવાક્યતા એ સિદ્ધાંતનું પ્રથમ પ્રતિજ્ઞાસૂત્ર છે, તેનો જ ભંગ થાય છે. સિદ્ધાંતનો અનિર્વાચ્યતા જોયા છતાં પણ એ શાસ્ત્ર પોતાની પ્રતિજ્ઞાત સમગ્ર અવસ્થામાંથી પૂરેપૂરું ખીછે હક ન થે કરે. પણ એ પાછું કરવા ખુશી નથી એ હકીકતને એને આપણા તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયપ્રદેશમાં સ્થાન આપવાનું કારણ ન ગણી શકાય.

૧૯મી ઓક્ટોબર, ૧૯૯૪-

નાલિનાલ ઈત્યાદિના મારા સિદ્ધાંતમાં નીચેની બાબતોનો સ્વીકાર આવી જાય છે :

(૧) ગત જીવન, વર્તમાન પરિણામોનાં કારણો એમાં મહે એ અથો, અને (૨) ભાવિ જીવન, નીતિમય શાસન કરનાર ચેતનનંત્રની આન્યતા સ્વીકારીએ એમાં વર્તમાન કારણ સામગ્રીના પરિણામસાધક

કાર્યમાં અપૂર્ણતા કે ન્યૂનતા જણાય તેનો ખુલાસો કરવા માટે, જે સિદ્ધાંત-કલ્પના આપણી સમસ્યાઓમાંની ઘણીખરીને સારી રીતે ખુલાસો કરે, અને બાકીની થોડી સમસ્યા આપણા હાલના જ્ઞાનના પ્રકાશમાં હજી અણુકેંદ્રી રહે છે તે કબૂલ કરે, તે સિદ્ધાંતકલ્પના સમર્થ ગણાય. પણ કર્મસિદ્ધાંત આખી ધટના-પ્રક્રિયાને ઉલટાવી નાખે છે; એની કને મોટા લાભની સમસ્યાઓનો ખુલાસો કરવા માટે પર્યાપ્ત સામગ્રી નથી; દાં તં કારણ અને કાર્યનો સંબંધ સમજાવવા માટે એને અદૃષ્ટ અને અ-પ્રમાણગમ્ય (પરીક્ષાસવેદ નહિ તેવા) ગત અને ભાવિ જીવનનો આશ્રય શોધવો પડે છે. બટલર પોતાના Analogy નામના ગ્રંથમાં* અલ્પ સામગ્રીને આધારે એટલું જ સૂચન કરી શક્યો હતો કે નીતિમય શાસન એ અશક્ય કે અસ્વાભાવિક વસ્તુ નથી. પણ પુનર્જન્મવાદી એથી વધારે ધૃષ્ટ છે. એ તો આપણને જે થોડા દાખલા છે એને આધારે એમ કહે છે કે બાકીની અધિકતર ધટનાઓ પણ નીતિનિયમોને વશ હોય એ સંભાવ્ય છે એમ નહિ-છે જ. અને, 'અધિકતમ કાર્યકારણ સંબંધમાં આવી નિયમરચતા આપણે જોઈ શકતા નથી' એ પ્રશ્નના જવાબમાં એ કહે છે, 'વારુ, અહીં જોઈ શકતા નથી તો અન્ય જન્મોમાં જોશો.' આવના જન્મોમાં જોઈશું એમ શા આધારે કહો છો એમ પૂછીએ તો એ જવાબ આપે છે કે, 'અન્યથા હોઈ શકે જ નહિ : (ક) પ્રભુ ન્યાયી છે અને (ઘ) અમે હતું' એવું ન હોય તો સામાજિક સંબંધ-બંધનો વધી વધુડી જાય. આ (ક) એ તો માની લઈએ છીએ અને (ઘ) પણ બરાબર તેવા ખ્યાલ છે. પ્રભુ સદાકાળ સદાકાળ સામાજિક બંધનો અવિચ્છિન્ન રાખવા ઇચ્છે છે એમ માની લેવું પણ ખરું નથી-એ જેટલું સર્જે છે તેટલો સહાર પણ કરે છે. ઈશ્વરની ન્યાયિતા અને સરક્ષણેચ્છા એણે સર્જેલી સૃષ્ટિઓમાં શોધવાની છે, દુનિયાઓ પોતાની યાત્રા કર્યા કરે છે એ દક્ષીણ ઉપરથી, પ્રમાણ વિના માની લેવાની નથી. આ મતની દલીલમાં જે સિદ્ધ કરવું છે તેનો જ સ્વીકાર પ્રથમતઃ કરી લેવાનો દાવ્ય રહેલો છે, અને આવી રીતે બાંધેલા અનુમાનની સત્યતાની પરીક્ષા અ-પરીક્ષાસવેદ વસ્તુ દ્વારા

કરી લેવાનું કહેવામાં પૂર્ણ હેતુભાસ આવે છે. એટલું જ નહિ, પરંતુ કહેવાઈ ગયું છે તે પ્રમાણે, આ સિદ્ધાંત-કલ્પના અસંમજસ છે એટલું જ નહિ પણ એ સ્વીકારપાત્ર પણ નથી, કારણ કે એ અધિકતર ઉદાહરણોને આધારે નથી રચાઈ પણ અત્યંત નદર, અને અધિકાંશ સામગ્રીથી સિદ્ધ જતી, સામગ્રીને આધારે રચાઈ છે. પરંતુ: એ તર્કસિદ્ધ સિદ્ધાંત નથી પણ કવિનો ગગનવિહાર છે અથવા તત્ત્વજ્ઞાનીનું સ્વપ્ન છે, અવિક કંઈ નહિ. એના બે છેડાએ માની લીધેલી કલ્પના છે; અને એકે છેડે બળની મીઠીમતી તરત ખલાસ થઈ જાય જ.

x

x

x

૪થી નવેમ્બર, ૧૮૯૪

મારી નવલકથા ‘સરસ્વતીચંદ્રમાં હું મારા કેટલાંક સ્વજનો પ્રત્યે હૃદયભાવનું કર્તવ્ય બજાવું છું ‘વેદાંત’ ને વિધ્વંસ દ્વારા, હું એક ડગલું આગળ લઈ જઉં છું; અને એ વિષયને એમા આશુવામાં મારો ઉદ્દેશ મારા કાકાના પ્રિયતમ વિષય પ્રત્યે મારા આદરને અનુરૂપ મારું કર્તવ્ય અદા કરવાનો હતો, પણ તે સાથેસાથ જે મત મારા નથી તેથી હું બંધાયો નથી અને એ રીતે સાહિત્ય પ્રત્યેની વિચારસ્વાતંત્ર્યની મારી ફરજ પણ મેં બજાવી છે. વંધ્યુવ-માર્ગનું સંદાહરણ વિવરણ કરીને હું મારા પિતા પ્રત્યે એવી જ ફરજ અદા કરું છું.

ગુણસુંદરીનું ચરિત્રચિત્રણ મારી પત્ની પ્રત્યેનું કર્તવ્ય છે, જે કે મારી પત્ની મારી કથાની નાયિકાની ગરોળરી કૃદ્રે એવી છે, એવું માનવાની ધૃષ્ટતા મારામાં નથી, તેમ જ એ નાયિકાને મારી પત્નીનાં વિશિષ્ટ લક્ષણોની મર્યાદામાં રાખવા જેવી દૃષ્ટિની સંકુચિતતા પણ નથી. મારી કથાનાયિકા બનવા માટે મારી પત્ની પૂરી યોગ્ય નથી. એ નાયિકાની કેટલીક સ્વભાવ વિશિષ્ટતાઓ મારાં માતૃશ્રોમાંથી લઈને મૂકી છે. શીશુ બાળનમાં, અને બહુ બાળનમાં, એ ચિત્ર મોલિક છે.

૬ઠી નવેમ્બર, ૧૮૯૩.

+

+

+

મારે માટેનાં બીજાનાં મતો અને નિંદાવચનોની હું લગીર દરકાર કરતો નથી, પણ મારા લાગ્યની અજવા લાગિયણ માટે મને

સ્લાગી આવે છે. એને અન્યાયી રીતે આ વિષમદશામાં જેમણે આણી તેમને ક્ષમા કરવાની પ્રભુ પાસે પ્રાર્થના કરવાનો મારો અધિકાર નથી. એક કેન્દ્રસ્થ ઇચ્છા સમગ્ર ઇચ્છાને પ્રાપ્ત એ કદી સંભાવ્ય હોય, તો પ્રભુને આવી વિનંતિ કે પ્રાર્થના કરવા માટે અધિકૃત પદ હું ધરાવતો નથી.

મારા કુટુંબજનોએ ઉપજવેલી આ સ્થિતિમાંથી એને સુક્રાંત કરવાના ધર્મ અને ન્યાય સર્વ ઉપાયો અબ્જમાવવાને હું અર્પણેલો છું. એમની માન્યતાઓ અને વૃત્તિઓ સ્પષ્ટ છે : મારા પોતા પૂરતો તો હું એને હસી કાઢું છું અને મારી પત્નીને નિસ્થત છે તેટલા પૂરતો સુગ્રહો હું એમની વિરુદ્ધ આપું છું. કેવો છે વિપર્યય આ ઘટનાઓમાં !

પણ પુરતકે બધ ઘાય છે, અને આ વિષય પણ એક સિમ્ત સાથે અને એક નિઃશ્વાસ સાથે બધ કરવા જેવો છે.

ગોવર્ધનરામના તત્ત્વસંગ્રહક 'લોકો

[તા. ૨૨મી નવેમ્બર ૧૮૯૨ની નોંધ જુઓ]

‘ પુસ્તકો અદૃશ્ય બને, ચિત્ત જ પોતાનો મંથ બની રહે, ત્યારે સ્મૃતિને સદાયક બને તેવા ૨૧ શ્લોકો મેં રચ્યા છે. આમ જીવનનું મહા કામ ૨૪ ગણુ છે. જરૂર પડે ત્યારે મને પ્રયુક્ત કરે એ અર્થે મારા અિય સિદ્ધાંતોને અને સ્મરણાવલંબોને કન્દ્રસ્થ કરીને આ શ્લોકોમાં સંગ્રહ છે ’

શરીરમ્

શરીરં શરીરં શરીરાન્મનો મે
શરીરં મનઃ શીર્યતાં વા ન ઘાડપિ ।
તદ્દેધેત પીત્વા રસાન્નાભિનાલાદ્
ધરણ્વા જનન્યા ઇવાસ્યા દિ કુક્ષૌ ॥૧॥

મનસ્ત્વેધતામેધતામેવ નિત્યં
મનો ગર્ભરૂપં ન લેફલ્યમેતુ ।
ન મૃત્યુર્ન નાશો જગત્યાં ભવેચ્ચેત્
મનોનાશવાર્તા મનોગર્ભપાતઃ ॥૨॥

શરીર

૧. શરીર નાશવત્ (શરીર) છે શરીરમાંથી થયેલું નાશવત્ મન નાશ પામે વા ન પશ્ય પામે. જેમ ગર્ભ જનનીના ઉદરમાં તેમ મન ધરણીના ઉદરમાં નાભિનાલથી રસોનું પાન કરીને વિકસે.

૨. મન નિત્ય વિકસે, વિકસે, જ. મન ગર્ભરૂપ છે, એ વિકસ ન બને. જગતમાં (કાર્ષ વસ્તુનો) નાશ થતો નથી; તો-મનોનાશની વાત તે મનને ગર્ભપાત છે.

(ગર્ભ નાબિનાશ દ્વારા પોપણ ન લે તો ગર્ભપાત થાય; તે મનનો, હૃદયનાવ દ્વારા જાનપોપણ મેજરીને સદા વિકાસ કરવો. જગતથી વિમુખ થઈને એ પોપણ અટકાવવું એ મનનેટ ગર્ભપાત છે-કૃત્રિમ છે.)

સદૃવસ્તુવિચાર :

અહીં છવકે ૧૭૩ પદ્યાર્થ ન પૃથ્વી ન ચાપો ન વા દ્રવ્યરાશિર્ નથી, પણ શક્તિ છે. ન જોયત્વજાડયાલપ્રધર્મો પદાર્થો. ગુણાનામિદ્ધર્મનાં ચવ જાલમ્ અધિષ્ઠાનવાર્તા ત્વહંકારજાલમ્ ॥૧॥ પ્રમાતા પ્રમાણં પ્રમેયં ચદશતથ તદેતદ્ ગુણાનાં ક્રિયાનાં ચ જાલમ્ । ગુણાનાં ક્રિયાણામનેકત્વમેતત્ તદેકસ્ય સદૃવસ્તુનોડન્યત્ સ્વરૂપમ્ ॥૨॥ સ્વયં ચ ક્રિયાત્વં ગુણત્વં ચ ધસે તનોત્યાત્મતામન્યરૂપૈરનેકૈઃ । એતત્યેષ આત્મા ગુણૈઃ કર્મમિથ્ય પ્રસન્ન સ્વસંસારસ્વપ્નસ્ય જાલે ॥૩॥

સદૃવસ્તુ વિચાર

૧. ન પૃથ્વી, ન પાણી, નદિદ્રવ્યોનો સમૂહ; નથી, સજીવના કે જડતા જેના ધર્મો છે તેવા, પદાર્થ. આ જે છે તે ગુણોની અને કર્મોની જાગ છે. અધિષ્ઠાનની વાતો અકકારની જાગ છે

૨. પ્રમાતા, પ્રમાણ અને પ્રમેય કહ્યો છે તે (જાના, જ્ઞાનસાધન અને રોપ વસ્તુ) ગુણોની અને ક્રિયાઓની જાગ છે. એ અનેકત્વ ગુણોનું અને ક્રિયાઓનું છે. એક સદૃવસ્તુનું એ અન્ય સ્વરૂપ છે.

૩. જે સ્વયં ક્રિયાત્વ અને ગુણત્વ કરે છે અથવા ધરે છે, અરે આત્મનાનો અનેક રૂપે વિસ્તાર કરે છે, એ આત્મા નિજ સંસારસ્વપ્નની જાગમાં ગુણો અને કર્મો વડે અટકાવ કરે છે.

અને જ્યાંજેને આપણે ગુણ શક્તિરૂપા મહેવજાસ્વરૂપા છવ અને ૧૭૩ પદ્યાર્થ ક્રિયામિર્મન્યાત્મના નેકમાતા ।

છીએ તે તેનું જ પ્રમેયત્વમાનેન માયા વિમાતિ

સ્વરૂપ છે.

પ્રમાતૃત્વમાનેન સાક્ષિસ્વરૂપા

॥૪॥

એ શક્તિ અનત છે અને આકર્ષણં નામ યત્નં ગ્રહણં
 સુપ્ત છે ગૃહ અવસ્થામાં ન દૃઢ્યતે દ્રવ્ય ચતુષ્કાનો ।
 અલક્ષ્ય હોવા છતાં વિદ્યે કાઠે સુગૃહસ્થિશિષ્યો ન માતિ
 વ્યાપિની છે. શક્તિર્મહેચ્છા ચ તથા તત્તેયમ્ ॥૫॥

જીવન પ્રક્રિયા એ એનું ન્યૂનત્વવોષો ન મહેચ્છ્યા સ્યાત્
 લક્ષ્યરૂપ છે । મહેચ્છા ચ પૂર્તિશ્ચ યદાત્મરૂપા ।
 લક્ષ્યરૂપના આધિભાવ સ્વસ્મિન્ ગતિ સ્વસ્થ ન કર્મિભાવઃ
 પ્રકાર સ્વસ્થો ગુણઃ સા સગુણા ન શક્તિ ॥૬॥

૪. શુદ્ધોત્તી શક્તિરૂપ અને ક્રિયાઓ વડે મહેચ્છા સ્વરૂપ બનતી એ
 આત્મતા અનેક રૂપે ભાસે છે. પ્રમેય દુઃખને થોગે એ માયારૂપે, અને
 એમાં પ્રમાતૃબુદ્ધિ યતાં એ સાક્ષી સ્વરૂપે, ભાસે છે.

૫. મહેચ્છા જે આકર્ષણ નામે બલ છે તે ચાર દ્રવ્યોના
 અભાવ હોય તો લક્ષ્ય થતું નથી; અગ્નિ લાકડામાં છુપાયેલો હોય
 ત્યારે લક્ષ્ય થતો નથી; એ પ્રકારે આ શક્તિ અને મહેચ્છા
 (અલક્ષ્યરૂપે) વ્યાપી રહે છે.

૬. મહેચ્છા અને એની પૂર્તિ આત્મરૂપ હોય એટલે મહેચ્છામાં
 ન્યૂનતાનો દોષ આવતો નથી. જેની ખોતાની અંદર જ ગતિ છે તેને
 કર્મિભાવ નથી; જેનો શુભ ખોતામાં જ છે તે શક્તિ સમુદય નથી.

મહેચ્છા સા ચિમ્બી તદિદિય તનોત્વાત્મવિસરમ્
 અહં ત્વં તત્સર્વં સ્ફુરિતમિથ તસ્યા પરિસરઃ ।
 કરોમીચ્છામ્યસ્મિન્નભૃતિ ભવતાદ્ મે દ્યવદૃતિઃ
 મહેચ્છૈવેચ્છા મે ન કિમપિ ન તસ્યાઃ પરિસરઃ ॥૭॥

इष्टं सुखं मे च तथैव दुःखम्
 इच्छाम्यहं यत् तनुते महेच्छा ।
 विन्दोर्विरोधो न जरस्य
 आत्माऽऽत्मनस्तु प्रमवा

। ॥૮॥

અહમ્-કેન્દ્રો શુ ? અહીં અહં મેઝમે
 એની વ્યાખ્યા આપુ છું શરીરે તું
 ન જોયો જ
 ગુણનાં

વિનાશિ-
 ન થયે ।
 ૮૨

■ એ મહેચ્છા વિષુ (વ્યાપક) છે અને વીજળી માફક પોતાનો પ્રસાર કરે છે, હ, હુ, તે સર્વે એના જગમગા જેવા આવિર્ભાવ છે 'મુ છુ', 'છ્છુ છુ' છુ' વગેરે મારો વ્યવહાર બલે હો, મહેચ્છા તે જ મારી દૃષ્ટા હ એનો આવિર્ભાવ ન હોય એવું કંઈ જ નથી

૮. મને સુખ ઇષ્ટ છે તેમ જ દુઃખ ઇષ્ટ છે જે મહેચ્છા ઇષ્ટ છે તે જ હુ ઇષ્ટ છુ બિદુનો જળના પૂર્ત્ય વિરોધ ન હોય હ આત્મા છુ, પોતાનો પ્રેમ છુ (પોતા ઉપર પ્રભુત્વ ધારુ છુ

૯ હુ મારો છુ, હુ જ મારામાં અનાદિ રહ્યો છુ, શરીર શીર્ષુ યતા નથી રુક્ત યતો નથી બધાતો જીવ નથી જડ નથી, છે માત્ર ગુણોની અને ક્રિયાઓની, સદાત્પ ભાસ્તી, સક્રાંતિ

શરીરાણવો મે તથા પુત્રદારા
ગુણાના ક્રિયાણા ચ સક્રાન્તિરેષા ।
તથા જન્મ મૃત્યુશ્ચતેનૈવ તુલ્ય
મજામ્યેષ સર્વ ત્વજામ્યેષ સર્વમ્ ॥૧૦॥

ન યુક્તો વિયુક્તો ન, નૈકીમયામિ
ગુણં કર્મભિસ્તદ્દિ સસારઘાદ ।
તતઃ સવમન્તે ગુણાસ્તે ક્રિયાસ્તા
ભવેત્તેષુ પચત્વનામાભિઘાદ ॥૧૧॥

Consumptionની આભવ્યયની ગુણાનૈવયજાલસ્ય સક્રાન્તિરેષા
તત્ત્વવિધા ઉત્સર્ગસિદ્ધિઃઆ મત્સ્ય ગુણાનૈવરોપે શરીરસ્ય સર્ગ ।
પરાકોટિ પરમાત્માની અનુભૂતિ ધનત્યાગમેવ મનસ્ત્યાગમેવ
કરોમ્યેવમુત્સર્ગસિદ્ધિં વ્રજામિ ॥૧૨॥

૧૦ મારા શરીરજાણુઓ, સોમજ પુત્ર અને દામ, એ માત્ર ગુણુ-ક્રિયાની સક્રાંતિ છે જન્મ તેવો છે, મૃત્યુ પણ તેવું જ છે હુ સર્વને બજુ છુ સર્વને તજુ છુ

૧૧ હુ નથી યુક્ત નથી વિયુક્ત ગુણો ને કમો વડે અનેક રૂપ બનુ છુ તે સસાર કહેવાય જે એમથી એ ગુણો એ ક્રિયાઓ સક્રમણ કરે ત્યારે પંચત્વ કહેવાય છે

૧૨. એ છે ગુણોની અતેકતાની અગતી સંક્રાંતિ. ગુણની અતેકતા શેષ હોય ત્યાં સુધી સરીર સ્વભાવ છે. હું' ધન-ત્યાગ કરું છું, મનસ્વિય કરું છું અને એ રીતે ઉત્સર્ગસિદ્ધિ પામું છું.

भवाम्येवमेको भवाम्येव शान्तः
सदानन्दता त्वस्ति नित्यस्वरूपा ।
महेच्छासमीरस्य शान्ता न्हयो
भवेयुर्गदा सा महेच्छा मदिच्छा ॥१३॥
न यद्ये न मुग्ये चिरादस्मि मुक्तः
कृतं शक्तमिष्टं करोम्येव चंतत् ।
परं ब्रह्म यद् विश्वरूपं मदीयम्
प्रसादैकसर्वात्मनीनं स आत्मा* ॥१४॥

સ શક્તિમહેચ્છા સ મયિત્ સ શાન્તિઃ
અહંકારગ્રાહ્યઃ સ એકઃ સ પવ
તરત્યેવ શોકં તરત્યેવ શોકમ્
સ્મરન્નાત્મરૂપં ચિદાનન્દમેકમ્ ॥૧૫॥

તરત્યેવ શોકં તરત્યેવ શોકં
સ્મરન્ વિશ્વસેતું સ્મરન્ વિશ્વસેતુમ્ ।
તરત્યેવ શોકં તરત્યેવ શોકં
સ્મરન્સ્તાં મહેચ્છાં સ્મરન્તાં મહેચ્છામ્ ॥૧૬॥

૧૩. આ પ્રભાણે હું એક છું, શાંત છું. સદાનન્દપણું તે નિત્યસ્વરૂપ છે. જ્યારે મહેચ્છા તે ગારી ઇચ્છા બની જાય ત્યારે મહેચ્છા૧૫ પવનની લહરીઓ શાંત થાય છે.

* ગોવર્ધનરામકૃતિષ્ઠમ્ : પ્રસાદ એકઃ મર્વેપામ્ આત્મા, તદાત્મ-
નીનમ્, અતઃ ન કેવલં વિચલ્લં કિન્તુ વિષયેતુક્કાનખ્યેન એકે એનુ, વ્યક્તિ-
ભૂત કેદ્રોએ, જે શક્ત અને ઇચ્છ છે તે સમર્પિત અર્થે એ. પરિમિત (સાન્દ)
ની ઈચ્છા અનંત તત્ત્વે જ કેદ્રિકે કદ્દેયથી ઉત્પન્ન થાય છે. પરિમિત કેદ્રમન
શક્ત અને ઈચ્છનુ પ્રભવસ્થાન અનંત શક્તિ અને ઇચ્છાથી સુપન્ન આત્મા.
સર્વેપા = અનુભૂ-કેદ્રની ઉપેક્ષા નથી, પ્રસાદ ક્ષુ સોકમય પરિણામ ન
હવે. માટે અધ્યાપૂર્વક અને આનંદપૂર્વક પ્રતિભાવ સેવે.

૧૪. હું જાણતો નથી, મુક્ત થતો નથી, ચિરસમયથી, મુક્ત છું. દષ્ટિ હોય અને શક્તિ (શક્ય) હોય તે મેં ક્યું છે અને કરું જ છું. પરબ્રહ્મ, જે મારું વિશ્વરૂપ છે. અને સર્વનું પ્રસાદકર્મયુગ્મ આત્મબૂત તરત છે, તે મારો આત્મા છે.

૧૫. તે શક્તિ છે, મહેચ્છા છે, સંવિત છે, શાંતિ છે; તે જ, અહંકાર શબ્દથી વાચ્ય, એક જ છે. ચિદાનંદમય, એક એવા આત્મસ્વરૂપનું સ્મરણ કરનારો શોકને તરી જાય છે.

તત્યેવ મોહં તત્યેવ મોહમ્
સ્મરન્નાત્મસિદ્ધિઃ વ્રજન્નાત્મસિદ્ધિમ્* ।
તરામ્યેવ શોક તરામ્યેવ મોહમ્
વ્રજામ્યાત્મબોધં+ પ્રસાદં પ્રશાન્તમ્ ॥૧૭॥
અહં મો અહં મો અહં તુ પ્રસાદઃ
ન જીવો ન મૃત્યુઃ પ્રસાદઃ પ્રસાદઃ ।
યતો યાતિ દષ્ટિસ્તતો યોગમોદઃ
યતો દિઙ્ ન કાલો ન, તન્નાપિ મોદઃ ॥૧૮॥

૧૬. એ વિશ્વાસસેતુનું સ્મરણ કરનારો શોકને અવશ્ય તરી જાય છે; એ મહેચ્છાનું સ્મરણ કરનારો શોકને અવશ્ય તરી જાય છે.

૧૭. આત્મસિદ્ધિનું સ્મરણ કરતો, આત્મસિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરતો, મનુષ્ય મોહને તરી જાય છે. હું શોકને તરું છું, મોહને તરું છું, આત્મબોધ પામું છું, પ્રશાન્ત પ્રસાદ પામું છું.

૧૮. હું અરે! હું પ્રસાદ છું: ન જીવ, ન મૃત્યુ પ્રસાદ, કેવળ પ્રસાદ. જ્યાં દષ્ટિ જાય છે ત્યાં બોધનો મોદ છે. જ્યાં દિશા નથી, કાલ નથી, ત્યાં પણ મોદ છે.

ન જીવો ન જીવો ન જીવો ન જીવઃ
ન મૃત્યુર્ન મૃત્યુર્ન મૃત્યુર્ન મૃત્યુઃ ।
સતો દષ્ટિરેકા સતો દષ્ટિરેકા
સતો મદ્રમેકં સતો મદ્રમેકમ્ ॥૧૯॥

* મહેચ્છાસકિવેધમોદાદિકસ્વસ્થાનુભૂતિર્યા આત્મસિદ્ધિઃ ।

+ જાગરણમ્ અગ્રદ્રવસ્થાની પ્રાપ્તિ ઈત્યાદિ.

સદેવાસ્તિ ઘોઘઃ સદેવાસ્તિ ઘોઘઃ
 સ આનન્દઘોઘઃ સ આનન્દઘોઘઃ
 સ પવાસ્તિ સર્વઃ સ આનન્દઘોઘઃ ॥૨૦॥

સદેવાસ્તિ ઘોઘઃ સદેવાસ્તિ ઘોઘઃ
 સ આનન્દઘોઘઃ સ ઘોઘપ્રમોદઃ ।
 સ પઠઃ પ્રઘોઘઃ સ પઠઃ પ્રમોદઃ
 સ ઘોઘઃ સ મોદઃ સદેવાહમેઘઃ ॥૨૧॥

તરતિ શોકમાત્મચિત્ત્વ તરતિ શોકમાત્મચિત્ત્વ
 ન ચ પુનરાવર્તતે ન ચ પુનરાવર્તતે *
 શાન્તિઃ શાન્તિઃ ઘોઘઃ આનન્દઃ આનન્દઃ ।

૧૯. ૭૪ નથી, ૭૪ નથી, ૭૪ નથી, ૭૪ નથી; મૃત્યુ
 નથી, મૃત્યુ નથી, મૃત્યુ નથી, મૃત્યુ નથી. સત્ત્વી દૃષ્ટિ એક છે;
 સત્ત્વું બધું એક છે.

૨૦ સત્ત્વો બોધ એક છે, સત્ત્વ તે જ બોધ છે; તે
 આનંદનો બોધ છે, તે જ સર્વ છે, તે જ આનંદબોધ છે.

૨૧. સત્ત્વ તે જ બોધ છે; તે જ આનંદબોધ છે; તે જ
 બોધનો પ્રમોદ છે; તે જ એક પ્રમોદ છે; તે જ એક પ્રમોદનો
 પ્રમોદ છે; તે જ બોધ, તે જ મોદ, તે જ સદ્—એ હું છું.

આભાને જાણે તે શોકને તરી જાય છે, અને ફરી પાછો
 ફરતો નથી શાન્તિ. શાન્તિઃ બોધ, આનંદ, આનંદ ।

* 'ન પુનરાવર્તતે' ઇત્યાદિ = પ્રસાદની સ્થિતિમાંથી, તે પહેલાં હવે
 તે જ સ્થિતિએ, પાછો ફરતો નથી.

ગોવર્ધનરામની મનનનોંધ

પુસ્તક-૪ ૧૮૯૩-૯૪

૨૦ મી નવેમ્બર ૧૮૯૩

‘હવે હું’ બધામાં તત્ત્વજ્ઞાન ઉતારવા જોડાયા આગળ વધ્યો
‘હું’; અને હવેની મદદ હશે, અથવા, ‘ખરું’ જોતાં, ઈચ્છા હશે, તો
એને જ મારે એક અનન્ય વિષય રાખીશ.

મુખ્ય વિચાર વિષય

જ્ઞાતામુખીનું સ્કોટન અને ચમન—એના ઉત્પાતો અને
વિનાશ-ત્રાસ સહિત.

૨૦ મી નવેમ્બર, ૧૮૯૩

અહમ્—કેંદ્રને ઉરદેશે શક્તિ અને અશક્તિ વચ્ચે કદુ કલહ
અચ્છો છે, અને એનું એવું પ્રદર્શન જોઈ ‘હું’ જેમાં એક ક્ષણે
અશક્તિ શક્તિથી પ્રબળતર હોય છે અને બીજી ક્ષણે શક્તિ જોર
અજમાવે છે અને પછી નિષ્ફળ થાય છે. પણ એમાં આટલો
તફાવત છે કે શક્તિ મહેઠાની ખાસ મદદ હોય તો જ જીતે, જ્યારે
અશક્તિ પોતાના જોરે લડે છે.

એ જ સ્થાને બીજા ક્યહો છે કર્તવ્ય અને દિત વચ્ચે,
સ્વાર્થ અને બીજાઓના આક્રમણ વચ્ચે, વિકાસ અને ક્ષય વચ્ચે,
લાભલોભ અને ત્યાગ વચ્ચે, ઈત્યાદિ ઈત્યાદિ.

આ કલહોનો સરવાળો એટલે જીવન.

જીવન સાગર છે, અને અહમ્—કેંદ્ર એની વિશાળ દ્રોણી છે.
અને સાગરનાં શાખા તોફાનો એ દ્રોણીને પ્રતિદિન ક્ષીણ કરીને,
અપાવીને, અનંતમાં બેઠી દે છે.

૨૪ મી નવેમ્બર, ૧૮૯૪

કોટ્ટમિક બાળનોમાં ફરજિવાત પાળવા પગાવવાના કેટલાક
અહત્યના નિયમો આ છે.

પ્રથમ : પોતે જે બૂલો કરે અથવા કરતો (કે કરતી) હોય તેવી બીજાની બૂલો માફ કરવાને પ્રત્યેક જણે તૈયાર રહેવું જોઈએ.

નિયમ બીજો: દરેક કુટુંબજન જે હક્કો અથવા સ્વતંત્રતા ભોગવતો હોય તેમાં બીજાએ ઇર્ષ્યા કરવી નહિ કે કનડગન કરવી નહિ.

ત્રીજો નિયમ: પ્રત્યેક કુટુંબજનને આપવાના હક્કો અને સ્વતંત્રાધિકારોનું પ્રમાણ હું જેતો રહું છું અને નિયમ કરું છું; અને હું કદી નિર્ણીત પ્રમાણ કभी કરતો નથી, અને એને વધતા જતા પ્રમાણમાં શી રીતે વધારી શકાય એ જોવાનો હમેશા પ્રયત્ન કરું છું; અને જ્યાં સુધી એકના નિશ્ચિત પ્રમાણમાં ઉમેરા કરવાથી બીજાના નિશ્ચિત પ્રમાણ પર કાપ ન પડતો હોય, તો પહેલાંને અંશે લાભ જોઈને બીજો એમાં દખલ કરે કે નિંદા કરે તે હું સાંખી લેતો નથી.

ચોથો નિયમ : બીજા લોકોની કૌટુંબિક બાબતોમાં હું માથું મારતો નથી, કે અભિપ્રાયો બાધનો કે ઉચ્ચારતો નથી; અને, જો કે બીજા લોકો મારી બાબતો વિશે અભિપ્રાય બાધે અને વ્યક્ત કરે તે હું શકી શકું નહિ અને તે માટે ઉપાધિ પણ કરું નહિ તો, પણ તેઓ મારી બાબતમાં માથું મારે, કે સંધિસીધું મારા સ્વજનોને કાંઈ તેઓ કહે ત્યાં સુધીના ખુલ્લો અભિપ્રાય પ્રકટ કરે, તે પ્રત્યે હું સખત અણગમો બહુવુ છું.

પાંચમો નિયમ : મારાં કુટુંબજનોમાં મારી વિરુદ્ધ કે મારી પત્ની વિરુદ્ધ જે કહેવું હોય તે સીધે સંધું મને કહેવાની આદતને હું ઉદ્દેશન આપું છું, અને ખાસ પ્રસંગો સિવાય તેઓ બહારના કને કે મારફત કહે તેને ગંભીર અપરાધ ગણું છું.

છઠો નિયમ : આ નિયમોને પાળવા પળાવવા માટે હું, લેશ પણ નારાજી વિના અને માત્ર કર્તવ્યશુદ્ધિથી, મારા ધનનો ભોગ આપું છું; અને આ ભોગને, તથા પ્રત્યેક કુટુંબજન પ્રત્યે ખાસ કર્તવ્યને અંગે એવો બીજો ભોગ આપવો પડે તો તે ભોગને, બાદ કરતાં—મારું મારા પોતા પ્રત્યેનું, અને દરેક કુટુંબજન પ્રત્યેનું કે દેશ પ્રત્યેનું કે ઈશ્વર પ્રત્યેનું મારું કર્તવ્ય તે પૂર્ણ : મારે પોતે કરવાનું કાર્ય માનું છું, જેમાં બીજું કાંઈ કાંઈ વધિ કે વિધ

નાખી શકે નહિ કે ભોમ માગી શકે નહિ; અને શિક્ષારૂપે મારા પ્રત્યે સ્નેહ કે લાગણી ધરાવેને કે પોને જ દુઃખી થઈને કે રિસાઈને મને એ માર્ગથી ખસેડવાનો મારા વહાલામાં વહાલા અને પૂન્યમાં પૂન્ય કુટુંબજનોને હક્ક નથી. આવી શિક્ષાઓ મારે વેઠવી પડે ત્યારે થયાશક્ય માનમય સ્વાસ્થ્યથી અને સ્નેહમય દુઃખથી વેઠી લેવા પ્રયત્ન કરીશ, પણ મારા કર્તવ્યથી ચલિત થઈને એ શિક્ષાઓમાંથી બચવાની લેશ પણ ઈચ્છા ન કરું. મારા તત્ત્વદર્શનમાં આ એક આવશ્યક આત્મબ્યય છે.

૨૬મી નવેમ્બર, ૧૮૯૭.

ન્યાય કરવા ઇચ્છનારો મનુષ્ય બેમાંથી એક પક્ષને નાખુશ કરે એ સંભવ છે—કોટુંબિક અથવા રાજનૈતિક વિષયોમાં વિશેષ. એક પક્ષ માને કે પોતાને ઓછું મળ્યું છે, બીજો માને કે પોતાને વધારે આપી દેવું પડ્યું છે; દા. ત. મારા માતૃશ્રી હમણાં હમણાં એમ માને છે કે હું મારી પત્નીનો પક્ષપાતી છું, અને મારી પત્ની કોઈક પ્રસંગોએ માને છે કે હું મારાં સહોદરો—બોલીનાં સર્ગા—તરફ પક્ષપાત કરું છું. પત્નીનો મત માત્ર મારી સમક્ષ એકતિ બ્યક્ત થાય છે. માતાનો મત સર્વે કુટુંબજનોનાં પ્રતિદેશન પામે છે અને હું વફુધેલો છું એવી જાહેર ચારિત્રખ્યાતિ મને અપે છે. આવી બાબતોમાં ભોક્ષપવાદ અને બાલિપ્રાય દુઃખકર બનવાના હોય તો હું બે પ્રિયજનો વચ્ચે બસિ બનું છું. પણ આનું દુઃખ ન થવું જોઈએ, અને થાય તો પણ એ મારી ડૂરીતે મારા કર્તવ્યપાલનથી અચકાવાનું કારણ નથી. જા સ્થિતિ મારી જ વિશિષ્ટ સ્થિતિ નથી, આવી બાબતોમાં આવતું સાધારણ અને સ્વાભાવિક પરિણામ છે. આ રીતે આપણે આપણા કુટુંબની સ્ત્રીઓથી કામ લેવું રહે છે. એક જાણુ આપણી પત્ની અને માતાપિતા, બીજી આજુ આપણે પોતે, એ બે પક્ષો વચ્ચે બૌદ્ધિક અને ભાવનાગત અંતર હોય તો, શ્રી તેલંગ વિશેના બાપણમાં બી રાનડેએ જેને double mode of living દર્શી છે તે દ્વિધામૃત જીવનશૈલી અનિવાર્ય બને છે; કારણ કે આપણું દર્શન અને આપણી બાપા વિશાળ અને વિકસિત હોય તે છતાં, જેઓ આપણને ન સમજી શકે, અને આપણે એમની વામણી વાણીમાં બોલીએ અને એમની ટૂંકી દૃષ્ટિથી જોઈએ એવી અપેક્ષા

રાખે, તેવા કુટુંબજનો પ્રત્યે આપણે આપણું કર્તવ્ય કરવાનું હોય છે. આ અપેક્ષા પૂરી પાડવી એ ફરજ બને છે કારણ કે તેઓ આપણી કક્ષાએ પહોંચવાને અસમર્થ છે પણ આપણે નિઃશંક એમની કક્ષાએ પહોંચવાને નથી શકીએ. જેમની અને આપણી વચ્ચે કર્તવ્યનો વિનિમય કર્તવ્ય હોય, તેઓમાં શક્તિનું અંતર હોય તે કર્તવ્ય એ શક્તિથી જ નિર્માય અને મપાય છે.

૨૭મી નવેમ્બર, ૧૮૯૨.

બિચારા ડો. ગોખલે ! ગુજરી ગયા ! ગયે વર્ષે, મારી પત્નીનો હિરદીરીયા તથા ઉધરસનો વ્યાધિ લંબાતાં મારી ઈવી આકરી તાવણી થશે એ વિચારે એ નિરશુ નિઃશ્વાસ નાખતા હતા. ખેશક, મારી તાવણી આકરી નીવડી છે. અને હજી એવો અંતિમ કે અનિર્દનમ અનુભવ લેવો બાકી છે.

વ્યાધિ લંબાયો છે (કે) કુટુંબનાં અને બહારનાં માણસોની ટીકાઓથી, મતોથી અને વાતોથી, અને (છો) મારી પત્નીના માનસને શામ્યકર કરવાનાં મારાં કારણો અને મારી સૂચનાઓ સમજવાની અને અમલમાં મૂકવાની મારાં સ્વજનોની અશક્તિને પરિણામે. મારી દાસની કૌટુંબિક ધૂંચ આ સંજોગોએ ઉભવેલી ગેર સમજોમાંથી જ ઉદ્ભવી છે. મારા કાકા, જે કે એઓ જેને મારી પત્નીની પ્રકૃતિનું અને મારી નબળાઈનું પરિણામ માને છે તેનાથી દુઃખાય છે તે પણ, મારી સ્થિતિ બરાબર સમજ્યા જણાતા નથી. આ બામનનો પૂર્ણ અંતિમ વિચાર કરતાં અને મારા બરતી બહાર આખી દુનિયા પર દષ્ટિ નાખતાં મને લાગ્યું છે કે મારા કુટુંબજનોની માફક મારા દેવજનોને પણ મનની માનસશાસ્ત્રીય અવસ્થાઓનો અને માનસિક વ્યાધિઓનો તથા એના ઉપચારોનો કંઈ જ ખ્યાલ નથી. હિરદીરિયા બ્યારે ગર્ભાય-મંચક નથી પણ મનોવિકાર હોય ત્યારે એ ગંઠપણુનો પ્રકાર બને છે, અને બા લોશ નથી આ શામે જેના કે નથી એના ઉપચારની કિંમત સમજતા. માનવરવ-લવતી અનેશવિધનાની એમને કલ્પના નથી-જેમ પેલા પોરસ્ત-જનને બરફની કલ્પના નહોતી તેમ; અને તેઓ પશ્ચિમના અને પૂર્વના વધતા જતા સંમર્ગથી પ્રવેશી નવીન પરિસ્થિતિઓ પ્રત્યે તદ્દા

અભાન છે નિશાળે લાજના આપણા ગાજડા શા માટે માંદા રહે છે, આપણા સુધિક્ષિત લોકોના ધરમાં ઓઝો શા માટે બીમાર પડે છે, દુખી થાય છે અથવા કામળ કે આળી પ્રકૃતિની બને છે, આ સમસ્યાઓ છે, અને એમને એ સમજવી—મારી પત્નીનું માનસિક બધારણુ સમજવું મુશ્કેલ પડે છે તે જ પ્રમાણે—મુશ્કેલ પડે છે. મારી પત્નીના મનને મેં વર્ષો સુધી ઈંગ્રીને અને વિકસાવીને એનું એક નવીન ચેતનતત્ત્વ ધડ્યું, અને હવે એને આજુ બાજુનાં સર્વતત્ત્વો એ ધાતર સાથે વિરોધમાં, સંઘર્ષમાં, આવર્તા જણાય છે, અને આત્મરક્ષણુ અર્થે તથા એકબીજાનો એકરસ સમન્વય ધાય તે માટે એને જૂનાં અને નવાંના આ ધર્પણુની વિનાશક પ્રક્રિયા વેઠવી પડે છે. આપણી કન્યાઓને શિક્ષણુ આપીએ ત્યારે, ઈર્ષ પણુ પગડું ભરીએ ત્યારે, એમના ભાગ્યમાં અને લવિષ્યમાં જે નિર્માણુ છે તેનો જે અમુક અશ્વ અનિવાર્ય છે, અપરિહાર્ય છે, તેની વિસ્મૃતિ ન જ થવી જોઈ એક અને તેઓને આપણાં દેશજ સહજ તત્ત્વોની વચ્ચે રહેવામાં બને તેટલો કમતી સંઘર્ષ વેઠવો પડે એવી શક્તિ ઈંગવચાની પ્રથમથી જ કાળજી રાખવી જોઈએ આ નિયમ પ્રતક્ષ જીવનવ્યવહારમાં અત્યંત મહત્વનો છે—નાના કુટુંબોની વ્યવસ્થામાં કે સમાજની સુધારણામાં કે વ્યવહારુ કાર્યોત્તમક રજનીતિમાં, કે લાવી માનવના કૌતરના ધક્કાતરમાં આવી બાબતોમાં કુશળતા અને દીર્ઘદષ્ટિ ન જળવાય તો કેવાં દારુણ પરિણામો આવે છે તે સ્પષ્ટમાં રાખવું જોઈએ ન્યારે હું મારી પત્નીને કહું છું કે જરાક કંઠણુ થવું અને મૂર્ખાં લોકોના મૂર્ખાં અશિષ્ટયોની દરકાર ન કરવી પણ જે ઇન્દ્ર દોષ તે કર્તવ્ય તરીકે, ભાવનાવશ બન્યા વગર, મ્યેં જવું, ત્યારે એ મને પૂછે છે કે જો પ્રેમ અને લાગણીને સ્થાને હવે હુદિમાલ નહિ તેવું કર્તવ્ય કેઈની દરકાર રાખ્યા વગર, મન્યે જવું એવા અસાકય પરાક્રમની હું એની પાસે આશા રાખું છું તો આટલાં બધાં વર્ષો સુધી એને પોનાને આટલો પરિશ્રમ વેઠાવીને મારાં સગાંઓ પ્રત્યે રહેલ અને લાગણીભર્યું એનું માનસ ધડવાની જરૂર ન થી હતી ? જો હું આજે કહું છું તે સાચું હોય તો આગલાં વર્ષો સુધી મેં એને ભોગે જૂન ક્યાં કરી જો આટલાં વર્ષો સુધી ક્યું ને સચું હોય તો આજે મારી જૂન થાય છે—અને—મારી પત્ની કહે છે—હું બધું જરામર કરવાને બધાયેનો છું આ દનીદનો મારી કને

જવાબ નથી, જો કે એ મારા સમાજોને નહિ સમજાય. આ દલીલ સામાજિક બાબતો માટે, રાજનીતિ માટે, અને કેળવણીના પ્રશ્નો માટે પણ સગીન છે.

■

x

x

૩૦મી નવેમ્બર, ૧૮૯૩.

મારી પત્નીની જ વાત કરુ તો, આ દલીલ કરીને એ પોતાના મનમાં કલ્પનાનો શોકમય અને અધકારમય ઈમતો ખડો કરે છે અને એને પરિણામે શરીરમાં દિસ્ટોરિયા અને મનમાં ઊંડો વિષાદ થાય છે અને બીજા અનેક અનુષંગી પરિણામો ઊપજે છે. એને તાણુ અને હૃદયના આંચકા આવે ત્યારે ધૈર્ય રાખવું; એના આત્માના હોલથી નિર્જળના આવે, એ સમયે ખરી ક્ષમાશીલતા આરભમાં અને અતમા બનાવવી; એને અવશ બતાવતા એના વ્યાધિનો ઉત્તાર શામક અમૃતમય વચન અને વર્તનથી કરવો—એના આત્માને સુખમાં મગ્ન કરે અને એની ધેલછાના ઉપદ્રવને શાંત કરે એવાં એની હાજરીમાં કે ગેરહાજરીમાં બોલેલાં વચનોથી અને કરેલાં વર્તનથી કરવો; આ અને એવી અન્ય રીતો તે જ એના દુઃખનિવારણનો એકમાત્ર ઉપાય છે, અને અધીરાઈથી અથવા કળાની કે કૌશલનીં જાણપથી એમાં ભૂલ થાય તો પરિણામ એને અકળાવવાનું જ આવે. મેં મારાં સ્વજનોને આ કળાઓ શીખવવાનો પ્રયાસ કર્યો તો તેથી ગેરસમજ ઊભી થઈ. તેઓ મારા મતને કે આશ્ચર્યને અનુસરી નથી શકતાં, અને એવી એમની જાણપો મેં જોઈ છે એવું જાન યત્તાં તેમને દુઃખ થાય છે મારી જોડે અને મારી પત્ની જોડેના તેમના સંબંધમાં તમદિલી આવે છે અને સર્વત્ર હૃદયની કડુતા ઊપજે છે. વિશેષ કરવામાં હું નિરુત્સાહ બનું છું, એટલે મારા ભાગ્યમાં નિષ્ફળતા જ છે; અને ક્રુદ્ધરત તો પોતાના અરાજક માર્ગે જવાનો નિશ્ચય કરીને બેઠી જણાય છે. મહેન્દ્રા આ નાટકદશ્યમાં અત્યંત રહીને એને જાંચકીને ખડું કરે છે. તે જ મહેન્દ્રા રાજકીય અને સામાજિક અન્ય ભૂમિ ઉપર પણ એ જ પ્રકારની નાટ્યલીલા કર્યાં કરે છે, અને પોતાના સ્વપ્નવિહારની આ અદ્ય ઘટનાઓથી માનવને યતા સંજોગો જોઈને નિર્દય હાસ્ય કરતી જણાય છે. વારુ, હું નિષ્ફળ થયો; એ જ ફલશ્રુતિ.

૨૭ ડિસેમ્બર, ૧૯૯૪

મારી પોતાની અને મારી-પત્નીની નિર્જનતા વગેરે : (૧) મારો અધો-મારો દેહ-નાશુક છે એટલું જ નહિ, પણ મારો એ સ્ત્રીરક્ષાસ મોટે અંશે મારી અને બીજાઓની નૈતિક અને લાભણીની નિર્જનતાઓનું પરિણામ છે. મારી નૈતિક માનસિક-શક્તિઓ પ્રથમ જ અને સાંભળે કરવા તથા લડાઈ લડવા સમર્થ છે એમ માનવું એ તો નરી આત્માવંચના છે. હું બુદ્ધિથી-તાકિંક વિચારણામાં-સદ્ગુણી છું, પણ સગચાર માટેનું મારું સર્વ સામર્થ્ય પ્રસંગો અને પ્રસો-જનોથી દૂર રહેવામાં સમાઈ જાય છે, વિશેષ નહિ પ્રસંગ હોય અને સાથે પ્રસોજન પણ હોય અને હું એનો ઉપરિ-કર્તા કારવતા-હોઉં તો હું નબળો બનું છું અને પ્રથમ પ્રમાદ પછી પશ્ચાત્તાપ, પછી પ્રસંગપ્રાપ્તિની પળે નિર્જનતા, એવો મારો વિચિત્રનિર્મિત ક્રમ થઈ રહે છે. મારા ખાનગી જીવનની જ વાત કરું તો, એમાં તો, નૈતિક પૂણ્યતા અને વિજયનું પદ મેળવવાની વ્યર્થ આશામાં, આવો સતત સંત્રામ થયા ક્યો છે. હું સ્ત્રી-વ્યાપામ કરતો નથી, જો કે આ ખોટું છે તે હું સમજું છું.

(૨) હું બીજા જોડેના વ્યવહારમાં બેકાળજી છું; મારી વ્યવહારબુધિમાં પણ બેદરકાર છું; મારી રીતો કાઈકે વાર અણુપણ, વિના કારણ મૂંઝવેજી અને અવ્યવહાર હોય છે મારી કમનસીમનો ત્રણ ચતુર્થાંશ આ બીજાનું પરિણામ છે; અને એ નિર્જનતાના મૂળમાં છે મારી આગ્રહજા ઉદારતા અને પરમ નિષ્કિંતા. આ ઉદારતા તજવી મને મને નહિ એટલે એ પાયા ઉપર રચાયેલી મૂર્ખતાની આખી ઈમારત એનાં મધ્ય પરિણામો સાથે જોખી રહે તેમાં છૂટકો નથી, અને મારે આખો જિંદગી મુધી કોટુંબિક અને આર્થિક દરિદ્રતા વેકતો મંદલાગ્ય માનવી રહ્યા સિવાય અપારો નથી...

(૩) મારું લમાડવાની અને મિજબ ખોવાની આદત-જેને છોડવામાં મારી પત્ની સદા યત્ન છે છતાં જો એના હૃદયમાં ભરેલી આગ જેવી કંજસતી જીવે છે અને એ હૃદયને અત્યા કરે છે એવી આદત; એ આદતને જ મારાં સર્ગાઓ સંખી શક્તા નથી. જો કે તેઓ પોતે જ અંતરમાં એટલા જ જાણવાથી છે અને મારી

પત્ની વિરુદ્ધ પ્રજ્ઞા ૧૬ જામાવીને એની એ આદતને પોષે છે અને હાં તે સમાધાન કરવાની વાતમાં અણુનમ રહે છે, અથવા મારી સૂચનાઓ જાણી જોઈ રીતોને અડસરે છે, અથવા પોતાની જુલોને જોવા જણવાની અને ખીજને કામા આપવાની અશક્તિથી દરદર્દ મર્ધા છે.

(૪) એ જ આદતને લીધે મારી પત્ની પોતાના મારા ઉચ્ચશયોથી અસમત વર્ણવર્તન બતાવે છે અને પોતા વિશે જોરસા જ થવાની અનકુળતા કરી આપે છે.

(૫) બધાનું એમની ઈચ્છાવિરુદ્ધ અને પોતાની શક્તિથી અધિક અને પોતાના રીતે, હિત કરનારી એ અલક્ષ્ય મહાશક્તિ છે, અને એની પરહિતપરાધ્યુતા જેમને લોહા ભૂલી જાય છે કે એને પણ પોતાની કાંઈ અપેક્ષા હોય છે.

(૬) પોતે રાખે છે તેવો જ ગાદ રહે અને તેવી જ હિતચિંતા, ધીજાં પોતા માટે અને પોતાના બળગા માટે રાખે એવી એ આશા રાખે છે.

૩ જી ડિસેમ્બર, ૧૮૯૩

કાર્થ પામર વર્તિતો ધોલ્યો હું આ પુસ્તકમાં આ કુટુંબ—
 ઘટનાઓના પ્રલાપ કરુ છુ અલ્પમ્. મધુરતમ વિષયો ખીજા છે...
 ચિત્તો, મહાભક્ષાપાઓ અને મુખમય અનુભવો; આટલાં બધાં
 બાળકો, આ વય, અને આ તત્ત્વદર્શન; એવો હુ હવે અતિવૃદ્ધ
 થયો છુ. પણ આ યોવનના આનદાતિરેશો મધુર હતા, એની
 મોહક ચારુતા હજી ગઈ નથી, અને ગઈ કાલે જ મેં લખ્યું તે
 મુજબ પ્રલોભનનો પ્રસંગ મેં તો હજી મારું મન એ મટે
 અતિવૃદ્ધ થયુ નથી પ્રસંગ આવે એવુ, કે એ આનદાતિરંધ્ર કરી
 અનુભવાય એવુ, હુ ઈચ્છતો નથી, કારણ કે કઠોરતર કર્તવ્યવર્ત
 મારી શક્તિઓને તત્ત્વચાનની તથા કૌટુંબિક અને રાષ્ટ્રીય કાર્યોની
 અને મારા સામ્યત આત્માની વધારે ગ્રમભરેલી સેવામાં પ્રવૃત્ત થવા
 ફરમાવે છે. પણ હુ એ નોંધગ ઈચ્છું છું કે એ આનદાવેશો
 અર્ધહીન-પ્રયોજનહીન-નહોતા, અને એને મણવાની જે ઉચિત
 ઉમર છે તે ઉમર દરમ્યાન માનવતાને એની અપેક્ષા રહે છે.

મારા શાસ્ત્રમાં કહેલ 'હિત્સાહ-સંકિર્ત'નાં, 'પવનહરી'નાં, 'ઉપા'નાં અને 'ચક્રવાકી'નાં એ પ્રાણુભૂત-સત્ત્વભૂત-તત્ત્વો છે. બાહ્યાવસ્થામાં બાળકોને મશગૂલ કરતો જેવો રમતો છે તેવા યુવાવસ્થામાં યુવાનોને આ આનંદોલ્લાસો છે. એ માનવને એક ક્રમ આગળ ધપાવે છે, એના માટે એને હસી ઠેળવીને તૈયાર કરે છે, બ્યાયામ અને આનંદ સાથે શક્તિના શાશ્વતીકરણને જોડે છે, અને નવલું જીવન અને નવલી આશા સજે છે. આવી હાથથી અને સવિશેષ યામ છે જ્યારે હું 'યાદ કરું' છું* x x x. હું મારી ચતપત્તીના કરની અલ્પતા અને ક્રોમળતા જોઈને આશ્ચર્યચકિત થયો હતો-જે ધટના માં 'હૃદય-રુદિત-શત્રુ'માં મેં નોંધી છે. 'ઉત્તરરામચરિત'માં રાત્રે પોતે વલ્લુવેલ છે તે એની, નવદારવરિપ્રહ્ન સમયની, આનંદાનુભૂતિ અને આશ્ચર્યચકિત શક્તિ આ પ્રકારની હતી. આ મોહનીઓ અર્થવર્ત છે. તરુણોને સુખોપભોગની પાછળ, દિવિઓને આદર્શ ભાવનાઓની પાછળ, મારા નાના રમણીકને ગાયેગાનમાં ધોધાની પાછળ, દોઢાવનારી; યુરોપમાં અપહરણો કરાવનારી; સર્વ અનુષ્ઠાને ખીજી બધી બાળ્યો પ્રત્યે અધિષ્ઠા બનાવીને સુખની શોધમાં કે સદૃશ્યની સિદ્ધિમાં ગમે તે ભોગે ધક્કેલનારી : એવી આ મોહનીમાયાની વિકાસ અને આત્મચયના દાર્શનિક સિદ્ધાંતમાં, પ્રમળ સાર્થકતા છે. માનવતાના અનિવાર્ય અને જીરાતુભૂત આ અનુષ્ઠાને ઉચિત આદર ક્યાં વિના બાળકને અને પ્રૌઢ મનુષ્યોને ઠેળવવાને મથનારા સાધને પાત્ર બને છે.

ખમી વિશેષ, ૧૮૯૩.

x x x

કાકા આજે રાજકોટથી પાછા આવ્યા એમો મિ. દાદાભાઈ નૌશીજી એમ. પી. ને જ્યાં પોતાની ચૂટકુંની જુએશ વલ્લુવતાં એ વૃદ્ધ સજ્જને કહ્યું કે નિદા પલ્લુ જેમાં સાધન બની શકે એવી એ રૂપધોઓમાં, પોતાના પ્રતિરૂપધોઓને જેતુ માજન ન થઈ શકે એવા કશા પલ્લુ અગત આક્ષેપોથી હૃદયદય ન દેવાની એમણે સતત કાળજી રાખી હતી, કદાચ કે આજનો પ્રતિરૂપધો ભવિષ્યમાં મિત્ર બને એવો પ્રસંગ ખ્યાલમાં રાખવો જોઈ એ. એવા પ્રસંગો આઁયા પલ્લુ ખરા અને પેતાની દીર્ઘદષ્ટિ સાચી ટરી એ જોવાનો દાદાભાઈને સતોષ થયો હતો.

ગાયકવાડ જે વર્ષ માટે ઉદ્ધિગ્ધ ગય છે. કાકાએ વાત કરી કે એ માણસ શંકાશીલતાની પામર મૂનિ છે, અને છતાં સારું કે નરમું કરવાની વિશાળ સત્તા ધારે છે તેથી પોતાને જે સારું લાગે તે એ કરવાનો જ. આ ઉપરથી મને મોટા માણસોના વર્ગો પાઠવાનું સમર્થ :

૧. જેઓ, કચ્છના રાવની માફક, ડાહ્યા છે, સદ્ગુણી છે, સારા અને મોટા મન તથા હૃદય ધારે છે, અને છતાં વ્યવહારની કાર્યની-આમતોમાં અયક્ષ-આળસુ-છે એટલે પરિણામે નિષ્ફળ, અકિંચિત્કર, નીવડે છે.

૨. જેઓ, ગાયકવાડની માફક, ક્રિયાશીલ સત્તાધારી છે, અને જેઓને એ પોતે કાર્યદિશા નક્કો કરી લે તે પહેલાં માર્ગદર્શન આપવું જરૂરી બને છે—જેમ કેટલાંક વૃદ્ધો જે બાળ્યે વધવાને વાળ્યા કેળવ્યા હોય તે જ દિશામાં ચ બા ફેલાવે અને પછી બીજી દિશામાં વાળ્યા વળે નહિ તેમ.

૩. જેઓ મહત્વના વિચારો અને કાર્યો કરવાને તત્પર હોય છે પણ, ચોરને પોતાને ઘેરથી નિરાશ થઈને પાછો ફરતો કદપીને એને કંઈ આપવાની પોતાની અચક્તિ જોઈને રહતા દરિદ્ર ચાડુસ્તાની દશામાં હોય છે—જેમના 'કોપમસાદા વિફ્રકીમયન્તિ'.

૪. જેઓ મહાન વિચારો, કાર્યો અને અનુકૂળ સયોગોને એકત્ર કરી શકે છે.

વર્ગ ૧ અને ૨ તેલંગે કલ્પેલા વિચારપ્રધાન માણસો વત્તા ભાવનાપ્રધાન અને કાર્યપ્રધાન માણસોની કાટિએ આવે, અન્યોન્યના પૂરક બને.

કાકા સંમત થયા.

કાકાએ કમ્બુ કે : કેટલાંક-ગાયકવાડ જેવા—માનસો એવાં હોય છે કે જેઓ જમી બાજનોમાં શંકા રાખે અને દુઃખ જ શોધી લે, જ્યારે બીજાં માનસો એવાં હોય છે જેઓ દુઃખના પ્રસંગોમાં પણ સુખ શોધી કાઢવા કૃતનિશ્ચય હોય, અને એ રીતે મહાન તત્ત્વગાનમય અને કલ્યાણકારી લક્ષણોથી સંપન્ન હોય—જે એમને પોતાને અને બીજાને હિતકર છે. હું પૂરેપૂરો સંમત થાઉં છું. ગાયકવાડ છે પ્રારંભની કેળવણીની મૂલ્યું પરિણામ મારી પત્ની આજ સુધીની

ચોખ્ખા ઇળવણી, વત્તા આજુબાજુનાં નીચી કક્ષાનાં તત્ત્વોથી ઉચ્ચતર કક્ષાએ આરોહણ, વત્તા જ્યાં ન જાણ્યામાં જ સુખ હોય ત્યાં પણ જાણવું એ ફરજ છે એવો વિચાર, વત્તા તત્ત્વજ્ઞાન અને મનોજ્ઞાનો અભાવ, વત્તા શારીરિક નગ્નબાઈ ઇત્યાદિનું પરિણામ છે.

ધેર જઈને મેં ચાર વર્ગોની વાત કહી. પોતાના મનનો, અને મારી સલાહનો પોતાના મનની અંદર જે ખ્યાલ હતો તે અનુસાર પત્નીએ પૂછ્યું, 'વિકાસને આખરી ક્રમે વૃદ્ધની ઠાળીઓને વગર તોડ્યે વાળવી શક્ય છે ખરી?' મેં કહ્યું, 'ના, કારણ કે ઠાળીઓ જડ છે; વિકાસ વિકાસમાં તકાવત છે. સતત વલ્લા કરતી નદી બંધ બાંધવાથી ઇલકાઈને વહે છે, પણ સાગર પણ એક પ્રકારે વલ્લા કરે છે છતાં એ એવો અવરોધ થાય તો પણ પોતાની સપાટીથી ઊંચો જતો નથી અને તેથી જ 'મયોદા' અને 'ગંબીરતા' જાળવતો ગણાય છે—એવાં એનાં નામો છે. સાગર તત્ત્વજ્ઞાની એવો છે, મતિ પણ જાણે, અને વિરામ પણ જાણે. નદી અન્યદોષો આલતા અચેતન જળ જેવી છે, રહેવે ટૂંક જેવી, જે એકદમ અટકી શકે નહિ.'

મેં એને કાકાએ કહેલા 'સુખાગ્રહી' અને 'દુઃખાગ્રહી' મનુષ્યવર્ગોની વાત કરી અને કહ્યું, 'તમોગુણી ચિત્ત સારી અને નરસી બંધી વાતનાં દુઃખ જુએ છે, અને એના સુખાનુભવો કાંતો તદ્દન ક્ષણિક હોય છે અથવા, ચાલુ રહે તો, જડવત્ હોય છે. રત્નોગુણી ચિત્ત ક્રિયાશીલ છે, એ સુખને માટે જ ઉદ્યમ કરે છે, કાંટા ભોંકાય ત્યારે રડે છે અને છેવટે ગુલાબ મળે ત્યારે હરખાય છે અને ન મળે તો રડે છે. સત્ત્વગુણી ચિત્ત કર્તવ્યની કે એવી અન્ય ભાવનાથી પ્રવૃત્ત થાય છે, ગુલાબ લેવું હોય તો કાંટા તો વાગે એમ સમજીને કાંટાને અનિવાર્ય માનતાં સ્વીકારે છે; છતાં કાંટા વાગે ત્યારે જરાં વાર રડે છે, ગુલાબથી હરખાય છે, અને છતાં કર્તવ્ય જુદીથી ગુલાબ મેળવવા સુધી પહોંચે છે. એ કંટકદોષની ઉપેક્ષા કરીને ફેતકનો રસભોગ વાંછે છે. બાળકનું દુઃખ ક્ષણિક છાયા જેવું હોય છે, જિભાં નાગદેવ હોતો નથી: સત્ત્વગુણી ચિત્ત એ બાળક જેવું છે. નિભેગુણ્ય અવસ્થા પ્રત્યેક સ્થિતિને સુખદુઃખ વગર સ્વીકારે છે, અને મહેત્તજા જેનાથી પૂછું છે એવા નિજ આનંદનો પ્રકાશ નાખીને દુઃખને પણ સુખરૂપ

બનાવે છે. આ બેદો મેં કહ્યા છે તે શાસ્ત્ર પ્રમાણે છે કે નહિ તે હું જાણતો નથી, પણ એ અત્યારે મારો ઉદ્દેશ પાર પાડવામાં ઉત્તરોત્તરી છે અને એમાં રહેલો મૂળ સિદ્ધાંત સાચો છે, '

મારી પત્નીએ વૃક્ષ અને શા મા વિશે પ્રશ્ન પૂછ્યો ત્યારે પોતે હંમેશા મને જે મહેલુ મારે છે એ એના મનમાં હતું : 'તમે મને મારા આગપશુથી શીખવ્યું કે તમારાં માણસો પ્રથે સ્નેહ બનાવેલા અને એમની સેવા કરવી; હવે આજે તેઓનો જ દાષ છે એવા મારા મનમાં સંમત થાવો છો એ જ કારણે કેમકે આ વાન અત્યારે પડેલા પત્તી મોડામોડા, એમના મનની, દીકાઓની અને દુભની લગણી મોતી દરકાર ન કરવાનું કહ્યો છો, એને અર્થ શો? એમનો દાષ શા માટે થાય? હું હવે આજે મારો સ્વભાવ શી રીતે બદલી શકું? એમને ગમે તે ભોગે મારા પર સ્નેહ રાખનાં જોઈ એ મિરાય માગ સુમનો માગ' નથી.'

પોતે જે ભોગ આપ્યો છે એનું એને દુઃખ ન હોત તો મારી પત્ની કહેતુ ખરું ગણાત. પણ એણે સ્વયંવેશી નીતિ આજે પાળી એમાં પોતાનો વાંતે ચિત્ત અને અગત્ય જરૂરિયાતોનો ભોગ નહિ, પણ ધર્મિક અને માનવિય પ્રત્યેની ભાવનાનો, લામણીનો, ભોગ આપેલો પડે : આ એની શક્તિની મહત્તર છે. જે ત્યાગ કરવા ઇચ્છે તેનામાં પૂરતું બળ હોવું જોઈએ.

૧૦મી ડિસેમ્બર, ૧૮૯૩.

+ + +

ની પાસે પેસો છે, પણ એનો સદ્બલ્ય અને ઉત્તમોગ કરવા માટે મારા જેવા આર્થ નથી + + મારું તકલીફ એથી જીવદું છે : આર્થ છે, પણ પેસો નથી. + + આવા મેગ વગરના ઘાટ ધડામાં મહેજાના કાર્ષક હેતુઓ હશે, અને આપણાં અધૂર્તા અને અણબધા અહમ-હેન્દોની એ સમસ્યાઓ કેલવાની શક્તિ નથી. આપણા માટે તો આ પૂરતું છે કે જીવન જીવવું, થઈ થઈ ત્યારે કાર્ય કરવું અને ન થાય ત્યારે માફતે વિરમવું : આશા રાખવી, ઉચ્ચામિશાયા મેચવી, પુરુષાર્થ કરવો, નિષ્કર્ષનાઓ અને વિજયોના સાક્ષી રહેવું, એટલાથી સતુષ્ટ રહેવું; અને સુખદુઃખના, સનામણી અને સારપના, પાપપુણના, ઉલ્લખ અને વિરામના, પ્રગતિ અને

પીછે હટના, સાક્ષી બની રહેવું;—જને આપણે છીએ દષ્ટિઓની સમષ્ટિ—અને એની પાછળ એ એક દષ્ટિ છે જે એ સર્વની સોંસટી જુએ છે, સર્વને સંકળે છે, અનેકની એકતા રચે છે, અને એ છે એક મહાન સાક્ષી, અને આપણે પણ એ જ એક સાક્ષી છીએ. શાશ્વત અનંત શક્તિના વિગ્રાસના અને વ્યવના આક્ષી ધર્મ રહ્યા; એ શક્તિ જ લાવી અવલકા શાંતિ છે; શક્તિ અને શાંતિ—જને મહેન્દ્રજીએ એક અને અન્ય સ્વરૂપ છે. દુઃખ શા કાળે? દયા શા કાળે? આ મૂર્ખતાઓ અર્થહીન છે; અને છતાં આ રહ્યા આપણે એ મૂર્ખતાઓથી ભરેલા મૂર્ખો, વિચિત્ર મૂઠ પ્રાણીઓ, કંટ અને જંતુઓ; અને છતાં આપણા આ અદમ્ય—‘અમે’ના—શબ્દોધર્મ શાશ્વત અંખનાદ ગાળે છે—મહાશક્તિ જેવો, મહા ઇન્દ્ર જેવો—જે પોતાના જ ચૈતન્ય તત્ત્વથી અમે, તમે અને તેઓ એ સર્વને ઉત્કૃષ્ટ કરે છે; અને અમે, તમે અને તેઓ એ મહા ઇન્દ્રથી અન્ય કંઈ જ નથી. અહીં આવીને ઊભી રહે છે મારી કવિના, સર્ગ ૧૦૦, અને આ ત્રિયમોન્દ્રે મારા ચિત્તને શાંત કરે છે, ઉજન કરે છે.

૧૬મી ડિસેમ્બર, ૧૮૯૭.

મારી ‘સ્નેહપ્રદા’માં મધ્યરાત્રિએ તોળાઈ રહેલા મેઘ વિશેના હાઅર્મા અંકુશાન અને તોફાન મથાવતાં પ્રકૃતિતત્ત્વોની માફક, પરસ્પર સંબંધ અને સંગ્રામ કરવાને આપણાં મસ્તકો ઉપર અમૂર્ખી રહેલા કામ, તૃષ્ણા, લોભ આદિ વિકારોને મેં માનવના ભાગ્યોદયના કિવસને ઇન્દ્રિયોને અને ઉદરને પોષનાર વસ્તુતિ તથા ધાન વડે તૃપ્ત કરતી અને સુંદર બનાવતી રાત્રિ સમયની વૃષ્ટિના જનક કહ્યા છે. મહેન્દ્રજીનાં સાધન-સાધોની પરીક્ષા આપણે કરીએ છીએ, અને આદ્યમ કારણોના પ્રવૃત્તિતંત્રોના વિનિયોગ કરીને આપણાં કર્તવ્યોનું દર્શન આપણે કરીએ છીએ. મહેન્દ્રજીનાં અક્રમ રહસ્યોને સમજવા માટે આ સિવાય અન્ય માર્ગ નથી, કારણ કે આપણી અહંકૃત્તની દષ્ટિને મહેન્દ્રજીનાં પ્રયોજનો અગમ્ય જ રહે એ સ્વાભાવિક છે.

એ જ માર્ગે આપણે જવું રહ્યું. જાણક રમે છે, જાગે છે ને જાગે છે, એવું જીવન કીડામય છે. એના આ અધિકારપ્રાપ્ત આહાર

અને વ્યાયામને ઝૂંટવી લેનાર ઉપર શાપ છીતરે. આમ છતાં શા માટે સંન્યાસના તત્ત્વજ્ઞાન-સિદ્ધિ યોવનારંભની અને યોવનની ક્રીડાએ ઉપર આક્રમણ કરવું જોઈએ, અને યોવનના શાસનપ્રદેશમાં વાર્ધક્યનો આગમનવેગ વધારવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ? આ યોગ્ય છે કે અયોગ્ય? આ વિષયની કુરસદને સમયે ગંભીર વિચારણા કરવી જોઈશે.

૧૭મી ડિસેમ્બર, ૧૮૯૩-

૧. અગત્ય કે કૌટુંબિક બાબતોની કોઈ માણસને કે કોઈ મિત્રને પણ વાત ન કરે.

૨. તમારી સમક્ષ લોકો પોતાના હૃદય ન યોસે અથવા વાત કરવાની હિંમત ન કરે, તો તેમના તરફ મૃદુ વ્યવહાર રાખો, દોષ દર્શનથી-આક્ષેપથી આરભ ન કરો અને અતિ-દોષારોપણથી સમાપ્તિ ન કરો. એજો દોષ કરવા ચાલુ રાખે તો પછીના કાર્ય માટે, શિક્ષા માટે અને દુઃખનિવારણ માટે કુદરતને પોતાના કાયા પ્રમાણે કામ કરવા દો, જેથી તમે કોઈને દોષપાત્ર માનો ત્યારે, એનો તમે બચાવ સાંભળી શકો તેમ ન હો તે છતાં, એના પ્રત્યે સખ્યત વર્તન રખાય તેમાં તમે કારણરૂપ ન બનો. આશેષી બચાવ કરવાની ના કહે ત્યારે સારું એ છે કે ન્યાય ન કરવો અને શિક્ષા ન કરવો. સાથોસાથ સત્ય પ્રત્યે, અને અનુગ્રહ-નિગ્રહ કરવાની કુદરતની યોજના પ્રત્યે એના આખ ઉધાડો.

આ નેધિમાંની બાબત ૧ ત્રિશે. આમ વાન કરવી એ મનની નબળાઈ છે. હું એ નબળાઈથી મુક્ત નથી, અને એથી તો નોંધ કરી. આ નબળાઈ એક નિંદા દોષ છે, કારણ કે એવી વાત કરવાની આદત એનાં નીચે જણાવેલાં પરિણામોને લીધે હાનિકર નીવડે ॥ :

૧. સાંભળનારને એ નકામી છે, અને પરિણામે રસપ્રદ બનતી નથી. અને કંટાળો પણ આપે.

૨ તમને પોતાને પણ ફરારદિન છે અને એથી નકામી છે, અને એથી હાનિકારક છે; જે હાનિકારક તે નકામું.

૩. એમાં બનેલાં સમય-શક્તિનો વ્યર્થ વ્યય થાય છે.

૪. વાત કરવાથી તમારાં રહસ્યો, અને કષ્ટક અશે તમારું જારી, અગ્નિપાના હાથમાં અને એની દવાને આધારે જર્મ રહે છે.

૫. આવી વાત કરવી એ તમારું પોતાનું અને તમારી આંતર નિર્જાળતાનું પ્રકટીકરણ છે.

૬. તમારાં જ સ્વજનોને એથી ખરાબ દાખલો પડે છે; એ દોષ તમારી વાતનો વિષય હોય છે અને તમે એમનો વાંક ખતાવવાનો હક્ક યુમાવો છો,

૭. તમારે વિશે અને તમારાં સ્વજનો વિશે અભિપ્રાય આધવાની અને ન્યાયાસને એસવાની તક તમે પરાયા જણને આપો છો.

૮. તમે એમનાં રહસ્યોનું ગોપન કરો, તમે ખીલ આગળ એમની નખજાઈઓ ઉઘાડો નહિ અને ફરિયાદ કરો નહિ—એમને પોતાને ફરિયાદ જણાવો—એવો તમારાં સ્વજનોનો હક્ક છે તે તમે છીનવો છો.

૯. એ રીત વધીને નખજાઈ વધારનારી આદત બની જાય છે અને, ધીમે ધીમે, બોલનાર સાંભળનાર બંનેને વિકૃત કરે છે.

૧૦. આ જોણ નિર્જાળતા છે, ધુરુષોચિત્ત પૌરુષ નથી

૧૧. રાજનીતિમાં આ આદત હોય તો શિક્ષા તરત આવી મળે; કુટુંબવ્યવહાર અનેક બાજતોમાં રાજનીતિ જેવા છે તેથી એમાં પણ શિક્ષા મળે છે પણ એટલી પ્રકટ રીતે નહિ, એટલી અપથી નહિ; અને શિક્ષા ભોગવનાર તમારાં પ્રિયતમ સ્વજન હોય.

૧૨. આવનગર મયા ત્યારથી તમારી આ આદત હતી; એને વશમાં રાખવાના અને નષ્ટ કરવાના તમારા પ્રયત્નો પણ એટલા જ જૂના છે; એ દેવ હજી ચોરીક રહી છે, અને હવે આજે પણ તમે એને નિર્મૂળ ન કરી શકો એ તો અતિમહાન અનિષ્ટ નીવડે.

૧૩. એ દેવ એવી ઠેકપનામાંથી નીવળે છે કે સાંભળનાર તમારા વિધાસ્ય મિત્ર છે, જ્યારે જરા જેટલો વિચાર કર્યો હોય તો એ અમણા દૂર યાય. અને, તમારાં માણુઓ—બેચકા પત્ની કે પતિ

જેવા કે ધન ખાતર અગત્ય લાઈએ જોવા—નમારા ખરેખરા શત્રુઓ કે દુષ્ટો ન બને ત્યાં સુધી, આવા કારણસર તમારે દાઈ મિત્રને શા માટે શોધવો જોઈએ કે જરૂરી માનવો જોઈએ? તમારો જે કિસ્સો છે, એમાં તો આ લોકો કેવળ મૂર્ખતાને લીધે અપત્તિ કર બને છે. આટલી આવી જાનના તમારામાં જ પૂરતી સામાન્ય સમજ અને જાણ અને ધૈર્ય અને સૌમ્ય હોય ત્યાં સુધી, મિત્રને શોધવાની અને કહેવાની આવશ્યકતા ન જ મળ્યા.

મારે મારાં સ્વજનોની વિરુદ્ધ વાત કરવા માટે મિત્ર નથી જોઈતો, અને હું કદી ખાતી જુદો વિચાર કરું તો હું ભૂલમાં પડ્યો ગણાઉં. આ જાણનો વિશેષ આ મનનપોથીમાં પણ સ્વગત ઉદ્દગાર કરવો તમે નીતિવિરુદ્ધ, મનોવિકારક માન્યો, તો અહીં ન ગ્રંથિ તે છતાં જલ્પના કાનને કહો એને અનિષ્ટ અને હાનિકારક માનવાનું વધારે સમજ કારણ છે. જુઓ માનવની નિર્મળતા.

૨૦મી ડિસેમ્બર, ૧૮૯૩.

આપત્તિ એટલે શું? એનો અર્થ શો? એ મોટી ધારે ગણાય અને નાની ક્યારે? મોટી અને નાની આપત્તિના આગમનનો જોઈ વ્યવહારમાં શી રીતે પારખીએ છીએ? મોટામાં મોટી આપત્તિને નાની બનાવે એવા મોટા અને પ્રતીકારન્દ મનથી એમની મુશ્કાકાત કરવાનો—ના, એને નહિવત્, અસત્ માનવાનો—કેવળ વ્યાવહારિક માર્ગ કયો?

ઉન્નત પરિણામોએ કે પરિસ્થિતિએ, કે પસંદગીએ કે ભાગ્યે સંજોગો સંજોગો (ક) જગનમાં આપણી સ્થિતિને વધારે ખરાબ કરે કે ખરાબ કરવાનું વલણ કે સામર્થ્ય દાખવે, અથવા (છ) આપણી કંઈ વિચારબૂલથી એમ કરતા જલ્પાય, અથવા (ગ) આપણી પ્રિય ઉત્કર્ષ વાંછાઓની પ્રગતિનો પ્રતિરોધ કરે કે કરવામાં સહાયરૂપ બને, અથવા (ઘ) આપણી ભૂલથી એમ કરતા દેખાય, અથવા (ઙ) આપણી ભાવનાઓની કે લાગણીઓની કે કાપાની સકલશક્તિ સ્થે સંઘર્ષમાં આવે કે સકલશક્તિને કસીને ચક્રવે. આમાં (ક), (ગ) અને (ઙ) ખરી આપત્તિઓ છે અને (છ) અને (ઘ) અપત્તિની કલ્પના છે.

આપત્તિની કલ્પનાની દુઃખ દેવાની શક્તિ વાસ્તવિક આપત્તિ

જોટલી જ મોટી છે. એ કદપના જૂન, વર્તમાન કે ભવિષ્યકાળને લગતી કોઈ મૂલ્યમાંથી ઉદ્ભવે છે. પ્રથમ પ્રકાર પુરુષોમાં વિરલ છે, મીઠો સ્ત્રીકુરુષ જને જાતિજોને સમાન છે, અને ત્રીજો ધત્રો વધારે સાધારણ છે અને એને કેવળજનનારી જૂન અધીરાઈનું, ચિંતાનું, મૂર્ખતાનું કે અચનનું પરિણામ હોય છે. એ મૂલ્ય દૂર થાય એટલે કદપના દૂર થાય છે; અને જૂલ દૂર કરવી શક્ય અને કે ન અને, જે માનસિક પ્રકૃતિ આ રીતિને નકિવત્ કરી શકે તે હમેશા કદપનાને પણ નિષ્ક્રિય બનાવી શકે. એટલું જ નહિ, નિરાકરણ થાય ત્યાં સુધી ટકાવું પેર તમે પ્રી થતા તો એ ઘડુણુ ધટનાયોગ પ્રતક્ષ થાય ત્યાં સુધી તમે દુ.ખને કંઈ નહિ તો મુનની રાખી શકો; અને એ ધટનાયોગ નષ્ટ થયો જણુય એ સંભવ પણ રહે છે.

આપતિ (ક્રો) નુ પ્રમાણુ સિધ્ધિવરિવનના મક્તા કે અપતાથી મપાય છે, (ગ) ઉકર્પવાંજાને નાગેલા ધક્કાના પરિણામથી મપાય છે, અને 'હ્ર' સંધર્પના અને થાકના પરિણામથી મપાય છે પણ આપણે મોટી કે નાની આપતિના આગમનો બેઠ પારખીએ જ છીએ એવું નહો નથી આ રીતિ પ્રત્યે આપણા સાધારણુ પ્રત્યાધાનો માનસિક કે શારીરિક વ્યથાક્રમ હોય છે મોટી આપતિએ ટકે વધારે લાંબી, અને એના પ્રમાણુમાં અથા પણ વધારે ટકે છે પણ વ્યથાની તીવ્રતા પરને, જારે આપતિ ઘેળી લે ત્યારે, છાયા અને તેજનો ભેદવિભેદ કરવામાં શાંત અને સંયમી રહેવાને જેન આળસો, તેમ મનુષ્યો પણ ટેવાયા હોતા નથી. આપતિ નાની હોય કે મોટી, બધા રહે છે કે શોકમરન અને છે કે ચિંતાતુર અને છે, અને આકંદનો અવાજ વધારે મોટો એટલે શોક વધારે જાડો એ, કે એથી જામડું, સ્વ નથી. બેગક, અસ્વાદો હોય છે અને આપણે પોતે કાઈ એક ક્ષણે અપવાદમાં છીએ કે સામાન્ય નિયમમાં છીએ એનો વિચાર કરવાને થાઓ શકાએ તો તેજ આપણા પોતા પ્રત્યે કાઈ નાનીશ્વની સેવા નથી.

આપતિ (ક્રો) માં દશાપચત્ર માટે આગળથી માનસિક તૈયારી હોય તો કેટલાક કિસ્સાઓમાં પલ્ટો થયા પછી મનોવ્યથા હળવા થાય છે; પણ માનસિક તૈયારી કરવી એ જ આકરી કમોટી છે જે જ્ઞાનનંતુઓને થકવી નાખે છે અને આપતિનો કદરનાને અવગ્રહ

પણ મારું લાગ્ય એથી સારું છે, કારણ કે હું મારા ઉપર એ દૃષ્ટિના અને એ મદ્રના કિરણો પડતાં અનુભવી શકું છું—એ દૃષ્ટિ અને મદ્ર વિશે મેં કહ્યું છે:—

‘સતોદૃષ્ટિરેદા સતો દૃષ્ટિરેષા અને સતો મદ્રમેક્ષં
સતો મદ્રમેક્ષમ્’

હાલે એક જ કિરણ મળે, પણ તે સદાને માટે મળશે, અને તે અહમ્-કેન્દ્ર વિશે કહી શકશો કે

‘ન ચ પુનરાયત્તૈત્’

અને પ્રસંગે પ્રસંગે હું, વધારે નહિ તો, આપ્યું તો હા’એકેએની માફક કહી શકું : ‘Hence Loathed Melancholy’ ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ

૮ મી જાન્યુઆરી, ૧૮૯૪.

આજે સવારે કામમાર્થ એક કલાક ચોર્થો-કોર્ટ નાનાલ પછી આજે જીવડે છે—અને ‘વિકાર ઓફ વેકફીસ’નાં ઉદ્યાં પ્રકરણે વાંચ્યાં સુદર અને હિતાત્માવ પ્રકટાવે તેવું સરલ વસ્તુ છે. + લેમ (Lamb) માંથી પણ થોડુંક વાંચ્યું—‘the Borrower and the Lender.’ મંભીર વાચનની એકતાનતા અને લાગે છે મારે તોડવી જોઈએ અને એ માટે હાસ્પરસના પ્રદેશમાં થોડીક સહેલ કરવી જોઈએ. મિલ પ્લાસ ડૉન કિવહોટે, લેમ અને હેકરી ચાલશે મારી તમિષત સુધારવા માટે અને રિપાદ જીવજે ત્યારે ચિત્તને અવલખન આપવા માટે હાસ્પરસ આવશ્યક છે. મારે જોવાનું એટલું જ રહેશે કે મારે આસ્વાદન ઉચ્ચકોટિના હાસ્પરસનું કરવું, મજકરાઓના અર્થહીન પ્રવાપોનું નહિ ઉપરની પસદગી આ દબિટ્થી કરી છે કુસ્તક પ્રકારનાં પુસ્તકો મારા મંથસમ્મદમાં ન હોતાં જોઈએ—એ મારા ધરનાં જાળોના હાથમાં ગય અને એમના માનસને હાનિ પહેચાડે

અનારવી જરૂરી તે. જી જ. મને તેમ હોય પણ આ આપત્તિઓને નહિવત્ કરી શકાય—સાક્ષીને અર્થોત્ આપણી શાશ્વત અવ્યય દૃષ્ટિને જગત કરીને, અને મહેન્દ્રામાં શ્રદ્ધા રાખીને અને મહેન્દ્રા જોડે આત્મવિલય સાધીને, આ આપત્તિઓને નહિવત્ કરી શકાય છે અને આવશ્યક છે. (ક, થી (હ) સુધીનો સર્વ આપત્તિઓનો આ રામબાણુ, એક અને સર્વસાધારણ ઉપાય છે. એથી તમે દુઃખનો નાશ કરી શકો કે ન કરી શકો, પણ તમે દુઃખથી પર બની શકો અને તમારા આત્માને અસ્વસ્થ અને ક્ષુબ્ધ બનાવવાની આપત્તિની શક્તિને વધેય કરી શકો. ભાવનાઓનો અને સંવેદનોનો એક બીજા પ્રતિકાર પણ છે : એ સમયની આવશ્યકતા પ્રમાણે પ્રતિ-ભાવનાઓ અને પ્રતિ-સંવેદનો પણ ઉપજવી શકો, અને એમાં તત્ત્વજ્ઞાનને ક્ષણે-સહકાર મળવો જોઈએ.

આમ મારા આત્મા શાંતિમાં નિમગ્ન થયો છે

એમ માનો કે તમે જેતમાં કેદી બન્યા છો. ત્યાં તમે તમારી આત્મપ્રતીતિ-તમારો શાશ્વત આત્મા તુરંતની દીવાલોથી અમદ્દ છે એ પ્રતીતિ-સિદ્ધ ન કરી શકો એ અર્થહીન વાત લાગે છે. તો, તમે દરિદ્રતા, રોગ, કૌટુંબિક ક્રોધ અથવા અન્ય કાર્મ પણ આબતથી અંધાપણા હો ત્યારે પરિણામ જુદું આ કારણે હોય! પરિણામ જુદું હોય-તમે તમારી સદામકેતતાની પ્રતીતિ ન કરી શકો-એનું કંઈ જ કારણ નથી-નથી જ, આ જગત તમારી જેલ હોય તો પણ નથી પણ જગત માતાનું ઉદર છે, જેલ નથી, તો પછી ખરાબમાં ખરાબ આપત્તિઓને, જે મનોરથમાં અંધવત્ વિકસીને તમે આ જગતથી અંધારના વિશાળગર અન્ય જગતમાં જવાના છો, એ જગદ્ગર મનોરથની દીવાલોના પોપજનો અને દહીકરણનો એક અંશ આ માટે ન માત્રી થતે ?

અથવા આવી દૃષ્ટિ માટે સામર્થ્ય ન હોય તો તમે શિયોન (Chillon) ના જંદીવાન મારફત અનુભવી અને માર્ક ન શકો ? કે—

' These heavy walls to me had grown
A hermitage—and all my own !'

(' આ ભારેખમ બીતો મારે મન સાધુ-આશ્રમ છે, મારા સુરાગ આશ્રમ !')

આપે છે. મનોબળવાળા એ કસોટીમાં સલામત રહી ગઈ છે. બીજાઓને તો 'ignorance is bliss'—ન જાણવામાં નિરાત. પક્ષે થયા પછી ખરી લગત શરૂ થવી જોઈએ, અને કવિતા, તત્ત્વજ્ઞાન ધર્મ અને હૃદયકાદિન્ય એ મૈનિકોએ કમર કસવી જોઈએ અને પદકાર ઝીલવો જોઈએ. એ માટે શાશ્વત સર્વશક્તિ આત્માનો અવષ્ટક કરવામાં સફળતા મળે તો એ દશાપરિવર્તનો એ આત્માના અવિકાસ વક્ષ ઉપર આનંદમય નૃપતીલા બનાવે છે આપત્તિ (જ) નો નિવારણોપાય એ છે કે, ઉત્કર્ષની ઇચ્છા—ઉચ્ચાભિલાષ એ અધિકાર નથી, કર્તવ્ય છે એ યાદ રાખવું; અને કર્તવ્ય આપણી શક્તિથી મર્યાદિત થાય છે, શક્તિનો નાશ કે હાસ થાય એટલે કર્તવ્યનો પણ નાશ કે હાસ થાય છે, અને કર્તવ્યનું પૂર્ણ આચરણ એ જ આપણી યાત્રાની સમાપ્તિ છે, એ સ્મરણમાં રાખવું.

આપત્તિ (ઙ) ની બાબતમાં એ વિકલ્પો વચ્ચે નિર્ણય કરવો રહે છે. લાવનાઓનો અને લાગણીઓનો નિરોધ-નાશ-કરવો એ એક વિકલ્પ, અને એની સહનશક્તિને પ્રગતિ કરવી એ બીજો વિકલ્પ. સન્યાસમાર્ગ પહેલા વિકલ્પને નિવારણોપાય તરીકે પસંદ કરે, પણ જ્યારે પ્રથમ કારીરિક આપત્તિનો હોય ત્યારે તો એ માર્ગને પણ, શરીરનાશ અને શરીરની સહનશક્તિનો વિકાસ એ બે વચ્ચે પસંદગી કરવી પડે તો, નાશ નહિ પણ શક્તિવિકાસ પસંદ કર્યા વિના છૂટકો નહિ. હવે જો શરીરકષ્ટ ૧ નિવારણોપાય તરીકે શરીરનો નાશ ન કરીએ, તો લાવનાઓનો અને લાગણીઓનો નાશ શા માટે કરવો? લાવના અને લાગણી એ પણ માનવના, સર્વ પ્રાણીઓના, શરીર-મનો જ અંશ છે. ભૌતિક શરીર અને માનસિક અને નૈતિક લાવનામય શરીર એ બે વચ્ચે ભેદરેખા શી રીતે દર્શાવે? અહીં મેં મારી ૧૬મી તારીખની નોંધમાં સૂચવેલો પ્રથમ આવીને જોતો રહે છે. પણ એનું અન્વેષણ કરીએ તે દરમિયાન, અને એ અન્વેષણનું પરિણામ અમે તે આવે તો પણ, આટલું ચોક્કસ છે કે (ઙ) ની નીચેના ત્રણે કિસ્સાઓમાં સહનશક્તિને, વિશેષ નહિ તો હેવટ ઓછા પસંદ કરવા યોગ્ય અથવા ઓછા સામર્થ્યવાળા પરંતુ ચોક્કસ વચાદે દૃઢ અને ક્ષમ ઉપાય તરીકે, અભ્યાસથી-ટેવથી-કેળવણીથી અને પ્રયોગથી પ્રગતિ.

જનાવવી જરૂરી તો છે જ. મમે તેમ હોય પણ આ આપત્તિઓને નહિવત્ કરી શકાય — સાક્ષીને અર્થાત્ આપણી શાશ્વત અવ્યય દૃષ્ટિને જાગ્રત કરીને, અને મહેચ્છામાં શ્રદ્ધા રાખીને અને મહેચ્છા જોડે આત્મવિકાસ સાધીને, આ આપત્તિઓને નહિવત્ કરી એ શક્ય છે અને આવશ્યક છે. (ક, થી (હ) સુધીનો સર્વ આપત્તિઓનો આ ત્રામખાણ, એક અને સર્વસાધારણ ઉપાય છે. એથી તમે દુઃખનો નાશ કરી શકો કે ન કરી શકો, પણ તમે દુઃખથી પર જની શકો અને તમારા આત્માને અસ્વસ્થ અને કુખ્ય જનાવવાની આપત્તિની શક્તિને વંધ્ય કરી શકો. ભાવનાઓનો અને સવેદનોનો એક ખીલે પ્રતિકાર પણ છે : એ સમયની આવશ્યકતા પ્રમાણે પ્રતિ-ભાવનાઓ અને પ્રતિ-સવેદનો પણ ઉપજાવી શકો, અને એમાં તત્ત્વજ્ઞાનને ક્ષણે ક્ષણે મજબૂત મળવો જોઈએ.

આમ મારો આત્મા શાંતિમાં નિમગ્ન થયો છે

એમ માનો કે તમે જેમમાં ફેલી જન્યા છો. ત્યાં તમે તમારી આત્મપ્રતીતિ-તમારો શાશ્વત આત્મા તુરંતની દીવાલોથી અમદ્ધ છે એ પ્રતીતિ-સિદ્ધ ન કરી શકો એ અર્થહીન વાત લાગે છે. તો, તમે હરિદ્રતા, શોક, કૌટુંબિક ક્રમેશ અથવા અન્ય કોઈ પણ બાબતથી અધાયણા હો ત્યારે પરિણામ જુદું થા કારણે હોય. પરિણામ જુદું હોય-તમે તમારી સદામુક્તતાની પ્રતીતિ ન કરી શકો-એનું કંઈ જ કારણ નથી-નથીજ, આ જગત તમારી જેલ હોય તો પણ નથી પણ જગત માતાનું ઉદર છે. જેલ નથી, તો પછી ખરાબમાં ખરાબ આપત્તિઓને, જે મર્જીશયમાં અંધવત્ વિક્રમીને તમે આ જગતથી અદારતા વિરાજીતર અન્ય જગતમાં જવાના છો, એ જગદ્ગુપ્ત મર્જીશયની દીવાલોના પોપણનો અને દહીકરણનો એક અંશ શા માટે ન માનવી શે ?

અથવા આવી દૃષ્ટિ માટે સામર્થ્ય ન હોય તો તમે શિયોન (Chillon) ના બંદીવાન માફક અનુભવી અને ગાર્ડ ન શકો કે-

' These heavy walls to me had grown
A hermitage-and all my own !'

(' આ ભારેખમ બીતો મારે મન સાધુ-આશ્રમ છે, મારો સ્વર્ગ આશ્રમ !')

પણ મારુ લાગ્ય એથી સારું છે, કારણ કે હું મારા ઉપર એ દૃષ્ટિના અને એ મદ્રના કિરણો પડતાં અનુભવી શકું છું—જે દૃષ્ટિ અને મદ્ર વિશે મેં કહ્યું છે:—

‘સતોદૃષ્ટિરેદા સતો દૃષ્ટિરેવા અને સતો મદ્રમેકં
સતો મદ્રમેકમ્’

હાલે એક જ કિરણ મળે, પણ તે સદાને માટે મળશે, અને તો અધ્ધ-કેન્દ્ર વિશે કહી શકશો કે

‘ન ચ પુનરાવત્તે’.

અને પ્રસંગે પ્રસંગે હું, વધારે નહિ તો, આનંદુ’ તો સ્વ’એકેગ્રોની માફક કહી શકું : ‘Hence Loathed Melan-
choly’ ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ.

૮ મી જાન્યુઆરી, ૧૮૯૪.

આજે સવારે કામમાર્થે એક કલાક ચોગો-કોર્ટ નાતાલ પછી આજે જીવડે છે—અને ‘વિકાર ચોફ વેકફીલ્ડ’નાં છેલ્લાં પ્રકરણો વાંચ્યાં મુદ્દર અને ઉદાત્તભાવ પ્રકટાવે તેવું સરલ વસ્તુ છે. + લેમ (Lamb) માંથી પણ થોડુંક વાંચ્યું—‘the Borrower and the Lender.’ મંબીર વાચનની એકતાનતા અને લાગે છે મારે તોડવી જોઈએ અને એ માટે હાસ્યરસના પ્રદેશમાં થોડીક શહેલ કરવી જોઈએ. મિલ પ્લાસ ઝેન કિવહોટે, લેમ અને ટેકરી ચાલશે મારી તબિયત સુધારવા માટે અને વિપાદ જીવે ત્યારે ચિત્તને અવલખન આપવા માટે હાસ્યરસ આવશ્યક છે. મારે જોવાનું એટલું જ રહેશે કે મારે આસ્વાદન ઉચ્ચકોટિના હાસ્યરસનું કરવું, મશકરાઓના અર્થહીન પ્રજાપોનું નહિ ઉપરની પસંદગી આ દૃષ્ટિથી કરી છે. કુદ્દમક પ્રકારનાં પુસ્તકો મારા અંધશ્રદ્ધમાં ન હોવાં જોઈએ—એ મારા ધરનાં જાળોનાં હાથમાં ગય અને એમનાં માનસને હાનિ પહેચાડે

x

x

x

સંયુક્ત કુટુંબની પદ્ધતિ અને જાળલગ્ને ૨૬ યૌં જોઈશે અને પુરુષે પૌરુષપૂર્ણ અને સ્ત્રીએ પૌતાપૂર્ણ જાળવનાર બનવું પડશે. ~સ્ત્રી સંયુક્તકુટુંબની શિશુ વધૂ ન હોય, પચોસ વર્ષની વયે સસુ ન બને, માર વર્ષની વયે વધૂ ન બને, તદ્દન અસમ્ય પડી.

રહેતા કીટજંતુસમુદાયનો શક્તિહીન અને કલહમગ્ન અશ ન રહે, પણ સ્વયમેવ સમાજનું સ્વાશ્રયી એકમ બને' એ ધષ્ટ છે. તમારાથી બને તો દેશમાં એ સુદિનનો ઉદય આણો.

૧૧મી જાન્યુઆરી, ૧૮૯૪.

ટ્રેનમાં આજે સુરતના, હાલ ગોંઠળ રહે છે તે, શ્રી દવે સાથે હતા. એ વેદાંતી છે. મારે ઘેર આવવાનું નિમંત્રણ એમણે સ્વીકાર્યું. મારા પુસ્તકોના ફરતા ઘોડા ઉપર કર્યા પુસ્તકો છે એ એમણે મને પૂછ્યું. મેં 'ઈશુ', 'બધા પ્રકારનાં અમેરિકા ઓસ્ટ્રેલિયા વગેરે દેશના ઇતિહાસ, પાયાળના રહસ્યો વિશેનાં પુસ્તકો, કવિઓ, નિબંધકારો અને તત્ત્વજ્ઞાન' એમને આથી સતોપ ન થયો અને એમણે કહ્યું, 'સારું, આ વસ્તુઓ આ જીવન માટે સારી છે, પણ જીવનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ પછીના જીવનનું શ્રેય સાધવાનો છે,' વગેરે. મેં એમને કહ્યું કે મારા બીજા ઘોડા ઉપર થોડુંક વેદાંત-સાહિત્ય છે—ઉપનિષદો, પચદશી વગેરે વગેરે. એમને સતોપ થયેલો બચ્ચાથો, પણ બરાબર નહિ. 'જય મહાદેવ' કહીને એ ગયા.

આ મિલનપ્રસંગથી મને અનેક વિચારો આવ્યા : તેઓ સજાગ છે, વગેરે, પણ એમનામાં, અર્વાચીન વેદાંત લોભમાં ઉપજાવે છે તેવો, 'સ્વમતાગ્રહ' છે. અલબત્ત, જ્ઞાન આત્મપ્રત્યક્ષ ઉપજાવે એ સર્વથા યોગ્ય છે, અને જો વેદાંતી તત્ત્વજ્ઞાની કહે કે :

“ ઘન્યોઽસ્મિ, તૃપ્તોઽસ્મિ, ન કિંચિજ્ઞાતવ્યમસ્તિ । ”
 છતાં, તો પોતાના દૃઢપ્રત્યયને બળે એ એમ કહેવાનાં. અધિકારી છે. જ્ઞાનનો એકમાત્ર ઉદ્દેશ બ્રહ્મજ્ઞાન છે એવું માનવામાં આવે તો જોણે બ્રહ્મ જાણ્યું છે તેને અન્ય વિષયની જિજ્ઞાસા શી રીતે રહે ? ઠીક છે, એક રીતે જોતાં જ્ઞાનની આ કઈ અનન્યસાધારણ વિશિષ્ટતા નથી. કવિ, તત્ત્વજ્ઞાની, વૈજ્ઞાનિક અથવા કલાકાર, જે પોતાની સ્વયંવૃત્ત—મનપસંદ—એક જ વિદ્યાની ઉપાસનામાં જીવનને સમર્પે, એને બીજી વિદ્યાઓની જિજ્ઞાસા ન જ રહે—કારણ કે એ પુરુષે. વાહમય—સ્વયંવરમાં પોતાની એક અને અનન્ય પ્રિયતામાની પ્રાપ્તિ કરી છે. વેદાંતી પોતાની પ્રિયાથી અને એની સર્વાતિશાયિની સંપૂર્ણતાથી સંતૃપ્ત હોય તો એનો એવો અધિકાર છે પણ એ આટલેથી અટકતો નથી, પણ કવિ વગેરે જ્યાં સુધી નથી જતા ત્યાં સુધી જઈને એ

પોતાના વિષયની અતિપૂજા કરે છે, અને એમ કહે છે અને માને છે કે અન્ય કોઈ પુરુષે પ્રાર્થવા જેવી બીજી કોઈ વિદ્યા આ વિશ્વમાં નથી. એનો આ વ્યવહાર પેલા અનુરક્ત પ્રજાથી જેવો છે જે પોતાની પ્રિયતામાં પ્રત્યે પક્ષપાત સેવે છે એટલું જ નહિ, પણ વિશ્વમાં એની અન્ય સુંદરી નથી એમ માને છે. આ વાત હાસ્યાસ્પદ તો ખરી; અને હું તો માનું કે વિચારનો આ એક પ્રગટનો ધર્મ છે, અને આ ધર્મનો ઉદ્ગાર કરનાર મનુષ્ય કઈક અશે નિજ મોખ્યાથી હસાવનાર વિદ્વત્ છે, એક વાતનું કંઈક ધેવું લાગ્યું હોય એવો છે. કાકા સાથે મારો જે મતભેદ છે એ મેં ચોક્કસ સમય પહેલાં જાણ્યો છે : કાકા એવું માને છે કે વ્યાસ અને શંકર વચ્ચે કુગોત્ર અંતર હોવા છતાં એમની ભુદ્ધિમાં, 'જ્ઞાનમાં,' અંતર નથી, અને આવું અંતર—આવો ભેદ—અશક્ય છે. જે અમુક પુરુષોને પોતામાં જ્ઞાનની આવી પરિપૂર્ણતાનું દર્શન થતું હોય તેઓ આવા ધર્મથી મુક્ત શી રીતે રહી શકે એ હું સમજી શકતો નથી. પોતાને થયેલી સત્યની પ્રતીતિના પાયા ઉપર રચાયેલો હોવાને કારણે આ ધર્મ સકારણ હોય; પણ મને એવો ધર્મ રાખવાનું ગમતું નથી, કારણ કે એ મારા નીતિનંત્રના પ્રાણમૂળ તરફથી વિરુદ્ધ છે. વેદાંતના નીતિનંત્રમાં વિધિરૂપ ક્રિયાત્મક પાસું નથી, જીવનનો ઐદિક જીવનલક્ષી વિધેય ધર્મ કે સાધ્ય ઉદ્દેશ નથી વેદાંત માનવીને મહત્તાનું અનંત સ્વરૂપ ઉપદેશે છે; પણ નીતિનંત્ર માનવની અનંત લઘુતાની ભૂમિકા પર રચાયું છે, અને માનવને કહે છે કે એની અનંત લઘુતાનો અમુક પ્રકારે એ અનંત મહત્તાથી સંગ્રહ છે, અને એ સંબંધમાંથી ધર્મકર્તવ્યો ઉદ્ભવે છે લઘુતા વિના મહત્તા નથી, અને જે તરવદર્શન ત્રિકાલના સર્વ અસ્તિત્વોના લય કરીને મહત્તા અને લઘુતાનો અભેદ અનુભવવો એવું જે તરવદર્શનનું લક્ષ્ય છે એણે આ પ્રતીતિ પણ કરવી જોઈએ કે કર્તવ્ય અને નિજનો વ્યવ એક દિશામાં—પૂર્વમાં—એટલે સુધી લઈ જઈ શકે કે અન્ય દિશામાં—પશ્ચિમમાં—લળી જાય, અને એ રીતે અંતરતાના અને અંતોનું મિલન કરાવીને અનંતતા નિષ્પન્ન કરે. નિજવ્યયનું (ઉત્સર્ગસિદ્ધિનું) નીતિનંત્ર આ અર્થમાં અર્થવત્ અને છે.

આપણી સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ કરવાની છે? શી રીતે? અમુક એક નારીનો દાખલો-લઈને જોઈશું કે શી રીતે? મને લાગે છે કે બંને પ્રશ્નો અન્યોન્યભિન્ન છે—અને છતાં અન્યોન્યમાં ગૂંથાયેલા એવા મુશ્કેલી ભર્યા પ્રશ્નો છે. મેં મારી માતા, પત્ની અને પુત્રીઓ પરત્વે અજમાયશ કરી અને એમાં પારાવાર વ્યથા, કલેશ અને ઉદ્વેગ વેઠવા પડ્યા છે. જે સફળતા સાંપડી તે, માનવલભ્ય સર્વ સફળતા પ્રમાણે, વ્યાપ્તિ રહી છે; એ વ્યાપ્તિતા એવી છે કે એ મારે મયનારો કોઈ ટાળી ન શકે. વિશેષતઃ જ્યાં સુધી સંયુક્ત કુટુંબનું ચોક્કસ આજે છે તેવું રહેશે ત્યાં સુધી આશીર્વાદ અને શાપ, સુખ અને દુઃખ એમાં ભળેલાં રહેશે. x x મને પોતાને તો આ વસ્તુસ્થિતિનું જ્ઞાન વ્યથાજનક બને—જે હું સવેદનશીલ રહું તો; ત્રાસજનક બને—જે હું નિર્બળ બનું તો; નજીવી બાબત લાગે—પરિણામે આવે તેની દરકાર ક્યો વિના હું કર્તવ્યમાં જ સંતુષ્ટ રહું તો. આ છેલ્લી મનોદશા જ હું પસંદ કરું; અને એ મનોદશા મારો ધર્મ છે. પણ સમાજમાં આ પ્રશ્ન વિકટ બને છે કારણ કે બધા મારા જેવી પ્રકૃતિ કે મનોદશા ન રાખી શકે, અને સોએ નબળાઈ બ્યક્તિઓ આ બધાના તાપમાં તવાઈ જાય અથવા આ ત્રાસની આગમાં સળગી જાય. એટલે જલે હું મારા કુટુંબમાં મારું બલિદાન આપું, તો પણ એ બલિદાન જ મને એવો આદેશ આપે છે કે જે કષ્ટોમાંથી હું મને પોતાને મુક્ત ન કરી શક્યો એમાંથી મારા દેશજનોને મુક્ત કરવા એ મારું કર્તવ્ય છે પુરોગામીઓની આપત્તિઓને અનુગામી પેઢીને લાક્ષ મળવો જોઈએ. જે જથ્થુ વાવમાં પડ્યો એણે ખીબા વાવે આવનારાઓને ચેતાવવા જોઈએ.

નિર્મળ જળનું પાન કરાવીને કલેવરને પોષે એવી વાવ એટલે શુદ્ધ સુખમય કુટુંબજીવન; પણ સયુક્ત કુટુંબ એટલે વાવમાં જલપાન નહિ, પણ વાવમાં પડવું—ફૂંટી જવું; અમૃતમયજલના અતિપ્રમાણથી ધણા મોટા ઘૂંટથી ગૂંચળાઈ મગ્ન; નાક વાટે, અને ચરીરના બધાં હિદ્રો દ્વારા ચરીરમાં ઘૂસી જતા સુધાસમાન જળને વિષમય બનાવવું.

૫ મી ફેબ્રુઆરી, ૧૮૯૪.

સંયુક્ત કુટુંબને સાવ ટાળી ન શકાય, તો એના ધાટને ઓછો હાનિકારક બનાવવાના ઉપાયો તો લોકોને લબ્ધ છે દા. ત. એક મુંબઈમાં નોકરી કરે તો બીજો કરાચીમાં, અને આપનું ઘર હોય સુરતમાં. આવી બ્યવસ્થા હોય તો સંયુક્ત કુટુંબનું સંયુક્ત રક્ષણનું સ્વરૂપ જળવાઈ રહે, અને બીજી જાણનોમાં 'સંયુક્તતા'નું હાનિકારક તત્ત્વ કમી થાય.

જે ફળવણી હાલ હું માર્ગ સ્વજનોને આપુ છું તે તો, નિરુપાયતાએ, એકપક્ષીય ફળવણી છે—સમગ્ર ચિત્તવત્તુ સંપૂર્ણ અને સર્વદેશીય સંસ્કરણ નથી. આપણી સ્ત્રીઓને, કન્યાઓને અને આપણા પ્રીત સ્વજનોને આવે એકપક્ષીય જ્ઞાન-પ્રકાશ આપીને સતોય માનવો પડે એવી સ્થિતિ છે. અને એમાં, જેમનાં ચિત્તનાં ઠોઠક પાસાને પ્રકાશ મળ્યો હોય અને ઠોઠક પાસાં અંધારામાં રહ્યાં હોય એવાં માણસો એકત્ર થતાં જે અનિષ્ટો નોપજે એ નીપજવાનું જોખમ રહ્યું છે. અને વધારામાં ઓક પ્રકાશોના અને તિમિરોના જનજાતના વિલક્ષણ મિલનથી સંઘર્ષ થય છે અને વિચિત્ર સ્થિતિ જોપજે છે—કારણ કે પ્રત્યેક વ્યક્તિએ પોતાની વિશિષ્ટ પ્રકૃતિ અનુસાર, લાભકાત મુજબ, અને મનની તથા હૃદયની શક્તિના પ્રમાણમાં પ્રકાશ ઝીંલ્યો હોય છે કે અંધારું સેવ્યું હોય છે. જૂની પરિસ્થિતિ જુદી હતી : અક્ષમત એમાં પ્રકાશ ઓછો હતો, પણ અંધકારની છાયાઓ સ્વભાવનઃ કમતી હતી અને એક જાતની હતી, અને એથી સંઘર્ષના પ્રસંગો થોડા જોપજતા તે ઉપરાંત, એ અંધકારમાં—પ્રકાશમાં હોય તેવી—આળી લાગણી પણ ઓછી હતી અને સહનરીત પ્રકૃતિ વધારે હતી. પરિણામે અમુક અંશે લોકો વધારે સુખી હતા. સંપૂર્ણ સત્કારાર્પણની અને નવીનરણની આપણી શક્તિ પર્ણાપત ન હોઈને આપણી સામે પ્રશ્ન એ છે કે, જે અંધારામાં છે તેને અંધારાની સુખી સ્થિતિમાં રહેવા દેવા ? કે જે શક્ય છે તે એકપક્ષી પ્રકાશ અર્પવો અને એની સાથે સુખદુઃખ તથા મનનું આળાપણું વધે તો વધવા દેવું ? આપણું ખરું કર્તવ્ય શું છે—સુખને ઓગે જ્ઞાનમય જીવન જળવવું કે જ્ઞાનમય જીવનને ભોગે સુખ હોય તે રહેવા દેવું ? બીજો વિકલ્પ મને મારી શાંતિ અર્થે ગમે, અને

પહેલો મારા કર્તવ્ય તરીકે હું પસંદ કરું. પણ આ તો મારી સહજ મનેષ્ટિની આકાંક્ષા છે, મારા માર્ગ તો મરી બુદ્ધિએ જ કુરસદે શોધવો રહે છે.

૧૭મી ફેબ્રુઆરી, ૧૮૯૪.

ગુજરાતી કવિઓ વિશેના મારા નિબંધની પ્રસ્તાવના શ્રીયુત જ્ઞાંર્ણન પાસે સુધરાવી અને એના પહેલી વારના પ્રેર શ્રી વિ. એસ. ભાગરૂર પાસે સુધરાવ્યાં. લખવાનો સમય નથી મળતો. થોડા સમયથી જે કંઈ થોડો કુરસદ મળે તે ઝડપીને કટકે કટકે ડોન કિવહોટે અને ગિલ બ્લાલ વાંચું છું. ગિલ બ્લાસમા પ્રત્યેક પૃષ્ઠે રાહતા અને મૂર્ખના સામે સાંસારિક ઉપદેશ લયે છે, પણ એને હાસ્યરસનું અને માનિક બુદ્ધિવિનોદનું પ્રતલક કહ્યું છે એ વર્ણન બરાબર નથી. એનો ઉદ્દેશ દ્યાનો અનુલવ કરાવવાનો અને ઉપદેશ આપવાનો છે. ડોન કિવહોટેમાં, એરાક, પાને પાને હાસ્યસામગ્રી છે, પણ એમાં બ્યાં એ સ્થૂલ પરિકાસના વિશાળ ચિત્ર જેવું હોય ત્યાં આ દેરાકાળ માટે બોધ ધણો થોડો છે. મારી ગમગીનીમાં અને મારા વ્યવસાયશ્રમમાં એ મને હળવા ચિત્તને વિનોદ આપે છે અને હસાવે છે. એ વાંચવાનું બીજું કારણ એ છે કે મને સર્વોન્નિસની આપત્તિઓ પ્રત્યે ધણો સમભાવ ઊભો છે, અને એ કારણે જ એણે પાગલપણાનું અને અપભ્રુષ્ટિનું આવું સમૃદ્ધ અને સમર્થ ચિત્ર દોરવામાં આશ્રય શોધ્યો એ હું બરાબર સમજી શકું છું. આ બે તરફેએ એને ધણી રાહન આપી હતી-જેમ મને આગસ્ટ ૧૮૭૬ અને ડિસેમ્બર ૧૮૭૮ વચ્ચેના સમયમાં મારી તિરાશાની અને શૂન્યતામય વિધાની કણોમાં રાહન આપી હતી તેમ. એ દિવસોમાં મેં પણ ધણી હસવા જેવી આમતો અને-‘વ્યવહારુ-સંન્યાસ-’ એ શબ્દોનો મને અગ્રિમત છે એ અર્થમાં’ એ વિશેના મારા નિબંધમાં છે તેવી-લગ્ય અર્થહીનશાબ્દો અર્થસામગ્રી આલેખી અને વિચારી હતી. મારા-આખી દુનિયાથી મુક્ત રાખેલા-માનસિક વ્યક્તિના ઇતિહાસમાં આ સમય વિશેષ સ્મરણીય છે; એને એમ ગુપ્ત રાખીને, એ રીતે હું મારા દુર્ભાગ્યોનું વેર વાળું છું એમ માનીને, હું હરખાતો હતો; એ ગોપનને મારા પહેરવેશમાં અને જીવનરીતિમાં વ્યક્ત થતા સંન્યસ્તના રંગે રંગાની મહેન્દી હું નેવેનો હતો.

૧૮મી ફેબ્રુઆરી, ૧૮૯૪-

ગેન કિવહોટેમાં આ 'જમાનાના ઉપયોગનો એક ગુણ છે. મારામાં અને બીજાઓમાં 'કિવહોટેપણું' નથી' ? આ વાર્તાનાયકની પરાક્રમયાત્રા, અને અત્યેક માનવ એક અથવા અન્ય પ્રકારે સેવે છે તે રંગતરંગી સ્વપ્નઓ, એ બે વચ્ચે સામ્ય છે.

અંબાલાલ સાકરલાલનો મત એવો હોવાનું કહેવાય છે કે દેરસેવાના કાર્યનાં અધિક ઉચ્ચતર ક્ષેત્રો એમને અનુકૂળ નથી, અને સંભવ છે કે એઓ પણ મારી માફક એમ માનતા હોય કે ઉચ્ચ રાજકીય અધિકાર-પદવી માટે હજી દેશ તૈયાર નથી. કાકા કહે છે કે આવા ઉચ્ચ અધિકારથી દેશને વચિત રાખવાનું કઈજ કારણ નથી, કારણ કે જે નિર્મળ હોય તે લડતાં અને પડતાં તેમ જ લડતાં અને ચડતાં શીખીને પ્રજા ધાય, અને જે ઉચ્ચતર સિદ્ધિ માટે લડવું મોકૂફ રાખે તેને એવી સિદ્ધિનાં સાધનો મેળવવા માટે અવસર કદી ન સાંપડે. હું કાકા જોડે પૂર્ણતઃ સમત છું. માથુમે ઉચ્ચતર સિદ્ધિ અર્થે અધવું લડવું જોઈએ અને ઉચ્ચતર અને પ્રજાલતર બનવા માટેની હિમા અને તપશ્ચર્યાનાં સાધન તરીકે પતન અને પરાજય પણ પ્રાર્થનાં જોઈએ. માત્ર પ્રજાના રાજકીય જીવન માટે જ નહિ પણ વ્યક્તિજીવનના અને પ્રજાજીવનના પ્રત્યેક પ્રદેશ માટે ઉપયોગી એવું આ સત્ય છે—શારીરિક, નૈતિક, કૌટુંબિક, રાજનૈતિક અને બૌદ્ધિક એ પ્રત્યેક જીવન માટે આ સત્ય ઉપયોગી છે. ગએથેએ કહ્યું છે : 'આપણું જીવન નિર્મળતા, પ્રમાદ અને કલહ છે'; એ કથન ખરું છે; મારી નિર્મળતાની ધડીઓમાં અને એ ધડીઓનાં પુનરાવર્તનોમાં નિર્મળતામાંથી બળ અને નિરાશામાંથી આશા ઉઠેલી કાઠવામાં મારે હતાશ ન થવું ધરે. હું તો આત્મધાતક બને એવી અનેક નિર્મળતાઓનો ભોગ બનું છું; એનાં પુનરાવર્તનો જોઈને અકળાયો છું, ઊંડળ્યો છું. અને છતાં, કાકાનો નક્કર ઉપદેશ મારી સ્પૃહ શક્તિઓને ધણુધણાવે છે, અને મારામાં તરવાની અને મહાત્મરંગોને સામી ઢાતીએ પરકારવાની ઉત્સાહભરી અભિલાષા જાગી ઊઠે છે—પછી ભલે શક્તિ પરાસ્ત થતાં હું એમાં ડૂબી જાઉં. આ કર્તવ્ય છે, આ ધર્મ છે, આ અહેમ્મજાને આદેશ છે —એ આદેશ મારા કિવહોટેપણાથી અને પરાક્રમપરિશ્રમશુથી મહત્તર છે, એ પાગલપ્રુપનદ એની પરમ સુંદરી ડાલ્સના પ્રત્યેના કર્તવ્યભાવથી ઉચ્ચતર છે. વાડુ

જ્યોરે, મારે કમ્બર કસીને તત્પર થવું જોઈએ—એટલો નહિ પણ ઉમંગથી અને ઉત્સાહથી, પરાજય પામીને પડવા માટે નહિ, પરંતુ પતન પામીને ઉત્થાન કરવા માટે.

+

+

+

૧૧ મી માર્ચ, ૧૮૬૪.

હું આ વર્ષે ટ્રિસ્ટ્રક્ટ પ્લીઝની પરીક્ષામાં પરીક્ષક છું, એટલે કેટલાક લોકો જાણામણુ લાવે છે, મોકલે છે, કે કરે છે. એમની આ મૂખતાભરી રીતથી મને દુઃખ થાય છે. અલબત્ત હું કોઈ પણ જાણામણુને ધ્યાનમાં રાખતો નથી અને રાખીશ નહિ—મારે હાથે બધા ઉમેદવારોનો સરખો ન્યાય-નિર્ણય થશે. પણ આમાંથી અન્ય પ્રશ્નો ઉદ્ભવે છે. જે ઉમેદવારો માટે આવી વિગતિત કરવામાં આવી હોય એ ઉમેદવારોને કેટલાક પરીક્ષકો ખાસ દાનિ પહોંચાડે છે. આમાં પ્રામાણ્યતા નથી પણ પ્રામાણ્યતાના ગર્વનો અંશ છે એમ હું માનુ છું. મને એવો ગર્વ નથી આવી સિદ્ધારસોને બંધ કરવી એ, કર્તવ્ય કરતાં વિશેષતઃ અધિકાર છે; અને અધિકારનો અમલ કરવો એ વિવેકશુદ્ધિની બાબત હોઈ ને હું એમ માનું છું કે (૧) આ અધિકારનો અમલ કરવાની યોગ્યતા મેળવવાની જે એક જ પદ્ધતિ કે રીત છે એ અજમાવવાની ઉપાધિમાં પડવાને હું બંધાયેલો નથી; (૨) સિદ્ધારસ દ્વારા સફળ થવાનો આગ્રેગ પ્રેરિત હોઈ ને, સુશિક્ષિત પ્રેરકોને બદલે અચાની 'પ્રેરિતો' સામે સખત પગલાં લેવા ન્યાય નથી, અને હું આવા 'પ્રેરિતો' પ્રત્યે દયાની દૃષ્ટિ રાખું છું; (૩) આ શાગને શકવા માટે પર્યાપ્ત તેમ જ આવશ્યક એ છે કે મારે એવી સિદ્ધારસો સાંભળવાની કે થવા દેવાની પણ રૂબરૂ ના કહેવી જોઈએ, અને આવી વિગતિતઓની મને અસર થશે એવી છૂપી આશા પણ ઉત્પન્ન થવા ન દેવી જોઈએ. આટલું કરવું એ કર્તવ્ય છે અને સારી નીતિ પણ છે. હું એ બધાને કહી દઉં છું કે હું તો માફ અપાઈ ગયા પહેલાં ઉમેદવારોનાં નામ તબક્કા નજરે જ કરતો નથી. અમદાવાદના એક વર્કલ-૯. ૫, —જે મારી વડીલાતને આગળ વધારવાનું સામર્થ્ય ધારે છે તે—આવી સિદ્ધારસ કરવા આવ્યા હતા, અને જેની એમણે સિદ્ધારસ કરી

એનો નંબર બુધ્ધિ નહિ તે માટે નોંધી લઈ એટલી તો એમણે
 ઓછામાં ઓછી આશા રાખી હતી; પણ મેં એમ કરવાની ના
 પાડી, તેથી એ ચીડાયા હતા અને નિરાશ થયા હતા.
 એક હવાઈ પ્રેરૂતિના મિત્રને મેં એવો મણુગણાટ કરતા
 સાંભળ્યા હતા કે મારે નંબર નોંધવો જોઈએ, અને શ્રી હ. પ. ને
 સતુષ્ટ અને આશાલયો વળાવવા જોઈએ, પણ ઉત્તરપત્ર તપાસતી
 વખતે નિષ્પક્ષપાત રહેવાની પણ મનમાં ગાંઠ વાળતી જોઈએ, જેથી
 મારે પદપ્રાપ્ત ધર્મ હું જાળવું તે સાથેસાથ જેનાથી મને લાભસંભવ
 છે એવા જણને હું નારાજ પણ ન કરું. હવાઈ મિત્ર જે મુચના
 કરી તે પ્રમાણે વર્તે એવા દુનિયાગાથા મિત્રો પણ છે. હું તો આ
 મિત્રોની સલાહ સાંભળીને રિમન કરું છું, અને એમની સલાહને
 અનુસરવાની ચોખ્ખી-ચટ અને સંપૂર્ણ ના કહી શકી છું. કારણ કે
 સલાહ દોષભરેલી છે ઉપરાંત એમાં પામરતા છે મારા આવા
 વર્તનમાં કોઈને દુઃખ થાય એ મને દુઃખકારક છે, પણ હું મારું
 છું કે આ પ્રમાણે આવનારા અને પાછા વળેલા લોકોને જે
 અવસ્થતા જણાય, દુઃખ થાય અને દર લાગે એ આવા રોગિષ્ઠ
 ચિત્તના લોકોને મારા નમ્ર પણ પરિત્ર નિવાસસ્થાનને દ્વારે આવતા
 અટકાવવા માટે આવશ્યક છે. આ ઓસડમાં કડવાશ ઓછી છે
 અને રોગને હાનિ અત્યંતમ છે.

+

+

+

૧૫મી માર્ચ, ૧૮૯૪

આ જન્મનાં કષ્ટો પૂર્વજન્મનાં ખરામ કર્મોનાં પરિણામ
 છે એ કર્મવાદમાં દિદુઓ આશ્વાસન શોધે છે. જો એ ખરું હોય
 તો હું મારા આગલા જન્મમાં મોટો પાપી હોઈશ, અને જેઓ
 આ જન્મમાં ભાગ્યશાળી છે તેઓએ હરખાવું જોઈએ કે તેઓ
 આગલા જન્મમાં જહુ પુણ્યશાળી હતા. મેં જે દલીલો અગાઉ
 ચર્ચી છે તે ઉપરાંત આજે મને બીજો વિચાર આવે છે : આ
 ઉત્પત્તિની અને વિશ્વવિજ્ઞાનની દિદુઓએ સ્વીકારેલી પ્રક્રિયાનો
 વિચાર કરીએ, કે પછી પશ્ચિમમાન્ય પ્રક્રિયાનો વિચાર કરીએ, તો
 એટલું સમજાય છે કે જીવની વસતિસંખ્યા સતત વધવા કરી છે,
 અને મૂળ જીવસંખ્યા અચેતન સૃષ્ટિમાં જીવની-ચેતન્યની-ઉત્પત્તિથી

શરૂ થઈ હતી. એટલે એ તો સ્પષ્ટ છે કે આજે પૃથ્વી ઉપર જે એક અબજ માનવ આત્માઓ વસે છે, અને એ પ્રત્યેક આત્માનાં જે કર્મક્ષમ ચેતનતંત્રો છે, તેમાંના પ્રત્યેકનો જેમાંથી ઉદ્ભવ થયો. એટલી વ્યક્તિઓ સંખ્યામાં પૂર્વે નહોતી; અને ‘હું’, મારું’ ભાગ્ય અને મારા પૂર્વજનો અને મારાં કર્મો, તથા ‘તું’ અને તારું’ એ આખી કલ્પના ‘અસિદ્ધ’ જ નહિ પણ ખંડિત માન્યતા છે. પરંતુ સત્ય છે માત્ર એક મહાધર્મિષ્ઠા જેનાં અનેક પ્રતિબિંબો અને વક્રીભરતો થાય છે. એક જ મૂળ જીવનરસ છે જે એક જ જાતેતા યામથી નીપજે છે અને અમણિત શિરાઓવાળી અમણિત શાખાઓમાં વહે છે. જીવનનાં વિવિધ સ્વરૂપો જીવનમાંથી ઉદ્ભવ્યાં, તે જ પ્રમાણે ભાગ્ય-દુર્ભાગ્યનાં સ્વરૂપો અચેતન શક્તિનાં સ્વરૂપોમાંથી ઉદ્ભવ્યાં.

૨૦મી માર્ચ, ૧૮૯૪.

મિસિસ એની મિમેટ અહીં ત્રણ ભાષણો કર્યાં. એમણે કેટલાક મુદ્દાઓ લેખા કર્યાં તેમાંથી બે વિચારાહં છે.

૧. એમણે કહ્યું કે પરમાણુઓનો ઉદ્ભવ અને વિનાશ કેન્દ્રમાંથી કર્મશઃ મોટાં અને મોટાં વર્તુલોમાં વિસ્તરતો રેખા જેવી (spiral) જામણુગતિથી થાય છે, અને એ કારણે ભૌતિકવાદથી સૃષ્ટિની સમ-રચાનો સંતોષજનક ઉકેલ થઈ શકતો નથી. અચેતન ભૌતિક તત્ત્વના સ્વાયત્ત સ્વતંત્ર અસ્તિત્વનો, અને ભૌતિક તત્ત્વમાંથી શક્તિના ઉદ્ભવનો ‘હું’ અસ્વીકાર કરું છું તેનું આથી દલીલરણ થાય છે. વિચારની એ જ સામગ્રીમાંથી, અથવા કદાચ કંઈ જ સામગ્રી વિના, વિશ્વમાં અનેક આત્માઓનું અસ્તિત્વ છે એવો મન એ કલ્પે છે અને પુનર્જન્મ-વાદને સ્વીકારે છે. આ જાગૃતમાં સાધનરૂપે સ્વીકારેલા સત્યમાંથી સાધ્યની સિદ્ધિ થતી નથી, એટલે હું એ આખી વાતને અસિદ્ધ માનીને રડ ગયું છું. પરંતુ વિશેષમાં એ કહે છે, ‘ચેતન અવસ્થાઓ અને માનવના માનસના પ્રમેદો આતુર્વાસિક વારસો નથી એમ કેટલીક અમેરિકન મણુતરી દર્શાવે છે; એ મણુતરી જતાવે છે કે સદ્ગુણી માતૃપિતાઓમાંથી અનેક આતૃતાઓ જન્મે છે.’ આ કારણે એ જાહેર એવું માને છે કે ઉક્ત અવસ્થાઓ અને પ્રમેદો અન્ય પ્રકારની વૈયક્તિક-એટલે કે આધ્યાત્મિક—અવસ્થાઓ અને પ્રમેદોનાં પરિણામો

છે, અર્થાત્ પ્રત્યેક માનવની પ્રકૃતિએના જન્મપૂર્વના અને ગતશ્રવનના વૈયક્તિક આધ્યાત્મિક ઘટતરુ પરિણામ છે. આ બાબતની મારે પરીક્ષા કરવાની છે

૨ એ કહે છે કે યુરોપમાં અરાજકતા, સમાજવાદ, દુરુતડો વગેરે મહાન સામાજિક અને આર્થિક વ્યાપિના સૂચક છે, અને માનવમાં ધનની અસમાન વહેચણી એ એ વ્યાધિ છે ધનિક અને અમીર વર્ગમાં અનાવશ્યક ધનનો વ્યર્થ સમય યાય એટલે એક પક્ષે વ્યયને અને ઉપભોગનો અતિરેક યાય અને બીજી દિશામાં અન્ય પક્ષે-અત્યંત આવશ્યક અપેક્ષાઓ ગૂંચળાઈ મરે પરિપુર્ણ ઉભય પક્ષની નીતિ વિકૃત બને. સપત્તિનો સુખસગવડ માણુનો શ્રીમત સુખસગવડનું દૃશ્ય આરાધે છે અને પડોશમાં રહેતા ગરીબ બધુઓ પ્રત્યે પોતાની કાંઈ ફરજનું ભાન રાખતો નથી. અથવા જો એ મિલમાં કે ખાણમાં હજારો માણસોને નોકરી આપવા વળે હોય તો એને એઓને માટે લાગણી નથી હોતી, અને એની અને એઓની વચ્ચે-જરાક શ્રાતૃભાવના પ્રયોગથી ટાળી શકાય એવા-સઘર્ષ જાળવે ત્યારે કામગારો થોડા દિવસ રાજી અને ગટથી વિનાના રહે તે નિશ્ચિતપણે નીરખી રહે છે. બીજી બાજુ ગરીબ લોકો કાં તો હતાશ બને છે, અથવા-એવી કટોકટીની સ્થિતિમાં ન હોય તો-ધનિકના ભૌતિક આર્થિક આદર્શોનું અનુકરણ કરે છે, પોતે ત્યાં પહોંચવા મથે છે, અને પરિણામે અસંતોષ બોમવે છે. મધ્યમ વર્ગો પણ એવા મોજશોખ માણવાના આર્થિક આદર્શો સેવે છે અને એ લક્ષ્યસિદ્ધિ અર્થે બધો સમય ગાળે છે, અને એ મહેનતથી શાકી જાય છે. પરિણામે એ મધ્યમ વર્ગને પણ આધ્યાત્મિક આદર્શોના ઉચ્ચતર શ્રવનધર્મની આરાધના માટે સમય મળતો નથી. મધ્યમ અને નિર્ધન વર્ગો પણ ભૌતિક ઉત્કર્ષ ઝાંખે છે અને, સ્પર્ધા એના શ્રવનમાં સાપરૂપ બને છે અને એના પ્રચલ વાવાઝોડમાં એ તણાય છે. આવા ભૌતિક આદર્શને પરિણામે રોમ દુનિયાની સપાટી પરથી અદૃશ્ય બન્યું, ગ્રીસમાં પણ પ્રગળજનોના ખૌદિક આદર્શની ભીતમાં ભૌતિક માનસ હતું તેથી તેઓ પણ અદૃશ્ય બન્યા ભારત જ એક એવો દેશ છે જ્યાં સૌથી પ્રાચીનતમ એવી પ્રજા હજી જીવત છે, અને એનું કારણ એ છે કે, એની સમાજરચના ભૌતિક નહિ પણ આધ્યાત્મિક શૂનિકા ઉપર રચાઈ છે, એના ચાર આશ્રમોની અને

ચાર સામાજિક વર્ગોની-જે મૂળરૂપે શ્રમ અને કર્તવ્યના વિભાગો છે, કદી પણ સમાન ન બની શકે એવા આધિક વિભાગો નથી એવા ચાર વર્ગોની-ભૂમિકા આવી છે; એમાં વર્ણ વર્ણ વચ્ચે પરસ્પર પ્રત્યેનાં કર્તવ્યોની વ્યવસ્થા છે; એમાં એક એવો આધ્યાત્મિક વર્ણ છે જે પોતાની આજીવિકા માટે અન્ય વર્ગોના અશ્રય લઈ, પોતે હિંસકારણની ચિંતામાંથી નિર્ભય રીતે મુક્ત રહે અને આધ્યાત્મિક આદર્શના રક્ષણ-વિકાસ અર્થે પ્રયત્નરતિ રહે. યુરોપમાં અને અમેરિકામાં પણ સામાજિક ક્રાંતિનાં જે ગૂઢ પરિણામો છે તે ભૌતિક આદર્શનાં પરિણામો છે, અને ઈસમાં તથા શામમાં યુનું, તેન સમાજને વિનાશક નીવડે એવો સંભવ છે. પણ ભારતમાં સમાજરચનાની ભૂમિકા આધ્યાત્મિક છે, સચુકત કુટુંબનું અને સંન્યાસીઓનું તથા બ્રહ્મણોનું પાલનપોષણ કરનાર મૃદુર્યાશ્રમ છે; આ સમાજવ્યવસ્થા આદર્શમય છે. જ્યાં મુધી આ અદર્શ લક્ષમાં રહેશે, જ્યાં મુધી જીવનની અને જીવનનિર્ગોહની સરલતા ભારતીય-જનોને મોજમજ પાછળ દોડના રોકશે, ત્યાં મુધી ભારત જેમ ભૂતકાળમાં ટક્યું છે તેમ ભવિષ્યમાં પણ ટકી રહેશે. પણ જે ભારત પશ્ચિમનું અનુકરણ કરશે અને પાશ્ચાત્ય આદર્શો અપનાવશે તો પાશ્ચાત્ય સમાજનો થયો છે તેવો જ વિનાશ, કારણ પત્રી કાપ આવે એ ન્યાયે, નોતરશે. આ છે એની મિસેન્ટના મનોતો મે કરેનો સહય; એમાં એ સનારીની વિચારસરણિએ મૂચવેલા મારા વિચારો હિમેશયા છે, પણ એ વિચારોમાં એ ત્રિદુષોના વિચારોનો જ વિસ્તાર છે. વિષય ગંભીર ચિંતનનો અધિકારી છે અને આજના આર્થિક વિજ્ઞાનને નૈતિક દિશા આપવાની શક્તિ સૂચવે છે, કારણ કે શ્રીમતી મિસેન્ટની વિચારસરણિ સાચી હોય તો, આર્થિક વિજ્ઞાનનો વિકાસ અન્ય પ્રશ્નોનું અવલંબન લઈને થાય તથા અર્થશાસ્ત્રમાં નીતિશાસ્ત્રની ગૂંચણી થાય.

૨૬મી માચ, ૧૮૯૪.

ચોડા દિવસ પહેલાં કચમાં માગ પિતા, મારી પત્ની અને શાસ્ત્રી વચ્ચે સારી ચર્ચા થઈ હતી. મુક્ત રાત્રી રડે અને દસે તો પણ તે એ બેમાંથી કોઈ ક્રિયા કરવો નથી એ મન શાસ્ત્રીજીએ વાંચી સંભળાવ્યો, ત્યારે પિતાએ કહ્યું કે આ મતરસીકાર એક આપનું અને દુરાચારનું કારણ આ આવરણ બન્યો છે મારી

પત્નીએ પૂછ્યું : એ શી રીતે ? મારા પિતાએ એને કહ્યું કે એ વિષય સદ્ગત છે અને એને-મારી પત્નીને-એ ન જણાવાય. તે સરુ. પણ પત્નીએ, એઓની ગેરહાજરીમાં, મને પૂછ્યું. મેં એ વાત એને નીચે મુજબ સમજાવી. જે રમંધુમાં જળવાય માટે નોધુ છું અને વિસ્તારું છું.

વેદાંતાઓ કહે છે : ‘દેહ, ઈન્દ્રિયો અને મન પોતાના ધર્મો અને આત્માને એતુ કર્તૃત્વ લાગતું નથી, પણ આત્મા એથી એ પૃષ્ઠ રહે છે.’ ધૂન અને મૂર્ખ જન્મે આનો એવો અર્થ કરે છે કે મુક્તિ માટે જ્ઞાન પૂરતું છે અને જ્ઞાની તથા મુક્ત પુરુષ પરિણામથી બંધાયા વિના પાપ આચરી શકે અને દુરાચરણ કરી શકે (પત્ની વચમાં કહે છે- ‘પણ એમ નહિ કે પાપ અને દુરાચાર ઉપર વિજય મેળવ્યા વિના જ્ઞાની ન થવાય, અને પાપ કરે તે જ્ઞાની ન કહેવાય ?’) હું ઉત્તર આપું છું : ‘ખરુ. પરંતુ સપત્તિ મેળવી હોય અને ટકાવી હોય તો જ જ્ઞાન અને મોક્ષ મળે. પરંતુ જ્ઞાનને અન્ય પ્રકારે પણ સમજવામાં આવે છે. તત્ત્વજ્ઞાનમાં તરવોનું જૌદિક ગ્રહણ એ એક પ્રકારનું જ્ઞાન થયું. પરંતુ નીતિમય આચરણ જળ અને સવમની અપેક્ષા રાખે છે, અનં ઉક્ત પ્રકારનો જ્ઞાની પ્રમાદવશ અને કલદમય સંસારનો જ એક અંશ છે. સામાન્ય માનવ દુરાચરણમાં આનંદ માતે છે અને એના પ્રત્યે આકર્ષાય છે. ખરા જ્ઞાનીના તત્ત્વ-જ્ઞાનમાં દુરાચાર માટે હેતુ કે મોહ રહેતો નથી. એ નિષ્કામ હોય છે. પ્રજા જે માનસિક પાપ કરે, તો એ એના મનનો, મનની અદ્ય નિર્જળતાવાળી સ્વતંત્ર રચનામાંથી પરિણમતો, હોય છે- જેન શરીર પોતાની રચનાની નિર્જળતાને પરિણામે હોય કરે છે તેમ બાંજુ’, સામાન્ય પાપી પુરુષ પાપની શિક્ષા ભોગવે છે અને શિક્ષા અસહ્ય બને ત્યારે રહે છે, અને પશ્ચાત્તાપ વગેરે દ્વારા પવિત્ર બને છે જેથી સાચી દૃષ્ટિ પામે છે. જ્ઞાની પાપ કરે ત્યારે પાપની શિક્ષા સ્વીકારી લે છે-પોતાના પાપના સહજ પરિણામ રૂપે, કારણમયથી નીચજેલા કાર્ય રૂપે, રહ્યા વગર અને પ્રકૃતિ નિયમે થવી જોઈતી ઘટના રૂપે સ્વીકારી લે છે. એ એમાં દુઃખ માનીને દુઃખી થતો નથી, પશ્ચાત્તાપ કરતો નથી-કારણ કે એને સચી દૃષ્ટિ મેળવતી બાકી નહોતી-એને દુઃખનું

જ્ઞાન આગળથી જ હતું પણ એના કારણબૂત પાપને એ અટકાવી ન સક્યો એટલે આ દુઃખ પણ એ અટકાવી શકે એમ નથી એ એ સમજે છે. પાપ, પાપ સામે યુદ્ધ અને શિક્ષા એ, જ્ઞાનીની આત્મતા એવી ઘટનાપરંપરા છે જેના માટે એ રાત્રિએ આવેલા સ્વપ્ન માટે જવાબદાર છે એથી વિશેષ જવાબદાર નથી. પાપ-પ્રયત્ન-શિક્ષાની ત્રિતયીને એ એક અખંડ ઘટના માનીને સ્વીકારે છે, અને એ ખરો જ્ઞાની, પિતાએ કહેલા ખોટા જ્ઞાનીની માફક પાપાચાર માણે પણ પરિણામથી નાસે એવો નથી. ઉપરાંત આ ખરો જ્ઞાની પાપથી અને એના પરિણામથી અચવાના પ્રયત્ન કદી તજ નથી. શારીરિક પ્રમાદ, એના કળરૂપ રાગ અને પ્રમાદ રોકવાનો તેમ જ રાગને મટાડવાનો પ્રયત્ન-એ પરત્વે સાધારણ રીતે લોકની જે દષ્ટિ હોય છે તેવી જ્ઞાનીની પાપ-પ્રયત્ન-શિક્ષા પરત્વે હોય છે. આવી હોય છે. પ્રમાદમાં પડતા ખરા જ્ઞાનીની મનોદશા. એ પેલા ખોટા જ્ઞાનીની માફક આત્મવચના કરતો નથી અને શાસ્ત્રવચનોનો તથા સિદ્ધાંતોનો મનકાવતો અધુરો વિકૃત અર્થ કરતો નથી. + + એ પ્રારબ્ધને વશ થાય છે-એવું જ્ઞાન પ્રારબ્ધની ગતિને રોકી શકતું નથી. એણે પરાતપરતું દર્શન કયું છે અને કામ કરાવનાર રહાવનાર, હસાવનાર એ પગાપર છે એવું એ જાણે છે. એ પોતે પોતાથી હસતો નથી, રહતો નથી, પરતાનો નથી-પણ પ્રારબ્ધને લીધે થવા દે છે. એ આત્મવિત્ છે, એને શોક નથી, પાપ નથી. + + એ કોઈ પ્રેરક હેતુથી, કોઈ મન-ધારી વસનાથી, કોઈ સલાહ મોહથી સ્વેચ્છાપૂર્વક પાપમાં ધસાતો ધક્કેલાતો નથી.

આ મહાન સત્યોમાં હું આટલું ઉમેરું છું : મારો ઉદ્દેશ અને મારું અંતિમ લક્ષ્ય છે વિકાસ અને હિસમ્ (સમર્પણ); અને, એમાં જે નિર્જળતા હોય, પ્રમાદ હોય, કલહ * હોય, તો મારે એનો સામનો કરવો જોઈએ. મહામત્સ્યના અધિકતર જળને પરિણામે નહિ, પણ પોતાની જ ભૂલોને કારણે, મહામત્સ્યના મુખમાં પડવાનું જે અલ્પમીનતું લાભનિર્માણ હોય તો એ ઘટના મારા હાથની વાત નથી. હું તો ભૂલ ન કરવાનો, જળ મેળવવાનો, પ્રયત્ન કરું; મારું

અશ નહિ પણ એકમ જ મને, અને આવો મનોરથ સેવનામાં એ પેતાના પતિ પરત્વે સ્વીકાર્ય જનેલા 'પ્રાપ્તે તુ પાદશે વવે' 'પુત્ર મિત્રમિત્રાચરેત્' એ નિયમને એક ડમણ આગળ ધપાવોને પોતાને જ લાગુ પાઠવાનો દાવો કરે છે, વિશેષ કર્ષ નહિ

એના પતિને સોળમા વર્ષમાં સ્વાતંત્ર્ય મળતું હોય, તો તે જ રીતે અને તે જ હેતુથી પોતાના યૌવનના અધિકારસ્વીકાર માટે પણ દ્વાર્ષિક વર્ષ હોવું જોઈએ માતા અને ત્યારે એને એ અધિકાર મળે છે એ સાક્ષાત્ વ્યવહારમાં સાચુ નથી પ્રથમ તો, પુત્રપદ્ધતિ સ્વાતંત્ર્ય પોતાના યૌવનપ્રવેશથી નહિ પણ સાસુના મૃત્યુથી મળે છે, જ્યારે એ પુત્રપદ્ધતિ બિચારી કદાચ વૃદ્ધા બની હોય, અને હરમ્યાનમાં એની યૌવનની ઝખખાઓ અને માતૃત્વની લાવનાઓને ગૂંચળાની દેરામાં આવી હોય અને કદાચ યૌવન વીને અને પ્રસૂતિનુ વર આપ્યું જાય ત્યાર સુધી કથકવામાં આવી હોય ઉપરાંત, જમાનો ત્યારથી પવકાન છે આજની પુત્રપદ્ધતિ જીવનપદ્ધતિ અને અભિવાધાઓ સાસુને નવી લાગે છે, અને સંકલ્પિત સામુ પણ પુત્રપદ્ધતિ નવી નવી રીતો અને આગળ વળતી ફતગિ જોઈને ધૂળની નહિ તે સ્તંભિતા અનુભવના વિના રહેતી નથી. પણ એથી એના આ માની છૂપી વેદના અને જીડી અસતોપવૃત્તિ ઓછી થતી નથી. આ પરિવર્તન આખી દુનિયામાં થયા કરે છે, અને ભારતમાં વડુ સાસુની સામે, તેમ યુરોપમાં પુત્રો પણ માતાની સામે, બઠ કરે છે. અને કિસ્સામાં હિપાય એક જ છે તમને તમારું સ્વાતંત્ર્ય છે, મને મારું સ્વાતંત્ર્ય આપો-વકીનો કહે છે તેમ Sic utero tuo ut alienum non laedās-તારું કામ તું કર અને મારા કામમાં મારું માર નહિ. ૨૪મી નવેમ્બર ૧૮૯૩ની મારી નોંધમાં મે આ નોંધ્યું હતું. અમેરિકામાં તો આવુ લગભગ કરાય છે. આમાં સકળાપેલો પ્રશ્ન એ છે કે આ રીત સચુક્ત કુટુંબ જોડે સગત કેટલા પ્રમાણમાં છે, અને અસગતિ મોટી હોય તો જેમાની કર્ષ પદ્ધતિએ નમતું આપવું. કાકાએ મારી વાતને મૌનપૂર્વક સાંભળી. કદાચ એમણે માન્યું હશે કે મારા અભિપ્રાયો મારા અગત્ય અનુભવનાં પરિણામો છે.

સચુક્ત કુટુંબની ઉજ્જવલતાનમ જાણુ એ છે કે એ, યાતિની આક્રમક, રક્ષણધર્મી છે સમાજનાં યુથમદ્ અને પ્રાદેશિક સ્વરૂપો વચ્ચે

દાસી જેવી હતી અને કુટુંબપિતા જ એક ધણીરણી હતો એ રિયલિટીનું આ કથા નિદર્શન છે. વળી આ હિંદુ alienus 'jaris', અન્યના હક્કની વસ્તુ મનાતી વ્યક્તિ, હમેશાં સંતુષ્ટ હતી એ પણ સત્ય નથી. દાસ્ય દુઃખકર બનતું જ હોતું જોઈએ. અને જો કે ઉપર જણાવેલો પુત્ર વત્સલ મિતાને વશવર્તી બન્યો હતો તો પણ પિતૃધર્મની એની ભાવનાએ એને એટલો યુક્તિમ નહોતો બનાવ્યો કે એનો ક્રોધ શાંત થઈ જાય; કારણ કે એનો એ ક્રોધ સામાજિક સુધારણા અને કાયદામાં ફેરફાર કરીને જ શાંત થયો હશે. મિતૃમકિલનો ઉચ્ચતમ આદર્શ છે વાલ્મીકિનો રામ; પણ જો એણે સર્જેલો એ આદર્શ એ સમયના રિવાજનું નિર્દેશન હતું એમ માનીએ, તો વિરુદ્ધ પક્ષે એમ પણ માની શકાય કે એ સમયમાં કુટુંબશામક પિતાના અધિકારની સામે જાગૃત કરતા પ્રતિદૂષ તથા વિપયગામી પુત્રો હતા તેમને સારો ઉપદેશ આપવા માટે જ એ આદર્શ પુત્રની કલ્પના કરવામાં આવી હતી. વસ્તુતઃ આદર્શની કલ્પનાથી લેખકે અયોગ્ય માનેલા, એ આદર્શથી ભિન્ન, આચરણનું અસ્તિત્વ સૂચવાય છે. ખીજી શક્ય કલ્પના એ પણ છે કે તે વખતના પિતૃશાસનમાં દમનપીડન કરતા ઉમ શાસકપિતાઓનો બધો બનતા દુઃખી પુત્રનું ચિત્ર આલેખવાની વાલ્મીકિની ઇચ્છા હતી, અને રામ આપણી કરુણાનો પાત્ર બને એવી એ કવિની ધારણા હતી, અનુદરણીય આદર્શ બને એવી નહિ. અને કરુણતાભર્યો સમભાવ ભીમભવામાં પિતૃશાસન સામે વિરોધ પ્રકટાવવાનો એમનો હેતુ હતો. ગમે તે દૃષ્ટિથી જોઈએ પણ એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે એના એ પુરાણા યુગમાં પણ લોકો પિતૃશાસનને પૂર્ણ સમાધાનશક્તિની કે સંતોષની નજરે નહોતા જોતા એના પુષ્કળ પ્રમાણો કર્તાએ આપ્યા છે. કેકયી, કીશક્યા અને નારીવશ અન્યાયી પિતાને કારાગારમાં નાખવાને અને હણવાને પણ તૈયાર થયેલો પુત્ર જેવો પુત્ર લક્ષ્મણુઃ આ વ્યક્તિઓ રાજ્યમાં અને ઉચ્ચતમ કુટુંબમાં રહેલી અસંતોષની ખારમી ખાણુ ખુદી કરે છે. તો આજે, જ્યારે સ્થિતિ અને કુટુંબને બદલે વ્યક્તિ જ સમાજનું એકમ બનવા ઇચ્છે છે એ જમાનામાં, એ પિતૃશાસિત કુટુંબનું કાલજાપિત મનાય એમાં આશ્ચર્ય નથી. પુત્રવધૂને કુન્નરતી રીતે મનોરથ થાય છે કે પોતે પોતાના સ્વાતંત્ર્યને અને અધિકારોને હસ્તગત કરે અને પોતે સમાજના એકમનો એક અપૂર્ણ

અંશ નહિ પણ એકમ જ મને, અને આવો મનોરથ સેવવામાં એ પેતાના પતિ પરત્વે સ્વીકાર્ય અનેલા 'પ્રાપ્તે તુ પોઢશે લવે' 'પુત્ર મિત્રમિવાચરેત્' એ નિયમને એક ડગલું આમગ ધપાવોને પોતાને જ લાગુ પાડવાનો દાવો કરે છે, વિશેષ કર્ષ નહિ

એના પતિને સોળમા વર્ષમાં સ્વાતંત્ર્ય મળતું હોય, તો તે જ રીતે અને તે જ હેતુથી પોતાના યૌવનના અધિકારસ્વીકાર માટે પણ 'કોર્ષક વય' હોવું જોઈએ. માતા અને ત્યારે એને એ અધિકાર મળે છે એ સાક્ષાત્ વ્યવહારમાં સાચું નથી. પ્રથમ તો, પુત્રવધૂને સ્વાતંત્ર્ય પોતાના યૌવનપ્રદેશથી નહિ પણ સાસુના મૃત્યુથી મળે છે, જ્યારે એ પુત્રવધૂ બિચારી કદાચ વૃદ્ધા બની હોય, અને હરબાનમાં એની યૌવનની કંખનાઓ અને માતૃત્વની લાવનાઓને ગૂંમળાવી દેવામાં આવી હોય અને કદાચ યૌવન વીતે આ પ્રસૂતિનું વય આશુનું જાય ત્યાર સુધી કચડવામાં આવી હોય. ઉપરાંત, જમાનો ત્વરાથી. પલટાય છે. આજની પુત્રવધૂની જીવનપદ્ધતિ અને અભિજ્ઞાપાઓ સાસુને નવી લાગે છે, અને સંદિગ્ધજામ સામુ પણ પુત્રવધૂની નવી નવી રીતો અને આગળ વધતી ફતગિા જોઈને ધૂળરી નહિ તે. સ્તબ્ધતા અનુભવ્યા વિના રહેતી નથી. પણ એથી એના આત્માની ધૂપી વેદના અને જીડી અસંતોષવૃત્તિ ઓછી થતી નથી. આ પરિવર્તન આખી દુનિયામાં થયા કરે છે, અને ભારતમાં વહુ સાસુની સામે, તેમ પુરોષમાં પુત્રી પણ માતાની સામે, ખંડ કરે છે. અને કિસ્સામાં ઉપાય એક જ છે. તમને તમારું સ્વાતંત્ર્ય છે, મને મારું સ્વાતંત્ર્ય આપો-વફામો કહે છે તેમ *Sic utero tuo ut alienum non laedas*-તારું કામ તું કર અને મારા કામમાં મારું માર નહિ. ૨૪મી નવેમ્બર ૧૮૯૭ની મારી નોંધમાં મેં આ નોંધ્યું હતું. અમેરિકામાં તો આવું લગભગ કરાય છે. આમાં સંકળાયેલો પ્રશ્ન એ છે કે આ રીત સંયુક્ત કુટુંબ જોડે સંગત કેટલા પ્રમાણમાં છે, અને અસંગતિ મોટી હોય તો જેમાંની કર્ષ પદ્ધતિએ નમતું આપવું. કાકાએ મારી વાતને મૌનપૂર્વક સંભળી, કદાચ એમણે માન્યું નહોતું કે મારા અભિપ્રાયો મારા અંગન અનુભવના પરિણામો છે.

સંયુક્ત કુટુંબની ઉચ્ચચલતમ બાજુ એ છે કે એ, યાતિની આક્રં, રક્ષણધર્મી છે. સમાજના યુવનદ અને પ્રાદેશિક સ્વરૂપો વચ્ચે

મોટો ભેદ એ છે કે યુથબદ્ધ સમાજ યુથનું રક્ષણ કરે છે, જ્યારે પ્રાદેશિક સમાજ પ્રદેશનું રક્ષણ કરે છે. શિષ્ટજનશાસન (aristocracy)-પછી લલેશમના અર્થશાસ્ત્ર હોય કે ગ્રીસ અને અમેરિકાના શ્રીમંતોનું દોષ-ધન અને સત્તામાં પડોશી પ્રગળા કરતાં આગળ વધારાની અભિલાષને જળદો આવેગ આપી રહે છે, અને સરસાર્થ કરીને, એકદંથુ અનેલા પદની દિવાલ તોડે એવી સ્પર્ધાની સર્વવ્યપી રૂઝવણ ચાલુ કરે છે. યુથતત્ર એકદંથુ ઈજારાને અને શિષ્ટશાસનને -હિલપને-ધિકારે છે અને અર્થશા સિવયના બધા લોકોને સુખ-દુઃખની સમાન સપાટીએ મૂકવા મથે છે. પ્રાદેશિક તત્ર વ્યક્તિવાદને ઉછેરવામાં પોતાની શક્તિને વ્યય કરે છે; યુથતત્ર વ્યક્તિવાદના વિનાશમાં રાખે છે પ્રાદેશિક દૃષ્ટિનું પરિણામ એક પ્રગળા બીજી પ્રગળ ઉપર આક્રમણમાં અને એને ફાંકી કાઢવામાં પરિણમે છે, એક પ્રગળ અન્ય ઉપર આક્રમક કરે તો તેને પણ એ આક્રાંત પ્રગળે આત્મરક્ષણ ખાતર કંઈલા આક્રમણનો ભોગ બનવું પડે છે.

યુથતત્ર (અને એના અવરોધક સયુક્ત કુટુંબતત્ર) વ્યક્તિવાદને અને વ્યક્તિઓને દબાવે છે, પણ સાથોસાથ એ પોતાના તંત્રના, અને એના અંગભૂત જનોના, સંઘટન અને અગ્નિતત્વનું રક્ષણ કરવામાં પોતાની સર્વ શક્તિ સમર્પે છે; અને એ અંગભૂત વ્યક્તિઓને પોપણ, વઘો તથા ધર બહારના પ્રતિકૂલ તત્ત્વો સામે રક્ષણ આપે છે કમાતા પુત્રો અને કામ કરતી મૃદિણીઓ, અનુકરવી વહીવેા અને સશક્ત શરીરવાળા તરુણો, તથા પોતાની નાનો મોટો શક્તિઓના ફળોને કુટુંબના, પકિનભેદ વિના, સરખે ભાગે વહેચી આપવામાં પોતાનો ફળો આપે છે. આખું કુટુંબ પુત્રીઓ-પુત્રો માટે વરો અને વધૂઓ મેળવી આપવાની કાળજી રાખે છે, અને બહારના અપરિચિત આગતુકોના પ્રવેશથી અને પરિચયથી-પુરોષમાં અને અમેરિકામાં, અને મુસ્લિમ ધર્મીઓમાં પણ જે પ્રવેશનો અને પ્રપંચો ઊપજે છે તેમાંથી-પોતાના તરુણોને બચાવે છે. કુટુંબ એક બનીને, વ્યક્તિના વિલક્ષણ ખ્યાલો અને વિચારો ઉપર સખત નજર રાખે છે. સાથોસાથ આ તંત્રમાં ભાવિ રક્ષણ માટે ઇન્સ્યુરન્સ મંડળીનાં-વીમા યોજનાનાં-તત્ત્વો રહે છે જે રોડના અને કુટુંબઅગ્નિના થાથા ઉપર રચાયેલા હોય છે, જેમાં કાયદાબાજ વકીલની મેલી નજરની દખલગીરી નથી હોતી, જેમાં સ્વાર્થનો પ્રવેશ નથી થતો.

મારા કુટુંબનો જ દાખલો લો. મારા પિતાની પેઠી તરીકે
 એ નાદાર બન્યા, અને પોતે પણ અને મોટા કરજો ભરપાઈ
 કરવાને અશક્ત બન્યા તેથી પાગલ જેવા બની ગયા. હવે આ
 અધકારમાં, કેઈ દિવસ એમને પુત્ર એમને ખરા હૃદયથી મદદ
 કરશે એ આશાનું એક કિરણ ન હોત તો, એમની શી દશા થઈ
 હોત ? મારી મેટી બહેન પણ કમનસીબ છિ : બાળકોની સખ્યા
 વધે જાય છે, એની પોતાની શારીરિક અને માનસિક અશક્તિ
 પણ વધે જાય છે; એમનું કષ્ટ ઓછું કરવમાં મારો અદના
 ફાળો આપવાનું મારા લાગ્યમાં ન હોત તો એ બહેનની અને એનાં
 બાળકોની શી દશા થાત ? હું મારી સંપત્તિની ઉભા માણું અને
 એમને હાંડીમાં ઘરઘરવા દઉં એ કદી બને ? ના, જ્યાં સુધી હું હું
 છું-દિંદુ છું, યુરોપીય નથી-ત્યાં સુધી સર્વસ્વ હોમવું પડે તો પણ,
 એ ન જ બને. ખરું, આ રીતને લીધે મેં અને મારી પત્નીએ
 પણ દુઃખ વેઠ્યું, ખોટ ખાધી અને ભોગ આપ્યો અનેક મિત્રો
 હું ગણાવું જેમણે વધારે દુઃખ વેઠ્યું છે : ડૉ. ગોખલે, મોતીભાઈ,
 ગિરિજાશંકર, જગનભાઈ લખુભાઈ અને બીજા કેટલાક. એમણે અને
 મેં દુઃખ વેઠ્યાં, પણ એ જે વેઠ્યું તે નિષ્ફળ નથી : ઉત્તમ અને
 પ્રિયતર હિંદેશ ખાતર, પ્રિયતમ સ્વજનોનાં સુખ અને રક્ષણ ખાતર,
 રવેન્દ્રાએ આપેલો એ ભોગ હોય. આ જળપાઈ છૂટવાનો અવસર
 અમને પ્રત્યેકને મળ્યો હતો; પણ જે મુક્તિ પ્રિય સ્વજનોનો ભોગ
 આપ્યા વિના મળે તેવી નહોતી એ મુક્તિના ખ્યાલને અમે શાયદૂર્વક
 હાસેલી કાઢ્યો હતો. એ ખરું કે આ બાંબતમાં આભારની લાગણી
 નથી હોતી; પણ આભારની અપેક્ષા સમગ્ર દશ્યના સૌ દર્શને આધક
 નથી નીચડતી ? ખરું, અમારો ગણગણાટ ચાલુ હોય છે : પણ એ
 ગણગણાટ કે જાળજાટ છતાં છૂટા પડવાનો વિચાર અમને ગમતો
 નથી, એ વિચાર જૂની સ્પેહમધિઓના વિચ્છેદન જેવો લાગે છે.
 અમને અમારા સ્વજનોથી લાલ પણ ચાય; અમારો સંમધ 'આપ-
 -લે'નો છે, એમાં કેઈ જ 'લે' વિના કેવળ 'આપ'ની અધીનતા નથી;
 જેઓ મારા રખોપામાં છિ તેઓ માને છે કે પોતે પોતાની રીતે
 અમને ઉપયોગી થવા માટે બને તેટલું કરે છે—જે કે અમે અન્યથા
 માનતા હોઈએ. એઓ પોતાની અણુધડ-વણુકેળવાયેલી-શક્તિઓ
 વાંપરીને બને તેટલા પ્રયત્ને લાંબી, વેગીલી, દોઢ કરવા મથે છે તેમાં

તેમને યાક લાગે કે શ્વાસ લરાય ત્યારે એમની ઊણપનો એમને
 'હોય દેનાં અમારું' હેયું લગત થાય. હું એમને બહુ, મ તેમના કહું.
 એમનું રોયેત્વ જોઈને બડગાદ કહું, પણ એમના ચરણ યાક્યા
 હોય અને ચહેરા પર શ્રવ વરતાવે. હોય ત્યારે એમને પાઠના પડવા
 ખાતર ઠપકો ન આપું. હું જે કંઈ કહું છું તે મારો ઈચ્છા વિરુદ્ધ
 કહું છું એવો એમને ખ્યાલ આવે એમની વિચિત્રતામાં એમને મદદ
 કરવાના કાર્યમાં હું બાવનાઓ વેકું છું એ સન એમને પ્રગટ થાય, તો
 એમનાં દૈર્ઘ્ય લાંગી જાય આવી છે અમારી સચુકન કુટુંબનો રતેહમાં,
 આવી છે અમારો ભાવિ આપત્તિ સામેના રક્ષણની યોજના, આવું
 છે અમારા સુરક્ષિત ગૃહનું અને કુટુંબનું પ્રેમપાનિત રહસ્ય
 આજ મુઘી જે આવી પવિત્ર અને આટલી અભેદ રહી છે તે
 સરખા ઉપર આક્ષેપ કરના પહેલાં માણસે જરા થોભવું જોઈએ,
 હજાર વાર વિચાર કરવો જોઈએ, અનેક વિશેષ બાબતોના અભ્યાસ
 કરવો જોઈએ. સમાજવાદના અનેક મનોરથસ્વપ્નોના ઉકેલ આણનાર
 મુદ્દા આ છે. એનો અછાતો અવિચારી નિકાલ કરે એવું હૃદય
 કોઈનું હોય ખરું? અસંભવ, આ વસ્તુની બીજી બાજુ તપાસો—
 વિચારો; અસંભવ, તમારા કે અન્ય કોઈ એક કુટુંબના હિનાવહ
 પરિવર્તનનો, વિભાગીકરણની પ્રાપ્તકાલ વ્યવસ્થાનો પણ પ્રયત્ન કરે.
 પણ, કુટુંબોના બનેલા વિશાળ સમાજની અને પ્રજાસમૂહની વાતમાં
 અચાનાક સમુદયને ઊટવેલાનું ઓસડ ન આવે. જેઓ પોતાની
 પુરાણી, પ્રકૃતિપ્રેરી, સદગત્વિત્તિએ બહેલી જીવન પદ્ધતિથી સુરક્ષિત છે
 તેમનું આરોગ્ય વધારવું હોય તો ધીમા સુપરીક્ષિત ઉપાયોથી કે
 ફેરફારથી તેમ કરો.

આમ, ઉત્સર્ગની (પરાર્થે આત્મવ્યયની) તત્ત્વદષ્ટિ મારા
 હૃદયને ખંડિત થવાથી કે અવનત થવાથી પણ બચાવે છે. અગાઉ મેં
 આથી ઊંચડું લખ્યું હોય તે જાનાં, સંપ્રજ્ઞાકુટુંબનો આ ગુણ છે
 કે એ નજાપાતિ બાપ, નમાયાતિ મા, અપુત્રને પુત્ર, પુત્રીરહિતને પુત્રી,
 નિર્ધનને ભરણપોષણ, ગૃહહીનને ગૃહ, રોગીને પરિચારક, રિક્તને
 અને વૃદ્ધને ટેકા લઈને ચાલવાનું કરાવવાંબન, ચોરનાં જોખમો સામે
 અરક્ષિત હોય તેને નૈતિક અવલંબન, ઉપદેશ અને નિયમન, અધા-
 મિકને ધર્મ, અને એવું ઘણું ઘણું આપે છે. એ અણુપટતા વલણોને

રોકે છે અને રોકે છે—માત્ર એની નૈતિક શક્તિથી અને પ્રતિષ્ઠાથી જ નહિ, પણ બધી કારવાદોને પોતાની અન્વેષણશક્તિનો, અખંડ રત્નેદૃષ્ટિનો, સર્વગામી શોધનપદ્ધતિનો અને યત્ન આદર પ્રકટાવે એવી ન્યાયવ્યવસ્થાનો ગૌરવલાભ આપીને પ્રભાદ-પ્રવચ્ચતાને ખાળે છે અને ટાળે છે. સમાજવાદની ગતિ આટલું સાધવાના મનોરથ સુધી કદી પહોંચી નથી

સંયુક્ત કુટુંબસંસ્થાના દ્વપક્ષો અમુક બાબતોમાં એના લાભના સ્વાભાવિક અકુરો છે. એકબીજાની વાતમાં માથું મારવાની પ્રકૃતિ; પુરાણી માન્ય બતલી જોડીથી અન્ય માર્ગે પ્રગતિ પાવ કે રતતત્ત્વ મેળવાય તે સર્વનો અસદિષ્ટ દ્વેષમય નિરોધ; માનસિક બધાઓની અને કાઈ વાર શારીરિક બધાઓની પણ ઉપેક્ષા; વિધવાની પુનર્લગ્ન કરીને કુટુંબ અદાર જવાની વૃત્તિનું, એને ઉપભોગની લપંકર અતિ-લાલસા મારીને, નિયંત્રણ; બધી પુરોઓના પ્રથમ જન્મને અનિવાર્ય જરૂર ગણીને પતાવવાની ચિન્તા તથા પુત્રના લગ્નની વશરદ્ધિ ખાતર આવશ્યકતા; આ અને આવી બીજી કેટલીક બાબતો મિત્ર લાભ અને મિત્ર અનિષ્ટો છે—સારું નરસું જે માને તે આર્થલોક ભારતમાં આવ્યા એ સમયથી આજ સુધી આ તરફે સમાજને અને રાષ્ટ્રને પણ અબેધ રક્ષણ અને અદ્યપ્ય જીવનશક્તિ અર્પેલ છે. પણ હવે આખલા ઉપર રાજ્ય કરતી પ્રદેશમક્ત પ્રજાઓમાં વિકસેલા આક્રમક પારબળો આપણી આ વ્યવસ્થા ને ખૂબ બીસથી કચડી રહ્યા છે.

ભારતના સમાજની પ્રણાલી છે : ‘અમે અન્ય ઉપર આક્રમણ કદી ન કરીએ, અન્યને અમારા ઉપર આક્રમણ ન કરવા દઈએ.’ આ પ્રણાલીમાં એવું સામાજિક બળ છે જે પ્રગતિને અને પશ્ચાદ્ગતિને ઉશ્ચેતે આક્રમણરૂપ ગણીને પરાસ્ત કરે. પણ હવે પ્રણાલિકા માર્ગ મૂકતી જણાય છે; શક્તિ પાછી પડે છે; અને પ્રાદેશિક તંત્રની ઉત્સાહક પ્રજાના ઉર્માકની સખન ગરમીમાં આપણું દિમ-ધન કુટુંબતંત્ર પીગળીને વિલીન થતું જાય છે. આ સંઘર્ષ જખ્ખર અને મુશ્કેલ છે અને રહેશે. સંક્રાંતિકાળ + + + સચ્ચરહિત છતાં સાચા સંગ્રામ જેવો છે; આ સંગ્રામ આધ્યાત્મિક છે; એનાં પરિણામ આધ્યાત્મિક અને લૌકિક છે. આ વિજાળ સંગ્રામભૂમિમાં કાપ અને

પ્રતિકાર્ય લાખી ફાળે ધૂમે છે અને ઉલ્લસ સૈન્યમાં બેદર્શિતી પદ્ધતિમાં અને વિરોધ ઉપજાવે છે. મારો વિચાર ધૈર્ય સેવવાનો અને સમગ્રપણે અવલોકવાનો છે, તથા સમગ્ર દષ્ટિએ, સમગ્ર સમાજ માટે, અંતે શુ ઉત્તમ છે એ જોવાનો છે આ અભ્યાસ મારું લક્ષ્ય છે. યુદ્ધતત્ત્વ-કુદ્ધ બંતત્રીય-ભારત, પ્રાદેશિક તત્ત્વના સ્તરોને આજવાને ઊપસી ઊઠી રહ્યું છે. અને યુદ્ધવાદી સમાજવાદનું ડાયનેમાઈટ ગુપ્ત જ્વાળામુખી જેવું, યુરોપની દુનિયાને પ્રચંડ ભૂક પોથી અને આધાતોથી કંપાવવાને તથા ઉઠાવી દેવાને જીયું આવી રહ્યું છે; અને શાહ જુએ છે માત્ર અવિદિત નિર્મિત ધડીની, અને એ ધડી આવશે એટલે એ પોતાના કાર્યના પૂર્ણ મિદિ પ્રાપ્ત કરશે અને એમ ધશે તો એ માનવજાતિના ભૂસ્તર-શાસ્ત્રમાં મહાન ઉત્પાત ઉપજાવીને યુરોપને ખૂમ ખૂમ પાછું દડસેલશે અને પુરાણા યુદ્ધતત્ત્વમાં ધકકેલશે. આ પરિસ્થિતિમાં ડાહ્યા સમજુ હિંદુએ થબુ જોઈએ, શકાઈ જવું જોઈએ, જેવું ને વિચારવું જોઈએ, પોતાનો અને અન્યનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ, અને શોધવું જોઈએ કે પોને જ્યાં છે ત્યાં સારો નથી? જે સ્થાનેથી આજ પાછા ફરવા મથે છે અને ઊગવાનો અન્ય ઉપાય ન રહેતાં અરાજકતાની મતીમાં ઝપલાવે છે એ સ્થાને પોને જવું હિતાવહ છે? અને વિકલ્પોનાં અનિષ્ટો તપાસીએ તો, એમાં કયું સારું છે એ નહિ પણ કયું અનિષ્ટ નથી એ જ પ્રશ્ન રહેતો જણાય છે. અને એ પ્રશ્નનો વિચાર કરીને આપણે, અવિરત અત્રાત અભિલાષાઓની ઉત્તેજનાથી ધકકેલાઈ ને નહિ, પણ નિવૃત્તિમય સ્વતોષની તથા નીરાંતના શ્વાસની એક ધડીની શોધમાં આગળ વધી શકીએ. આપણે આપણા પડોશીને દહી શકીએ કે, ‘અરે, અમને અમારું કામ કરવા દો, અમને મળો તો માત્ર શાંત વાર્તાલાપ માટે, અવેરની શાંતિ માટે અને ફલપ્રાપ્તિ માટે મળો, વિશેષ નહિ.’

ગોવર્ધનરામ મનન-નોંધ

પુસ્તક ૪ ૧૮૯૪-૧૮૯૬

૧૮મી એપ્રિલ, ૧૮૯૪

મારા હાઈકોર્ટના અનુમતે નોંધવાની મને ઈચ્છા થાય છે. આખા ઈલાકામાં—હું યુરોપિયનોનો જ વાત કરું છું—ન્યાયાધિકારી-વર્ગ યોગ્ય કક્ષાએ વિરલ પ્રસંગે પહોંચે છે, સાધારણ રીતે એ કક્ષાની નીચે જ રહે છે.

૧૯ મી એપ્રિલ, ૧૮૯૪

હાઈકોર્ટનો સમગ્ર અધિકારી વર્ગ કાર્યતંત્રનું એવું વિશાળ દ્રશ્ય રજૂ કરે છે જેમાં સારા ઉદ્દેશોને અને ઉત્તમ પ્રયત્નોને જિનગતી, બૌદ્ધિક કક્ષાની પેઢીનો પ્રવેશ નિષ્ફળ બનાવે છે; અને એ પેઢીની નિમ્નતા ખાસ પરખાય છે, કારણ કે મઈ પેઢીની ઉજ્જવલતર શુદ્ધિ આપણે જોઈએ છે. માનવીય ન્યાયની પૂર્ણતામાં શ્રદ્ધા રાખે તે મૂર્ખ હશે.

વિશેષ એ જોઈ શકાય છે કે કાયદા અને ન્યાયનાં નામ નીચે અને ખ્યાલ નીચે માનવતા ભાગ્યને વિષાતાએ કેવા જોખમ-ભર્યા વિપ્રિવિલાસને વશવર્ત્ત બનાવ્યું છે, અને એ બંનેનામ અને ખ્યાલ-વસ્તુ : કેરાં પોક્કળ અને તત્ત્વહીન છે. આમ છતાં માનવ ન્યાયના આદર્શનું સ્વપ્ન સેવે છે અને પ્રભુને ન્યાયની મુખમુક્તો અને કક્ષાનો સ્વાર્થ સમજે છે. માનવહૃદયમાં મહેશ્વર વિરાજે છે અને એમાંથી ન્યાયના નામનો અને ખ્યાલનો જન્મ થયો છે એમાં શંકા નથી; પણ એનો અર્થ એવો નથી કે એ એક મહાન ઇશ્વરની રીત વ્યવહારઅપેક્ષ, સમવડિયા ન્યાયની છે કારણ એ મહાન ઇશ્વરનું સ્વપ્નતત્ત્વ જ મારાતારાના ખ્યાલ વિનાની શુદ્ધ સંસ્કૃતિ એકનામાં રહ્યું છે. દિવ્ય-દેવી-ન્યાયના અસ્તિત્વમાં શ્રદ્ધા રાખે તે મૂર્ખ છે. ન્યાય એટલે, મૂર્ખોને અને ધૂતોને

માહોમાંહે સરતા અટકાવવા માટે શોધી કાઢેલી અત્યંત અપૂર્ણ માનવ-કલા. આર્થ વધારે એમાં કંઈ નથી, જોકે ન્યાયના આદર્શને આંચ ન આવવા દેવી ધટે.

૨૦મી મે, ૧૮૯૪-

x

x

+

રજાઓને આરભ મારા કુટુંબ પર પડેલી મોટી આપત્તિથી થયો એ આપત્તિ તે મારી જાહેન જિવારી સમર્થનું મૃત્યુ, ૨૨ મી એપ્રિલે.

x

x

+

૩ જુન, ૧૮૯૪

જાહેનનું મૃત્યુ, જાગરી આપત્તિઓમાં થયેલો આ નવો ઉમેરો, નવા વિચારો જગાડે છે માતાનું દુઃખ દિલાસો આપ્યે ધટે તેણું નથી. પણ વ્યવહારની બાબતોમાં એનું માનસ સખત છે. પિતા કહે છે, 'મને મારા પ્રભુ આશ્વાસન અને શાંતિ આપે છે. હું આ ધટનાને રિસારે પાઘી શકુ છું : છોકરી ગર્ભ તેમ મારે જવાતું છે. નિર્મિત ધડીની શદ્દ જોઈ છું કાંઈ એ વિશે વાત કરે, અને જેનો ઉપાય નથી એવાં સ્મરણો જગાડે, એ મને ગમતું નથી.' એ ભગવાન ! આ વૃદ્ધને ખરેખર એમની ધર્મભાવના મદદમાં આવે છે : શોક, ક્ષોભ, સ્મરણો એ બધું ક્યારનું એનું ગમું છે ! મારી પત્ની દિવસો સુધી રડવા કરી; સમયે અને સારી તંદુરસ્તીએ એનું દુઃખ પણ ઢળવું થયું છે. મારે તો, મારું, હૃદયની શાનમય કદિનતાનું, અવલબન આરંભથી જ વ્યક્ત થયું છે. હામ ! હું હવે નયો રલો હેતાળ ભાઈ -સ્નેહભર્યો અને શોકમગ્ન; હું બદલી ગયો છું, મારું કર્તવ્યકાંક્ષું મસ્તિષક દુઃખ અનુભવતું નથી, અને માત્ર એક વિચાર રૂપે જીવે છે. જે મૃત્યુ પામી છે-મારા તત્ત્વજ્ઞાનની ભાષામાં 'અલક્ષ્ય શક્તિમાં વિલીન થઈ છે'-એના પ્રત્યે જાણે મારે કાંઈ જ કર્તવ્ય ન હોય એમ હું જીતું છું. પણ જાણે કે મારા અંતઃકરણમાંથી, પુરુષસ્વરે, આમ કહેતા ચીસ મને સંભળાય છે : 'તુ, સ્વાર્થમય પ્રાણો, તત્ત્વજ્ઞાનને નામે અને વિચારે પોતાને હેતરી રલો છે. વસ્તુતઃ તારી જ સ્વાર્થજનિત સ્નેહશૂન્યતા તને રહતો રોકે છે. એક બીજી વ્યક્તિ છે-સોઢીની સગાઈએ દૂર પણ સ્વાભાવિક સંગઘે નિકટનર-જેને તું પત્ની કહે છે, એને તું

તારી બહેનથી 'વધારે' ચાહે છે. જ્યારે એ તારી પત્ની મરી જશે ત્યારે તું રહ્યા વિના નહિ રહે, તત્ત્વજ્ઞાનના નામનો આશ્રય નહિ લે. ખરી વાત એ છે કે, તારા હિનોમાં તારી સ્વાર્થદષ્ટિ છે તેને લીધે તું પત્નીને ચાહે છે અને બહેનને નથી ચાહતો. 'આ નિપુર વાણીને મારા મસ્તિષ્કમાં આસનસ્થિર થયેલું તત્ત્વજ્ઞાન કંપારી અનુભવીને હિતર આપે છે, 'હું દોષમાં ગણાઉં છું, અને હૃદય ! તે મારી બરોબર કસોટી બાદરી છે. તારું નિવેદન સખળ છે, મને કપાવે છે.' અને શેક્સ્પીયર જાણે કે કાનમાં કહે છે : હજારો ભાર્ષત્યોના પ્રેમનો સરવાળો એક હૃદયેટના પ્રેમ જેટલો ન થાય. અને મારી બહેનના માયાળુ અને રોદાળ પતિતું ભારે દુઃખ હું જોઉં છું-એ અતિ-અતિ-હાન શોક જોઉં છું અને મને સમજાય છે કે તારી વાત ખરી હશે. પણ-પણ-મારા બળતું મને જ્ઞાન જીપજે છે-મારા બળના અનેક દીર્ઘ પ્રયોજોતું, મારી દૃઢ પ્રતીતિઓતું મને જ્ઞાન જીપજે છે-અને હું કહું છું, મારા પુત્રને અઝમદા (Medals) નીકળ્યા ત્યારે કહું છું તેમ કહું છું, 'જો મારી પત્નીતું મૃત્યુ થાય તો પણ એ મહેમતાની ઈચ્છા હું તો એમાં પણ એ જ કર્તવ્યનિષ્ઠા રાખું.' સંભવાસ લવના આ સંધર્પમાં હું નથી હસતો, નથી રડતો, માત્ર સવેદનાહીન જનીને કસોટીના અંતની રાહ જોયા કરું છું-કસોટી દૂંકી હો કે લાંબી.

૬ ફી જુન, ૧૮૯૪.

x

x

. x

'મારે નિવૃત્તિ લેવાનો સમય નજીક આવે છે. નિવૃત્તિ આવશ્યક છે; એ કર્તવ્ય છે, અભિલાષા છે, નિર્વૃત્તિ છે. એનો ઉદ્દેશ શો ? દેશની કંઈ સેવા કરવાનો એથી સમય મળે તો તો બરાબર એ સમય ન મળે તો એ મને પ્રશ્નની અને મારા આત્માની સેવા કરવાની અનુકૂળતા આપશે જે માટે મારે ધનસંપન્ન હોવાની જરૂર નથી. મૃત્યુ સુધી કમાવું, અને માણસ નહિ દુઃખ, એ નકામું છે. પૈસો નહિ મળ્યો હોય, તો હું ધનહીન સ્થિતિમાં પણ નિવૃત્ત તો થઈ શકું, જેથી મારી તખ્તિતને, માન સ્થિતિને, મારી કૌતિને લાલચાય અને મને નીરાંતનો સમય રહે. કુટુંબની ઉપાધિઓ ટળી ન શકાય, પણ કમાણીની જંગળ ટાળી શકાય. અને ધન એણું હશે તો કુટુંબ પ્રત્યેની મારી ફરજ

પણુ ઓછી થશે. તો, હું મારી જરૂરિયાતો ધટાડું તેમ તેઓ પોતાની જરૂરિયાતો ધટાડે. આખી જિંદગી એમના મોજશોખ માટે અને ખોટા વહેમો પોષવા માટે ચાકરી કરવાને હું અંધાયેતો નથી. મારી ફરજ તેમની અનિવાર્ય આવશ્યકતાઓ પૂરતી છે. રમણીક અને જયંતી પ્રત્યે અલખત મારી વિશેષ ફરજ છે. વારુ ત્યારે, વિશેષ વિચાર સમય આપ્યે કરીશ.

૨૧ મી જૂન, ૧૮૯૪.

મસ્તિષ્ક ક્ષ એવું છે કે એને ખુલ્લું કરીએ તો કૌટુંબિક વાતોના, ગૃહનંત્રની મુશ્કેલીઓના, નોકરોના મામલાના, અને અંગત માનસિક તથા શારીરિક વ્યાધિઓના મલિનરંગી રક્તઘટ્ટો પ્રકટ થાય—જે દૃશ્ય ઉલ્લાસકર નથી પણ વ્યથાજનક છે. મસ્તિષ્ક સ્વર્ગ પ્રકૃતિનો વિમલરંગી આનંદ લયો છે અને, દેશમકિરમય સાંસારિક ચિંતાઓથી સ્વર્ગીય દૃશ્યોની રંગહીન અનંતતા સુધીનું ઉકુપન કરતા મધુર અને ઉદાત્ત વિચારોની હિર્નગતિ ભરી છે. ક્ષ ના આલેખનથી આ પુસ્તકને કલુષિત કરવાથી મારે સન્નર વિરમવું જોઈએ, મારા વિચારમાં અને વાતચીતમાં પણ ક્ષ ના વિસ્તારમાં સમયનો દુર્વ્યય થતો રોકવો જોઈએ અને એની અસરથી મારી પોતાની મનોવિકૃતિ થતી અકાવવી જોઈએ મારા એકાંતના સમયમાં, આ પુસ્તકમાં, અને જીવનગત વાતોમાં અને વ્યવહારમાં. સ્વ ની જ અનન્ય સત્તા હોવી જોઈએ.

+ + +

૨૪ મી જુલાઈ, ૧૮૯૪

નવીન—પુનર્જન્મ પામેલા—દિ દુર્લભ પ્રભાવે કર્મ સારાં માર્યા ફોજો આપે છે, અને આ ફોજોએ એક વાર સર્વ ધર્મો હોય તો ય ન તેને રોકી શકતું નથી, યાન નો જૂમિને નવાં બીજો ન જોગે એવી વંધ્ય બનાવે છે.

આ દષ્ટિએ, એક સામટા દુઃખોથી ભરેલું જીવન એટલે આ કર્મનો એક સામટો ફાળ. યાની જાને તો દુઃખો, અનેક લાંબા જન્મોમાં વિલંબે આવે તેને બદલે, એક ટૂંકી આપત્તિપૂર્ણ જિંદગીમાં ગુણથી અને સંખ્યાથી પ્રમલનર બનીને ઊપરાઉપરી એક સામટા આવે તે વધારી લેવું જોઈએ. આ જન્મો એણે નૈઋત્ય સાધ્યું હોય, અને

સ્તબ્ધ-મનની કમોની શિક્ષા એને અપાર ચિરંતન ચાળુક ફટકાને બદલે દેહાતદંડ રૂપે મળી જાય, એ સારું છે.

આ જ સુકિતવાદ સામટા સુખથી ભરેલી જિંદગીને પણ લાચું પડે, પણ આપું સુખી જીવન દુઃખી જીવન કરતાં વધારે બપોરઉં મનાય છે, કારણ કે—અપવાદો બાદ કરતાં—સુખ આપણને અચાનક મોહનિદ્રામાં નાખે છે, જ્યારે દુઃખ આપણને એવી નિદ્રામાંથી જગાડે છે. અર્થાત્ દુઃખો પસંદ કરવા જે.એ. છે.

મારા પોતાના તત્ત્વદર્શન પ્રમાણે પણ પરિણામ એ જ આવે છે, માત્ર કેટલીક મહત્ત્વની લિખતાઓ છે.

જીવનની ચક્રિતઓને આપણા વાતાવરણની પરિસ્થિતિઓમાં—આજુબાજુના સંયોગોમાં—લક્ષ્યસિદ્ધિના સાધન તરીકે ખપાવી દેવાની હોય છે; એ ક્ષય અથવા ઉત્સર્ગ એટલે, લૌકિક લાપમાં, આત્મ-ભોગ. દુઃખ એટલે આપણા આવશ્યક અને સર્જન-જનન-આત્મીય તત્ત્વોનું પ્રત્યક્ષ કે સીધું બલિદાન; અને સદ્ભાગ્ય એટલે એ વિકાસક્રમ, જેમાં જ્ઞાનીજનની જ્ઞાનદષ્ટિને પ્રવલ્નસાધિત આગંતુક તત્ત્વોનો સંપૂર્ણ ભોગ આપવાનો પ્રસંગ પરખાય. એ સદ્ભાગ્ય દ્વારા કરાતો ત્યાગ અથવા ઉત્સર્ગ દુઃખ કરતાં વિશેષ પરિણામ-સાધક બને છે, પણ જીવનમાં એનો પ્રસંગ વિરલતર હોય છે તથા દુઃખ કરતાં ઓછો નિશ્ચિન અને વિશેષ આકર્ષક હોય છે. અચાનીના દોષોમાં વેદના કહન કરવા સાથે અભાનપૂર્વક-અગત્યના—દુઃખજન્ય ઉત્સર્ગનો પ્રસંગ રહ્યો છે, જ્યારે ‘જ્ઞાન’ને પ્રમાણે જ્ઞાનજન આવા ઉત્સર્ગને વધાવી લેવા જેવી ઈશ્વરકૃપા માને છે, એને આનંદાનુભવ જેવો માને છે અને એના દુઃખમાં પણ સુખ માનીને એનો ઉપયોગ કરે છે. અચાનીનો સુખદ્વારા થતો ઉત્સર્ગ અગત લાગણીઓની તૃપ્તિ અર્થે હોય છે. પણ જ્ઞાનીના ઉત્સર્ગમાં દેવદીધી સંપત્તિનું અહંરૂપ કેન્દ્રમાંથી એની આસપાસનાં, સમીપનાં અને દૂરનાં, વર્તુલોમાં મુક્ત સામ્યસાધક સંવિભાજન કરવાની દષ્ટિ હોય છે, અને એ સંવિભાજનમાં મહેચ્છાના ઉદ્દેશોનું અને નિયમોનું અનુવર્તન હોય છે. આ છે ઉત્સર્ગસિદ્ધિ.

હિંદુધર્મ અનુસાર ભૂમિને વધ્ય કરવાની રીતે કંઈનો વિરામ અને ત્યાગ કરવો એમાં સહજ સ્વાભાવિક વિકાસક્રમનો સદસા નિરોધ.

ન્યાય છે, નવાં બીજાંનો નાશ થાય છે. સામે પક્ષે ઉત્સર્ગસિદ્ધિમાં વિવશમાન શક્તિઓનું અને લાગ્યોદ્યોનું જે દેન્દ્રોને એની જરૂર નથી એ દેન્દ્રોમાંથી જેમને એનો ખર્ચ છે એવાં દેન્દ્રો પ્રતિ સક્રમણ છે. ઉત્સર્ગસિદ્ધિનું તરવ ગર્ભકાલે ખલાસ થયેલી ધડિયાળની કમાનને નવા ઊગતા આજના દિનના કાર્ય માટે ચાવી આપીને નવેસર તૈયાર કરવા જેવું છે. લક્ષ્ય શક્તિના આ તંત્રસચાલનમાં એક અહમ્-દેન્દ્રનો મોક્ષ ખપી ગયેલી ગર્ભકાલના, નવોદિત અવના રંગોમાં, સક્રાંતિક્રમ જેવો છે; કાળના અને દિશાના તંત્રમાં ગતદિન જે અર્થે 'અતીત' છે એ જ અર્થે લક્ષ્યશક્તિના તંત્રમાં મુક્ત અહમ્ 'અતીત' છે. જેમ ધડિયાળનું વ્યક્તિત્વ અલુપ્ત રહે છે તેમ મહાશક્તિ સર્વ તરવોનું વ્યક્તિત્વ અવિચ્છિન્ન રાખે છે—સર્વે વેનું તે જ. જે ધડીઓ સદાને માટે અતીત થઈ તેના જેવું છે સદાને માટે ત્યાગપૂર્વક ક્ષીણ થયેલું, ઉત્સર્ગસિદ્ધ, અહમ્-દેન્દ્ર.

૨૮મી જુલાઈ, ૧૮૯૪.

મારા માટે જૂનાગઢમાં દ્વાર ખૂલ્યું છે. દિશાનસાહ મહેતાની મુદત હિસેબરમાં પૂરી થશે. ઉચ્ચતર કાર્ય કરવા માટે કાયમના માણસની એ લોડાને જરૂર છે. + + હું એ વાત મહેમંદાને આશ્રયે રહેવા દર્શા. સદિગ્ધ સાહસ રહેમંદાએ આચરવાનું પાપ હું નહિ કરું. મારા માગ્યા વિના, મહેમંદાની યોજનાથી નોકરીની દરખાસ્ત મને પહેલે તો ત્યારે મારે ના ન પાડવી એ મને યોગ્ય લાગે છે, પણ ત્યાં સુધી તો મુજબમાં મારી આર્થિક મુંઝવણ, મારા હક્ક, અને મારા કર્તવ્ય માલવા કરું એ બહેતર છે.

૩૧મી જુલાઈ, ૧૮૯૪.

+

+

+

જૂનાગઢમાં ત્રણ વર્ષો દરમ્યાન ચોખ્ખી, પૂરતી બચત થાય એવી નિવૃત્તિ આગરુમેર લેવાય એ રજા લાલ છે—જ્યાં જોખમો અને નોકરીની અગવડ છતાં એટલી સખત મજૂરી સાથેની કેદ, પરિણામ ખાતર ભોગવવી જોઈ નહિ.

પણ ન્યાય આપવાનું કામ-માનવ જંધુઓનો ન્યાય તોળવા એસવું, ન્યાયાસને બેસીને ફાંસી દેનારનું કાર્ય કરવું, અને એ

આસનેથી અન્યાય અને હાનિ કરવાનો સંભવ રહે તે નભાવવો—
આ તો ડેમોક્રિસસની તલવાર જેવો સતત શિર પર લટકતો ભય,
દુન્યવી હિતોના લાભ ખાતર આ પાપરંજે રગાયેલી તલવારના
અસ્તિત્વની ઉપેક્ષા કરવી એવી પડિનમન્યતા અને ધૃષ્ટતા મારા
અંતઃકરણની નથી.

એનો અર્થ એવો નથી કે કર્તવ્યધર્મ જ એવો હોય તો
એ તલવારની નીચે રહેતાં મારે કરી જવું.

+

+

+

૨૭ ઓગસ્ટ ૧૮૯૪.

+

+

+

તો અસ્પર્શનઃ કર્તવ્ય, અને અધિકાંશે સુખસગવડ, જૂનાગઢની
દરખાસ્તને અનુકૂળ છે.

મહેચ્છા સામે આલીને આવી દરખાસ્ત મોકલે, તો મારે
કર્તવ્યની મોદમૂઝોને વશ ન રહેવું, કારણ કે કર્તવ્ય તો ઉભયતઃ
છે જ અને કેવળ સૈદ્ધાંતિક અભિપ્રાયની ખાતર આવી તક જરા
દેવી એ મારું કર્તવ્ય નથી.

પણ સૈદ્ધાંતિક અભિપ્રાય પણ માનનીય-મનનીય છે, કારણ
કે ડેમોક્રિસસની તલવારનો તાત્પર્યાર્થ છે અતઃકરણની સંશય અસ્તતા,
અને એ તલવારની વાસ્તવિકતાનું સ્વપનન ન કરવું, એને સામે
આલીને ન નિમત્રવી, એ જ મારી દરજ છે. માથુસે યુદ્ધ પ્રાર્થવું
નહિ, પણ યુદ્ધ કર્તવ્ય ખનીને આવીને ભિન્નું રહે, તો એણે એનો
સ્વીકાર કરવાની ના ન કહેવી પડે.

+

+

+

+

+

+

જે એ સ્થાન સામેથી આવીને મળે, તો એ મને હું. જેવો
-હું તેવો, મારી આધ્યાત્મિક નૈતિક પ્રામાણિકતા સાથે, એની
પોતાની જરૂરને લીધે અને મારી શરતો સાથે મને સ્વીકારે છે
એમ માનવું. એ શરતો વચ્ચે કલે સમજાવી જોઈએ. એ સ્થાન સામેથી
ન આવે તો હું એને શોધવાને નીકળીશ નહિ,—તો હું વકીલાતની
આધિક તંગીમાં આશુ રહેવાના સંભવને સ્વેચ્છાપૂર્વક અને પૂર્ણ
વિચારપૂર્વક સ્વીકારી લઈશ. વકીલાતના ધંધાની તકલીફ અને

તકસીરો જે હોય તે નોકરીની યાચનાના ભયંકર પરિણામ સંભવોથી કમતી છે.

+

+

+

૪થી ઓગસ્ટ, ૧૯૬૪,

ખીજી એ.મરહની મારી દલીલ પ્રતીતિકર છે અને માન્ય જીવનની એક મોટી સમસ્યાનો નિર્ણય કરનારી છે. કાયમની તંગીની અને કાયમની તકલીફની જિંદગી જીવવામાં માથે સતોપ માનવો, અને એ તંગી અને તકલીફની મન ઉપર અસર ન થવા દેવી + + + ગરીબાઈને આપત્તિ માનનારાઓ શ્રમમાં પડ્યા છે. ગરીબાઈ શક્તિને મર્યાદિત કરે, તો એ શક્તિની મર્યાદિતતા કર્તવ્યને હુંકાવે. તેવાસ્તુ. અમુક ખાસ લાભનો ફૂં અસ્વીકાર કરું, નોકરી ખાતર સ્વાર્થની ઉપાસના ન કરું, અને મારી આર્થિક શક્તિના પ્રમાણથી અધિકાર વ્યય કરું, એથી મારા અહમ્-હેન્દ્રને ગરીબીનું દુઃખ થવું હોય તો એને એ ગરીબી વેડવા દેવી એ મારું કર્તવ્ય છે, અને એ ગરીબીના આશીર્વાદોને માથે શોધી કાઢવા જોઈએ અને ઉપયોગમાં લેવા જોઈએ. જે સમય નિર્મિત થયો હશે તેની, અને નિવૃત્ત થવું કે ન થવું એ બાબતમાં સમય પોતે જે નિર્ણય કરવાનો હોય તેની, માથે રાહ જોવી પડે. આપણાં નમ્ર કર્તવ્યોની ધૂંસરી ખેંચતાં ખેંચતાં, પ્રતિકૂલ વાતાવરણની ઠંડોરતાને આશ્રય કે આવરણ વિના વેદતાં વેદતાં, મૂર્ખોની અને ધૂતોની આ દુનિયામાં એ ધૂંસરીની નંચે રહીને અંકુશની અણી સહેતાં સહેતાં, મહા ઇચ્છાને વશ વર્તવું એમાં કઈ કષ્ટ નથી.

અવત્તનશિરસઃ પ્રયામ શીઘ્રં પથિ ધૃપમા શ્વ વર્ષતાહિતાક્ષાઃ ।
મમ હિ મર્નાસ ગૌરવમિયસ્ય ચિમ્બવતૃણાનિ ન લિપ્સન્તે ડન્તરાત્મા ॥

-એમ, શરૂકોકત ઉદાત્ત ભાવની ભાષાનું અનુકરણ કરીને કહું છું. અથવા, યોગવાસિષ્ઠ કહે છે તેમ, એથી પણ ઉચ્ચતર ભાવના આ છે :

વિગતમાનમદા મુદિતાશયાઃ શરદુપોદશશાંકસમત્વિપઃ ।
પ્રકૃતસંવ્યવહારવિદારિણસ્તિવદ સુષ્ઠં વિહરન્તિ મદાધિયઃ ॥

-પ્રકૃતઃ પ્રકૃતિજન્યઃ સ્વામાવિક્ષો ન વિદ્યતો વિકાર-
જન્યો યોઽસૌ સંવ્યવહારઃ શુદ્ધો વ્યવહારઃ પ્રકૃતિપ્રવાહે

પતિતેષુ વર્મસુ પ્રવૃત્તિપ્રવાહેનામિયુક્તેષુ વર્મસુ દ્વેયોપાદે
યસદસદ્વિવેકશુદ્ધો વ્યવહારસ્તત્ર લોકનીયે લોકે વિદારો
મતિમતાં પ્રશસ્તઃ ॥

૫ મી ઑગસ્ટ, ૧૮૯૪

આ મહાપુરુષો માનથી રહિત બન્યા છે—એટલે માનવ
જેથી મપાઈ જાય છે, અવચિન્ન થાય છે, એ અકલાવથી મુક્ત
થયા છે. અને ઊર્ધ્વ ને અધઃ જે શાશ્વતતા અને અનંતતા છે
તેનું દર્શન અરોધે એવા મદને પણ એઓએ રાખ્યો નથી.
તેઓ જુએ છે, અને નીચનમ, ઉચ્ચતમ, નિકટતમ અને દૂરનમ
પ્રત્યે અભેદભાવથી તથા સમભાવથી તેઓ નિજ આત્માને વિસ્તાર
કરે છે. તેમનો આશય-જેમાં તેઓ શયન કરે છે અને શયનરથ
રહીને જીવનની ક્ષણો ભરીત કરે છે તે-વિશ્વને મોંઝવેનક છે-જે
ઉચ્ચાભિલાષોમાં તેઓ તરે છે, વિહરે છે, તે વિશ્વને દિનકર છે-
જે ઉચ્ચાશયોને, એ વિશ્વને ઉન્નત કરવા અર્થે જ છે એવું જાણીને
વિશ્વ સહર્ષ સંકારે છે એવા આશયોમાં વિહરવા માટે તેઓનો
જન્મ છે તેઓ શરદના ચંદ્ર જેવા છે—અધકારવિસ્તારક મેધથી
મુક્ત, અને શીતલ પ્રભાવે આનંદકર અને શાંતિપ્રદ. ઇક-અર્થાત્
આ લોકમાં—તેઓ સાગરસપાટી પર સરતી નીકા પ્રમાણે સુખમય
સરલ વિહાર કરે છે. એ સાગર એટલે વ્યવહારનું જીવન. બાહ્ય
વિષયનિષ્ઠ સાપેક્ષતા; અને આ દિવ્ય વિશૂતિઓનો વ્યવહાર સંવ્ય-
વહાર છે—પુણ્યમય તથા હેતુમાં અને રીતિમાં ઉદાર વગી એ
વ્યવહાર એવો છે જે તેમને પ્રકૃતિથી અને પ્રકૃતિની પ્રાસંગિક
પરિચિતિથી પ્રાપ્ત થાય છે. આવા પુરુષને પ્રકૃતિના પ્રવાહો નિજ
વક્ષ ઉપર ધારે છે અને એ ત્યાં તરે છે, એની કિતઓનો અને
ગતિઓનો પ્રકારનિર્ણય આ પ્રબલ પ્રવાહોનો ભંગ કરવાની
આવશ્યકતા અનુસાર નિશ્ચિત થાય છે; એનાં કેમો પ્રવાહપિત્ત કેમો
છે—પ્રસંગપ્રાપ્ત અને સ્વાર્થરહિત. અને એ પ્રજાથી, શુદ્ધિથી વિહરે
મહાધી છે. જીવનસંગ્રમમાં એનું પ્રયાણ 'like dumb driven
cattle' (મૂક પરવસ પશુ જેવું) નથી, પણ 'a hero in the
strife' (સંગ્રામમાં શરવીર) જેવું છે. એ જીવનના સંગ્રામપરાક્રમી
વીર છે, અને મહેશ્વર એને જીવનના અંત પર્વત ન આણે ત્યાં

સુધી, એ રાખને કાલ જીવન કર્તવ્યમાંથી બોલાવી ન લે ત્યાં સુધી,
એની વીરયાત્રા ચાલુ રહે છે. આવા માનસો કદી શુદ્ધ થતાં નથી,
આત્મસંયમ તજતાં નથી; પણ આ પ્રવાહના પ્રજલનમ સંક્ષોભોર્મ
અને જંઝાવાતોર્મ એમનો વિહાર શાંતિમય અને સુખમય રહે છે;
એ જીવનયાત્રાને તેઓ અનિશ્ચિત પ્રાર્થ કર્તવ્યભાર માનતા નથી પણ
મહાન શક્તિના અને ઇચ્છાના પ્રયોજનોની જોડે સંવાદ સાધેલો
વિહાર માને છે. અકમ્-કેન્દ્ર કેવળ સાક્ષી છે; પૂર્ણ-આનંદ-સ્વરૂપ
છે. વ્યવહારના પ્રવાત-આધાત એમની આત્મદૃષ્ટિની ગણનામાં શાંતિ
સાગર છે, અને આ શાંતિમય દર્શનની વચ્ચે તેઓ સ્વયં શીતળના
સેવે છે. એમના આ દર્શનની સમક્ષ પ્રવાતો અને સંક્ષોભો ખસી જ
બને છે.

તેઓ ' ઉપોદ્' અર્થાત્ પૂર્ણ ચંદ્ર જેવા છે એ કથનનું
તાત્પર્ય એ છે કે તેમણે સંન્યસ્ત લઈને સંસાર તજ્યો નથી, પણ
પોતાના વ્યક્તિત્વ-પરિમાણનો અને પ્રકાશનો પરિપૂર્ણ ઉચ્છ્રાવ અને
વિકાસ સાધ્યો છે. તેઓનો ઉન્નત ગમનવિહાર પામર સંસારીજનોથી
અને સંસારિક કામનાઓથી ઉચ્ચતર કક્ષાએ છે, નિમ્ન પ્રદેશમાં
બૂઝતા જંઝાનિલોથી અરપૃષ્ઠ છે.

આ સૂક્ષ્મ તાત્પર્યવીગત શ્લોકના કનીના મનમાં પ્રત્યક્ષ કદાચ
નહિ હોય, પણ લવભૂતિનું કથન યથાર્થ છે કે :

કવીનાં પુનરાયાનાં યાચમયોઽનુચાવતિ ।

આના કાવ્યાર્થનું નિદર્શન ' દ્રાવેલર ' કાવ્યમાં પ્રયુક્ત 'કાંઠા'
શબ્દના પૂર્ણ તાત્પર્યનું એના કર્તા ગોદારિમયનું પોતાનું અચાનક

૧૦મી એપ્રિલ ૧૮૯૪

મારું જીવન સફળ બન્યું છે કે નિષ્ફળ ? + +

વીસ વર્ષની વયે હું બી. એ. થયેલો તંદુરસ્તી બોઈ બેઠેલો,
ધનિક પિતાનો નિર્ધન બનેલો, કરજમાં હૂંબેલો પુત્ર હતો. + +
ત્રેવીસ વર્ષની વયે મને રાજ્યનો ઠીક પમાર મળતો જે કુટુંબના
કરકસરિયા નિર્વોહના અર્થમાં અને કરજ પાછું વાળવામાં વહેંચાઈ
જતો. + + +

અઠાવીસ વર્ષની વયે હું એલ. એલ. બી. થયો હતો, પાઈની
મિલકત વિના મુંબઈની અયોજ નિંદગીમાં જંપલાવી ચૂક્યો હતો.

++ વકીલના ધોધમાં મદદ આપનાર કોઈ નહોતું, જા સફળ
‘ચવાના સ્વપ્ના સેવતા હતા. ++ +

અને આજે આઠત્રીસ વર્ષ પૂરા થયે, બાબત પ્રતિષ્ઠાએ હું
સફળ વફીલ છું. પણ મારા અંતઃકરણને એમાં શંકા છે. નોકરીની
આસા-શન્ય. સાહિત્યકાર તરીકે કીર્તિ-ખાલી ધૂમશિખા-કોઈ પણ
સમોવશિયા કરતા ધણી વધારે. ++ જોઈતી ‘કમાણી તેટલું મારું
‘ખર્ચ’ છે-જે અપર્યાપ્ત છે. ભાગ્યેયે મચન એટલી તો છે કે મુંબઈની
બસાર કોઈ ગામમાં જીવનનિર્વાહ ચાલે ++ મનોવિકાસ અને
વિદ્યા પ્રાપ્તિમાં भारी પ્રગતિ સંતોષકારક છે.

આ સફળતા ગણાય કે નિષ્ફળતા એ તપાસવા માટે ++
મારે એની સરખામણી બીજાઓની, કહો કે કાકાની, એમણે भारी
વયે મેળવેલી સફળતા સાથે કરવી જોઈએ.

કાકા કિશોર વયે નિર્ધન હતા. દેસાઈ કુટુંબ જોડે સોખત-
સંબંધ એ એમનું સહભાગ્ય. ++ ત્રેવીસમે વર્ષે મારા પિતાની
મદદથી મુંબઈ આબ્યા, એ ભાગ્યોદય નં. ૨. પ્રેમચંદ રામચંદ વગેરેને
પરિચય અને અમારી પેઢીમાં ભાગીદારી એ ભાગ્યોદય નં. ૩.
ગોકુલજી ઝાલાનો સંબંધ બધાયો. જૂનાગઢની નોકરીમાં રૂ. ૫૦ થી
૭૦૦ સુધી વધ્યા; મણિલાલ દ્વારા કચ્છનો અને રાવસાહેબ દ્વારા
ઈર વગેરેનો સંબંધ થયો—ભાગ્યોદય નં. ૪, ૫ અને ૬. મુંબઈમાં
નોકરી હોઈને વાંચવાનો અવકાશ મળ્યો ++ — ભાગ્યોદય નં. ૭
આ સર્વ ભાગ્યોદયમાં સહભાગ્યનું અને ખાલી ચતુરાઈનું મિશ્રણ
હતું. ++ પ્રયેક પ્રસંગે ભાગ્યની ભરતીને એમણે વેળાસર પારખી
છે, ગૌરવ અને નૈતિક પ્રતિષ્ઠાથી આકર્ષી છે, અને એના પ્રવાહ
-જોડે એ વળ્યા છે. ++ અને એમના ઉદયને સિદ્ધાંતનું કે સિદ્ધાંત-
વિચારણાના અવસરનું વિધન નહયું નથી-જેવું મને નહયું છે. ++
ભાગ્ય અને શક્તિ બનેએ સંપીને શકાનો સંસારમાં ઉદય સાધ્યો
છે, એમને શ્રીમંત ક્યો છે. આ બાબતમાં દુનિયાના સામાન્ય મુશ્કેલ
-માર્ગથી એમણે પોતાની દિશા કે કેડી- જાણી નથી. હું સતત
અનસ્વી રીતે દુનિયાનો માર્ગ છોડીને અનેરી પગથીઓમાં
ચસ્યો છું.

૧૨મી ઓગસ્ટ, ૧૯૬૪.

કાકા હાલ એ લાખના ધણી છે-પચાવનમે વર્ષે, ઓગસ્ટ-
આગાસમે વર્ષે એ + + હું આજે મારા ઓગસ્ટયાળીસમા વર્ષમાં
હું તેના પ્રભાણમાં ગરીબ હતો. ત્યારે એમની જીવનપદ્ધતિ, વિદ્યા
એ ઉમરે મારી છે તેથી ઓછી હતી એમનો અબુદુદ્દય ત્યારપછી
થયો; અને હું જેવો છું તેવો પચાવનના વર્ષ સુધી કામ કરું તે
જીવનની અનાવસ્યક વસ્તુઓ મેળવવામાં હું એમનાથી બહુ પછાત
ન રહું, જે કે એટલેા શ્રીમત ન થઈ શકું. પણ તકાવત એ છે કે
હાર અને વિત્ત ખાતર એટલેા ઢસરડો કરવાની મારી ઈચ્છા નથી
એ નહીં છે. કાર્ય કરવાનાં વર્ષોની મારી મર્યાદા મારા મનમાં નિશ્ચિન
છે, અને, શક્ય હશે તો, એમાંથી હું લેશ પણ ચલિન ધન
ઈછતો નથી.

+ + +

મારો વિનાશ કરવાને ડરાવી રહેલી મોટી કૌટુંબિક અને
આર્થિક અગ્નિજ્વાળાઓ હવે ક્ષીણબલ, શાંત થઈ છે અને શેષ
રહ્યા છે માત્ર જિના અમારા. એ અમારા દગડે એટલા જિના છે,
છતાં એ લાલ છે આટલી પણ શાંતિ-શીતળના મેળવવાને મેં જે
મહાન ભોગ આપ્યો એ લેખે લાગ્યો છે.

+ + +

કાકા તો કૌટુંબિક અને આરોગ્યવિષયક આશંકાને લાગ્યને,
દેવને આધાર રહેવા દે છે, જ્યારે હું એ વિશે ચિંતા કર્યા કરું છું.
એમને એમની રીતથી આનંદ છે. પ્રયત્ન છતાં વજ્રસેદી મારી તથિયત
જોઈને એઓ હસે છે, અને મારી ચિંતાઓની વિરુદ્ધમાં-જે ધનુ
હોય તે યાય એવી-પોતાની બેન્કકારીની સરસાર્થ કરે છે + +
એમને ચિંતા છે માત્ર વેદાંતની, રામાયણની, પૈસા બામતની અને
રાજ્યકાર્યની, આને એઓ જીવનની મહત્ત્વની બાજવો ગણે છે + +
આટલી ઉમરે હું મારી નીતિરીતિ બદલી ન શકું. + + મારી
અંગત વાતમાં મારે પોતે બદલાવ સંકેત છે, અને મેં એવો પ્રયત્ન
કર્યો પણ છે. પણ કુટુંબનાં માણસોની રીતો બદલાવરી અશક્ય છે
કાકા આવી પરિસ્થિતિથી મુગ્ધ છે, હું નથી. મારે મારી આ
પરિસ્થિતિને કર્તવ્યરૂપ ગણવી પડે છે. તથાસ્તુ પરિણામ જે આવે-
તે, પણ મારી કર્તવ્યજીવિએ મારી એ ચિંતાઓને અને મારી

વિવેકાવૃત્તિને છે તેવી જાળવવી પડશે. અને મારી જે રીતો છે તે સફળ નહિ થાય તો મારી અને કાકાની સ્થિતિમાં જે બેઠું છે તે પણ ટકશે. એ સફળતા જગન્નિવૃત્તાના હાથમાં છે—માણસના હાથમાં નથી.

૨૪ મી એપ્રિલ, ૧૮૯૪.

આજ વિષયજૂત * જગત ઇન્દ્રિયોરૂપી કાચ દ્વારા મસ્તિષ્કરૂપી કેમેરામાં પ્રવેશીને 'વિષયો' * ઉપર તત્ત્વોરૂપે અંકાય છે અને સ્મૃતિથી જાળવાય છે. આ પ્રમાણે પ્રત્યેક મસ્તિષ્ક ઉપર વિશાળ ચિત્ર દેખાય છે અને તત્ત્વોરૂપે કાચમાં બને છે. કદપના આ ચિત્રને વિસ્તારે છે, કુશળતાથી ગોઠવે છે અને નવો ઘાટ આપે છે. ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાને, સ્મૃતિએ અને કદપનાએ રચેલાં મનોગત ચિત્રો આપણા 'વિષયો' જ્યેનન્ય-તત્ત્વના અસનધર્મી અને નિરસનધર્મી—ચૂસનારા અને બકાર કાઢનારા—અણુકોશો જોડે સંવનનશીલા કરે છે અને સંયોગ કરે છે. આપણે જે સુખદ ભાવો કે ઊર્મિઓ અનુભવોએ છીએ તે આ સંવનનશીલાનું અને જાંબોગોનું ફળન—સદૃશીભવન—છે. મોહમુગ્ધ અનેલા આ અણુકોશો (ક્ર)એ ચિત્રને આત્મસાત્ કરે છે અને આલિંગે છે અને (જ) પ્રતિક્રિયારૂપે પેતાની જીવનતત્ત્વમૂળ શક્તિઓનો અને સત્ત્વનો વિષયજૂત જગતના ચિત્રના ગર્ભકાચમાં નિકાસ કરે છે અને એ રીતે એ ચિત્રોને વિશેષ વિકાસ માટે સમર્થ બનાવે છે. કાર્ષ્ક વાર આ અણુકોશો પોતામાં પ્રવેશોનાં ગર્ભજીવિ આમંત્રક તત્ત્વોને ધકેલી કંઠીને વિદ્યમુક્ત (મલમુક્ત) બને છે;—આ અણુગમનાં તત્ત્વોનો પ્રવેશ કાં તો આકર્ષિક હોય છે, અથવા પરિસ્થિતિજન્ય હોય છે, અથવા ક્ષત્રવજ્યાપાર દરમ્યાન થયો હોય છે; અને અણુકોશો એને ધકેલીને વિષયજન્યમાં પાછા કાઢે છે. આ વિદ્યમુક્તિ પણ નિજનિજ વિશિષ્ટ ભાવ કે ઊર્મિથી સંસકૃત હોય છે. બંધા ભાવો, બધી ઊર્મિઓ, કાં તો મોહમુગ્ધના સાથે અથવા અંતરાયમુક્તિ સાથે સંબંધ ધારે છે. આ ભાવનુમૂલિ કાં તો મોહપ્રભાવના, અથવા ગર્ભજીવિના, આરંભકમે ઊપજે છે, અથવા સદૃશીભવનના કે નિકાસના સમયે ઊપજે છે, અથવા પાછળથી થતી અથર તરીકે ઊપજે છે.

* વિષય એટલે (object) પ્રમેય જગત;

વિષયી એટલે subject, પ્રમાણ.

બુદ્ધિ ચતુર શુદ્ધિથી છે. આ ચિત્રોનો-અર્થક ચિત્રનો-એ શુદ્ધિથી માનવની જરૂરિયાત અનુસાર નિકાલ કરે છે કે કમ આપે છે. એ શુદ્ધિશુદ્ધિથી ભિન્નિઓનું નિયમન પણ એ જ મારણે કરે છે. અને એમાં, ચિત્રગત પદાર્થોના પરિણામ-પ્રમાણને પારખવામાં, તથા પોતાની નિરીક્ષણશક્તિને દેખાવ ત્યાં સુધી, એ ચિત્રોનો વિશેષ વિકાસ કર્યે માર્ગે થવાનો છે એ અણી લેવામાં, બુદ્ધિ પોતાની અવલોકનશક્તિને ઉપયોગ કરે છે. બાહ્ય વિષયોનાં અને આંતર સંસ્કારનાં આ ચિત્રોનો આપણા માનસિક તથા સંવેદનનંતુના અણુકોશો જોડે સમન્વય થતાં તેમાંથી કલાનો વિશાળ, વૈવિધ્યમયો, વિચિત્રપદ આપણા જીવનમંદિરની બોલ ઉપર, બીંતો ઉપર અને છત ઉપર અંકાય છે. આપણે દેખોતી રીતે અર્થહીન જણાતા મૂક અભિનયોમાં અને વિચિત્ર નૃત્યોમાં આપણી નિર્મળતાને લીધે આકર્ષીત એ છીએ, અને આ જીવનમંદિરમાં વસીએ ત્યાં સુધી, એનાથી છૂટી શકતા નથી. હા, જે આપણને અર્થહીન લાગે છે તે મહેન્દ્રાની યોજનામાં અર્થપૂર્ણ છે એમાં શંકા નથી; અને એ ગૂઢ તત્ત્વ અગ્રેય રહે ત્યારે એનો સ્વીકાર કરી લેવો, અને મહેન્દ્રાની આઘા પાળવાનું બળ આપણામાં હોય તો બુદ્ધિને વશ વર્તવું, એવી આપણા કાર્યની મરોહ માની લેવી એ આપણું કર્તવ્ય છે.

બાહ્ય વિષયમૂલ જગતમાં, એનું નિરૂપણ કરતી પ્રતિભાની દુનિયામાં પ્રવૃત્ત થતી બુદ્ધિ એટલે વિજ્ઞાન અને વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ કરવાની કલા; ઇદ્રિયવિષયો જોડે આપણો વ્યવહાર જળવતા નાભિનાલની જે આ આપણી દુનિયા છે તેનાથી ઉચ્ચતર કક્ષાએ આરોહતા વિષયોના (અધ્યાત્મના) ઉન્નત પ્રદેશમાં પ્રવૃત્ત થતી બુદ્ધિ એટલે દિવ્ય તત્ત્વજ્ઞાન. અને આ વિશ્વજનનીના ઉદરમાં આપણા પ્રસન્નધર્મી અને નિરસન્નધર્મી અણુકોશોને વશ કર્યે અને શા માટે થવું, આ ઉદરમાંથી અંતિમ મુક્તિ મેળવવાની યોગ્યતા શી રીતે પ્રાપ્ત કરવી, દિવ્ય તત્ત્વજ્ઞાને કહેલ પરમ લક્ષ્ય રૂપ મોક્ષ શી રીતે સાધવો એ બધું શીખવનારી, તેમ જ મોક્ષપ્રાપ્તિ સુધીનાં વિજ્ઞાન, અનુભવ અને કવિતાની મદદથી નાભિનાલની પોપણ મેળવવાની શક્તિને શી રીતે ખીલવવી એ બતાવનારી બુદ્ધિ એટલે

વ્યાવહારિક નીતિશાસ્ત્ર. પરાયે આત્મવ્યય અથવા ઉત્સર્ગસિદ્ધિ એ નીતિશાસ્ત્રને અને દિવ્ય તત્ત્વજ્ઞાનને જોડનારી કડી છે, જ્યારે કવિતા આપણા અસનધર્મી અણુકોશના સમરમાં ચરણ ટેકવતી અને તત્ત્વજ્ઞાનના ઉચ્ચતમ સિખર પર્યંત લઈ જતી નીસરણી છે, જે સર્વસંલગ્ન છે છતાં સર્વમાં મોલિક છે.

પણ પરિણામમાં તક્ષવત રહે છે. તત્ત્વજ્ઞાન સર્વથા, નિર્બેળ રીતે, સદ્યે છે; જ્યારે આપણી નિર્બંધતામાંથી ઉદ્ભવતી કવિતા જ્ઞાનતંતુઓને મંદ કરીને અથવા ઉત્તેજિત કરીને આત્માને સૌંદર્ય અર્પે છે તત્ત્વજ્ઞાન જ્ઞાનતંતુઓને કસે છે અને કાણુ કરે છે તથા એ હેતુસિદ્ધિ ખાતર નિર્બંધતાને તરછોડીને દબાવે છે. એક સમય એવો હતો જ્યારે હું મારા ધર્મવિચારને કવિત્વકુકા બુદ્ધિવાદ કહેતો. કવિતા હવે હું ખીજા માટે લખું છું, કવિતા મારા જીવનનું અંગ નથી. કઠોર કદિન બુદ્ધિ મારા જીવનનો એક જ રાહ હો, અને તત્ત્વજ્ઞાન મારું એક જ પરમલક્ષ્ય હો. નિર્બંધતાના કમનમાં દુઃખ હોય, કષ્ટ હોય અને કસોટી હોય, તો લાલે હો; જો કોઈ પ્રકારનું સુખ, અથવા દુઃખથી મુક્તિ પણ, નિર્બંધતાને વશ થયા વિના લભ્ય ન હોય, તો એ સુખનું અને દુઃખમુક્તિનું મારે કામ નથી. નિર્બંધતા મારા ઉપર પ્રભુત્વ ભોગવશે તો, જ્યારે મારે પરાજય ભુતકાળની વાત બનેલ હશે ત્યારે, હું નિર્બંધતાએ કરેલા વિનાશનો સંતાપ નહિ કરું; પણ અન્ય કોઈ પ્રકારની શાહુત મેળવવા ખાતર હું નિર્બંધતાને મારો જવાનું જોખમ નહિ વહોરું. કોઈ પણ પ્રકારની નિર્બંધતા એટલે કેવળ નરક અને વિનિષાત. તપશ્ચર્યાલયુ' Stoicism અને સુખદૈવી દોષદર્શી' Cynicism નિર્બંધતા કરતાં વધારે ફારાં છે : ૩૫ મારો એવો ઉત્કર્ષ કરો. જેમાં આત્માને નીચા નમવાનું હોય એવો પ્રત્યેક પ્રસંગ નિર્બંધતારૂપ છે. આ કથન સત્ય છે કે, 'Man's hour on earth is weakness error, strife.'—આપણને અંદરથી અને બહારથી પ્રેરતી અને નિર્બંધતાના કરોળિયા તરફ ખેંચી જતી મોહની અને કવિતાની જાળ-એ તો બુદ્ધિની અને તત્ત્વજ્ઞાનની હવામાં વિરલવાની શક્તિ આપણે મેળવી હોય ત્યારપછી-મૂર્ખતાની જાળ બણાય છે. એ

જાનદશા પૂર્વે એ જાગ સ્થાને છે; ત્યારપછી, એ કાલમાધિન છે, અસંગત છે. પ્રભુ મને એથી રક્ષે. ખરું જ કહ્યું છે કે :

इदमनुचितमक्रमश्च पु सां यदिह जतस्त्रपि मान्मया विकाराः॥

મને તો તત્ત્વજ્ઞાનાદિએ વૃદ્ધત્વ જરસા વિના એ ગિયનિએ આપ્યો છે આ વૃદ્ધત્વને હું સહર્પ સકારુ છું અને કોઈ પણ અક્રમ ને ધિક્કારુ છું.

૨૮મી આગસ્ટ, ૧૮૯૪

પરિવિકારો વેદાત પ્રમાણે મનુષ્યની જ નિર્મળતાઓ છે. પણ સાક્ષિયતા નવ રસો એ આપણી નિર્મળતાઓની પૂર્ણતર નામાવસિ છે. સમતોલ શુદ્ધિનુ સમતા અને શાંતિથી સ્થપતન એટલે નિર્મળતા, એમાની જે નિષેદ નિર્મળતાઓ એ પરિવિકારો-ખીજ નિર્મળતાઓ નિર્દોષ મનાય છે. નિર્મળતાથી અથવા વિકારથી રહિત શુદ્ધ માનસિક શાંતિને અખડ જાગવે છે, એન સાક્ષીની ગૌરવભરી સ્થિતિમાં રાખે છે; જ્યારે અણુકોશના મસનધર્મ અને નિરસનધર્મ ઉત્તેજિત થઈને ક્રિયાપ્રવૃત્ત થાય ત્યારે આપણે ચોક્કસ માનવું કે દુનિયાના કોઈ કલાધિત્રે પોતાની મોહનક્રિયાથી કે ઉદ્દેજન ક્રિયાથી આપણા અણુકોશોના સહજ સ્વાસ્થ્યમાં નિર્મળતારૂપ ક્ષોભ ઉત્પન્નચે છે ગીતાએ કહ્યું છે તેમ પ્રકૃતિની વૈયક્તિક વિચિત્રતા એ વ્યક્તિને, સહજ—જન્મસિદ્ધ સ્વભાવવેલક્ષણથી, નિશ્ચિત પ્રકારની નિર્મળતાને પાત્ર બનાવે છે :

कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ।

આ વ્યક્તિગત વિચિત્રતાઓના ત્રણ પ્રકાર છે : સત્ત્વ, રજસ અને તમસ. જાનનિષ્ઠ શુદ્ધિની સ્વકૃષ્ણ સહજ દશા છે નિસ્ત્રૈગુણ્યમ્ (નિસ્ત્રૈગુણ્યો મવાર્જુન); સ્વભાવ અને પરિસ્થિતિ નિર્મળતાઓ ઉત્પન્નવે તેની સામે માનવની અવજાનાનો વિચાર કરું છું તો મારું મન ક્રિશ્ન ધર્મે અને ભક્તિ માર્ગે ઉદ્દેશીથી નમ્રતા અનુભવે છે. એ નમ્રતા અનુજાનારો માનવ દૌર્ભાગ્યના ભારથી દુઃખી જાય છે. અને મોલી ઝીંડે છે : पापोऽहं पापकर्माहम् भत्यादि.

શુદ્ધની ધડીએ અર્જુનને જીપજેલી દુર્જનતાનો જાનદષ્ટિના વિકાસ દ્વારા નિસ્ત્રૈગુણ્યના ઉચ્ચથી નાશ કરવો એ ગીતાનો પ્રયત્ન છે અને દૌર્ભાગ્યના ભાર નીચે દુઃખાચેનો આ નમ્રતા આપણા ચિત્ત-

ત્રને એવું દખાવે છે કે-આપણી દષ્ટિ આપણા દૌર્બલ્ય તરફ ખૂટે અને આપણા નીતિગર્વને-અંતઃકરણના ગર્વને-દૂર કરીને આપણને વિશુદ્ધ બનાવે મારા નિઃસ્વપ્નરૂપી લઘુમીનને દૌર્બલ્યના મહા-મત્સ્યથી બચાવવાના મારા પામર પ્રયત્નને મદ કરવાનું એ કારણ નથી. વિજય મળે કે પરાજય-મહામત્સ્યથી મારે નાસવું જ જોઈએ.

૧૪મી સપ્ટેમ્બર, ૧૮૯૪.

કાલે સંજે પાંચ વાગ્યે હું એક વિચિત્રતાને વશ બન્યો હતો. હું ન્યાયકચેરીમાંથી પાછો ફરતો હતો, એક અઢવાડિયાથી દાટના કામના દખાણને લીધે હું કાકા સંભાથે કે એકસો, ફરવા જવાનો અને ખુદખું આકાશ જોવાનો, કલાકની નવરાસ પૂરતો પણ સમય મેળવી શક્યો નહોતો પ્રાણવાયુના અને વ્યાયામના લાભાર્થે હું ચાલતો ચાલતો સમુદ્રતીરે ગયો. પંજુ જેવો હું સાગરતીરે પહોંચ્યો -જ્યાં આશ્રય માટે એક પણ વૃક્ષ નહોતું અને માર્ગે પણ બંને છેડાથી એક સરખો એટલો દૂર હતો કે ન પાછા ફરાય કે ન નજીકમાં આશ્રય લેવાય એવા સમુદ્રતીરે પહોંચ્યો-કે-તરત આકાશ ઘેરાયું અને આદાં જાપદાંઓમાં ઊઠતો વરસાદ તૂટી પડ્યો, જેથી હું પૂરેપૂરે ભીંજાઈ ગયો અને મને સંજિવાના ઉપદ્રવનો ભય ઊપજ્યો. પ્રથમ તો હું પ્રકૃતિની આ ઉપહાસ-લીલા જોઈને હસ્યો; એણે મારી ગણતરીને મારી પૂર્વપેક્ષાને ખોટી પાડી એથી હું હસ્યો. એવું તો મારા જીવનમાં સદા બન્યા ક્યું છે. અને પછી હું મારી આખી પાછલી જિંદગીનું સિદ્ધાવલોકન કરવા લાગ્યો તથા અતીત અને વર્તમાન સ્મરણનોંધાની સરખામણી કરવા લાગ્યો. બહુખરી સાંસારિક બાબતોમાં હું લાગ્યહીન હતો છું મારા ચૈદ વર્ષના વયથી મારા ઉપર, સમીપની અને દૂરની, ચેતન અને અચેતન, ધારી અને અણધારી દિશાઓમાંથી આઘાત પછી આધાન પડ્યા જ ક્યો છે જે ઘટનાઓ બીજાને સદ્લાગ્યરૂપે સાંપડે અને બધાખરાને રક્ષણરૂપે નીરડે એ જ ઘટનાઓ મારા કામળ વૃક્ષથી જ મારા સુખોનો અને મારી ભવિષ્યની આશાઓનો અને મારી ચિત્તશાંતિનો નાશ કરનારી બની છે, અને મારી આસપાસની સર્વે વ્યક્તિઓએ, મારા શરીરે પણ, મારો સલાળ અને કાળજીના બદલામાં, દુનિયા જેને કૃત્રિમ દાનવતા કહે, પણ હું જેને પામરતાના પ્રકાર કહું છું.

એનો અનુભવ કરાવ્યો છે. મારી આખી જિંદગીમાં મારી આ દશા થવા કરી છે, મારા જીવનનો ઉત્તમ ભાગ આ રીતે વ્યય અને પ્યત બન્યો છે, મારી વિરાટ આશાઓ અને અભિલાષાએ હણી ગઈ છે અથવા વામસ્વી જતી છે. આ અને એવી ઘટનાઓએ મારા મસ્તિષ્કમાં, જેને સતત નિર્જળ અને આગ્નિની કરવાનું ઈશ્વરને ગમ્યું છે એવા, માન જીવન વિશેનો વિચાર-પ્રવાહ ઉત્પાદ્યો. અને વરસાદનું આ નિર્કાર્ય મને મારી દુર્ભાગ્ય-પરંપરાના પ્રતીક જેવું લાગ્યું—જે દુર્ભાગ્ય-પરંપરા સતત મારા ઉપર અચાનક છુપાઈ રહીને જાપો માર્યા કરી છે અને, બહુ દે મારા સુમેદ રથજોને શોધવા ઈચ્છતી હોય અને ત્યાં મને પીડના માગતી હોય એમ, સર્વ દિશાઓથી મારા ઉપર દહનો ઇર્ષ્યા કરી છે. એવાં ઝાપટાઓનો મારા જીવન પર અવિરત વહેવો વર્ષોપાત મારા મગજમાં ઝપક્યો અને એણે મારા ચિત્તમાં જીવનવેલા મંદા જગમાં અસહાય બનીને ખાવાં પડના દુઃખકાંઓનાં ચિત્રે મારી આખી આંધ્ર અવસ્થા. એ આંધ્રઓમાં, જે કઈ મારા દેખીતા લામ માટે અપાયું પણ મારી નિર્જળતાઓને પ્રકટાવનારું અને મને દુઃખ સંતાપમાં તપાવનારું નીવડ્યું એ સર્વની સામેની મારી દરિયાદ હતી. આવી મનોદશા એક કલાક સુધી રહી, અને પછી એ દૂર ચર્ત એને રથાને મારી ચાનદષ્ટિ આવી, જે ચાનદષ્ટિએ મને સતત મારા આ એક સદ્માગ્યની દર્પભરી પ્રતીતિ કરાવી છે કે મારી આપ-તિઓ મારા નીતિમય અને બુદ્ધિમય ગ્રામ ઉપર નિર્જળ નથી નીવડી, પણ એ કાષ આ સુદોષી બલનતર બન્યો છે અને આ નિર્જળતાઓ સામેની લડનમાંથી ભગ્ય, કવ્યમય, જ્ઞાનમય અને પ્રજ્ઞ નવજીવન ચૂંપી રહ્યો છે. લક્ષ્ય શક્તિની આ મહાઆયામશાળામાં જે કળો બલપ્રદ વ્યાયામ-પરાક્રમે થવાને અને પોષક આકાર બનવાને નિર્મોયા છે, એ સાંસારિક કળોનાં કદિન તત્ત્વોને જે મારો આત્મા આત્મસાત્ ન કરી શકે તો પછી મારા આત્માનો મહત્ત્વનો ઉપયોગ શો રહ્યો ? અનુઓ સુકાર્મ મારા; મારું ચિત્ત એનાં સદૃશ પ્રકૃતિતત્ત્વોમાં દિગ્વિસ્તર કરવાને આરોદણ કરવા લાગ્યું; અને શાંત ગંભીર ગગનોદરમાં શુભસૂચક મેઘ વિદરે તેમ મારું ચિત્ત મલ્લ અને ધૂલિથી ભર્યો આ જગતની ઉપર, જીએ, વિદરવા લાગ્યું; એ ગગન અનંતતાનું, શાશ્વતાનું, સુંદરતાનું અને ભવ્યતાનું પ્રતીક છે એ

અતીતિ થઈ એમાં જે જ્ઞાનમય અને ધર્મમય મહાભિજ્ઞાના સેવતાં જીવનતરો માટે ઉચિત જીવન સંગૃહીત છે એવી શ્રદ્ધા ઉપજી; અને જે નિર્મળતાઓ સાથે આપણે, લગ્ન વિચ્છેદની લેશ આશા કે સક્રિય વિના કે એક્ષતા સાધવાની નિપુણતા વિના, જાણે કે લગ્નપ્રતિષ્ઠાને જોડાયા છીએ એ નિર્મળતામાં જ આપણી જ્ઞાનવર્ધની મહેત્તાઓના શત્રુઓ પશુ ભીડાં મૂળ બાધોને પડ્યા છે એવું જ્ઞાન થયું.

૨૦ મી સપ્ટેમ્બર, ૧૮૯૪

કાઠાએ મારી અને મારા ભાઈ વચ્ચેની મિત્રકૃત વ્યવસ્થાનો ઉલ્લેખ કર્યો—જે અનુસાર હું મુનિવાળા ધરણી સંતુષ્ટ રહું અને એ સિવાયના બધા—કુટુંબના—ધર અને અધો જમીન ભાઈને મળે આર્થિક સ્વચ્છ મને આશ્ચર્ય થયું એ મનોદશામાં, શાસ્ત્રોની હાજરીમાં હું બોલ્યો :

‘હુનિયા દારંગી દે ઉત્તમ દેશોરીસે સુરાઈ દે,

સ્વાયંત્રા આ જગતમાં મારી કર્યોની કદર નથી એનો મને અંતરમાં વેદના થઈ. હું ઉપર પ્રમાણે સા માટે બોલ્યો એ શાસ્ત્રોને એ જણાવ્યું નહોતું, પણ મારા મનમાં કંઈક જાંકુ દુઃખ હતું એ એમનાથી છુપુ ન રહ્યું તેથી શાસ્ત્રી બાંટા મારતા મારતા એક શ્લોક બોલવા માંડ્યા જેનું ઉત્કૃષ્ટ અર્થ આ હતું :

अवच्छिन्दं चरतो जनस्य विधिना चिन्ताज्वरो निर्मितः ।

અમે આ મૂક નાટક પછી છૂટા પડ્યા. હું રાતના દશ સુધી વિચારમાં નિમગ્ન રહ્યો—અને જે દુઃખ નિવારી શકાય તેમ નહોતું તેના પ્રત્યે હજારા કર્યો. પછી હું સૂવા ગયો. મારી પત્ની ખાટ પર સૂતી હતી. + + પછીની જગાડું અને આ સમાચાર જણાવું તો એને કૃષ્ટ યાદ એમ વિચારતો હું બીજો અર્થો કલાક જાગતો રહ્યો. અમે સવારે પાંચ વાગ્યે જાડ્યાં. મેં એને બધી વાત તત્ત્વજ્ઞાનમય સ્વરૂપ આપીને કહી. છેવટે એણે વાત બંધ કરી અને ‘બસ’ એમ કહીને કામ કરવા—એ ‘કર્તવ્ય’ કહે છે તે અદા કરવા—અર્થ. હું જાણ્યો ત્યારે મન હળવું થયું હતું. મહાન અને નિર્બંધ કરિ માધ્ય પ્રત્યે અસંત સમભાવ અનુભવતો હું વિચારવા લાગ્યો, ‘કરિ, તમે ખરા-છેલ આપણી કરિતા અને તરદષ્ટિ ગમે તેવી મહાન હોય.

હેવટ તો આપણે બાજુમાં મૂકી આપણી જિવારી રોડાળ પત્નીને -તમે પૂછવો હો તો-પ્રશ્ન પૂછવો પડે છે, એને જીવનસમસ્યાઓનો ઉકેલ પૂછવો પડે છે કે :

‘હું યામ : કિં કુર્મો ગદ્ગિણિ ચઢનો જીવનવિધિ : ॥’

આપણા અધારા ગૃહમાં પ્રકાશ પત્ની જ પ્રકટાવી સો-જો કે નિજ બળ અને મહત્તામાં અંગતેલી જણુને જીવનસમસ્યા વિશેનો પ્રશ્ન પત્નીને પૂછવો એ-મૂર્ખતા ભરેલું નહિ તો-હસવા જેવું તો લાગે પરંતુ મારા કાવ્યમાંનું ‘તમરું’ પત્નીના પક્ષમાં જનારું સત્ય ઉચ્ચ છે

૨૪ ની સપ્ટેમ્બર, ૧૯૯૪.

યોગક્ષેમ=અપ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ અને પ્રાપ્તનું રક્ષણ. પત્ની શાસ્ત્રીજી સાથે ‘વિચારસાગર’ વાંચતી હતી ત્યારે, તે દિવસે, મે શાસ્ત્રીજીને આ કબ્જોનો અર્થ આ પ્રમાણે સમજાવ્યો હતો, ત્યારે પત્નીએ કહ્યું હતું, ‘મારા માટે અને મારા અભ્યાસ માટે તો યોગક્ષય છે=જે ક્ષીણી, જે મેજબુ તેનો ક્ષય. તમે કહો છો તેવું યોગક્ષેમનું ખેતર સદ્ભાગ્ય મારું નથી એવું આ કથન એની પ્રગતિ પુરવાર કરે છે. લોકાવૃત્તીએ તકકોમુદી, વેદાતસાર, ઈશાવાસ્ય કરેલ છે. જમ્મુ માર્ગોપદેશિકા પૂરી કરવા આવી છે, અને અગ્રેજ ત્રીજી ચોપડીના મધ્યમાં છે. રમણીક ખીજ અગ્રેજ વાંચે છે.

ઇંગ્લંડમાં એલિઝાબેથના સમયમાં ત્રણુધી પદર વર્ષની વયનાં બાળકોનાં બાળલગ્ન ચર્તા એમ ગઈકાંસનું ‘બોમ્બે ગેઝેટિયર’ જણાવે છે. એ લોક બાળલગ્નમાંથી પ્રોત્સાહન તરફ વધ્યા-આપણે પ્રોત્સાહનમાંથી બાળલગ્ન તરફ ગયા.

૧૪ મી ઓક્ટોબર, ૧૯૯૪.

સપ્ટેમ્બરના Fortnightly Review માં પૃ. ૭૧૫ મે ‘Some Anarchist Portraits’ ઉપર એક લેખ છે. એ લેખ મિસિસ બેસન્ટના મતને અનુમોદન આપે છે અને વિશેષ માહિતી આપે છે. એમાં નોંધેલી હકીકત મારા મનને વિશેષ વિચારો મૂકે છે.

એમાં વર્ણવેલા અરાજકતા-પ્રચારકો નિર્ધન પુરુષો છે, જેમની નિર્ધનતા સામેની લડત આદસભરી છે. છતાં નિષ્કર્ષ બની

છે, કારણ કે યુરોપમાં પ્રવર્તતી આર્થિક અને સામાજિક સ્થિતિ વિષમ છે.

+

+

+

આ સાંદસિક નિર્ધન જન વિજ્ઞાન પણ શીખ્યો છે, અને એ જાને એના ચિત્તમાં આર્થિક સુખસપત્તિની અભિલાષા જગાડી છે.

+

+

+

એ પોતાની યાતનાઓમાંથી સમઢુ ખી જનેાને ઉદ્ધારવાની શુભ દષ્ટિ મેળવે છે અને એને પરિણામે કાઈસ્ટની મદક આત્મભોગ આપે છે.

+

+

+

અને એ રીતે સંહારક શક્તિઓનો ઉપયોગ કરવામાં પાપ મનાતુ નથી, કારણ કે વિજ્ઞાનનો પ્રભાવ વ્યાપક માનવાને અનત તાના અદ્ય અણુઓ કે વીચિઓ જેવા ઠરાવે છે એટલે સારા હેતુઓ ખાતર મનુષ્યોનો સંહાર કરવો એ તો નિર્જીવ અણુઓનો અને વીચિઓનો સંહાર કરવા જેવુ એમને દીમે છે

+

+

+

ભારતે થભીને શાંતિથી વિચાર કરવો જોઈશે કે પોતાની પ્રાચીન જીવનદષ્ટિને અને જીવનપદ્ધતિને તજીને યુરોપીય દષ્ટિ-પદ્ધતિ લેવી એમાં લાભ છે કે નુકસાન.

સંયુક્ત કુટુંબના લાભ વિશે મે પૂરતુ કહ્યું છે પણ અનેક પ્રશ્નો વિચારવા રહે છે ગરીબોની કેળવણી, અર્થશાસ્ત્રીઓ જેની ભલામણ કરે છે તે ઉચ્ચ જીવન ધોરણનો વિકાસ, સતોપનો ત્યાગ અને મેટા મનોરથોનુ સેવન, જીવનના પ્રત્યેક પ્રદેશમાંથી ધર્મના અને ધાર્મિક તત્ત્વજ્ઞાનના સંસ્કારનો બહિષ્કાર; ગરીબની ઝૂપડીમાં માદક વિજ્ઞાનનુ, શિક્ષણના મુખ્ય વિષય તરીકે અને માનસિક આહાર તરીકે આક્રમણ-જે તૃપ્તિ અને ક્ષુધાને વધારી શકશે, પણ તુષ્ટ કે શાંત કરી શકશે નહિ, મનુષ્યને મધમાખીઓની માફક મધપૂગમાં અલગ એકત્ર રહેવાનુ શીખવનારી શાંતિસરયા અને સંયુક્ત-કુટુંબ -વ્યવસ્થાનો વિનાશ, આપણી પદ્ધતિના સમાજવાદ અને સામ્યવાદને Communism ને અને (Socialism) તજીને એ વ્યકેતવાદને

સ્વીકાર-જેણે માનવને ઇર્ષ્યા અને પરસ્પર અવગતી રૂપમાં શીખવી છે અને એક માણસને ખીલને કહી દેતાં શીખવ્યું છે કે, 'સદ્ભાગ્ય તને મને તેના કરતાં અને મને તે સારું'—અને મારે મોખરે રહેવું છે તેથી કામને પશુ-તું હો તો તને પશુ, પાડીને મારે આગળ વધવું પડશે,' અને જેણે આવા જીવન સંગ્રામની યકિનઓના વિકાસ અને ઉપયોગ દ્વારા યુરોપમાં મહાપુરુષોનું સર્જન શક્ય થયું છે, એ વ્યકિતવાદનો ભારતમાં સ્વીકાર; આ અને આવા પ્રશ્નો યુરોપીય સમાજના અરાજકતાવાદના તથા ખીલ પ્રસારના પ્રયાસમાં કાળજીમય ઉકેલનો રાહ જોઈ રહ્યા છે. કેવળ આનુમાનિક નિર્ણયોને આધારે આપણા સમાજજીવનને ઉચ્ચતાની પાડે એવા કુસો જોશઓનો આપણને ખ્યાલ નથી

+

+

+

૨૮મી ઓક્ટોબર, ૧૮૯૪.

+

+

+

સસાર મારી સમક્ષ વિલક્ષણ આકાર અને રંગ ધારીને જોઈ રહે છે. હું 'સ્મશાનિયો' બની ગયો છું—એવું કાકાનું આરોપ-વચન હું રાજપુત્રીથી માથે ચઢાવું છું. સસાર જીવન હોય ત્યાં સુધી એને નભાવી લેવો અને કર્તવ્યશ્રુતિ સૂચવે તેવો વ્યવહાર રાખવો; એ મરણ પામે ત્યારે એને મારા ખભા ઉપર જીવ્યકીને સ્મશાને લઈ જવો, અને મૃત પિતાનિ યિતા ઉપર અગ્નિસંસ્કાર કરતા પુત્ર જેવો પુત્રધર્મ અગ્રવીને, એને યિતા ઉપર સુવાડીને આગ મૂકવી. પત્ની, પિતા, માતા અને સ્વદેશ તથા અન્ય જે કંઈ ભાગ્યપ્રાપ્ત હોય તેનો સંસારભાર જીવ્યકવો, અને અતે મરે પોતાનો, અને મારા આ મહારમતાન પ્રત્યેના કર્તવ્યનો ભાર—માથુ કાઢી જીવ્યકે તેમ જીવ્યકવે—આ છે મારા કર્તવ્યની અંતિમ કાંટી અને એનું અંતિમ અવસાન. હા! આપણા યોગીશ્વર ત્રિશ્વ એ જ રીતે સ્મશાનમાં રહેના હતા અને ચિંતન કરતા હતા, તે જ રીતે શમે અને કૃષ્ણે સર્વચિનાશના અંતિમ અરધિરૂપે પોતાના અંતને ચિતવ્યો હતો, એ જ રીતે સિદ્ધ, ધર્મજ્ઞાનો પ્રવચનમાં પડી, અનંતના સાગરમાં શેષશાયી બન્યા હતા. જો હું સાચે સ્મશાનિયો, કર્તવ્યનો આદર્શધારક, બની શકું—કર્તવ્યમાં જિત ન

રહ્યું કે અતિશય ન કરું—તો અને સંતોષ થશે, કર્તવ્યથી ચક્ષિત ન થઈ, ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ અન્ય કાઈ બનાવી રંગાડું નહિ, કર્તવ્યની શક્તિ બધી કુટિન બને અને—શિવાકલ્પને એક તીરથી અન્ય તીરે પહોંચાડીને, મૂકીને, નિઃકાવું પૂર્ણ કરીને, રુદ્ધની સાતિમાં અને સર્વબાપક અનંતતામાં વિલીન થતા સાગર તરંગની માફક—બધી કર્તવ્યનો દોષવિસ્તાર શક્તિમયોદ્ધતી મયોદંત બને ત્યાં પણ વિરક્ત રહ્યું, તો અને સંતોષ થશે. ક્યારે ફીણપ થવું, ક્યારે ગર્જવું, ક્યારે ઊઠગો-પડીને વહેવું, ક્યારે શાંત થવું અને ભારમુક્ત થવું—એવું સાગર તરંગને યાન હતું. મારી સ્થિતિ પણ એવી હો.

મદ્દેષ્છાસમોરસ્ય 'શાન્તા લહર્યો
ભવેયુર્યદા સા મદ્દેષ્છા મદિચ્છા ।

૮મી ડિસેમ્બર, ૧૮૯૪.

ધણા સમયથી જેની ઇચ્છા થઈ હતું એ નિવૃત્તિ માટે । સમય, હવે બહુ નજીક આવે છે, અને મારા જીવનના પ્રવૃત્તિકાળને ક્ષત્રવર વિરામ આણવો કે એને હજી જરાક લંબાવવો એ પ્રશ્નની આવશે વધે મારે મંભીર વિચારણા કરવી પડશે. મારા સાધન અને મારા ઉદ્દેશની દૃષ્ટિએ નિવૃત્તિનો પ્રકાર અને નિવૃત્તિ દરમ્યાનનું નિવાસ સ્થાન પણ નિર્ધારિત કરવાની જરૂર છે.

+

+

+

૧૩મી ડિસેમ્બર, ૧૮૯૪.

નિવૃત્તિના સ્થાનની પસંદગીનો પ્રશ્ન, જે કે પ્રમાણમાં ઓછા અહરરનો છે અને મારા સાધનોની પહોંચ પ્રમાણે નક્કી કરવાનો છે તો પણ, વિચારના યોગ્ય મુદ્દા ઉપસ્થિત કરે છે. દેશસેવા છું કરી શકું એ માટે એ જરૂરનું છે કે લોકમાં જે પ્રભાવ અને પ્રતિષ્ઠા મને સાંપડેય છે તેને, વધારું નહિ તો, ધેટવા ન જ દેરાય. જેમને નિમિત્તે મારે કાર્ય કરવાનું છે તેઓનો સંપર્ક જાળવવા માટે આ પ્રભાવ-લાગવજ-જરૂરી છે. એ પ્રભાવ માટે મુંઝવણમાં રહેણાક રાખવી આવશ્યક છે, પણ એ રહેણાક મોંઘી પડશે એ ખરું ઉપાડવાની રાહ જોઉં તો નિવૃત્તિનો સમય મુલતવી રાખવો પડે. આ વિરોધનું સમાધાન કેવી રીતે કરવું, અને નિવૃત્તિના ધારી સમયનો ભોગ આપવો

કે રચના, એ પ્રશ્નની—જેમાંથી કયા બોગથી શો લાભલાભ છે એ દષ્ટિએ—ગભીર વિચારણા કરવી જોઈ શે.

દેશી રાજ્યમાં અધિકતમે શક્ય કે સાધ્ય પરિણામ માત્ર સ્થાનિક પ્રભાવ રૂપ જ હોય—જ્યારે જે પ્રભાવ મારે આવશ્યક છે તે સમગ્ર ભારતના પ્રત્યેક અંગમાં વ્યાપે અને પ્રેરક બને એ પ્રભાવ છે. આ વિશાળ પરિણામ બ્રિટિશ ભારતમાં રહીને જ આરંભી અને સાધી શકાય કે રચુ કે ત્યાં જ વૃક્ષરોપ શાખો દ્રોણ તો તે—તેલંગ the line of least resistance. (અલ્પતમ વિરોધની દેશી) કહે છે એ દેશીએ—મુક્તતર અને વિશાલનર વિકાસ સંધી શકે. દેશી રાજ્યોના સલામતી બ્રિટિશ ભારતના દેશીજનોની સલામતીમાં રહી છે, કારણ કે અંગ્રેજ પ્રવૃત્તિઓ પહેલી વિશાળ એકીભૂત કેન્દ્રીય રચનાના બૃદ્ધ કસેવરની આજુબાજુ શાખાપ્રશાખા રૂપે ફૂટતાં નાનાં દેશી સંસ્થાનોનાં અવસાદ પામતાં અને દેશાતાં દેશાને અને નાહીઓને પ્રોત્સાહક લાખલો આપીને જીવનબળ આપવાનું કામ બ્રિટિશ-ભારતીય પ્રજા જ કરી શકશે. આથી મારા વિશાળ કાર્યનો આરભ મૂળમાં અને સકન્ધમાં કરવાને બદલે શાખાપ્રશાખાઓમાં કરવામાં કાંઈ અર્થ નથી. આ શાખાઓમાં કાર્ય કરવામાં મારા દૂંકા જીવનના અને અલ્પ સામર્થ્યના અવશોષને ખરચવો એ તો, જેણે બીજાં મહત્વનાં કાર્ય કરવાનાં છે એવી, મારી શક્તિઓને વેદી નાખવા જેવું બને. ધનના રાક્ષિઓ કમાવા ખાતર એવું કરવું એ તો વિશેષ મૂર્ખતા છે, અને એમ કરવાને લલચાવું એ એવું દોષાલ્ય છે જેમાંથી મહેત્તજા મને બચાવે. મારો કર્તવ્યપથ ૨૫૬ છે.

સમય આવશે ત્યારે મારી સફળતા કેવી કેટલી દરેક મારું કાર્ય શું દશે એ હું જાણુ તો નથી કહેત ધનનાં પ્રતોલનો સામે કવિત્વ આ વચન ધ્યાનમાં રાખવું :

‘અધિગતપરમાર્થાન્ પંડિતાન્ માવમંસ્થા :
તુળમિવ લઘુ લક્ષ્મીર્નેષ તાન્ સંરુણદિ ।
અમિનવમદ્લેસ્વાદ્યામગંડસ્થલાનાં
ન ભવતિ વિસતન્તુર્વારણં વારણાનામ્ ॥

જીક, જમ, આત્મા ! આ વચન તો નામદને અને મુદીને પણ

જાણાવે-જાણાવે-જા !

૧૬મી ડિસેમ્બર, ૧૮૯૪.

મહાધમ્મ ! મહાસક્તિ ! મહાન પ્રભુ ! + + + થું આપે
 અને થું સર્વ લે એ તારી ઇચ્છાની વાત છે; મારી ઉચ્ચતમ અભિ-
 લાષાઓનું મારે એમાં, એને પૂર્ણ અનુકૂળ થઈને અને વશ થઈને,
 વિલયન કરવું જોઈએ. મારી શક્તિ શૂન્ય છે—જે તારો શ્રાસ, અને
 જે તારી વાણી, તે જ હું નથી. જે હું તારાથી જિન્ન છું, તો જિન્ન
 હોઈને હું શૂન્ય છું. પ્રભો ! જે મનુષ્ય એકમરવાદી છે અને તને પિતા
 કહે છે તે તારુ અર્ધદર્શન કરે છે પિતામાંથી બીજા અલગ થયું—
 એ જૂનકાળની વાત બની ગઈ, પિતા અને પુત્ર વચ્ચે હવે નથી કંઈ
 સંતત-આશ્રય વિષમાન-વાસ્તવિક સંગઘ; જે કંઈ હોય તો તે
 આકસ્મિક અને ચિંતાથી ભારનાની કલ્પના છે. તું છો પિતાથી
 અધિક, માતાથી અધિક-સદા નિયંતા-સદા વિષમાન—‘સદૈવ અંતર્ધર્મી’
 પ્રભુ નામ, સ્વામી—એ છે દિવ્ય અર્થોની માનવની વાણીમાં અત્યંત
 અપયોગ્ય અભિવ્યક્તિ કરવા માટેના નિકટનમ પહોંચના શબ્દો—
 આત્મા ! ‘પ્રાણોનો પ્રાણ !’ આ અદમ્-કેન્દ્ર મિદુ તારા ઉરમાં
 વળગે છે-તારી અંદર, જેમ ધાવતું બાળક, જેનાથી દશજો અલગ
 નથી થયું એવી માતાની બાંતીએ વળગે છે, એ આશ્ચર્યમદ, અશકત,
 તરતતું જીવનચાંચક્ય પાછેયું શિશુમસ્તિષ્ક-સમજવાને અસમર્થ અને
 જ્ઞા, પ્રકૃતિ ! બળેને પ્રભાવે પ્રિયતમ જનનીવક્ત્રને વળગે છે તેમ.
 પ્રભો ! આ અદમ્ મિદુએ પણ એવું જ છે—જે મિદુને નથી સંબાધ
 કે પહોંચાઈ કે પરિભાષ્ય, જે ચુકિલકના મિદુ જેવું, અનંતતાનાં
 સક્ષરોના વાચક હોય એવા શબ્દોમાં જ જેની બ્યાખ્યા ધર્મ શક તેવું
 —અનંતતાની અંદર જ રહેનારું છે. પ્રભો ! તું દિક્કાલના અનંત
 વિસ્તારમાં બ્યાપી રહે છે, અને તું જ મારા અદમ્-મિદુના અનંત
 અદન અણુમાં સમાઈ રહે છે—તારાં સ્વેચ્છાજનિત ઉલ્લસ સ્વરૂપમાં
 તું ખરેખર દિક્કાલથી અનવચ્છિન્ન છે અને ‘અદમ્’ તથા ‘ત્વમ્’
 જ તું અને વિંધનરત્ર, પિંડ તથા બ્રહ્માંડ, અણુ તથા વિભુ-કેમલનું
 ‘ત્વમ્’ અને ‘અદમ્’ ના અભેદમાં એક જ જીવન છે, એક જ
 અલક્ષણુલ્લમ લક્ષણુ છે. મહાધમ્મ-તે જ સર્વ-આત્મક તરત છે,
 સર્વનો શ્રાસ છે. મારું અદન ધન મને એ શીખવે છે, મારી મહા
 આપદ મને એ શીખવે છે ! આ તરત્ત્વજનમા આપત્તિ અને સપત્તિ
 નિર્વિશેષ છે, બેદરહિત છે.

૧૦મી જાન્યુઆરી, ૧૮૯૫

+

+

+

આ બ્રહ્મ હૈન્દ્રે જે સત્કર્મોનો જુદા આધાર કરવાનું મહેત્ત્વ ઈશ્વરે છે એ વિશે મારે મૌન સેવવું પડે, અને મારી કામનાઓના મારી આસપાસનાં તત્ત્વોમાં તન્મયભાવથી મારે બ્રહ્મ થાય એથી મને આનંદ થવો પડે. એવી છે મહેત્ત્વની ઈચ્છા જગત અને રુચે તે ન્યાય બાલે કરે. જેઓ પૂર્વગ્રંથસ્ત છે તે લોકો સમક્ષ અથવા જેઓ અસમજસ સુકિતવાદમાં અને અનુદાર તર્કમાં રાચે છે તેવા મનુષ્યો સમક્ષ, અથવા જેઓ પોતાની કસોટીને અને આદતને એ ધારે ન્યાય કરવા જાય છે અને જેઓ પોતે ન સમજી શકે એ બાબતમાં શકાશીલ બને છે એવા હિતવાંકુઓ સમક્ષ, મારા કાર્યોની કથા ન કરવી એવો મારો નિશ્ચય છે ત્યાં મૌન એ જ સુવર્ણસપત્તિ છે. અને યશ પ્રસંગભાજ છે. કર્તવ્ય એ જ કલ્પ છે.

૧૬મી જાન્યુઆરી, ૧૮૯૫

અનુભવોએ મને સૂચવ્યું છે અને શીખવ્યું છે કે સર્કિસ કર્તવ્યપાલનમાં જણાતી મુશ્કેલીઓ આપણી શક્તિની મર્યાદાને લીધે (શક્તિમર્યાદાથી કર્તવ્ય પણ મર્યાદિત થવાથી) મર્યાદિત બને છે એટલું જ નહિ પણ, લોકોની પોતાની—ગમે તેવી અર્થહીન અને આત્મપ્રાતઃ—માન્યતાઓથી તથા ઈચ્છાઓથી વિરુદ્ધ જઈને એમના પર પરાણે ઉપકારો લાદવા હીક નહિ તેથી, એમ પરાણે લખી કરવાથી વિરમવાના પ્રતિકર્તવ્યથી પણ, કર્તવ્યની જવાબદારી મર્યાદિત થાય છે. મનુષ્યો ઉપર વાલીપણું રાખવાના કર્તવ્યનો પણ અમુક સમયખિંદુએ અંત આવવો જોઈએ, અને મનુષ્યોએ તાલીમ લઈને તૈયાર થવું જોઈએ, પોતાનો ભાર પોતાના પગ પર પોતાને જોખમે અને પોતાની જવાબદારીથી ઉઠાવવો જોઈએ. પાલકપણું એનો આ પ્રકારે અંત આવ્યા પછી પણ લંબાય તો કુદરત સાચી થશે; હિતમ હેતુઓ અને સ્નેહ જે વડીલને વાલીપણુ લખાવવા માટે પ્રેરે એ વડીલ વિનાકારણુ માથું મારનારો ગણાશે, કુદરતનો વિરોધી થશે અને પોતાની જ હક અને આઠાઈને લીધે જેઓને નિષ્વ્રણુ ગમતુ નથી તેમનું નિષ્વ્રણુ હાથમાં રાખનારો દરરો. આ કર્તવ્ય-ભાવનાની ચર્ચા આગળનાં પૃષ્ઠોમાં અનેક વાર ચર્ચા છે, અને આરભમાં મેં એને કુદરતને કુદરતનું કામ કરવા દેવાની રીત કહી

છે, મારા કુટુંબજનો પરત્વે પોતાને મેળ પોતે બેસાડવાની અને પોતાના વર્તનની કુદરત અર્પે તે દંઠ કે પારિનાયિક સ્વીકારી લેવાની રીત કહી છે, મારા પ્રિય સ્વજનોને પોતાને અને પોતાની મૂર્ખતાને આધારે હોડવાની રીત કહી છે. આ કર્તવ્યનુ મારી સમક્ષ સરલ રૂપે દર્શન મારે કરવું પડ્યું ત્યારે એઓની ભાવિ દશા હું કદપી શકતો હતો + + અને એમની એ દશા નિવારવાની મને તક નહિ મળે એ હું સમજી શક્યો હતો તેથી મારા અંતઃકરણે અનેક વાર નિરમ્બુ રુદન કર્યું છે. હું જોઈ શકું છું ત્યાં સુધી, આ પદ્ધતિ દ્વારા મને અને મારી પત્નીને વૃદ્ધો પ્રત્યેની અમારી વહાલી—મારે જનાં વહાલી—ફરજથી મુક્ત કરવાની અને બાળકો પ્રત્યે, અમારી ફરજ વધારે સહેલાઈથી અને ચિત્તવિશ્લેષ વિના બળવવાની તક આપવાની અહેમલની ઈચ્છા હશે એમ લાગે છે. કારણ કે એ બાળકોને અમારા પાલકપણાની સ્વરૂપરૂપે જરૂર હતી અને જેમ પક્ષી પોતાનાં ઈર્ષા સેવે એ રીતે એમને દાંકીને પાળવાની અમારી ફરજ હતી.

+ + +

૧૪ મી ફેબ્રુઆરી, ૧૮૯૫.

દેશી રાજ્યની નોકરી અત્યંત પ્રામાણિક પુરુષોને પણ મોટાં ચેન્શનો, વંશપરપરાગત જિવાઈઓ, મોટી નવાજિશો અને પુત્રાને સારી નોકરી—એવાં અનેક રૂપોએ ફળી છે આ પ્રકારે ભાગ્ય ખૂટે તેનું રહસ્ય એ છે કે એ વિશેની સૂચના કણોપકણ જતી રાજ્યને પહોંચે અને રાજ્યને તમારા માટે માન હોય, અને તમને જે આપે છે તે પ્રજાના પોતાને હરતક રહેલા ‘દ્રુટ ફંડ’ માંથી આપે છે એવી સમજ ન હોય + +

+ + +

દેશી રાજ્યોના રાજકીય જીવનમાં સમાજની નીચી કક્ષામાં રૂપા કંટકો લાગે છે? તમારી શુદ્ધિને અને આત્મવત્તાને તદ્દન કૃત્રિમ રીતે બીજાને વસવડી બનાવવી એ એક કંટક છે + + અમુક વર્ગને કર્તવ્યભાન ન હોય, અન્યને હોય પણ વિકૃત, વિકલાંગ, અને વધુ હેય એ પરિસ્થિતિમાં પ્રવર્તતી નૈતિક અસમાનતા, નીતિનાં પ્રમાણોની વિકૃતિ—એ બીજો કંટક છે.

+ + +

૧૦મી જાન્યુઆરી, ૧૮૯૫

+

+

+

આ અદમ્ય હૃદયે જે સતક્રમોનો જુદા જુદા અવિભાવ કરવાનું
અહેમતોએ ઇચ્છ્યું છે એ વિશે મારે મીન સેવનું કંઈ, અને મારી
કામનાઓના મારી આસપાસનાં તત્ત્વોમાં તનમજલાવથી મારો બધ
થાય એથી મને આનંદ થવો કંઈ. એવી હું અહેમતોની ઇચ્છા જગત
એને પુણે તે ન્યાય કલે કરે. જેઓ પૂર્વગ્રહસ્ત છે તે લોકો સમક્ષ,
અથવા જેઓ અસમજસ યુક્તિવાદમાં અને અનુદાર તર્કમાં રાણે છે
તેવા મનુષ્યો સમક્ષ, અથવા જેઓ પોતાની કસોટીને અને આદતને
અધારે ન્યાય કરવા જાય છે અને જેઓ પોતે ન સમજી શકે એ બાબતમાં
શંકાશીલ જાતે છે એવા હિતવાંછુઓ સમક્ષ, મારા કાર્યોની કથા ન.
કરવી એવો મારો નિશ્ચય છે. ત્યાં મીન એ જ સુવર્ણસપત્તિ છે.
અને યશ પ્રસંગબાજ છે. કર્તવ્ય એ જ કલ્પ છે.

૧૯ મી જાન્યુઆરી, ૧૮૯૫.

અનુભવોએ મને સૂચવ્યું છે અને શીખવ્યું છે કે સક્રિય
કર્તવ્યપાલનમાં જણાતી મુશ્કેલીઓ આપણી શક્તિની મર્યાદાને લીધે
(શક્તિમર્યાદાથી કર્તવ્ય પણ મર્યાદિત થવાથી) મર્યાદિત અને છે
એટલું જ નહિ પણ, લોકોની પોતાની—ગમે તેવી અર્થહીન અને
આત્મકાંતક—માન્યતાઓથી તથા ઇચ્છાઓથી વિરુદ્ધ જઈને એમના
પર પરાણે ઉપકારો લાદવા હીક નહિ તેથી, એમ પરાણે કંઈ
કરવાથી વિરમવાના પ્રતિકર્તવ્યથી પણ, કર્તવ્યની જવાબદારી મર્યાદિત
થાય છે. મનુષ્યો ઉપર વાલીપણું રાખવાના કર્તવ્યનો પણ અમુક
સમર્થબિંદુએ અંત આવવો જોઈએ, અને મનુષ્યોએ તાલીમ લઈને
તેવાર થવું જોઈએ, પોતાનો ભાર પોતાના પગ પર પોતાને જોખમે
અને પોતાની જવાબદારીથી છકાવવો જોઈએ. પાલકપણું એનો આ
પ્રકારે અંત આવ્યા પછી પણ લંબાય તો કુદરત સામી થશે;
હિતમ હેતુઓ અને સ્નેહ જે વડીલને વાલીપણું લખાવવા માટે પ્રેરે
એ વડીલ વિનાકારણ માથું મારનારો ગણાશે, કુદરતનો વિરોધી
થશે અને પોતાની જ હાક અને આદર્શને લીધે જેઓને નિયંત્રણ
ગમતું નથી તેમનું નિયંત્રણ કાચમાં રાખનારો દરેકો. આ કર્તવ્ય-
લાવનાની ચર્ચા આગળનાં પૃષ્ઠોમાં અનેક વાર ચર્ચા છે, અને
આરભમાં મેં એને કુદરતને કુદરતનું કામ કરવા દેવાની રીત કહી

છે, મારાં કુટુંબજનો પરત્વે પોતાનો મેળ પોને બેસાડવાની અને પોતાના વર્તનની કુદરત અર્થે તે દંટ કે પારિતોષિક સ્વીકારી લેવાની રીત કહી છે, મારાં પ્રિય સ્વજનોને પોતાને અને પોતાની ભૂખતાને આધારે ઊઠવાની રીત કહી છે. આ કર્તવ્યનું મારી સમક્ષ સરલ રૂપે દર્શન મારે કરવું પડ્યું ત્યારે એમોની ભાવિ દશા હું કદપી શકતો હતો + + અને એમની એ દશા નિવારવાની મને તક નહિ. મળે એ હું સમજી શક્યો હતો તેથી મારા અંતઃકરણે અનેક વાર નિરમ્બુ રુદન કર્યું છે. હું જોઈ શકું છું ત્યાં સુધી, આ પદ્ધતિ દ્વારા મને અને મારી પત્નીને વૃદ્ધો પ્રત્યેની અમારી વહાલી—ભારે જનાં વહાલી—ફરજથી મુક્ત કરવાની અને બાળકો પ્રત્યે, અમારી ફરજ વધારે સહેલાઈથી અને ચિત્તવિક્ષેપ વિના બખ્તવાની તક આપવાની મહેનજાની ઈચ્છા હશે એમ લાગે છે. કારણ કે એ બાળકોને અમારા પાલકપણાની સ્વરૂપે જરૂર હતી અને જેમ પક્ષી પોતાનાં ઈર્ષા સેવે એ રીતે એમને ઢાંઢીને પાળવાની અમારી ફરજ હતી.

+ + +

૧૪ મી ફેબ્રુઆરી, ૧૮૯૫.

દેશી રાજ્યની નોકરી અત્યંત પ્રામાણિક પુરુષોને પણ મોટાં ચેન્સો, વંશપરંપરાગત જિવાઈઓ, મોટી નવાજિશો અને પુત્રાને સારી નોકરી—એવાં અનેક રૂપોએ ફળી છે. આ પ્રકારે ભાગ્ય ખૂટે તેનું રહસ્ય એ છે કે એ વિશેની સૂચના કણોપકણ જતી રાજ્યને પહોંચે અને રાજ્યને તમારા માટે માન હોય, અને તમને જે આપે છે તે પ્રજાના પોતાને હસ્તક રહેલા ‘દ્રુષ્ટ કંઠ’ માંથી આપે છે એવી સમજ ન હોય. + +

+ + +

દેશી રાજ્યોના રાજકીય જીવનમાં સમાજની નીચી કક્ષામાં કયા કંટકો લીગે છે? તમારી શુદ્ધિને અને આત્મવત્તાને તદ્દન કૃત્રિમ રીતે બીજાને વશવર્તી બનાવવી એ એક કંટક છે + + અમુક વર્ગને કર્તવ્યભાન ન હોય, અન્યને હોય પણ વિકૃત, વિકલાંગ, અને વક્ર હોય એ પરિસ્થિતિમાં પ્રવર્તતી નૈતિક અસમાનતા, નૈતિક પ્રમાણોની વિકૃતિ—એ બીજાં કંટક છે.

+ + +

તો આમાણિક પુરુષો આ કટકોને લેવાને શીદ જતા હશે ?
કેટલાકને જન્મથી એ કર્તવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે + + ખીન
આમાણિક ભણે અમણતા છેવરાઈને જાય છે. + + કેટલાક આધિક
અબ્યુદયની આશાથી લલચાય છે. + +

ધન ! મને પ્રભુ ઉદ્ધરનિર્વાહ પૂરતું અને માગ આપ્યે રહેનાંના
પાવન પૂરતું આપે તો મને વિશેષની અપેક્ષા નથી ધનની અનપેક્ષા
મારી પ્રકૃતિમાં છે. ધનિક થવાનો મને લોભ નથી સત્તાનો મને
મોહ નથી કોર્તિનો મારી દહિટમાં કંઈ અર્થ નથી ધિટિદ ભારત
પ્રત્યેનું મારું કર્તવ્ય વધારે તાકીદનું છે.

+

+

+

દુનિયાની—પાર્થિવ—મહત્તા વાનરની ઉચ્ચ વૃક્ષ શિખરે
સ્થિતિ જેવી છે નીચે ભેય પર રહેનારોએ જીવે જોઈને વાનરની
વાહ વાહ કરવી પડે—‘ગિરિશિખરગતાપિ કારુપક્તિર્ન દિ
તુલનામુપયાતિ રાજદસૈ ॥’

કેટલાક “ભણુ કરવાનો” તક ખાતર રાજકીય અધિકાર ઇચ્છે
છે. આમાં પરવચનાનો, અને કાર્ષ વાર આત્મવચનાનો, અવકાશ
રહે છે કેટલાક, સુખી જીવન સાંપડે અને પોતાને ઘેરી વળના
અને સત્કારતા માનવસમૂહના વચમાં ‘એકાંત’ માણી શાપ્ય એ
માટે—પ્રભુષી પ્રિયનમાનું પ્રાર્થન અને સવનન કરે તેમ સત્તાનું
પ્રાર્થના સવનન કરે છે,

મને-મને-આવો પ્રેમ કરનાર્માં જિહ્વીને એક તમકે રસ
હતો, પણ ઉત્તર્ધનિદિની મારી તત્ત્વદષ્ટિએ એ સમગ્ર રસને અને
રસના અવશેષને ક્ષીણ કર્યો છે ભણુ કોણુ કરવું ? ખીનજેનું ?
જાં એક મહાશક્તિ અને ઇચ્છા દેવમાત્રનો નિરસ કરતી હોય
ત્યાં આ ‘ખીનજો’ કોણુ ? મારી તત્ત્વદષ્ટિ પ્રમાણે આ ‘ખીનજું’
ભણુ કરવું’ એ જાનનો કંઈ જ અર્થ ગહેનો નથી હું માત્ર
મારા અદમ્-બિદુનો સમર્પણાપ વ્ય કરું છું, મારું કર્તવ્ય કરું
છું—એ કર્તવ્યનું દર્શન દેશી રાજ્યના કાંટાબધો જગતોમાં
મને દોરી જતું નથી

મારું કર્તવ્ય ખીજે છે, અને લાવચરૂપ સર્વ કદીક મને તોડ-

રીના વૃક્ષ નજીક ખેતી જાય તો એ સપનાં બિથ્યા પ્રદોષનો સામે સાવચેતી રાખવી પડશે.

+

+

+

આવજો ! ચતા અને સંપત્તિનાં સ્વપ્ને, સિધાવો ! તમે આપી શકો તેથી બીજી જ વસ્તુઓને મારું હૃદય વરી ચૂક્યું છે, અને તમારા દૈવથી પરાણે એવાં સૌંદર્યો અને આકર્ષો નો તમે ટાંકા કરજો. તમે જે આપવા ઈચ્છો છો એનું દુઃખ ગર્વથી કે બીદત્વથી અપમાન નથી કરતો; જે શક્તિઓ અને અન્યત્ર આકર્ષો છે એ, અને આશિર્ગવા માટે તમે હંખાવેલા શ્વાળા બાદુઓના સ્પર્શગોચરમાં અને આવવા દે તેમ નથી. ભર્તૃહરિએ કહ્યું તે દુઃખીશ :

‘ ઘાલે. લીલામુક્તિતમમી સુન્દરાદૃષ્ટિવાતા : ।

કિં સ્થિત્યન્તે ? વિરમ વિરમ, દ્યયર્થં વયઃ શ્રમસ્તે ॥ ’

૧૬ મી ફેબ્રુઆરી, ૧૮૯૫

જીવ અને જ્ઞાનનું અદ્વૈત દુર્ભોધ છે એટલું જ નહિ, એ વિચાર જ અનેકને દુર્ભોધ છે.

જ્ઞાનરૂપ તત્ત્વ અને જીવ એ બેનો અભેદ સમજાવવા માટે ધટાકાશ અને મહાકાશના અંકુશનું દૃષ્ટાંત આપવામાં આવે છે. પણ આ દૃષ્ટાંતથી અંગાંગીભાવનો નિરાસ થતો નથી; ધટાકાશ મહાકાશનો અંશ હોઈ શકે. વસ્તુનઃ અંશનો સમ્બંધી વિચ્છેદ કરવામાં આવે છે, અને જ્ઞાનાના મહાન અંશને એક અસ્પતર અંશથી અલગ કરવામાં આવે છે. આ પ્રકારે દ્વૈતનો, અથવા જીવનામક અંશોના અનેકત્વનો, પ્રસંગ ઊપજે છે. અભેદનું નિદર્શન થાય છે, પણ અંગાંગી ભાવની અગરિયનિ માણુ રાખતા એ અવકાશ-વિષયક અથવા ભૂમિતિ વિષયક રૂપકથી અંકુશને અને અખરત્વનો નિષેધ પરિણમે છે.

પણ અનંત અને અણુ, વિબુતત્ત્વ અને અણુતત્ત્વ, અને અવચ્છેદરહિત છે; વિશુના પરિમાણના જુદાત્વને અંત નથી; અણુના પરિમાણના અસ્પત્વને અંત નથી. ઉભય પ્રકારમાં અવચ્છેદનું જ્ઞાન દૂર કરવાનું છે. અનંતને, તેમ જ સુક્ષ્મકચિત્ત મિંદુને પણ, પરિમાણ નથી. એને હંખાઈ નથી, પહોળાઈ નથી-એ શબ્દો જ નિરવકાશ છે. જનેનું માનસિક (બૌદ્ધિક) અસ્તિત્વ છે જે ભૌતિક વિજ્ઞાનની વાણીમાં ઉતારી શકાતું નથી-અર્થાત્ જને અનિર્વચનીય.

છે. અનંત વિભુના એકત્વમાં અણુતમ સખ્યાઓની અનતતાનો સમાવેશ થાય છે, અને દાલની એક બાજુથી વિભાજ્યતાનું જ બાન પ્રતિફલિત થાય છે તે એ જ દાલની બીજી બાજુ ઉપર દષ્ટિ કરતાં લુપ્ત થાય છે. પ્રતિફલિત બાજુએ રહેલાં વિભાજ્ય મિંદુઓ તે જીવો છે, જે નિત્યપરિવર્તનશીલ કિરણો ફેંકતી એ બાજુએ દિક્કાલ બેઠે ભિન્ન, વિભક્ત, ભાસે છે. પરિવર્તનરહિત બાજુએ દાલ દિક્કાલકૃત બેઠી રહિત છે. અથવા, યથાર્થતઃ, વિભાગીકરણના ખ્યાલમાંથી દિશાનો ખ્યાલ જન્મે છે, અને પરિવર્તનના બાનથી સમયભાન ઊપજે છે. દાલની જે બાજુ સતત પરિવર્તનશીલ છે તેમાં એવાં અનંત, શાશ્વત, પરિવર્તનો થયા કરે છે કે સમષ્ટિરૂપે એ પરિવર્તન કદી પરિવર્તનરહિત બનતું નથી, * અને એ બાજુ ઉપરની પરિવર્તનની એ અપરિવર્તનશીલતા એટલી જ એકવિધતા ધારે છે જેટલી પરિવર્તનરહિત બાજુની અપરિવર્તન શીલતાની એકવિધતા હોય છે. એ જ રીતે, જે બાજુ સર્વતઃ વિભજનશીલ છે તેની અખડતા-અવિભક્તતા-પણ એટલી જ અખંડ અને સંપૂર્ણ હોય છે જેટલી દિશાના અવગ્રહેરહિત બાજુની અવિભાજ્યતા અખંડ હોય છે. અરે, અણુમય (Microcosmic) બાજુ ઉપર પણ દિક્-કાલનો અથવા પરિવર્તન અને વિભાજ્યતાનો પરસ્પરમાં, સર્વવ્યાપક અવિરત, આંતરપ્રવાહ સ્વયં એવો હોય છે કે દિશામિંદુ કત્તું દિશામિંદુ કાએ કે કાલમિંદુ સ્વયં તાદાત્મ્ય છે એમ કહેવું અશક્ય બને છે. આ અણુરૂપ મિંદુઓ પરત્વે ઠાઈ પણ શાશ્વત સર્વત્રવિદ્યમાન વિધાન કરવાની અશક્યતા એમનો વિજૃંભત્વથી બેઠવિવેક કરવાના પ્રયત્નને વિક્ષેપ બનાવે છે, અને એથી જ આપણને આવી અણુમય (microcosmic) અને વિભુ (macrocosmic) જેવી પરસ્પરવિરોધી ક્રાંતિઓનું, જીવ અને બ્રહ્માનું, તાદાત્મ્યભાન સહવે છે Extremes meet: અતિમ ક્રાંતિઓનું મિલન થાય છે. વેદાંત વળી માયાના—પરિવર્તનશીલ વિભાજ્ય બાજુના—ગુણનામક તથા વિભાગો રૂપીને આ તાદાત્મ્યનું દૃઢતર પ્રતિપાદન કરે છે. એ તથા ગુણો છે અચેતન ભૌતિક પદાર્થરૂપે વ્યક્ત થતો ગુણ તમસ, ક્રિયાશક્તિ રૂપ રજસ અને આધ્યાત્મિક પ્રકાશ રૂપ સત્. તત્ત્વચાન

* અર્થાત્ પરિવર્તન કદી અટકતું નથી, પરિવર્તનધર્મનું પરિવર્તન થતું નથી.

આ પરિવર્તનશીલ બાબુના નિમિત્તાવરણનું બેઠન ઉપદેશ છે, એને 'તત્ત્વ' તરીકે સ્વીકાર કરવું નથી, અને આપણને એને બેઠીને અપરિવર્તનશીલ બાબુએ-જેને 'એ' એક અનન્ય 'તત્ત્વ' કહે છે એ બાબુએ-પહેલ્યવાનો અને ત્યાં ધ્રુવરિચિતિ સાધવાનો આદેશ કરે છે. અને વિશેષમાં તત્ત્વજ્ઞાન કહે છે, 'પરિવર્તનશીલ છે કે નથી એ અમે કહી શકતા નથી. એના પરત્વે અસ્તિ કે નાસ્તિ બેમાંથી એક પણ વિધાન અશક્ય છે, અને અમે એમાં પ્રવૃત્ત થતા નથી; આ પરિવર્તનશીલ બાબુ ઉપર આપણને દષ્ટિ ધ્રાણ, અને જીવનના ધર્મો આચરવા શક્ય બનાવનાર જે શક્તિ છે તે આપણા પોતા-માંથી-પરિવર્તનરહિત બાબુએથી-સ્ફુરે છે એવી પ્રતીતિ પર્વાપ્ત છે. આ શક્તિ બંને બાબુએ એક, અનન્ય, છે અને એની પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિ પરિવર્તનરહિત બાબુએ જ શક્ય છે.

૬૬૧ માર્ચ, ૧૮૯૫.

+

+

+

નિવૃત્ત થવાના પક્ષમાં એક વિશેષ કારણ છે મારો ધર્મ, મારી વકીલાત આજે જે જોરમાં ચાલે છે એ એનું જોર ચાલુ રહે એની ખાતરી નથી, અને મારે એમાં એકાએક કે ક્રમશઃ જોડા આવે એને માટે મારે તૈયાર રહેવું જોઈએ આવકમાં મોટો ઘટડો થાય અને હું મારો ખર્ચ એજો ન કરી શકું, તો જૂનજાળની મારી બચતમાંથી દર મહિને રૂ. ૫૦૦ વાપરવા પડે. લાગ્યદેવીને વિશ્વાસે બહુ ન રહેવાય; એ તો એની અત્યારની ચંચળતા જોતાં, મને તે ક્ષણે મને તજી બાપ અને એને જવા માટે અનેક દાર ખુશ્કા છે તે મારે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ.

+

+

+

જો હું નિવૃત્તિ ન લઉં, તો હું મારી બધી જૂની બચત ખર્ચા નાખું અને મારી વૃદ્ધાવસ્થાને કષ્ટમય અને તંગીમય બનાવું, એ જોખમ છે-સિવાય કે હું એમાંથી બચવા માટે નોકરી સ્વીકારું. જે તો અર્થહીન વાત છે.

નિવૃત્તિની તૈયારી રૂપે મારી આર્થિક બાબતોની ચોક્કસ વ્યવસ્થા ન કરું ત્યાં સુધી મારે પુસ્તકોની ખરીદી બંધ કરવી પડશે, અને પુસ્તકો નિવૃત્ત થવાની ધડીએ એક સામગ્રી એક વખતે

ખરીદવા એમ રાખવું પડશે, અને એનો આધાર પણ તે વખતની મારી આર્થિક સ્થિતિ તથા આખોની સ્થિતિ ઉપર રહેશે-પછી એવું લાગે કે નિવૃત્તિનો સમય અનિશ્ચિત રૂપે લાંબાવા કરે છે તો જુદી વાત છે. તો તો મારી જૂની પુસ્તકખરીદીની યોજના લક્ષમાં લેવી પડશે.

૧૦મી માર્ચ, ૧૮૯૫

+

+

+

ધુરોપિયનો અને દેશીઓ-દિંદુઓ, બ્રાહ્મણો, મુસ્લિમો વગેરે-વચ્ચેના સંબંધોને પ્રશ્ન દેશ માટે મહત્વનો છે. એના નિવાન અને એની ઉપાયચિકિત્સા માટે દુલ્લહોનો અને લોર્ડ હેરિસ વગેરે પ્રત્યે-અને એઓ તરફથી-જે રીતનું વર્તન રખાયું તેનો અભ્યાસ કરવો ઉપયોગી થશે. તેલગનો ધુરોપિયનો ઉપર જે પ્રભાવ છે તેનું સહસ્ય પણ અભ્યાસ કરવા જેવું છે. રાજ્યકર્તા અને પ્રજા વચ્ચેના આ સંબંધો બગડે એ બહુ અવાંછનીય છે, જે કે આપણા અભિપ્રાયોનું તથા ઉદ્દેશોનું સ્વાતંત્ર્ય રહે અને વધે એ પણ એટલું જ જરૂરનું છે. આ બંને હેતુઓ એક સાથે શી રીતે સરે એ ગંભીર પ્રશ્ન છે. આ પ્રશ્નના ઉકેલ માટે શાંત વિવેકબુદ્ધિ અત્યંત આવશ્યક છે, અને ઘટનાઓના અને લોકોના આવેગોના તથા પ્રવાહોના નિરીક્ષણમાં અત્યંત પૂર્વક ધૈર્ય જાળવવું જરૂરનું છે.

+

+

+

૧૧મી ઓગસ્ટ, ૧૮૯૫

જીવરામ શાસ્ત્રી મૂર્તિપૂજાની ઉત્પત્તિ વિશે એક વિચાર રજૂ કરે છે. પદ્મયોગની પ્રક્રિયા એવી છે કે ત્રિશળ પદ્મના લીરાઓ કરવા અને આખા પદ્મ ઉપર એકાગ્રતા સાધવાથી આરંભ કરનાર ચિત્તને, એકાગ્રતાના પ્રદેશમાંથી અકેકે ફાડી નાખેલો લીરા દૂર કરવાનો અભ્યાસ કરાવવો, જેથી હવટે હેલ્લી નાનામાં નાની એક પદ્મ રહે. શાસ્ત્રીનું કહેવું એવું છે કે મૂર્તિપૂજામાં પણ માનવસમૂહને વિશેષ અનુકૂળ થાય એવો કાર્મિક શોધેલો યોગનો આના જેવો જ પ્રકાર છે. મુસલમાનોની સુરતપરત્તી, આપણો અડધતીન્યાય અને વેદાંતનો શાખાચંદ્રન્યાય એ સર્વ જોતાં શાસ્ત્રીનો ખુલાસો સંભવિત લાગે છે.

૧૩મી સપ્ટેમ્બર, ૧૮૯૫.

હું નિવૃત્તિને જ ઝંખ્યા કરું છું. અનેકના જીવનનું સર્વ
અની રહેલ ધનાઞ્જનનો આનંદ મને આકર્ષાઈ શકતો નથી, જે કે
અતિશ્રીમંત લોકોનું અસ્તિત્વ પ્રજાની વૃદ્ધિ માટે અનિવાર્ય છે.
મને લાગે છે કે મહત્તાને જાગવવા માટે મારા સિવાય પણ પૂરતા
સોદા છે, અને હું મને પોતાને મારી દીનતર શાંતતર આકાંક્ષાઓ
પૂરી કરવાને છૂટો માની શકું. જીવનના રિક્ત અવકાશોને ભરવા-
પૂરવાવળા ધંધાની કામગીરી—એ કેટલાક લોકો માટે નક્કર સાચ છે
અને એવા લોકો કેવૃત્તિમય લાંબી બિંદગો ગાળ્યા પછી કામ વિના
ખડી પડે અથવા મરી પણ જાય. મારે મારું સાહિત્ય અને તત્ત્વ-
જ્ઞાન છે તેથી રિક્ત અવકાશ રહેતો નથી. પ્રજાજીવન અને સુદંતર
પરિમળો મારા આત્માને એવા જીવન પ્રત્યે ગંભીર રચ્યા છે, જે
મારી ચાહુ વફાવાતને કારણે એના ઉચિત સ્થાનથી વચિત રહે
છે. મારી મનોવૃત્તિ ઉદ્ધતાશયવાળાં કવિ ભર્તૃહરિ જેવી છે—મારા
વર્તમાન જીવનપ્રકારનો ત્યાગ કરવામાં વિલંબ થાય છે તેથી હું
મને પોતાને દયાપાત્ર લાગું છું અને એ કવિએ કહ્યું તેમ હું પણ
જાણું કે કહું છું :

इह शान्तविवेक निर्मलधियः कुर्घन्त्यहो दुस्वरम् ।

यन्मुञ्चन्त्यपि भोगभाञ्ज्यपि धनाग्रेकास्ततो निःस्पृहा ॥

૧૨૬—મોહી કમિશનના કામને મે ભોગ આપ્યો એથી મને
મારી કમંસન્યાસની શક્તિમાં શ્રદ્ધા બંધાય છે, પણ જ્યાં સુધી હું
ધનાઞ્જનના આ બોજને તદ્દન કાઢી ન દઉં ત્યાં સુધી મારે પણ,
જેના વિશે કવિએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે એમનો એક હું હે ઉં
એમ માનીને, ગાણું બોઈ શી કે :

न प्राप्तानि पुरा न सम्पत्तिः, न च प्राप्तो वृद्धः प्रत्ययः ।
चाञ्छामात्रपरिग्रहा अपि वयं त्यक्तु न तानि क्षमाः ॥

અને જ્યાંસુધી હું એ દુબ્ધર કાર્ય સિદ્ધ ન કરું ત્યાં સુધી,
જેના લાગ્યમાં એ નિવૃત્તિમુખ લખાયું નથી એવા એક મનુષ્ય
તરીકે, મારે—ટેન્ટેલસ માફક, આ સંસારી જીવદશામાંથી નિવૃત્ત
થવા માટે—એવી નિવૃત્તિના વિધેયાત્મક, ક્રિયાપરાયણ સ્વરૂપના

સ્વર્ગ પ્રત્યે આકાંક્ષાભરી દષ્ટિ નાખ્યા કરવી પડશે. એ સ્વર્ગ વિશે જ કવિએ કહ્યું છે :

धन्यानां गिरिकन्दरेषु वसतां ज्योतिः परं ध्यायताम् ।
आनन्दाद्भ्रुकणान् पिबन्ति शकुनो निःशंकमंकेशयाः ॥

અને મારી એ કઢીબતાની સામે મારે મથ્યા કરવું જોઈશે જે કઢીમતા, આ પક્ષિઓમાં વણુંવેલા અલસ-નિષ્ક્રિય-જનોની વચ્ચે, મારા જીવનને રુધી રાખે છે :

सस्माकं तु मनोरथोपरचितप्रासादवापीतट—

जोडाकाननकेलिकौतुकजुषामायु पर क्षीयते ॥

અહા ! મહા ઇચ્છા આ જીવનનાટકને રિચિત્રીય પ્રદેશમાં ધકેલી દે છે, અને એ નિઃતથ્ય જાણે છે કે શું ઉત્તમ છે અને શું પ્રાપ્તકાલ છે.

૨૧મી સપ્ટેમ્બર, ૧૮૯૫.

+ + +

મારો નિર્ણય એ થાય છે કે મારે વહીલાત તદ્દન છોડવી હોય તો હું નિવૃત્ત થઈને મુખર્ષિમાં નહિ રહી શકું. મોટા આગાધાન દિત ખાતર મારે માર્યું કે એપ્રિલ સુધી મુખર્ષિમાં રહેવું આવશ્યક છે, અને ત્યાર પછી એમનાં ભાગ્યનો નિર્ણય, નિર્ણય નહિ તો છેવટ કંઈક ખ્યાલ, થઈ શકશે. ત્યાં સુધી હું નિવૃત્તિ ન લઈ શકું.

૪ થી જાન્યુઆરી, ૧૮૯૬.

+ + +

એપ્રિલમાં પણ હું મુખર્ષિની બહાર નિવૃત્તિનિવાસ કરી શકું એવું હું માનતો નથી. મારા રિક્કાસની નજીકમાં જ રિક્કસતા કોમળ તરુઓ પ્રત્યેનું મારું કર્તવ્ય મને ફરમાવે છે કે મારે આ રથજને હજી જરા વધારે સમય સુધી વળગી રહેવું પડશે-કેટલા સમય સુધી એ હજી મારે વિચારવાનું છે.

+ + +

૪ થી માર્ચ, ૧૮૯૬.

માર્યું મહિનો આવ્યો. નિવૃત્તિને લગતા પ્રશ્નોનો આખરી ઉકેલ મારે ગંભીરતાપૂર્વક અને તાકીદથી કરવાનો છે. પણ ફરસદ ઝાઝી નથી અને પ્રશ્નો ગૂંચળયા છે

ગોવર્ધનરામ મનનોંધ

પુસ્તક ૫ મું ૧૮૯૬-૧૯૦૨

૧૨ મી જુલાઈ, ૧૮૯૬.

હું ૪૦ વર્ષનું વય વટાવી ગયો છું અને વકીલાતમાંથી 'મરોદિત નિવૃત્તિ' સાચેસાચ શરૂ કરી દીધી છે. કમરઠાં હું પૂર્ણ નિવૃત્તિ તરફ વધીશ-હવે એ ગમે તેટલી દૂર હોય. કૌટુંબિક બાબતોના સંબોધમાં અને બહારના સંબંધોમાં અંદરથી બહુ રસ હવે હું નહિ લઉં. આ દિશામાં મેં મારો પૂરતો ઉત્સર્ગ-આત્મવ્યય-કયો છે. હવે તો 'સ્વરક્ષતા અને ક્ષાંતિ' એ જ આચારમાં અને વિચારમાં. મારો પચદશકે ધ્રુવતારકે બનશે. આ પુસ્તકોને હવે હું મારા સાહિત્યવિષયક અને તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક ઉબમમાનની નોંધ રાખતી ઉબમાપક નહીં બનાવીશ, અને મૃદુલતાવ્યથી હ્રિમ્યતર કતવ્યધર્મોના રાજમાર્ગની માગદર્શિકા બનાવીશ, અને 'શાશ્વત જીવન'ના સાગર-વિહારની દીવ્યદાંડી બનાવીશ.

+

+

+

૧૯ મી જુલાઈ, ૧૮૯૬.

શ્રી હરિનિવાસ આયંગર હવે વિધિસર વડોદરાના દિવાનપદે રથપાયા છે. મનુભાઈ, એમના સ્વાભાવિક શાશ્વપણુ અનુસાર, માને છે કે આયંગર કોઈક શક્તિવાળા હોવા જોઈએ; કારણ કે-મનુભાઈ કહે છે-પ્રિટિશ હિંદમાં આયંગર જેવી પદવીએ પહોંચેલો માણસ હોવા કે નીચા પ્રકારની જગતી કુશળતાથી ચડ્યો હોવો જોઈએ અને વડોદરાનું તંત્ર ચલાવી શકે એવો હોવો જોઈએ. એ તો જે હોય તે, મારે તો મનુભાઈની પોતાની કારદિદોમાં એક એ બાબત નોંધવાની છે. રાજ્યનીતિના જે પ્રસંગોમાં એ સફળ નથી થયા એમાં એમના શુભ અને મહાન રાજ્યનીતિચને બળતા હેતુઓ હતા એ વિશે મારા મનમાં શંકા નથી. એમની નીતિની સવન

ચુલુપતાની તથા ક્રોધાસક્તિનાં એમના સાધનોનો યોગ્યતા અને
 કાર્યક્ષમતાની તો એમની નજીકના ઉત્તમ પુરુષો પ્રથમ કરે છે પણ
 તેઓ આ વાત વીસરી જાય છે એમનો સ્વામી તે એમનો સ્વામી છે,
 એમનો બાળક કે હાથ નીચેનો તોડર નથી. રાજ્યોને મધુર કલાથી
 અને આરાધારક શક્તિથી દોરવા, અને ચતુર પત્નોઓ પતિઓને
 તથા પરિચારિકાઓ રોગીઓને કાળૂમાં રાખે તેમ કાળૂમાં રાખવા એ
 મંત્રીઓનો ધર્મ છે. પ્રેમમય પ્રેત્સુથી, પ્રનાપથી, મનસુ ભાવથી,
 મૈત્રીથી, એમની શક્તિના અને અનુમરના આદર સકારથી, ચતુરાઈથી
 અને વિવેકી શાલુપણથી, તથા એમના હેતુઓમાં શ્રદ્ધાથી મંત્રીઓએ
 રાજ્યોનાં ચિત્તને પ્રભાવિત કરવાં જોઈએ મંત્રીઓ આખરે પ્રભ
 હે, પોતે રાજ્ય કરનાં બુદ્ધિમાં અને શક્તિમાં ચડિયાના છે એ જ્ઞાનથી
 તેઓએ જૂનપુ ન ઘટે કે સત્તાની અતિમ સચાનનશક્તિને મુકુટધારી
 અસ્તિષ્ઠકમાં પોતાનું આસન જાગવી રાખવા હેતુ એમાં જ રાજ્યનું
 કલ્યાણ રહેલું છે; અને આ પ્રમુખ શક્તિ મંત્રીઓને અપવાદ
 ગણીને એમની સામે નહિ થાય એમ માનીને મંત્રીઓ ચાને
 એમાં મંત્રીઓનો જ દોષ છે, -મંત્રીઓ આ સત્ત જોડેમે કે વીસરે
 તો એમાં એમના પોતાના આત્માનો સામર્થ્યક્ષર છે. રાજ્યસત્તા
 આનુવશિક છે અને રાજ્ય મંત્રીઓને ચૂટે છે એ રિયલિટી
 સ્વીકારમાં આ નિયમનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે કે જો આ
 સ્વીકાર નીતિસંગત હોય તો એનો લોપ કરવો તે-ગમે તેવો
 અનકટ કે માનસિક એ લોપ હોય તો પણ-અનીતિરૂપ મને છે.
 શક્તિની અદર જ એવી એક નમગાઈ વમે છે જેને સીધે, રાજ્યની
 સત્તાઅવગણનાના જળદૂષ્યા રેતીગદ ઉપર, મંત્રીઓની શક્તિ અધ-
 ઝાઈને દૂમે છે. આ માપથી માનનાં જ લાનતરમાં શામળભાઈની
 કાયમની જતે સત્સાવવ સાચેતીની હું પ્રથમ કરું છું, એમો
 આવી જૂતથી પોતાને સાચી લેના. અને એની ઉચ્ચતાનું રહસ્ય
 આ સાચેતીમાં જ હતું-જો કે કેટલાક એને ડરપોકપણું કહે.
 એક પહે રાજ્યનીતિએ આદેશની આવી સાચેતી, અને અન્યતઃ
 ડરપોકપણાની સહજવૃત્તિ, એ મે રચેતી સીમારેખા ધણી સાર
 પારખવી મુશ્કેલ બને છે પણ એ નિમદેહ વાત છે કે સાચેતી
 તો અનની આગને વધ હે. એના માર્ગ અધિજગીરોનો આવરક

ગુણ છે, અને મત્રંએ પણ—હાલે એક મનુષ્યની—આગાને વશ રહેવું જોઈએ. આ આગાવશતાની ઉપયોગિતા સમજવી અને, સાથેસાથ, જે વિશાળ રાજ્યનૈતિક સાગર ઉપર પોતાનાં મળ અને અધિકારનું સુકાન જાળવવાનું છે એ સાગરને, તેમ જ જે નીકામાં એની પ્રજાનાં કિતોએ સફર કરવાની છે એ નીકાને, દૃઢતાથી અને સ્વતંત્ર રીતે કાબૂમાં રાખવાની પોતાની ફરજ ન તજવી, એમાં મંત્રીની કલાની મહત્તા છે.

૧૬મી ઓગસ્ટ, ૧૮૯૬-

મનને કઈ અવસ્થામાં પ્રયત્નપૂર્વક સ્થિર કરવું જોઈએ ? કવિતા ? તત્ત્વજ્ઞાન ? સંસાર અથવા જગત ? કે આ બધાનું સમિશ્રણ ? દિશ્વાનિદીમાં જ્ઞાનમય જીવન કરતાં કવિતામય જીવન વિશેષ છે વેદાંત એટલે નહું, નગ્ન, તત્ત્વજ્ઞાન સમાજવાદ, નાસ્તિવાદ ઇત્યાદિનો વિષય માંસરુધિરમય જગત છે મહામદના જીવનમાં કવિતાનો ઢગ છે પણ એમાં આવેશવશતા ઉદ્ભવે છે. જે. એસ. મિલ્કનો અને બહુજન-સ્વપ્રવાદીઓનો સ પ્રદાય એટલે વૈજ્ઞાનિક તત્ત્વવિજ્ઞાનનાં મહોરો ધારણ કરેલી સંસારદષ્ટિ અને કવિતા. ચિત્તને વિચારપૂર્વક બંધવાની જે જે પદ્ધતિ છે તે સર્વમાં કવિતા, અથવા તત્ત્વજ્ઞાન, અથવા સંસારબુદ્ધિ, અથવા એમાંનાં જે કે વધારે, અત્યંત હોય છે. જ્યાંસુધી માનવ-સમાજનું આમાંથી એક પણ પ્રારંભ નિયમન થતું નથી ત્યાં સુધી માનવ બાળક જેવો કે બાલિકા કે પશુતુલ્ય રહે છે,—કારણ કે બાલસદૃશતા, બાલિકાતા અને પશુતુલ્યતા એ ત્રણ ગુણો, આનુવંશિક વારસાના પ્રભાવથી ઉદ્ભવતી, માણસે માણસે જેમ અહેરે જુદાં તેમ માણસે માણસે જુદાં વ્યક્તિમત લક્ષણો દાખવતાં અગમ્ય રચબૂ માનસિક પરિબળોના પ્રભાવથી ઉદ્ભવતી, સ્વાભાવિક, અને સહજ, પ્રવૃત્તિઓના દબાણને પરિણામે થતા માનવચિત્તના પ્રથમ ઝગકાર છે.

એક દષ્ટિએ કવિતા, તત્ત્વજ્ઞાન, સંસારબુદ્ધિ એ પ્રત્યેક નિજ નિજ સમયે અને સ્થળે આવશ્યક છે. સંસાર પોતાની જ શક્તિ-ઓથી વિકસવાનું હોય છે, અને એની એ શક્તિઓનો, વહેવો નહિ તો સંસારનો વિકાસ થયા પછી, ક્ષય થઈ જાય છે. આથી, આરંભ સંસારનો વિચાર કરવામાં તો સંસારનાં સાધ્યોનું અને સાધનોનું જ્ઞાન આપે એવી નગ્ન બુદ્ધિની, (nude reason) ની જ જરૂર રહે.

એમાં દુનિયાને અધત્વ અપાતી ઋનોષ્ટિઓનો અને ભાવનાઓનો કંઈ જ ખપ નથી. પછી ભલે એ અધત્વ સુદર હોય કે વસ્તુ હોય. અને માનવની દૃષ્ટિની અદ્યતાથી અને મહત્તાથી પર રહે એવી નગ્ન બુદ્ધિ એટલે વેદાંતનું શુદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાન, તથા વિજ્ઞાનના તત્કાલપર્યાપ્ત પ્રમણ ઝગકાર, તથા સસારના વિચિત્ર અનુભવે શીખવેલા રહાપણુમાંથી તારવેલાં સર્વસાધરણુ નિયમરૂપ મૂલો, એ જલ્દીયતો સરવાળો, વધારે કંઈ નહિ. અને આવી બુદ્ધિ એક વાર મનને મક્કથી મુક્ત કરે અને સાધ્ય તેમ જ સાધનોની સાચી દૃષ્ટિ આપે, પછી સમાજવાદ અને એવા વાદો એ સાધ્યના એક કે બીજા અશ્વત્થી સિદ્ધિ માટેનાં મત વ્યાવહારિક હુકમો આપનારા બની રહે છે, અને એ વાદોમાં સસારનું જે સ્વરૂપ પ્રતિબિંબિત થયું હોય એ સ્વરૂપની કસોટી માત્ર એની આ, સિદ્ધિ સાધવાનાં સાધન તરીકેની, શક્તિથી થાય છે સાધ્ય અને સાધનોની આ પ્રમાણે પસંદગી થઈ જાય એટલે કવિતાને એ ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે કે એણે એ સાધ્યનાં નિકટતમ પહોંચે એવા આદર્શો ખીજવરા અને એ સાધનોને આગળ કરવા કવિતાના આવા ઉદ્યોગ વગર શિક્ષિત અશિક્ષિત ઠાઈ માનવને ચાલતું નથી, સામાન્ય ચિત્તને ઉદાત્ત કે અવનત બનાવવાનું એક જ સાધન કવિતા છે, નરી બુદ્ધિ તો, જેમ જલથી અભિજ્ઞ હવા માછલાને છે તેમ, આંતર અસનક્રિયા માટે પ્રતિકૂળ બને છે વસ્તુસ્થિતિ આવી હોઈને, આ દુનિયામાં માનવચિત્તના જે આદ્ય ઉન્મેષો છો તે પશુ-દુષ્ટ્ય કે ખાલશ કે બાવેચિત ઝગકારોની અવગણના કરવામાં ક્ષેમ નથી. કારણ કે સકલ પ્રકૃતિની માફક માનવે પશુ પોતાના અદ્ય મુગ્ધના આદિથી આરંભ કરીને પોતાનો વિકાસ કરવો પડે આપણા વાતાવરણનાં આ નિમ્નતમ ઊંડાણોમાં થઈને કવિતાની ત્વરિત યાત્રા થાય તો તેથી જ માનવની પ્રાથમિક અવસ્થાના આ અવશિષ્ટ અશ્વત્ પરિવર્તન થઈ શકે જે માનવના ચિત્તને સપૂર્ણ કરવું હોય, અર્થાત્ માનવના બળો પાસે બને સાશ્વત સુખ સંપાદન કરવાની શક્તિ પાસે એના વિચિત્ર સજ્જેઓ અને પરિસ્થિતિઓ જે જે અપેક્ષા રાખે છે એ અપેક્ષાની પૂર્તિ માટે માનવચિત્તને સમર્થ કરવું હોય, તો તજિયાથી ટોચ સુધી ઠાઈ પશુ વાતની અવગણના કરવી ન ચાલે મનની આ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવા માટે આપણે પ્રયત્નથી ભરેલું જોઈએ, નહિ તો-કુખનું, પરિસ્થિતિના કૂર ત્રાસનું, પશુ

જીવનની ગદંધીય કલુષતાનું અને પામરતાનું, વરેમાર્ગના પગની નીચે કચ્છાઈ જનાર જંતુજીવનની કુદનાનું અને સરીસૃપયોનિના, સર્પ જેવા કલેશમય ભૂમિસર્પણનું દાસ્ય સ્વીકારવું પડે. કવિતાના ઉચ્ચનમ આદર્શો જેને સાધવાની અભિલાષા સેવે છે તે બળ અને સામર્થ્ય, શાંતિ અને ઔષ્ય, સૌંદર્ય અને મુખ. ઉદાત્તા અને મધુરતા, મદત્તા અને ક્ષેમ એ તરતોની, વ્યાવહારિક જીવનમાં, પરીક્ષા અને પ્રાર્થિત તરત્કાલે વડે જ થઈ શકે. કવિનાએ અને તરત્કાલે, નીતિશાસ્ત્રે અને ધર્મે (નીતિમાં કુ સંસ્કારના સર્વ વિપોનો સમાવેશ કરું છું) અને જે કાટિએ એકરથ થાનુ છે તે કાટિ આ છે. મારુ ઉ સર્ગસિદ્ધિનું દર્શન, એની સર્વ લનિઓ છર્ના, આ કાટિએ પહોંચે છે. જે તરત્કાલનમય દર્શને મને પૂરી ઉર સ્વર્ગ અધ્યુ છે તેના તરફ મને પક્ષાપાત છે એવું લાગે તો તેની મને ચિંતા નથી.

૧ લી ઓક્ટોબર, ૧૮૯૬.

+

+

+

મુંબઈમાં હાલ પ્લેમ ચાલી રહ્યો છે. કલકત્તાના લોકોને અમને અહીંના લોકોને લાગે છે તેથી પ્લેમની વધારે ચિંતા રહે છે. કાશ્મીરથી મલખાર તદ સુધી વ્યાપક હુમળ પડવાનો ભય નજીક છે માત્રુસને એમાં વસ્તીની અતિદૃઢિને રોકનારો કુદરતનો સંકેત દેખાય. આપણા લોકોને એમાં પૃથ્વીનો ભાર હળવો કરનારી મહાકાલીના દર્શન થાય. જાને દષ્ટિમાં વર્તમાન આપત્તિને ભાવી દુનિયા માટે આશીર્વાદરૂપ મણુવાની વૃત્તિ છે, અને એ એવા આશીર્વાદ છે એમ માની લઈએ છર્ના ભાવી કલ્યાણની ખાતર તત્કાલ આપત્તિ સ્વીકારી લેવાની વાતને કાઈ સંકારનું નથી. ખરી હકીકત એ છે કે મહા ઈચ્છાના એક મહાન ચક્રના સાધારણ દાંત વર્તમાન આપત્તિ-માધી ગયવાને મંચી રહ્યા હોય છે ત્યારે જો એ જ મહાઈચ્છાના અન્ય મહાયકના અતિપ્રજ્ઞ અસાધારણ દાંત એ સાધારણ દાંત ઉપર આપત્તિ લાદે તો, એ સાધારણ દાંત દાંતિયાં કરે છે, અને ધુરંદ છે. એ સંઘર્ષ અને સંઘામ અથકર હોય છે; અને છર્ના એને જોનારની નજરે એ પટના લક્ષ્ય ઈચ્છારૂપ વિબુતત્વના એક અતિસૂક્ષ્મ બિંદુએ ચાલી રહેતી, તિમિગદ્ધ (મહામત્સ્ય) અને તિમિ (અદ્યમીન)

વચ્ચેની દોડ઼રત જ જણાય છે. આ પરિમાણુહીન અદ્ય પિંદુને એવી આજ્ઞા રાખવાનો શો અધિકાર છે કે એ અણુનો જીવનની અમુક ખાસ અને કાયમની અવસ્થા ઉપર ઇન્જિરાહક - રહેશે ? તિમિંગલ પાછળ પડશે જ, તિમિએ નાસવું જ રહેશે, અને ઘરતલું પરિણામ—ઈચ્છાએ કે અનિચ્છાએ—એ મહાન હૃસ્તના જ વશમાં રહેશે જે એનો નિર્ણય કરવાની શક્તિ અને અધિકાર ધારે છે. એ મહાશક્તિના અધિકાર મિત્રાય અન્યનો એ વિષય નથી.

૨૭ ઓક્ટોબર, ૧૮૯૬.

વર્ષાવર્ષરચિત 'પ્રેક્ષુક' કાવ્યના પુસ્તક ચોથાની ૧૦૦ પંક્તિઓ મેં હમણાં જ વાંચી એ વાંચીને મારાથી નિવૃત્તજીવનના કાવ્યમય અંશના મધુર અને મૃદુલ આનંદોની અંખનાનો નિરશુ નિઃશ્વાસ નખાઈ ગયો. શું મારે સદૈવ નિવૃત્તિથી વચિત રહેવાનું છે અને ધનાર્જનનું વૈતરું કરતાં જ મરવાનું છે ? કેવી વિચિત્ર વાત ! દરરોજ કમમાં કમ એક વાર મને નિવૃત્તિનો પ્રશ્ન યાદ આવે છે; અને એ વિચાર સવારે જાંઘમાંથી જાગતાં આવે કે રાત્રે મોડી મોડી માંઠ આંખ મીંચાવા દે એ રીતે આવે—પણ કુ નિજધામથી દૂર રહ્યા કરું છું એવું મને લાગ્યા વગર રહેતું નથી. અને જ્યારે, કામથી ભરચક કલાકોમાં કે માણસની ભરચક મેદનીમાં એ કલાકોને અને મેદનીને હાસેલીને આ વિચાર આવે ત્યારે એ મારો કર સાહે છે; અને કું એ કલાકોની અને માનવમેદનીની પાછળ સેકાઈ જઈને આ મારા બધુને—આ મારી જીવનશખીને—મારી આશાને—મારા સર્વસ્વને મળતો હોઈ, બેટતો હોઈ, એ રીતે એની રનેલાળ હાજરીનો મને પ્રતીતિ થાય છે, અને કાંઈ પ્રસંગોએ—એવા પ્રસંગો થોડા નથી હોતા—નિવૃત્તિના વિચારમાંથી કું જેને દુનિયા મૃત્યુ કહે છે એ અંતિમ આજ્ઞાના, અંતિમ મુક્તિના વિચારમાં સરકી જઈ કું. સાશ્વત કાળના પ્રવાસીઓને આ જીવન એક અતિથિમૃદ છે, અને મૃત્યુ આ વિજાળ સાગરના વક્ષ ઉપરની પ્રથમ નોકાયાત્રા છે, અને એની મઝિદ છે આપણું (સાશ્વત) લગ્નસુંદર મૃદ જે ઉત્સર્ગસિદ્ધિનો તત્ત્વજ્ઞાની છે તેને બિચારા દેખેટને નડી હતી તેવી કથી રવેનો આવવાની બીતિ નડતી નથી. અને આ પુણ્યસાક્ષી નાવિકને આ સાગરમાં કઈ તોફાન નડતું નથી.

૬૬૧ ઓક્ટોબર, ૧૮૯૬.

આંતર આત્મનિષ્ઠ સુખાનુભૂતિ, અને એનું બાહ્ય વસ્તુનિષ્ઠ પરિવર્તન-જેને આનંદ કે હર્ષ કહીએ છીએ, એ બંને સંમિલિત થઈને એક બને છે.

૭મી ઓક્ટોબર, ૧૮૯૬.

જ્ઞાન એક મસ્તિષ્કમાર્થી બીજામાં વહે છે ત્યારે એ સંકનચુથી એ જ્ઞાનસંપત્તિ પડતી નથી, સુખ અને આનંદનો પ્રસાદ પણ એ પ્રકારનો છે. જો આપણે આત્માને શાબ્દિક જ્ઞાનથી કદી ન સંપર્કે એના પ્રકાશની પ્રાપ્તિ માટેનો, તથા જે સંપત્તિમાં નિરંજન અને મંદ બને એવા ચેતન્યના અને શક્તિના પ્રબોધ માટેનો, મહામૂલ્ય અસર દોય, તો સંપત્તિ મળીને એવો અસર અર્પે છે જેમાં એ સુખ અને આનંદની મશ્વાલનો પ્રકાશ પોતાના દેહની અદ્ય કન્દરાઓની બહાર ફેલાવી શકે છે અને સૂર્યોત્પન્ન વિના કરમાતા રોષાઓની માફક સુખ અને આનંદ વિના ચીમળાતારા ચિત્તોમાં એનો પ્રવેશ કરાવી શકે છે.

પ્રત્યેક મનુષ્યના ધર્મમાં વિકાસનાં અને આશાનાં બીજો હોય છે, જેને આપણે બાળક કહીએ છીએ; અને જીવનના ચેત્યને હોમા આપનારી વ્યક્તિઓ હોય છે જેને આપણે નારી કહીએ છીએ. અને બાળકો અને નારીઓ વ્યક્તિ તરીકે પુરુષ જોડલાં જ સારાં અને મહાન હોય છે; પુરુષોને એમની સોંપણી કરવામાં આવે છે તે પોતાના અને એઓના વિકાસ માટે છે, એમના પીડન માટે નથી. પુરુષની સંપત્તિમાન સ્થિતિ એ તો આ બાળકો અને ઓઓનાં કોમળ પરાધીન ચિત્તમાં આનંદ અને સુખના પ્રસાદો વહેવાવવાનો મેયો અવસર બની શકે. આ વિદવ અસરનો લાભ ન લઈ શકનાર અને આનંદ ન માર્ગી શકનાર પુરુષ દુઃખ પામે છે, દયા-પાત્ર બને છે. જેમના ઉપર પોતાની સંપત્તિનાં મોંઘાં ફળ વપોવવાનું પુરુષને કર્તવ્યરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે એમના જ તરફથી એને પ્રસારે અને આપાતો મળે તો અવસ્થા એ ફરિયાદ કરે, અને એ કર્તવ્ય પૂર્ણ કરવામાં એ મદોત્સાહ બને. એવા પુરુષને મારો પ્રથમ ઉત્તર હું એક પ્રશ્નરૂપે આપું: ‘કૃપા મેળવવાની મજબૂરી વિના જ જેમના પ્રત્યે તું કૃપા કરી શકતો હો એનાં નાનેરાં પાસેથી તું.

અવહારવિનિમયની, બલ્લાની આથા યા માટે રાખે ?' અને જો આ આધાતો અને પ્રકારો પુરુષને આપત્તિરૂપ હોય તો એ પુરુષ એમાંથી આપત્તિદીધો મોઘો અવસર યા માટે ન મેળવે ? પણ ખરેખર શાંત ચિત્તે વિચાર કરનાં જણારો કે સ્વમાવદોપથી કરાતા આ આધાનો અને પ્રકારો નજીવી જાજનો છે જેને પુરુષ દરેક કાદે, મનમાંથી રુખસદ આપી શકે—અને, પોતે જેના માનજત કરાની છે એમ દહીંઓના આચકા અને ચિત્તાવેશ જેના ગણી શકે.

ઉચ્ચતર જીવનક્ષેત્રમાં, દેશભક્તો, રાજ્યનૈતિક પુરુષો, વિચારના અગ્રણીઓ, સમાજના અને પ્રજાઓના નેતાઓ આ જ આદર્શને અનુસરે એ ઈષ્ટ છે.

પણ આ આદર્શ માત્ર ક્ષણિક ભાવનાઓની પેટકી નથી ? નીતિતત્ત્વની બાવકારિક દૃષ્ટિથી રહિત નથી ? 'Degeneration' વિશેના અધના કતોના મત અનુસાર એ મનની અસમજસ અવસ્થા નથી ? પરહિતવાદનો એ એવો પ્રકાર નથી જે અપરાધીને શિક્ષામુકિત આપીને અપરાધને જ પોષે, અને આત્મરક્ષણની સકળવૃત્તિને વધુસાડે ?

જેઓ આત્મવિકાસ અને આત્મત્ય એ બેના પરસ્પર વિરોધી કર્તવ્યધર્મો વચ્ચે સમતુલા ન જાગવી શકે, એના સામાન્ય માણુનોના. સ્વાયર્માં આ આદર્શ પડે તો એ આદર્શનો આવો દુરુભોગ થવાનો સભવ છે એવું હું માનું છું; અને સન્યાસના અમુક એક પ્રાર્થની સામેની મારી દલીલોમાં મેં આ વાતને બરાબર સમજાવી છે. લોર્ડ રિપન—ભારતના હિતનાં કાચો કરવાને કારણે એના દેશજન—અંગ્રેજોના નીચ આક્ષેપો જેણે હસતે મેંએ સાંભળી લીધા હતા તે લોર્ડ રિપન—આ બે અંત કાટિઓને જાળવી લેવાની વિરલ કલા જાણતો હતો; અને ગેરેસ્ટન સાથેના એના પત્રવ્યવહારનું નિરીક્ષણ ક્યો પછી, એથી જીલ્લી પ્રકૃતિના અને જીલ્લી રાજનીતિના ઠકરીનને વર્ણવ્યું સમક્ષ કબૂલ કરવું પડ્યું હતું કે લોર્ડ રિપન ઉચ્ચ રાજનીતિથી પ્રવૃત્ત થયો હતો. ગેરેસ્ટને પોતે પોતાના રાજનૈતિક અતિપક્ષીની વિદેશનીતિને જાહેરમાં સ્પષ્ટ અનુમોદન આપ્યું હતું—

આ દત્તી સામસામા બે પક્ષાંમાં રહેલા બિન્ન રાજકીય દૃષ્ટિઓવાળા
બે પક્ષો વચ્ચે જળવેલી સમતુલા. આપણે ત્યાં પણ હતા પોતાની
પ્રિય પત્ની સીતાને વનવાસ આપનારા રામ. સૈન્યોનું નિયમન અને
શત્રુઓને પરાજય કરી ગણનાર વૉસિગટનમાં પણ વિરલ દેશસકનને
ઉચિત એવી તટસ્થ સંયમવૃત્તિ હતી એકતઃ મહાનુભાવતા—હૃદયની
વિશાસતા, અને અન્યતઃ કઠોરતા, એવા અન્યોન્યથી અસંગત આવને
અનુસરવાની કલા દાખવવાની ફરજ મહાત્માઓ ઉપર આવી પડે.
છે. આ કલા દુ.સાધ્ય છે અને જગતના કલ્યાણ અર્થે એને સિદ્ધ કરવું
સદ્બાળ્ય વિરલ વિબૂતિઓને જ સાંપડે છે. અને ઉદ્ધાત વ્યાવહારિક
નીતિતંત્રના અનુવર્તનમાં આત્મવિકાસ અને આત્મવ્યય એ ઉભયત્રા
ઉચ્ચતમ ધર્મો આચરવાનો પણ માર્ગ એક છે, જેમાં કૌશિક
ભિર્મિલતાનો પ્રવેશ ન હોય, જેમાં સમતુલાનો અસાધારણ લોપ ન
હોય અને જેમાં પરહિનપ્રવણ ચિત્તોની નિર્બલતા ન હોય. અને
હતાં એમાં પરહિતદૃષ્ટિને સ્થાન હોય છે.

૬ હી નવેબર, ૧૮૯૬..

+

+

+

મારે નિવૃત્ત થવું છે, આરામ માટે, દેહની સેવા કરી શકું તે
માટે, અને મારી શાશ્વત યાત્રાની તૈયારી કરવા માટે. અહીં અંશે
મારા માતૃપિતાને, મારા પુત્રને અને મારા અભ્યાસને એથી લાભ
થવા સંભવ છે. પણ નિવૃત્તિનાં સમય, સ્થળ અને પ્રકાર નક્કી કરવાં
એ વિકટ અને મુશ્કેલ સમસ્યા છે. મારી મર્યાદિત નિવૃત્તિ તો શક
ચર્ચ છે. એક સમયે હું કાર્ય અને ધન સોધતો, વાંછતો અને સકપ્
સત્કારતો—કાર્ય એટલે ધંધાદારી કાર્ય. એક સમય એવો આવ્યો જ્યારે
હું કામથી યાકનો અને કામ સોધતો નહિ હવે એ સમય આવ્યો
જ્યારે એથી પણ વિશેષ વિચિત્ર ઘટના બને છે. વેદચન દરમ્યાન
હું ધંધાદારી કામને ખરેખર ટાળું છું, અને એ પ્રમાણે કામને
નગરવામાં લાગ્યેલીની વિરલ અને દુલભ કૃપાને તરછોડવાના પાપના
ખ્યાલથી કંપુ છું. આ દેવીની કૃપાને નકારવી એ મર્વ—ઓદ્ધત્ય—નથી ?
છે જ. એ કૃપા સસ્તી અને મૂલ્યહીન છે ? હું એટલો ધનિક, એવો
મહાન, છું કે આ કૃપાને તરછોડી શકું ? ના; આવા પ્રત્યેક પ્રશ્નનો
મારો ઉત્તર છે—ના. હું ધનરહિત છું—આવું કંઈ પણ સાહસ ન કરી.

સકું એટલો ધનહીન છું; અને આવા સાહસનો આદંબર કરવાને માટે ભાગ્યદેવી મારા ઉપર અને મારા કંગાલ મળવા ઉપર વેર વાળે, દુનિયાની રીતે જે મૂખતા છે એવી આ મારી મૂખતા માટે વિશ્વનિયંતા, મારા જીવનમાં જેના અનેક દૃષ્ટાંતો ॥ એવી, વિલક્ષણ રીતોમાંની એકાદ રીતે, મને શિક્ષા કરે, તો તે સમયે ફરિયાદ કરવાનો મને અધિકાર નથી. એક પક્ષે, નિષ્વૃત્ત ન થવું એવું સચવનારી આ લયસૂચક વિચારણા, અને અન્ય પક્ષે નિષ્વૃત્તિના કર્તવ્યધર્મોનું આહવાન-દુનિયાના દૃષ્ટિબિંદુથી મૂખ લાગે છતાં પવિત્ર ધર્મલક્ષી દૃષ્ટિથી જેનો પ્રભાવ અપ્રતીકાર્ય છે એવું આહવાન-એ જે વચ્ચે ફુંભો છું ત્યારે મારી દશા હતો વ્યાઘ્રસ્તતસ્તટો જેવી બને છે, અને છતાં નિર્ભય ક્યો વમર મારે છૂટકો નથી. કમ્બળની કામગીરી-જીવનની પરમ તક વિચારપૂર્વક અને નિશ્ચયપૂર્વક જે જથ્થો જતો કરી શકયો એને માટે હવે આ સમસ્યાનો ઉકેલ વિકટતર નથી. લક્ષાધિપતિઓને અને રાજ્યસંચાલકોને, સેનાધિપતિઓને અને રાજવીઓને જે સમસ્યાઓ ઉઠેલી પડે છે તેના પ્રમાણમાં આ સમસ્યા તો કંઈ નથી. અને છતાં, મને તેટલી અહ્ય હોય તો પણ, આ સમસ્યા મને સકપ વિચાર કરાવે એવી છે, નિરાકરણમાં ચિંતાવ્યગ્ર બનાવે એવી છે, ધાર્મિક અને પવિત્ર કર્તવ્યનું જ્ઞાન ઉપજાવે એવી છે. આમાં અનેકનાં ભાગ્ય અને ભવિષ્ય સંકળાયેલાં છે, અને એમાં સાંસારિક હિતો તથા તત્ત્વદષ્ટિ-કેવા ભીમકાય યોદ્ધાઓ-સામસામા યુદ્ધાર્થે તૈયાર થયા છે. હું-સામર્થ્યહીન સૈનિક-તત્ત્વદષ્ટિના પક્ષમાં રહેનારું પસંદ કરી ચૂક્યો છું, મારે નિર્ભય કરી ચૂક્યો છું ! મહા ઇચ્છા જ મારી આ ચાલનું કારણ અને લક્ષ્ય જોઈ શકે છે; હું એક મહાન પક્ષના મહાન ધ્વજને અનુસરું છું, હું એક દષ્ટિહીન સત્ત્વહીન સૈનિક છું. જેના ઉદ્ભવસ્થાન યુદ્ધના તુમુલ્લેષમાં અને તોપોના ધૂમરાગિમાં અદશ્ય મળ્યાં છે એવા અજ્ઞાનોના તથા સંકેતોના આદેશને અનુસરું છું. મહેન્ટા સતત પયદર્શિંગા તું છે એ એક જ, એક છતાં મહાન, આશ્વાસન છે, અને એ જ વિચાર આ પામર પુરુષને પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહન આપે છે !

૭મી નવેમ્બર, ૧૮૯૧.

પ્રાર્થનાનો મારો સર્વપ્રથમ ઉદ્ગાર-મારા ૧૭મા વર્ષમાં કે

એટલામાં રચાયેલો શ્લોક-સર્વ જાણના પ્રભુના હાથમાં સૌથી દેવાનો તથા કર્મ પણ ન પ્રયજ્ઞાની ઝનોત્તિ વ્યક્ત કરતો. હો. 'એ સર્વજ્ઞ છે, સર્વના કિત્તમ દિનનો જ્ઞાતા છે, મારું મનોમત અને મારું દિન એ જાણે છે, નો મારે શું પ્રાર્થવું રહે, કોઈ પણ વસ્તુ મારે સીદ પ્રાર્થવું પડે ? એ જ કલ્યાણુત્તમનો વિધાયક છે.' પિતાએ આવી પ્રાર્થનાનો વિરોધ કર્યો, એને માસુરી બુદ્ધિ કહી, એમની દૃષ્ટિને એમાં પ્રભુ પ્રત્યે ધૃષ્ટતા દેખાઈ વસ્તુતઃ એવું નહોતું.

વીસ વર્ષની વયે મેં મારી પ્રથમ પત્નીના મરણશોકના શ્લોકો રચ્યા, જેની નાદી એ હતી કે જ્યાં પ્રભુ સ્વયં મારા દુઃખનો વિધાતા છે અને હું મારા દુઃખને એની વિશ્વદિતાર્થક મહાયોગનાનો એક અંશ ગણીને સ્વીકારી લઉં છું ત્યાં નાદી અનાવસ્યક છે.

યૌવનનો એ મારો વિચાર આજે આ વય પર્વત કેવો અચક્ષ રહ્યો છે ! આજે પણ હું આટલા દૃઢ આવેગથી, મહા ધૃતિ વિશેના અને અહ-બિદુ સાથેના એના સમધો વિશેના મારા તત્ત્વજ્ઞાનમાં વ્યવહારપ્રત્યક્ષ શ્રદ્ધાથી, એ જ વિચારનું પુનરાવર્તન કરું છું ! સમયના આટલા અંતર પછી, પરિસ્થિતિના આર્વા નિયંત્રણો વેઠ્યા પછી, તે સમયના એ પુરુષનું આજના આ પુરુષથી આવું તાદાત્મ્ય ટકે એ કેટલું આશ્ચર્યકર છે ! છતાં એ તાદાત્મ્ય ટક્યું છે એ હકીકત છે.

૧૩ મી નવેમ્બર, ૧૮૯૧.

સ્મૃતિ અને પ્રશ્નસાની અસર, જેમની એ સ્મૃતિ કે પ્રશ્નસા હોય એની ઉપર દેખું હરખાવાની સાધારણ રીતે નીચડે છે. મારા ઉપર ૧૯ કે ૨૦ વર્ષને વયે જાણ પ્રકટ આપતિઓ સદસા આવી પડી ત્યારથી મારા ઉપર એવી અસર થઈ નથી. આપતિઓનો અર્થ ઉકેલવાના અને એનો સર્વસાધક ઉપાય શોધવાના મહાપ્રયત્નોમાં રોકાયેલા મારા ચિત્ત ઉપરથી પ્રશ્નસાવચનો અસંચિત પાતો જેવાં સરી પડતાં હતાં; એટલું જ નહિ, એ સારાં વેળુ, ગમે તેટલાં સાર્યાં હોય તો પણ. રહતાં જાળકને અપાર્તા, પાળવાના ઉદ્દેશ વિનાનાં વચનો જેવાં મને લાગતાં હતાં. એ પ્રસંગોએ મેં 'સમશીનોબ્ધ' ચિત્તવૃત્તિ કેળવી જે તદ્દનંતર સતત આપતિ સામે મારું કવચ બની રહી છે.

એ સમયિતતા આજે વિકસિત બની છે, એના ઉત્તર મારું સ્વામિત્વ છે, તરુલુચ્ચની એ મનોવૃત્તિ એની ઉત્તેજના કયો કરે એવી જરૂર નથી રહી.

લાંબા કષ્ટમય પ્રયાસો પછી હું એલ એલ. બી. માં પાસ થયો ત્યારે—પરિણામ પ્રકટ થયા પછી થોડા જ કલાકોમાં—કાકાએ મને પૂછ્યું કે પરિણામનો હર્ષ કેમ થતો નથી, આનંદ કેમ જણાતો નથી? હું તો ત્યારે ભાગ્યુકન થયો એ વૃત્તિથી મુક્તિનિઃશ્વાસ નાખતો હતો. એમાં આનંદનો કે હર્ષનો અવકાશ નહોતો.

સર આર્થર્ સાર્જન્ટે એમની સમક્ષ મેં મારો પ્રથમ દિવાની કેસ ચલાવ્યો ત્યારે મને અભિનંદનો આપ્યો હતો. આરંભમાં તો એમણે એ અપીલની સામે કયડી નાખે એવા વચનો ઉચ્ચાર્યાં હતાં. હું તો બેસી ગયો હોત, પણ મારી પ્રકૃતિએ મને કયડાઈ જતો બચાવ્યો હતો. મેં ચાર કલાકો સુધી દલીલો કરી અને સર આર્થર્ને મારી સાથે દલીલોમાં પડેલા એ કર્નલ્વનિષ્ઠ, ચતુર અને દયાળુ સજ્જન હતા. હું નવો વકીલ છું એ એમણે જોયું અને હું કેસ હાર્યો હતો છતાં મારે માટે સ્તુતિવચનો ઉચ્ચાર્યાં. એક બધું વકીલે મને એ સ્તુતિવચનો મેળવવા માટે અભિનંદો એ ક્ષણે મારા એ જ મનોભાવ હતો, અને એ જ ઉત્તર હતો, કે જો હું સ્તુતિ સાંભળીને હરખાઉં તો ન્યાયાધીશની નાખુશી માર્ગને ધૂળવાનો પણ મારે અવસર આવે, અને જે સ્વાતંત્ર્ય ખાતર મેં વકીલાત સ્વીકારી હતી એ સ્વાતંત્ર્ય સાથે સ્તુતિનો હર્ષ અને નિંદાનો ખેદ એ ઉભય મનોદલા અસંગત હતો.

રાજપીપલાના મોટા કેસને પ્રસંગે મિ. કલેમીને, અને બીજા કેટલાકને પણ, હું સમર્થ વકીલ છું કે નહિ એ વિશે ચર્ચા હતી; અને મારા પ્રતિપક્ષી શ્રી ગોકુલદાસે પણ આરંભમાં જે કહ્યું એમાં પ્રશંસા તો નહોતી જ. બેમાંથી એકેયની પ્રસ્તુતસંગતિ હું જોઈ શક્યો નહોતો. એક દિવસ વડપાડામાં મેં દેવગીરી પ્રમ્મપરીક્ષા ચરૂ કરી. આરંભમાં જ કમિશ્નરે કહ્યું કે સાક્ષીએ જે પ્રશ્ન ઉત્તર આપવા માંડ્યા એ જોતાં તેઓ સાક્ષીની વાત માની નહિ શકે. એ માણસ સાક્ષીના પિંજરામાં સાત કે આઠ દિવસ રચા, અને અમારા કેસનો મુખ્ય આધાર બન્યો, અને કમિશ્નરે એના ચમ્પેટ્ટવડને માનવા

શ્રાવ્યા અમારા પ્રતિપક્ષીની કેસની પરિપાટી દોઢ મહિના સુધી અમેદ્ય દુર્ગ જેવી સિદ્ધ થઈ હતી પણ ચિકિત્સા મુકામે એ રથજાના વૃદ્ધ વસાવાની મારી ઉનટતપાસે એ દુર્ગદિવાલોમાં મોટું ગાળકુ પાડ્યું અને એ પ્રવેશદ્વાર મારત અમે અદર ધસી ગયા ગોકુલદાસે આ ખીંગ પ્રસંગે પ્રકટ, અને તે પહેલાના પ્રસંગે ગર્ભિત, અભિન દનો આપ્યા હતાં દેવજીના સાક્ષીનિવેદનના અતિમ દિવસો દરમ્યાન એક સંજે અમે જંગલમાં ફરતા હતા અને વાઘની તથા વનમહિરોની વાનો કરતા હતા મેં અમેરિકાના સિદ્ધની વાત કરી, જે બિલાડી અથવા ખાળક જેવું કદન કરે છે પણ સિદ્ધ જેવા સિદ્ધની માફક તરાપ મારે છે. આ સાંભળીને શ્રી ગોકુલદાસ ચાલતા અટક્યા અને મોત્યા, 'આ જંગલમાં એવા સિદ્ધો છે' મેં પૂછ્યું, 'ક્યાં?' આ જંગલમાં સિદ્ધ જ નથી.' શ્રી ગોકુલદાસ ચાલવા માંડ્યા અને જોડ્યા, 'તમને માફ નહિ લાગે એવી આત્મા રાખુ-ધારો કે તમે જ એવા એક સિદ્ધ છો એમ કહો તો।' મેં કંઈ ઉત્તર ન આપ્યો એમણે આમ થા કારણે કહ્યું તે હું સમજી શક્યો, હું પણ મૂંઝો રહ્યો અને ચાલવા લાગ્યો.

દામોદર કિસનનો કિરસો ચાલુના મિ ક્લિઝમૉરિસ સમક્ષ હમણાં જ સમાપ્ત થયો કેસ ગૂંચવણ બચી હતો મારા પ્રતિપક્ષી ચીખ્યે ન્યાયાધીશના મન ઉપર ચારી અસર કરી હતી અને મારા અક્ષીનોને ચિતાકુલ બનાવ્યા હતા દામોદર પોતે ધણો દિમતવાન વકીલ છે ચીમલનો બાગીદાર દિનશા, ચીમલની પ્રશસા કરતો હતો મારા-તે વખતે અર્ધા સભળાયેલા-નિવેદન પછી એક દિવસે હું મારી આરામખુરદામાં ટદાર બેઠો હતો ત્યાં કોઈ મારો વાસા ધામધામ લાગ્યું એ જાણીને મેં પાછળ જોયું, એ ચીમલ હતો એણે, મેં એને પૂરો જોયો તે પહેલાં, ધીમે સ્વરે મને કહ્યું 'હું તમને ચાહું છું, સમાનુ છું, પૂજુ છું, પ્રથમ છું' મેં આશ્ચર્યથી પૂછ્યું - 'આ ખાતર?' મારા જીનના ક્યા કાર્ય ખાતર?' ચીમલે કહ્યું 'તમે છો તે સમગ્ર માનવ ખાતર અને એના સમગ્ર કાર્ય ખાતર' મેં વાત બહોળી પણ દામોદરના કેસનું મારું સચાલન એના મનમાં હતું એ હું જોઈ શક્યો મારું નિવેદન સમાપ્ત થયું ત્યારે દિનશાએ એને કહ્યું 'આ સુદર બચાવ પછી ફાસો મળે તો હું તો મજાકારુ નહિ' પછી પાંચ મિનિટ પછી દિનશાએ દામોદરને કહ્યું 'હું

‘જાણું છું એવું અંગ્રેજી જાણતા હો તો મિ. ગોવર્ધનરામ ત્રિશેનો તમારા મત કાલે હતો તે કરતાં આજે સોમણો ઉત્કૃષ્ટ થાય.’

ફટલાક માનનીય મિત્રોએ કહ્યું હતું : ‘ઇશિયન લો રિપોર્ટના પ્રત્યેક અંકમાં તમે લેડલા ફસો ખાવે છે.’

સાહિત્યના પ્રદેશમાં—૧૦૦૦૦થી ઓછા નહિ હોય એવા મારા વાચકોમાં, અન્ય કોઈ લેખકને આજે નથી સાંપડ્યો તેટલો પ્રેમ અને આદર મને સાંપડ્યો છે.

હવે આટલા બધા લોકોના આ ઉચ્ચ આદરનું મારે શું કરવું ? એને માણવો— એનો આનંદ માણવો—એ મારી પ્રકૃતિમાં નથી. એથી મારી છાતી ફુલાય એ મને અશક્ય લાગે છે એમાં શંકા નથી. આ અને અન્ય ક્ષેત્રોમાં ઉત્કૃષ્ટ ગુણો સાધવામાં મારી સુદૃઢિઓ અરોગ્યતાઓ અને નિકૃષ્ટતા કું જાણું છું. અરે પ્રભુ ! મને હર્ષગર્વ નથી થતો—એ માટે કું અત્યંત અલ્પ વિમૂતિ છું. પણ તેં અપેલી આ આશિષોનું મૂલ્ય કું અલ્પ ન આકો શકું એ કું સમજું છું. એક દિવ્ય હરત આ પવિત્ર પ્રસાદ મારા અલ્પ આત્મા ઉપર વર્ષાવી રહ્યો છે, એ દિવ્ય હરત એ રીતે કોઈ પવિત્ર કર્તવ્ય-નિયોગ માટે મારી વરણી કરે છે એવું મને લાગે છે; એ નિયોગને ઉઠેલવો, સમજવો, અને અનુસરવો એ મારો ધર્મ મને લાગે છે. આ સર્વમાં મારી પવિત્ર જવાબદારી મને લાગે છે, અને એ માટે સમર્થ બનવું હુકર છે, એથી કું કંપ અનુભવું છું. સાંસારિક વિચારોમાં અને અભિલાષાઓમાં નિમગ્ન રહેના કચ્છના દિવાન પ્રત્યે, એ માને છે તેમ એણે મને દ્રવ્યહાનિ કરી એ કારણે અથવા એ માને છે તેમ એણે મારા પ્રત્યે અસુક પ્રકારનું વર્તન કર્યું એ કારણે, મારામાં કોપનો લેશ પણ સંચાર ન થવો જોઈ એ. જે જીવન અમુદ્યતા અનુભવમાં પવિત્ર કાર્યનિયોગોનું, અને આપત્તિના અનુભવમાં શાસનનું, રથન કરે છે એવા મારા જીવનમાં મને નથી એ દિવાનનું સ્થાન દેખાતું કે નથી મારા પોતાના ચચના કે ધનના લાભ માટે હર્ષ કરના અવકાશ દેખાતો. મહા કુચ્છ ! આ લક્ષ્ય પ્રત્યે તું મને ખેંચી રહી છો, અને તૃણ જેવો કું જ્યાં તું મને ઉડાડી જાય ત્યાં ઊડું છું.

૨૮ મી નવેમ્બર, ૧૯૬૬-

હમણાં જ હું 'grand museum' (સંમદગૃહ) મંપી પાછો આવ્યો. એમાં દરેકોને નાનો સંગ્રહ છે જેમાં 'મનુષ્યોને શિકાર કરતો વાઘ' અને 'વાઘનો શિકાર કરતો માનવ' એ દર્શો પશુ છે. હું રમણીકને જાનલાભ માટે એ સંમદગૃહ જતાવવાને ગયો હતો. શિકારનાં આ દર્શોએ મારા મનમાં મારા જીવનની એ ભવાનક ક્ષણોનું સ્મરણ જાગ્રત કર્યું, જે ક્ષણોએ મને એ ક્ષણોને સામનો કરવાની અને એમની સામે વજ્રહથો બનીને ઊભા રહેવાની કક્ષા શીખવી હતી.

મારા ધૈવનના આરભકાળમાં, મારી એ પ્રિયતમ વ્યક્તિઓના દુર્વર્તનના પ્રથમ દર્શને એ કલાની દીક્ષા મને આપી હતી. એ રાત્રીનું સ્મરણ આજે પણ મને થીત હોવાનું છે અને ધીમ્મવી સ્તબ્ધ બનાવે છે. મારા ક્રોધની અને તિરસ્કારની નિર્જાળતાએ મારા આત્માભિમાનને હાસ કયો હતો અને ક્રોધને સ્થાને મારામાં દયા-ભાવ રાખ્યો હતો. હું પોતે નિર્જાળ હોઉં, તો બીજા નિર્જાળ હોય તેમના પ્રત્યે ક્રોધ કેમ કરું? મારી હૃદયી જે હૃદયી હતી તેનું પટલ-રના 'ક્ષમા' વિશેના ઉપદેશ પ્રવચન ઉતરના પ્રદેશર દેશરના વ્યાખ્યાને મર્દન કર્યું હતું; અને માનવીય નિર્જાળતાના મારા સાક્ષાત્કારે મને મારા હલીલભયો વાગ્દુહમાં મારા પૂણું પરાજય માટે પ્રવણ અને તૈયાર બનાવ્યો હતો. અને એ પરાજય યર્તા હું બીજો-મદ્દેસો-માણુસ બની ગયો ત્યારે મારું વય માત્ર ૧૮ કે ૧૯ વર્ષનું હતું! પરમ પ્રભુ! એ પાવન પરાજયે જન્મભાવેલા મનોભાવને અનુસરીને, મારે એ જરા જેટલી રજને આચ્છાદી રહેલ અંગે રહસ્ય ઉપર પડદો પાડવો એ મારો ધર્મ છે. બીજાઓના દોષના બીજાઓમાં જે એટલો જુગુપ્સિત જણાયો કે મારામાં એનું અસ્તિત્વ ન જ ચાહું એવા બીજાઓના દોષના-એ દર્શને મારી સદ્ગુણની અભિલાષાને નવું બળ અર્પું હતું. અને એ રીતે હું સદ્ગુણ સાથે નમ્રતા અને ક્ષમાવૃત્તિ જાળવતાં શીખ્યો. પ્રભુએ મને શીખવ્યું એ-એ વજ્રહાર મનોમાર્દવ.

મારી પ્રથમ પત્નીના મૃત્યુના સમાચાર મેં શાંત ચિત્તે સંભળ્યા હતા, જે કે વર્ષો સુધી એકાંતમાં મેં રુદન અને કંદન કર્યું હતું-

મારી પેઢીનો નાચ, માતાપિતાની આપત્તિઓ, બાવનગર
અથવા ત્યારમુધીની મારી માનસિક, શારીરિક અને આર્થિક બાબતોમાં
પરતંત્રતા-એ સર્વેએ ૧૯૭૮ મુધી હાથથી અને ફરી બનાવ્યો હતો,
અને મને સ્મરણ છે કે ચાંદના બાગમાં મારા મધ્યરાત્રીના મનોમથનનાં
પાછા ફરતાં એક વાર હાટાલાલ સેવકરામની ગિચાસાના ઉત્તરમાં મેં
કહ્યું હતું કે હું તો મારા માટે સામાન્ય સ્થાપવાનાં નિરંતર ઉદ્વેગ
રહું છું.

બાવનગરના દિવસોએ મને આર્થિક રાહત આપી હતી, પણ
મને ઉદ્વેગ અને ચિંતાનો પાર નહોતો, અને હું કર્મખટત ફરી
જેવો જીવનમાં ધણે જતો હતો.

કોલેજના દિવસોમાં મારા ઉપર મૂર્ખતામયો આરોપ નાખવામાં
આવ્યો હતો ત્યારે મેં સુક્ત હાથે હાથ કહ્યું 'હવે' એવું સ્મરણ થતાં
હું આજે પણ દમ્બ છું. આવે પ્રશ્ન એ હું દરગો એ વિચારથી
ચિમનલાલ સેતલવાડ સહય આશ્ચર્યચકિત બને છે. અમારા વસતિ બાગમાં
ઉત્તરથી વ્યાપી રહેલા પ્લેગ વિશે હું વાત કરું છું ને દમ્બ છું એમાં
મારી શાંતિ અને સમચિત્તતા જોખને, અને પસાર થતા પ્રત્યેક કલા-
કના પશ્ચિમની રાહ જોવામાં જણાતી મારી પ્રભુશ્રદ્ધા અને મનની
તૈયારી જોખને પણ, એમને એવું જ આશ્ચર્ય થાય છે. મારા મકાનની
નજીકના તમેલાઓમાં આગ લાગી ત્યારે મેં મારા પ્રિય સ્વજનોને
અને ધરણીગાદાને ગુલાબશંકરને ત્યાં મોકલો દીધાં, અને પછી
મારા ધરને તાળું માર્યું અને મારા ધરના સ્વેશમાં ધરની વીશ
ફૂટની અંદર જળતા બચ્કાઓની પ્રગતિને શાંતિપૂર્વક નીરખતો ઊભો
રહ્યો, એ સાંભળીને પણ એ એટલા જ ચકિત થાય છે.

આ તો છે થોડાક નમૂના : મારા જીવનમાં મેં વિવિધ વિપત્તિઓ
જોઈ છે; અને મહાઈચ્છા મારા ઉપર જે આપત્તિઓ નાખે તે સર્વ
માટે મારી તૈયારી છે. મહાઈચ્છા પોતાના સંહારક હસ્તનાં અથ
રહસ્યોને તાગવાની શક્તિ ન આપે તો 'પણ આ ધડીઓ એવી છે
જેમાં શ્રદ્ધામય અને વજ્ર જેવા દડા થવાનું આપણે 'દીખી લેવું'
જોઈએ. જે હસ્ત સર્જે છે તે જ સંહારે છે, અને જે સર્જાય છે
અને સંહારાય છે તે પણ તે જ છે, તેની લક્ષ્ય શક્તિ છે, જેમ
મારા જેવું પામર અદમ્-ખિંદુઓને સમાવેશ થાય છે. ઇશુ ખ્રિસ્તે
કહ્યું હતું તેમ, 'પ્રભો ! તારી ઈચ્છા મુજબ હો ! મારી નહિ !'

૧૪ મી ડિસેમ્બર ૧૮૯૬

પ્લેગ, ચક્ર થયો ત્યારથી, અવિરત વધ્યા અને ફેલાયા કરે છે. મુંબઈમાં રાજ ૧૦૦ માણસો મરે છે. ઠંડી વધી તે સાથે આ ઉપદ્રવ વધ્યો છે અને સુધારાનું એક પણ ચિહ્ન દેખાતું નથી. ૧૪ ઠાઠ દિવસોએ, હું ધારું છું, ૧૫૦ માણસો પ્લેગથી મરણ પામે છે. આ રાગ મટરમાંના ઉદરોથી ચક્ર થાય છે અને અંતે માનવોને આક્રમે છે. ઘડીમાં અહીં અને ઘડીમાં ત્યાં એ ઊડી પહોંચે છે. ડોક્ટરો અને અધિકારીઓ નિરુપાય છે.

મહિલીમાં પ્લેગ પ્રથમ ફાટી નીકળ્યો ત્યારે ખીજા લતાઓ એથી મુક્ત હતા તેમ હજી અંગ્રેજોના લતા પ્રમાણમાં મુક્ત છે. પ્લેગના વ્યાપનો પરિધિ વિસ્તર્યો કરે છે; એની ત્રિજ્યા ફેટલી વધશે એ કહેવું સુશકેલ છે. આખું મુંબઈ પ્લેગના સંકળમાં છે. ત્રિજ્યા લંબાઈને આસપાસના ગામો સુધી પહોંચશે ત્યારે પ્રજા બધે શો કાળો કર વર્તશે.

ઉચ્ચ અને નીચ, સર્વ લોકોના ટોળેટોળાં રાજ રાજ મુંબઈ ઊડીને નાસે છે. જ્યો બહુ દૂર નાસી ચક્ર તેમ ન હોય તેઓ નજીકમાં બને તેટલે દૂર જઈ રહે છે. ચાણા, કલ્પણ, પૂના-જી. આઈ પી રેલ્વેના આ બધાં સ્ટેશનો, અને આ બેટમાં અને તેની પાર બીબી. એન્ડ સી. આઈ રેલ્વે પરનાં વસઈ, વિરાર, સુરત અને હરુચ સુધીનાં સ્ટેશનો મુંબઈથી ડરીને ભાજેલાં નરનારીઓથી ભરાઈ છલકાઈ ગયાં છે, અને ત્યાં ભાકુ આપનાં પણ ધર મળતાં નથી.

હું આ ભયાનક દશ્ય નીરખ્યા કરું છું, એનો ખેદ મારા મન પર ધીમો પણ સતત વધ્યા કરે છે. દિસે અને રાતે, મૃતદેહોની યાત્રા, પાછળ રહનારાઓનાં આક્રંદ, આ દારુણ વિનાશને જોઈને ચિત્તનો ત્રાંત આવેગમય સંક્ષોભ અનુભવતાં સ્ત્રીપુરુષોનો ફફડાટ, પોતા માટેના ભયથી અને મરેલાંઓ માટેના શોકથી થતા, પ્રકટ બનતો વૃત્તિદોષ—આ બધું; મેં કદી અનુભવેલ કે જોયેલ નહિ, એવું માનવજાતિનું સાંપ્રત અને ભાવી—શારીરિક અને માનસિક—દુઃખ વ્યક્ત કરે છે.

ચિંતાવ્યગ્ર માતૃપિતા અને સર્મા મને ક્ષેમાર્થે ધધો ઊડી નહિયાદ જવા કહે છે. હું મારી પત્નીને, બધાં બાળકો અને નાને-

રાંઓને લઈને, નહિયાદ જવા કહું છું. એ કહે છે એને પોતાની ચિંતા નથી, અને હું અને મારા લાઈ પ્રથમ ન જઈએ તો તે પોતે જવાની દૃઢ ના પાડે છે; એ કહે છે કે એનું પોતાનું જીવન અમારાથી વધારે કિમતી નથી, અને અમને અહીં એકલા તજીને પોતાની સલામતી ખાતર અહીંથી જવાને એને હું કાંઈ પણ પ્રકારે સમજાવી શકતો નથી. દાજી અખાજી કહે છે કે એ પોતે ન જાય ત્યાં સુધી ખીજે જવાની એની પત્ની સ્પષ્ટ ના કહે છે. ચંદાવરકર કહે છે કે એ પણ આ જ બાબતની તકરાર એની પત્ની સાથે સાત દિવસથી કરે છે, પણ એને ચે આવો જ ઠંડો જવાબ મળે છે. હું એમને કહું છું, 'હિંદુ પત્ની' આવા પ્રસંગોમાં કેવી પરીક્ષામાં પાર જીતે છે એ જોજો, અને એનું મૂલ્ય પારખજો.

+

+

+

દરમ્યાન રમણીક અને જયતીને નહિયાદ મોકલવાની વાત ચાલે છે. મારા લાઈ-નરહરિ-એક બે દિવસ માટે શરક થઈને એમની સાથે નહિયાદ જવાને, અને ત્યાં ચિંતામાં પડેલાં સગાંઓને સ્વસ્થ કરીને પાછો આવવાને, તૈયાર થયો છે આ સંજોગોમાં અમે અહીં શકાઈ રહ્યાં છીએ એ એના અભિપ્રાયને લીધે જ છે, એટલે માત-પિતાને પોતાના અભિપ્રાયની યોગ્યતા સમજાવવાનું તથા એમને દોષમુક્ત કરવાનું કર્તવ્ય એણે જ કરવું રહે છે. અને એના, કે મારી પત્નીના, કે મારા પોતાના મતને પરિણામે બાળકોને આ મોટા જોખમમાં રાખવાની જરૂર નથી.

અરે પ્રભુ! તારા નિયમોનાં અને તારી ઈચ્છાઓનાં આ અદ્ભુત પરિણામો છે, અને એ નિયમો તથા ઈચ્છાઓ અમારાં જ મનની, શરીરની અને સંજોગજોની પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા કાર્ય કરે છે; તારા એ આદેશોનો વિરોધ કરવાની નથી મારામાં શક્તિ કે નથી મારી ઈચ્છા; તારા એ આદેશોને હું અનુકૂળ બનું છું—પછી ચાહે તે એ મને અને મારા પ્રિયજનોને ઉદ્ધારે કે સદારે; તારા પ્રકાશ મને જેવું કર્તવ્યદર્શન કરાવે તેવું કર્તવ્ય હું કરું એ મારા માટે પર્ણાપ્ત છે. પ્રભુ! મહાઈચ્છા! અને છતાં એ પણ ખરું છે કે તારી સંદારક હિતદષ્ટિને વશ થવાની જે દારો છે તે આંતરમથનની દારો છે, પામર માનવચિત્તની અદ્યથ આયાસવેદનાની દારો છે.

અને તેં હજી, તેં જ મને આપેલા, સવેદનથીજ માનસતંત્રતા નાશ કર્યો નથી. એ માનસતંત્ર હવે પછીની, કાઈ પણ વિશ્વજ્ઞ કોણે અને એવી, દારુણ વદનાની રાહ જોઈ રહ્યું છે; એ માનસ-તંત્ર, કાલભગવાનનું ત્રીજું નયન બિઘડે અને જે એક કે અધિક અહમ્ વ્યક્તિઓને રોની જગાળા અસલાં આહે એના ઉપર પોતાની સંહારક અગ્નિસિખાઓ ફેકે, એ ક્ષણની રાહ જોઈ રહ્યું છે. એ માનસતંત્ર એ અગ્નિસિખાઓમાં રનાન કરવા માટે તૈયાર થઈ રહ્યું છે; મહેઠા. | તુ એને એમ કરવા ઈચ્છે, અને તારી અસાધારણ દષ્ટાઓ તારી સાધારણ દષ્ટાઓને પીસી નાખે, ત્યારે એ ન કરવાનો મને શો અધિકાર છે? એ માનસતંત્ર, એવી, તારી દષ્ટાઓના અચાત કાર્યપરિણામની રાહ જોઈ રહ્યું છે—કુતૂહલથી, સિંધર સચિંત નયનોથી, આવાસખેડથી, શાનિધા, દહતાથી અને અનુકૂલ વૃત્તિથી, જે કે શારીર નિર્મલતાનાં ચિહ્નોના પ્રાદુર્ભાવ સાથે.

૧૪મી ડિસેમ્બર, ૧૮૯૬.

નિવૃત્તિ વિશે : આ સમયે-મુંજઈતી શેગમય હવાને કારણે —મારે નિવૃત્તિ પરાણે લેવી પડી તેનો મને ખેદ નહિ થાય. માત્ર એટલું હું ઈચ્છું કે રવેઝાએ નિશ્ચય કરી સકું ત્યાં સુધી એ પ્રશ્ન મોકૂફ રહે, કારણ કે તો જ એ દર્પાતરૂપ બને અને પૂર્ણ તૈયારી પછી પ્રતિષ્ઠા જાળવીને જુ' નિવૃત્ત થઈ શકું—સંજોગોથી પરાજિત થઈને નહિ પણ ભાગ લક્ષ્યની સિદ્ધિ રૂપે. પણ જે માર્ગમાંથી ક્યો લેવા પડે એ તો મહેઠાના હાથની વાત છે; હું તો, જેમાં જે માર્ગ પ્રાપ્ત થાય એને સત્કારીશ.

આજે સવારે મને સ્વપ્ન આવ્યું કે હું મારા 'સરસ્વતીચંદ્ર' ના ૪મા ભાગનું સમાપન વાંચેના હતા—એ સમાપનમાં મેષદ્વન કાળના અંત ભાગની કામલતા અને મુદરના સંક્રાંતિ થઈ હતી-અને એમાંની એક નાવિકા વિશે કહેતો હતો :

'ઉત્સંમે વા મલિનવસને સૌમ્ય નિશ્ચિપ્ય વીણાં
મદ્ગોત્રાંકં ચિરચિત્તપદં મેયમુક્તાતુકામા । ઈત્યાદિ '

મારી જાતદર્યામાં ઈથો ભાગ મેં અદ્યાપિ આરંભ્યો પણ નથી, અને પ્રભુ જાણે એ આરંભ માટે હું જીવીશ કે નહિ. ૧લા ભાગનું મરાઠી ભાષાંતર પૂરું જવાઈ ગયું એમ કહે છે.

૧૬મી ડિસેમ્બર ૧૮૯૬.

રમણીક અને જ્યોતિ નરદર સાથે નડિયાદ કામે રાત્રે ગયા.
એટલે અમે પુરુષસંતાનને—વંશના આશાકુરને પુરુષવૃદ્ધ સાથે—
મારા વૃદ્ધ પિતા સાથે રાખવાની યોજના કરી.

+

+

+

૧૮મી ડિસેમ્બર, ૧૮૯૬.

મારી પ્રકૃતિનો આ એક વિષદાયુ અંશ છે : વ્યક્તિઓની
મનોગૂઢ ઈચ્છાઓનો મેં અભ્યાસ કરીક પરિચય મેળવ્યો છે અને
એ ઈચ્છાઓ પૂર્ણ કરવાના કર્તવ્યને અનુકૂળ બની જવાની મેં મારી
નિર્ણાયક વિવેકબુદ્ધિને ફરજ પાડી છે.

+

+

+

૨૭મી ડિસેમ્બર, ૧૮૯૬.

અમુક વ્યક્તિઓના હિતનું ધ્યાન રાખવું એને મેં અનેક-
વાર મારું કર્તવ્ય માન્યું છે, અને એની ખાતર મેં માત્ર વ્યય અને
સ્વહિતત્યાગ કર્યો છે એમ નહિ પણ સમયે સમયે મારા વ્યવહાર-
નીતિના અને સાચુપણના સ્વીકૃત સિદ્ધાંતોને પણ ઉદ્ઘાટ્યા છે, અને
એ દેખતી સ્વૈરતાને કારણે ઉપદ્રાહ, નિંદા અને અરિશાસ પણ વેઠ્યા
છે. આ કારણ અને એ પરિણામ મેં આગળથી વિચારપૂર્વક સ્વીકાર્યા
હોય છે અને ધારી લીધાં હોય છે. કૃત્યાની અપેક્ષા મેં કદી રાખી
નથી—એમાં કું માનવમર્યાદા પ્રત્યે સહાન રહું છું; મેં કદી કંઈ
આભારસ્વીકારની આશા રાખીને ક્યું નથી. મારો પરિતોષ એ જ
રહ્યો છે કે જેમને અમુક લાભ થાય એમ મેં ઇચ્છ્યું હોય એમને એ
રીતે એ લાભ થયો છે—અને એનો મને સંતોષ છે. એ રીતે, જે
કરવાનું હોય તે કરી પરવારું છું. પણ ઉપકારનાં એ પાત્રોએ
માત્ર અકૃતચતાથી સંતોષ નથી માન્યો પરંતુ મેં એમના માટે જે
ક્યું તે માટે મારા મોં પર અને પીઠ પાછળ મારા પ્રકારો ક્યાં
છે. આવી આશા તો મેં રાખી નહોતી એ કું કબૂલ કરું છું, અને
એટલાપૂરતી મારી નિમ્નજતા મહુ છું; પણ એવે પ્રસંગે
મેં તો એ પ્રકારે—મેં ક્યું હોય તેવા લાભ એમને સંપૂર્ણ મળે
ત્યાં મુખી—ધૈર્યથી સહી લીધા છે તે સાથે જ, એમને પૂરતા
પ્રમાણમાં લાભ મળી ચૂકે એટલે આ વ્યક્તિનિમ્નજાને દૂર

કરવામાં મેં भारी કામલ વૃત્તિની નહતર અનુભવી નથી મારે હાથે
જે લાભ મળ્યો હોય તેથી અધિકતર લાભ મેળવવાની ખીમઓની
આશાને ઉત્તેજવાની પણ મારા સૌજન્યના કાર્ષ અશભૂત તત્ત્વે
અને ફરજ પાડી નથી

આપણા સમાજમાં રૂન્યાઓને જેની આપણને પૂરી જાણ ન
હોય એવા ધરમાં ફેંકી દેવાય છે સજ્જનો, એટલે માતૃપિતા અને
અપરિચિતો પ્રત્યે સજ્જનતા બતાવનારાઓ, પોતાની પત્ની પ્રત્યે
દુર્જન બને છે, અને પોતાની કિતોરી આલપત્નીઓનું દુખ જેમને
બહુ દુખકર બન્યું હોય એ લોકો પણ એમથી પોતાની પુત્રધૂ
ઓના હિતાર્થે બોધઅદ્વલ કરવા હચ્છતા નવી વેદના છે એ સત્ય
છે, અને માતૃપિતા જે દુખવેદના બોગવે છે તે એમની પુત્રીને ફરજી
રહેલી વેદનાના પરિભાષુની સૂચક હોય છે અને એ છતાં, હિંદુઓની
ફરજ છે કે આ છૂપો કલ્પો ઘૂટડો મળી જવો અને વળી પોતાની
ચુનોઓને જમાઈના હાથમાં અને ધરમાં હાસેલી દેવાના પૂણ્ય પ્રયત્નો
કરવા, અને પોતાના જ બાળનગ્નમાં જે કૃત્રિમ અયિની કંપના
કરવામાં આવી હતી એ કૃત્રિમ અયિની રચનાને ઉત્તેજન આપ્યા
કરવું યુરોપમાં પ્રુખ્તવયે લગ્નો થાય છે તેમાં સ્વાભાવિકતા છે પણ
મમે ટેટલી એવી સ્વાભાવિકતા છતાં ત્યાં આદર્શ એવો છે કે એ
લગ્નમયિ આરભેના એ બાલે સ્વાભાવિક હોય પણ કૃત્રિમ
થવા માટે ત્યારપછી પણ ટકાવી રાખવી અને નભાયા કરવી-
લગ્નવિચ્છેદના કાષ્ટાનું કડકપણ આ આદર્શનું પરિણામ છે
આથી યુરોપ અને ભારત વચ્ચે તફાવત એ છે કે ભારતમાં લગ્ન
અયિની કૃત્રિમ અવિચ્છેદતા છે અને યુરોપમાં એ ટેટલીક કડક ચરતોને
અવલભે છે, તફાવત એ નથી કે યુરોપમાં આ અયિ કૃત્રિમતાથી
સર્વથા મુક્ત છે. લગ્નઅયિનો જે આદર્શ છે એ આદર્શરૂપ અશોમાં
પણ આ કૃત્રિમતા એટલે કૌટુંબિક જીવનમાં પ્રપચ અને ખટખટ,
અને એ બતાવે છે કે પ્રમતિશીલ સમાજોની સમષ્ટિભૂત મહજ્જવૃત્તિઓએ
સામાજિક અને કૌટુંબિક નૃતિતત્ત્વમાં રાજ્યતત્ત્વ વિચારસરણિને
આણી મૂકી છે, અને, અનેક યુગોના અનુભવ કહે છે તેમ, સામાજિક
અશોમાંથી આપણે શિદિને અને રાજકારણને દૂર રાખી શકીએ તેમ
નથી અને, હેતુ અથવા કારણ પ્રમાણે પરિણમના નિયમ કંપતી-
સૈદ્ધાંતિક તર્ક પદ્ધતિ પ્રમાણે સરચાવિધ્યક નીતિનિયમો સ્થાપવા, અને

એ આધારે, બિચારા મિ. તેલંગ માફક, આપણી વિધવાઓને યતા અન્યાયના વિચારથી ક્રોધ કરવો એ નહોતો તેમ નથી. સર્વ માનવ-સંસ્થાઓ માફક સામાજિક નીતિતંત્ર પણ પરિણામ જોઈને કારણના નિયમ કદપવા પડે એવું થાઓ છે. એથી નૈસર્ગિક-સામાજિક-આદર્શોનો કવિત્વમય ખ્યાલ, તેમ જ ખાલમુલલ ભાવના, એ બંનેએ, પ્રત્યક્ષ પરિણામોથી અને અનુભવથી મળતા બોધ આગળ નમવું પડે. અનુભવના આ પાઠ તે કાં તો થોડા ત્રિશિષ્ટ મનુષ્યોનો ઐતિહાસિક અને વ્યાપ્તિસાધક અભ્યાસ તારતી શકે અથવા અનેક મનુષ્યોની વ્યવહારવિષય સદ્ગુણબુદ્ધિ પારખી શકે. અને આ રીતે આ માનવ-જીર્ણનાભો પોતાની આંતર સંક્રિતિમાંથી જે અગમ્ય પણ કલામય નિયમ-બાલ રચે તેની મર્યાદામાં વિચારવામાં જ જનસમૂહ સંતોષ માનવો પડે.

૨૪ મી ડિસેમ્બર, ૧૮૯૧.

માનવના ઉદ્ભવ સ્વદિતની સદ્ગુણવૃત્તિઓ હોય છે તે સ્વરક્ષણની વૃત્તિઓ જોટલી જ સ્વાભાવિક, આવશ્યક અને નિર્દોષ છે. કારણ કે ઉત્સર્ગસિદ્ધિનું—આત્મવ્યયનું—તત્ત્વદર્શન વિકાસના તત્ત્વદર્શનના કાયમના પાયાની ઉપર જ રચાયું છે; એના ખંડિયેર ઉપર નથી રચાયું. આત્મવ્યય એ નીચે રહેલા આધારભૂત વિકાસના સ્તર ઉપર રહેલો ઉપલો સ્તર છે. એ બંને પરસ્પર સાર્વજિક આધારસ્તંભો છે—પ્રત્યેક એ અન્યનો પુરક છે, પુરુષ અને સ્ત્રી છે તેમ; એકનો ખ્યાલ અન્યમાંથી ઉદ્ભવે છે. માનવના પ્રભાવો વમે છે, આ સદ્ગુણવૃત્તિના પોષણમાં નહિ; પણ (૧) એનાં સાચાં સાધ્યકિતોના અસાનમાં; (૨) એના વિશે ખોટી સમજણમાં; (૩) એના દુરુપયોગમાં, અર્થાત્, રથાને અને અરથાને, સમયે અને કસમયે, અને કર્યા અટકવું, કેવી રીતે અટકવું અને કર્યા ન અટકવું એ જાણ્યા વિના, એને અનુસરવામાં; અને (૪) યોગ્ય ઉદ્દેશો અર્થે અયોગ્ય ઉપાયોના ઉપયોગમાં. હું મારા નિકટતમ વતુલોમાં પ્રિયતમ સ્વજનો પ્રત્યે દષ્ટિ કરું—જેમણે મને ચિંતાપૂર્ણ અનુભવો કરાવ્યા છે અને માનવના બળનાં અને નિર્બળતાનાં ગૂઢ લક્ષણોનું વિચિત્ર દર્શન કરાવ્યું છે; કે હું જેમાં હું વધુ છું તે સમયોમાં, દેશોમાં અને વિશાળ જગતમાં સિદ્ધલગ્યા કરતી મહાપટનાઓને અવલોકું; તો બંનેમાંથી એક જ

બોધ નીકળીને મારી દષ્ટિમાં બળપૂર્વક આવે છે અને ફરી ફરી આવ્યા કરે છે. મહાધમ્મ આ જ્ઞાતા તથા સેવક ઉભયની અંદર અને બહાર, બાપી રહી છે, અને પોતાના લક્ષ્ય નાટકના અગિયંદને આવા બોધપૂર્ણ રંગોથી રંગે છે, એમાં શંકા નથી.

લોકો મુંબઈ છોડીને જાય છે. પ્લેગ હતો તેવો જ છે. મારા આજુબાજુનાં બધાં ધરો ખાલી છે. મારું ધર પણ ખાલી છે; મારાં માણસો જોડે કાલે વસઈ જઈ છું; એક નોકર ધર સંભાળવાને રહેશે, અને આ મકાનમાં બહુ થોડાં માણસો રહેશે. ઉદરો મરે છે, અને મનુષ્યો પણ કંદરની માફક મરે છે. કાણ મૃત્યુના મુખમાંથી બચશે એ મહેઝ્જા જ જાણે છે. જ્ઞાત અને સ્વસ્થ અને છતાં ઉદ્યોગી રહીને અમે કર્તવ્યની દૈનિક અનુસરીએ છીએ.

૨૭ જૂન, ૧૮૯૭

૨૩-૧૨-૧૮૯૬ થી ૨૮-૩-૧૮૯૭ એ બધો સમય, મુંબઈના પ્લેગને કારણે, મારા આખા કુટુંબે વસઈમાં બસા દામોદર કિસનના ધરમાં ગાળ્યો. કોર્ટના સમય ફેરવીને ૧ થી ૫ નો કરવામાં આવ્યો હતો, અને અમે સવારે અને સાંજે વસઈ અને મુંબઈ વચ્ચે, રાજના ૭ કલાક, ક્યોરા સમયે મુસાફરી કરતા; બોજન-સમય ક્યોરા, શિવના કલાક પણ ક્યોરા. એપ્રિલ અને મે અમે નડિયાદમાં ગાળ્યા. મુંબઈમાં ફક્ત મૃત્યુપ્રમાણ વધારેમાં વધારે રાજના ૩૦૦ થયું હતું, અને વસતિ એક કે બે લાખની જ હતી—અમે વસઈ હતા તે દરમ્યાન. હવે મરણ રાજ ૬૦ થી ૮૦ થાય છે અને વસતિ છ લાખની લગભગ છે.

+

+

+

અમે વસઈ અને મુંબઈ રહ્યાં તેની ચિંતામાં પિતા ખીમાર પડ્યા છે. ખાસ રાજ કંઈ નથી. પણ અન્ન કોળિયો પણ લઈ શકતા નથી અને લેતા નથી, અને હાડપિંજર બની ગયા છે, અને સંપૂર્ણ સહાયતા વિના ચાલી ફરી શકતા નથી. બધા કહે છે કે એમની જિંદગી ભયમાં છે, ડોક્ટરો hopeless case કહે એવી લગભગ.

૨૫ મી જૂન, ૧૮૯૬.

પિતાની માંદગીએ ચોક્કસ ગંભીર પલટો લીધો છે. નડિયાદથી મને તાર મળ્યો, હું ત્યાં ગયો, અને ઉપચારનો કમ નહીં કરીને પાછો ફર્યો. એક વિષમ સમસ્યા ઊપજી હતી. ડોક્ટરે એમને પ્રાણિ-
જ દવા સૂચવી, જે પિતાને ન આપવા હું વચને બંધાયો છું. એ દવાએ
વિના ડોક્ટરે અસહાય છે; એઓ કહે છે કે કાં તે મારે પિતાને છેત-
રવા, એમનો ધર્મ લોપાવા દેવો અને મારું વચન લોપવું; અથવા એમને
મૃત્યુના મુખમાં મૂકવા. + + પિતાને છેતરી એમની મોંઘામાં મોંઘી
જાવનાને, જિંદગીની એમની અંત ધડીએ હું યોગ્ય નહિ પરિણુ મે
એમની પોતાની ઇચ્છાને માન આપીને મેં એમને દેશી વૈદ્યોના
ઉપચાર નીચે મૂક્યા છે, અને એ ઉપચાર નિષ્ફળ નહિ થાય એવી
હું આશા રાખું છું. જો રીતે જોખમ છે; ડોક્ટરે પણ સારું થવાની
આશા આપના નથી; અને મેં લીધો છે તે મારે એમનો ધર્મ
સચવાય છે અને મારી પ્રમાણિકતા જળવાય છે એટલે લાભ વે-
કમમાં કમ છે. જ.

+

+

+

મારું વય લગભગ ૪૨ વર્ષનું થયું છે. મારા પિતાનાં કર્મો
જરૂરપાઈ કરીને અને એમની દેવપ્રતિમા વગેરે જાળવોમાં એમનો અતિમ
ઈચ્છાઓ પાર પાડવાનું સ્વીકારીને મેં પિતા પ્રત્યેની મારી ફરજ
જળવી છે. પોતાની એ ઇચ્છાઓ મારા કાકા શ્રી મનઃમુખરામને કે
મારી માતાને, કે મારા બાઈને કે મને પણ ન જણાવવાના નિશ્ચયને
એઓ દહનાથી વળગી રહ્યા હતા. જે ન પળાય તો એમને અંત ક્ષણોમાં
હુઃખ થાય એવી આ ઇચ્છાઓ વીગતવાર જાણી લેવાનું કાર્ય મારી
પત્નીએ કર્યું; અને મારી પત્નીના એમના પ્રત્યેના સ્નેહમાં, એની
ધાર્મિકતામાં, પ્રમાણિકતામાં—ઈત્યાદિમાં—એમને પૂર્ણ શ્રદ્ધા હોવાથી
એમણે પોતાની ઇચ્છાઓ એને જણાવી. મારી પત્નીના સદ્ગુણ
સૌજન્ય અને સદ્ગુણ વિશે મારે જે અભિપ્રાય છે તેનું આ પર્વોત્ત
અને અર્ધસહર સમર્થન છે; મારે એ અભિપ્રાય આ તોષના
પાનાઓમાં હું વારંવાર વ્યક્ત કરવો; પણ મારી પત્ની તથા મારા માતા
અને અન્ય કુટુંબજનો વચ્ચેની જાળવોમાં મારે ન્યાય નિષ્પક્ષ ગણાય

કે નહિ એવો મારા અંતઃકરણમાં પ્રશ્ન ઉદ્ભવ્યો તે કારણે મેં એ અભિપ્રાય વ્યક્ત કરવાનું બંધ કર્યું હતું. મારા કાકાને મારી પત્ની વિરુદ્ધ એમની દીકરી વિશે અર્થહીન વાતો પહોંચી છે એ હું જાણું છું; અને મારા માટે તથા મારી પત્ની માટે એમને અભિપ્રાય મથાર્થ નથી એવી મને બીતિ છે. પણ એમને એ માટે મળેલાં સાધનો પરત્વે મારાથી કંઈ ઘર્ષ શકે નહિ, અને હું મારી પત્નીનાં ગુણગાન પણ કરી શકું નહિ કારણ કે એવી મારા શબ્દો અયથાર્થ ગણાય અને મારું હૃદય, વહુધેણું ન મથાય તો, પદ્મપાતી ગણાય. પણ મારા કુળના વૃદ્ધતમ પુરુષ પાસેથી આવો વર્તનમાં બિનતો ન્યાય મળે—મારાં સર્વ કુટુંબજનોના હૃદયોની જેમણે વર્ષો સુધી પરિક્ષા કર્યાં કરી છે—એમની કનેથી એમના જીવનના અવસાનસમયે આવો ન્યાય-નિર્ણય, આવો હૃદયદ્રાવક રીતે મળે તેથી (૧) મારી પત્ની વિશેના મારા મતને સંબોધ્ય વ્યક્તિ તરફથી સમર્થન મળ્યું તેના મને હર્ષ થાય છે, (૨) મારી પત્નીને પરહિતપરાયણ બનવાની કેળવણી મેં આપી તે કેટલે સુધી સફળ થઈ એ સ્વરાય છે, અને (૩) મારા પત્નીને એના તરફેણમાં પ્રકટ સક્રિય ન્યાય મળતાં એના હૃદયને પૂરતો ખદલો મળે છે. મારી પત્નીને મન એનું આ પ્રકારનું મૂલ્ય છે. પિતાની એ ઇચ્છાઓમાં અમને લાભ કંઈ નથી. એ ઇચ્છાપૂર્તિ ખાતર અમારે ખર્ચ કરવો એ જ એનો અર્થ છે. અને છતાં, એ ઇચ્છાઓ પૂર્ણ કરવાનું કાકાએ વચન આપ્યું હતું તે છતાં, એમને જણાવવાની ના પાડી. અને ત્યારપછી મારી પત્નીને વિશ્વાસપૂર્વક જણાવો, એથી મારી પત્નીને જે પ્રમાણપત્ર મળ્યું તે એટલું જનુમૂલ્ય છે કે એમાં એણે આજ સુધી વેઠેલા સર્વ અન્યાયનું વળતર વળી રહે છે. પરંતુ મારી પત્નીની પ્રશંસા કરવામાં બીજાઓ વિરુદ્ધ રીકા ન કરવી એ મારો ધર્મ છે. પ્રભુ એમનો એમની પામર વૃત્તિઓમાંથી ઉદ્ધાર કરશે.

પિતાને એમના સર્વ અભિલાષ પૂર્ણ કરવામાં હું સકાયક જાણ્યો છું એમ હું માનું છું. માતાના સર્વ મનોરથો પૂર્ણ કરવાના પણ મેં પ્રયત્ન કર્યો છે, અને શાંતિ અને સુખસંપત્તિ અંગે મારી પત્ની અને મારા બાળકો પ્રભે મારી સર્વ ફરજ પૂર્ણ કરી પરવારવા-પર્ષત આવો પહોંચ્યો છું એવું મને લાગે છે. અમે હવે મારે બાગે

આવેતા—ખરુ જોતાં મે લીધેના—પ્રરમા આવી રહ્યા છીએ. કેટલાક કહેશે કે એ ધર મને મિત્ત—વહેચણીમા મારા ભાગ તરીકે મળ્યું છે, પણ વસ્તુત મે એ વેચાણ લીધું છે એમાં સમારકામ પુરુ થયું છે અને હવે એ એઓ આપરુભર રહી શકે એવું—હું પણ નિવૃત્ત થઉં ત્યારે રહી શકું એવું—યોગ્ય અને સગવડળું બન્યું છે હું કાલ એ ધરમાં છું, જૂને ઘેર અમે જમવા માટે જ જઈએ છીએ મારી પત્ની આ નવા ધરમાં રહે છે અને સૂએ છે એટલે રાત્રે એના મનને શાંત રહે છે પોતાના બાળકોના ભરિપ્પની એને હવે કરી વિના નવા + + + એને અહીં મારું કાંવ્ય મે લગભગ પૂર્ણ કર્યું છે નડેવાદના વલ્લભનું બધું ખર્ચ મે ઉઠાડ્યું છે—માતૃશ્રીની એવી ઈચ્છા હતી મે માતૃશ્રીને રાષ્ટ્ર કહી પણ દીધું છે કે કુટુંબના જૂના ધરમા અનુકૂળતા નથી એવું જણાયે તો મારી પત્ની મારા નવા મકાનમાં જમવાનું રાખશે

હવે મે શ્રી કૃષ્ણલાલ ઝવેરીને મારી વકીનાતમાં મદદનીશ તરીકે રાખ્યા છે આ બચસના ખર્ચ મે તો છે, પણ એ કુ નિવૃત્તિ ન લઉં તો, મને મારા સાહિત્યવિદ્યક અને સમાજકિનતા મતંગે માટે સમય રહે એ માટે આવશ્યક છે આ બચસથી એ જોઈ પાર નહિ પડે તો પછી પૂર્ણ નિવૃત્તિ સિવાય અન્ય વિકલ્પ રહેતો નથી કારણ કે ઉચ્ચતર આદર્શોને અને વિદ્યાળયર કર્તે યોગે બોલે ધનાર્જનમા મારું આખું જીવન વીતાવવાની મારી નેશ પણ ઈચ્છા નથી.

+

+

+

૩૭ જુલાઈ ૧૮૮૭

હું મને પોતાને આ પ્રશ્નો ક્રોધપૂર્વક પૂછ્યા કરું છું કે એકદમ નિવૃત્ત શા કારણે થતો નથી ? જે દ્યની ઊજ્જ્વલ નડતી હોય, અને નિવૃત્ત થવાની મારી દૃઢ ઈચ્છા જ હતી, તો મે કેટલે કમિશનનું કામ શા માટે છોડી દીધું ? એ ન છોડ્યું હોત તો તરત નિવૃત્ત થવામાં અનુકૂળતા થાત

આ બીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર હું નમ્રતાથી પણ દૃઢતાથી આપું છું એ કમિશન ઉપર રહીને કામ કરવું એ લઘાવો હતો પણ એ લઘાવો હું માણું એવી દીવાનની ઈચ્છા નહોતી. અને એણે તો

એવું ક્યું કે એ લઢાવો મને મોઘો પડી જાય. વળી એ સમયે મેં નિવૃત્તિ લેવાનો નિશ્ચય નહોતો કર્યો, એટલે મને જે એમાં મને તેમજ એ કામ કરું તેમાં મારી વકીલાતનો અને મુ મર્મના જીવનનો—જાતેનો—ભોગ અપાતો હતો. સ્વમાન ખાતર, અત કરણની વૃત્તિ ખાતર અને મારા જીવનના પ્રત્યેક આદર્શ ખાતર દીસાવના કહેમનો અસ્વીકાર કરવો અને મારા પોતાના અનિવાર્ય ઇચ્છાસકરણથી કમિશન છોડી દેવું એ જ મારે માટે ઉચિત હતું. મારી તબિયત અને આ પ્લેગ એ બંને જોતાં હવે જણાય છે કે આ ત્યાગ અદ્વૈત આશીર્વાદ નીવડ્યો છે. મહેન્દ્રાની ખુશી એવી હતી કે આર્થિક સુખાગ્યને હુ-નામક બિદુથી લઈને વિરોધ પ્રજાથી રાવ-નામક બિદુને આપવું, અને હું જે છે તેથી સત્વર છું

પહેલો પ્રશ્ન મારે ઘરમાવું પડે તેવો છે ખરો. યથા મેં માસમા નિવૃત્ત થવાની મારી અવ્યક્ત ઇચ્છા હતી પ્લેગ આવનાં બધી મિનો બધ પડી, અને એ આવકનાં બધાં દ્વાર બધ યથા ત્યારે નિવૃત્ત થવું એ મૂર્ખતા થાત હવે જિલ્લો ચાલુ થઈ છે, પણ એમનું ભાવી અધકારમય છે, કારણ કે દુકાણ વેપમાં આવી ગયો છે, અને દુકાણ, એટલે ખૂબ જી આ ભાવ અને કમાણી ઘણી ઓછી, કદાચ નડિરાદના જીવન માટે પણ પર્માપ્ત નહિ. અત્યારે મારી કે જ એ જણાય છે કે મારા જૂના વિચારને પાછો જાગ્રત કરીને વકીલાતને પણ મૂડીનાં શેકાણું જેવી ગણવી અને બીજા શેકાણામાંથી, થોડા સમય માટે પણ ખોટ આવે તેથી ખરબાદ ન થઈ જકે એ ખાતર, દુકાણ ચાલે ત્યાં સુધી વકીલાત ચાલુ રાખવી એવી છે મહેન્દ્રાની ઇચ્છા. દુકાણનો ધા મારી વકીલાતના મૂળમાં પડશે ત્યારે ખરી સમસ્યા ઉત્પન્ન થશે એ પ્રસંગ વિચિત્ર અને દારુણ મનજે, એને અમારે સામનો કરવો પડશે, અને એ સામનો શક્ય તેટલી તત્પરતાથી દષ્ટિથી અમે કરીશું. એ સ્થિતિ અજમ છે, પણ અટક છે મારાથી નિવૃત્ત ન જ થવાય, અને એથી મને ઉદ્વેગ થાય, તેની સાર્થકતા એટલી જ છે કે એ મારી નિવૃત્તિની પ્રમણ ઇચ્છાને ટકાવી રાખશે, વિચારે નહિ પડવા દે

લોહા કહે કે કે સરકારી નોટો તે જ સૌથી સલામત મૂડી-શેકાણું છે. પણ મારી વિવિધ પ્રકારે મૂડી શેકવાની અત્યારની

રીત છે તેથી ખરાગ સમયોમાં એટલી જ આવક થશે, સારા સમયોમાં વધારે આવક થશે, અને, એક દર નેતા, સરકારી નોટો કરતા સલામતી વધારે રહેશે

अन्या जगद्धितमयी मनस प्रवृत्ति
अन्यैव कापि रचना वचनावलीनाम् ।
लोकोत्तरा च कृतिराकृतिरार्थद्वया *
विद्यावता सकलमेव गिरा दवीय ॥

जगन्नाथ । रसगंगाधरे ।

૨૯મી જુલાઈ, ૧૮૮૭.

૮મી જુલાઈએ જપોરે ૩૧૫ વાગ્યે મારા પિતાએ પરલોક પ્રયાણ કર્યું એમના જીવનમાં આટલાટલી આપત્તિઓ આવી, અતિ-મહાન સહો વેદવાં પઠ્યા, અકાલે નિર્મળતા વગ્તાર્થ, એની દારુણતા એટલી હતી કે એ દુખનાટક મૃત્યુ પછી એક ક્ષણ પશુ ચાલુ રહે એવું ઠાઈ પુનર્જન્મવાદી માની શકે નહિ, હૃદયરમ્યામાં મૃત્યુ શ્રદ્ધાથી યુક્ત ભક્તિ, અડતીના ઉજ્જવલ દિવસોમાં તથા પડતીની અધારધેરી રાત્રીમાં એક સરખી રીતે ઉજ્જવલતમ પ્રકાશથી પ્રકાશી રહેલી ધાર્મિકતા અને આરથા પોતાના કુટુંબનો ચિતાભયો અશક્તિભયો સતત ચિચાર કરનારો, રત્નઓનું અનિષ્ટ સ્વપ્નમાં પણ ન ઈર્ષ્યાનારો—અરે એમનું લલુ કત્વાનો મનોગ્ધ સેવનારો દયામય આત્મા, પોતાના ઈષ્ટદેવની પ્રાર્થના પ્રબળા, એમના ધર્મની કવિતા અને તત્ત્વજુદ્ધિ આપી શકે તેટલી મધુગ્તાથી અતિમ ક્ષણ સુધી તત્પર રહેલ અને સદ્ગુણમય, પવિત્ર તથા ધર્મપરાયણ જીવનના અવસાન સમયે જે ઉત્તમ ઉચ્ચતમ પ્રસાદ વપો યથામય કેલુ પાસે માગીએ તે મેળવી ચૂકેલ હૃદય, જીવનનો જેથી સારો અત ખીન્ને ન હોઈ શકે એવું આટલું સુખમય—આટલું સુદૃઢ—આટલું કંટરક્ષિત મૃત્યુ — આ બધું મારા પિતાને સાંપડ્યું. એ ત્રયા, એમના મગલમુખનું દર્શન અદ્ભુત બન્યું ! એઓ જર્તા હુ ખૂબ રહ્યો—મારું તત્ત્વજ્ઞાન બપનું ન રહ્યું મારી સતત ચિન્તાભરી પિતૃભક્તિની એઓ અકલક આરાધ્યમૂર્તિ હતા અને એમના પ્રત્યેના મારો પ્રેમ આજે જાણે મારા બાલ આંતર કલેવળની અત્યુદાઓમાંથી વહી રહ્યો છે અને મારા આત્માની અને દેહની આસવાસ પ્રબળ, ઘેરો, શોકરગ્યો

પ્રજાપરિવેશ રચી રહ્યો છે. અને મારા જાવકશરીરની આસપાસ વિલસી રહેતો આ દિવ્ય પિતૃપ્રેમમય પ્રજાની વચ્ચે હું મારા દયામય સાધુ પિતા પ્રત્યેની અતિમ દુરંગે જળવું છું અને મળીશ. ખરેખર એમની સાધુના એરી હતી કે પ્રભુની અમર ઈચ્છાથી એમને નિમિત્તે મારા પર આવેલી આપત્તિએ એ પણ, એમના આત્માને ધનતર ધર્મિનિષ્ઠ સદ્ગુણો અને અસિદ્ધિપાત્રો વડે, મારા આત્માને પોષણ આપ્યું છે. અને મારા નરપશુનની રોડ વડે એ માં એઓ—મને એથી મને ગમે તે આપત્તિ આવે તો પણ—પાછા આવે અને મને સાથ આપે એ મારી જ ખુશ હવે નથી છે. એમની અતિમ ઈચ્છાઓ એમણે મરણ પહેલાં ધનના વખત પહેલાં વ્યક્ત કરી હતી, એનું મરણ કામનામુક્તિ હતું, કષ્ટક્રિત હતું. અને એવું મારું મરણ ધામ એમ કુ ઈચ્છુ છું ખરેખર, સદ્ગુણી મનુષ્યને પ્રભુ કેવો પોતાના વક્તવ્યમાં લઈ લે છે, મૃત્યુને સદ્ગુણી એટલે શું, મોક્ષ એટલે છું, એ મારા વિતાના મૃત્યુનાં મેં જેવું । કેવે એઓ મને એક પણ આદેશ આ લોકમાં નહિ આપે—કુ વિના વિનાનો થઈ રહ્યો—એમના મુખથી એમની વિરોધ ઈચ્છાઓ સંભળનાના સદ્ગુણથી વચિત બન્યો. એમના ઓળંગે વીંટળાઈ જતો અગ્નિ મેં જોયો । મેં જ એમના મુખથી ઓળંગે ઉતર પવિત્ર અગ્નિ મૂક્યો—એ ઓળંગે ત્યારે ખુલ્લા હતા પણ વિરોધ કરી પણ આજ એમના પુત્રને આપનાને અસમર્થ હતા મારું પ્રજાણુ એવું અને એમ કુ ઈચ્છુ છું. એમને ક્ષમા થયો—ઉત્સર્ગ થયો, એઓ આ જગત-માતાનું ઉદર તો તથા જ ગયા, અને અસમર્થ એઓ એ ઉચ્ચતર લોકમાં પ્રવેશ્યા છે જ્યાં માનવમાં પ્રસૂત એવું દિનાર ચૈતન્યતંત્ર. ઉચ્ચતર આદ્યો સાધવાને પોતાની લીલા રચશે અને જે મરણે યા મતિ સા મતિ એ સત્ય હોય તો એમનું અવસાન વાસનાહીન હતું, અને એઓ મહાઈચ્છાના અને મહાશક્તિના અલક્ષ્ય તત્ત્વમાં લીન થયા જ હશે.

એમનું સુંદર જીવન, એમની જીવન તાજગીથી યુક્ત, આલેખવાનો મને અવકાશ મળશે એવી કુ આશા મેવું છું.

આ સિવાય પણ જગત શોકમય જ્યાં ધરી રહ્યું છે પૂણેરી-એને-ટિળકને તથા નાહુઓના મહાનો—પરજામાં આગા છે.

ચિંતાક્ષેપ અનુભવતી સરકાર મગજ ગુમાવી ગેડી છે અને પુરાણા મૃતપ્રાય જંગલી ૧૮૫૭ ના રૂપમા રેગ્યુલેશનના (નિયમના) સક્રિય અમલની યાદ આપી રહી છે! રાજ્યના અગ્રણીઓને ૧૮૫૭ના પુનરાવર્તનનો ભય ભીષ્મયો જણાય છે! એ ભય સર્વથા નિર્મૂળ છે, અને એ કલ્પિત ભયના નિવારણ માટે સ્વીકારેલા ઉપાયો સામાન્ય બુદ્ધિથી રહિત છે. કયા છ એકાદ વાર્ષિકાઉન્ટ કેનિંગ!

પ્લેગ ગયો છે પણ હજી થોડોક લાંબાયા કરે છે, અને કોલેરા વધે છે. મુંબઈમાં મરણપ્રમાણ પાંચું વધવા લાગ્યું છે—કાલે ૧૫૭ મરણો થયાં. આવા સમયમાં અમારા જીવ જોખમમાં રહે એ પિતાને અગ્યું નહિ અને એઓ કુમારુન ખાતર મૃત્યુને ભેટતા બાપર માફક મરણ પામ્યા.

મારી પત્ની અને મારા બાળકો નડિયાદ છે. માતૃશ્રીની સલાહ સેવાને મારી પત્નીની ત્યાં જરૂર છે, અને અમે કયમ હતા ત્યારે એના પોતાના જીવનરક્ષણ માટેની મારી ઈચ્છા ન માનનારી એ નારી કર્તવ્યબુદ્ધિથી માતૃશ્રીની આજ્ઞા પાળી રહી છે જેવી વિશ્વનાથની ઈચ્છા.

મારી આંખ બરાબર નથી, એટલે નિવૃત્તિનો પ્રશ્ન પાછો જનગતો લાગે છે.

૭મી એપ્રિલ, ૧૮૬૭.

+

+

+

મારી આંખો નબળી થતી જાય છે તેથી નિવૃત્તિ ન લઉં ત્યાં સુધી દેશ પ્રત્યેના મારા કર્તવ્યો મુલતવી રહેશે વકીલાતમાં જાગીદાર રાખું તો પ્રવૃત્તિમાં હું તે દરમ્યાન કામ અને ચિંતા પડે, અને નિવૃત્તિ લઉં ત્યારે જાગીદારીની કમણીમાં હિરસો રહે, જેથી મારી મૂંઝાતા ઉત્પન્નને આધારે તદ્દન ન રહેવું પડે. + +

દેશ પ્રત્યે મારું કર્તવ્ય, મને લાગે છે કે, પૂનાવાળા જે માર્ગ અનુસરે છે તેથી ભિન્ન દિશામાં રહ્યું છે. એમની રીતો આત્મપાતક, ટૂંકી દૃષ્ટિની અને બાલિષ્ઠ છે. સરકાર માને છે તેવી, ચિવાજીની સંગ્રામની રીતિ અને નીતિને પુનર્જીવિત કરવાની, એમની ઈચ્છા નથી એવો મારો મત છે. એમની એક માત્ર ઈચ્છા એ છે કે મરાઠાઉરમાં દેશભક્તિની જગલા પ્રગટાવવી. પણ એ જગલા અરપષ્ટ અને

નિરક્ષર જ હોઈ શકે; સાધ્ય લક્ષ્ય પરત્વે કે પ્રયોજ્ય સાધન પરત્વે ઠાઈ એને સમજી શકશે નહિ. એ જવાબા લોકોને દિંદુ રાજ્યના અને ઇંગ્લેંડથી વિચ્છેદના શ્રમમાં પણ નાખે એ સંભાવ્ય છે—પણ એ આશ્ચર્ય ઠાઈને લાભકારક નહિ. નીવડે, અને રવનઃ અવસાન પામશે. હું બાળક હતો ત્યારે એ આદર્શ સેવતો હતો અને એથી જાંચે નજર પહોંચાડી શકતો નહોતો, અને પૂજેરીઓ એના લાગે છે.

આપણે સાચો આદર્શ શું આપણને બાલ આક્રમણથી રહે અને આપણી પ્રકૃતિસદજ પ્રમનિતો, સંપત્તરી એકતાનો અને કલ્યાણનો વિકાસ કરે એવું મુસંમદન, પ્રશુદ્ધ અને સદ્ગુણમય શાસન આ ઉદ્દેશની સિદ્ધિ માટે સરકાર જોડેના સંબંધનો વિચ્છેદ અનાવશ્યક છે એટલું જ નહિ, એ ઉદ્દેશનો વિધાતક છે. ઇંગ્લેંડ અને ભારતની એકતા, ખંને દેશની પ્રજાનું અને દિનોનું સંબંધન એ જ આ ઉદ્દેશસિદ્ધિનો સર્વથા અનિવર્ય ઉપાય છે. આપણે હજી અંદાજમાં છીએ આ બ્રિટિશ સરકાર જ એ અડોને સેવે, અને આપણને બહાર આણે તથા પોણે અને કેળીને આણું સાચું સત્તર ખીલાવે એમ છે. હું માનું છું કે અડમેવનની મુદ્દત પૂર્ણ થતાં રીતસરનો જન્મ થાય તે પ્રમાણે સંબંધન થશે; દરમ્યાન ધૈર્ય ઉપયોગી થશે—સિરાઈ કે માનાપ પણ જેવાની મુજા ન રહી શકે એવો રાજપુરુષોની હીન મનોવૃત્તિના ઉચ્ચ સામે સાવધ રહેવા અર્થે અને ભારત તથા ઇંગ્લેંડ બનેના ઉચ્ચમાં પ્રકટાસથેની ઉચ્ચ વૃત્તિના પાવકને પોષવા અર્થે, કોંગ્રેસ એની જે અમિત્રાપા છે તેની રાજકીય પ્રવૃત્તિ આદરે.

+

+

+

૨૦મી નવેમ્બર, ૧૮૯૭.

સ્નેહ અને દુકાળને પરિણામે મારી નિનધંધાદારી—અર્થાત્ મૂડીના રોકાણમાંથી થતી—આવક ઓછામાં ઓછી થઈ ગઈ છે. મારો પુત્ર અને ભાઈ એ ત્રણ જણ સિવાયનું મારું આખું કુટુંબ નિઃશ્વાદમાં છે, અને પૂર્ણ છૂટથી રહે છે; જે નોકરી છે અને કારકુન છે; તે પણ ત્યાં વધારેમાં વધારે જે ખર્ચ થાય તે મેં ઉપર કહેલી મારી ઓછામાં ઓછી આવક જોડેલું જ છે. + + એટલે નિષ્વૃત્ત થઈને ત્યાં રહી શકાય એવી મારી સ્થિતિ છે.

સગ્ને વગેરેના વિશેષ ખર્ચ માટે જોઈતી રકમની જોગવાઈ હજી કરવી બાકી છે, એટલે મેં સુધી કે આવતા નવે તર સુધી હું ધધામાં રહીશ અને પરિસ્થિતિ જોતો રહીશ તથા અર્થિક જોગવાઈ એ દરમ્યાન પૂરતી થાય છે કે નહિ તે જોઈશ.

+

+

+

નડિયાદમાં રહેવાથી રમણીક સુધ્ધા બધાંનું અને મારું આરોગ્ય સુધરશે એ અનુભવસિદ્ધ છે. + મારા સમયનો વાચન લેખન વગેરેમાં વધારે સારો ઉપયોગ થઈ શકશે. + + અત્યંત મારા લોકમેદાના કર્તવ્યો મુબઈમાં સારી રીતે થઈ શકે; પણ મુબઈ રહેવાથી એ જ્ઞાન થાય તેની સમયે ધધામાં ફોર્જન માટે સમયનો વ્યય થશે. -થાય, કારણ કે તે વિના મુબઈનું જીવન નજારું અસકપ બને. + + વિચારવાનો મુદ્દો આગલા પરિચ્છેદમાં જણાવ્યો તે એક જ છે, અને મારી નિવૃત્તિની ક્ષણનો નિર્ણય એ દષ્ટિએ જ થઈ શકશે. અલગત હવે હું એ વિશે કાકાની સલાહ માગીશ. પણ નિવૃત્તિને અગે મારો કાયમનો નિર્ણય એ થય છે કે મારે નડિયાદ જઈને રહેવું છે-ઈશ્વરના હશે તો. કારણ કે ઈશ્વરના વિના આપણું શું સામર્થ્ય છે ?

નિવૃત્તિનો વિચાર કરવામાં જે એક વાત મારા હૃદયને સ્પર્શી જાય છે તે છે મારા કારકુનોને અને નોકરાને નોકરી મિતાના કરી મૂકવાના વિચારથી થતો મન ક્ષોભ ! પ્રભુ એમનું રક્ષણ કરશે, અને મારા વિના એમનું નહિ નબે એમ માનવું તે અભિમાન છે, એ હું સમજું છું. પણ તે છતાં ચિત્તક્ષોભ થતો રાખી શકતો નથી, અને એ દૂર કરવો હોય તો એમની જવાબદારીથી હું મુક્ત થઈ તે પહેલાં મારે એમને બીજે કયાક ગોઠવી દેવા જોઈશે. એઓ મારા પ્રત્યે માયાળુ રહ્યા છે; મારા નાનામાં નાના જણ પ્રત્યે હું અકૃતજ્ઞ રહું એ મને પોતાને અસહ્ય બને.

૧૪ મી ડિસેમ્બર, ૧૮૯૭.

મારા ચિત્તમાં, શરીરમાં કે સંજોગોમાં, નિવૃત્તિ વિશેના મારા નિર્ણયને મચ્છે કે પૂર્વઅવશ્ય બનાવે એવું, કઈજ અસ્વાભાવિક તત્ત્વ ન હોય એવે સમયે નિવૃત્તિના પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવો એવી મારી

ઈચ્છા હતી એવો અનુકૂળ સમય હવે આ-યો છે, અને મેં નિર્ણય કર્યો છે. + + મારી તબિયત, અસાધારણ સારી નહિ તો પણ, સારી છે કઈ જ ચિંતા નથી અને કઈ જ વિવાદકારણ નથી. મારા મનમાં પૂર્ણ શાંતિ છે, રવન, અને સસાર પ્રત્યે, એની સ્થિતિ પ્રસન્ન છે. હરીરના તથા મનના રસાસ્થના આ મુખ્યમન અને શાંતિમય સમયે, મારા જીવનના જ્ઞાન પ્રજા વિશે નિર્ણય કરવો એ મને મારી ફરજ સમજાય છે, કારણ કે મારા નિર્ણયનાં વિકૃતિ આજે એવું કઈ જ તરફ નથી. આવા આ સમયે આ ફરજ બાળવર્તા મારો નિર્ણય એ થયો છે કે ૧૮૯૮ ના અંત પહેલાં મારે નિવૃત્ત થવું અને નિવિધાન રહેવું, અને તો મેં વેકેશન પહેલાં, અને, જો અનુકૂળતા રહે તો, સત્વર

એ પ્રમાણે મારા કાકા મન સુખરામને મારો આવો નિર્ણય થયો છે એમ જાણાવતો અને એમની કૃપામય અનુરૂપ અને શુભાશિષ્ય માગતો પત્ર મેં ૧૦મીએ લખ્યો છે અને ૧૧મીએ ટપાલમાં રવાના કર્યો છે એમણે મારા સર્વ જીવનમાં મારા પ્રત્યે પિતૃતુલ્ય ભાવ રાખ્યો છે—પિતા તો ગયા, હવે કાકા એક જ મામુંદશક છે—અને હું તો એમની પિતૃતુલ્ય ચિંતાઓને લક્ષમાં લેવાનો તથા એમની પિતૃતુલ્ય આજ્ઞા અનુસરવાનો સુખદ ધર્મ પાળવા માં આવા પવિત્ર ગહીર પ્રશ્નગોળે કદી ન ચૂકું + + એમનો ઉત્તર તો હશે + + એમના ચિંતન પરિણામ જાણવાને હું ઉત્સુક છું એમની શ્રદ્ધા મળશે તો હું મરુ આ ધર સમેટી લેવાનો પ્રયત્ન કરીશ એમની શ્રદ્ધા નહિ મળે તો હું તકાળ એમની આજ્ઞાને માથે ચડાવીશ, પણ પ્રભુની યોજના હશે તેટલી ત્વરાથી એમને લવિષ્યમાં મારા પક્ષમાં લેવાનો સ્થિર પ્રસાસ પણ આરંભીશ.

૭મી જાન્યુઆરી, ૧૮૯૮-

નિવૃત્તિનો પ્રશ્ન વિશેષ વિલંબના કમમાં પ્રવેશ્યો છે હું નાતાલમાં નિવિધાન ગંગો હતો ત્યાંથી કાને મુખર્ષ પાછો ફર્યો. મુખર્ષે હોઠપુ તે અગાઉ મને કાકાનો ઉત્તર મળ્યો હતો કે તેઓ નિવૃત્તિના સિદ્ધાંતમાં સમત છે, પણ મારી નિવૃત્તિ માટે સાધનસપત્તિ શી છે એની મારી સાથે ચર્ચા કરવા એઓ ઈચ્છે છે એઓ નાતાલ પહેલાં મુખર્ષે આવી મળ્યા હતા, અને મેં એમણે માગેલી માહિતી એમની

સમક્ષ મૂકી હતી, અને મારે એમની સાથે આનંદભરી ચર્ચા થઈ હતી, જેમાં એઓ બધી બાબતમાં મારી જોડે સંમત થયા હતા. પણ મારી નબળા પડતી તબિયત વિશે એમનો અભિપ્રાય, અને મારા સાધનો આજે જે છે તે એમને સુનોપજનક નથી ગણાતા એવો એમનો મત, એ બે વચ્ચે એઓ નિર્ણય નહોતા કરી શક્યા. મારી ખાસે દ્રવ્ય છે તેથી વધારે હોય એવું પ્રેમપૂર્વક એઓ ધમ્મ છે, પણ એ ધમ્મ પૂર્ણ કરવા જતાં મારે તબિયતનો ભોગ આપવો પડે એ પણ તેઓ કામળભાવપૂર્વક સ્વીકારે છે. પછી એમણે વિશેષ વિચાર કરવડા ખાતર નિર્ણય ત્યારે મોકૂફ રાખ્યો, અને ગઈકાલે મને પોતાનો નિર્ણય જણાવ્યો કે મારે આવતા મેં માસ પહેલાં નિવૃત્તિ ન લેવી, અને મેં ૧૮૯૯ પછી નિવૃત્તિ લેવામાં વિલંબ ન કરવો.

આટલો વિલંબ સચવવાનું એમનું કારણ એ છે કે તે દર-આન તેઓ મારા માટે ઓછા શ્રમવાળું અને મારી તબિયતને અનુકૂળ થાય એવે સ્થળે રહેવાની મને છૂટ રહે એવું કંઈક, પ્રતિષ્ઠા-શુક્ત, સ્વતંત્ર અને પર્ચાઈ આવકનું સાધન મેળવી આપવાની યોજના વિચારવા અને કરવા ધમ્મ છે.

+

+

+

“અક્ષય, વ્યક્તિભૂત, દેશી રાજ્યોના રાજકીય સાહિત્યનો સર્વ-સામાન્ય અવેક્ષક” એવું એક અધિકારપદ ઉત્પન્ન કરવું એ મારો એક જૂનો વિચાર છે. + + કાકાને એ વિચાર ગમ્યો હતો, અને એમણે ઠહું ઠટું કે એ વિચાર એમના મનમાં પણ પહોંચી સમયથી હતો પણ હજી સુધી એ કાર્ય કરી શકે તેવો યોગ્ય માણસ એમના ધ્યાનમાં આગ્યો નહોતો. એઓ માને છે કે આ કાર્ય હું કરું એ વિચાર મારી નિવૃત્તિની ધમ્મિ સાથે તથા નિવૃત્તિના ઉદ્દેશો સાથે સુસંગત છે. એઓ માને છે કે એ માટે એઓ વ્યવસ્થા કરી શકશે. હું નિવૃત્તિ મેં ૧૮૯૯ સુધી મોકૂફ રાખું એવી જે એમની ધમ્મિ છે તેમાં એમનો આ જ હેતુ છે + + કાકા એમના આ માયાભર્યા હેતુમાં સફળ થાય એમાં હું શંકાશીલ છું. પણ જ્યારે મેં નિવૃત્તિનો પ્રશ્ન એમના અભિપ્રાય માટે મૂક્યો ત્યારે એ બાબતમાં એમના નિર્ણયને સ્વીકારવાની, અને મારા જીવનના આ અતિમ પરિવર્તન—ખિંદુને અવસરે એમની સંપૂર્ણ સંમતિ અને શુભાશિષ મેળવ્યા.

વિના કંઈ જ ન કરવાની, મારી સનિષ્ઠ ઇચ્છા મેં વ્યક્ત કરી હતી એટલે હવે એઓ એમની મારા માટેની સ્નેહભરી અભિલાષાનાં સંકેત થાય કે નહિ, પ્લેમની પુનર્વૃદ્ધિ મારા જીવનક્રમને પનટાવે કે નહિ, મારું શરીરસ્વાસ્થ્ય લથડે કે ટોકે, પણ જ્યાં સુધી મદાઇચ્છાની પ્રેરણાથી મારા કાકા છેલ્લું આચારવચન ન ઉચ્ચારે ત્યાં સુધી, અથવા, સભવતઃ, પ્લેમ કે એવી કોઈ નટના મારા જીવનની કે કાંઈ કરવાની સર્વ સક્તિને ન લોપે ત્યાં સુધી, મારે મારા આ કર્તવ્ય સ્થાનને જ વળગી રહેવું એને હું મારો પરિત્ર, સુખદ અને પિતૃમંજિતરૂપ ધર્મ માનું ॥

+ + +

દાજ આગાજ ખરે છાનેડથી પાછા આવે છે. એ કહે છે કે હિમરલ પક્ષ ઓછો અને ક્ષીણ થતો જાય છે વેડર્મનના મૂર્ખ ગણાય છે, અને છાનેડમ વ્યાપક અભિપ્રાય એવો છે કે (અહીં ભારતમાં) ગુપ્ત મડગીઓ છે, કોંગ્રેસને કચડી નાખવી જોઈએ, અને રાજદ્રોહ છે તેને દમાવી દેવો જોઈએ. ટિજકની ન્યાયતપાસનું, પ્રિવિ કાઉન્સિલ સમક્ષ પણ, અમુક નિશ્ચિત પરિણામ આવે એવી તજવીજ હતી, અને ન્યાયવિચારણાનું કારસ જ હતું. ખરેખર ગવર્નેટ સેનિસિટરની લેખપ્રતિઓમાં વાંચ્યું કે પહેલો પત્ર મુઝર્ફ સરકારના ખરીતાનો પત્ર હતો, જેમાં સમજના સુધાદાને મકાવી આપવાની સૂચના હતી લૉર્ડ એન્મેલર દાદસમરીએ ન્યાયસમિતિમાં પ્રમુખપદ પેનાની કાળજી રાખી હતી અને રૂઝૂમીની પ્રથમા કગી હતી, અને (બાકીના સર્વો સરખી સખામાં વિભાજન હતા તેથી) એને પ્રમુખનો અતિમ નિર્ણયાત્મક મન આપીને નિર્ણય આપવો પડ્યો હતો—અને એ તો એ જ જણ હતો જેની આરભમાં જ કામ ચલાવવા બામતર્ફ સલાહ માગવામાં આવી હતી અને જેણે કામ ચલાવવાની સલાહ આપી હતી હિમરલ માજીમત્રી કાઉવર કહે છે એણે કામ ચલાવવા વિશે વિચાર કયો હતો—અને એના ઉપર આણેલો ઘવા હતા ખરે કહે છે કે છાનેડમાં બધા અત્યંત કાર્યમાં દમાયેલા છે, કોઈ સરકારી ઓફિસમાં કોઈ જણ એવો નથી જે અતિશયથી યાકેનો ન હોય, અને કોઈને કોઈ પ્રશ્નનો સર્વોચ્ચ વિચાર કરવા માટે સમય નથી, શાંતિ નથી એને મતે ત્યાં અવનતિ અને અસાદ સર્વત્ર છે આ માહિતી ઉપયોગી છે.

૧૫ મી જાન્યુઆરી, ૧૮૯૮.

+

+

+

હાલ મારું આસન, ખુરશી અને ટેમલને મફતે, માદી તકિયો છે.

લઈ આજે સવારે નડિયાદથી આવે છે લલિતાને મેં કાકાનો

અતિમ આદેશ જણાવ્યો છે, પણ એના તરફથી પત્ર આવ્યો નથી.

૨મણીક હાલ નડિયાદ છે, અને કાલિલાલ જૂનાગઢ છે. કેવી ભાગ્યની

વિપરીતતા—આજકો માટે પણ ! ૨મણીક મારાથી વિખૂટો પડ્યો તે

કારણે રડે છે ! મિત્રારે કાલિલાલ—મારી બહેનનું મરણ થયું

ત્યારથી એના પિતાથી વિયુક્ત થયેલો—છેવટ પિતા સાથે રહેવા

પામ્યો. સાચું જ કહું છે કે :

કુતુબનમપથિ શ્રીમદ્મોજ્જયન્તમ્ ..ઈત્યાદિ

કચ્છના દીવાન મોતીલાલ ૫૦ વર્ષ વડાવી ગયા છે અને
કચ્છના રાવે એને બે વર્ષનો નોકરીવધારો આપવાની સરકારને
વિનંતી કરી છે. એઓ નિવૃત્ત થાય ત્યારે મારે માટે ત્યાં જવાની
તક તૈયાર છે એમ કાકા કહે છે, અને પોલિટિકલ એજન્ટે બહામણ
એવી કરી છે કે દીવાનને નોકરીવધારો આપવો નહિ પોલિટિકલ
એજન્ટ ખરો છે. પણ દીવાનને હાનિ થાય એમ હું ઈચ્છતો નથી.
એમની પછી હું દીવાન થવાનો હોઉં તો પણ એઓ ભડે ઈચ્છે ત્યાં
સુધી એ રથાને સુએથી રહે. પણ બધો વિચાર કરતાં, એ પ્રકારના
જીવનમાં જોડાવું મને રુચતું નથી, મને મારી મર્યાદિત આવકથી જીવવા
છે, અને આજે કે કદી પણ, આવકવૃદ્ધિ ખાતર દીવાન બનવાની
મારી ઈચ્છા નથી. પ્રભુ મને મારાં પુસ્તકો અને અન્ય પ્રિય પ્રવૃત્તિઓ
સાથે શાંત નિવૃત્ત જીવન માળીરાની અનુકૂળતા આપે : આ પુસ્તકો
અને પ્રવૃત્તિઓ, અને ચિંતામુક્તતા, અને ઉદરભરણ ખાતર કામ
કરવાની અનાવશ્યકતા, અને મને મળેલ છે તે નાની મતાનો અને
આત્માઓનો અવિયોગ, અને એમને તથા મને દુઃખનો અભાવ, અને
મારા રક્ષણ નીચે જોઓ છે તેમનો સુખમય વિકાસ, વગેરે વગેરે—આ
રહે મારા જીવનનું આત્મિક પગમ શ્રેય છે.

૨૧ મી જાન્યુઆરી, ૧૮૯૮.

મુંબઈમાં રાજના મૃત્યુનો સત્વાળો વધીને ૨૬૫ થયો છે.

કૌંર-ટાઈન વગેરેની સખતાઈ અને સાવચેતી વધી છે. આજે સૂર્ય-
અદ્ય છે. પરિસ્થિતિ વિચિત્ર થતી જાય છે. + + કાકા માને છે કે
મણિભાઈ એમને જૂનાગઢે સોપેલા, રાજકીય સાહિત્ય એકઠું કરવાના,
કાર્યને આણુ નહિ રાખી શકે. એમણે હજી એ શરૂ પણ નથી કર્યું.
કાકાનો વિચાર એવો છે કે એ કાર્ય મણિભાઈ રીનસર મૂકી દે અને
મને સોપી શકાય ત્યાં સુધી મને નિવૃત્ત ન થવા દેવો. મણિભાઈ
એવું કંઈ પણ કરે એ હું જોઈ શકતો નથી કે માની શકતો નથી
અને હું એ કાર્ય કરું એ ખાતર મણિભાઈ એ કાર્ય મૂકી દે એવું
હું ઈચ્છતો નથી. જો ઈઈને પણ હાનિ થયા વિના અને માઆ
વિના એ કાર્ય મને મળે, તો એ મારા નિવૃત્તિના ખ્યાલને અનુકૂળ
થાય એ સંભવ છે. પણ એને માટે મારી કંઈ જ સ્પૃહા કે ઝંખના
નથી, અને એની બાવી વ્યવસ્થા શી થાય એમાં મારી પૂણું ઉપેક્ષા
છે. + + મારી ઝંખના હવે એક જ છે કે આવતા મેંમાં વહેતો હું
નિવૃત્ત થઈ શકું; અને એ ક્ષણ આવે ત્યાં સુધી હું ઈઈ પામે —
કાકા પાસે પણ—એક શબ્દ ઉચ્ચારવા ઈચ્છતો નથી ત્યાં સુધી છે
તેવા જ ઉત્સાહથી અને આનંદથી હું કાપલાનું અને બ્રોફિંગનું વહીતરુ
ક્યો કરીશ—એ રીતે કે જણે મેં નિવૃત્તિનો વિચાર લઈ ક્યો જ
ન હોય, અને આ કવિવચન પ્રમાણે હું અમર હોઉં—

वज्ररामरघत् प्राप्नो विद्यामर्थं च चिन्तयेत् ।

આ જીવનપ્રકાર મેં મદેના સુધી, અથવા મૃત્યુ કે એવી કંઈ-
શબ્દના—જેને માટે હું તેવાર છું—તે પહેલાં આવે તો ત્યાં સુધી,
આણુ રહેશે. + +

+

+

+

મારી ઈચ્છા એ જ છે કે નિવૃત્ત થવું, આરામથી રહેવું,
નીરાંતનો મુક્ત શ્વાસ લેવો, વાયવું અને લખવું, આરોગ્ય પ્રાપ્ત
કરવું, જૂન અને ભવિષ્યથી સતુષ્ટ રહેવું, મારી ભાવી સાંસારિક
આત્મદશાનો વિચાર કરવાથી વિરત થવું, અને મારા કુટુંબનાં જતે-
પ્રત્યે, મારા દેશ પ્રત્યે અને મારા સામ્યત આત્મા પ્રત્યે મારાં મહાન-
કર્તવ્યો કરવા. આ ઝંખનાભરી મનોદશામાં જન્યુઆરીથી મેં સુધીનું
અંતર કંટાળા ભરેલું અને લાંબું જણાય છે. પણ મારે આ બાળત્ય

શ્રીમતા હાથમાં રહેવા દેવી અને જે થાય તેમાં શ્રદ્ધામય સંતોષ
આનવો અને શાંત ચિતામુક્તા જનવું એ જ યોગ્ય છે.

૧૯મી ફેબ્રુઆરી, ૧૮૯૮.

મારું મૂનું જનોઈ—યજ્ઞોપવીત, યજ્ઞસૂત્ર—જૂનું ચડું હતું તે મેં
હમણાં જ મદ્યું. ‘સૂત્ર’ અને માત્ર ‘સૂત્ર’! અત્યાર સુધી તું સૂત્ર
જ હતું, વિશેષ કંઈ નહિ. વૃદ્ધજનો સૂત્રને અધશ્રદ્ધાથી ધારતા, અને
કું એને યાત્રિ ખાતર અને શ્રદ્ધિ ખાતર ધારતો. આજે તું બદલે છે—
મારા પ્રિય સ્વર્ગસ્થ પિતાને તારા પ્રત્યે પૂજાભાવ હતો; અને, જે અન્ય
કારણે નહિ તો તું મારા પ્રિય સદ્ગત પિતાને પ્રિય હતું એ જ કારણે
તું આ ક્ષણે, અને પ્રથમ વાર, મારા હૃદયને અતિપ્રિય છે! અને માત્ર
એ એક કારણે તું મને જીવનભર પ્રિય રહેશે. તું છે મને મારા ભવા
અને પુણ્યદાણી પિતાના રનેહ સાથે જોડતું સૂત્ર! એટલું જ નહિ,
મારા પિતાને પણ, એમને એમના પિતા પ્રિય હતા એ કારણે તું
પ્રિય હતું—પ્રેમ અને ધર્મ ઉભયનો એમાં સંયોગ હતો. આ સૂત્ર
મને મારા પિતાના જે પૂર્વજો હતા તે સર્વ પિતૃઓથી જોડે છે, અને
જે પુરાણ પિતાએ આશીર્વાદના આ પવિત્ર ચિહ્નને પ્રથમ કદ્યું
અને ધારણ કર્યું એ પિતા પશ્ચાત્ત આરોહણ કરાવે છે. મારા ગોત્ર
રૂપે અસ્તિત્વ ધરાવતા એ પૂર્વજ નરપિ શાકરના સર્વ વંશાનુગામી-
ઓએ અસંશય આ સૂત્રનું ધારણ કર્યું હતું. અને શાકરે એ સૂત્ર
અંગેજો આજ્યા, મુમલમાનો આજ્યા, તે પહેલાં હજારો વર્ષ પૂર્વે
પહેલું હતું! એ શાકરના પૂર્વજોએ પણ એને ધાર્યું હતું અને
અમે—આશીર્વાદના વારસદારો—એને ધારીએ છીએ અને યાત્રિનો કિંમતી
વારસારૂપ નિપતવેશ ગણીને જાળીએ છીએ. અને મારે એ શા
માટે તમનું જોઈએ? મણુવેશના ત્યાગનું કાઈ દર્શન પુરોપમાં નથી!
બલુ જેકસ, રેડ કોટસ, યુનિવર્સિટીના અખ્યા, રામના મુકુટો,
ધર્મપ્રચારક પાદરીઓના બિદલાઓ કે જુજપદાઓ—સર્વને પોતપોતાના
લાક્ષણિક મણુવેશો છે, અને એવી સર્વસમાન ભાવના છે કે એક
સત્તા આવા મણુવેશવારીઓના આખા સેન્યનું આવાહન કરે! આ
પ્રમાણે, સમાનવેશના ધારણ માટે પ્રચુર પૂર્વદર્શાત છે અને કારણ છે.
અને મારું આ યાત્રિચિહ્ન તો સોબાપણનું, સગરનું અને
નિદોષતાનું ઉત્તમ આદર્શરૂપ દર્શાત છે! એ સૂત્ર મને અનેકાની

સાથે, વિદ્યાળ જનસખ્યા સાથે, જોડે છે; પૂર્વ સમય સાથે અને
 સ્વામી સમય સાથે જોડે છે; ભારતના દ્વિતમ વિભાગોમાં અને ખૂણેઃ
 ખૂણામાં પહોંચીને સમગ્ર દેશ સાથે જોડે છે; વિધનાગારિકતાની ભાવનાને
 એ બાધ કરતું નથી—મારામાં એ સૂત્ર પ્રાણસૂત્રની વિદ્યાળતમ
 ભાવનાનું અનુપ્રાપ્ત કરે, જે પ્રાણસૂત્રના વિધર્મા-જે કંઈ જુદુર
 અને વિદ્યાળ છે, શુભ અને ઉદાર છે સદ્ગુણમય અને ધાર્મિક છે,
 કાવ્યમય અને તત્ત્વજ્ઞાનમય છે, વ્યવહારિક અને આદર્શીય છે,
 પ્રગાથક અને ભાવનાયુક્ત છે, શ્રદ્ધા અને વિજ્ઞાનનો દિવ્ય છે, જે
 કંઈ માનવતાના અને આત્માના વિદ્યાળતમ મદામનેરય અને જુદતમ
 વિકાસનો ઉચિત દિવ્ય છે-એ સર્વનો એમાં અંતર્ભાવ થઈ જાય છે.
 મારા પિતાના સ્મરજીથી ઉદ્ભવેલ આ નવીન અને ઉદાર વિચાર સાથે,
 શિવરાત્રિના આ પવિત્ર દિને, ખપોરના ગણ વાગે, હું આ કલમ મૂકું છું-

કાકા મન.સુખરામ સકુટુંબ નરિયાદ ગયા છે-કંઈક અંશે પ્લેગને
 કારણે મુંબઈ ફરો ખાલી થયા લાગ્યું છે + + જિંદગીમાં અત્યંત
 જોખમ ઓછું નથી; જિંદગીનું જોખમ અને ભાર્ષ્નિકા ધધાનું જોખમ
 એ બે બાબત તોળીને જ નિર્ણય કરવાનો છે કારણ કે હું તો
 નિવૃત્ત થવા ઈચ્છું છું એટલે વકીલાતની દરકાર મને નથી માતૃશ્રી
 મને નરિયાદ જવા કહે છે હું કહું છું, 'કાકાને કહો મને નિવૃત્ત
 થવાની અનુદા આપે એટલે આવીશ.' કાકા કહે છે, 'નરિયાદ આવે
 ૧૫ નિવૃત્તિ માટે નહિ.' હું કહું છું, 'જો નિવૃત્તિ ન લેવાય, તો
 વકીલાત ખાતર મારે અહીં રહેવું જ પડે, અને મુંબઈનું ખર્ચ
 ઉપારવાને-ચાલુ રાખવાને-કમાવું પડે.' છેવટ નક્કી એ થયું કે મારે
 આરામની બધી જગત છે તેથી માર્ચમાં હું નરિયાદ જઈશ. (૧)
 પ્લેગ નરમ પડ્યો ફરો અને લઈને તથા નોકરોને એકલા મૂકી
 જવામાં જોખમ નહિ હોય તો એકલો જઈશ; (૨) એમને અહીં
 રાખવામાં સલામતી નહિ હોય તો બધાને લઈ જઈશ.

+

+

+

૧મી માર્ચ, ૧૮૯૮-

મારા હૃદયમાં લાગણીઓનો ગળીર સંઘર્ષ થવા કરે છે, અને
 એમાંથી મુકર થવાનો પ્રયાન મને રાત્રિ વિનિદ્ર અને દિવસે ચિંતામગ્ન
 રાખે છે; એટલે હું અનેકવાર સફળ થયેલી મારી કાગળ પર લખીને
 વિચાર કરવાની કલાનો આશ્રય લઉં છું.

પ્લેગના આક્રમણોએ મારી બધી મજૂતરીઓને ઉઘલાવી દીધી. આજે—ફેબ્રુઆરી સુધિ ૧૨ને દિવસે—હોળીની ઉજ્જા નજીક છતાં, પ્લેગ ઓછો થાય છે એમ કહી શકાયું નથી. રાતના ઠંડો તોફાની પવન રહ્યો તેનો આ ઉત્પાત છે.

ખીજી બાજુ, લોકો કહે છે, જનનાને જણાવવામાં આવતા. પ્લેગના આક્રમણ યોજનાપૂર્વક ખોટા છે. લોકો ભડકે નહિ એ માટે, હોય તેથી કમતો આક્રમણ જણાવવાની રીત હતી એમ કહેવામાં નથી. અત્યારે એવું કહેવાય છે કે સાચા આક્રમણ હવે ઓછા છે, પણ પાછા ફરતા લોકોનો સામનો ધસારો થાય તો પરિસ્થિતિ સુધરી છે તે પાછી બગડે એ અટકાવવે, પાછા આવતા લોકો માટે ફરી ક્વારન્ટાઈન દાખલ કરવાની અને હોય તેથી વધારે આક્રમણ આપવાની એવડી યુક્તિનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આ બાબતે સંભવ ખરો માનવો કે નહિ એ વિશે લોકો તકે કરે છે, પણ મને એ ઉપાધિમાં પડવાની દરકાર નથી. જે અમુક હેતુથી અસત્ય વહે તે અન્ય હેતુથી પણ અસત્ય વહે એ સંભવ પૂરતો છે.

આ સંજોગોમાં બે વાત યદ્ય છે. મને તેટલું અસત્ય હોય, પણ એને પણ મર્યાદા હોય જ; અને હોળી પછીની મરમીના થોડાક દિવસોમાં વિશેષ લક્ષ્યપૂર્વક જોઈશું તો પ્લેગનું વલણ બદલાઈ આવશે. વળી, અમારા લતાની નજીક તપાસ રાખીને એ ઉપર આધાર રાખી શકારો, કા જુ કે એ પડોસ સલામત ન હોય તો, આક્રમણો સરવાળો મને તે હોય તો પણ, અમારે ખીજે જવું જોઈએ. પણ જો પડોસમાં સલામતી હોય તો, મેં સલામતીનાં પ્રથમ ચિહ્નો દેખાવા લાગે ત્યાં સુધી, અહીં રહેવામાં જોખમ નથી.

૨૧મી માર્ચ, ૧૯૬૮-

હું પાંચ દિવસથી નડિયાદ આવ્યો છું. મને ક્વારન્ટાઈનથી મુક્ત રાખવાનો ખાસ પરવાનો લેતો આવ્યો છું. ડોક્ટરોની દેખરેખ નીચે છું. મુંબઈમાં કૃષ્ણલાલ મારો આફિસનું કામ કરે છે લાઈ મુંબઈમાં છે. કાકા અહીં છે. પિતાની અંતિમ ઈચ્છાઓ પૂરી કરવા માટે મદિર બાંધવાનું છે તેની રચનાયોજના તૈયાર થઈ છે અને ત્રણચાર દિવસમાં બાંધકામ શરૂ થશે.

અહીં આ-આ પછી મને જાતિ નથી રહી. કુટુંબમાં બધાની ઈચ્છા પૂર્ણ કરવાનું મેં ધાર્યું હતું મરિયાનાં પિતાની અતિમ ઈચ્છા પૂર્ણ થશે. માનવીની ઈચ્છાઓ પૂરી કરવાને મેં યત્નો કર્યા છે. હવે હું એમને ડેહનું પૂછવાનો છું કે એમના હૃદયમાં કઈ ઈચ્છા હતી છે, અને પિતાનું વાર્ષિક શ્રાદ્ધ થયા પછી, હું વિવૃત્ત થાઉં તો, એ ક્યાં કેમ રહે તથા હું ક્યાં રહું એ બાબતમાં એમની શી ઈચ્છા છે, અને બહેન માટે મારે શું કરવું એમાં એમની કઈ ઈચ્છા હોય તો શી છે—પ્રત્યાદિ ભાઈ માટે જે કરવા જેવું દેખાયું તે બધું મેં કર્યું છે એમ હું માનું છું અને મારા તરફથી વિરોધ ઈચ્છા એના મનમાં નથી એમ ધરું છું. તો તરફથી સીને જે જે બોલે હોય તે મરીમાં બધે પ્રકારે મેં મરું કર્યાં બધું છે, અને મેં બિલકત અનુમત ઈચ્છાઓ સમજી લઈને જે કરવા મેં બધું મેં કર્યું છે. અહીં જણાવેના મુદ્દાઓ વિશે મેં પત્રો લખીને જાણ કરી છે અને એ તો જગતમાં હુમકા ભરે છે અને નિનાસા નાખે છે, અને રહે છે પોતાની તમિયન વધારે સારી ન રહી, પોતાની કર્તવ્યમાનના અનુમાર બધી રીતે રહેવાનું એનાથી ન બન્યું, પોતે જાને મુખી ન કરી શકી, ઈત્યાદિ કારણે એ એ, કરે છે આ કારણે એ મારાથી અલગ ન રહેવું પડે એની તમિયતનું ગમે ને થાય તો પણ મારે એની સાથે જ રહેવું, કોઈ પણ પ્રકારે વિયોગ ન થય, અને મારે વિચાર એના મ્હણાથી અને એની ઈચ્છાથી સંગત નથી એ કારણે મારે પકનો મૂકવો—આગ્રહી જ એની ઈચ્છા છે એ કહે છે કે એને મારી માનસિક અસ્વસ્થતાનો મધ આપ્યો હતો, જેથી એણે આખી રાત્રી નિદ્રારહિત માગી મહાઈચ્છા જાગ્રત્વે છે ખમારી ગતિ-શા. પત્નીની ઈચ્છાને અનુસરવું એ મારે ધર્મ છે, અને મારી મુક્તિ અને મારું કર્તવ્ય રહ્યાં છે stoicism ના (સુ મદુ અનિરોધ ન સ્થિતિમનના) દુષ્કર આદર્શને સાધવામાં તથા જેનો કાલિદાસે આ સુદર અને ઉત્તમ પદ્ધતિઓમાં ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે એવી તપશ્ચર્યાના નિષ્ફળ પ્રયત્નમાં

પ્રાણાનામનિલેન ટુત્તિરુચિતા સત્કલ્પટુક્ષે વને
તોયે કાઞ્ચનપરેણુકવિશે ધર્મામિપેક્રક્તિયા ।

ધ્યાન રત્નશિલાતલેષુ વિમુઘ્વપ્રોસનિચૌ સયમ :

યદ વાઙ્મનિ તપોમિરન્યમુનયસ્તસ્મિસ્તપસ્વન્ત્યમી ॥

રાજકીય વાતાવરણ, પ્લેમ, મુંઝવણો ઇત્યાદિ ઇત્યાદિએ, વર્તમાનપત્રોમાં લખવાની મારી વૃત્તિની સખત કસોટી કરી છે; ગયા-મહિનામાં મારા મગજમાં વિચારો ઉપર વિચારો ઉતારાયા કબો છે અને એણે નિદ્રાને નસાડી મૂકી છે. આ આનંદમાંથી અને મુખર્ષના લોભજનક જીવનમાંથી છૂટવાને હું આ દિવસોમાં નહિયાદ આવ્યો એથી આ વૃત્તિ, અને લખું લખું એવા લોભનો આ જવર, શાંત થયેલ છે. વર્તમાનપત્રોમાં લખવાના લોભમાંથી મને બચાવનાર આ છે : (૧) વિચિષ્ટ ઘટનાઓને ઉત્ખવવા અર્થે કે એની દોરવણી કરવા અર્થેની જાહેર પ્રવૃત્તિને નો મારા ક્ષેત્રની બહાર ગણવાનો મારા જુનો સિદ્ધાંત છે; અને (૨) જેમને ઉદ્દેશીત લેખો લખ્યા હોય એ વર્ગોમાંથી વાચકો મળવાનો સંભવ હોય તો જુદી વાત, નહિ તો અસ્પષ્ટકાલિક, કે કાયમના પણ, રસના વિપરીતના લેખો લખીને મારી શક્તિનો દુર્વ્યય ન કરવો એવો મારો હમજાનિ સિદ્ધાંત છે—જેમાં તત્વજ્ઞાન અને કાવ્યની બાબતમાં અપવાદ મળું છું; તત્વજ્ઞાન અને કાવ્ય વિશેના લેખો—અહેતુપૂર્વક નહિ પણ—માના પોતાના ઉદ્દેશ અર્થે અને લાભ અર્થે ખાનગીમાં લખું, અને ખીજાઓને ઉપયોગી બને એ કારણે જ છપાવું તો સક્રિય અર્થે જ થાય, મુદ્રણમાં નહિ; અને એ સક્રિય નો સફલ બ્યય કરું તે કાં તો મને અથવા ખીજાઓને ઉપયોગી બને, પણ એ સક્રિય વેચફી નાખું તો મને કે ખીજાને કોઈને ફલદાયી ન બને. વર્તમાનપત્રોમાં લખવું એ એની રીતે ફલદાયી બને, પણ એવી લેખનપ્રવૃત્તિ મારા કાર્યક્ષેત્રથી બહાર છે એ તો મારા જીવનનો સિદ્ધ નિશ્ચય છે + + તાત્કાલિક ઊકળતી છતાં ક્ષણિક ગરમીમાં, અને એ ગરમી હતાં, જે સામ્ય તત્ત્વો પ્રવૃત્ત થાય છે એનો અભ્યાસ કોઈ કરતું નથી; એ અભ્યાસમાં મારા સમયનો ઉપયોગ થાય એ વધારે સારું છે. આ ક્ષેત્રનો સ્વીકાર કરવામાં, અને જે ક્ષેત્રોમાં કાર્યકરો પૂરતા હોય છે તથા જે ક્ષેત્રોમાં તત્કાળ ફળે એવા પરિશ્રમના અનેક લાભોથી આકર્ષાઈને કાર્યકરો અનેક નીકળી પડે છે એ ક્ષેત્રોમાં અંપલાવવાની લાચર્ય ને રોકવામાં, મારા સ્થાનની ઉપયોગિતા વધે છે. એ ખીજાઓને મળના લાભ આ છે: (૧) યશ, (૨) પદવીમાં અને પ્રતિષ્ઠામાં ઉત્તર્ક, (૩) જનતામાં અને સરકારમાં લાભવગ, અને (૪) દાર્ષક વાર, ધનપ્રાપ્તિ પણ હું એ લાભોનો ત્યાગ કરી ચકું છું, આ લાભો વિના જ્યાં છું ત્યાં જ સારો છું—

અદાવરકરે, કાણુ જાણે સાથી, એક વખત મને કહ્યું હતું— ત્રિપાળી
ધર્મપરાયણ પુરુષ છે—કર્તવ્યને જ નિમિત્ત ઉદ્દેશ ગણીને કામ કરે
છે—અને કર્તવ્યનો (Duty નો) એને સમ્મત અર્થ છે Debeo
' I owe ' મારા જીવનના કયા પ્રસંગને અનુવક્ષીને એમણે એમ
કહ્યું તે હું જાણતો નથી, પણ એમણે મારા હૃદયના ખરા તારનો
સ્પર્શ કર્યો અને જેમાં મારી ખરી પ્રશસા થયેલી મને લાગે એવા
વિરલતમ અવસરોમાનો આ એક છે

૧૭મી જૂન, ૧૮૯૮.

પૂરા ત્રણ મહિના નડિયાદમાં રહીને હું પાછો મુખર્ષ આગો
છું, અને નિવૃત્તિની ઘડી આવી પહોંચે ત્યાં સુધી મધી મુસીમનો
માથી પ્રયત્નપૂર્વક પસાર થઈ રહ્યો છું મા । જીવનના એ સુખધામ
માટે મેં ૧૮૯૮ નું શુભ મુહૂર્ત નિશ્ચિન કર્યું છે અને હું એને
પહોંચવાને પ્રયત્નશીલ રહીશ—જે મહાઈશ્વર પોતાની અસાધારણ
દત્તપ્રતિધી મને પીમી નહિ નાખે અને કોઈ અચાત ક્ષીર્માં લઈ
જઈને નહિ મૂકે તો નિવૃત્તિના પૂર્વ પ્રયોગના ત્રણ મહિનાઓમાં મેં
આરામ લીધો હવે પુરુ થવા આવેતું મંદિર મધ્યાન્યુ, એતું દૂરદીક
તૈયાર કર્યું (એ પણ હવે પૂર્ણ થયું છે), શાંતિભોજન આદિ પિતાની
મરણોત્તર ક્રિયાઓ કરી, મારી બહેને એક મહિના સુધી નિદ્રારહિત
રાત્રીઓ વીતાવીને બને આખો ખેઈ એની સારસલામ લીધી, એ
બહેનને અને માતૃશ્રીને, બહેનનાં પુત્રપૂજોના કિતમાં બહેનની પાસે
સલામ લેનાર કોઈક એની આખી જિંદગી સુધી હોય જ એ પ્રકારની
વ્યવસ્થા કરવાને સમગ્રન્યાં, મહેમાનોની આગતાસ્વાગતા કરી, ઈત્યાદિ
નિવૃત્તિ સિદ્ધ થયા પછી મારે ક્યાં વિવિધ કાર્યો કરવાનાં રહેશે એનાં
આ પશોપત ઉદ્દેશરણો છે મારા શેષ જીવન દરમ્યાન ઉઠાવવી પડવાની
આર્થિક જવાબદારીઓનો પણ મેં સરવાળો ગણી રાખ્યો છે અને
એ છતાં-આ બધું છતાં-નિવૃત્તિની ઘડીએ પહોંચવાને હું ઉત્સુક છું
પ્રભુ એ અપેક્ષા પૂરી કરે એની જ રાહ જોવાની છે

+

+

+

મારી નવલકથાનો ત્રીજો ભાગ પ્રકટ થયો છે. ચોથા ભાગને
વેગે આગળ વધારવામાં મારે મદાગ્નિ વિદ્યારૂપ બને છે । પિતાની
સ્મૃતિમાં મારા શાંતિજનોનાં વચ્ચક્ષો હું છપાવું છું

મારા પુત્રને નડિયાદમાં રહેવું પડે છે તે ગમતુ નથી પણ
 એની પ્લેગનો પ્રસંગ, નિવૃત્તિનો વિચાર અને નડિયાદનાં હવાપાણીમાં
 એના આરોગ્યનો પાયો નખાય એ ઈચ્છા—આ ત્રણ કારણોથી
 હું એને ત્યાં રાખુ છું + + એની મા એની સંભાળ લે છે,
 દેખરેખ રાખે છે, અને પોતે પણ મારાથી દૂર નવાં ધરની પણ સંભાળ
 રાખે છે. એ ત્યાં ન હોય તો લોકો ધરને ખાલીખમ કરી મૂકે હું
 ન હોઉં તો આ એ નિર્દોષ આત્માઓ પોતાનું તત્ત્વ પોતે શી રીતે
 ચલાવે એનું હું નિરીક્ષણ કરુ છું મારા વિના પોતાનું જીવન સારી
 રીતે ચલાવવાની પ્રભુ એમને કેવી અને કેટલી શક્તિ આપશે ત્યારે
 એમની જરૂરિયાતો શી હશે, અને એવી ખોટ પડ્યા વિના એઓ
 જીવન જીવે એ અર્થે મારે અત્યારે એ ખોટ શી રીતે પૂરી પાડવી,
 એનો હું અભ્યાસ કરવા ઈચ્છુ છું એ જ નિશામાં મા । બાઈ,
 મારા માતૃશ્રો અને બીજાઓ પ્રત્યે મેં મારું કર્તવ્ય ક્યું છે મારી
 પત્ની તથા મારાં સત્તાનો પ્રત્યે એ કર્તવ્ય મારે પૂર્ણ કરવું છે અને
 મારા પોતા પ્રત્યે એ કર્તવ્ય કરવાની શક્તિ પ્રભુ મને આપે તો
 હું મા । દશજનોનું બાળ્ય શી રીતે સુધારું તથા એ દિશામાં પ્રગતિ
 કરવા માટે એમને શા સાધનો આપું, અને મૃયુના દ્વાર વટાવ્યા પછી—
 ના મારા પોતાના સાથે જીવન માટે સાધનયોજના શી રીતે કરી
 શકું, એ મારે જોવું છે હાન જેની ઉતાવળી તૈયારીઓ કરી રહ્યો
 છું એ નિવૃત્તિ જો મારા લાભમાં હશે તો આ હશે મારું કર્તવ્ય
 અને મરુ સુખ લોકો કહે છે મારી કને ધન અદ્ય છે એમાં હું
 સંતોષ માનીશ અને એટલામાં ચલાવવા પ્રયત્ન કરીશ. મારે નથી
 જોઈતું ધન, નથી જોઈતી સત્તા, નથી જોઈતી કીર્તિ નાનકડું ધર,
 ચાંત વાતાવરણ ચિંતામુક્ત જીવન, ઈર્ષની ઉપેક્ષા નથી કરી કે
 ઈર્ષના કિંત પ્રત્યે દુર્લક્ષ નથી રહ્યું એવું જ્ઞાન, સારું કે સાધારણ
 પરત્તુ પરવશ બનાવે એવા બ્યાધિ વિનાનું આરોગ્ય, પોતાને તથા
 કુટુંબને માટે પશોપ્ત સાધન, નિકટ પ્રિયજનોના શ્રે । માટે આવશ્યક
 સ્થાય તે કર્તવ્યો કરવાનું સામર્થ્ય, અને મારા આત્માના શ્રેય
 અર્થે, દેવ પ્રત્યે, માનવતા પ્રત્યે અને એ મહાઈચ્છા પ્રત્યે
 —જે આપણા અહમ્-કેન્દ્રને, જ તુદષ્ટિ જેવી મળે તેનાથી જોઈ શકાય
 તેટલા જ જેને જોવાય એવા અગમ દિવ્ય કેન્દ્રોમાં—એક કેન્દ્રથી
 અન્ય તરફ—આપણને ધોકેલે છે એ મહાઈચ્છા પ્રત્યે—ઉચ્ચતર કર્તવ્યો

કરવા પૂરતો વિનમ્ર ઉદ્વેગ; અને વિનોદ; આટલી જ છે મારી અપેક્ષાઓ. અને જો મહેન્ટા મને એનાથી પણ વચિત રાખે તો એના વિના શ્રદ્ધાપૂર્વક અને સંતોષપૂર્વક જીવીને અંતિમ સ્વ-વ્યય અથવા હિસગંસિદ્ધિ સાધવાની મને ઝખના છે.

૨૫ મી જૂન, ૧૮૯૮.

હમણાં જ્યોતિષશાસ્ત્ર પ્રતિ મારું લક્ષ્ય ગયું છે. ગયા જુલાઈ કે ઓગસ્ટમાં હું જવર, આખનો વ્યાધિ, વગેરે ઉપદ્રવો રહીને હતા ત્યારે મારી જન્મપત્રિકા વાંચી અત્યુજ્જ્વળ પડી કારણ કે એ મોટા અક્ષરોમાં લખેલી હતી અને રસપ્રદ તથા વિનોદદાયક હતી.

ત્યાંસુધી જ્યોતિષશાસ્ત્રને ખરું અથવા ખેટું કહેવાની હું ના કહેતો, કારણ કે જેનું મને એક કે અન્ય પ્રકારનું જ્ઞાન નહોતું એવું વિધાન કરવાનો મારો અધિકાર નહોતો.

એ પ્રસંગે મેં જેમણે કે મારી યત્નયોગની દશા અમુક દિવસે, ૨૭ મી જુલાઈ ૧૮૯૫ ને દિને, વીતી જતી હતી, અને મને જાણીને આશ્ચર્ય થયું કે તે જ દિવસે કમ્બ કમિશનની કામગીરી મૂકી દેવાનો નિશ્ચય કરીને, હું પોરબંદરથી મુંબઈ આવ્યો હતો—અને એ કામમાં જ મને મારા જીવનમાં અધિકતમ કમાણી થઈ હતી; જેને દીર્ઘ સમયથી ઝખી રહ્યો હતો અને જેની અપ્રાપ્તિને કારણે આગલાં વર્ષોની મારી મનનનોષ્ઠિપોથીનાં (રફપજુકનાં) પાનાં નિરાશા-જનિત નિઃશ્વાસોથી પૂર્ણ બન્યાં હતાં એ નિવૃત્તિને શક્ય બનાવનાર દ્રવ્યસામર્થ્ય મને એ કામગીરીએ જ અર્પ્યું હતું. ત્યારે અને ત્યાર-પછી બીજી કેટલીક ઘટનાઓ પણ પ્રકટ થઈ અને સ્પષ્ટ બતાવી રહી કે અનેક ઘટનાઓના સમયો-દાખલા તરીકે + મારી પ્રથમ પત્નીનું મૃત્યુ, મારા પિતાની પેઢીનું ભાંગવું અને મારું બીજું લગ્ન, એલએલ.બી.માં સફળતા અને અન્ય કેટલીક ઘટનાઓ બની તેના સમયો-મારી જન્મપત્રિકામાંનાં ભવિષ્યકથનોની સાથે દ્રઢિયાળ પ્રમાણે ક્ષણેક્ષણ મળતા આવતા હતા, અને મારી બહેનની અધત્વ આપનારી હમણાંની બીમારી, ક્ષયના લગ્ન પછી મારી પત્નીનો મુદારો, એના દિવસોનું ભવિષ્યકથન પણ એટલું જ યથાવત્ સાચું પુરવાટ થતું હતું.

શું છે આ બધું ? શા કારણે આ ઘટનાયોગો ? એ કાકતાલીન્યાયો છે કે કાર્મ નિયમની પ્રવૃત્તિઓ છે ?

સમગ્ર સરકારી સુવિકસિત માનવસમુદાય આજે જ્યોતિષશાસ્ત્રને મિથ્યા માને છે અને એનાં ભવિષ્યકથનોને અકસ્માતોનો સમુદય માને છે. આજે ભિખેલા પ્રકાશમાં આ અભિપ્રાયને કુ નિ સશય સત્ય ગણી શકતો નથી. સ્વતઃસ્વીકૃત આ વિધાન પરિણામને આધારે ખરું કદાચ ઠરે; પણ પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં એ ખરું પુરવાર થાય નાંક ત્યાં સુધી વિશ્વાસને આધારે એને સ્વીકારી ન લેવા માટે કારણો છે. ભારતના ઋષિઓ આ શાસ્ત્રની પ્રતિષ્ઠા ન કરી શક્યા હોય એટલા પછાત એમને માની લઈએ એવા નહોતા અને આજે થયેલું પ્રકાશદર્શન વિશેષ પરીક્ષાની અપેક્ષા રાખે છે.

ભારતની, અને કદાચ પૂર્વની, સમગ્ર જનતાને જ્યોતિષમાં અને એના નિયમોમાં શ્રદ્ધા છે અને મને સાંપડેલો પ્રકાશ એઓની શ્રદ્ધાની સત્યતા વિશે કુ કંઈ કહી શકું એટલો નથી. ઘટનાઓની સમાપત્તિના Coincidenceનાં જ દર્શતો મને આશ્ચર્યકારક જણાવાં છે તેનું આકસ્મિકયોગની કલ્પનાથી અન્ય પ્રકારે સમર્થન સ્વયં શક્ય છે; વિદ્યે, એ આકસ્મિક યોગો પણ હોય. હમણાં મારી સમક્ષ જ્યોતિષના આ પાંચ ગ્રંથો છે, (૧) સૂર્યનારાયણ રાવ (બી એ) કૃત જ્યોતિષ-વિષયક અંગ્રેજી ગ્રંથ, (૨) યવન જાતક-લઘુપુસ્તિકા, (૩) જૈમિની સ્ત્ર, બીજી પુસ્તિકા, (૪) જાતકાભરણ, સારા કદનો ગ્રંથ અને (૫) બૃહદ્ જાતક, મોટો ગ્રંથ. + + + આનું અધ્યયન કુ તત્કાળ કરી શકું એમ નથી. અધ્યયન કરુ તો પણ, માત્ર અધ્યયનને આધારે એનું શાસ્ત્ર તરીકે મૂલ્ય શું છે તે ન કહી શકાય. ગત સમયની મારી અહદ્દશાઓ ને ધવી, અને જેની મને જાણ હોય કે નિશ્ચયપૂર્વક જાણ થઈ શકે એવી મારા જીવનના મૂલકાળની ઘટનાઓ અને તિથિઓ સાથે એ દશાઓ સરખાવવી, એવું મેં નક્કું કર્યું છે તે યોગ્ય છે એમ કુ માનુ છું. આ દશાઓનો નિર્ણય કાર્મ પ્રવીણ જ્યોતિષી પાસે કરાવવાથી સમય અને શ્રમ બચશે.

પણ જ્યોતિષ-શાસ્ત્ર સત્ય હોય તો પણ તેથી લાભ શો ? જે વસ્તુઓની મારે અપેક્ષા છે અને જે મને મળશે એવું મહો કહે છે એને માટે ઉદ્ધમ કયો નિના હાથ જોડીને બેસી ન રહેવાય. અહદ્દશા

કહે કે અમુક દુ જો મારા લાગ્યમાં અનિવાર્ય છે, એ કારણે હું મારા જીવનમાં એ દુ જોનું સામેલ કરું એ કેમ ચાલે? એટલું જ નહિ, જો દુ જો આગળથી જાણી શકાય જતાં અપ્રતીક્ષ્ય અને અનિવાર્ય રહે, તો એ જ્ઞાનનું ફળ જીવનને અને ચિત્તાના સુખને વિપરિત બને—કારણ કે એના આગમનની પ્રતીક્ષા ચિતાપૂર્ણ, કષ્ટમય અને નિરાશામય બને, જ્યારે એનું અચાન આર્થવૌદ્ધરૂપ નીવડે આ રીતે એ શાસ્ત્ર નિરુપયોગી છે અને આપત્તિકર છે.

પણ એ જો શાસ્ત્ર હોય તો એ ઉપયોગી છે કે નિરુપયોગી એ વાત અસંભવ છે જ્ઞાનની ખાતર જ્ઞાનનું અર્જન કરવું એમાં જ્ઞાનલાભ તે જ ફળ હોય, ઈતર ફળની અપેક્ષા ન રખાય, અને જ્ઞાનના સાચા ઉપયોગનું જ્ઞાન શાસ્ત્રના જ્ઞાનમર્થી અને શાસ્ત્રના વિકાસના તથા વિનિયોગના જ્ઞાનમર્થી અનંતરક્રમે ઉદ્ભવે. જે પુરુષ આવા જ્ઞાનના અર્જનમાં ઉચ્ચકૃત ધાય તેણે પોતાના મનને એ રીતે ધમવાને તત્તર રહેવું જોઈએ જેથી એ મન, શાસ્ત્રના લાભાર્થે પોતા ઉપર પ્રયોગો એ પુરુષે જે પ્રતીક્ષાકક્ષા (waiting room) માં રહીને કરવા પડે એ પ્રતીક્ષાકક્ષાને અનુકૂળ થઈ રહે.

વસ્તુત્થિતિ આ હોઈને, મારી એકમાત્ર મુશ્કેલી એ છે કે મે મારા માટે નિયત કરેલાં કર્તવ્યોમાં આ શાસ્ત્રનો સમાવેશ નથી એ શાસ્ત્રની મોહનીના પ્રતીબલનને વચ્ચે મધ્યે મારે મારા કર્તવ્યપ્રદેશથી અન્યથા આકર્ષીત જવું એ યોગ્ય નથી, કારણ કે અન્ય જ્ઞાનવિષયોનો અધિકાર અધિકતર છે જ્યોતિષશાસ્ત્ર માટે મારે સમય અને અવકાશ કેટલો મેળવવો એના પ્રમાણની આટલી મર્યાદા છે, કે હું કાં તો એ શાસ્ત્રનો સંશોધન અને પ્રગતિ માટેનો અધિકાર રચાવી શકું અથવા એની વ્યર્થતા બતાવી શકું એમના પૂરતું જ એનું જ્ઞાન મારે મેળવવું, જેથી આપણા નિષ્કર્ષોના અર્થોમાં તથા દેશજનોને માન્ય બનેલા મતોમાં ગૃહ રહેલ જ્ઞાનજાગરોની વિસ્મૃતિને વિસ્તારવનો ભય ન રહે.

આ ઉદ્દેશની સિદ્ધિ અર્થે, જે જ્યોતિષશાસ્ત્રની કે મારા મંડોની પ્રતીક્ષા કરવાની કક્ષામાં હોઉ ત્યારે મારા મનમાં ભય અને ચિતાન્યગ્રતા થઈ જાય તેથી તે તો એ મનોદશામાં ધૈર્ય ધારવું એ મારું કર્તવ્ય છે. જે મારા લાગિતુ નિયમન કરનારા મંડો કર હશે અને એ મારા

અણુવાર્મા આવશે તો, માનવજાતિ જેને આપત્તિને નામે ઓળખે છે એ રિથિતિની અંદર ઉત્સર્ગસિદ્ધ (વ્યયીમૂત) તથા લીન યર્ષ જવા નિર્માયેલા અદ્ભુત-કેન્દ્રોને જે શાંતિ મહાઇન્દ્રા અવશ્ય અપે' છે, એ શાંતિમાં હું મારી ચિત્ત-શાંતિને ભેળવી દર્શાવ.

इष्टं सुख मे च तथैव दुःखम्
इच्छाम्यहं यच्चनुते मद्देच्छा ।
विन्दोर्विरोधो न जलस्य पुरैः
आत्मात्मनस्तु प्रभवेन्नितान्तम्॥

૨૭મી જૂન, ૧૮૯૮.

જો જ્યોતિષશાસ્ત્ર સાચું હોય તો માનવસ્વભાવ, જગત અને ઈશ્વરના સ્વરૂપ વિશેના આપણા કયા નિર્ણયો પરિવર્તન પામે ? સ્વતંત્ર ઇન્દ્રિયાના સ્વીકારનો એ પરિવર્ત કે નાશ કરે એ અદ્વૈતમ મહત્ત્વની વાત છે, કારણ કે ભુદ્ધિના તથા મગ્ધામરૂપના પ્રવૃત્તિવ્યાપારો પણ નિયમોને વશ વર્તે છે, અને પ્રવર્તક કારણોનું પૂર્ણજ્ઞાન આપણને હોય તો એનું પૂર્વજ્ઞાન શક્ય છે.

જ્યોતિષને મતે મનુષ્ય ગ્રહોના પ્રભાવને વશ છે. ગુરુત્વાકર્ષણના કિરણો એક ગ્રહથી અન્ય ગ્રહે જાય છે અને દૂરના વિરાટકાય જોલકોના પ્રત્યેક અણુને પ્રભાવવશ કરે છે તથા ગતિમાન કરે છે અને એના આકાશી ગમનમાર્ગને, નિહુનિદ્ધર્મા, આકે છે, તે પ્રભાવે જ્યોતિષના ગ્રહોના કિરણો એ જ સ્થળોએથી નીકળે છે અને આપણા આ પૃથ્વીગોલક ઉપરના પ્રત્યેક જીવ-અણુને પ્રભાવિત અને ગતિમાન કરે છે અને એના અદૃષ્ટ ભગ્યોના પથને સર્વ વીચતે આકે છે. જ્યોતિષના કિરણો ગુરુત્વાકર્ષણના કિરણો જેના જ અદૃષ્ટ તથા પરીક્ષાસુવેદ છે, અને એ જેમાં જેટલું એકનું તેટલું જ અન્યનું રહસ્યવિવરણુ ગૂઢ રહે છે. ગ્રહોમાં ભૌતિક પદાર્થ છે એના સ્વીકારથી ગુરુત્વાકર્ષણ સાચું કરે છે, તો જ્યોતિષશાસ્ત્રીય ગુરુત્વાકર્ષણના કારણરૂપે, તે તે ગ્રહ ઉપર ભૌતિક પદાર્થોની સાથેસાથ (અણુરૂપ કે પૃથ્વીપ્રમાણ કે અન્ન કોષ્ટિ પણ પ્રકારના) ચેતનસંસ્કારોના સ્વીકાર આવશ્યક થાય. અલગત, મારા દર્શન અનુસાર ચૈતન્ય કે ભૌતિક પદાર્થ કંઈયે કંઈયે નથી પણ સર્વ સત્તા-શક્તિનો જ આવિર્ભાવ છે,

અણુ એમાં અણુ ભૌતિકપદાર્થ, આત્મા (અદમ્ય) ઇત્યાદિ પરિભાષાને પ્રયોગ કરવાની છૂટ છે તે પ્રમાણે મહાશક્તિનાં, ઇન્દ્રિયપ્રવર્તન અપરત યુદ્ધિ અથવા અશરીર જીવનતરંગનાં અન્ય સ્વરૂપો બનકરનારાં કેન્દ્રા પરત્વે ચેતન્ય (આત્મા, જીવ) જેવા નામપ્રયોગની પણ છૂટ રહે. જો જીવદ્રાણુઓ (protoplasm) નું અને અતિસૂક્ષ્મ જીવોનું અસ્તિત્વ છે, અને જો મારા દર્શનમા અતિસૂક્ષ્મ જીવોનો પણ જ્યાં મહાઇન્દ્રિય જીવતણુ સ્વયં પ્રકાશ અને એવાં રચાતો તરીકે, સ્વીકાર છે, તો પ્રકોમાં રહેતા અને અન્ય પ્રકો ઉપર ચેતન્યમય કિંચિત્ત જાણે દેશાવતા અને તત્ત્વરથ અણુમય જીવોની આધ્યાત્મિક મતિનું તથા ભાગ્યદેખાનું નિયમન કરતા અભૌતિક જીવોના મહેન્દ્રકૃત પ્રકાશનનો સ્વીકાર કરવો પડે તેથી મારા દર્શનને કંઈ બાધ નાતો નથી. એ દર્શનમા આથી એટલું જ યાદ કે મહાઇન્દ્રિયનાં ચક્રોના સામાન્ય હંતોની સખ્યામાં હોયેરા યાવ, અને મારા કર્તવ્ય અને ઉત્સર્ગસિદ્ધિના તત્ત્વસિદ્ધાંતમાં કંઈ જ ફેરફાર ન કરવો પડે-માત્ર એનાં પ્રજ્ઞાતવસ્તુલો વિસ્તરે.

+

+

+

૯મી ઓગસ્ટ, ૧૮૯૮-

મે કાકાને લખી પૂછ્યું કે એઓ અને ઓક્ટોબરમાં નિવૃત્ત થવાની અનુગ્રા આપશે કે મે ૧૮૯૯ સુધી મારે જેએ રાખવું એવું એઓ હંમે છે. હું મારી દશાથી હૃદયથી કંટાળી ગયો છું-કામ, કામ ને કામ, આખો દિવસ, પશુવત્-ગીરવીખનો, મિલકત વહે ચલું અને એવું એવું. હું કાકાને જણાવું છું કે મારા આર્થિક સાધન અદ્ય છે અને અધુવ છે એ વિચાર મારા મગજને કંઈ બસર કરતો નથી. જે છે તેટલાં સાધનો સાથે નિવૃત્ત થવાને હું તત્પર છું. નિવૃત્તિનું જૂત મારી છાતી ઉપર ચડી બેઠું છે, અને આશીર્વાદપ ચતી આપતિ અને મોક્ષનારાં ઈશ્વર એ જૂતને ડરાવીને દૂર કરી શકે એમ નથી. આપતિ કાલે આવવાની હોય તો કાલે આવે, જોયી એ મરું શુદ્ધપ્રયાણ તરિત કરે; અને કર્તવ્ય વધાશક્તિ કયું છે એટલે મારું મૃત્યુ યાવ તો પણ પાછળ ખાસ મૂંઝવણના પ્રશ્નો નહિ રહે અને પાછળ રહેલાંઓના શાપ અને નહિ મળે એવો વિચાર દટ કરવાની અને શકિત આપે મારું મૃત્યુ અને શાંતિપ્રદ અને

ખીજાંઓને આશીર્વાદદાયક નીવડવું જોઈએ. મારું જીવન મને શાંતિ અને સુખ આપનારું અને ખીજાંઓને, મારા પિતા સ્વભાવથી જ હતા એવું, અહાનિકર નીવડવું જોઈએ. પ્રભો ! મધુર મિત્રવ્યયી નાનકડા ધરનો પરિમલ મારા શેષજીવનમાં મારા પર મહેકાવજે જેથી હું મારા દેશનો, મારા આત્માનો અને મારા ઈશ્વરનો વિચાર કરી શકું અને મારા અશક્ત નાતુ કરોમાં સોંપાયેલા થોડાક નાના રોપાઓને ઊછેરી શકું. વિશેષ અપેક્ષા મને નથી.

ગયા થોડા દિવસો દરમ્યાન ઝોડરદન અને બિરમાઈ બંને અત્ય પામ્યા. ઠો છુદ્ધર પણ જમનીમાં એક નદીમાં ડૂબીને મરણ પામ્યો.

૧૩મી એપ્રિલ, ૧૮૯૮.

+

+

+

કાકાએ હજી સખી જણાવ્યું નથી કે તેઓ મને ઓકટોબરમાં નિવૃત્ત થવાની રજા આપશે કે નહિ. મારું હૃદય નિવૃત્તિ ઝંખે છે અને લાગે છે એમનું હૃદય એથી વિરુદ્ધ છે, અને એઓ દોલાવિન ચાલે છે, શક્તિ બને છે, થંભી જાય છે—અને મને પ્રમળ શંકા છે છે કે એઓ બંને કહેશે 'ના'.

+

+

+

૪ થી સપ્ટેમ્બર, ૧૮૯૮

મુકામ નડિયાદ. મારી નિવૃત્તિને ત્વરિત કરવાની ઇચ્છામાંથી કાકા સાથે પત્રવિનિમય જન્મ્યો, અને ૩૦૦ માર્કલોના અતરવી થતી પત્રચર્ચા બે મતબિદુઓ વચ્ચેનું અંતર સ્પષ્ટતાથી દૂર નહિ કરી શકે એવું સમજાઈ ગયું, એટલે કાકા સાથે વાત કરવાને હું નડિયાદ આગ્યો છું. કાકાની ઇચ્છા તો મને ત્રણ વર્ષો સુધી વકીલાતમાં જોવાની છે જેમાં મારી બચત વધે. એમણે અમારી જાન્યુઆરીનો ચર્ચો દરમ્યાન મુદત દુકાવીને મે ૧૮૯૬ સુધીની દોઢ વપની કરી તે એવા દિવસથી કે ત્યાં સુધી મારી તમિષત ટકી રહેશે, અને મે ૧૮૯૮માં મારી તિથિતિ દિવસનાનું આરંભબિદુ બનશે. હવે હું એમની પાસે ઓકટોબર ૧૮૯૮માં નિવૃત્ત થવાની સંમતિ માગું છું. આજ સુધીની મારી બચત એ વિશેના એમના વિચારને પુષ્ટિ

આપતી નથી એ મેં એમને કહ્યું છે. + + જયતના પ્રશ્નો મુખર્ષી કરતાં નહિવાદ રહેવાથી વધારે ઉત્સાહથી મુકામલો થઈ શકશે એ પણ એમને મેં કહ્યું છે, જો કે અણુધાર્યા સયોગ બને સ્વજની ગણુતરીને ખોટી પાડે. મારી તમિલત એમને માટે ગંભીર વિચારની વાત જની છે, અને મને ધનવાન થયેલો જોવાનો એમની ઈચ્છાને પરાજિત કરતો જણાય છે. મારી સર્વ દલીલોના કરતાં નારા મંદ આરોગ્યે મારા પક્ષની વધારે સારી વકીલાત કરી છે. અને હવે ૩ કે ૪ દિવસોમાં એઓ એમનો અંતિમ નિર્ણય આપે એની રાહ જોઈ રહ્યો છું.

દરમ્યાન મારા ચિત્તે નવા પ્રકારનાં આદોલનો અનુભવાં છે. પૈસારોકાણથી થતી મારી આવક પ્લેગને લીધે અત્યંત ઓછી થઈ ગઈ છે. મારા પ્રયોગનું વેચાણ અનેક કારણોએ ઘટ્યું છે. અને આ બે વસ્તુને આધારે તો હું નિવૃત્તિ લેવાનો છું ! આ પરિસ્થિતિમાં, વકીલાતમાં થોડા સમય માટે વધેલી કમાણી, સફળતા, પ્રતિષ્ઠા અને બહારગામના કેસોની પ્રાપ્તિ ઇત્યાદિ કારણોથી વકીલાતની મોહની નવેસર પ્રકટો અને કમાણી, સફળતા, પ્રતિષ્ઠા વગેરેની જૂની મુખમુદ્રા નવીન દીપ્તિ અને ઝગદગાટની શોભા ધારી રહી. પ્રભુનો આ કૃપાવૃષ્ટિને તિરસ્કારવાનો ખરેખરો નિશ્ચય મેં કયો છે કે નહિ, અને લોકો જેની વાતો કરે પણ રહેઝ એ શોધે નહિ એવી નિવૃત્તિની પ્રાર્થના કરવામાં હું મારા વિનિપાતનું સંનતન તો નથી કરી રહ્યો, એવા વિચારો મારું મન કરવા લાગ્યું. પ્રભુની કૃપાએને અગણ્યતાના મોખ્ખની અને પાપની શિક્ષા કેવા પશ્ચાત્તાપ રૂપે થતી હશે ! હું આ પ્રશ્નના નિર્ણય માટે નહિવાદ આવવાને વિચાર કરતો હતો ત્યાં મારા ચિત્તાક્રાશમાં પ્રલોભનના આ રૂપદર્શનને ઉદય થયો અને—પ્રશ્ન મોકુફ રાખવાને યોગ્ય નથી કે એવી-શકાનો જન્મ થયો.

અને તે છતાં હું આવ્યો.

+ +

+

+

પણ વકીલાત જે રૂળ વરસાવે તે સર્વ કરતાં મને નિવૃત્તિ બહોળી શકે તેવું કર્તવ્યરત અને આદર્શમાં જીવન એ તો નિશ્ચિત વધારે પારિતોષિક છે; ઉપરાંત મને તેટલી વિચાળ અને લાલસાયક વકીલાત મને જે કઈ સાંસારિક બહોલો આપી શકે તેના ફલરાશિથી મને.

વિશેષ પ્રિય છે નિવૃત્તિથી મળનારા ફળો. આ જોતાં, આટલું જ મારા પ્રયોજનની સિદ્ધિ અર્થે પર્ણપ્ત છે કે નિવૃત્તિનો આ પ્રયોગ મારા જીવનનો ઉપહાસ નથી; એમાં, અ-નિવૃત્તિના પ્રયોગમાંથી પરિણમે તેનાથી, મને અલ્પતર જોખમ, મુસીબત તથા ખોટ જણાશે; અને, કુટુંબના નિર્વોદના તથા એની પ્રત્યેનાં કર્તવ્યો પૂર્ણ કરવાનાં સાધારણ સાધનોની દૃષ્ટિએ, નિવૃત્તિ દેવામાં મૂખ્યતા કે આત્મહત્યા નથી જ થતી.

વસ્તુરિચિતિ આવી હોઈને, મારા ભક્ત કાકાની સારાસાર-દૃષ્ટિને તથા આશિષને, અને આપણી ગતિપ્રવૃત્તિઓનું નિયમન કરવું એ જોના અધિકાર છે એ કેળુનો ઇચ્છાને આશ્રયે હું મારું આવિરહેવા દઉં છું.

+ + +

નહિયાદ, ૭ મી સપ્ટેમ્બર, ૧૮૯૮:

કાકાએ મારી નિવૃત્તિ માટે એમની અંતિમ અનુચ્છા આપી-કાલે રાત્રે ૮ વાગે. વકીલાત નથી જ કરવી એવા શપથ હું ન લઉં એ એમની ઇચ્છા છે, અને એમની અનુચ્છા એટલા પ્રમાણમાં સાપેક્ષ (શરતી) છે. હવે મારે નિવૃત્તિ સિદ્ધ થતના અને તે પહેલાં બીજાં વ્યાવહારિક વિધ્નો વટાવવાનાં રહે છે. પ્રભુ મને એ કાર્ય માટે સામર્થ્ય આપશે એવી મને આશા છે.

૧૧ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૯૮

અહો ! પ્રલોભનો—વકીલાતમાં રહેવાનાં, સંપત્તિમાં આજોટવાનાં, પક્ષકારો-અસીલો-ની તથા જનતાની વાહવાહ મેળવવાનાં, કાયદાનો અભ્યાસ-ઉકેલ કરવાનાં અને ન્યાયાધીશો સમક્ષ વિજય મેળવવાનાં પ્રલોભનો—મારા અંતરાકાશમાં ફણે ઢણે વીળળી જેવાં ઝખકી ઊઠે છે. અસંશય, એ ઝખકાર અચિરસ્થાયી છે, અને એ ઝખકારોઓનો વિલય કરવા માટે મારે પ્રયત્ન નથી કરવો પડતો. એ ઝખકાર આવે છે પણ સ્વયમેવ વિલય પામે છે. કાકાની મનોવૃત્તિની તથા અનુચ્છાની તુલના તો હું મેનાએ નિજપુત્રી ઉમાને આપેલી અનુચ્છા સાથે જ કરી શકું :

इति ध्रुवेच्छामनुशासतीं सुतां शशाक मेना न नियन्तुमुद्यमात् ।
क ईप्सितार्थस्थिरनिश्चयं मनः पयश्च निम्नाभिमुखं प्रतीपयेत् ॥

હું પણ એ તરુણી કન્યા પાર્વતી પ્રમાણે નિવૃત્તિમાં સંચરું-

હું—પ્રભુ એકલો જાણે કે આ મામંતુ પરિણામ શું આવશે—સુખ કે સતાપ મારુ મન દલનિશ્ચિત છે કે સુખ જ મળશે, અને એ શકાશીલ અને તો એટલા જ કારણે કે એ જાણે છે કે એ માનવનું મન છે અને માનવમન દષ્ટિપ્રમાદ પણ કરે તથા કાર્યમાં વિવેકદોષ પણ કરે—પોતાની એથી નિપરીત પ્રતીતિ હોય તે છતાં પણ મનને ધમ્ છે કે પોતાની દષ્ટિ દાખવે તે માગ લેવો, પરિણામ જે આવે તે, અને આ પ્રસંગે તો મે મન પૂત સમાચરણમાં મારા પ્રેમાળ અને બ્યવહારનિપુણ કાકાની પાવન અનુચા પણ બેળવી છે મારી દષ્ટિ માનવની પ્રમાદશીન દષ્ટિ છે એ જ્ઞાન મારા આત્માને નમ્રતાથી કચડે છે અને હું આ બધાંબધો ફૂંકા મારવા ઉઘન થયો છું ત્યારે મારા ચિત્તમાં નથી અભિમાન, નથી દ્વેષ કે નથી આર્ત પરાક્રમ કરનારાઓનાં ઉરને ફુલાવે તેવો ઉમંગ કે ઉત્સાહ હું તો માત્ર નમ્રતાપૂર્વક શાંતિ અને સ્વસ્થતા અનુભવુ છું મહાન અને બધાંદ ધમ્ પાળવાને બધાયેલો છું અને એ નિર્માણ છે એવું અનુભવુ છું, આ જાને દરમાવેનું વિપમકાર્મ કે સાદસ માટે તથા એમા પરિણામે માટે મરું માનસતત્ત્વ પર્વાપ સામર્થ્ય ધારે છે એવું અનુભવુ છું, અને જાણે કે, મારા હૃદયને તથા મારી ક્રિયાને પ્રેરનારા કાઈ દિવ્ય સ્વરના આદેશપાલનમાં શ્રદ્ધામય દલનાથી વિચરું છું, અને જેની ઈચ્છા તથા અવલમન વિના હું એક તાણ મનુ પણ ન દનારી થકુ એવા ઇલામય ઉદારાશય નિષ્પતાએ આપેલી સ્વયમ્બદ્ધમત્સિત એ પાંખોના બળનો અનુભવ કરુ છું તથાસ્તુ મારા પ્રભુ! હું મારી, નહિ તારી આજાને અનુસરુ છું, અને મારી નીકા કર્યા જશે એ જોવાનું કાર્ય તારું જ છે જેથી ઈષદેચ્છા.

કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન ।

નઘિયાદ, ૧૨મી સપ્ટેમ્બર, ૧૮૯૮

સવારના ૧૦

મારે આંકડોપર વેકેશન દરમિયાન નિવૃત્ત થવું જ એવો નિર્ણય હું કરુ છું રાક્ષા અંકુશો સાથે, એ સારમી શાંતિ સાથે, નમ્રતાથી અભિમૂન બનીને અને પ્રદામન પ્રશ્નસાવણ સાથે એ નિર્ણય હું કરુ છું જગત એના વિશે શું કહેશે? કેટલાક વખાણુરો, પણ સર્વ હિંમુઓ એદ પામશે અને એને પાકિત્ય ભરી

મૂર્ખતા કે તરવસાનની ઘેલછા કહેશે. કદાચ નિર્દય કુદરત મારાં
નાનાંશી ગળવાંઓ ઉપર એનો પ્રભાવ દર્શાવીને શિક્ષા કરશે. અને છતાં,
મહાધૃત્ય મારા હૃદયને આ મહાન ભયજનક નિર્ણય પ્રતિ પ્રેરે છે.
મહા પ્રભુ ! મારી દૃઢતા તેં અર્પેલી છે, અને મૂર્ખતાનું જોખમ
મારું છે ! પ્રભુ ! પાર્થિવ કૃપાપ્રસાદેના ત્યાગ માટે આ લઘુ આત્મા
ને ક્ષમા આપજો. હું એનો તિરસ્કાર કરતો નથી. હું તો એટલું જ
ચિંતારું છું કે જેનું આ જ એક અનિવાર્ય સાધન છે એ કર્તવ્યોને
પથે મારે પળવું જોઈએ. અને આ અહમ્-કેન્દ્રની કાટિએ આ દૃષ્ટિને
પ્રકાશિત કરનાર તો તું છે—મહાધૃત્ય અને શક્તિ; અને જે તારી
ધૃત્ય હોય તે કરવું જ રહે. કાઠરો પથ્થુ કથું હતું તેમ : 'પ્રભુ,
તારી ધૃત્ય સિદ્ધ હો, મારી નહિ.'

+

+

+

૧૬મી સપ્ટેમ્બર, ૧૮૯૮.

શ્રીયુત જીવાત્મન, અસ્વસ્થ શાથી છે ? નિવૃત્તિનો વિચાર થતાં
રાત્રી ઉજાગરામાં શા કારણે માળવી પડી ? શા માટે તમારા ભૌતિક
કલેવરમાં તુમુલ મચી રહ્યું ? એવું ખરું કે તમારી નિવૃત્તિની વાત
દંભસરી હતી ? જે એમ હોય તો કાવમની નિવૃત્તિ લેવાનો વિચાર
પડતો મૂકતાં તમને કઈ બલા શકે છે ? નિવૃત્ત થવાની અથવા વડી-
લાત ચાલુ રાખવાની કાઈ તમને દરજ નથી પાડતું. સ્વેચ્છાએ યેમથી
એક પસંદ કરો, પણ અનિશ્ચયની બ્યથા ન ભોગવો.

અહો ! અનિશ્ચય જ નહિ. વિચાર તદનુરૂપ કાપ માટે પ્રબલ
અને દૃઢ છે.

+

+

+

એ તો સ્પષ્ટ છે કે સ્વાર્થ એ મારો નિવૃત્તિનો ઉદ્દેશ નથી.
ઉદ્દેશ છે કર્તવ્ય—એ કર્તવ્ય પૂર્ણ કરવા માટે મને સમય મળવો
જોઈએ. એ અત્યારે ન કરું તો જીવનના અન્ય ભાગી કમે એ મારે
કરવું જ પડે; અને શુદ્ધ તર્કદૃષ્ટિથી વિચારીએ તો અત્યારે જે
શંકાઓ ઉદ્ભવે છે તે તો મૂલ્યપર્વત વડોલાત કરવાનો નિશ્ચય કરું
તો જ ટાળી શકાય. અને એવું કરવાની મારી લેશ પણ ધૃત્ય નથી.
+ + આ પ્રશ્નોને હમણાં હું મુલતવી રાખું તો એ સમગ્ર રોપજીવનમાં
મારી સામે જામા જ રહેશે. + +

૨૨ મી સપ્ટેમ્બર, ૧૮૯૮.

નિવૃત્તિ લેવામાં જે આપત્તિને આમંત્રણ હું જણાવો, હોતો (૪થી સપ્ટેમ્બરની નોંધ જુઓ) એ આપત્તિ કોઈ એક કાણે તો -દાખલા તરીકે જ્યારે મારી તબિરત લઘી જશે અને હું ખીમાર રહીશ ત્યારે-અનિવાર્ય બનીને આશો. નિવૃત્તિનો સ્વીકાર એ લાભો, ગૂંચવણભર્યો, મુશ્કેલ અને ખરચાળ વિધિ છે; અને એને, હું કામગાજ ન સંભાળી શકું એટલો ખીમાર હોઈ અથવા એ માટે આવશ્યક આર્થિક સાધન અપર્યાપ્તિ હોય ત્યારે આદરવા કરતાં, મારું આરોગ્ય સારું હોય અને અર્થ-સાધન પર્યાપ્ત હોય ત્યારે પતારવો ઇષ્ટનર છે. અર્થાત્ અનુકૂળ કાણે નિવૃત્ત થઈ જવું એમાં હકાપણ છે, અને આ કાણે એવી અનુકૂળ નથી? -જ્યારે દાટમાં કમ ચલું થોકું હે છે.

+

+

+

મુબઈ, ૨૪ મી સપ્ટેમ્બર, ૧૮૯૮.

૨૧ મી સપ્ટેમ્બરના દિવસથી, નિવૃત્તિના વિચારના અનુવિધાનમાં, નવા કેસો સ્વીકારવાના ના પાડવાનું મેં શરૂ કર્યું. અને એ દિવસે જ અમદાવાદમાં 'પ્રથમ અદવા' ફેલોઈ હતી કે મારી નરલકયાના ત્રીજા ભાગમાં રાજદ્રોહી લખાણ કરવા માટે મને પકડવામાં આવ્યો હતો. અમારી વેકેશન આશિન સુદી ૧ ને રાજ શરૂ થાય છે અને એ પ્રથમ તિથિ મારી નિવૃત્તિની પણ પ્રથમ તિથિ થશે. જોઈતારામ જોડી આ જાણતા નહોતા પણ એણે મને કહ્યું કે એ જ તિથિએ મારો શરુનો મહ અનુકૂળ સ્થાને પ્રવાણ કરે છે એથી તે પછી મને પૈસાની ઊંજ થશે-જે વિચાર મારી નિશ્ચિન નિવૃત્તિથી પૂર્ણતઃ અસંગત છે.

૨૭મી સપ્ટેમ્બર, ૧૮૯૮.

જેણે ઉપર નોંધેલી અદવા, દ્વેષથી કે તર્કવિલાસથી કે અકસ્માત રીતે, ઘેઝો આમ જેવી ફેલાવી તેણે મારી પત્નીને, બહેનને અને માતાને, મારો પત્ર અને તાર મળે તે પહેલાં, જે રાત ઉરાધિમાં અને રુદ્દનમાં પસાર કરાવો એમની આ દયા મેં જાણી, અને અદવાવાળી લટના કોઈ દિવ્ય ઇશ્વરથી સાચી નીચડે તો એમને કેવો આઘાત લાગે એની પ્રતીતિ મને ચર્કે. તેથી હું એ અદવાની મજા માણુનો અટકો ગયો અને આ કાણે મારી પરિસ્થિતિની નિર્ગળતાં

વિશે ગંભીર અને ચિંતાવ્યગ્ર બન્યો. મારા કુટુંબની શાંતિ અને એનું સુખ આ પ્રકારે દૂરી લે એવું પુસ્તક લખવામાં મારો દોષ થયો છે ? મારું કર્તવ્ય શું ? દેશજનોના હિંતાથી આવું પુસ્તક નિર્ભયતાથી લખવું એ, કે આવો પ્રસંગયોગ જીવજે તેની સામે મારા કુટુંબની શાંતિ સુરક્ષિત રાખવી એ ? આ પ્રશ્નનું સમાધાન કરવું મારે માટે અશક્ય જણાય છે, અને એ વસ્તુસ્થિતિમાં મારું મગજ લમવા લાગે છે અને મને ચક્કર આવે છે, જો કે એ પુસ્તક સિદ્ધ વસ્તુ છે જેનો હવે કોઈ ઉપાય શક્ય નથી એ વિચાર મારા બન્ય વિચારોનો ઉપશમ કરે છે અને આવી પડે તો મારા સ્વજનોનું ભાગ્ય શું થાય એના તર્કવિતર્કમાં જ મારા મનને પૂરી મૂકે છે. શક્ય છે કે હું પોને Prisoner of Chillon માફક મારું પોતાનું ભાગ્ય સહી લઉં, અથવા અચારે ગણુનરીમાં ન હોય એવી નિર્મળનાથી ભાગી પડું એ વાત મહત્ત્વની નથી. પણ ‘મારા આ કામલચિત્ત ભવચક્રિત પ્રિયજનોનું શું થશે ?’ એ પ્રશ્ન મને ચિંતાજનક બનાવે છે. મારું પુસ્તક રાજદ્રોહરહિત છે એટલું જ નહિ, પણ રાજકર્તાઓ અને પ્રજા બન્નેનું શ્રેય એ એનો ઉદ્દેશ છે, અને એનું ફળ પણ એ આવશે એવી મારા આત્માની આંતરતમ પ્રતીતિ છે. એ બાબતમાં મારા હૃદય ઉપર ચિંતાનો ભાર નથી. પણ ઉપરનો પ્રશ્ન જ મારા આત્માને કંથેશકર બને છે.

+

+

+

૩:મી સપ્ટેમ્બર, ૧૮૯૮

આજે એક અસીધે કહ્યું કે મારા રાજદ્રોહની અને એ કારણે મારા ઉપર કામ ચાલ્યાની અથવા અપહવાદમાં, સર્વપ્રથમ, ખાડિયા કક્ષબમાં સંલગ્નવામાં આવી હતી અને એ સમાચાર આણુનાર નરસિંહરાવ હતા એવું કહેવાતું હતું ! ભલે ઝેમ હો. Et tu, Brute ! (અને તું, છૂટસ ?). ના, હું એ નથી માન્યો.

+

+

+

નિવૃત્તિ અનન્તર

નહિયાદ, ૨૭મી મન્યુઆરી, ૧૯૬૬-

નિવૃત્તિનું સ્વપ્ન ઉવટે સિદ્ધ હકીકત બન્યું છે. મારા અહમ્-કન્દને એની પોતાની ચતિની રેખામાં હિન્દીત કરતા દેવાની મારા ઉપર કૃપા કરવાનું મદાદગારીએ અતે ઉચિત માન્યું છે.

બુધવાર તા. ૧૯મી ઓક્ટોબર ૧૯૬૮ એટલે આસોઃ સુદ પંચમી સંવત ૧૯૫૪, જેને જ્યોતિષીઓ લાલતા પંચમી કહે છે એ દિને રાત્રે ૯-૩૦ વાગ્યે મેલ ટ્રેનમાં મે દમથ માટે મુબઈ છોડ્યું, અને જન્મભૂમિમાં જવા નીકળ્યો; લાઈને અને પત્નીને અને અન્ય નાનેરાઓને મુંમર્ઝમાં એકલા પ્રભુતા રક્ષણમાં મૂક્યા. આશ્વિન પ્રતિપદાએ, યુરુએ તુલારાશિમાં પ્રવેશ કર્યો અને વૈશ્વનતો આરંભ થયો. અને જ્યોતિષી જોઈતાએ ભવિષ્ય ભાખ્યું. હવું કે આ વર્ષમાં આ રાશિમાં યુરુનું અવરધાન મારા માટે ધન અને સંપત્તિ મુચવે છે! આ મુગ્ધ ભવિષ્યશાસ્ત્રી સાંભળીને હું હસ્યો હતો, અને હમું છું-ઠારુ કે નિવૃત્તિ એટલે તો ધનાર્જનની પ્રવૃત્તિના વિરામનો આરંભ. મૂલશંકર જોડીએ ભવિષ્ય જોયું તેમાં સત્ય જોડેતો આકસ્મિક મેળ વધારે હતો; એણે કહ્યું કે યુરુની મારીઃ અંતર્દશાના મધ્યમાં મારા હૃદયની પ્રિયતમ અભિલાષા પૂર્ણ થશે, જો કે એણે પણ સાથેસાથ મને ધનારા ધનલાભની પણ વાત કરી હતી. આ સાહસ જેવા કથનો વિશે હું આથી વિશેષ ન કહી શકું -આટલું કહી શકું-કે ચિહ્નો ઠાઈ ધારે તેથી વધારે અનુકૂળતા આ ભવિષ્યકથન પ્રત્યે જતાવનારા સિદ્ધ થયાં છે. કોઈ બધ યઈ તે જ દિવસે મેં એક કેસ ચાલુમાં ચલાવ્યો. હું નહિયાદ પહેલો એ જ પડીએ-એ જ ફરિયાદ-ઠાઈ વકીલની સલાહ લેવાને અમદાવાદ જરાને મનોર હરખા એ જ ગાડીમાં બેઠો હતો, પણ મને ટ્રેનમાંથી ઊતરવો

જોઈને પોતે પણ જીતરી પડ્યો, અને મારી પાછળ મારા ધર સુધી આવ્યો, અને મારે એના દુરુદ્ધ ડીડનો મુસદ્દો ધરવો પડ્યો એ જ ક્ષણે સ્ટેશન ઉપર મને ઘા સાહેમે કહ્યું કે લાડી ઠાકોરે નાનાસાહેબ જોડે મને કાગળ મોકલ્યો છે અને નાનાસાહેમે એ જ દિવસે એ પત્ર મારા હાથમાં મૂક્યો, અને ઠાકોર સાહેમે એના રાજ્યને મારી સલાહ-સૂચના વડે મદદ કરવાની વિનંતિ કરી હતી તેમાં પોતા તરફથી વિનંતિ ઉમેરી એ પછી મારે ખાધા ઠાકોરનાં તથા પાટડી ઠાકોરનાં કામ કરવાં પડ્યાં, અને એક જૂના કેસ માટે સુરત જવું પડ્યું, અને લાડી પણ જવું પડ્યું આ અને અન્ય પ્રકારે, આશ્ચર્યભરી રીતે મારા ગમવામાં ધનનો પ્રવાહ વહ્યો, એટલે આટલે સુધી તો જ્યોતિષીઓને ગર્વ કરવાનું કારણ મળ્યું પણ મને લાગે છે કે એમનાં ગર્વવચનો હવે અટકવાં જોઈએ-મારી નિવૃત્તિનો હવે સર્વ પ્રકારે આરભ થાય છે

મારી પત્નીનું મધુર નામ મારા દેહની અને આત્માની પૂજાં થતી જેવી વૃત્તિ હોવા છતાં મધુર નામ-જે તિથિએ ધર્યું હતું એ તિથિએ મેં મુખર્ષિ છોડ્યું એ સંજોગ મારા સ્નેહને આત્મતૃપ્તિનું કારણ બન્યો છે હમણાંના નવા એડવોકેટ ચમનલાલ હ સેતલવડે મારી નિવૃત્તિના માનમાં તા ૧૫મી નવે મેં યોજેલા At Home Entertainment નો (સ્નેહબંધારણનો) સ્વીકાર કરવાની મને દુરજ પાડી, એમણે વકીતોને અને સા લેસિટરોને મને મળવા માટે નિમંત્રણ હતાં આ માટે મારે મુખર્ષિ જવું પડ્યું, અને મુખર્ષિ જતાં માર્ગમાં હું મિયાગામ જીત્યો હતો ૨૨મી ડિસેમ્બરે હું નડિયાદથી લાડી ગયો, ત્યાં મેં ઠાકોરસાહેબનું બજેટ નક્કી કર્યું અને રાજ્યસભાલય માટે નિયમો ધાર્યા, પછી હું જૂનાગઢ ગયો અને ત્યાં લીલાવતીને તથા હિમતબાઈને મળ્યો અને એમની રિયાત નિહાળી, અને પછી લાડી એ દિવસ રહીને ૨૧મી જાન્યુઆરી ૧૮૯૮ને દિવસે નડિયાદ પાછો આવ્યો

મલનતરામ હાલ મનોર હરખાની મિલમાં નગર પગારે હાજરી આપે છે હિમતબાઈ જૂનાગઢમાં વકીલાત કરે છે, અને એને આરભના એના પહેલા કેસો મળ્યા છે કાકા મન મુખરામ મૂળથી જૂનાગઢ હું ત્યાં હતો ત્યારે, પાછા રૂપો અને ત્યાં એમણે મને દીવાન ધીરે

આપવાની કચ્છના રાઓ સાહેમની ઇચ્છા મને જાણાવી !! મારે દીરાન-ગીરીને શું કરવી છે? એવો એક સમય હતો. જ્યારે મેં એવો આતંદ સ્વીકાર કર્યો હોત. + + તે સમયે પણ એક રાત્રીના અસ્તર મનોમંથન પછી, મેં મારા મનમાં નહોતું કર્યું હતું કે એ ૧૬ મને ૧૮૯૯ માં આપવામાં આવશે તો હું સ્વીકારીશ નહિ. એ ૧૬ આજે (૧૮૯૯ માં) મને આપવાની દરખાસ્ત થઈ; અને એ મુદ્દાની પુનરિચારણા કરી પછી, હું મારા એ મનને વળતી રહ્યો અને, ૧૫મી જાન્યુઆરી ૧૮૯૯ ને દિવસે, કાકાને મેં મારા જીવનની મોટામાં મોટી તક સ્વીકારવાની ના જણાવી દીધી—શાંતિપૂર્વક, નિરભિમાનતાપે, નિશ્ચયપૂર્વક, વિધિપુરઃસર અને હર્ષપૂર્વક. મને તેટલા દ્રવ્ય ખાતર, સત્તા ખાતર કે સાંસારિક લાભ ખાતર, મારી ચિરંજીવિન નિવૃત્તિનો ત્યાગ હું ન કરી શકું + + મારી આર્થિક સ્થિતિ એવી નમળી છે કે આ મોટી આવકની નોકરીનો અસ્વીકાર મેં શ્રીમંતાઈને કારણે કર્યો એવું કાંઈ ન કહી શકે. પરંતુ મને, મારો પાસે શ્રાવંત મણાઈ એટલું મન નથી, પણ મારી પાસે એ ધનથી અધિક છે—સંતોષ છે, મારી અતિપ્રિય નિવૃત્તિ છે, અને જે કાંઈ નિવૃત્તિમાં જ કરી શકાય એ કાંઈ કરવાનો મદામૂલો અવસર છે. થોડોક જેટલો છે તેટલો પેસો, વિનમ્ર અધુરા પ્રિયજના અને પ્રિય ગૃહ, આરોગ્ય અને શાંતિ અને આજના જેવું તથા મારા નવા સમય કાષ્ટકમાં અને કાર્યક્રમમાં આલેખ્યું છે તેવું કામ—એ યથાર્થ ૧ ટકી રહે એથી અધિકતર અપેક્ષા મને નથી. એ કાર્યક્રમનું અનુષ્ઠાન, આવતી કાલે જ શરૂ થશે.

૩૧મી જાન્યુઆરી ૧૮૯૬.

વજેશ્વર ગોરીશંકર મને ગયે મદિને કહ્યું હતું કે એમના પિતાનું, લાવનગરના દેવાન સહન પ્રખ્યાત ગોરીશંકર ઉદેશ કરનું, જીવનચરિત્ર મારે ધનપુરસ્કાર લઈને લખી આપવું એવી એમની ઇચ્છા છે. આજે, જેનું નામ કહ્યું નહિ એવી અન્ય એક પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિનું જીવનચરિત્ર લખવાનું મને નિમત્રણ મળ્યું—મને ખાતરી છે કે એ વ્યક્તિ (અમદાવાદના) રવ. રાવ બકાદુર રણછોડલાલ છેટાલાલ હોવા જોઈએ. પહેલી સૂચના મેં નકારી હતી અને આ બીજી નકારું છું. આવાં કાંઈ માટે મને સમય નથી ધનલાભ ખાતર તો ન જ કરું એ નહીં.

પિતાની ઈચ્છાપૂર્તિ અર્થે બધાવેળુ મદિર જે દિવસ પહેનાં સમાપ્ત થયું.

૧લી ફેબ્રુઆરી, ૧૮૯૯

નિવૃત્તિકાર્યના મારા સમયકોષ્ટક પ્રમાણે કાર્વ આજે શરૂ કર્યું.

+

+

+

૩૭ ફેબ્રુઆરી, ૧૮૯૯.

મારા નવા સમયત્રક અનુસાર આજે મારો પ્રથમ ચિતન-દિન છે. આવો સમય રાખવાનું કારણ એ છે કે આખું જીવન વાંચ્યા કરવું અને એના ઉપર કે એ પછી વિચારવું નહિ, વિચાર કયો વગર કે વિચારપૂર્વે લખ્યા કરવું, ધરતું અને દેશનું તમારી હષ્ટિ સમક્ષ દેખાય અને લુપ્ત થાય તેને, એ શું હતું—એનો શો અર્થ હતો—એ ફરીવાર કેવું હશે એનો વિચાર કરવાને થઈના વિના લુપ્ત થવા દેવું, વિચાર કયો વિના અને અનીતની સમીક્ષા કયો વિના નિજ અર્થે, દેશ અર્થે કે અન્ય કાઈ વસ્તુને અર્થે કાર્ય આરંભવું, અને પ્રાર્થના પણ ચિતન વગર કરવી—એનો ઉપયોગ કઈ નથી. ઉપરાંત ચિતન માનવનો ખરો આહાર અને તરસાર છે અને એને જીવનનું સાચું કાવ્ય અને તરસાન અર્થે છે, એનું સાચું કાવ્ય અને તરસાન છે. એ પ્રસન્નમંજીર આનંદ છે.

‘ The midnight moon serenely smiles
O'er Nature's soft repose :
Come, dear Emilia, and enjoy,
Reflection's favourite hour ! ’

આ શાંત બડી મને માત્ર સવારે અને મપ્પાહને મળે છે—જીવનનાં તોફાનોમાં વિસ્મૃતિના, અને જનદણ્ડિયાં દૂર એકાન્તવાસના, સુખધામનો આશ્રય લઈને હું મેળવું છું.

+

+

+

આપણા પ્રાચીન ઋષિઓએ મહાદેવી ‘ સકિત ’ને અથવા ઈશ્વર કે પુરુષસૂક્તના પુરુષને, માનવઆત્માઓને પોતા પ્રત્યે લેવા માટે, હજાર-જાણે કે હજાર હેય એવી કદના કરી હતી. અને સ્ત્રીકરણ કરવાથી આ હજાર હાથ તે ચાર હાથ જ થતા હતા. તેથી નારી ચંદ્રાવલીએ માતાની સ્તુતિ ગાતાં કહ્યું હતું :

‘ ભક્તિ, કર્મ, યોગધ્યાન, યાનયો
સાંતિ ઘો ઊં સદૃશ એવા હાથથી ! ’

૪થી ફેબ્રુઆરી, ૧૮૯૬-

સંભવ છે કે મહાપ્રચ્છા જ્યોતિષીય કિરણો દ્વારા આપણી ઇચ્છા-
ઓને અને ભાવ્યકલાઓને પ્રભાવિત કરતી હોય, પોતાની વાયુમંડલગત
ઉપરિથિતિની પ્રતીતિ ચૈતન્યમય અદ્ભુત-તંત્રોને, તથા આ જીવનમાં
જ વિકસેલ યોગીઓના ચિત્તત્રોની અલોકિક દૃષ્ટિને, કરાવતી હોય,
પોતાના અદ્વૈત સુધાલેપથી ભક્તોના, કવિઓના અને પયગંબરોના
આત્માઓને શીતલતા અપાંતી હોય, અને અનેક તત્ત્વજ્ઞાનીની પ્રતિભામાં
અને એમના જીવનમાં પોતાના વાસ્તવિક ‘ તત્ત્વ નુ વ્યાપન અને
નાદીઓમાં વહન કરતી હોય. જ્યોતિષનુ, ભક્તિનુ, યાનમાત્રોનુ,
કર્મકાંડ કર્મને જે સ્વરૂપે સમજે છે તે કર્મનુ, આ દૃષ્ટિએ અધ્યયન
કરવું જોઈએ તેમજ કારણ કે આ વિષયનું મેં હજી પદોપ્ત દર્શન
કયું નથી. તત્ત્વજ્ઞાનીના જીવનમાં કર્મ અર્થાત્ કર્તવ્યકર્મનો સમાવેશ
થાય છે

આપણે સમાજિક દૃશ્ય વિસ્તાર (‘Our Social Panora-
ma’)—એક ગુજરાતીની દૃષ્ટિએ; અને ભારતીય ધર્મોનું ધર્મેતર પાશુ
(‘The Secular Side of Indian Religions’); આ
વિષયમાં મારા દેશજનોના માટે અનેક સૂચનોની શક્યતા ભરી કે મારા
અંગ્રેજી લેખો માટે આમાંના બીજા વિષયથી આરંભ કરવા ધારું છું.

બાળકોના દાંત, વાળ ઈવાદિ ભવિષ્યના ચિત્તનદિનો માટેના
વિષયો છે. ગર્ભકાલે વિચારેલી અન્યબાજતો ગોણુ પ્રકારની છે.

૧૦ મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૯૬-

+ + +

જપતીનું લગ્ન આવને ઉતારે કરવાનો વિચાર છે; પણ પ્લેગ-
અને પ્લેગ અંગેની ઉપાયવ્યવસ્થા કોઈ પણ દિવસે આવસે અને
ધ્યાન રાકશે. તે છતાં અમે, જાણે કે પ્લેગ કદાપિ આવવાનો હોય જ
નહિ એ રીતે, લગ્નની તૈયારીઓને ઉત્સાહપૂર્વક ધારાવીએ છીએ.

૨૪ મી ફેબ્રુઆરી, ૧૮૯૬-

મેં સાંભળ્યું છે કે જસ્ટિસ રાનડે નિવૃત્ત થવાનો અને તાત્કા-

સોકલ્યાણની યોજના (Tata Benefit Scheme) માટે કામ કરવાનો વિચાર કરે છે. હું રાનડેને લખવા ધારું છું કે જો મારી શક્તિથી ઉપરવટનું કંઈ ખર્ચ મારે કરવું પડે તો તે જ માત્ર મને મળે, અને મારા પોતાના નિશ્ચિત કાર્યવતુલને મોટી હાનિ ન પહોંચે, તો કંઈ પણ કામચલાઉ અથવા અનુકૂળ કામ માટે હું અવેતન સેવા આપું. મેં મુસાફરી માટે ધારેલા મહિનાઓનો અમુક ભાગ હું આ પ્રકારે પસાર કરું. જાગત વિચાર કરવા જેવી છે.

દેશપ્રત્યેનાં કર્તવ્યોમાં આવી પ્રાસંગિક સેવાઓ આવશે. પણ કર્તવ્યોની મારી એક યોજના હોવી જોઈએ. એ સેવા, પ્રથમ ક્રમે, મારા અંગ્રેજી તથા ગુજરાતી પુસ્તકો દ્વારા થશે. બીજું, મારી અનનનોંધ વાંચી જઈને આ વિષયના જૂના વિચારો શોધી કાઢવાં અને નવેસર વિચારવા જોઈશે. ત્રીજું, ભારતમાં તેમ જ અન્યત્ર, વ્યક્તિઓનાં તથા પ્રજાઓનાં કાયોનું અને સચલનેત્રું નિરીક્ષણ કરવું જોઈશે, અને એના ગુણદોષનો અભ્યાસ કરવો જોઈશે, અને ભવિષ્ય માટે મોઢપાઠ તારવવા પડશે. ચોથું, ભારતમાં પ્રવર્તમાન સામાજિક, રાજકીય, અર્થશાસ્ત્રીય અને ઔદ્યોગિક, ધાર્મિક અને અન્ય દિલ્લચાલો અને પ્રવાહોનું ખાસ અધ્યયન કરવું જોઈશે, અને એ પ્રવાહો લોકના -શાસક અને શાસિત ઉભયના-હિતની વૃદ્ધિ કરે છે કે નહિ અને કેટલી કરે છે એ નીરખવું જોઈશે, અને એનાં ક્યારે અને કેવો સુધારો થઈ શકે અથવા એને ક્યારે બંધ કરવા પડે એ પણ વિચારવું પડશે. પાંચમું, મારા દેશજનો માટે તથા એમનાં બાળકો માટે શારીરિક અને અન્ય સર્વ પ્રકારની ફળવણી અને તાલીમ વિશે વિચાર કરવો પડશે-અને સદૈવ વિચાર કરવો પડશે; અને લેખકો, પત્રકારો, વર્તમાન જાહેર વિષયના લખનારાઓ, ધર્મોપદેશકો અને અધિકારીઓ એ દિશામાં કેટલા કર્તવ્યપરાયણ છે અને એવી લાંબે કાળે લોકોને શા સામાલાલ ધાય છે એ જોવું પડશે. છઠું, અને, અને કોઈ કોઈ વાર તે પહેલાં, મારે જોવું પડશે કે એ ઉદ્દેશ માટે હું મને પોતાને અથવા બીજાઓને કયે પ્રકારે ગતિશીલ બનાવી શકું. દેશ માટેના મારા વિચારોને આ ચીજાઓમાં રાખવા જોઈશે.

૩-૨-૧૮૯૯ની નોંધમાં મેં મહાપ્રજ્ઞા અને એનાં અકમ-કેન્દ્રો વચ્ચે કમ, ભક્તિ ઇત્યાદિ દ્વારા થતા સંપર્કનો ઉદ્દેશ કયો

છે. ઈશ્વરવાદીઓ અને નિરીશ્વરવાદીઓ વચ્ચે મોટું વિવાદસ્થાન એ છે કે નિરીશ્વરવાદીઓ માનવીય તર્કશાસ્ત્રથી ઈશ્વરના અસ્તિત્વને સિદ્ધ કરી શકતા નથી. આ રીતે એ સિદ્ધ કરવું એ આવશ્યક છે કે નહિ એ એક પ્રશ્ન છે. પણ એ આવશ્યક છે એવું માની લઈએ તો ખીજો પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે એનું સાધક પ્રમાણ અલભ્ય છે ? અને, એ વિષયનાં અન્વેષણો વ્યથા ગણીને નિરાશ થઈને તજવા મટે ? સિદ્ધિની આશા તજવી એવું હું માનતો નથી. ઈશ્વરના અસ્તિત્વ વિશેની સર્વ દાર્શનિક વિજિગ્રાસા, ૩-૨-૧૮૬૯ની નોંધમાં નોંધેલા દિવ્ય કિરણોનું સાદ્ય આપતા, કાર્ષક મહત્ત્વપૂર્ણ તત્ત્વની ભૂમિકા ઉપર સ્થાપિત દેવ છે. તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક ઉચ્ચતર ક્રાંતિનાં દર્શનશાસ્ત્રો પરમ તત્ત્વની-આત્મતિક સત્યની-શોધ કરે છે; વેદાંત પણ એની શોધ કરે છે, અને નેતિ નેતિ એ વ્યાવૃત્તિ ક્રમે અંતિમ અવશિષ્ટ તત્ત્વતથ્યને સર્વે ભાવોનું-સપદ્મયોનું-મૂળ માને છે. વિજ્ઞાન શોધી રહ્યું છે એક આત્મતિક શક્તિ-અવશેષભૂત એક શક્તિ. મેં આ વિષય અંગે વર્ષો પહેલાં વિચારણા શરૂ કરી હતી અને મારે શોધવું હતું સ્પષ્ટ શ્રુતિ ચેતન્યનું અને ઈશ્વર શક્તિ-શક્તિનું સ્વયંપ્રેરિત પ્રગટસ્થાન ગણાય એવી એક મહાશક્તિનું અંતિમ સ્વરૂપ. આ સ્વયંપ્રેરિત, સ્વયંભૂ શક્તિ પરમતત્ત્વના અવશેષોનો એક માત્ર અવશેષ છે. જેને આજે આપણે અમુક સિદ્ધાંતના વાદનો કે તર્કસંગત અન્વીક્ષાનો આશ્રય લીધા વિના જણી શકીએ એવું એ શક્તિ જ એકમાત્ર તત્ત્વ છે. અને અન્વેષણ કેવળ આ સર્ગાતિ સર્વવ્યાપક અવશેષભૂત તત્ત્વનાં શુદ્ધધર્મોનું જ કરવું રહે છે. Inductive (એટલે વિશેષોના, વ્યક્તિગત ઘટનાના, સમુચ્ચય ઉપરથી સામાન્ય વ્યાપ્તિ સાધનાર) તર્કશાસ્ત્રે જેવી પૃથક્કરણ-પરીક્ષા કરેલી છે તેવી આ શેષ-પદ્ધતિ આપણા જ્ઞાનને એક દિવસ એ દિશામાં દોરી જશે જેમાં આપણને આ શેષભૂત તત્ત્વના અચાત શુદ્ધધર્મો જણવાનું કદાચ શક્ય બને. જો ખગોળ, વેત્તાઓ, જ્યોતિષ્ટર (ગુરુ) અને યુરેનસ એ એ અડોની ગતિને નક્કર કરનારા, ત્યાં સુધી નહિ શોધાયેલા દૂરતર અડના અસ્તિત્વનું અનુમાન કરીને, એ અડોની ગતિની વિલક્ષણતાનો આનુમાનિક ખુલાસો આપે; અને એ અનુમાન ખરું છે એ તો ત્યાર પછી, એ નસા અડનું-જેને તેખ્યુન નામ પછીથી આપ્યું એ અડનું-નિરીક્ષણ કરીને, પુરવાર કરે; તો આજે વિશ્વમાં વ્યાપી રહેલી વિજ્ઞાન શક્તિઓ ઉપર

પોતાનો પ્રભાવ પાઠનારી એક સ્વયંભૂ રોપભૂત શક્તિ છે એવું, એ જ તર્કપદ્ધતિથી, કોઈ ભાવિ મહાગાનીઓ અનુભવી-સમજી-શકે એમ માનનારાઓને કેવળ સ્વપ્ન દૃષ્ટાઓ શી રીતે માની લેવાય ? (જુઓ કાલિદાસ, ઈન્ડિય લૅન્ગ્વિજ, પૃ. ૧૬૬-૧૬૭). એમ બને ત્યારે વર્તમાન યુગની કલ્પનામાં પણ ન આવે એવી પદ્ધતિઓ દ્વારા આ સ્વયંભૂ શક્તિના ચૈતન્યમય રકુરણોનું પ્રત્યક્ષ દર્શન અને એનો સંપર્ક કરવાનો માનવને પશોપ્ત અવકાશ (શક્તિવિકાસ) સંપડે એ સંભાવ્ય છે. જો જ્યોતિષ વિદ્યા સાચી હોય અને પ્રતિભાસંપન્ન ગિદ્દાનો એનું અધ્યયન અને સંશોધન કરે તો એ વિદ્યા માનવતાને પરમ ધૃત્તિ અને ચિત્તા આ મંદિરમાં પ્રવેશ કરાવનારી પ્રતિદારી બને. જો આ પ્રકારે યોગનું અધ્યયન સંશોધન થાય તો એ શાસ્ત્ર અદમ્ય-કેન્દ્રોને મહાશક્તિના પ્રત્યક્ષ પ્રભાવને વધ યવાની રીત દર્શાવે. જ્યોતિષ વિદ્યાનો પ્રત્યક્ષ સત્ત્વ-નિર્ણય ચર્ચ શકે, યોગશાસ્ત્ર સાક્ષાત્ પ્રયોગો શક્ય બનાવે. આ, એ દિશામાં, અસંકયતાઓ પણ નથી અને અશ્રદ્ધેય કપોલકલ્પનાઓ પણ નથી. આ વિષયમાં ભારતે જે જાણ્યું છે અને કહ્યું છે એ સાચ છે કે થયું છે એ જ દુનિયાએ શોધવું રહ્યું.

કદાચ કવચિત્ કંઈક થમ કે વહેમ જેવું હોય તો પણ, કદના એ ભ્રમે પહોંચાડનારી કદી નથી તો શું છે? પણ કલ્પના કંતિ છે. કાવતાતત્ત્વગાનનં અગ્રેસરી છે, અને તત્ત્વગાન અનેક પ્રસંગોએ, વિજ્ઞાનનું પુરાસર બને છે. દિવ્યતત્ત્વનું તત્ત્વગાન તો છે; એ જ કદીએ વિશેષ આગળ વધ્યું તો આપણે દિવ્યતત્ત્વનું વિજ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત કરીશું—પણ એ તો યુરોપીય નિરીશ્વરવાદીઓના જે વહેમો છે તેવા વહેમો આપણા હોય અને એ વહેમો આપણી જ્ઞાનમયોદ્યોત સ્ત્રીકારી લીધેલી પારંપરિક માન્યતાઓનો તથા સત્તાશઠ પૂર્વજોનો નિરોધ કરે તો જ બને.

૨૦મી જૂન, ૧૯૯૯.

હું ૧૯મી ઑક્ટોબર ૧૯૯૯ને દિવસે નિશ્ચય થયો. પૂરા આઠ મહિના થયા. દિસેબર સુધી હું ગારુ ધંધાનું કામકાજ સંભાળતો હતો, અને સુરત તથા વીરમગામનાં જૂનાં કામો પતાવતો હતો. પછી એક મહિનો કાઠિયાવાડમાં મેં ગાળ્યો. પાતીની માંદગીમાં થોડાક દિવસો.

ગયા કાઠિયાવાડથી આવ્યા પછી મારુ અને રમણીકનું એ બે સમયપત્રકો બહારમાં અને એ પ્રમાણે કામ કરી જોવામાં હતો. સમય મારે માળવો પડ્યો ફેલુઆરી અને માર્ચ એ બે મહિનાઓ સુધી નિરાતિ અનુભવવા લાગી, આગળ જલ્પાવેલા પ્રોગ્રો દ્વારા, જેવડું સમયપત્રક નહોતું કુર્ચ. એ જીવનકાળ વિશે વિશેષ નહિ પણ એટલું જ કહેવાનું છે કે રમણીકનું શિક્ષણ મારે થયું સમય વર્ષ તે છે, મને થકવી નાખે છે, અને મારી તબિયતને અજે તથા અન્ય શકાલેને કારણે આવતાં વિધોયી અનિયમિત બને છે-જે, કંઈ નહિ તો એના જ કિતલી દૃષ્ટિએ, ગંભીર વિચારની બાબત છે + + આ વિધોને પરિણામે એક મહાન પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે રમણીકને નિશ્ચયે મેલાવે કે નહિ? મારી માંદગીએ તો લગભગ આખરી કટોકટીનો અવસર આપ્યો હતો કદાચ એક ક્ષણે હું મરણને કડે હતો નિવૃત્તિ દરમ્યાન માંદગી આવે એ મારા ચિત્તને પરમ શાંતિની અને નિશ્ચિતતાની બાબત છે, અને મેં એ માંદગી અસ્વસ્થતા કે ચિંતા વિના માણી છે મૃત્યુની નિકટ હોવા છતાં હું જીવન અથવા મૃત્યુ પ્રત્યે, જે પૂર્ણતઃ અનાવશ્યક અને અસમજ વાત હોય એ રીતે જોઈ શક્યો હોઉં એવો આ મારો પ્રથમ અનુભવ છે મનની સુખમયતાના અનુભવથી મને નિવૃત્તિનો પૂરો લાભ મળ્યો છે આ બીમારીથી મારામાં એટલો જ ફેર પડ્યો છે કે મારે જિંદગીને જોખમ હોય એવો બીજો પણ માલો પસાર કરવો પડે અને મારી નવલકથા પૂરી થયાં વિના કુનિયા છોડવી પડે, એવા સંજ્ઞા તરફ મારુ લક્ષ મળે છે પ્રત્યુ પહેલાં નવલકથા પૂરી કરવી એ જન્મત પ્રત્યે મારી દરજ્જા છે એમ હું માનું છું, એટલે એ દરજ્જા અદા કરું ત્યાં સુધી આ સમયપત્રકને પઠવું મૂકવું પડશે મારી હેલ્થો સાંસારિક દરજ્જા એ છે કે મારી શક્તિમાં હોય તેવી રમણીકની અજ્ઞાસમાં પ્રગતિ કરાવવી અને એ ઉદ્દેશ સાધવા માટે નિશ્ચાળના અજ્ઞાસમાં વિશિષ્ટ નહિ તો થોડાક મહિનાઓનો-વિચ્છેદ પડતા દેવાનું સાકસ કરવું મારા દૃષ્ટ પ્રત્યેના કર્તવ્યમાં પણ બહુ સમય પહેલાં આરંભેલી નવલકથા પૂર્ણ કરવાનો સમાવેશ થાય છે નવાં કર્તવ્યોના નવા જીવનના નવીન આરંભ રૂપે જે સમયપત્રક બતાવ્યું છે તેના કરતાં અગ્રતર સ્થાન આ બે ફરજોને આપવું પડશે મારી જ્ઞાનતૃપ્તિએ પણ ત્યાર સુધી શકાર્થ નહેવું પડશે આ બે વસ્તુઓ પૂર્ણ કરી શકું ત્યાં સુધી હું પણ

પ્રમાણે લયડતો ચાલીશ. મારા પગ અને મારા પ્રાણ જવાના હોય-
તો તે ભલે જાય. 'એ પછી જો હું જીવતો અને સચકત રહીશ તો
સમયપત્રકનો અને બીજી બધી બાબનો? વારો આવશે.

૬૬૧ ઓગસ્ટ, ૧૮૯૯.

મને સુખમય મૃત્યુના મંદિરની ગદ્ગદ સમીપ લઈ જનારી મારી
હજી જૂનની બીમારી હવે ગઈ જણાય છે, પણ અસકિતનો વારસો
મને આપતી ગઈ છે જેમાંથી હું હજી મુક્ત નથી થયો. + + પણ
એ બીમારીના તથા આસકિતના સમયોએ મને નિવૃત્તિના લાભનો
વધારે સારો અને મધુરતમ અનુભવ કરાવ્યો છે. કૌટુંબિક મચ્છરો
અને ઘસ હજી મારા શ્રવણમાં ખીતગુંજન કરી રહેલા છે, અને
પ્લેગ તથા દુષ્કાળે ડિવિડેડ કમર્સી ટાપી છે અને હજી વધારે કમર્સી
કરવાનો બપ સામે ધરી રાખ્યો છે. મારા ખર્ચા ચાર છોકરીઓને
પ્રસૂતિમાંથી અને એની વિપમદશામાંથી પસાર થવાનું છે. આ બધું
હું પ્રભુ શ્રદ્ધાપૂર્વક શાંતિથી જોવા કરું છું-વિશેષતઃ એ કારણે કે આખો
દેશ-આખું ભારતવર્ષ-પ્લેગ ઉપરાંત વ્યાપક દુષ્કાળની યાતનામાં પીગાટું
મને લગભગ નિસંદેહ રીતે જણાય છે.

૨૧મી ઓગસ્ટ, ૧૮૯૯.

રસિકા ધણે શુક્રવારે સુરતમાં મરણ પામી-આહારમાં અતિલાલનને
જોમ બર્ન. ઉલ્લી નેધિ ખતાવે છે તેમ, કઈ આપસિઓ કાલે મને
કે બીજાઓને કે દેશને કંઈપી લેશે એ જાણવું મુશ્કેલ છે; અને, મારી
આજની તબિયત તથા આર્થિક સ્થિતિ જોતાં, મારા અંગત કે જાહેર
કર્તવ્યો માટે એક શક્ય કાર્યક્રમ હું શી રીતે માંડી શકું તે જાણવું
એ એથી પણ વધારે મુશ્કેલ છે. જાહેર કર્તવ્યો પરત્વે તો મને લાગે
છે કે હું મને પોતાને અજર અને અમર માનીને વર્તું અને એ
દષ્ટિથી મારા કર્તવ્યો ઠરાવું અને પરિણામની ચિંતા પ્રભુને સોંપી.
દઈ એમાં વાધો નથી. મારા અંગત કર્તવ્યો અહીં કાગળ ઉપર
ચર્ચવાની જરૂર નથી.

૨૨મી ઓગસ્ટ, ૧૮૯૯.

(૧) પોતાના દેશ પ્રત્યેનાં મનુષ્યનાં કર્તવ્યો એટલે દેશનાં
સમષ્ટિહિતોનું, તથા એમાં રહેલી વ્યક્તિઓનાં સમસ્તહિતોનું, રક્ષણ
કરવા અર્થેનાં કાર્યો.

(૨) મેં મારા મનથી એમ દાવ્યું છે કે મારા કર્તવ્યપ્રદેશ માત્ર પ્રગટે કળવવા પુરતો છે. મારા લોકોને વધારે જળવાન, વધારે સુખી અને સમર્થ બનાવવા, પણુ આ કે તે કાઈ સક્રિય ઘટના સર્જવી નહિ કે પ્રભાવિત કરવી નહિ, એ મારો ઉદ્દેશ છે. 'મારા લોકો'માં મારા દેશનું ભાગ્ય એમની સાથે સંકળાયેલું છે' અથવા એમને આધાર રહેલું છે, એટલા પુરતો અંગ્રેજોનો સમાવેશ થાય છે. લોકોને કળવવા માટે કાઈ સક્રિય ઘટનાઓ આવશ્યક હાજર તો તે? મારા કર્તવ્યક્ષેત્રમાં સમાવેશ થાય અન્યથા નહિ મારા કર્તવ્યોની આ રેખા અને મર્યાદા મારા માટે મેં પોતે રચી છે, અને એમાં મેં મારી સંકલિતઓનો પરિસ્થિતિઓનો અને શુદ્ધિનો, તેમજ મારા દેશની 'વર્તમાન' પરિસ્થિતિનો તથા આવશ્યકતાઓનો વિચાર કયો છે કર્તવ્યો ક્રમેશ્વર સંકલિતઓના, સાધનોના, સામગ્રીઓના અને જરૂરિયાતોના ગુણાકારો, ભાગાકારો અને સમીકરણોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને એ સર્વ વિધિને પરિણામે હું મારા માટે ઉપર જણાવેલા નિર્ણય ઉપર આવ્યો છું.

(૩) મારા દેશના પરદેશ જોડેના સબધો શાસનકર્તાઓના હાથમાં છે, અને ભારત તો દૂરના ભવિષ્ય એટલી જ આજ્ઞા રાખી શકે કે એ સબધોની નીતિઓ પરત્વે એનો મત પૂછવામાં આવે. ભારતના વર્તમાન પત્રકારો અને જાહેર વિષયોના લેખકો ભાગતના આ વિભાગ ઉપર લક્ષ રાખતા થીખ્યા છે, એટલે એ વિષયની ચિંતા મારે કરવી રહેતી નથી. અને પક્ષોની કળવણી આગળ વધી રહી છે.

(૪) શાસનકર્તાઓ અને શાસિત પ્રજા વચ્ચેના સબધો ગંભીર ચિંતાનો વિષય છે, અને રાજકીય રંગભૂમિની જહારના માથુભોએ વિચારવો જોઈએ એવો વિષય છે. વર્તમાનપત્રો, કાગેઝ, રાજ્યાધિકારીઓ અને રાજકીય પુરુષો રંગભૂમિ ઉપરના રાજદ્વેષયુક્ત સ્વદિવ-પરાયણ કાર્યકરો છે હું આ વિષયનો અબાસ રંગભૂમિની નદાર રહીને સ્વસ્થતાથી કરવા ઇચ્છુ છું; અને રંગભૂમિ ઉપરના જે લોકો મારું સાંભળે એવા હોય એમના ચિત્તમાં મારા નિર્ણયો હાથવગતી મારી સાધનસામગ્રીનો ચોગ્ગતાઓનો અને પદ્ધતિઓનો વિચાર કરવો જોઈશે. આનો એક માત્ર ઉદ્દેશ છે એમને કળવવાનો, રિશિયત ઘટનાઓ પહોંચાવો નહિ.

(૫) દેશમાં શાસનકર્તાઓને અને એમના કાર્યને સમજવા માટે એમની કાર્યસરણિ, રાજ્યનીતિ, બુદ્ધિની તેજાયા ઇત્યાદિનો અભ્યાસ કરવો આવશ્યક છે. આ અને શાસક તથા શાસિત ઉભયનો અંગત સંપર્ક (૪) અને (૫) બંનેને અંગે આવશ્યક છે. એથી પશુ વિશેષ, શાસકવર્ગ અને શાસિતવર્ગ બંનેની ચારિત્રશુદ્ધિમાં, સિદ્ધિઓમાં અને પરિસ્થિતિઓમાં અમુક અશોભા તેજસ્વિના પરબાય છે એના પ્રકાશગુણોનું અધ્યયન અને સંશોધન કરવું, અને બંને પક્ષોને ઈળવવા માટે તથા બે પ્રજાઓ વચ્ચેનો ભેદભાવ ઉપશમનનારો ભેદક તત્ત્વોને કમી કરવા માટે એ સદ્ગુણોને પ્રકાશમાં આણવા એ જરૂરી છે. આ અધ્યયનને આગળ વધારવાનો ઉભય એ છે કે પ્રત્યેક પ્રજાના જીવનનો અલગ અભ્યાસ કરવો તથા એમના પરસ્પર વ્યવહારોનો, એ વ્યવહારોના હેતુઓનો અને પરિણામોનો, તેમ જ પ્રત્યેક પ્રજા એક સરખા સંજોગોમાં અને ત્વરા માગતા કટોકટીના પ્રસંગોએ પોતપોતાના લોકોમાં કઈ પદ્ધતિએ કાર્ય કરે છે એનો પણ અભ્યાસ કરવો,

(૬) વર્તમાન જીવન ઉપરથી અને જૂનકાળના લેખોને અને ઐતિહાસિક નોંધોને આધારે, મારા દેશજનોના સર્વોચ્ચ અભ્યાસ-એમની જોડો, બાળકો, ધરનાં અને બદારનાં કામ, સારીરિક અને માનસિક ઘડતર તથા પરિસ્થિતિ, આસપાસનું વાતાવરણ ઇત્યાદિનો અભ્યાસ—કરવો આવશ્યક છે, કારણ કે એ અભ્યાસ કરીને હું એમના રોગો સમજી શકું અને એના ઉપચારો કરી શકું; અને એમના ગમે તેવા સ્થિતિપલટા થયા હોય તથા ગત ઇતિહાસ અને બનેલા બનાવો ગમે તેવું જાણિ શક્યવતા હોય તો પણ, હું એમને આર્થિક મુશ્કેલી, આરોગ્ય, ઉત્સાહ, પ્રગતિ અને વૈયક્તિક તથા રાષ્ટ્રીય સુખને માર્ગે જવાને ઈળવી શકું. મારી પત્ની અને મારા બાળકોની સંભાળમાં અને ઉન્નતિમાં જે આદર્શને હું અનુસરું છું એ જ આદર્શ મારા દેશજનોના કલ્યાણના, એથી અત્યંત વિશાળ છતાં સમાન પ્રકારના, આદર્શ માટે નમૂનો પૂરો પાડશે; અને એ અનુસાર એમનાં સારીરિક માનસિક અને નૈનિક ઘડતરોને એવાં ઈળવી શકાશે કે તેઓ પોતાની સંભાળ રાખવા માટે તથા પોતાનાં હિનોની અને કાર્યોની દેખરેખ રાખવા માટે યોગ્ય અને સમર્થ બનશે અને એ યોગ્યતા અને સામર્થ્ય

એવા દરે, કે દેવમકતોની એકાદ મળી જે બટનાઓ અને પરિણામો ઉત્પન્ન કરવાની દ્વિતીય આશા સેવતા હોય, એ બટનાઓથી તથા પરિણામોથી કદી ન ઉપજવી શકાય. આ આદર્શની સિદ્ધિ માટે મારે પોતે યોગ્ય બનવું એ મારા અભ્યાસનો પ્રથમ ઉદ્દેશ છે એ આદર્શ સિદ્ધ થાય એટલે એને વ્યવહારમાં ઉતારવો-મથોતો અને જીવનનો અભ્યાસ કરીને, ઉપાયો પદ્ધતિઓ તથા સાધનો વિચારીને, ખોળીને કે નવાં સંશોધીને, તથા આદર્શના સાક્ષાત્કારને સક્રિય વ્યાવહારિક સ્વરૂપ તથા દિશા આપવા માટે જે કાર્યો કરવા પડે તે કરીને એ આદર્શની વ્યાવહારિક લક્ષ્યસિદ્ધિ મારા દેશને લબ્ધ કરવી-એ મારા અભ્યાસનો તેમ જ, વાચક, નિરીક્ષક, ચિંતક, લેખક અને ઉપદેશક તરીકેના, અથવા સમય, સાધન અને પ્રસંગની કોઈપણ મને કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ થવાની શકલ કરે તો કાર્યકર તરીકેના, મારા કાર્યોનો ખીળે અને ડેહ્યો ઉદ્દેશ છે. આ પ્રકારે મારા દેશજનોને ઉચ્ચતર જીવનની કેળવણી આપીને એમનામાં નવી અને જીવંત શક્તિ સર્જવી એ મારા જીવનનું-જ્યાં સુધી એ જીવન જીવી શકું ત્યાં સુધી-ઈશ્વરાધિષ્ઠ કર્તવ્ય છે. બાકીનું શાસકોનાં, તથા આપણા મુશિક્ષિત પ્રજાનાં નેતાઓનાં શાણુશુ અને સદ્ગુણોને આધારે હોયનું રહેશે.—અલ-બત્ત ઈશ્વરેઆ દશે તો.

(૭) આ ઉપર દેશ અંગેના મારા કર્તવ્યની પ્રદેશમૂર્તિ અને મર્યાદાઓ. મારા દેશ સંબંધે અન્ય કોઈ દિશામાં હાથ મારે બાંધવો નથી. ક્રાંતિ, લોકની પ્રશ્નસા, ઉચ્ચ પદવી કે ત્રિતજ્ઞા, ધન, જહોર નેતૃત્વ ઇત્યાદિ એવી વસ્તુઓ છે જેની મને લેશ પણ અપેક્ષા નથી.

(૮) હવે, માનવજાતિ પ્રત્યેનાં મારાં કર્તવ્યો. આમાં અયોગ્ય કૃતૃતાલિમાન નથી એવી આશા રાખું છું. પણ હું સંયમપૂર્વક છું. અને હોલ અનુભવ છું, મારે વિચાર કરવો પડશે—આ દેશમાં કે કંઈ કરી શકું ખરો ?

૨૪ ઓગસ્ટ ૧૮૯૯

(૯) મારા અમર આત્મા પ્રત્યેનાં મારાં કર્તવ્ય પૂર્ણ કરવા માટે દૈનિક, ધર્મો ઇત્યાદિનું પરિશીલન આવશ્યક છે. એ દિશામાં મારી શક્તિઓ અને સિદ્ધિઓ, મારી સિદ્ધિઓને માનવજાતિ સમક્ષ

મૂકવાની યોગ્યતા અર્પણે તો ત્યારે તેમ કરીશ—જો કદી એમ કરીશ તો મારી નિશ્ચિત કર્તવ્યરેખા અને મારી સક્રિય જોર્તા માનવજાતિની એથી વિશેષ સેવા સક્રિય નથી. + એ યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય તે દરમિયાન હું જગતને સંબોધી શકું અને જગત મને સાંભળે એટલી યોગ્યતા ઇજવવાનો આરંભ કરીશ.

+

+

+

(૧૦) મારો આ કાર્યક્રમ, જ્યારે પ્રભુ મારા મૃત્યુનો સંભવ ઉપરિચિત કરે ત્યારે, મારા કાર્યના તંત્રને અપૂર્ણ રહેવા દેવાની અનુચિત આપે છે.

૧૯મી સપ્ટેમ્બર, ૧૮૯૯.

૨૨મી ઓગસ્ટની અને તે પછીની નોંધો પ્રમાણે આગળ વધવા માટે નીચે પ્રમાણે કાર્યક્રમ, આજસુધી, મેં ધાર્યો છે. એમાં જે સંખ્યાઓ છે તે એ નોંધો પ્રમાણે છે.

૩ થી ૫. શાસનકર્તાઓને સમજાવવા, ઇત્યાદિ.

(ક) એ લોકોની ખાનગી જીવનમાં, જાહેર જીવનમાં, સમાજમાં અને રાજ્યકાર્યમાં, પોતાનું અને મારા દેશજનો સહિત ખીમઓનું શાસન કરવામાં, અને નાતિમાં તથા ધર્મમાં વિચારની, લાગણીની કાર્યની અને આચરણની રીતોનો—કૌટુંબિક કે પ્રજાપ્રજા વચ્ચેની રીતોનો—મરે અભ્યાસ કરવો જોઈએ. અંગ્રેજો જેડે જેમનાં સામ્ય—વિશેષ સરખાવવાં ઉપયોગી થાય એવી ખીમ પ્રજાઓનાં પણ એવાં તરવોનો અભ્યાસ કરવો જોઈશે.

(છ) ભારતમાંના અંગ્રેજો પરત્વે ઉપર જણાવેલાં તરવોનો સુક્ષ્મતમ દૃષ્ટિથી અભ્યાસ કરવો જોઈશે અને એ, ભારત અને ઇંગ્લેંડ ઉચ્ચ પરત્વે, ફેટલા પ્રમાણમાં અતુટ્ત અથવા પ્રતિકૂળ છે એ તપાસવું પડશે—પૂર્વગ્રહોની દૃષ્ટિએ અને સાચા લાભની દૃષ્ટિએ. અને ફેટલા પ્રમાણમાં એમાં સુધારો કરી સકાય અને કરવો જોઈએ અને ફેટલા પ્રમાણમાં નહિ એ જોવું જોઈશે.

(ગ) આ જાણતોમાં સમયે સમયે મારા જે નિર્ણયો પરિપક્વ થાય તેને વિશે મારે પ્રતિવર્ષ એક પત્રિકા અંગ્રેજીમાં પ્રકટ કરવી જોઈશે. એ પત્રિકા, પ્રથમ તો, ઈલેંડમાં, ભારતમાં અને અન્યત્ર

રહેતા તથા ભારતને લગતા રાજકીય વિચારો અને રાજકીય કાર્યો ઉપર તત્કાળ કે ભવિષ્યમાં પ્રભાવ પાડે એવા અંગ્રેજોને અને બ્રિટનોને આકર્ષે એવી હોવી જોઈએ. + +

(ધ) જો શક્ય હોય તો મારું કાર્ય ચાલુ રાખી શકે એવા વિચારોનો અને સલાહ આપનારાઓનો વર્ગ ઉત્પન્ન કરવો જોઈશે.

૬. મારા દેશજનો માટે :

(ક) વૈદિક સમયથી આજ પર્વતના ત્રયોમાંથી અને લેખોમાંથી એમના જીવનના સર્વ પ્રદેશોનું અધ્યયન મારે કરવું જોઈશે. એ અભ્યાસ મારા દેશજનોનાં, સાહિત્ય અને ઇતિહાસ દ્વારા અને તેમનાં આચરણ દ્વારા વ્યક્ત થતાં, સર્વ માનસિક અને શારીરિક લક્ષણોનો અભ્યાસ હશે.

+ + +

(લ) રીતરિવાજોનો, સામાજિક બાજતોનો, રાજકીય જીવનનો, યાનિઓનો અને તે તે રચણોની પરિવર્તનશીલ પ્રકૃતિઓનો અને વિલક્ષણતાઓનો, પ્રથમ ગુજરાતમાં અને પછી આખા ભારતમાં, ક્રિયાઓ, વિધિઓ, યાત્રિના રિવાજો, સહજવૃત્તિઓ, પ્રજ્ઞાલિકાઓ તથા પરિવર્તનો દ્વારા અભ્યાસ મારે કરવો પડશે.

(ઘ) ભારતમાંના મારા સુચિક્ષિત દેશજનો માટે પ્રતિવર્ષ એક પત્રિકા અંગ્રેજીમાં મારે પ્રકટ કરવી જોઈશે.

(ઙ.) ભારતીય પ્રજાનો અને એની સંસ્થાઓનો પ્રાચીનતમ સમયથી સદ્ યતો ઇતિહાસ એ આ પત્રિકાનો વિષય રહેશે. એ ઇતિહાસ આજ સુધીનો સતત અને ક્રમશઃ આગળ વધનારો ઇતિહાસ બનશે, અને પ્રત્યેક પત્રિકાનો અંતિમ તંતુ અનુગામી પત્રિકામાં અવિચ્છિન્નપણે ચાલુ રહેશે. હું જાણીશ તો મંથ પૂર્ણ થશે. પણ પ્રત્યેક પત્રિકા સ્વતઃ સંપૂર્ણ હોય એવું એનું નામકરણ અને પ્રકાશન થશે, અને એક મહાન ઐતિહાસિક ગ્રંથની એ એક અંશભૂત પત્રિકા છે એ ખ્યાલ જગતને ઊપજવા નહિ દેરાય. + +

(ચ) એ પત્રિકાઓ મારા દેશજનોને એમના પૂર્વજોની પ્રજાની, મૂર્ખતાઓની, તેમ જ શક્તિઓની અને સિદ્ધિઓની બધી કારણો-આપો મંથ દર્શાવશે કે આપણને જન્મથી સારા નરસા થા વારસા

મળ્યા છે, એનો આપણે શો ઉપયોગ કરવો, અને આપણી ખાતર તથા આપણા ભાવિ વંશજોને ખાતર, યુગની સાથે કદમ મિલાવવા માટે અને પ્રજાઓની સ્પર્ધામાં અગ્રે આવવા માટે, આપણે વિચાર, વર્તન અને વ્યવહાર કેવા રાખવા જોઈશે. + +

ઉપર જણાવેલી બે અંગ્રેજી પત્રિકાઓ અને દર વર્ષે કે દર બે વર્ષે એક ગુજરાતી નવલકથા એ હવેથી મારું નિયમિત કાર્ય હોવું જોઈએ. + + કાયદો, સાહિત્ય, સમાજશાસ્ત્રીય દાર્શનિક કે રાજકીય દૃષ્ટિએ રસપ્રદ અને તેવા વિષયો વિશેના લેખો અવારનવાર ગુજરાતી એને અંગ્રેજી સામયિકોને મોકલવા. + + પ્રસંગે પ્રસંગે ગુજરાતી કાવ્યો પણ લખવા.

આ સર્વ મારા જેવાના-આરોગ્યહીન, આપાસભર્યા અને અસ્તવ્યસ્ત-આખા જીવન માટે પૂરતું કાર્ય જણાય છે. + +

૭મી ઓક્ટોબર, ૧૮૯૯.

‘આત્માને ઝોળજો’ એ સૂત્ર જોટલું વ્યક્તિઓ પરત્વે તેટલું પ્રજાઓ પરત્વે સાચું છે. ગ્રીકો, ચીનાઓ અને સ્પેનિયાડો ‘પોતાને ઝોળખ્યા વિના જ’ આ પાંચ વર્ષો દરમ્યાન સંગ્રામોમાં જિતયો અને એનો એમણે ભારે ઠંડ ચૂકવ્યો. લૉર્ડ ચેમ્બરલેને યુદ્ધ કચેરીને પૂછ્યા વિના દક્ષિણ આફ્રિકાના કુન્જર જોડે યુદ્ધ આદ્યું એમાં પણ આ જ ભૂલ થઈ. હિંદુઓ, રાષ્ટ્ર અથવા પ્રજા તરીકે, એ જ રીતે આત્મ-વિનાશ અથવા આત્મ-પરાજય કરી ચૂક્યા છે. એમની સામાજિક અને ધાર્મિક રૂઢિઓ એવાં યુક્તિપૂર્ણ યંત્રો છે કે જે પ્રજા તરીકે એમના અસ્તિત્વને હુપ્ત કરે, અને છતાં એઓ, પોતે જ પોતાની શી હાનિ કરી રહ્યા છે. એ, કદી જાણવા પામે નહિ. કેંગ્રેસમાં રાજકીય ક્ષેત્રમાં પણ તેઓ એવું જ ન કરી રહ્યા હોય એવી હું આશા રાખું છું. મારી નિષ્ક્રિયતા મુખ્ય ઉદ્દેશ જ આ પ્રમાણે વર્ણવી શકાય: ‘મારી પ્રજા સાથે તાદાત્મ્યસિદ્ધિ’ અને રાષ્ટ્રને તેમ જ માનવતાને અનુસક્ષતા ‘આત્માને ઝોળખ’ એ આદેશ કે સંદેશનું પાલન.

૧૮મી ઓક્ટોબર, ૧૮૯૯.

મારા શક્તિશ્રી મનઃસુખરામે, દીવાન બહાદુર મણિભાઈ જશભાઈ તેવખતે સૂજ હતા તેમને, તા. ૨-૧-૧૮૯૯ને રાજ લખેલા

પત્રમાંથી મારો કચ્છની દીવાનગીરીનો અરવીકાર જણાવતો ભાગ અહીં ઉતારું છું :

‘ચિ. ગોવર્ધનરામ પશુ આપણા મહારાજાધિરાજ શ્રી ૭ની પોતા ઉપર કૃપાદષ્ટિ જોઈ પોતાને લાગ્યથાળી ને ઉપકૃત થયાનું માને છે; અને અંતઃકરણથી પોતાને સદ્ભાવ મહારાજાધિરાજ શ્રી ૭ ના અરણ્યમાં મૂકવા ઈચ્છે છે. જે દૃઢ વિચારથી તેઓએ, પોતાના ધર્માત્મક વર્ધમાન આપણ તથા લવિષ્યમાં સારી આચાર્ય છે’ તે કરનાં લેખનાદિ દ્વારા જનસેવા કરવા શક્તિ કરી છે અને તે ઉપર પ્રીતિભાવ રાખે છે, તે વિદ્વાનની તૃપ્તિ સંપૂર્ણ હોવાથી તે વિચાર શિથિલ થતો નથી. આપણા મહારાજાધિરાજ શ્રી ૭ જેવા પરમ કૃપાળુની મમતાના પ્રવાહમાં તે વિચારને કદાપિ થોડો સમય સુધી આચારમાં લાવવા પ્રયત્ન કરે, પણ તેમ કરતાં સતોષકારક સિદ્ધિ થવામાં શક્ય રહે છે જે રાજસેવા કરતેલા છે તેમાં અનુભવ મળી સારી રીતિએ કરવા સમર્થ થવાય તે સારું કેટલાક સમયની અપેક્ષા છે. તે યોગ્યતા આવે ત્યારે જ ઉપયોગી થવાનો સંતોષ મળે. ઈત્યાદિ અનેક કારણોથી અહીં ઈચ્છવા યોગ્ય માનપ્રદ સ્થાનનો સ્વીકાર કરવા પોતે યોગ્ય સિદ્ધિમાં પોતાને મણુતા નથી. તો પણ આપણા તત્ત્વમદાન મહારાજા શ્રી ૭ જે કૃપા મમતા દર્શાવ્યાં છે તે સારું વારંવાર માન-પૂર્વક નમનસહિત ઉપકાર માને છે.’

+

+ ૪થી ફેબ્રુઆરી, ૧૯૦૦. નડિયાદ

સાહેબર, ઓઢટોખરનો મોટો ભાગ, ડિસેમ્બર અને જાન્યુઆરી એ મહિનાઓ, મેં મારી નવલકથાના ભાગ ૪થાના લેખનમાં પ્રગતિ કરવામાં મળ્યા હતા; એ ભાગ અહીં લખાઈ ગયો છે (હસ્તલિખિત ૫૦૦ પૃષ્ઠો) અને એનાં પ્રથમ પ્રુફો આજે મળ્યાં છે. સાદારણજનનો પણ મોટો ભાગ લખ્યો છે. + + મારા કાર્યક્રમ અનુસાર અગ્રેજ લેખો લખવાનો આરંભ હમણાં જ મેં કર્યો છે, પણ હાલ દુરત એને નિશ્ચિન આકાર આપવાથી-એનો આરંભ નિશ્ચિન રૂપે કરવાથી-વિશેષ નથી કરવા ધારતો. + +

હમી જુલાઈ, ૧૯૦૦.

ઉપરની નોંધ લખ્યે લગભગ ૭ મહિના થયા. હું અન્ય કાર્યમાં શકાયેલા હતા તેથી આ નોંધપોથી માટે સમય મને મળતો નહોતો-

++ માતૃશ્રીએ, પિતાની ઈચ્છા પ્રમાણે મેં બધાવેલા મંદિરનું સર્વ કામ સંભાળી લીધું છે. એઓ દિવસ આખો મંદિરમાં માળે છે અને રાતે ભાર્ષના ધરમાં સૂએ છે. ++

જૂન ૧૮૬૯માં વરસાદ આવ્યો હતો ત્યારપછી વરસાદ બિલકૂલ નથી. ત્યારથી ગુજરાત કાઠિયાવાડ અને કચ્છ જગરા દુકાળમાં સપડાયા છે. રાજ્યો પૈસા માટે વ્યર્થ પ્રયત્નો કરે છે. વેપારને પક્ષવાત થવાથી શ્રીમતો ને ઉદ્યોગપતિઓને પક્ષવાત થયો છે. ગરીબ લોકો કીડીઓ માફક ભૂખે મરે છે—મરણ પામે છે, એ દૃશ્ય અસહ્ય છે. ભાગ્યના ખીળ ભાગેમાં પણ દુકાળ વ્યાપ્યો છે, અને સરકાર પોતા માટે તથા લોકો માટે એના ઉપાયો શોધવામાં મતિમૂઠ મૂકી છે. ટ્રાન્સવાલ દોર હવે રાજની વાત બની છે; એથી છઠ્ઠેમાં મોંઘવારી વધી છે, યુવાનોના ભોગ અપાય છે, અને યુદ્ધનું ખર્ચ ૫૦ કરોડ રૂપિયાનું કે તેથી વધારે થયું છે. એની આ સિપનિનો લાભ ઉઠાવીને ખીળ દેશોએ એશિયા અને આફ્રિકામાં પગ જમાવ્યો છે. સ્થિતિ આ વર્ષે સુધરે એવું જરા પણ જણાતું નથી. હેલ્લા બે મહિનાથી આવવો જોઈતો વરસાદ હજી ક્યાંય દેખાતો નથી; મારે મને ખીળે દુકાળ નિશ્ચિત છે. અને એ દુકાળ ગયા વર્ષથી વધારે ભયંકર નીચડો ...ચીનનું રાજકારણ ખૂબ મૂંઝવણ મૂકે છે, અને ખત્રા ખડોની બધી મોટી સત્તાઓ ચીનના બોક્સરો સાથે યુદ્ધમાં લીધી છે; મને ભય છે કે એ યુદ્ધ, ગમે તેની જીત થાય તો પણ, દારુણ અને આખી દુનિયાને આપત્તિરૂપ નીચડશે. ભારતને એથી ભય છે—પ્લેગ અને દુકાળથી લીધે થઈ ચૂકેલી મિલો, અફીણ બગરો અને ખીણ ધગ્ગી બાબતો, યુદ્ધ વિસ્તરશે તેમ કંચાર્ષ જશે. ભારતમાં, અને ભારત બહાર પણ, દાંત ૦ કાણુલમાં અને ચીનમાં, આ આપત્તિઓના પરંપરામાં કાલેરાનો હોમેશ થયો છે.

+

+

+

મને મારા શેરોનું બ્યાજ એક વખત વાર્ષિક રૂ. ૨૧૦૦ અળવું તે રૂ. ૭૦૦ જેટલું ઘટી ગયું છે, અને આવતે વર્ષે એથી થણુ ઓછુ થાય!

+

+

+

નઠિયાદ, ૧ લી જાન્યુઆરી, ૧૯૦૬

નવી સતાબ્દીના નવા વર્ષનેા આજે, એના પ્રથમ દિને, આરંભ થયો.

કૌટુંબિક જાળતોમાં, મારી પત્નીને મંદાગ્નિ, ઘરદી વગેરે ચાલે છે. + + બાઈ મુજબમાં છે, બાણેજી પણ, અને એઓ મજામાં છે. બલવંતરામ-બાઈને ત્યાં કારકુન છે + + હિંમતભાઈને જૂનાગઢમાં દુકાળના સમયની વકીલતમાં માસિક રૂ.૩૦, ઓછામાં ઓછા મળે છે એમ જણાય છે. એ અને લીલાવતી અને ત્રણેય ત્રણ મહિનાઓથી શહેરમાં ચાલતા તાવથી હેરાન છે.

+ + +

મારી નવલકથાના ચોથા અને છેલ્લો ભાગ મેં અઢવાડિયે જ મેં પૂરા કર્યો. રમણીકેને સીખવવામાંથી મારે મુક્ત થવાને ૬૭ થોડા સમય લાગશે એ માટે એક બી એ. થયેલો શિક્ષક શોધુ છું.

ચંદાવરકર હાઈકોર્ટના એડિટર જળ થયા. આ વર્ષ કોંગ્રેસના એ પ્રમુખ બન્યા હતા. + +

નવા વર્ષનેા અને નવી સતાબ્દીનેા આરંભ આ રીતે થયો. સમગ્ર નાટક કઈ દિશામાં ખેચાય છે એની હું ચિંતા કરતો નથી. એની ચિંતા કરવી, એની જાણ રાખવી, એ મહાધંધાનું કામ છે. હું નાત્ર એની દિશાને અવગણ કરવાને, અને એ વિરોધના મારા વિચારનેા પુનરાવર્તન કરવાને, હંચુ છું.

દાર્દનું કાર્ય હવે માથે ન લેવું કે દાર્દને વચન ન આપવું એવો મેં નિશ્ચય કર્યો છે. જીવન છે, કાર્યશક્તિ છે, ત્યાં મુધીજ કાર્ય થાય, અને એથી વધારે કાર્ય તો આમ પણ છે જ.

મદ્દેચ્છાસમીરસ્ય શાન્તા લહર્યો ભવેયુર્યદા સા મદ્દેચ્છા મદિચ્છા ॥

રાત્રીના આ પ્રહરે જે પ્રકારે જીવું છું તેવું જ જીવન હું મરણ સુધી જીવું, અને નીચેના શ્લોકમાં કહ્યું છે તે કહું અને શ્રદ્ધાપૂર્વક માનું એ પર્ણીત છે:

ન મુચ્યે ન વચ્યે ચિરાદસ્મિ મુક્ત :

ઊત શક્મિષ્ટં કરોમ્યેવ ચૈતત્ ।

પરં વ્રહ્મ યદ્વિશ્વરૂપં મદોયં

પ્રસાદૈકસર્વાત્મનોનં સ આત્મા ॥

તો હવે કલમ ખટકે લલે; પુસ્તક લલે બધે થાય-અને આવતી થતાબ્દી માટે આ છેલ્લું પાત્રું લલે કારું રહે-જેમ મારા શાશ્વત જીવનના શેષ માટે મારી શાશ્વત મનોવૃત્તિને રાખવા ઈચ્છુ છું તેમ ! !

૧૮ મી ફેબ્રુઆરી, ૧૯૦૧

આ પાત્રું કારું રાખવાને બદલે લખીને પૂર્ણ કરવું એ ઉચિત છે. સમયપત્રક પ્રમાણે મારું કામ ઠીક સરળતાથી ચાલે છે + + ફક્ત હું ફરવા બધું શકતો નથી. + + +

મારી કૌટુંબિક અને આર્થિક ચિંતાઓ અને ઉપાધિઓ, સમયપત્રકમાં એને માટે સમય રાખ્યો છે છતાં, એમાં વિધો નાખે છે અને મારી માનસિક શાંતિને પણ હુલ્લુ કરે છે. + + આ ક્ષણે જ લીલાવતીના આરોગ્યની તથા માનસિક સ્થિતિની મને લાંબી, જીડી ચિંતા રહે છે. એના સમાચાર એના પેતા તરફથી સંભળ્યા તેને લગભગ એક મહિનો થયો. ત્યારે એ, ત્રણ મહિના સુધી એને, એના વરને સામુસસરાને-એના નાના પુત્રને પણ-વારવાર આવતા તાવમાથી હજી તરતની મુક્ત થઈ હતી પણ એ નિચારી હિંદુ પુત્રવધૂની જુગજૂની ચિતાઓમાં અને ઉપાધિઓમાં જીંદી અને જીડી નિમગ્ન થતી હતી એની ખામતમાં ગરીબાઈ અને રૂપવર્ષોથી દુર્ભાગ્ય વેદતા કુટુંબની મંદ ભાગ્યતા તથા અલ્પદૃષ્ટિ આ ચિંતાને મંભીર બનાવનારી છે. આ દશામાં લીલાવતી ખાવી એને માટે મારી અગત જવાબદારી છે. એના માટે મને માત્ર બાળક તરીકે નહિ પણ મારા ઉત્તમ, મધુરતમ, નમ્રતમ, પ્રાણતમ, અને સફળશીલ બાળક તરીકે ખૂબ લાગી આવે છે. એવું એણે કશું જીવનમાં નથી ક્યું જેથી એની આ દશા થાય-આ દશા ! પ્રભુની એનું મૃત્યુ કરવાની, અથવા એની વિદ્યાતું અને સ્વપત્તિનું સર્વંરવ એવા એના તત્ત્વજ્ઞાનને કસવાની ઈચ્છા હશે એ કલ્પના સિવાય એ દશાનો ખીજો ખુલાસો નથી. કેવો રત્નમોઘો ઠરુણાપાત્ર આત્મા ! મારી ઉપાયશોધક શક્તિના આકર્ષ પારખા કરે એવો રીતોએ, અને મારા તત્ત્વજ્ઞાનની તથા આત્મબળની કસોટી કરે એવી ચિંતા સાથે, લીલાવતીની સહાયતા કરવી એ મારો ધર્મ છે.

પરંતુ આ પુસ્તક બંધી પૂર્ણ થાય છે, અને મારી કલમ બંધી વિરમે છે.

શ્રી ગોવર્ધનરામ મનનનોંધ
પુસ્તક ૬ કું ૧૯૦૨-૧૯૦૪

૨૨ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૧

હું હવે ૪૫ વર્ષનું વય વગવી ગયો છું, અને વકીલાતમાંથી નિવૃત્ત થયો તેને અઢી વર્ષ થતાં છે મારા જીવનપ્રથમે જુ, સ્વરૂપ લીધું છે અને, માનવ જેને મૃતુ કહે છે તે જીવનની જ અતિમ ક્રમિક દશામાં પ્રવેશી ત્યાં સુધી એ નવું સ્વરૂપ ચાલુ રહે એવી આશા અથવા ઈચ્છા હું રાખું છું. હવે મારું જીવન મારા રક્ષણમાં રહેનાં સ્વજનો માટે, કર્તવ્યને અંગે આવશ્યક એટલું જ - વિશેષ નહિ - તથા મારા દેશ અને દેશજનો માટે, ચિંતનનું જીવન છે દેશ માટે જે હું લખું છું તે મારે પ્રકટ કરવાના પ્રયત્નોમાં દર મહિને સચિત થાય છે, અને આ પ્રયત્નો માટે સામગ્રીસચય કચ્છાના ખાસ પુસ્તકોમાં નોંધી લેવાય છે સ્કેપ જુકમાં જેને સ્થાન મળતું એવું ધનુ હવે એમાં નહિ આવે તેનું પ્રથમ કારણ આ, અને બીજું કારણ એ કે કુટુંબની બાબતો હવે કાર્યમાં આવરવાની છે, વિચારક્રમમાં નથી રહી, કારણ કે એ બધી હવે નિશ્ચિત થઈ છે અને શાહી બમાદવાને લાયક નથી રહી. આથી જૂની રીતે આ પુસ્તકમાં નોંધવાનું બહુ થોડું છે પ્રભુ પ્રત્યે અને મારા આત્મા પ્રત્યે મારું કર્તવ્ય હવે, વિશેષ પ્રમાણમાં, ઉચ્ચ પ્રતિભાશાળી લેખકોનાં લખાણો વાંચીને કરું છું, મારા પોતાના વિચારોથી નહિ કારણ કે મારી પોતાની તત્ત્વવિચારની વ્યવસ્થા પૂર્ણ થઈ છે, માત્ર કોઈ અપનાદરૂપ પ્રસંગે મારા નવા વાચનમાંથી નવા વિચારની પ્રેરણા મળે છે. એટલે હવે આ નોંધપોથીતો ઉપયોગ મુખ્યતઃ એ રહેશે કે એમાં મારા દેશની સાંપ્રત મંદનાઓ અને વર્તમાન સંસ્થાઓ વિશે, મારા સમયપત્રકમાં એને આપેલા સમયમાં ઉદ્ભવે તેવાં, ચિંતનો નોંધવામાં આવશે એ ઉપરાંત એમાં

આવશે જુની મનનનોયો દરમ્યાન મારા ચિત્તમાં જે અગ્નિમંથન ચાલતું તેના કોઈ અવશિષ્ટ અંગારા અને (નવા) રકુલિંગો. હવે હું સંગ્રહ, નિરબિલાપ, અદ્વંતારક્ષિત, નિરીક, ‘કર્ત્ત્વ્ય-મુક્ત’ બન્યો છું; અને દિશ્કાલયો અતીત મહાધમ્મ અને મહાધક્તિના તરંગો ઉપર, એ ચેતન્યસાગરનાં વારિ મારા અકમ્-કેન્દ્રને જ્યાં લઈ જાય ત્યાં, શ્રદ્ધાપૂર્ણ જ્ઞાનસ્વીકારની ભાવનાથી તરતો રહીશ. મારા માનસિક અને નૈતિક ક્ષેત્રમાં પ્રભુ પરિવર્તન થયું છે, જે મારા આત્માને અને જન્મતને શ્રેયસ્કર છે-જો કે મારી આજુમાગુના જન્મતને રુચિકર ન હોય, કારણ કે, જેમ જેમ હું ઉચ્ચ ઉડ્ડવનનો પ્રયત્ન કરું છું તેમ તેમ એ જગત નીચે ઊતરતું જાય છે, અને મારા ઉચ્ચવિદ્યારી આત્માથી એનું અંતર વધતું જાય છે. મહોદ્ધા આવો મને જણાય છે, અને કાર્પરે કહ્યું હતું તેમ હું કહીશ : ‘પ્રભો ! તારી ઈચ્છા સિદ્ધ હો, મારી નહિ !’

૧૦મી માર્ચ, ૧૯૦૧

જે વિષયની વિચારણામાં મેં પાંચ મિનિટ જેટલા સમયનો પશુ વ્યય ન કર્યો હોત એનો વિચાર કામળ ઉપર મુદ્દાઓ નોંધીને કરવો પડે એવા સંયોગમાં હું આજે છું, The Library of Famous Literature ૧૦૦૦ પૃષ્ઠોની અને સાહિત્યના ઉપાસકને, કલાના ઇતિહાસના અને તત્ત્વજ્ઞાનના અનુરંગીને અનેક આકર્ષણોથી પૂર્ણ એ ગ્રંથમાલા, તત્કાળ ખરીદી લઉં તો ૩૧-૧૩૪,માં મળે, અને લવિષ્યમાં ક્યો જમણી કિંમત એની આપવી પડે.

આ ગ્રંથમાલાની ઉપયોગિતા કેટલી તેનો વિચાર કરવો રહે છે. એ ગ્રંથનાં પ્રલોભને અમેય છે. આ પ્રશ્નનો નિર્ણય મારે વ્યવહાર-દૃષ્ટિથી, નહિ કે ભાવનાદૃષ્ટિથી, કરવો જોઈએ.

તો પ્રથમ તો એ રપટ વાત છે કે જો આ ગ્રંથો હું ખરીદું તો એના વાચનનો આરંભ, ગંભીરતાથી, હું બે વર્ષ સુધી કરી શકું એવો સંભવ નથી. સવારનો સમય તત્ત્વજ્ઞાન, શકિરભાષ્ય અને શોપનદાઉરના વાચનમાં જાય છે; શોપનદાઉર પછી માર્ટિનો અને અન્ય તત્ત્વજ્ઞાનીઓ તથા ક્રિશ્ચન તત્ત્વદર્શન ઇત્યાદિ આવશે; અને આ અધ્યયન બે વર્ષથી વધારે સમય સુધી ચાલુ રહેશે. મધ્યાહને અને બપોરે ઝગવેદનું, ભારતીય તથા વિદેશીય ઇતિહાસોનું, તાત્કાલિક

મહત્વની અને રસવત્તાની ભારતીય સમસ્યાઓનું, કાયદાનું, સાહિત્યનું અને પ્રકીર્ણ (વિજ્ઞાનાદિ) વિષયોનું અધ્યયન ચાલે છે. રાત્રે, મારી આખને એથી શ્રમ ઓછો પડે એવી ગણતરીથી, લેખનકાર્ય કરું છું. આવું છે મારું સમયપત્રક, જેમાં મિન્ન મિન્ન કારણોથી વંચાતા આ સર્વ વિષયોને ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં સ્થાન મળી રહે છે. The Famous Literature Library ' માં એવા ગ્રંથો છે જેનો મારા સમયપત્રકમાં આવના- (૧) તત્ત્વજ્ઞાન, (૨) ઇતિહાસ, (૩) સાહિત્ય, (૪) વિષયોમાં તથા (૫) મારા લેખનકાર્યને અંગે reference book તરીકેના ઉપયોગમાં, સમાવેશ થાય. એમાંના તત્ત્વજ્ઞાન વિશેના ગ્રંથો એક દિવસ વાંચવા પડશે જ, અને એમાં જુદા જુદા દેશોના અને યુગોના વિચારકોને અધિકતમ રસ પડ્યો છે એવા મધુર ભોજનની અદ્ય અને એથી પણ તેથી માત્રાઓ છે તે પચાવવી પણ જોઈશે. પણ એને માટે સમય હજી બે કે ત્રણ વર્ષો પછી આવશે, અને ત્યારે આ ગ્રંથ મારા ચિરંતન અને સતત સાથી બનશે. પરંતુ ઇતિહાસના ગ્રંથો તો સારા વર્તાતખડોના અને ચિત્રોના પુરાતન સંપ્રદાય જેવા હશે જે રસપ્રદ, અદ્યતન ઉપયોગી અને અનેક રીતે સૂચક હશે પણ સાદ્યત વાચન માટે કે સતત સાથી તરીકે યોગ્ય નહિ હેય. અને એનો સમય પણ બે ત્રણ વર્ષે આવે. એ ગ્રંથમાલામાંના ' અનેક યુગોના અને દેશોના સાહિત્યનું ' વાચન આનંદદાયક અને નવીન અનુભવ આપનાર બનશે, અને એનો કદાચ કું મારા સમય વિભાગમાં સાહિત્યને સ્થાને આરંભ કરી રહ્યો. Reference book તરીકે એ ઉપયોગી થાય કે ન થાય.

આમ આ ગ્રંથમાલાનું તાત્કાલિક અને નિશ્ચિન મૂલ્ય માત્ર ' સાહિત્ય ' રૂપે રહેશે; એ વિષય માટે મારા સમયપત્રકમાં અઠવાલિયે ચાર કે પાંચ કલાકનો અવકાશ છે. આ ગ્રંથમાં જે સાહિત્ય છે તે, સુનંદી વાનગી છે પણ અલગ અલગ ખંડ રૂપે છે-મારા ' Typical Selections ' માં છે તેનું. આ વાડમય-વાનગીઓમાં અનેક યુગોને આવરી લેતું પર્સન મને યુગયુગના લોકોના સંપર્કમાં ' જીવન ' માણવાનો અવસર આવશે; અને એ લોકોના ઇતિહાસનું વાચન, સાહિત્ય દ્વારા થયેલા યુગપરિચયના ' સિંદ્ધાવલોકન ' જેવું-અથવા ધર્માર્થતઃ પ્રવેશક જેવું-બનશે. આ રીતે આ ગ્રંથને માનવસમાજનું

સહવાસ-વર્તુલ માનું, તો પ્રથમ આ સાહિત્યનું વાચન અને ત્યાર પછી એમાં પ્રવેશ કરાવનાર ઇતિહાસનું વાચન, એ ક્રમ વિપર્યય થશે. પ્રથમ પ્રવેશક, પછી સમાજસહવાસ એ વધારે ઉપયોગી ક્રમ છે. આનો અર્થ એ થયો કે આ મંચના વાચન માટે અનેક વર્ષોની પ્રતીક્ષા કરવી પડશે.

વસ્તુસ્થિતિ આ છે, તો આ મોઢા પ્રંચને ખરીદવાનું મુક્ત-તવી રાખું તે જ યોગ્યતર છે, કારણ કે એનો તાત્કાલિક ઉપયોગ થશે માત્ર પાનાં ફેરવવા પૂરતો અને ચિત્રો ગાણા પૂરતો-અને કદાચ અનિશ્ચિત વિષય-ઉદ્દેશો માટે અનિયત, જેમાં જગારે મળે તેમાં, સૂચનો મેળવવા પૂરતો.

૧૧મી માર્ચ, ૧૯૦૧.

કાલે સાંજે મારા કાકા જોડે મારે વાર્તાલાપ થયો તેથી, મારા મનમાં, સાધારણ બાળતો વિશે, પણા વિચાર ઘોળાયા 'ક્યાં અને એને પરિણામે મધ્યરાત્રી પછી ૨ થી ૩ સુધીના કલાકની મારી નિદ્રા ગઈ. મેં એમને કહ્યું કે સારીરક ઉપરની દીક્રામાં આનંદ-ગિરિએ શ્રદ્ધાનો સર્વાસ્તિકતા એવો અર્થ કયો છે, માત્ર ગુરુના અને શ્રુતિના વચનોમાં શ્રદ્ધા એવો અર્થ નથી કયો; અને આ શબ્દના આજના પ્રચલિત અર્થથી ભિન્ન એવો આ નવો અર્થ શોધવામાં મને જે શ્રમ પડ્યો એ પણ મેં જણાવ્યો. આ અર્થકરણમાં નવીન તત્વ એમને ન જણાયું અને સ્વીકાર્ય ન બન્યું; એમણે એવો અભિપ્રાય આપ્યો કે સર્વ એટલે બ્રહ્મ એ સત્ય હોઈને એ અર્થમાં આનંદગિરિએ આપેલી બાબત ખરી છે. એમણે કહ્યું કે શાઓ એટલા છે, શ્રુતિઓ એટલી છે, કે એથી અપકર માનસ વિક્ષિપ્ત થાય; મનુષ્ય તદ્વિલાસ કરે, અને ચોતાની અવધાન વિના વિદરતી સ્વતંત્ર બુદ્ધિ જે નિષ્ક્રિય થઈ એ પણ વિલિનતાને કારણે અને અહ કારને કારણે એટલા જ શ્રામક બને; એ રિયલિ નિવારવા માટે તર્કાવિષ્ઠાનાત્ એ સૂચની સચી ઉપયોગિતા છે; આ રિયલિ જોતાં તો એ જ યોગ્ય જણાય છે કે નવો અભ્યાસક આરંભમાં, વેદવાક્યપુરાણાનિ પદપાંશુમિવ ત્યજેત્ એ શ્રુતિ-મોધનો લાભ લેવાનો અધિકાર એને સંપડે તે પહેલાં, આત્મવચનમાં જ શ્રદ્ધા દૃઢ રાખે. કાકાએ જે અર્થ સ્વીકાર્યો અને એનું જે સમર્થન કયું

એ બરાબર હોવા છતાં, મને એ વાતનો ખેદ થયો કે એમણે બીજા કોઈ એનો જુદો અર્થ કરે એ શક્યતા પ્રત્યે પોતાનાં આધિકાર બધ જ રાખ્યાં, અને શ્રદ્ધાના પ્રચલિત અર્થથી તદ્દન જુદો, સર્વોચ્ચ સ્થિતિ એવો, અર્થ દૃષ્ટિસમક્ષ હોવા છતાં બિન્ન બુદ્ધિવાળો કોઈ વિદ્વાન બિન્ન અર્થ કરે એ સંભવનો જ એમણે અસ્વીકાર કર્યો.

આ ઉપરથી એ જ માનસિક પ્રકૃતિનો અન્ય દૃષ્ટાંત મને યાદ આવે છે. થોડાક દિવસો પહેલાં શ્રી દોલતરામ કૃપારામ પંડ્યાએ કાકા સાથે, પ્રચલિત શૃદ્ધિઓને છોડવાનો ઉચિત સમય કયો એ વિશે, ચર્ચા શરૂ કરી હતી. કાકાએ સામાન્ય સૈદ્ધાંતિક વિધાન રજૂ કર્યું કે આપણા પૂર્વજોએ ધડેલી શૃદ્ધિ સંધ્યાઓમાં રહેલા શ્લોકોથી આપણે અજ્ઞાન છીએ તેથી આજની નવી પેઢી એનો વિરોધ અને નાશ કરવાની વૃત્તિ દર્શાવે છે તેનો આપણે વિરોધ કરવો જોઈએ; અને કહ્યું કે એમાં માત્ર દેખીતા અસંદિગ્ધ કિસ્સાઓને જ અપવાદરૂપ મણી શકાય (એવા રપષ્ટ કિસ્સાઓમાં શૃદ્ધિલંગ્ન કામ્ય ગણાય). કાકાએ કબૂલ કર્યું કે, જેટલું જુનું છે તે બધું સારું ન હોય, પણ જે કંઈ સારું હોય તે પણ નરસાં સાથે હોમાઈ ન જાય એટલા ખાતર આપણે શૃદ્ધિનો વિરોધ અને ઉચ્છેદ કરતા અટકવું જોઈએ અને નવા જમાનાની અહતાભરી બુદ્ધિનો વિશ્વાસ ન કરવો જોઈએ. દોલતરામે પોતાની દલીલને પ્રત્યક્ષ વિશિષ્ટ દૃષ્ટાંતથી દઢ કરવાની ઇચ્છાથી પૂછ્યું કે કોઈ માણસ મરી જાય ત્યારે અપાતાં શાંતિભોજનો અને કરાતાં ખરચો એની પાછળનાં સર્ગાઓને એટલાં મર્ધા ત્રાસજનક નથી બન્યાં કે એને બધું કરવાં જોઈએ? ત્યારે કાકાએ માત્ર એટલો જ ઉત્તર આપ્યો કે વિશિષ્ટ પ્રસંગો વિશે ન પૂછો, સામાન્ય નિયમની વાત કરીએ એ જ સારું છે. એટલે દોલતરામે પૂછ્યું, ‘આપે દેખીતા અસંદિગ્ધ કિસ્સાઓને અપવાદ રૂપે સ્વીકાર્યો એમાં જેને ગણી શકાય એવો કોઈ દેખીતો રપષ્ટ કિસ્સો છે?’ અને એને આ સવાલનો જવાબ પણ પૂર્વવત્ મળ્યો. પછી મેં બીજો સુદો રજૂ કર્યો. મેં ગણતરી કરીને બતાવી આપ્યું કે ઉચ્ચશાંતિના માણસની સરેરાશ માસિક આવક રૂ. ૨૫ હોય છે, અને એ બિચારો જેવો જીવનારો હોય તેવો નિર્ધન બની રહે છે; એના પુત્રને પણ પિતાની માફક જીવન

સર કરવું પડે છે—દરિદ્રતામાં, અને એ રીતે ૩૦ કે ૪૦ વર્ષની મહેનતભરી જિંદગીની કમાણી ખરમાદ થઈ જાય છે. આવા અતિમહાન અનર્થને બંને તેટલો ઓછો કરવામાં પણ અપાર મુશ્કેલીઓ નડે છે અને આપણી એ માટેની સર્વ ચિંતા અને વિચારણા એ જ સ્થિતિમાં રહ્યા છે જે ભોંહનસને આ શબ્દોમાં વર્ણવી હતી : 'The Conclusion is that in which nothing is concluded, —અર્થાત્ પરિણામ શૂન્ય આગ્યુ છે કાકાએ વિશિષ્ટ મૂલ દૃષ્ટાંત વિશે કંઈ ઉત્તર ન આપવો એવા પોતાના સિદ્ધાંતમાં દૃઢ રહીને મૌન સેન્યુ દોહતરામે પક્ષ બદલાવીને એટલું જ કહ્યું કે, 'આપણા લોકો તો આ રીતે પૈસા નહિ ખર્ચે તો ખીજી રીતે પણ ખર્ચવાના, ખર્ચો એમને લલાટે લખાયો જણાય છે એવાઓને ઉગારવાને મથવું એ આપણું કર્તવ્ય નથી' આ ઉલ્લેખ વચન એમનું હોય અને કાકાનું પણ હોય એવું એ બોલ્યા એથી કાકાને અનુમોદન મળ્યું અને હર્ષ થયો અને કાકાએ આટલું ઉમેર્યું, 'સુધારકો મહાપાનાદિમાં બ્યય કરે છે, એના કરતાં યાતિભોજનમાં બ્યય થાય એ સારું છે' વિશેષ વાત કરવાનું કંઈ ફળ નહોતું તેથી ચર્ચા બંધ પડી આ આખી ઘટના વિશે કંઈ કહેવામાં સાર નથી—ન કહું તે જ સારું.

આવી મનોવૃત્તિ પાસે કાળજીથી અને નાજુકપણે કામ લેવું પડે. એવી મનોવૃત્તિવાળાઓ પોતે પોતાના સમર્થ માનસની ગુલામી દશા બ્યક્ત કરે છે અને વળી આખી પેઢીને, સદાને માટે કંઈ જ મર્યાદા કે સારાસારનિર્ણય નિના, એ ગુલામી દશામાં રાખવાની દૃઢમૂલ અને અચલ દૃષ્ટિ પ્રકટ કરે છે. કાકાના આ સિદ્ધાંતોનું પરિણામ વિચારીએ તો એ જ આવે કે આપણા યુવાનોએ પ્રચલિત રૂઢિઓને અનુમોદન આપ્યા જ કરવું, શકરના તત્ત્વદર્શનનું જ નહિ પણ એ તત્ત્વદર્શનની અમુક એક પ્રધાલિકાનું સમર્થન કરવું, એની વિરુદ્ધમાં એક પણ વેણ ન ઉચ્ચારવું, મનમાં આવી બાબતો વિશે શકાને સ્થાન ન આપવું, અને આવી શકાઓને કે વૈમત્યદષ્ટિને આચરણમાં અને વ્યવહારમાં ઘખલ કરવી એને ધર્મવિરોધી કૃત્ય ગણવું. મારા કાકાના જેવા સમર્થ માનસનો આજે આ નિર્ણય છે, અને એથી વિરુદ્ધ માર્ગે જનારાઓની સામે મુઠ્ઠી ઉગામવી એને એએ.

પોતાનું કર્તવ્ય માને છે. એ રીતે એઓ દેશને વિનિપાતથી બચાવવાની આશા સેવે છે. અધભત્ત, આ વચનો એમનાં નથી, એમના એક વાક્યમાં સમાઈ રહેલી એમની માન્યતાઓનું અને દલીલોનું મેં કરેલું આ પૃથક્કરણ છે.

એમના આ અભિપ્રાયમાં ચાણુપણુ છે, સત્ય છે, સૂક્ષ્મ દષ્ટિ છે નય દષ્ટિ છે, અર્થવત્તા છે અને દિનચિંતા છે અને એ અભિપ્રાય દેશમાં વ્યાપક થતો જાય છે હું ધારું તો એમના સમર્થનમાં પ્રથમ લખી શકું; પણ એમ કરવું યોગ્ય નથી એવું હું માનું છું. હું થયું છું, વિરમું છું, વિચાર કરું છું, અને ટેકરીની દગીની સપાટીની એક બાજુએ રહેલી સક્રિય અને બીજી બાજુએ રહેલા એ શક્તિએ એ ચલાવના વજન વચ્ચે સમત્તર જાગવવા મથું છું હું એ ટેકરી ઉપર પહોંચી જોમ ચક્રમાં ઘૂમું છું અને વિહંગમદષ્ટિથી સમગ્ર પરિસ્થિતિને નિગ્રખું છું, હંચું છું, રડું છું તથા મારા મનોભાવમાં ઊતરી પડું છું, અને શોપનહાઉચની માફક રડું છું કે, મૂનથી નીપજતી કરુણતા વ્યવહારપક્ષે વખે છે, એની હાસ્યારપદના સૈદ્ધાંતિકોને લાગે રહે છે. ' સુશિક્ષિત વર્ગ ટેકરીની વજનનાળી બાજુએ છે અને-સમતિવચના ખરડાના વિવાદને પ્રમગે સુશિક્ષિત અદ્યક્ષના પોતાને પક્ષે રાખવાના સરકરના મૂર્ખ કાર્યમાં મન્યું તેમ-વજન ઉપર આ શક્તિનો પ્રભાવ અગમ્યના અજમાવવામાં આવે છે-મારા ' અમથા-મા'ની માફક એનું ઉત્થાન કરવામાં આવે છે. શુભાચન સેવની સરકરે સામાન્ય બુદ્ધિથી કર્તવ્ય બજાવવાનું કહ્યું અને એ કહેલું (વિક્ષિત પ્રગતિપક્ષી) અદ્યક્ષ સંખ્યાએ ઝીલી લીધું; પણ, જે પ્રમ્ત પગલે એ આહવાન હતું એ પ્રશ્નના પક્ષમાં પૂરી પવિત્ર ભાવના હતી તે છતાં, એમાં એવો સંભવ હતો- જેનો ત્યાર ૧૩૬ દારુણ સાક્ષાત્કાર થયો હતો-કે કુગર ખોદવાની એ બધી મહેનતને પરિણામે ઉદર જ નીકળવાનો હતો, અને કાયદાની પોથીમાં જે નિયમ આવવાનો હતો તે વ્યવહારમાં મૃતપ્રાપ્ત, જનતા પહેલાં મરેલા બાળક જેવો નીવડતો હતો. પણ આ આહવાન, ગ્રીનનારાઓએ, ઝોલો લીધું તે બીજી રીતે મોઢું નીવડ્યું. તેલગે લોકપ્રિયતા ગુમાવી; પ્રમળ ધર્મચુર-સ્થિતિચુર-પક્ષ સમગ્રે અને નાથુ બિચકવા પામ્યો, સુશિક્ષિત વર્ગો, સરકારને તેમની જરૂર ન રહી તેથી, એકલા પડી ગયા; અને

ચોરાક સમર્થતમ અગ્રણીઓ સિવાયના, એ વર્ગોમાંના, સર્વે ક્ષીણ થઈને બલહીન શૂન્યવત્ બન્યા અને એઓ સ્થિતિચુસ્ત પક્ષના ઉપહાસના તથા મનકાબ્યા હુમલાના ભોગ બન્યા; અને એ સ્થિતિ-ચુસ્તપક્ષ પોતે ટેકરીની શક્તિવાનો બાજુએ દષ્ટિહીન પણ અતિઅ-બળ શક્તિ ધર્ષને બેઠો અને સામી બાજુએ વજનનું નામ ન રહ્યું. એનું પ્રમળ, અઘાપિનિષ્ક્રિય, વલણ બેઠાંને સરકારે બોધ તેવો બેઠાંએ જ આ સ્થિતિચુસ્ત પક્ષની શક્તિનો આડે ધરી શકાય અને તેની સામે ટકી શકે એવો જ એક જ વર્ગ છે-સુશિક્ષિત વર્ગ છે- તેની સત્તા અને પ્રતિષ્ઠા હરી લેવી એ મૂખ્યતા છે. ભારતીય જનતાની માનસિક અને નીતિવિષયક ગુલામી શાસકને અને શાસિતને ઢાકાને હિનકારક નથી, એટલે શાસકોએ શાસકબનવું બેઠાંએ અને જે વર્ગને સ્વતંત્ર રહેવા દેવામાં સર્વનું હિત સમાયું છે એ વર્ગને ગુલામી માનસ ધી સત્તામાં ધોલવાનો દાખલો પાડવાથી ચેતતા રહેવું બેઠાંએ. ગુલામી માનસ દેશના અધિકારમય યુગોમાંથી ઉદ્ભવ્યું છે; એને ઉદ્ધ યયો છે દેશનાં સંતાનેને વિદેશીયના સંપર્કથી પલટાતાં -વટલાતાં ખચાવવાની ઈચ્છામાંથી, અને એ જ પ્રમાણે, મુસલમાનોના આગમનની પૂર્વે જ, બૌદ્ધધર્મે અને અન્ય આંતર કારણોએ ઉપગમવેલ મુક્ત વિચાર અને મુક્ત જીવનવ્યવહારની, બધોને શિયિલ કરનારી, અસર પ્રવર્તીવેલા વધતા જતા સ્વચ્છંદથી એમને ઉમારવાની ચિત્તા-માંથી. આ સંરક્ષકોએ આ વર્તનશિયિલતાનો અને સ્વચ્છંદનો ઉપાય શિસ્તમાં-નિયમનમાં-સોધ્યો, અને નિયમનનો વિકાસ લોકને ધર્મચુસ્ત વિચાર-આચારના વાગમાં બેસીને, અને આઝાઅવળા ન ચપે એ રીતે એમાં રાખીને, સાધ્યો. આ માટેની સમજાવટ એવી પ્રમળ હતી કે માનવજુદિ એને વશ ધર્ષ જણાય છે, અને મૂળમાં જે દૃઢ નિયમન હતું તે હવે મનની ગુલામીમાં પરિણમ્યું જણાય છે. એ ગુલામીએ મુસલમાનોના ઉદ્ધત હસ્તાવલેપની સામે સારું કાર્ય કયું છે અને પાશ્વા-ત્ય મોહનીની સામે પણ એ ગુલામી એટલી જ સફળ થશે એમ આજનો યુગ માનતો જણાય છે. વૃદ્ધજનોને શંકા છે કે તરુણો અસાવધ છે અને પ્રલોભનવશ છે; અને એ વૃદ્ધો આ તરુણોની આત્મસ્વતંત્રતાની કસોટી આ એક પ્રશ્નથી જ કરી લે છે કે એઓ સરકાર સામે એ સ્વતંત્રતા બ્યક્ત કરશે? અને એમની પોતાની રીતને જ અનુસરવાની દૃઢતા દાખવશે !

આવી દેશમાં જન્મતી બૌદ્ધિક મર્યાદાબધનોની ઉન્નવણ અને તમોમય જાગૃત્તો; અને એમને દેને શિક્ષિત વર્ગોનું, કે દેશનું, કે સરકારનું અને ખરું કહેતાં એ સર્વનું દિત રહ્યું છે એ બધાએ એનો ગંભીર વિચાર કરવો પડશે. 'Our Higher Education as a Political Factor.' એ મારા લેખમાં આ બધા મુદ્દાઓનો વિચારણાએ સમાવેશ કર્યો છે.

૧૪મી માર્ચ, ૧૯૦૧

આ ગુલામી મનોદશાનો અન્વીક્ષા અન્ય દષ્ટિકાણથી પ્રકારાંતરે કરવી શક્ય છે. સંમતિવચના ખરડા વિશે વાદવિવાદ ચાલતો હતો ત્યારે મેં બેમાંથી એક પણ પક્ષમાં જોડાવાની સ્પષ્ટ ના કહી હતી, અને એ વિષયમાં કંઈ પણ અભિપ્રાય બાધવો જ પડે એવી આવશ્યકતા મને નહોતી જણાઈ. સમાજ-સુધારણાની રીતો રિશેના મારા નિબંધમાં મેં મહોર રાષ્ટ્રવ્યાપક સમસ્યાઓ અકુશલ, ઉનાવળે નિષ્ફળી બાધનારાઓના હાથમાં જઈ પડે એની સામે હું અરુચિ વ્યક્ત કરી હતી; અને આગ્રહપૂર્વક સૂચના કરી હતી કે આ સમસ્યાઓની વિચારણા વ્યક્તિઓએ તો માત્ર પોતાના અંગત પ્રયોગોને લગતા પ્રસંગોમાં જ કરવી રહે અને કરવી જોઈએ, અને વ્યક્તિની એ વિચારણા રાષ્ટ્રીય મૂલિકા ઉપર ન થઈ શકે પણ માત્ર એ વ્યક્તિ પોતે જોઈ શકતી હોય તેવાં સારાં નરસાં પ્રત્યક્ષ પરિણામોને આધારે જ થવી જોઈએ. એ વખતે મેં સમાજસુધારકો ઉપર આક્ષેપ કર્યો કે તેઓ આ બેદની અવગણના કરે છે, અને એમને સૂચ્યું કે રાષ્ટ્રવ્યાપક પ્રશ્નો પરત્વે તેઓ નિષ્ફળ બાધવા મોકૂફ રાખે તથા માત્ર અંગત પ્રશ્નો પરત્વે જ નિષ્ફળી બાધે અને આચરણ કરે; તો આજે હવે હું પરાવર્તનશીલ સ્થિતિરક્ષકો ઉપર એ બેદને અવગણવાનો આક્ષેપ મૂકું છું અને એમને માત્ર અંગત બાળતો પરત્વે નિષ્ફળ બાધવાની તથા આચરણ કરવાની આગ્રહભરી સૂચના કરું છું. સુધારકો રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નોમાં નિષ્ફળ બાધવાની તથા એને આચરણમાં મૂકવાની અનુચિત ઉનાવળ કરે છે, તો પાછાં પચલાં બરનારા પરાવર્તનશીલો-રાષ્ટ્રીય કે વૈયક્તિક પ્રશ્નમાં પણ-પ્રત્યેક નિષ્ફળને અને સક્રિય પચલાને ઉઘલાવી નાખવાને તત્પર, સાધ છે-સિવાય કે એ નિષ્ફળ સ્થિતિસ્થાપિત સ્થિતિનું સમર્થન કરનાર હોય, અથવા, સાચાનુસાર કે બ્યવહારમાં એમને આદરણીય

જાણતા આચારની દૃષ્ટિએ, આગલી પેઢીને માન્ય અનેલો નિર્ણય હોય. આ પરાવર્તનશીલો જે માત્ર આપણા રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નો વિશેના નિર્ણયોને, કાંઈ અસાધારણ શુદ્ધિના મહાપુરુષો આવે અને અ.પણી પ્રાચીન અને અર્વાચીન વ્યવસ્થાતંત્રનો ભૂમિકાનો પર્ચાપ્ત સંશોધન અને પ્રતિભા મહિમા વડે સફળ ઉપયોગ કરે ત્યાં સુધી, મોઢૂં રાખવાની જ મામણી કરે, તો મનની ગુલામી દશા જરા પણ ન રહે પણ તેમણે આ મોઢૂં દરમ્યાન પણ રૂઢિવિરુદ્ધ જતા વિચારના વિકાસનો દ્રેષ ન કરવો જોઈએ, અને આપણા યુવકો પોતાના વિચાર વ્યક્ત કરે અને મુદ્દાઓનો માત્ર વિવાદાર્થે, કે ચર્ચાર્થે જિહાવોડ કરે ત્યારે એમને દનાવી ન દેવા જોઈએ. આવી બાબતોમાં નિયંત્રણ મુકાય તો એને પરિણામે નિયંત્રન યુવકોની અને જે રાષ્ટ્રનાં તેઓ અંગ છે તે રાષ્ટ્રની અત્યંત હાનિકારક ગુલામી મનોદશા જીપજે. નિર્ણયની મોઢૂં આટલા પ્રમાણમાં મર્યાદિત હોવી જોઈએ એટલું જ નહિ, પણ કાંઈ એક વ્યક્તિને પોતા પ્રત્યેની કે સ્વજનો પ્રત્યેની કર્તવ્યશુદ્ધિથી પોતાના નિર્ણય પ્રમાણે આચરણ કરવું અનિવાર્ય જણાય ત્યારે અને પોતાનાં સાધનો અને પોતાના સંયોગો પરત્વે અને એનો પોતાના આદર્શોને અનુરૂપ ઉપયોગ થઈ શકે કે નહિ એ વિશે વિચાર કરવો પ્રાપ્ત થાય ત્યારે, એવી વ્યક્તિઓના નિર્ણયોની તો મોઢૂં પણ ન કરાવી જોઈએ આ પ્રમાણે એણે જે નિર્ણય કયો હોય એને આધારે આચરણ કરવા માટે લડત કરવી પડે તો એ લડતની પરીક્ષા, ટીકા અને દબામણી જે વીખતવાર મૂર્તિ-પ્રત્યક્ષ કારણો હોય તે વિચારીને જ કરવી જોઈએ, અને સુધારાનો કે સનાતનધર્મનો અવિચારી આવેશ જેવી સુઝાડે એવી અરુપ્ત સ્વરૂપવાળી કસોટીથી ન કરવી જોઈએ. વિચારનો વિકાસ અને વિચાર માટે સ્વતંત્રતા, વિવાદ-ચર્ચા, અને આચરણમાં પ્રયોગ —આ સરણિએ આવશ્યક સામગ્રીનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ થશે અને એ સામગ્રીની મદદથી ભારતના ભાવી સમર્થ વિચારકો પરિપક્વ નિર્ણય પડી શકશે, અને પર્ચાપ્ત રચનાકોશલથી નવી સમાજરચના ખીલવી શકશે, નિર્ણયના અને આચરણના માગો અને પ્રદેશોની યોગ્યગોચરતાની પરીક્ષા આ પ્રકારે સદ્સહવિવેકથી કરવી આવશ્યક છે, બીજે પ્રકારે સુધારો કરવો એ ઉતાવળે કાર્ય કરવાની ઘેલછા છે, અને સ્થિતિચુસ્ત રહેવું એ, વિશેષતઃ પ્રમાણમાં, કંઈ જ ન કરવાની

વહેમી સકાશીલતા છે. ઉતાવળા કાર્ય માટે બહાનું એ છે કે રાશી રાગથી હેરાન છે અને ગમે તે રીતે તેઓ રાગ દૂર કરવા ઇચ્છે છે. નિષ્ક્રિયતાનો ખ્યાલ એ છે કે ડોક્ટર આવે ત્યાં સુધી નર્સ રાશીને સયમમાં રાખવા ઇચ્છે છે. પણ એકના બહાનામાં અને ખીજના ખ્યાલમાં કંઈ તત્ત્વ હોય તો તે આટલું જ છે, વિશેષ કંઈ જ નહિ પણ ઉત્સાહધેલા મનુષ્યનાં કાર્યોનો, કે ધર્મદુરાગ્રહી મનુષ્યનાં કર્તવ્યપ્રમાદનો અવગંધ શક્ય નથી; અવરોધની શિક્ષા કુદરત ક્યો વિના ન રહે; તેમ, જે જેવાં હોય તેવાં એને રહેવા દેવાં, જે સ્થિતિ હોય તેને નભાળ્યા કરવી અને એમ કરીને સમાજધર્મના ઉપાસકને પોતાના ઉન્નત કર્તવ્ય ધર્મના આદેશ પાળવામાંથી મુક્ત કરવો, એ સામાજિક સ્વાસ્થ્યને-સામાજિક નીતિને-ચિંતવતા પ્રાણીનો અતઃ કરણ્યપ્રવૃત્તિને અનુરૂપ નથી.

આ રીતે વિચારતાં જણાશે કે જ્યાં સુધી મારા વ્યવહારચતુર કાકાની સંકેતવૃત્તિ અને નયદર્પણ મેં ઉપર જણાવી તેવી નિર્ણય-મોઢીની ઉચિત મયોદામાં દિમાયત કરનારી હોય, ત્યાં સુધી એમની વાત સાચી છે. પણ એમના કહેવાનો અર્થ એથી વિશેષ છે એ સ્પષ્ટ છે; એમનામાં જે સત્યનો ગર્ભભૂત અણુ છે તેનો અસત્ય પ્રભાપરિવેશ મુલામી દયા ઉપજવનારો નીવડે છે—એમના પોતાના માનસની, અને એમના પ્રભાવવર્તુલમાં રહેલા તથા પોતાની આંખે ન જોઈ શકનારા અને એમની લોકિક ઉચ્ચ પદવીથી અંભુષિત જેમનું મોં સિવાઈ જાય છે એવા મનુષ્યોના મંડળની પણ, મુલામી દયા ઉપજવનારી નીવડે છે. ઉપરાંત એમણે પોતા પરત્વે અગાઉ મેં જેને Res Judicata કહ્યો છે તે (અમુક વસ્તુઓ સિદ્ધવત્ છે એનાં અર્થો વ્યર્થ છે એવો) સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યો છે તેથી એમણે પોતાના માનસને વધારે પરત્ર જનાવ્યું છે; અને એમના આ સિદ્ધાંતથી લોકોને એ હાનિ થઈ છે કે એમના જેવા સમર્થ માનસના વિશેષ વિકાસથી પદલવોની અને ફલોની જે સમૃદ્ધિ વિકસે અને લોકલભ્ય અને તેનાથી જન્મત એમના એ સિદ્ધાંતને લીધે વચિત રહ્યું છે. એમના અભિપ્રાયમાં જળ છે, પણ એથી અન્ય દિશાની વિચારણામાં વિરોધ જળ છે. પણ આપણા કુટુંબ તંત્રમાં જે પિતૃચાસન—વડીલશાહી—છે અને એની જે સત્તા છે, એ લક્ષમાં રાખીએ તો જણાશે કે એમના

જેવા પુરુષને, એમના ૬૨ વર્ષના વયે, બાલ પકડીને ખેંચવાને પ્રયત્ન કરવો એ મારું દુર્વર્તન બને.

૮મી એપ્રિલ, ૧૯૦૧

આ નોંધ ભવિષ્યમાં મને માર્ગદર્શક નીવડે એ ઉદ્દેશથી લખું છું; નહિ તો આ અદ્ય ધટનાને નોંધવા હું પ્રયત્ન ન બનું. કેવળ કોટ્ટખિક (આર્થિક) બાબતમાં મારા કલા કાકા અને એમનો પુત્ર વ્યવહારના વિધિનો આગ્રહ રાખે એ વાત, સ્વતઃ, નિઃશંક નહીં બાબત છે. અને તેઓ અને હું અન્યોન્યના અગ્રણ્ય હોત તો વહેવારની રીત જ મળ્યાત. અને મને એથી ખેદ થયો તે એટલા માટે નહિ કે એથી મારી કે મારા એમની જોડેના સગવળ—સંબંધની, મારી કે અન્ય કોઈની દૃષ્ટિને, અવગણના થયેલી લાગે; પણ એટલા માટે, કે એથી મારી પોતાની દૃષ્ટિને એમની અને એમના માનસની લઘુતા જણાઈ છે, અને મારા કુટુંબ જોડેના એમના જૂતકાલીન વ્યવહાર-સંબંધોની દૃશ્યપરંપરા પ્રત્યક્ષ થઈ છે; એ દૃશ્યપરંપરાએ મારી સમક્ષ, મારા મનજની દક્ષાઓમાં, એ જ કુટુંબ વચ્ચેના વૈષમ્યની—ભેદની—વિલાળ ચિત્રાવલી પ્રકટ કરી છે. અને એ વૈષમ્યનું અવલોકન કરું છું ત્યારે, મારા કુટુંબનું દાદાથી પૌત્રો વધત પહોંચેલું, નિરહંકાર આધ્યાત્મિક પાતું, પુરાણી જ્ઞાં શ્રવંત વારસવિક્રા તરીકે, મારી દૃષ્ટિ સામે તરી આવે છે; અને એમની સાંસારિક લઘુતા અને નિર્બળતાઓ છતાં એમની આધ્યાત્મિકતા હતી તે, મારા કાકાની પ્રતિક્ષાએ—કોઈ જાદુગર આકાશમાં હવેલી કે નગરી ખડી કરે તેમ—ખડી કરેલી મિથ્યા ભ્રમનાનો ઉપદ્રવ કરતી મને દેખાય છે. એ માયાસૃષ્ટિમાં હું જોઉં છું મારા ઉપર અને મારા કુટુંબ પર અને અન્ય અનેક ઉપર વર્ષતી—અને અલખત એઓ તો બીજાના વાવનારા અનેક ક્ષેત્રના સ્વામીઓ તરીકે મુખ્ય મોટા ભાગના ખરા અધિકારી હતા તેથી એઓના ઉપર પણ વર્ષતી—આશીર્વાદવધી. અને હું જોઉં છું એમની આત્મ આદરની શક્તિ; નિજ સત્તાની અને ઉચ્ચતાની સભાન નિરીક્ષા; આસપાસનાં લઘુતસરવો ઉપર પ્રભુતા ભોગવવાના પોતાના અધિકારની સભાનતા, અને જો મુશોપના મહત્તમ મત્યો આધ્યાત્મિક જ્ઞાનમાં પોતાથી ઉતરતા છે તો પછી પોતાના નિકટતર જીવો તો, જે વિષયોમાં મુશોપીય લોકોની પોતાથી નિઃસંશય ચઢિયાતા

-છે એ વિષયોમાં પણ, પોતાથી ધણા ઊતરતા છે એવી દૃષ્ટિ—અર્થાત પોતે સર્વને પોતામાં સમાવતી સર્વોચ્ચ વ્યક્તિ છે એવું સ્વપ્નદર્શન; અને હું જોઉં છું આ સર્વ તત્ત્વોથી સંપન્ન ભાવના જે એ માયા-સૃષ્ટિના મહાપ્રતેજાશ્રાણી સર્જકને (કાકાને) એ સર્વ જગતના અતરાત્મા તરીકે અને કેન્દ્ર પુરુષ તરીકે ઉન્નત મનોભાવમાં વિદરતા રાખે છે. મને એની ઈર્ષ્યા નથી; ઊલટું, મારા સંસારબંધ હૃદયના જે રજા સદા અવરોધ છે તેને એથી આનંદ થાય છે મારા કાકા—એમના જ વચન પ્રમાણે—પોતે ‘સુવર્ણ’ પ્રાસાદમાં, રહે છે એ નિયારમાં હૃદયમગ્ન હતા, ત્યારે પણ મને એવો આનંદ હતો; અને એઓ ખરે-ખર એ રીતે રહેતા હતા, અને હજી રહે છે; અને મારો આ મદ જીવનદીપ્ત હોલચાપ નહિ ત્યાં સુધી તો એ રીતે જ રહે એવું હું ઈર્ષ્યુ છું. એમની ભૌતિક સંપત્તિને અને માનસિક હૃદયેન્નતિને એક અદ્વયનમ અશ પણ ન્યૂન થાય તો મારું હૃદય ચિરાય પણ એ કુટુંબ વચ્ચે જે દૃષ્ટિવિરોધ છે તેનું સ્વરૂપ આ છે કે અમારા ઉચ્ચતિ ઉચ્ચતમ શિખરે અમે હતા ત્યારે પણ મારા, મારા પિતાના અને પિતામહના હૃદયને ભરથી અવનત કરનારી જે નમ્રતાની અને ભાગ્ય-વિધાતા પ્રત્યે કૃતજ્ઞતાની પ્રમળ વૃત્તિ હતી; અમારી સત્તા અને ઉચ્ચ સ્થિતિ મુશ-ઈર્ષ્યાના સૂત્રસંચાલનનું પરિણામ છે એવી જે અતોષય ચિત્તપ્રતીતિ હતી; અધિકાર કે ફલની સ્પૃશ વિનાની કર્તૃત્વની અને જવાબદારીની જે ભાવના હતી; હૃદયને મૃદુ બનાવનારી આસાસના જગનની જે સમપ્રદર્શિની દૃષ્ટિ હતી—જેમાં જગતને અમે કરી શક્યા તેથી વચારે સારું ન કરી શકવાને પરિણામે, અથવા અમે આગળ વધ્યા ત્યારે જગતને પાછળ પડેલું જોવાને કારણે, અથવા અમે પાછળ પડી ગયા હોઈએ ત્યારે પણ જગત છે તેથી વચારે સારું નથી એવું જાણવાને પરિણામે, અમને ઊપજતી ગદ્યાનિ હતી; અને આજુમાજુના જગતમાં અમારો વ્યય—અમારો ખર્ચ—કરી નાખવાની જે ક્રમ, અવિરત સ્વયંભૂ પ્રણાલિ હતી; અને બીજાઓ કનેદો, આધ્યાત્મિક-લાભ સિવાય, બીજું કંઈ અમારા લાભાર્થે આત્મસાત્ કરવાના વિચારની પણ અમને જે જુગુપ્સા હતી; તે સર્વ તત્ત્વો અમારા આત્માને તો—મારા, પિતાના અને પિતામહના આત્માને તો, ભલે ઓછા વધતા પ્રમાણમાં, અમારા અંતઃકરણમાં રહેલા—અમારા તત્ત્વદર્શનમાં અને કાવ્યમાં રહેલા—અમારી કલ્પનામાં ભુદિમાં, અને મનોવૃત્તિઓમાં

રહેલા-જીવંત સત્યો હતા, માત્ર વાતચીતના કે વિચારનાં નહિ પણ અમારા જીવન જેવા જીવંત સત્યો હતા. આથી વિરુદ્ધ કક્ષામાં મને મારા કાકા રહેલા જણાય છે-જે કે તે ઈર્ષા તેઓ મહાન છે. એમના પ્રપિતામહ તે જ મારા પ્રપિતામહ હતા ! એક જ યાત્રી જે શાખાઓ ! હું તો એવું ધન્ય હું કે, તેઓ જેમ ખીજ ઉપર જણાવેલી બાબતોમાં છે તેમ, આ બાબતોમાં પણ અમારાથી ચડિયાતા હોય. કાંઈ માણસ એમને આ કહી જણાવે તો એ ન જમે, અને એઓ તો પોતાની આ વિલક્ષણ લાક્ષણિકતાઓનો અસ્વીકાર જ કરે.

મારે મતે આ સમગ્ર વસ્તુમાં મહાન બોધ સમાયો છે. આત્માની ખરી નક્ષત્રાની કવિતા વિનાનું તત્ત્વજ્ઞાન એ અર્વાચીન વેદાંતનું ખોટું પાત્રું છે; એ, મનુષ્યને એક જ સંકલ્પના, એક જ ગુરુના અને એક જ સર્વસાધારણ વિચારસરણિના બધનમાં મૂકે છે, જે કર્તવ્યતા ખરા તત્ત્વને નકારે છે, અને મનુષ્યને માત્ર પોતાના અધિકારનો વિચાર કરતો કરે છે, નિષેધાત્મક કર્તવ્ય સિંચાવના કર્તવ્યનો નહિ; અને એથી એને સસારના ચાણુ ચીલાઓમાં જ દરતો રાખે છે; અને માયાના ઉચ્ચતર ઉદ્દેશોની સિદ્ધિ માટે પોતાની શક્તિને અર્પતો અટકાવે છે. માયાના વ્યવહારમાં આવો વેદાંતી માત્ર જે અનિવાર્ય કર્મ હોય તેની જ દરકાર કરે છે અને આ અનિવાર્ય કર્મો સંસારી જીવની અને એના કુટુંબની ક્ષુદ્ર જરૂરિયાત-થી વિશેષ કંઈ હોતાં નથી, અને એમાં જ એનું વિધિ-આત્મક કર્તવ્ય સમાઈ જાય છે અને-જનકના પેલા શિષ્યે કહ્યું હતું કે, 'જે પ્રાપ્ત થયું છે તે તબુનું નથી,' અને, 'જે મળ્યું નથી તે શોધવું નથી,' એ શિષ્યની માફક — આ વેદાંતી, જીવનના આ અનિવાર્ય ક્ષુલ્લક કર્મોને તજી દેવા તૈયાર હોતો નથી. સસારી અધિકારી પ્રથમ ક્રાંતિમાં—પ્રાપ્ત છે અને તેથી અત્યાજ્ય છે એ ક્રાંતિમાં—આવતા હોઈને એને વળગી રહેવાય છે, અને ઉચ્ચતર કર્તવ્યો—જે અપ્રાપ્ત તે શોધવાનું નહિ એ ખીજ ક્રાંતિમાં મુકાઈને—અવગણાય છે. ઉચ્ચતર કર્તવ્યોને પારખવાં પડે, શોધવાં પડે, એ પોતાથી ફેરી નીકળતાં નથી કે બાવીને ઊભાં રહેતાં નથી. પણ આપણો વેદાંતી એની ઉપેક્ષા કરે છે. કારણ કે એણે વ્યાપક ઉપેક્ષા ફેળવી હોય છે અને એ ઉપેક્ષા એના કર્તવ્યવર્ત્તનને એની પોતાની, પોતા ઉપર આક્રમણ કરીને

આવતી, સદૃશ અપેક્ષાઓની પુર્તિ પૂરતું જ મર્યાદિત કરે છે, અથવા નિકટતમ સંલેગો પૂરતું નિયંત્રિત કરે છે, અને તે સિવાયના કોમોને માયાના ઉપેક્ષિત પ્રદેશમાં પડ્યા રહેવા દે છે. આ બાપક ઉપેક્ષાવૃત્તિમાંથી ક્રિશ્ચાનિટી, ભક્તિમાર્ગ, બૌદ્ધદર્શન અને યુરોપ તથા અમેરિકાનું અર્વાચીન નીતિશાસ્ત્ર મુક્ત રહ્યા છે. આ સંપ્રદાયોની આવી ઉપેક્ષાવાતમાંથી મુક્તનાએ એમના જગતને ઉચ્ચતર કર્તવ્યના અનુધાનના ઉચ્ચતર જીવન પર્વત ઉન્નત બતાવ્યું છે. આ ઉચ્ચતર કર્તવ્યની ઉપેક્ષા ન કરવાનું તત્ત્વ ગીતાના ગાયકની, અને શંકાચાર્યની પણ, મનોદષ્ટિને પ્રત્યક્ષ હતું. પણ, જેઓએ માયાની આ પરતો કે ઈશ્વરની પણ આ પારતી, વસ્તુઓ પ્રત્યે નેત્રનિમીલન કરવાનો અભ્યાસ કેળવ્યો છે, આદૃત કેળવી છે, એવાઓની રંગ-અષ દષ્ટિમાં આ તત્ત્વનો અભાવ આપણું લક્ષ્ય બેઠે છે. આ ઘટનામાં કું ધરો બોધ રહેલો નોક્રે કું, ધણી ચેતવણી સમાવેશી નોક્રે કું, ન મે કર્તવ્યમ્ અને ન મે સ્પૃહા—મારે કંઈ કર્તવ્ય નથી, કંઈ સ્પૃહા નથી—એવો જે સાચા વેદાંતનો, સાંખ્યનો અને ગીતાના કમથિગનો બોધ છે તેનો અર્થ કરતા, એમાં અહંબ્યક્તિઓને, એમની યેતિમાં ભાગી જવા માટે, સહમતર અને સસિદ્ધ કરવાની ઇચ્છાનો સમાવેશ થતો ન ગણવામાં આવે તો તો એ બોધવ્યવહારના અર્થને મર્યાદો ગણાય એવું ખૂન કહ્યું ગણાય; અને લક્ષ્ય અહં—બ્યક્તિઓમાં રહેલ અલક્ષ્ય ધરતું નિશ્ચિન્મતામાં પતન કરવાનાં આવે તો એ બોધવાચ્યનો વિપરીત જ—ભલો અર્થ જ—કયો ગણાય; કારણ કે પછી તો, એ અલક્ષ્ય ધરના અન્ય લક્ષ્ય કલેરરને, લોકિક અને આધ્યાત્મિક બ્યુત્કમતા અવાતર કમો દ્વારા, અન્તિમ મોક્ષ અર્થે સિદ્ધિની ઉચ્ચતર કક્ષાને લઈ જવાનું છે એવા માનવના કર્તવ્યનો આદર્શ એમાં ન રહે. બાસના તત્ત્વદર્શને, માનવની કર્તવ્યપ્રવૃત્તિઓના અને આદર્શ-ઉપાસનાના પ્રદેશમાં, પાડવો અને કૌરવોના જીવનોનો એક જ જીવનવ્યવહારમાં સમાવેશ કયો છે, અને નીતિશાસ્ત્રનો તથા ધર્મપ્રધાન તત્ત્વજ્ઞાનનો એવો વ્યવહારુ, ક્રિયાત્મક, સચોટ સાધ્યો છે કે એ બંને બંને કે કરી છૂટા ન કરી શકાય એવા લગ્નમિથિ બધાઈ મળ્યા છે, અને એના ઉપર કૌરવોનું નિયમન કરવાનું કર્તવ્ય નાખરામાં આવ્યું છે. મનુષ્યનો સિદ્ધિદેહ કરીને પછી, જેમાં નેત્ર, શ્રવણ, જીહ્વા અને મસ્તિષક રહ્યા છે એ મસ્તક વિના, મનુષ્યને

આલવાનું કહે એવી શ્રદ્ધા, અથવા તો મસ્તિકને, પોતાની એ સર્વ સાધનસામગ્રીથી યુક્ત રહીને પણ શરીરજળધની કે એના અવયવોના જરા પણ ફરકાર કયો વિના, સ્વાનુભૂતિથી અને અજ્ઞાથી પરિપૂર્ણ બનવાનો આદેશ આપે એવી શ્રદ્ધા, વ્યાસને અને એના ઉજ્જવલ યુગને સર્વથા અપરિચિત છે—અજ્ઞાથી છે. મને બ્યાસની અને પ્રાચીન ઋષિઓની પદ્ધતિ ધણી પ્રિય છે; અને એ પદ્ધતિ અનુસાર પરસ્પર તુલના કરું છું તો મને જણાય છે કે મને વંદ્યવારસામાં અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં જે આધ્યાત્મિક તત્ત્વો સાંપડ્યા છે તે, મારી અને બીજાઓની મુકિત માટે, મારા કાકા જે વિચારમાં પૂરાઈ બધાઈ રહ્યા છે તેના કરતાં ધણું ચર્ચિયાતુ સાધન છે. આ લખ્યું તે કાકા વચ્ચે તો ચમકે, હું પણ ચમકું, એમનો મારા પ્રત્યેનો પ્રેમ અન્ય સાંસારિક પદાર્થો માફક હ્રાસ પામે અને અવસાન પણ પામે; મારો એમના પ્રત્યેનો પ્રેમ, એ સર્વ યાતના છતાં અને એથી એ ઉત્તર ક્ષણી યાય તે છતાં અન્યૂન અને સદાદૃઢ રહે, કારણ કે એને હું મારું કર્તવ્ય માનું છું; બસ, આટલી છે એમના અને મારા માનસિક તેમ જ શારીરિક બધારણ વચ્ચેની લિન્નતા. અમારા નિજ નિજ તત્ત્વજ્ઞાનનું અને એના બ્યાવકારિક મૂલ્યનું સ્થાન કયાં, કટલે અંતરે છે તે પણ આ ઉપરથી સમજી શકશે.

૯મી એપ્રિલ, ૧૯૦૧.

મારા કાકાનાં માનસિક વલણોને (સ્વભાવમત લક્ષણોને) મેં નિઃશેષ નોંધ્યા છે; એમાંનાં કેટલાંક જન્મજાત છે, અને ધણીખરાં એમનામાં જે અન્યથા સમૃદ્ધ, પ્રખળ અને મદાન ગણાય એવાં તત્ત્વોના વિકાસમાંથી તેમ જ એમણે જોયેલી નાની મોટી ઘટનાઓમાંથી તથા એમના યશસ્વી ઉજ્જવલ જીવનમાંથી પરિચિત્ત છે.

એમનાં અન્ય વિશિષ્ટ લક્ષણો, એમની પોતાની જાણમાં કે લોકની સમજણમાં આવ્યાં હોય કે ન હોય તો પણ, ઉપર જણાવેલાં લક્ષણોમાંથી સ્વતઃ ક્ષિત થય છે અને એ લક્ષણોથી એનું કારણદર્શન યાય છે અથવા એ લક્ષણોમાં એનો અંતર્ભાવ યાય છે. જે જીવનનાં લક્ષણતત્ત્વો આટલી નિઃશેષતાથી ગણાવી શકાય, જે જીવનની મર્યાદાઓ આટલી દૃશ્ય હોય, એ જીવન પોતે મહાધૃમ્જાની ઉચ્ચતર કૃતિ પ્રવૃત્તિઓનો ધન્ય પરિપાક છે. એના જીવનના અવશિષ્ટ,

સ્વરૂપસાધક તત્ત્વોનું અનુદર્શન એટલે સુવર્ણમય જૂમિનું દર્શન; અને એ આકાશ દેત્રીએ નિર્મેલી સુવર્ણમય જૂમિથી શુદ્ધતર છે, ઉજ્જવલતર છે. હવે મારે જે અવશિષ્ટ સ્વભાવતત્ત્વોનું અવલોકન કરવું રહે છે એ એમની ક્ષતિઓની ઘેરી ઢાયાઓ નથી, પણ પ્રકાશની માગાઓ છે-અથવા સદ્ગુણોની પ્રભા છે. એનું વિસ્તીર્ણ વર્ણન કરીએ તો એક ગ્રંથ થાય. એનું વર્ગીકરણ કરવું શક્ય છે. એમનું હૃદય પ્રખળ છે, દૃઢ છે, સતત ઉઘમી છે, મહત્વાકાંક્ષાના અતિરેક વિના ઉન્નતિવાંધુ છે, ઈર્ષ્યાથી પર છે, ક્ષમાશીલ છે, પ્રેત્સાદક છે, આશ્રયદાનનું ગૌરવ માણનારું છે, સમભાવમાં અને અભિપ્રાયોમાં વિશાળ તથા ઉદાર છે, અને મિથ્યા ગર્વ અને લઘુતાના લાંછનથી મુક્ત છે. એમને સંકોચ રહે છે માગ સાદસની બીતિથી, જેને અદ્વયશી પણ નિમંત્રવા એઓ ઇચ્છતા નથી. અદ્વપતમ બયમ્બલવ એમને અત્યંત આકર્ષક પરાક્રમસાદસથી વિમુખ બનાવે છે. આ સંકોચવૃત્તિ કેટલાકને મતે ગુણ મનાય, અને ભારતમાં આર્થિક વિપયમાં એને ગુણ કેટલાક માને છે. પરંતુ અન્ય ક્ષેત્રોમાં આ સંકોચવૃત્તિ કર્તવ્યપ્રમાદમાં પરિણમે એવો સંભવ છે, પણ એ પ્રમાદ સલામતીથી સંગત હોય છે. એમનો શુદ્ધિવિભવ મદાન છે અને એમાં, પ્રસંગે પ્રસંગે અદ્વિત્ય મહાશક્તિ, સ્મૃતિ, ચતુરતા, દીર્ઘદર્શિની પ્રજ્ઞા, કાર્યસાધક ઔચિત્યદાષ્ટ, ધીમત્તા, મૌલિકતા, સદ્ગમ-દર્શિતા, અનુભવપક્વતા, કલ્પના, તર્કશક્તિ, તરંગ, વિપયમાં અંતઃપ્રવેશ કરવાની વેધક દષ્ટિ અને વ્યવસ્થિત પદ્ધતિ-એ ગુણોનું દર્શન થાય છે. અને એ સર્વનું પરિણામ ભવ્ય છે. પરંતુ આ ગુણોને પરિમિત કરતી વર્તુળના પરિધિ જેવી મર્યાદારેખા પણ છે. ધીમત્તા છે, પણ માત્ર ધીમત્તા છે, કાર્ષ પ્રકારની પ્રતિભા-પ્રજ્ઞા નથી. વેધક દષ્ટિ ગીધની દષ્ટિ જેવી છે, સીધી લીટીમાં જનારી, સર્વતોગાની નહિ-આયામ માત્ર, વિસ્તાર નહિ. પદ્ધતિ પણ એકપક્ષી છે. આ છે એમની મર્યાદાની વાનગીઓ, જેની સંખ્યા અલ્પ છે અને જે નઅ ચક્ષુને અદૃશ્ય છે, જે કે જેમ આકાશ અવકાશમાં વ્યાપી રહે તેમ એ એમના સમસ્ત જીવનમાં વ્યાપી રહે છે. આધુનિક આજીવનની મૂલ્યવત્તા પારખવાને તથા એની અગાધ મંબીરતા વ્યક્ત કરવાને વિલક્ષણ રીતે સમર્થ એમનું માનસ છે, પણ એ અગાધ મંબીરતાનું

તલાવમાઠન કરવાની એમની શક્તિ નથી; અને જે રૂઢિસંસ્થાઓનો શ્વાભાવ ઉપયોગ કરવો દુષ્કર છે એનું ધૂષ્ટ અને સભવિત લાગતાં અનુમાનો વડે સમર્થન એઓ કરી શકે છે. એ સમર્થન સત્યાન્વેષકને પ્રતીતિ ન ઉપજાવી શકે પણ ઉતાવળા સુધારકોનાં મોં બંધ કરી શકે છે, અને કોઈ કોઈ વાર અરિયર-કંપાયમાન-દીપદિખા ધરીને અધિકારમય માર્ગને કંઈક પ્રકાશિત કરી શકે છે. પણ એ દરમ્યાન આખો વખત પોતાનાં અનુમાનો સંપૂર્ણ નથી, ખંડશઃ જ છે, એવું એઓ પોતાના મનમાં પૂરેપૂરું જાણતા હોય છે, એ અનુમાનોનો ઉપયોગ તેઓ માત્ર આજા સૂચન રૂપે, અથવા વિરાધીની યુક્તિના ખંડન અર્થે કરે છે કારણ જેમને એઓ માયાનાં વૈચિત્ર્યો કહે છે એમાં જીડે જીનરવાની એમની વૃત્તિ કદી હોતી જ નથી.

૨૦મી જૂન, ૧૯૦૧.

હમણાં જ ટેનિસનકૃત કાવ્ય 'Dirge' વાંચ્યું. એ વાંચતાં મિચારી ભીલાવતીના જીવન વિશે આશંકાઓ ચતાં મારી જાતી ભારાઈ આવી, અને અનિષ્ટ આશંકાઓના દળાણથી આંસુઓ આંખથી સરી તે પહેલાં મેં એ કાવ્યવાચન બંધ કર્યું. એ બાલિકાનું જીવન વિશેષ નહિ તો મારા જેટલું જ દુઃખમય રહ્યું છે, અને મારા અથવા મારા અન્ય કોઈ પણ કુટુંબજનના જીવનના કરતાં મધુરતર બન્યું છે. એના જીવનના જે ચાંદાં વર્ષો પર મારા અધિકાર હોય તે દરમ્યાન હું આખી શક્યો તેટલું શિક્ષણ, અને જ્ઞાનમય આધુન્ય એને મળ્યું હતું; હિંદુ ગૃહસંસારમાં પ્રત્યેક પુત્રવધૂના શિર પર પડવાને તેજાઈ રહ્યો હોય છે એવો કઠોર વર્તનનો અને કઠિન પરિશ્રમનો ભાર ઉઠાવવાને તત્પર રહેવાનું યથાવશ્ય સામર્થ્ય એનામાં મેં વિકસાવ્યું હતું; અને એમ સપન્ન અને સન્નય થયેલી એ બાલિકાએ પુરુષનો આત્મા સહી શકે એથી અધિકતર આયાસ અને શ્રમ વેઠ્યો છે. પણ અરે રે! મૂખ અવિચારી માનવોએ એ સહી શકે એથી અધિક ભાર એની ઉપર નાખ્યો અને અતે એની શિરીષ-કામલ કાયા તૂટી! એને બચાવવાનું, એને અમારે ભાગ્યે રહેવા દેવાનું, સામર્થ્ય આપીશું, કે મારાં ઔપધોનું, કે મારાં અસ્પર્ધન ગમવાંઓ ઉપર અમે તેટલો બેજ નાખ્યું તેનું, કંઈ હોય એમ જણાવું,

નથી. પરમા એ હરહર છે અને વાતચીત કરે છે-જીવતી જાણ જેવી, કૃષ્ણપક્ષના ચંદ્ર પ્રમાણે દેહપરિભ્રમણમાં અને જીવનપ્રભામાં ફીણ ચતી જતી, હવે એ અદ્યક્ષમયનો અમારો અતિથિ છે એવી પ્રતિદિન અધિકતર પ્રતીતિ અમને કરાવનારાં રામચિહ્નોમાં જ શક્તિ દાખવતી, એની જનનોના સતત કંપતા હૃદયની દશાની કલ્પના કરે અને જુઓ કે માતાના હૃદયને અને પુત્રીના દેહને ટકાવી રાખવાનું 'રેવું' કુધ્ધર કાપ્યું' મારે શિરે આવે પડ્યું' છે! અને એ પુત્રી કેવો! પોતાના જાવો વિશે સભાન-શાંત મંભોર રીતે સમન, અને જાત્રા, એના ભાવીનું અમને વિરમરણ કરાવવા માટે સદૈવ રિમત કરતી, વાતો કરતી. મહાધૃત્તાની યોજના જે હશે તે તો છે જ-એ મહેઝાનાં જ સ્વરૂપો અને અંગો હું અને મારી પુત્રી છીએ, એ નિજ સ્વરૂપોની અને અંગોની અતિમ વ્યવસ્થા એ મહેઝાના જે કરે તે ખરી, એના ગૂઢ અગ્રેય ક્રમ અને ઉદ્દેશને અનુકૂળ હોય તે પ્રકારે જે અંતવ્યવસ્થા કરે તે ખરી. મારી પુત્રી અને હું, સર્વે એ મહાધૃત્તામાં અમારી અદ્યક્ષ ધૃત્તાઓને નિમગ્ન કરવાને બધાયેલાં છીએ—આજે અમારી પામર દષ્ટિને બધાનકે બાવિહર્યનનું વાળ આવરી રહ્યું' છે તે જાતાં એ મહેઝાના ઉદ્દેશમાં અમે શ્રદ્ધા રાખીશું. અમારા ભાવિ વિશે આશાન્વિત રહીશું.

આપણી સામાજિક હિંદુ સંસ્થાઓનું અને વ્યવસ્થાઓનું કંઈ પણ તત્ત્વ સમજવું હોય તો તે આપણા સંયુક્ત કુટુંબના, આયો તરીકે આપણી રાજકીય સ્થિતિના, આપણા પ્રાકૃતયુગીન કુલસંધોના, અને આપણા ધર્મનાં તત્ત્વોના પ્રકાશમાં એનું પૃષ્ઠરણ કયાં વિના ન સમજી શકાય એવું હું માનું છું. આપણી સંયુક્ત-કુટુંબ વ્યવસ્થા આપણી સમાજરચનાની આધારસિલા છે; આયો તરીકે આપણી રાજકીય સ્થિતિ એ હતી કે આપણે ચોપાસ અનાર્થ રાજ્યકર્તાઓથી અથવા પ્રજાઓથી અથવા આપણી જ પ્રજાની ભગિની જેવી આપણી અનાર્થ પ્રજાઓથી, અથવા આક્રમણકર્તાઓથી અથવા રસ્યુઓથી ધેરાયેલા હતા; આપણું માનવકુલતંત્ર એ આયોનું તંત્ર હતું જેની આંતર રચનામાં સ્વરક્ષક અને પરથી અલગ રાખનારાં તત્ત્વો હતાં, જે તત્ત્વો-વિદ્યાનતી પરિભ્રમણ-કેવળ 'યાંત્રિક' (mechanical) સહસ્થિતિ યોજનારાં હોય કે રાસાયણિક સંયોજન સાધનારાં પણ હોય; આપણા ધર્મનાં તત્ત્વો આજીવનધર્મ પામતા આજીવનની શુદ્ધિએ

વિકસાવેલાં હોય, અથવા જંતુસમૂહો વિકસે વધે તે પ્રમાણે આતર-
વિક્રિયાથી કે આત્મપોષક જીવનશક્તિથી સ્વયમેન વિકસેલાં વધેલાં
હોય, અથવા કાં તો અનુકરણ-શક્તિના પ્રભાવથી કે પછી સારાને
ચૂંટીને અપનાવવાની માનવસહજ વૃત્તિથી આપણે આપણી આસપાસથી
લઈ લીધાં હોય, અથવા દેશકાળના સંયોગ જોઈને મૌલિક સર્જનની
પ્રેરણા પામેલા, વ્યક્તિક અને સમસ્ત, નવવિધાયકોએ પોતે શોધેલાં
સર્જેલાં હોય; એ સર્વેનો પ્રચંડ પ્રકાશ આપણી સંસ્થાઓના પ્રત્યેક
બાલુ ઉપર સખળપણે નાખવામાં આવે, અને આ પ્રક્રિયાઓથી
સૂચવાતી મદ કે ઉત્તમ પૃથક્કરિયા યાવ તેમાં ઝેના, નિયમિત-અવસ્થિત
રીતે, અથવા અનિયમે-અવ્યવસ્થિત રીતે, જે પ્રવાહો ઉદ્ભવ્યા હોય
તેનું નિરીક્ષણ કરવામાં આવે, તો જ આપણી સંસ્થાઓનું સાચું
અને સંપૂર્ણ જ્ઞાન આપણને થઈ શકે.

૩૧મી જુલાઈ, ૧૯૦૧.

ઉપર જણાવેલી કસોટીઓમાંથી કોઈ એક જ વડે એક પણ
તત્ત્વને અતિઅદ્ય ન્યાય પણ કરવો અશક્ય છે. સૂચનારૂપે, અને
ચિંતનના આરંભબિંદુ તરીકે, બહોં તો હું અત્યંત ટૂંકી નેધે જ
આપી શકીશ : મોટી ઉંમરે લગ્ન એટલે મોટી ઉંમરે સંતાનપ્રાપ્તિ.
માતાપિતા યુવાન હોય તો જ બાળકોના વર્તન-નિયમનનું ધ્યાન,
આવશ્યક પ્રમાણમાં સખ્તાર્થ કરીને, રાખી શકે. જદ્દ માતાપિતા તો
માત્ર લાડ લઘાવે, ક્ષમા જલદી કરી દે, અને બીજું કંઈ ન ગણીએ
તો છેવટ, તેઓમાં હિતાવહ નિયમન અને સદાજાગ્રત કાળજી ધર્મ-
પૂર્વક અને સતત ઉદ્યમપૂર્વક રાખવા જોઈતી શારીરિક શક્તિ ન હોય.
આપણે હિંદુઓ નાની વયે જદ્દ થઈ જઈએ છીએ એથી આવી
શક્તિની ન્યૂનતા અનુભવીએ છીએ, અને આપણા પુત્રોને તરુણ
વયમાં જ પુત્રપ્રાપ્તિ યાવ એ જોવાને લલચાર્થ એ છીએ. આ
મનોવૃત્તિ વહેલાં લગ્નો કરવાને પ્રેરે-જો કે માતાપિતાઓના મનનું
પૃથક્કરણ કરવું, અને આવો સમાન હેતુ માતાપિતાના મનમાં-
પ્રવેશતો હોય જ તો-કેટલા પ્રમાણમાં પ્રવેશે એ પારખવું, એ દુષ્કર
છે. માતાપિતાની વૃદ્ધાવસ્થા જોઈને પોતાને વહેલી સંતાનપ્રાપ્તિની
ઈચ્છા યાવ એ એક સહજવૃત્તિ છે, અને એ સહજવૃત્તિ માતાપિતાને
વૃદ્ધવયે અવલંબન આપવાની હોય, તો એ આવી કર્તવ્યબુદ્ધિ અને

મે કહી તેવી આત્મહિતની વૃત્તિ એ ઉભયના સયોગોનું પરિણામ કેમ ન હોય ?

૨૦મી ઑગસ્ટ, ૧૯૦૧.

જિયારી લીલાવતી! દયાળનક રિયતિ છે એની, અને અમારી પણ ડૉ. રામસિંગ એકલા લીલાવતીના ઉપચાર કરે છે—ચિતાથી, નિરાશામાં, પણ ઉપાયસૂત્રથી અને પોતાની સર્વ શક્તિથી, પણ તે છતાં રોગ વધ્યા કરે છે માંસમાં અને વજનમાં ઘટાડો, હિરટોરિયા, ઉપરસ, તાવ એવાં ક્ષય રોગની કહેણાઈ વધારનારાં લક્ષણો છે બહેન એની પુત્રીનું ધ્યાન રાખવામાં રોકાઈ રહે છે કારણ કે એ પુત્રી સુવાવડમાં છે. અને માતૃશ્રી એમના દેવમાં અને દિડોલામાં નિમગ્ન છે— પોત્રીને જોવા પણ હવે આવતાં નથી. પ્રભુની મૂર્તિ પામે જ રહેનાં માતૃશ્રીને મળવાને અમે જઈએ છીએ અમારા પ્રયત્નો અને ઉપચારો નિષ્ફળ થશે એની ખાતરી પૂરી છે. ઝોઝામાં પૂરુ, મારું સ્વાસ્થ્ય ક્ષીણ થયું છે અને અશક્તિ, વ્યગ્રતા, થાક બધાય છે. રાહુની દરા આવી રહી છે એમ કહે છે પછી શું ? મહાર્દ્ધજ્ઞા જે ઇષ્ટતમ હશે તે કરશે—પછી જાલે અમારું અનિષ્ટ તે એનું ઇષ્ટ હોય કેઈ ઉપાય નથી.

૨૨મી સપ્ટેમ્બર, ૧૯૦૧.

મારા મનની ઉદ્વિગ્ન રિયતિ અને આ તોષ લખવાને પ્રેરે છે. લીલાવતી માટે ડોક્ટરની દવાઓ નિષ્ફળ નીવડી એટલે પેટલાદનાં મહુભાઈ વૈદ્યને તેડાવ્યા એમણે ઉત્તર શરૂ કર્યો છે, એનું પરિણામ આશ્ચર્યજનક દેખાય છે, જો કે એના જાવ મોઢા છે, જે મેં મારા વૈપારી ગણતરીથી અને સાંસારિક વ્યવહારશુદ્ધિથી વિમુખ માનસને લીધે લેજી પણ ખેચતાણ વિના જ સ્વીકારી લીધા છે. આ જાતના એના પતિને ઘેર જોવા માણુએ છે તેવાં માણુઓ સાથે રહીને સુખી થાય એવાં સંભવ હું માની શકતો નથી, તેથી એનું જીવન બચે એ માટે એક પણ પ્રાર્થના હું કરી શક્યો નથી, અને જેને એના મરણનો વિચાર જ અસહ્ય છે એવા મારા પ્રેમને લીધે મેં એટલું જ કહ્યું છે કે મેં મહાર્દ્ધજ્ઞાને પ્રાર્થના કરી છે કે જે મારી પુત્રીના દિતમાં હોય અને મહેન્દ્રાના અગમ્ય હેતુઓ પ્રમાણે ઉત્તમ હોય એ કરે, અથવા જીવતી

રહીને એ સુખી થવાની હોય તો જ એની જીવનદોરી વણતૂટી રાખે. મંધુભાઈના ઉપચારનું જે અલ્પ સારું પરિણામ આજે જોયું તેણે મારા હૃદયમાં આશાનો પ્રકાશ પ્રકટાવ્યો; પણ આ રાગમાંથી એને બચાવ્યા પછી એનું ભાવિજીવન નિઃસંદેહ દુઃખમય રહેશે એ વિચારથી, અને એવું જીવન એને અર્પવું— સર્વ દુઃખની પૂર્ણ નિવૃત્તિનો જે એક જ ઉપાય એ પોતે માને છે તે છીનવી લેવો—એ સત્કાર્ય થાય કે નહિ એવી શંકાના ઉદયથી, આશાના એ પ્રકાશ ઉપર શોકધેરી છાયા ફેરી વળી. પણ મેં નિર્ણય કર્યો—દુઃખમય નિર્ણય કર્યો—કે આ કષ્ટમય સંસારમાં જીવવાથી એના ભાગ્યમાં ગમે તે હોય પણ કાંઈ પણ ખરચે અને કાંઈ પણ પ્રયત્ને એનું જીવન ખચાવવા માટે ઉત્તમોત્તમ ઉપાયો કરવાથી અલ્પતમ અંશે પણ અચકાવું એ અસત્કાર્ય છે. હું એના જીવનરક્ષણ માટે પ્રાર્થના ન કરું, કારણ કે મારા તત્ત્વજ્ઞાનની યોજના પ્રમાણે એવી કાંઈ પ્રાર્થના ન કરી શકાય જે, ઈસુખ્રિસ્તની, ‘પ્રભો, તારી ઈચ્છા અનુસાર હો, મારી ઈચ્છા અનુસાર નહિ,’ એ પ્રાર્થનાથી વિશેષ, કાંઈ પણ વિશિષ્ટ અર્થ કે પરિણામ માટે હોય. હું સોજ વર્ષનો હતો ત્યારે જેનો મારા પિતાએ વિરોધ કર્યો હતો તે મારી આ પ્રકારની પ્રાર્થના મેં હજી જળવી રાખી છે, અને હું જીવું ત્યાં સુધી એ પ્રાર્થના અને એને અંગેની મારા અંતઃકરણની ઓચિત્યભાવના તજવી અશક્ય છે. આ ધડી સુધી એ ભાવનાએ મને ધનવાન થતો અટકાવ્યો છે; અને એ ભાવના, વિશેષ નહિ તો છેવટે મને હરિદ્ર બનાવે એવી મોંઘી છતાં, અનિવાર્ય ભાવના નીવડે—અને કદાચ અધિકતર હાનિ પણ કરે એવી નીવડે પણ ખરી. આ તોષિ લખુ છું ત્યાં ઉપર જણાવેલી મારી ચિંતા શ્રી ગાય છે, અને એને રચાને દુઃખજ્ઞ વેદનાથી રહિત ગંભીરતર વિચારો આવે છે. એ વિચારો મને ઉપદેશે છે કે મારે મારા સમયનો આ પ્રમાણે દુર્બલ ન કરવો પણ ભૂતકાળની ખોટ અને ભવિષ્યની જરૂરિયાતો પૂરી કરવા માટે શું કરવું એની યોજનામાં અને એ અર્થે મારા નિવૃત્ત કાળ પાસે શો ભોગ ભાગવો એના વિચારમાં સમયનો ઉપયોગ કરવો. પણ એ વિષયનું દબાણ એવું નથી કે આ પુસ્તકમાં મારે મારા મનને દાલવવું પડે. આજે તો નહિ જ. મારા મન સમક્ષ ઉપરિચિત થતા, આ સંક્રમણકાળે આપદરૂપ અને ચિંતાકારણ બનતા, અનેક નાના અને મોટા પ્રશ્નો છે.

૨૯મી જાન્યુઆરી, ૧૯૦૧.

અહીંના કલેક્ટર મિ. કાળરાજી મને જાનરરી ફરત કલાસ મેજિસ્ટ્રેટનું પદ સ્વીકારવાને કહેવા આવ્યા હતા. સ્થાનિક મામલત-
દારે મને પૂછ્યું કે હું મ્યુનિસિપલ બોર્ડનું સભ્યપદ સ્વીકારું કે નહિ.
એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટરે મને ગુજરાતી શુક્રકમિટિમાં રહેવાનું નિમંત્રણ
આપ્યું. મેં તો મારા સિદ્ધાંત અનુસાર, જેમ હી આપનારા
અસીસેને ના કહું છું તેમ, આ કૃપાઓનો અસ્વીકાર કયો. એમાં
નેધવા જેવું બીજું નથી, પણ એ જ છે કે સામાર અસ્વીકારની
કલામય સુભગ રીતનો મને મારામાં અભાવ જણાય છે. નિવૃત્તિને
પરિણામે મારું માનસ રીતભાતમાં અવ્યવહારુ થતું જણાય છે,
અને એ પરિવર્તનને ખેદકર માનવું કે સત્કાર્ય મળ્યું એ મને
સમજતું નથી.

૨૦મી એપ્રિલ, ૧૯૦૧.

તા. ૨૦મી અને ૨૪માએ લીલાવતીની સ્થિતિ અત્યંત ગંભીર
હતી. + હેવટ મારે એના ઉપચારે હોમિયોપથીથી કરવાનું મારા
હાથમાં લેવું પડ્યું. એવાના સિવિલ સર્જન ડૉ. મણિલાલે કહ્યું કે
રાજ તૃતીય કક્ષામાં છે અને અસાધ્ય છે, અને હોમિયોપથીથી
સુધારે થયો છે તો તે જ દવા ચાલુ રાખવી. હોમિયોપથી ડૉ.
જમનાદાસ પ્રેમચંદે પણ એ જ નિદાન કહ્યું અને હું ડ્રોસેરા અને
બાપ્ટિઝિયા આપું છું તેમાં ફોસ્ફરસ અને ઓક્સિજન વાયુનું શ્વસન
ઉમેરવાનો સુધારે સૂચ્યો. ઓક્સિજનશ્વસનનો વિચાર મને મૂખ્યે
હતો, પણ સાધન લભ્ય નહોતું. તે ડૉ. જમનાદાસ આખી આપશે.
ડ્રોસેરા અને બાપ્ટિઝિયાથી તાવ અને ઉષ્નસમાં મને આશા હતી તેથી
વિશેષ ધડાડો થયો છે અને જુલાઈમાં મેં આટું (નોંધ) રાખવાની
શાઆત કરી ત્યાર પછી કદાપિ નહિ થયેલો એવો સુધારો દેખાય
છે. અવશ્ય, સંપૂર્ણ મૂલ રોગથી મુક્તિની આશા નથી, પણ લીલા-
વતીનું કંઈ ઓછું થયું તેથી અમારી ચિંતા ઘણી ઓછી થઈ.

૧૦મી નવેમ્બર, ૧૯૦૧.

હોમિયોપથીથી લીલાવતીને સારો સુધારો જણાય છે. સુધારો
ચાલુ રહેશે કે નહિ, એ સારી ચર્ચા કે નહિ તે તો પ્રશ્ન જાણે. મારી
ચિંતાઓમાં અને મારા ખર્ચમાં ઉમેરો કરનારું બીજું કારણ છે
રોગ. પ્રશ્ન જાણે આ બધાંનો અંત કયા આરો. માનવના આધિ-

વ્યાધિ-ઉપાધિનું કાર્ય માનવને હિચ્ચતર ઉદ્દેશો માટે સંસિદ્ધ કરવાનું છે, પણ અવિરત આપત્તિઓ માનવની પ્રકૃતિને પરાહત કરે છે, અને એમાં પણ પ્રભુને અનિષ્ટમાંથી શુભ સાધવાને હેતુ હોય તો તે પણ પ્રભુ જાણે.

+

+

+

૧૨મી નવેમ્બર, ૧૯૦૧.

ખિચારી લીલાવતીનાં ફેફસાંઓનો લગભગ ક્ષય થઈ ગયો છે, એ કારણે એ બેહાલ બની છે. આ પરિણામ માટે દોષ છે મારા જમાઈ નો અને એનાં કુટુંબજનોનો, અને એવું અથોગ્ય કુટુંબ પસંદ કરવાનું અક્ષમ્ય પાપ કરવા માટે મારો. એ મારા આશીર્વાદ વાચી એ ન્યાય છે અને એ આશીર્વાદ હું એને આપું છું; પણ-સમયે સમયે મારી પુત્રીને પ્રભુ જે રિયતિમાં મૂકે એ રિયતિમાં-એ પુત્રીના ક્ષેમ અને કલ્યાણને પ્રતિકૂળ બને એ સર્વનો એને-મારા જમાઈને-નિષેધ કરવો એ મારે ભાગ્યે આવી પડે છે. યુરોપમાં હોય છે એવી સ્વયંવરા પુત્રીની વાત જુદી હોઈ શકે; પણ જે પિતા પુત્રીને પોતાની જવાબદારીએ પરણાવે એને જુદી દૃષ્ટિનું અને જુદી રીતનું કર્તવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

૨૭મી ડિસેમ્બર, ૧૯૦૧.

ઓક્ટોબર ૧૮૯૮માં નિવૃત્તિ લીધા પછી મેં આજ સુધીમાં શું કર્યું? ૧૮૯૮થી ૧૮૯૯ : કાઠિયાવાડમાં પ્રવાસ; અમદાવાદ, પાટડી, વીરમગામ, સુરત અને નડિયાદમાં વકીલાતના ધંધાનું અવ-શિષ્ટ કાર્ય; જ્યતીનાં લગ્નની તૈયારીઓ; રમણીકનું અધ્યાપન; લાંબી બીમારી અને મૃત્યુથી બચ્યા પછી આરોગ્યની પુનઃપ્રાપ્તિના પ્રયત્નો તથા અશક્તિનો સમય; કોટ્ટુ બિંક પ્રકીર્ણ વ્યવસ્થાઓ અને દાકોરજીના દૂરદંતી યોજના; અને આરામ અને નિવૃત્તિસમયના કાર્યક્રમની અને સમયપત્રકની રચના; મારી નવલકથાના ચોથા ભાગનો આરંભ; અને એક માસ મુંબઈમાં અને અન્યત્ર; અમદાવાદમાં ભાષણ.

૧૯૦૦ : રમણીકનું અધ્યાપન; બહેનને ત્યાં લગ્નમાં દાજરી; મુંબઈ, સિદ્ધપુર, વઢનગર અને વીથનગરનું પર્યટન; મારી નવલ-કથાના ભાગ ચોથાનું સમાપન, અને મારા કાર્યક્રમનો પ્રાયોગિક

આરંભ; સાક્ષરજીવનનું લેખન; અમદાવાદમાં લાપણ; મારી નવલ-કથાના બીજા ભાગનાં અને 'સ્નેહમુદ્રા'નાં પ્રકાશનું શોધન.

૧૯૦૧ : પ્રમાણ—સામગ્રી એકત્ર કરીને જેઠા સેન્સસ કમિટીને (વસતિગણના સમિતિને) મોકલેલા માનવંશશાસ્ત્રીય વિષયોને લગતા અહેવાલો; મારી નવલકથાના ચોથા ભાગનાં કટાણો આપતાં લાંબા-લય પ્રશ્નીટાનું શોધન; 'સાક્ષરજીવન'ના મોટા ભાગનું લેખન; 'Marriage Forms under Ancient Hindu Law' (પ્રાચીન ધર્મશાસ્ત્રો પ્રમાણે વિવાહના પ્રકારો) વિશેના વ્યાખ્યાન-પત્રનું લખાણ; અને એના ૨/૩ નું (મલબારીના East and West ના દિસેન્ડર અંકમાં પ્રકટ થયેલ ભાગનું) પુનર્નિર્માણ; Giles ના અને સરકારના પ્રકારનો ભોગ અનેલી મલબારી ફ્રી 'સસ્ટારિકા' વિશે મારા અભિપ્રાયપત્રનું અને નોંધપત્રનું લેખન; ઋગ્વેદનાં સુક્તોત્તું, અચંત: વાચન, અને શકરકૃત 'શારીરક,' મેક્સમૂલરરચિત 'Home of the Aryans' શોધનહાઉર રચિત 'World as Will, and Idea,' Story of the Nations Seriesમાંનાં 'Mediaeval and Vedic India' એ ત્રંચ, પ્રાચીન ઇતિહાસ (ઈન્ડિયન વગેરેનો), Zend-Avesta વિષયક Sacred Books of the East, રામાયણ (ખાલકાંડ), ઈત્યાદિ ગ્રંથોનું વાચન; ભારતીય પ્રશ્નોનાં રાજકીય અને સામાજિક અધ્યયનો, કાયદો અને વકીલાનનું થોડુંક કાર્ય; માર્ચ માસથી લીલાવતીની માવજત અને એને માટે હોમિયોપથીનો અભ્યાસ; આણુ અને પાલયુપુરનો પ્રવાસ; એમ.એ.ની પરીક્ષા માટે ગુજરાતીના અભ્યાસક્રમોની રચના તથા કમિટી જોડે એની ચર્ચા; છોટાલાલ મૂલચંદની નાટકમંડળી માટે એક નાટકનું નિબંધ લેખન; યુનિવર્સિટી માટે નારાયણ મહાદેવ પરમાનંદ પારિતોષિકરૂપણના નિબંધોનું પરીક્ષણ; અને જુલાઈ-ઓગસ્ટથી નવિયાદમાં પ્લેગ છૂતે દરમ્યાન નિજની, કુટુંબની અને લીલાવતીની રક્ષાચિતા; આવક-જવકના અંદાજમાં પડેલી ખોટ પૂરી કરવાના પ્રયત્ન; મોતીચંકરને, બલવંતરામને અને રમણીકશંકરને એમની પ્રગતિદિશા અને જીવન-પ્રવૃત્તિ પરત્વે માર્ગસૂચન.

પણ સમગ્ર વર્ષ દરમ્યાન મારા મનને સતત અને સર્વથા ઉદ્વુક્ત રાખતું કાર્ય હતું લીલાવતીની માવજત, અને એણે મને

એવી માનસિક, આર્થિક, સામાજિક અને બૌદ્ધિક તન્મયતામાં રાખ્યો કે જૂન માસથી મારું સમયપત્રક પૂર્ણતઃ નષ્ટ થયું અને મારા વાર્ષિક, દિવાળીના, મુબરકમન માટે પણ મને અનુકૂળતા ન રહી. મહેરબાની મારા વ્યવહારવિધિઓ અને વિચારો હું તને સોંપી દઉં છું ! મૃત્યુ માટે હું તત્પર છું, પણ મારું કર્તવ્ય મને મૃત્યુ-વાચ્છાથી રોકે છે ! + + લીલાવતી જેવી ક્ષયરોગીને તે મારી દ્વારા જેળથી આપેલા ભાઈ જેવા, સ્નેહલ અને હદા જગરક ડોક્ટરો કનેથી વધારે સારી ચર્ચા મળવી જોઈતી હતી. એમાં મને હસ્તક્ષેપનો અવકાશ ન મળવો જોઈ એ. છતાં, ડોક્ટરોના હાથમાં એનો રોગ વધ્યા કયો, રોગના પ્રથમ ક્રમમાંથી બીજામાં, અને બીજામાંથી ત્રીજામાં એ ગયો, કારણ કે એએએ એના રોગનિવારણાર્થે અને લાભાર્થે જે ક્ષુધા તે હાનિકારક નવડખું; અને એ સદા દુઃખમાંથી અસલ વેદના વેઠતી ચાલી; સુધારો થવાને બદલે રોગના ઉપલાઓ થયા ! હું સામાન્ય અસાધ્ય, બૌદ્ધિકથી અજ્ઞાણ, માનવ; મને સ્વપ્નમાં પણ એનો ઉપચાર કરવાની ઇચ્છા નહોતી, અને સારો ફાયદો કરી શક એવી આશા નહોતી. પણ મારી અનિચ્છા છતાં તે મને એવી ફરજ પાડી, અને કેવળ કર્તવ્યદૃષ્ટિથી મેં કરેલા ઉપચારથી, મને નિમિત્ત બનાવીને, તે એને દુઃખમાંથી શાંતિ આપી અને કદાચ રોગમુક્ત પણ કરે ! + + અને છતાં, હું ઉપચાર કરું છું એનું સુપરિણામ આવશે એવી અપેક્ષા સેવવાનો કે ન સેવવાનો મને શો અધિકાર છે ? કાચના પાત્રો પડ્યા તેના જે વિભિન્ન, અનપેક્ષિત, આશ્ચર્યજનક પરિણામો આવ્યા એ આમળથી કલ્પવાનું જેમ મારું સામર્થ્ય નહોતું, તે જ પ્રમાણે પરિણામની અપેક્ષા સેવવાનો મને અધિકાર નથી. હવે આપવાની પાલી એના સ્થાનથી ચાર ફૂટ નીચે પછડાઈ, ત્રણ શીશીઓ હમણાં જ ઊઘલીને નીચે પડી, અને એ પાત્રોને લેશ પણ ઈજા ન થઈ ! વધે પહેલાં મુંઝવણમાં એક કલાકને અંતરે એ આશ્ચર્યજનક ઘટનાઓ બની : કાચનો એક પ્યાલો મારા ધરના ત્રીજા માળથી છેક નીચે, ગટરમાં પડ્યો અને એમાં જરા જેટલી તડ પણ ન પડી, બ્યારે એક મજબૂત કાચનો બાટલી જરાક હળવો હાથ લાગતાં પા ઇંચની પેડલી ઉપરથી નીચે ગબડી પડી અને તૂટી અને સો જેટલા ટુકડા થયા ! આવી છે ભાગ્યવિધતાનો અને મનુષ્યની, મનુષ્યના જીવનપ્રસંગો પરત્વે અને જીવન પરત્વે પણ

ગણતરીઓ ! અને છતાં, આવી નિશ્ચિત બુદ્ધિ છતાં, કર્તવ્ય મનુષ્યનો ઠેકો મૂકતું નથી અને મનુષ્યને કુદરતના આ ઘૂતગૃહનો વેપારી અને સદાખોર જુમારી બનાવીને સંસારમાં ધકકેલે છે ! ખ્રિસ્તે કહ્યું તે જ ચોક્કસ છે, ' પ્રભો, તારી ઈચ્છા હો, મારી નહિ ' મારે તો, આપણા લોકોએ કહ્યું છે તે પ્રમાણે, કર્તવ્ય આચરતાં નિરાશા-મયિ આશા રાખવી પડે :

अजरामरवत् प्राज्ञो विद्यामयं च चिन्तयेत् ।

આ છે મારો ઘર્ય અને એ માટેનું મારું કર્તવ્ય આચરવામાં મારે માત્ર અજર અને અમર નહિ પણ, ખરા પ્રાજ્ઞો નિષ્કળ બનતાં મારે એમનો અંચળો ઓઢવો પડે તો, પ્રાજ્ઞ પણ મનવું જોઈએ. દુયોધન જોડે શાંતિની વિષ્ટિ કરવા ગયા ત્યારે કૃષ્ણે પણ મિદુરને આપું કહ્યું હતું.

૨૮મી ડિસેમ્બર, ૧૯૦૧

ડો. શિવનાથે અમને કહ્યું તેમ લીલાવતીનો વ્યાધિ આશા અને ભવ વચ્ચે મનાગન કયો કરે છે. આજે એ અત્યંત અસ્વસ્થ છે.

+

+

+

આકિસજન આખો તેથી લીલાવતીને સંવેદનતાંતુઓનો અત્યંત પીઠાકર દુખાવો નવો શરૂ થયો છે, અને હોમિયોપથીથી મળેલી જીડી શાંતિ નષ્ટ થઈ છે. આ સ્થિતિ થાયો થઈ ! ડોક્ટરોનું પુરતક વાંચીને હું એ અજમાવવાને લલચાયો તેથી, અને આકરો તાવ અને સંવેદન-તાંતુનું દર્દ થયું તે છતાં ડોક્ટરોએ મને એ અજમાવવાનો આગ્રહ કર્યો તેથી, આ વ્યાધિનો એમની પાસે ઉપાય નથી, અને એથી જે હાનિ થઈ તેનું મુખ્ય રોગમાં મુખારોપ કંઈ જ વળતર નથી.

+

+

+

અને અરે દેવ ! અમારી પાછળ જ પ્લેગના રૂસ બન્યા છે તે છતાં અમે શહેર છોડીને જઈ શકીએ તેમ નથી કારણ કે લીલાવતીને ખસેડવામાં એની જિંદગીનું જોખમ છે અને મારું તથા મારી પત્નીનું મુધાયમ શરીર હેરફેરથી વિશેષ આપત્તિ ઉપજાવે, અને છે તેથી અનિષ્ટતર સ્થિતિ આવે એવો ભય છે. અમારો જન્મમતા શૂન્ય છે; બળતી છાપરીમાં અધિકા દોરથી અમારો દશા સારી નથી. જીવન-વ્યવહારમાં મુશ્કેલી સંભાળ્યો પ્રથમ, અને સંભાળ્યો શક્યથી પ્રથમ,

ચસંદગી કરવી એ અમારું કર્તવ્ય સમગ્ર છે. અત્યાર સુધી એ સમજણે ખરી દિશા દર્શાવી છે, અત્યારે પણ એ જ ખરી દિશા દર્શાવશે. અદ્યતન આટલું તો આશ્વાસનકારણ છે જ કે મારી પુત્રીનું લાવિ જે હોય તે, અમારું પણ જે ભાગ્ય હોય તે, પણ —મારું પ્રવૃત્તિમય જીવન ચાલુ રહે હોય તો મારી અંગત કાળજીને જે અભાવ નીપજ્યો હોત તેવી કાંઈ ઉપેક્ષાનો ભોગ મારી પુત્રી નથી. ખતી એવી મને પ્રતીતિ રહેશે. એ પણ મારે મન અદ્ય નથી.

૯મી જાન્યુઆરી, ૧૯૬૨.

ગઈ કાલે સાંજે ૫-૩૦ વાગ્યે જિયારી લીલાવતી મૃત્યુ પામી. એનું દુઃખમય, વિભલ નિષ્કલંક જીવન સમાપ્ત થયું. એણે પોતાની આકૃતિ આપી-હિંદુસમાજ-વ્યવસ્થાને કંઈક સુધારાને અનુદક્ષના છતાં એનું બાલકગમન કન્યાદાન કરનારા એના પિતાના અધિકારના પ્રભાવને, અને પતિની, માસુની અને સસરાની એણે જે સેવા કરી એ સેવાની ભાવનાને, આ ક્ષણે મારી મનોવેદના તાજા અને મને અભિજ્ઞત કરનારી છે તેથી તત્કાળ હું વિશેષ લખી શકું તેમ નથી, માત્ર એમનું જ લખું છું કે આ લોકોથી એને ઊભાવવા માટે હું સર્વશક્તિશી પ્રભુને દોષ આપી શકતો નથી. મને તો તત્ત્વજ્ઞાને અને અભ્યાસે-પડેલી ટેવે-સંપૂર્ણતઃ કદિન નહિ પણ પ્રમાણ્યુર્મા કદિન બનાવ્યો છે; અને મારી પત્નીના હૃદયને આશ્વાસન દુર્લભ છે. એ બીજી આપત્તિ દૂર કરવાનો મને માર્ગ સૂઝતો નથી. એના જીવનને આટલું કષ્ટમય બનાવનાર અને એની શક્તિઓને આટલી અનિશંક કસનાર એના હૃદયદ્રાવક દુઃખનો હજી આરો દેખાતો નથી.

૧૧મી જાન્યુઆરી, ૧૯૦૨.

મારા આ બધા તત્ત્વજ્ઞાન છતાં લીલાવતીને કારણે થતી મારી અંતઃપ્રધાને ખંખેરી નાખવાનું, અશ્રુના પ્રસ્રવને રોકવાનું પણ, સર્વથા શક્ય નથી. એની ચિંતા કરતું હૃદયમાર્દવ અને સહાનુભૂતિ કરતો સમાજ બંને એ મધુર મૃતબાલાની સ્મૃતિઓને જામત કરે છે અને માનવસહજ પ્રકૃતિ—સ્નેહની મર્મદારક વ્યથા-પોતાનો સર્વવિજયી પ્રભાવ વિસ્તારે છે.—લીલાવતીએ એક અઘ્વાલિયું અસલ કષ્ટમાં વીતાવ્યું—એ કષ્ટમાં એ અમળાતી તરફગતી રહી. પ્રમાણી સૂચનાયેલા ઓકિસજને સવેદનતાંતુઓનો ઉમ્મતમ બ્યાધિ ઉઠાવ્યો; સ્ટનની વેદર મિત માત્રામાં આપવાથી એ બ્યાધિ લમભજ

મટયો. મુંઝવેથી અને અમદાવાદથી સર્વ ડોક્ટરોએ મને, એ વ્યાધિ છતાં, ઓકિસજન ફરી ચાલુ કરવાનો આગ્રહ કર્યો. દુર્ભાગ્યે એની અદ્ય અજમાયશ કરવી એને મેં મારું કર્તવ્ય માન્યું, જેને પરિણામે અતિ-દારુણ તંતુવ્યાધિ ચાલુ થયોઃ સ્ટનની વેફરો રોજ જે વાર આપવાથી દુઃખ કંઈક ઓછું થયું, જ્યાર અને માથાનો દુઃખાવો અને ચાર દિવસ સુધી અટક્યા, અને પછી તો એકએક એ મૃત્યુને હાથે જઈ પહોંચી. ૪૧મી દિવસે જરે અમે જમમાં પડ્યા કે એને હિસ્ટોરિયાની અસર છે, પણ લીલાવતીની અધિકતર શુદ્ધિપ્રભાએ અમારો એ જમ દૂર કયો. એણે એમને કહ્યું, 'જા હિસ્ટોરિયા નથી—હું પૂરેપૂરી બાનમાં છું, પણ મારી દષ્ટિ માત્ર આકાશને જ દેખે છે, અને જુઓ મારા હાથ પગ હઠા યઈ ગયા છે, અને મારે માથે અને છાતીમાં પરસેવો છે। મને ગરમો આપો।' અમે ચેતી ગયા, ઉત્તેજક ઔષધો આપ્યાં, શેષ કયો; એ બાલા પોતાનો અત નજીક છે એ જાણી ગઈ અને વારંવાર બોલ્યા કરી :

'ઓ દાદાજીના પ્રભુ—મોટાકાકાના પરમાત્મા—લહેરીખાના વહેમો પરમેશ્વર। પ્રભુ! પરમાત્મા।'।

અને ત્યારે એને લાગ્યું કે પોતે બચી ગઈ છે; એ જીવતી રહી. અને સાંજે તો એટલો સારી દત્તી કે એણે એની માને નજ દપકો આપ્યો કે મોટાકાકા રાખે છે એવું ધૈર્ય કેમ નથી રાખવી. ત્યારે એ ચૈતન્યપૂર્ણ હતી અને એને જીવનાશા પાછી પ્રાપ્ત થઈ હતી. પણ સગર પડવા સાથે સંવેદનતંતુનો એનો દુઃખાવો ફરી શરૂ થયો અને એ દારુણ દુઃખમાંથી એને બચાવવાની લાલચમાં મેં એને, એની માતાનો વિશેષ છતાં, ફરફરીને વેફરો અ.પી. તંતુઓનો દુઃખાવો મટયો પણ હૃદયની સક્તિ પણ ધરી. ખીજે દિવસે હૃદય અને નાડીની ગતિ ધીમી પડી, ડૉ. રામસિંગે હોમિયોપથી ઉપરાંત હિન્નિટોલિસ, એમોનિયા મિલ્ક્યર અને ઘાંડી આપીને એને ટકાવી રાખી—પણ ધીમે ધીમે એ ઊંડી જીનરવા લાગી. દિવસો સુધી એ પડી રહી,—ઔષધિ પછી ઔષધિ લેતી, 'મોટાકાકા, આ નથી સહેવાતું' એમ રટતી, પોતાને બોલાવી લેવા માટે પ્રભુને આર્થાતી અને કઈ બોલે ત્યારે પ્રભુનું સ્મરણ કરતી પડી રહી; પણ એક દિવસ એણે અમને ચક્તિ કર્યો; એ આહાર માગવા લાગી,

વધારે ને વધારે, વારંવાર; ડોકટરે આવીને કહ્યું કે એની નાડી અટકી ગઈ હતી, એ ત્વરાથી જતી હતી! થોડોક લારે શ્વાસ થયો; અંતિમ ક્રિયા માટે એને ભોંય લીધી; એ એના હાથમાંની ખંગડી, એ એની મધુર તેજસ્વી મુખમુદ્રા અને એની શ્વસનક્રિયાની વિરતિ જોઈ રહેલો, જેણે હાથ જોડીને એના પવિત્ર આત્માને—પરમાત્માનું તાદૃશ્ય સાધીને પવિત્રતર ખેલેલા આત્માને—પ્રાર્થના કરતો હતું એકની કિનાર નજીક જોતો રહ્યો.—અને એની શબવાદિનીને લોકો શંકા કરી ગયા, દૂર અને દૂર, મારા અવનત મસ્તક અને હૃદયની નજીક થઈને, મારા નમ્ર આત્માથી દૂર અને દૂર. એની જનનીનાં દુઃખ અને મીત્રકારો મગનને ચીરી રહ્યાં! હજી દશેક દિવસો અગાઉ મેં હક્ષિણામૂર્તિસ્તોત્રનો શ્લોક એને જોઈ સંભળાવ્યો હતો, સ્મરણાવ્યો હતો :

‘વિશ્વં દર્પણદ્વયમાનનગરી’ ઇત્યાદિ.

એ શ્લોક તો એના જિહ્વાએ હતો, પણ એને મારે મુખેથી સંભળીને રમરમ્ય-સંસ્કાર તાગ્ય કરવા હતા. અને ત્યારે મેં હક્ષિણામૂર્તિની કથા પણ કહી હતી. એની માતાએ કે કાંઈ ખીજીએ વિનોદમાં લીલાવતીને કહ્યું હતું, ‘લીલાવતી મને તો લાગે છે કે તને મદમનો અવતાર આવે તો ગમે ખરું!’ અને એ સંભળીને એણે કંઈક કોધથી એકદમ ઉત્તર વાળ્યો હતો :

‘તે એ લોકો શું જોતા છે? હજાર વહેમોમાં ભળી આપણા લોકો કેટલા જૂઠાં જોલે છે અને કહે છે કે અમે ધર્મ કરીએ છીએ! એના કરતાં જે જૂઠું ખોલતા નથી એ લોકો શું જોતા છે?’

આવી હતી એની સત્યશ્રદ્ધા! આવું હતું એની કેળવણીનું અને કસોટીનું ઉજ્જવલ પરિણામ! એનું પ્રયાણ થાય છે એવા પતિ કનેથી, એવા સસરા કનેથી, એવી સાસુ કનેથી, જેઓ આવી વધૂને યોગ્ય નહોતાં, જેઓને આ અમૂલ્ય ધનની કિંમત નહોતી, જેઓએ મારી પુત્રીના ભાગ્યવિનાશની સાથે પોતાનો પણ ભાગ્યવિનાશ કરવામાં કંઈ બાકી ન રાખ્યું!

૧૪મી જાન્યુઆરી, ૧૯૦૨.

તો, લીલાવતીને આવા વરને અને આવા કુટુંબમાં કેમ પરણાવી? એમાં દોષ મારો નથી! આ પ્રશ્નો મારા હૃદયને વિદારે છે...

ખીજ દેટલાક કુમારો લભ્ય હતા, એક નઠિયાદમાં, ખીજ અન્યત્ર.

કિંમતભાઈ—લીલાવતીને વર—ત્યારે મુંબઈમાં એન્જિન્ટન હાઈસ્કૂલમાં વિદ્યાર્થી હતો, વર્ગમાં સાધારણ રીતે ઉચ્ચ સ્થાન રાખતો, સુસીલ, આશ્ચર્ય હતો, અને લીલાવતીથી દશ વરસે મોટો હતો. ચોવીસ વર્ષનો એ યુવાન મારી ચૌદ વર્ષના પુત્રીની સદ્ગુણિપૂર્વક જાળવણી રાખે એવી અપેક્ષા હતી. + + એના પિતા ત્યારે કુલીન અને ઉદાર-હૃદય રનેહલ સન્નજન હતા અને હજી એક વર્ષ અગાઉ પણ એના જ હતા. + + મારી એમનામાં સેવેલી આશાઓની ગણતરી સાચી હતી એમ હું માનું છું. હું પોતે ત્યારે માત્ર ૨૮ વર્ષનો હતો અને એ યુવકથી લગ્નલગ્ન અપરિચિત હતો પણ સર્વત્ર એના વિશે સારા અભિપ્રાય સાંભળતો. મારી ગણતરીમૂલ્ય એ હતી કે, એ વખતે દુર્દશાએ પહોંચેલા મારા કુટુંબમાં કયું હતું તેમ, એ કુટુંબ પણ સમય વીતતાં અને પુત્રો મોટા થતાં પોતાની આર્થિક વિપત્તિઓને દૂર કરશે એવું મેં માન્યું હતું કિંમતભાઈનો જાતોને લગભગ લીલાવતીના વયનો હતો, અને મારી પુત્રી માટે વર પસંદ કરવામાં વરતું જે વય મેં નહોતું કયું હતું એટલું વય એનું નહોતું. આ વય નહોતું કરવામાં મારો સિદ્ધાંત એ હતો કે વહુ એને ઘેર આવે ત્યારે એની જાળવણી રાખવાની શક્તિ વરની હોય. એ સિદ્ધાંતે આજ સુધી, હેવટ મારા કુટુંબના ધણા કિસ્સાઓમાં, અને અન્ય કુટુંબોના થોડા કિસ્સાઓમાં, મારી અપેક્ષાઓ પૂર્ણ કરી છે. + + લીલાવતીના કિસ્સામાં, અપવાદરૂપે, એમાં નિષ્ફળતા મળી, પણ મારી પુત્રોએ એમની સાથે, અલગત એમના ઉપર નિયમન રાખીને, સારું નક્ષાબંધ હતું, જો કે એમાં મુશ્કેલી નહોતી પડતી એમ નહિ.

આ પરિસ્થિતિમાં મારું અતઃકરણ પુત્રીના દુઃખોગ્ય માટે મને ડંખતું નથી. જ્યાં વર પસંદ કરવાની જવાબદારી અને પરિણામ માટે તૈયારી પિતાને સિદ્ધિ નહિ પણ કન્યાઓને સિદ્ધિ રહેવા દીધી હોય તો એ વિશેષ ડહાપણનો અને નીતિનો માગ થાય એવું મને લાગે છે.

૧૫મી જાન્યુઆરી, ૧૯૦૨.

લીલાવતીને હું અને એની માતા હમેશાં શીખવતા કે શી રીતે પતિની અને પતિનાં કુટુંબજનોની સેવા કરવી, અને કતબ કયું

એ વિચારમાં જ આશ્વાસન અને ફલ માનવું. એ કાર્ય બજાવવાને એ સમર્થ હતી; અને એના સાખપાડોથી હમનલાલે દ્વારકા રીતે સાક્ષ્ય પુરું હતું તે પ્રમાણે એના દેહે એનું મૂલ્ય ચૂકવ્યું. ગયા શિયાળામાં લીલાવતી અને એનું ચતુરકુટુંબ જૂનામઢમાં હતા અને સૌને વારંવાર તાવ આવતો હતો ત્યારે લીલાવતી સૌમાં નાની હોઈને સેવામાં તત્પર રહેતી અને એમાં એટલું લક્ષ આપતી કે ખીજું કોઈ સામાન્ય પુત્રવધૂ શરીરે નરતી હેય તો પણ ન આવે. સૌ એણે કરેલી શુભ્રા, એમાં એને એ.છો પરિશ્રમ પડે એવો અદ્યતન પણ પ્રયત્ન કર્યો વિના, પૂરેપૂરી સ્વીકારતા; એટલું જ નહિ, પણ પોતે અસક્ષ અવસ્થાએ પહોંચી ન હોય તો લીલાવતી કદી ન કરે એવા, ઉંઢકારા કે થોડી ફરિયાદ એ કરે તો તે કારણે તેજા અને મહેલુમાં મારતા. એની ફરિયાદોને અવગણવામાં આવતી; શિયાળાની સખત ટાઢમાં એ ઠડે ભોંયતળિયે, ઉપ્પુતાના ઉપાયો વિનાની, લેશ પણ આરામ વિના એમની અપેક્ષાથી અધિક સેવામાં મોડી રાત સુધી એસી રહેતી તે ચલાવી લેવાતું. + + અને જ્યારે એને તાવ આવ્યો હતો, ટાઢની ધુભરી ચડી હતી, ઓઢવા માટે કામળાઓની જરૂર હતી, ત્યારે કોઈએ એ બાબતોનું ધ્યાન નહોતું ગણ્યું. એ એમની એમ પડી રહેતી અને પોતે પોતાના શરીરનાં પણ લાઢ કરે છે એવા કઠોર વચને સાંભળ્યા કરતી. + +

મને એની આ દશાની મધે આવી એટલે મેં પત્રો લખીને એમને જ્ઞાને લીલાવતી સાથે નઢિયાદ હવાફેર માટે આવવાનું નિમંત્રણ આપ્યું. એમણે મને છેતર્યો કયો—આ સથવારે કે પેલે સથવારે લીલાવતીને મોકલવાના વાચદાઓ કર્યા, અને ઉત્તમ સથવારે મળતો હોય ત્યારે પણ એને મોકલી નહિ. મારી ખાતરી ઢઈ કે એ લોકો મને બનાવે છે, એટલે મેં એમના જ ઝોકટરને લખ્યું કે લીલાવતીને તપાસો અને એના આરોગ્ય માટે એને પિયર મોકલવાની જરૂર છે કે નહિ તે જણાવો. એ પ્રમાણે એને ઝોકટરે તપાસી અને પૂણું આરામ ફરમાવ્યો. જનાં તેઓ એમને ત્યાં જ શેકી રાખવા ઇચ્છનાં હતાં, અને જ્યારે લીલાવતી સ્વેચ્છાએ શેકાય એ સકય ન રહ્યું—ત્યારે એ બધાં એની સાથે આવ્યાં—અને અહીંના ઝોકટરે લીલાવતીને કાયમસ્ત જાહેર કરી.

મારી પુત્રીને, મારે ઘેર, ડો. રામસિંઘના ઉપચાર થઈ ક્યાં

એનું ચરીર ફીણ હતું. એનાં સાસરિયાં મારે ઘેર ૭ મહિના રહ્યાં. મારી બુદ્ધિશાળી, સમજુ, ઠાઠી પુત્રીએ મીઠાચથી એના પતિને ઉપ-
દેશ આપ્યો કે એ જૂનામઢ જાય અને કમાણી તથા ખચત વધારે.
જેથી પોતે જૂનામઢ પાછી આવે ત્યારે આપતિનું પુનરાવર્તન ન
થાય + + એ ગયા, મારી પુત્રી પ્રત્યે સદ્ભાવ સાથે; પણ આગળ
ઉપર એના રોગની ઉમ્મતાના સમાચાર મળ્યા ત્યારે અંતિમ મિત્રાપ
માટે આવ્યા નહિ કે આવી શક્યા નહિ.

અમે આજુ ગયાં ત્યારે મારી મધુરી, ચાણી, સદ્ગુણી પણ
અભાગિણી પુત્રી સો વાર જોટલું અંતર પણ ચાલી શકતી નહિ,
તે ત્યાં ગયા પછી પંદર દિવસમાં ત્રણ માર્ષલ ચાલતી થઈ. ઝઘ
પલટાતાં અમારે નહિયાદ આવવું પડ્યું; એને આજુનો વિશેષ લાભ
ન આપી શકાયો. અમે પાછાં આવ્યાં ત્યાર પછી અસાધારણ તાવને
લાંબે એની તબિયત લથડી; ડોક્ટરોએ એની તબિયત આજુ ગયાં તે
સમયે હતી તેથી વધારે બમડેલી જાહેર કરી.

ડોક્ટરો હતાશ બન્યા ત્યારે એમની સંમતિથી વૈદ્ય મંજુભાઈના
ઉપચાર આદર્યા. એમનાં ઔષધોએ આરભમાં ગુણુ કર્યો, પણ પછી
એ નિષ્ફળ નીવડ્યાં. એને ગુણુ ન કરે એવી-ડોક્ટરની અને વૈદ્યની-
દવા આપવાનો અર્થ ન રહ્યો. મારે માટે એક જ માર્ગ રહ્યો :
પુત્રીને નિસર્ગને આશ્રયે રહેવા દેવી અથવા જે મારું હૈય નહિ
તેમાં મારી બુદ્ધિના પ્રકાશનો ઉપયોગ કરવો-અર્થાત હોમિયોપથી
અજમાવવી. નિસર્ગને આશ્રયે પુત્રીને મૂકું તો રોગ અસાધ્ય છે
છે તેથી કંઈ કરવામાં આવતું નથી એ વિચાર એને આપાતબનક
નીવડે. હોમિયોપથીથી હાનિ કંઈ ન થાય, તેથી એની અજમાયશ
કરવી એ મારું કર્તવ્ય બન્યું. એ અજમાયશ કરી, એથી તાવ
કમતી રહેવા લાગ્યો અને એ છૂટથી શ્વાસ લેવા લાગી, ખોરાક લઈ
શકી અને એને જીંધ આવવા લાગી. એના મરણને આગલે અઠવા
કિયે એની છતી તપાસીને ડોરામસીંગે કહ્યું કે એ મહિના પીત્તા
છનાં રિયતિ પૂર્વવત્ ટકી રહી હતી, વિશેષ હાનિ કંઈ નહોતી થઈ.
આ લાભ ઓછો નહોતો એમ જણાવીને એણે હોમિયોપથી ચાલુ
રાખવાની સલાહ આપી; કારણ કે એમને મતે આટલો સારો મુધારો
એ ઉપચારથી જ થયો હતો, પોતાની એલોપથિક દવાઓ આપી
હોત તો પણ સમય પહેલાં એના જીવનનો અંત આવ્યો હોત.

એટલે મારી જૂન એ ચર્ચ કે મેં હોમિયોપથી વડે ઉપચાર
 ચર કયો ત્યારપછી આત્મવિશ્વાસ ન જાળવ્યો અને ડૉ. જમનાદાસનો
 એમને હોમિયોપથીના નિષ્ણાત માનીને સલાહ લીધી. એણે ઓકિસ-
 જન ઉપચાર ઉમેરવાની સલાહ આપી અને એ વિશેષ પુસ્તક
 મને આપ્યું. એણે આયોનિયાની સૂચના કરી તે જરાજર હતી. પણ
 એ સિવાયની એમની બીજી સૂચના ઉપયોગી ન નીવડી. એથી તો
 મારી બુદ્ધિ વિરોધ ચાલતી હતી. + + બધી ઔષોપધિક દવાઓ એક
 પ્રકારે લાભ કરે તો અન્ય પ્રકારે હાનિકારક નીવડે તે પ્રમાણે ઔષ-
 સિજનથી દારુણ વેદના માયાના જમણા ભાગમાં અને કાનમાં એને
 ઊપડી વૈદ્યકીય પરિભાષાના મારા અઘાનને કારણે મને એ વેદનાનો
 હોમિયોપથિક ઉપચાર સૂઝ્યો નહિ, અને સૂઝ્યો તથા મળાવ્યો
 ત્યારે લીલાવતીના મૃત્યુ પછી મળ્યો !

મેં લીલાવતીની અંતિમ મૃત્યુલેખ જોઈ. મૃત્યુમાં પણ એની
 મધુર મુખમુદ્રા, નયનોનું અને જોડાણનું અંતિમ ઉદ્ઘાટન, દિશ્કા
 પદ્મતા ઓઠ, એનું અંતિમ શ્વસન—મદ અને અવિરત, અસ્વસ્થ
 હૃદય, અને અંતિમ વિરામ ! એ બધું જોવાને મારું હૈયું ચાલ્યું;—મારો
 શ્વાસ રુધાયો, અશ્નુ રુધાયા અને મેં મારું હૈયું કતવ્ય બમળ્યું,
 એના પ્રત્યે અંતિમ દષ્ટિપાત કર્યો ! મારી પત્ની એનું અંતિમ
 મુખદર્શન કરવાને ધસી, બીજી જાઓ એને શકના મવા, મેં એમને
 કશું કે એને શોક નહિ, એને હૈયું દર્શન કરવા દો, અને મારી
 પત્નીએ પણ મારી માફક એનું મુખ હૈયું જોયું; એના કપાળમાં
 કેક્રની પિયળ કરી તે જોઈ, એની કામળ, હૃદયગરક અને પવિત્ર
 કાયાને લઈ ગયા તે જોયું. મારું હૃદય નમ્યું, મસ્તક નમ્યું, હાથ
 પ્રાર્થનામાં જોડાયા—એની પ્રાર્થનામાં, એ અંતિમ આરોગની પ્રાર્થનામાં;
 હું જન્મ્યો ત્યારથી આજ સુધીમાં જે મધુરતમ, પ્રાચરમ, કેન્નતતમ,
 પવિત્રતમ, દુષ્કિતમ આત્માએ આવીને મારા ધરને પાવન કર્યું હતું અને
 લેશતમ દોષ વિના મારા કુટુંબમાં કષ્ટ વેળુ હતું એ આત્માના
 તિરાસભૂત દેહની પ્રાર્થનામાં ! હું આ લખુ છું તેમા મારા અશ્રુઓ
 અરોધ કરે છે—અને મેં અહીં પત્ર ઉપર રેલ્યું છે મારું હૃદય,
 એ પુત્રીનું સૌજન્ય, એનું કષ્ટ અને એના જીવનને કચડી નાખનારું મેં
 અને મીઝએ કરેલું—મૂર્ખતાથી અને અવિચારે કરેલું—મૂલભરેલું

વર્તન. એવી હતી ઈશ્વરની ઈચ્છા—મહેઠાની ઈચ્છા. મારું એક માત્ર આશ્વાસન એ છે કે એના સાસરિયાથી, પતિથી પણ, એને ઉગારવનો અને છોડાવવાનો આ એક જ માર્ગ હતો અને તે પ્રભુએ પસંદ કર્યો, આ નિંદા, પાપમય, મૂખ સંસારમાથી એનું પ્રયાણ એ જ એક એનો ઉદ્ધારમાર્ગ હતો અને એ પ્રભુને મળ્યો. એ લોકોમાં આવા પવિત્ર આત્માના સદચારનો લેશ પણ યોગના નહોતો, મારે માટે પણ, મારા દોષોનું, મારી નિર્બળતાનું, એના જીવન અને ગુણરાશિ પ્રત્યેના મારા પાપનું, પ્રાયશ્ચિત્ત આ એક જ છે કે મને મારી એ ક્ષતિઓનું પૂર્ણ જ્ઞાન થાય, હું એનો એકરાર કરું એની આ મય ત્તિ એની વિવ્રના મારાથી ઉચ્ચતર હતી, મારી નિકટની અન્ય કોઈ પણ વ્યક્તિથી ઉચ્ચતર હતી, અને મારા કાકાના સર્વ વેદાંતજ્ઞાન છતાં, વિદ્વતા છતાં, હૃદયની મહત્તા છતાં, મારા કાકાથી પણ ઉચ્ચતર હતી જીવનની નિષ્કલંકતામાં, હૃદયની વિશાળતા, શક્તિ અને સુચિતામાં, એની કેળવણીના પ્રમણમાં એની દિવ્ય તત્ત્વની નિકટતામાં એનું સ્થાન અમો સૌથી ઉચ્ચતર હતું મારી સંસારયાત્રામાં મને અવી પુનો સાપડી તેનું મને અભિમાન છે, હું જે અલ્પ અવસર સાધી શક્યો તેટલા અલ્પ અવસરમાં પણ આવા જીર્ણારોહી આત્માના શિક્ષણનો અને ઉન્નતીકરણનો મને અધિકાર મળ્યો તેમાં મને મારી ધન્યતા લાગે છે, અને મારા અધન્ય કુટુંબમાં આવીને એને મળવું સંભવિત હતું તેથી શુભતર અને ઉચ્ચતર દિવ્ય તત્ત્વનું સાનિધ્ય, સાયુજ્ય અને સોખ્ય એને એની જીવનતપસ્યાના ફળ રૂપે સાપડ્યો એવી મને શ્રદ્ધા છે

૧૫મી જાન્યુઆરી, ૧૯૦૨-
રાતના દસ વાગે.

મારી આ મધુર નાનકડી બાલિકા આરભથી જ મધુર હતી, મેધાવિની હતી અને મારી લાડકી હતી ભાવનગરના મારા નિવાસસ્થિતો દરમિયાન એનો જન્મ થયો હતો, એને જોજામા સુવામીને સ્નેહમુર્તિના ગીતોનાં હાલરમાં ગાયાં હતાં, મારી નાની બહેનનું એ પ્રેમપાત્ર હતી, મારી આ પત્નીથી થયેલું મારું પ્રથમ બાળક એ હતી જીવરામ શાસ્ત્રીના માયાળુ શિક્ષણથી એના સરકૂનના અભ્યાસનો તકકોમુદીમાં, ગીતામાં, એક બે નાના ઉપનિષદોમાં, નીતિચતકમાં, શાકુતલનદ

ચોથા અંકમાં અને ઉત્તરરામચરિતના અમુક ભાગોમાં સારા પાયે નખાયો હતો. એણે અંગ્રેજી શીખવાનો આરંભ કર્યો હતો, જે એને ગમતું નહિ. ૧૦થી ૧૩-૧૪ વર્ષના વય સુધી સવારે એ બારથી અધિક માણસોની રસોઈ ખનાવતી, અને મધ્યાહ્નથી રાતના નવ સુધીમાં એને મેથોનો તથા શાઆનો યાનસહવાસ લેવાની અને અલ્પ મુદત સુધી અંગ્રેજીના શિક્ષક પાસેથી અંગ્રેજી શીખવાની અનુકૂળતા મળતી.

એને પોતાને સાસુનો કટુતમ અનુભવ થયો હતો તે છતાં સાસુની નિંદા કાઢી કરે તે સાંભળવી એને ગમતી નહી. મે એના પતિને સૅલિસિટર મોતીલાલ દેસાઈને ત્યાં માસિક રૂ. ૨૦ના પગારની નોકરી અપાવી જેમાં એના ઉપરીઓનો એને માટેનો અભિપ્રાય સારો નહોતો, એ કારણે એનો પતિ અને એની સાસુ એને કૃત્રિમતાભર્યાં મહેલ્યાં સંભળાવતાં એ લીલાવતીથી સાંભળ્યાં જતાં નહિ, તેથી બંનેએ એને સખત રીતે ધમકાવી હતી-એ હતો એનો એ પતિ અને સાસુ તરફનો પહેલો અનુભવ. એ વાત લીલાવતીએ એની માતાને કહી નહોતી, પણ એક વખત એ બાલિકા પોતાના દુર્ભાગ્યને પ્રકટ કરીને હાથમાં ખાતી મારાં માતૃશ્રીને-એનાં દાદીને-કંઠે વળગી પડી હતી ત્યારે એ વાત મારાં માતૃશ્રીના જાણીતામા આવી હતી. પછી મારી પત્નીએ એને સંધ્યા પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે એણે સાચી વાત કહી હતી, પણ ઉમેરું હતું કે એ કારણે ચિંતા ન કરશો. દુઃખ આમ વહેલું પડે એટલે જીવનમાં બામળ ઉપર ફરીથી પહોં બાકી ન રહે. પોતપોતથી મે એની તબિયત વિશે પૂછવાને એ અરસામાં લખેલા પત્રના ઉત્તરમાં એણે મને કાલિદાસના સ્વર્ગ્યો દિ કન્યા વરકીય વ્ય એ શ્લોકનું અને મારી જ રનેહમુદાના 'તજ દોષ દિજ અવનિમાં ધરે નવે અવતાર' એમ શરૂ થતા કાવ્યનું સ્મરણ કરાવ્યું હતું, અને પ્રથમ શ્લોકમાં વ્યક્ત થતી શકુતલાના પાલકપિતાની સ્વસ્થતા જેવી સ્વસ્થતા રાખવાને સૂચવ્યું હતું તથા પોતાની સ્થિતિને બીજી કવિતામાં વણી વેલી, માતાપિતાએ નિજ કર્તવ્ય કર્યો પછીના, ઉડુવન જેવો જણાવી હતી ! અને એ યથાર્થ હતું. મારી મધુર પુત્રીએ મને મારાં જ વચનો વડે ઉપદેશ આપ્યો હતો અને સુખચાંતિનો માર્ગ બતાવ્યો હતો. પોતાના સમગ્ર જીવનમાં એણે મને પોતાના દુઃખથી અજાણ્યો રાખવાની કાળજી રાખી હતી, અને પોતાની સલાહ ન રાખી શકનાર પિતાની એણે સલાહ રાખી હતી. આ બધું દુઃખ હવે હવે ત્યારે અનુભવો પોતાની પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યાં છે, એટલે મારે મારી લેખનીની પ્રવૃત્તિને રોકવી પડે છે.

૨૬મી જાન્યુઆરી, ૧૯૦૨.

પ્રેમને કારણે મારે મારા જાળોને મારા લાઈ સાથે કાલે મુઝઈ મોકલી દેવા પડ્યા. એમને સૂચના આપી છે કે મુઝઈમાં પણ પ્રેમ વધે જાય છે તેથી એમણે મુઝઈના એકાદ શૈવમુક્ત ઉપનગરમાં રહેવું. + + હું, પત્ની, માતા, બહેન અને મોતીશકર અહીં રહ્યા છીએ-ખસલું શક્ય નથી માતૃશ્રી સિવાયના બીજા બધા પ્રેમ-નિવારક ઔપધ લઈએ છીએ. માતૃશ્રી મદિરને અને દેવને સભાળે છે તેથી મુઝઈ ન જઈ રહે એમને ખાતર મારા પત્ની અને બહેનને શાકાહાર પડે. જીવન અને મરણના પ્રશ્નો વિચાર જ ઉદ્ભવે પડે. એ મારું કર્તવ્ય છે એ કર્તવ્યમાં, લીલાવતીને જે મહાન ભોજ આપવો પડ્યો તેવો ભોજ આપવો પડે. જ્યાં અદૃષ્ટ કે મહાન કર્તવ્ય પ્રાપ્ત થતું હોય ત્યાંએનો ભય રાખ્યો ન આવે. જેવી મહેઠ્ઠાની ઇશ્વર.

મલબારીના East and West માં મારા લેખો ડિસેબરથી પ્રકટ થવા લાગ્યા છે. જાળો મુઝઈમાં રહે તેથી અલગત ખર્ચ વધે છે.

૧૬મી મે, ૧૯૦૨.

'Conflict of Laws between Converts and Non-Converts in India એ વિષય ઉપર એક લેખ (૧૪૦ ચોધિયા), (૨) મુનિવર્સિટી કમિશન સમક્ષ માર્ચમાં ફૂં ગયો ફો ત્યારે કરેલું નિવેદન, જે એટલા જ પૃષ્ઠનું છે, (૩) 'Chunni the Sati'નું એક પ્રકરણ, (૪) 'The Gulf between Englishmen and Natives એ વિષયનો એક લઘુ લેખ, (૫) લીલાવતીની સ્મૃતિમાં રચેલું ૧૬ ખડેનું એક કાવ્ય, (૬) 'Key-stone to the Economics of Hinduism એ વિષય પરનો એક લેખ : આટલા લખાણો જાન્યુઆરીથી મારા ટેબલ પર લખેલાં તૈયાર પડ્યાં છે. (૭) મારો 'સાક્ષરજીવન' એ ત્રય કમલ લખાયા કરે છે, જે હમણાં તૃતીયી આગળ વધે છે. આમાંના ૩, ૪ અને ૬ એ લખો East and West માટે છે.

'સરસ્વતીચંદ્ર'ના પ્રથમ ભાગની ચોથી આવૃત્તિ પ્રકટ થઈ છે. મારા સ્વાસ્થ્ય વિશે કંઈ વિશેષ નથી સાધારણ અવસ્થિત, સતત ઔષધઉપચારથી કાળુમાં રાખેલી, મારો નિત્ય સાથી છે. ૧૮૯૯ની મારી માદમીની અસરથી ફૂં સર્વથા મુક્ત થયો નથી. + +

મારી પત્નીને ખાસ કંઈ અસ્વાસ્થ્ય નથી, પણ લીલાવતીની શોકમય સ્મૃતિ એના જાગૃત, કાર્યવ્યય, સમયને તથા સ્વપ્નોને આવરી રહે છે, એની નિદ્રાને હરી લે છે, અને કોઈવાર નિદ્રામાં એ પ્રલાપ અને રુદન કરે છે. એની અશક્તિ તો સ્પષ્ટ છે, છુપાવી છૂપે તેમ નથી. રમણીક મુખર્ષથી મેમાં આવ્યો; એ કૃષ્ણ છે, અન્નરુચિ ખોઈ ખેઠા છે, જો કે એણે ગણિતમાં, અંગ્રેજીમાં અને સંસ્કૃતમાં થોડી પ્રગતિ કરી છે. આજે એને આતપના આઘાતથી તાવ આવ્યો છે જમુને મહિના છે, એની શરીરપ્રકૃતિ બરાબર નથી, અને મુખર્ષમાં રહી એ લીલાવતીને કારણે રડ્યા કરે છે. બિચારા હિંમતભાર્ગની દશા દયનીય છે; અઠવાડિયામાં એ બાણ માટે અહીં આવવાના છે. ત્યારે અમારી સાથે રહેવાને એ ખુશી નથી.

લીલાવતીની સાંસારિક બાબતોના સુધારવાના મારા સર્વ પ્રયત્નો નિષ્ફળ થયા. અમે એને રોગમુક્ત પણ કરી શક્યા નહિ. રમણીકેના અભ્યાસ સુધારવાના મારા સર્વ પ્રયત્નો, એની મહેનત તથા ઇચ્છા છતાં, નિષ્ફળ થયા. લીલાવતીને અમારી કનેથી એક જ વસ્તુ મળી — એના તત્ત્વચાતુર્ય પ્રથમ ઓપાન. રમણીકને આરભના થોડાં વર્ષો શિક્ષણ બોજરૂપ ન બને એવી મૂંઝવણ સાથે ઘેર જ એક શિક્ષક પાસે લણાવ્યો અને પછી એની દશ વર્ષની વયે મુખર્ષમાં ન્યુ હાર્ડરફલમાં બેસાડ્યો. પ્લેમના પ્રથમ વર્ષમાં એનો અભ્યાસ અટક્યો, બીજા વર્ષે મેં એને નડિયાદમાં મારા ભાણેજ કાંતિલાલ અને ભાનુના જ વર્ગમાં બેસાડ્યો, મુખર્ષમાં એ એઓથી એક વર્ષ ઉપર હતો છતાં. હું નિવૃત્ત થયો ત્યારે એને નિશાળમાંથી હટાડી લીધો, એનો અભ્યાસ પાઠો ધાય અને એ મૅટ્રિક બે વર્ષ વહેલો ધાય એ હેતુથી મેં પોતે એનું શિક્ષણ હાથમાં લીધું. મારી માંદગીએ એમાં વિઘ્ન નાખ્યું. + + + શીખવતો પણ એના અભ્યાસ ઉપર દેખરેખ રાખી શકતો નહિ, એને પુનરાવર્તન કરાવી શકતો નહિ, એની પરીક્ષા લઈ શકતો નહિ. હવે એક યુવકને મારે બદલે એનો શિક્ષક નીચો પણ જે હાનિ યર્ષ ચૂકી હતી તેનો ઉપાય ન થઈ શક્યો. છેવટે મેં એને ગૂનમાં નિશાળે બેસાડ્યો, અને પછીના ફેબ્રુઆરીમાં મુખર્ષ મોકલ્યો. આજે એ મારા ભાણેજોથી પાછળ છે અને એના પ્રયાસ અને અદ્ય સુધારણા છતાં, લયડતો ચાલે છે અને લયડતો ચાલશે. મારી એવી ભાવિ

સંભાવના નહોતી કે હું ખીમાર પડીશ, ખીમારીની અસર આટલી લાંબી ચાલશે, અને એથી રમણીક આવા ભારે દુર્ભાગ્યનો ભોગ બનશે. આ વિચાર મારા હૃદયને ડંખે છે.

મારા ભાઈને વિચિત્ર તાવ અને કાનના દર્દને લીધે અભ્યાસ છોડવો પડ્યો. મારા ભાણેજ મોતીરા કરને બાયામથાળામાં જગતજ્ઞને અભાવે હૃદયરોગ થયો અને નિશ્ચાળ છોડવી પડી. મારા ભાણેજ અક્ષરશ કરને પત્નીના નિભાવ ખાતર નોકરી લેવી પડી. મારો જ્યેષ્ઠ જમાતા હિ મતભાઈ એલિન્સ્ટન હાઈસ્કૂલમાં પહેલો આવતો, આગળ વધે તેવો અને મહેનતુ મનાતો, પણ અભ્યાસમાં તેમ જ બ્યવહારમાં નિપ્પજ નીવડ્યો. મારો ખીન્ને જમાઈ બલવતરામ આરબથી જ શુદ્ધિશક્તિમાં સ્વાધારણુ હતો અને એ પાસ થવાની આશા વિના વર્ષો વિતાવે એ ઈષ્ટ નહોતું. મારા કનિષ્ઠ જમાઈ રમણીકશ કર, એવો શુદ્ધિશક્તિમાં જમાઈ પસંદ કરવા માટે મને અભિનંદનો મળ્યા હતા છતાં, અનેક વિધોને લીધે મોટુંક થવાને પણ અયોગ્ય બની ગયો. મારી પુત્રી જમ્મ કલાપ્રિય છે, સારી સ્મરણ છાકરી છે, ઠીક ઠીક લખી શકે છે, પણ શુદ્ધિમાં ખાસ વખાણવા જેવી નથી. મારી કનિષ્ઠ પુત્રી જયતીના શિક્ષણની મારા સયોગો અને એની પોતાની વૃત્તિને કારણે પૂર્ણ ઉપેક્ષા થઈ છે રમણીયને, મારા શિક્ષણે આપેલા અયોગ્ય વારસા સિવાય, કંઈ પ્રતિકૂળતાઓ નથી. પણ સ્કૂલમાં કે કોલેજમાં એની કંઈ પ્રગતિની આશા રાખવી વ્યર્થ છે. એની આ દશા મારે હાથે થઈ છે, એને મારે કુદરતની કૃપાને આધારે રહેવા દેવો પડ્યો છે અને કુદરત એ દયામાં કેટલો સુધારો કરશે એ જોવું રહે છે. મારા કુટુંબ-ઉપાનમાં આશાપ્રદ શેષ માત્ર બે છે: મારા ભાણેજને કાલિલાલ અને જાનુ. અને આ રમરત અધકારમાં છેવટ આ બે દીપકો પ્રકાશશે એવી હું આશા રાખુ છું. એવી છે મહેન્દ્રાની ઈચ્છા.

૧ લી આગસ્ટ, ૧૯૦૨.

જૂન ૭ મી તારીખે મે સુરતમાં, 'The Aptitudes and Duties of the Leading Communities of Surat એ વિષય ઉપર ભાષણ આપ્યું. + + લોકોનું એમની લલિતકલાઓ માટેની આવડત પ્રત્યે લક્ષ બેઝ્યું. પછી હું મુગઈ ગયો. ત્યાં રાત શ્રી ગુજ્જરને ત્યાં દરિયામહેલમાં માળનો. વળતાં વડોદરે જતયો. + +

૧ જૂનની ૨૫મી અને ૨૬મી તારીખોએ અમદાવાદમાં 'The Practical Aspects of Our Ideals of Life.' એ વિષય ઉપર મેં વ્યાખ્યાન આપ્યું, જેમાં અંબાલાલ સાકરલાલ પ્રમુખપદે હતા. ત્યાંથી નીલકંઠેશ્વર મહંતા સ્વામી સ્વયંપ્રકાશનાંદના નિમત્રણથી સિદ્ધપુર ગયો અને ત્યાં 'The Four Ashramas - ચાર આશ્રમો' વિશે વ્યાખ્યાન આપ્યું. + +

મુંબઈ હતો તે દરમ્યાન મારો 'Conflict of Laws on Converts and Nonconverts' એ વિષયનો લેખ બોમ્બે લો રિપોર્ટર માટે સ્વીકારવામાં આવ્યો હતો. + + મલબારીને 'Gulf between Europeans and natives' એના કરતાં મારી વાતો 'Chhni' વધારે પસંદ પડી અને એ ચાલુ રાખવાની એમણે મને ક્ષયના કરી. પ્રથમ પ્રકરણ એમણે પ્રકટ કર્યું. મેં બાકીનો ભાગ લખીને વાતો પૂરી કરી-૧૬૨ પાનાં ચર્ચા, અતિશય લખી બની. મેં મલબારીને કહ્યું જોઈએ તો 'East and West' માં પ્રકટ કરો અથવા ક્યાં પ્રકરણ કાઢી નાખવા કે ટૂંકાવવા એ જણાવો એમણે લખી જણાવ્યું કે તેમણે હેલ્થ પ્રકરણ વાંચ્યું તે હૃદયસ્પર્શી લાગ્યું છે, અને પોતાના મદદનીશને વ્યવસ્થા માટે સોંપશે.

'Economics of Hinduism' એ મારો લેખ મેં હજો ફેરવી નાખ્યો છે. એને 'Indian Review' માં મોકલીશ. એના તત્ત્વીયે મારી પાસે એક લેખ માગ્યો છે. લખાણની ફરીથી સાદ નકલ કરવાની છે.

'ઈશ્વારાસ્ય' અને 'કેન' ઉપનિષદો અને એના જીવરામ શાસ્ત્રીએ કરેલા અનુવાદો હું વાંચી ગયો; એ મારે લીલાવતીની રમૂતિમાં પ્રકટ કરવા છે-શાસ્ત્રી એને એ શીખવતા. શાસ્ત્રીએ કાવ્ય પ્રેમથી અને કાળજીથી કર્યું છે. સર્વદર્શનસમ્રદ્ધતુ વાચન આરંભ્યું છે.

મારી નવલકથાના ભાગ ત્રીજાની બીજી આવૃત્તિ છાપવા આપી છે.

સામયિકામાં લેખો પ્રકટ કરવાનું કાર્ય મેં પૂરતું કર્યું છે એમ હું માનું છું. એમાં મારો હેતુ, મારા સ્વનંત્ર અંગ્રેજી ત્રયો માટે, વાચકવર્ગ ઉપજાવવાનો હતો. હજી લેખ મોકલીશ, પણ ૨૫૪

કે સચિત નિમંત્રણ મળશે તો જ, અથવા મારા વિષયની આવશ્યકતા ગ્રેસે તો; અન્યથા નહિ.

હવે મારે મારાં એ નિયત જીવનકાર્યોમાં અટકા થવું પડશે : (૧) મહાભારતના અધ્યયનનો આરંભ કરીને અને એનાં પરિણામોને પ્રકટ કરીને, અને (૨) મારા અમર આત્માના કલ્યાણ માટે-મોક્ષ માટે—અને અનિવાર્ય એવા અધ્યયનનો આરંભ કરીને, આર્માનું આ બીજું કાર્ય સમય અને સુધિ ખૂબ માગશે. પ્રથમ કાર્યમાં પ્રકાશનનું ખર્ચ થશે, જે માટે મારું મજબૂ તૈયારી મતાવતું નથી, હું લખ્યે જઈશ, કાલે મારા હસ્તલેખો અને પ્રભુ દ્રવ્ય અને શક્તિ આપે, અને એ રીતે પોતાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરે, ત્યારે પ્રકટ થાય, કે પછી અપ્રકટ રહે.

ખીજો દુઃખી તાકી રહ્યો છે. + + દ્વાન્સવાલ યુદ્ધ પૂરું થયું છે છતાં ઈની રહેનશાહતની પ્રતિષ્ઠા વધારવાને રાજ્યાભિષેકના દમ્બાની યોજના થાય છે.

ઈશ્વારાસ્થનો અને કેનનો મંબીર ધ્વનિ-સાકરકાષ્ઠ્યે બેધિયો. ધ્વનિ—મારા હૃદયને પુલકિત કરે છે—અને મારા ઉત્સર્ગશિદ્ધિના તત્ત્વદર્શન પ્રતિ મારું પ્રભોધન કરે છે, મારા એ તત્ત્વદર્શને પોતાના હાળામાં મારો આત્માનો આકાર ઢાલ્યો તે પછી જાણે કે મારી મહાપ્રભાવ સુધિને એને ઉપગોચ જ નથી રહ્યો. + + +

૨૭ ઓગસ્ટ, ૧૯૦૨

આજે જન્મદિવસ છે—મારા પિતાને અતિપ્રિય એવા કૃષ્ણને જન્મદિવસ. અંગ્રેજીમાં કહે છે તેમ Sweet to the sweet—મધુરમૂર્તિને મધુરત્વ અર્પણ. મારા પિતાને જે પ્રિય હતું તે હું એમની રમૂતિને સમર્પું છું—જેને એ પવિત્ર મણુતા અને જેણે હું એમના જેવા ભાવથી પાલન કરું એમ દૃઢતા એ વતના પાલનમાં મારા આત્માની આશાવશના. અરે રે! એમની અને મારી વચ્ચે મતભેદ એવા મોટા હતા કે આ દિવસમાં હું એમના મતને એટલે હૃદયભાવને અપનાવી શક્યો નહિ. પણ, મારા સત્તર વર્ષના વયે મેં એમને મારા મતભેદ સંપૂર્ણતઃ જણાવ્યા હતા ત્યારે એમણે મને આશા કરી હતી કે મારો મત એ તે હોય તો પણ, એ મનમાં મને પાપ નહોતું જણાતું તેટલા પૂરું, મારે એ મનનું પાલન કરવું.

એમને આશા હતી કે એ પ્રતો પ્રત્યે હું દુર્લક્ષ નહિ કરું તો વધના વધવા સાથે કોઈક દિવસ હું એને વિશે મારો મત સુધારીશ. જે દષ્ટિસમક્ષ હશે તે એક દિવસ મન પ્રત્યક્ષ થશે એવી એમને આશા હતી. અને એ મન-પ્રત્યક્ષ થયેલ છે, જે કે અમુક વિશિષ્ટ પ્રકારે જ. બ્રાહ્મણધર્મ આપણને, ન સમજાય તો પણ, અતેક પ્રતો આચરવાનું કહે છે તેમાં આજ કાલુ છે.

પિતાના જીવન દરમ્યાન હું સ ધ્યોપાસના કરતો અને જન્માષ્ટમીએ તથા શિવરાત્રિએ ઉપવાસ-ફલહાર લઈને-કરતો, અને બ્રાહ્મણ-નાગર બ્રાહ્મણ-કરવા જ જોઈએ એ સર્વ કમો કરતો. એ હું એમના જીવન દરમ્યાન, પિતા પ્રત્યેનું કર્તવ્ય સમજીને, તથા એમાં પાપ કંઈ નથી અને એ મારા દેશજનના નિર્દોષ રિવાજો છે એમ માનીને કરતો હવે, એમના મૃત્યુ પછી, મારા ઉપર કોઈ જીવન આદેશનું બંધન નથી. પણ એમના મૃત્યુએ મારામાં એમના માટે અને એમના ધાર્મિક હિંમત માટે બાવ વધાર્યો છે, એમનો પ્રેમ મને એ સર્વ વિધિ કરવા માટે ફાજ પાડે છે, એમાં વિશેષ એટલો છે ખરો કે હું એ બધું એમની સ્મૃતિમાં, એમની અતિમ પ્રિયતમ ઈચ્છાનું અનુવર્તન કરતો હોઉં તેમ, કરું છું. અને એ વિધિઓ દષ્ટિસમક્ષ હોવાથી વિચારાહ વસ્તુ રૂપે મારા મનમાં જીએ-વધે છે, અને એ વિધિ મારા બ્રાહ્મણ પૂર્વજોએ કંઈ ઉન્નત ગાહપણુભયો ઉદ્દેશથી શરૂ કર્યા હશે એમ મને લાગે છે, તથા એ ઉદ્દેશોને, અધશ્રદ્ધાથી કે વિવેકશુદ્ધિની પરાધીનતાથી નહિ, પણ સર્વાંરિતકતાથી શોધી કાઢવા એ મારું કર્તવ્ય સમજાય છે.

x

x

x

૨૮મી ઓગસ્ટ, ૧૯૬૨.

ગઈ કાલ સાંજથી પ્રબળ વૃષ્ટિ ચાલુ છે. હોદોની કુષ્કાળબીતિ દૂર થઈ છે. કૃષ્ણની જન્મતિથિએ વૃષ્ટિ યાય અને અનાવૃષ્ટિનો અત આવે એમ હોદો માને છે નૈદિક ઇન્દ્રનો હથુનધુ ઉપેન્દ્ર, રૂપ વર્ષાઋતુ દરમ્યાન મેઘધનુઓને બોલાવેને એકત્ર કરનાર કૃષ્ણ-વૃત્રના વૃષ્ટિઈન મેઘાસુરોને આ મેઘધનુઓ જે દિને પરાંરત કરે તેની પછીને દિને બન્ગરો દરો એવું લાગે છે. વસુદેવ અર્ચીત વસ્ત્રોનો દેવ, લૈની દેવકીને પરણ્યો, એનાં એ પ્રથમ સાત

સંતાનોને—વૃષ્ટિપ્રપત્નોને —દેવકીના જ સહોદર કંસામુરે અર્થાત્ દુષ્કાળ-ઉત્પાદકે સંઘાર્યા ત્યાર પછી વસુદેવ, કંસને વીજળીની પાછળ દોડતો મૂકીને ખરા વૃષ્ટિ-દેવને વસુતાપારના પ્રદેશમાં લઈ ગય છે, અને ત્યાં નંદ અને નંદના લોકો એનું રક્ષણ કરે તથા એના પ્રભાવે સમૃદ્ધ બને : આવું છે કદાચ આજની પુરાણકથાનું પ્રાચીન મૂળ.

૧૪મી ઓગસ્ટ, ૧૯૦૨.

મયે યનિસારે દરોરા હતા—મારો જન્મદિન. મેં ૪૭મું વર્ષ પૂર્ણ કરીને ૪૮મામાં પ્રવેશ કર્યો. નિવૃત્ત થયે પૂર્ણ ચાર વર્ષ થયાં.

૧લી ઓગસ્ટ ૧૯૦૨ને દિવસે મેં ત્યારસુધીમાં કરેલું કામ નોંધ્યું હતું. ત્યારપછી કું આ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત રહ્યો છું : (૧) કું એમ.એ માં પરીક્ષક નીમાયો છું તેથી એમ.એ ના ગુજરાતી અભ્યાસક્રમનું વાચન અને આગામી પરીક્ષા માટે પ્રશ્નપત્રો, (૨) શીલાવતીના રમારક ગ્રંથ માટે મારા 'The Key to the Interpretation of the Upanishads' એ લેખનું લેખન—પ્રયત્ને અન્ય ભાગ સાચી જીવરામે તૈયાર કર્યો છે; (૩) સુરતના મારા ભાવજનું, અને અમદાવાદના ભાવજીના શ્રી આતંદશકર મૂવે, 'વસંત' માટે કરેલા અનુવાદનું સંરક્ષણ, (૪) ગુજરાતી ક્રિયાપદો વિશે ભાષા-સાહીય નોંધ (મારા કાકાના ઉપયોગ માટે) આ અંગ્રેજીમાં છે—અને અનુવાદ કરવા તથા 'વસંત' માં પ્રગટ કરવા માટે મુરને મોકલેલ છે (કાકાએ પાછી આપ્યા પછી), (૫) ઇન્ડિયન પોલિસ કમિશન માટે ગુજાની-નિવેદનો—વગેરે તૈયાર કરવાને નીમાયેલી મુજબ માટેની પોલિસ કમીટીને મોકલવાની મારી નોંધ—જે મોકલી આપી છે—આ કાર્ય મલગારીના આગ્રહથી કર્યું છે; (૬) 'The Hindu Sovereign as Parent of the People' એ વિષયને, Indian Review માટે એના તંત્રીની માગણીથી લખેલો લેખ—જે મારી આ અગાઉની એક નોંધમાં જણાવેલા મારા Indian Economics વિશેના લેખ ઉપરથી ટૂંકાવ્યો છે; (૭) વેદિક અને ઉપનિષદ-સંબંધી, ભારતીય લેખ જ પાશ્ચાત્ય, સાહિત્યનું વાચન મારા ઉપનિષદોના અભ્યાસમાં, પાશ્ચાત્ય માનસશાસ્ત્ર અને વિજ્ઞાનમાંથી

લભ્ય થતા પાર્શ્વપ્રકાશ (Sidelights) થી એ વિષય ઉપર નહન નૂતન અને વિવિધ પ્રકાશ પડ્યો છે.

મારી પોતાની તબિયત મહિનાઓથી એક પ્રકારે અસ્વસ્થ રહી છે; અરંભ થયો સળેખમથી અને પછી બધકાશ, આંખની ઉપાધિ, મદાગ્નિ, સધિવાત એમ એક પછી એક બધિઓ આબ્યા—એક બધ રૂપાં ખીન્ને આવે.

x

x

x

દુકાળનો ભય ગયો છે. પ્લેગ ૧૦ માર્ચે છેડે ધૂમી રહ્યો છે. આર્થિક પરિસ્થિતિ પણ જરાક સુધરતી જણાય છે. બિચારી સીલાવતી ! એની, એના જીવનની, એની યાતનાઓની તથા એના મતોબળની અલોપ્ય સ્મૃતિ મને ઉચ્ચતર અને પવિત્ર વિચારોની પ્રેરણા આપે છે, દિવ્ય શક્તિ આપે છે, અને વારંવાર હું મારા અબ્યાસગૃહમાં નરેશી એની જખીને—એક ઉન્નતતર આત્માને પ્રણમું તેમ—અણમું છું.

અને એ દુર્ભાગી કણોતું, એ શોચનીય બૂલોતું, એ પાપી લોકોતું, એ પ્રતિકૂળ દેવતું મને રમરણ ચર્ષ આવે છે જેણે એ બિચારીનો અકાળે અંત આણ્યો, પણ પરિણામે એને વિશેષ પ્રકાશ-મય બનાવી, અને અમારી ઉપર પાવન શોકતિભર આણ્યું. અમારી ઉપર!—અમારે પ્રથમ જવાનું હોય, એ અમારી પાછળ જીવતી હોવી જોઈ એ; અમને એની ઉચ્ચતર સંગતિનો લાભ દીર્ઘતર સમય સુધી, એક પ્રભુકૃપા રૂપે મળવો જોઈતો હતો. એ પ્રભુકૃપા જ હોઈ શકે, કારણ કે એવી કેવળ ઈશ્વરી કૃપા ન હોય તો અમારી એને માટે યોગ્યતા નહોતી.

૨૨મી ઓક્ટોબર, ૧૯૦૨.

સાંજે ૪ વાગ્યે—

નિવૃત્ત થયા પછી આજે પહેલી જ વાર મને કાર્ષિક માનસિક અજ્ઞાનતા, ચીડનો અનુભવ થતો લાગે છે, જેથી હું નિયત કાર્ય પણ કરી શકતો નથી અને, એ કારણે, આ તોષણોથી લખવા બેસું છું. આમ થવાનું કારણ શું ? + + + બાળલગ્ન મને ચાપરૂપ નીવડ્યું હતું, એટલે મારા પુત્રને એથી જ્યાવવાને મેં મારા પિતાના

અને કાકાના- માતા અને પત્નીના પશુ-મતની અવગણના કરી છે. મારા મતની વિરુદ્ધ કાકાની મુખ્ય અને હાથવગી દલીલ એ છે કે પુત્રો, વહેલા પરણાવ્યા ન હોય તો, અનિષ્ટ માર્ગે અને કુછદે ચડે છે. એમણે મને મારા મતની વિરુદ્ધ વારંવાર એનવણી આપી છે. એમને સ્થાનિક લોકિક રૂઢિની સામાન્ય સમજનો ટેકા છે. મેં હમેશાં એમને જવાબ આપ્યો છે કે, 'હા, આપની વાત ખરી છે, પણ વહેલાં પરણાવીને કિશોરવર અને કિશોરી-પત્ની ઉત્પન્નને જોખમમાં મૂકીએ તેના કરતાં, ન પરણાવવાનું સાદસ કરીને, એકલા છોકરાને જોખમમાં મૂકીએ એમાં અનિષ્ટ ઓછું છે. વળી, પરણેલા છોકરા પશુ વિમાર્ગે ન જાય એવું નથી, અને એવું બને તો રૂઢિને વળગી રહેવામાં લાલ કંઈ નથી. આપણા સમાજમાં, અનેક કુટુંબોમાં, આવા દાખલા ભરપૂર બને છે.' અને જોખમથી બચવાનો ઉપાય એ છે કે છોકરાઓને કુસંગતિથી દૂર રાખવા. + +

કમમાં કમ, મને લેઈ શકા નથી કે કુવારાનું જોખમ એ તે એક સંભાવ્ય જોખમ છે, પણ વહેલા પરણેલા છોકરાને જે જોખમ છે તે ધીમું અને અદૃશ્ય છતાં નિશ્ચિત જોખમ છે.

+

+

+

૧૩મી ડિસેમ્બર, ૧૯૦૨-

+ + + એમ. એ. ગુજરાતીનાં પંચિણ્માં સોંપીને ફોં મુંબઈથી પાછો આવ્યો છું. ઉમેદવારો ત્રણ હતા. એમણે પોતાનાં પાઠ્યપુસ્તકો જરાજરા વાંચ્યાં નહોતાં, એ રખણ હતું. એમને પ્રત્યેક પત્રમાં ૨૫ ટકા માર્ક જોમ તેમ કરીને આપ્યા; પણ તેઓ અંગ્રેજીમાં અને કુલ માર્કમાં નપાસ થયા. એમ. એ. માં માતૃભાષાની પરીક્ષાનું આ પ્રથમ વર્ષ હતું, તેમાં બધીએ માતૃભાષામાં બધા ઉમેદવારો આમ નપાસ થયા.

શિયાળાની દંડી, આરામ અને વ્યાયામ-ઐથી મારી તમિષ્વત સુધરી છે. મજબૂર સાથે મારો પરિચય નિકટતર બન્યો છે. અમો બંનેના હૃદયમાં અને ચિત્તમાં કેટલાંક સમાન તત્ત્વો છે.

મારા સમયપત્રકમાં અને વાર્ષિક કાર્યક્રમમાં ફેરફાર કરવો જ પડશે. સાહિત્યવિષયક સામયિકોમાં લેખો મોકલવાનું ઓછું કરવું

પડશે. મને વાચકો મળે એ માટે જે કરવાનું હતું તે મારા લેખોએ કર્યું છે; વાચકો હવે મારા લખાણોથી પરિચિત બન્યા છે. હવે મારા ચિરોપયોગી અંગ્રેજી ગ્રંથો, જે પ્રકટ થાય તો, વાચકવિહીન નહિ રહે; હવે એનું પ્રકાશન અને પ્રકાશનઅર્થે લેખન નકામું કે અયોગ્ય નહિ નીવડે.

સાહિત્યના સામવિકાસનું લક્ષ્ય વાચકોને અનુકૂળ, રુચિકર બનાવવાનું છે. આ સ્વાભાવિક છે અને યથાર્થ છે. પણ લોકરુચિ મારા અતિમ લક્ષ્યથી બદાર છે, અને હવે એનો ત્યાગ પ્રાપ્તકાળ છે હવે મારે આવા જ જીવનથી મુક્ત બનીને મારા સ્વતંત્ર વિચારનું અર્પણ આરંભવું જોઈએ. એનો અર્થ એ કે તત્કાલરસિક વિષયોને મારે વળવા-પછી બંધે એ મહત્ત્વના હોય, દા.ત. રાજકીય, સામાજિક અને અન્ય અદ્યતન ઉપયોગના વિષયો.

આમાં અપવાદ કરવાને યોગ્ય છે માત્ર કાવ્યદાના વિષયો, કારણ કે એ મને રુચિકર છે અને એથી મારા કાવ્યદાકામેલ વાચકોને પણ રુચિકર નીવડશે, એટલે મારે એમાં કાંઈની રુચિને અનુકૂળ બનાવવાને ખાસ પ્રયત્ન કરવો નહિ પડે.

પછી આવે છે મારા ૧૮૯૬ના સમયપત્રક પ્રમાણે આરંભેના અનેક વિષયોના વાચનનો પ્રશ્ન. વાચન ખાતર વાચન કરવું એ છે તો આકર્ષક. પણ આકર્ષણનો અનુરાગ તો મે—એ કત'અરૂપ ન હોય તો—વળ્યો છે. આપણા ભારતીય ધર્મોનો અને તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ મારે મારા પોતાના શાકત કક્ષાણની ખાતર આરંભવો, અથવા પરતુતઃ ચાલુ રાખવો, આવશ્યક છે બીજા કાંઈ ધર્મનો ઉદ્દેશ આ લોકના માનવની, સમાજની, ગ્રંથઓની માનવતાની પ્રગતિથી અધિકતર હોતો નથી. માત્ર ભારતીય ધર્મો જ આપણી પારલૌકિક યાત્રાદિદાનો શુદ્ધિસંગત નિષ્કૃંપ સૂચવે છે, અને પોતાની તર્કમય યોજનાને વિજ્ઞાનની અને તત્ત્વજ્ઞાનની મૂમિકાએ સ્થાપવાનો આશય સેવે છે. મારા દેશજનો આ સત્ય પ્રત્યે સલામ ભાગ્યે જ હશે, આથી મારા આત્મશ્રેયની ખાતર અને મારા દેશજનોની અને માનવજાતિની શુદ્ધિના નવ સરકરણ અર્થે આ ક્ષેત્રમાં હું જે સંશોધન કરું તે હિમ્મતર ફળ અર્પે એવો સંભવ છે. મારા દેશજનોના નીતિનત્ર ઉપર

અમર્યામાનું સાસન પ્રવર્તે છે, અને આવા સંસીધન દ્વારા એ અમર-
 ત્યામાના મસ્તિષ્કમાં એના મહિને સ્થાપવાથી એના ઉન્નત મસ્તિષ્કને
 ઉન્નાદમુક્ત કરવાનું પરિણામ આણી શકાશે. મારો આ પ્રવલન
 મારી શક્તિની કે પ્રાણી નૂનતાને કારણે સફળ થાય કે ન થાય,
 પણ મારા પારલૌકિક પાલેયનો સંગ્રહ અને નવરાસનો સદુપયોગ એ
 એ પરિણામે તો અનશ્વિષ્ટ રહેશે. પણ એ વિષયમાં અધ્યાત્મ-લીલા-
 વતી થી વિગેષ લેખપ્રદર્શિ, ચિંતન કરવાની જ નહિ પણ શિદ્ધાંત પ્રદાનની
 પણ મારી યોગ્યતા અને ન જશાય ત્યાં સુધી, મુગ્ધતરી રાખવી જોઈશે.

આ વિષયમાં જે સિદ્ધિ અને ધણા સમયે મળે તે મહાભારત,
 અને રામાયણ ઈત્યાદિ વિરોના લેખનકાર્યથી ત્વરિત મળે એ સંભવ
 છે, કારણ કે આ અંગે આપણી સંસ્થાઓની અને પ્રચલિત ધર્મ-
 જ્ઞાનાની માત્ર આધારશિક્ષાઓ જ નહિ પણ રહસ્યઉદ્ઘાટક
 આવીઓ પણ છે. આ લેખનકાર્ય મારે આરંભવું જ પડશે.

૧૪મી દિસેબર, ૧૯૦૨-

આપણા ઉત્તમ અને પ્રાચીનતમ મુગ્ધતા આપણા ધર્મોનો ઇતિ-
 હાસ અને રવશપસદોહ ઉપનિષદોની તત્ત્વપર્યેષણામાંથી લભ્ય છે,
 પણ આ લભ્ય પ્રથોના રહસ્યદર્શન માટે અન્ય અનેકાનેક સામગ્રીનું
 અભ્યયન આવશ્યક છે. પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાન, એમના
 રિગ્વેદનમ વિનિયોગમાં, આ પ્રથોનો વિચારસરણિ ઉપર સારો
 પ્રભાવ પાડે એવું મારો હમણાંનો અનુભવ કહે છે, એટલે એ
 અભ્યાસ પણ કરવો જોઈએ. ઉપનિષદોમાં વેદિક દિવ્ય કલ્પના-
 ઓનું સરકરણ છે તેથી ઉપનિષદો તત્ત્વપર્યેષણામાં જે લાપ્ત
 પ્રમાણે છે તેનાં યથાર્થ જ્ઞાન માટે વેદનો અર્થબોધ આવશ્યક છે.
 આપણા પોતાના તત્ત્વપર્યેષક અને અર્ધ-વૈજ્ઞાનિક દર્શનો આ ઉપનિ-
 શદની ભૂમિકા ઉપર રચાયા છે તેથી એ દર્શનના પ્રાચીનતમ અંગે
 ઉપનિષદ ઉપર પ્રકાશ નાખે, અને ઉપનિષદોના પ્રકાશથી વિરોધ
 સમજાય, એમાં શંકા નથી. વેદાંતવિષયક પરપરાપ્રાપ્ત આધ્યોતે
 અને સાખાવિસ્તારને મારા અભ્યયનક્રમમાં સ્થાન મળવું જ જોઈએ.
 મારા ઉપનિષદના અભ્યયનની પૂર્ણતાએ પહોંચવા માટે આ અભ્યયન-
 સંપાદન મહત્વનાં છે, એટલે મારા અભ્યાસપ્રવાસમાં એનો સમાવેશ
 કરવો જોઈશે.

મારા પૌરાણિક, સાપ્રદાયિક, ઐતિહાસિક, આર્થિક, રાજકીય અને સામાજિક વિષયોના અધ્યયનના અને લેખનના શ્રીગણેશ મહા-ભારતથી માંડવા પડશે; મારી નવલકથાના ચોથા ભાગમાં આ વાતનું સૂચન છે.

હિંદુ સંસ્કૃતિની બહુવિધતા અને સકુલતાનાં મૂળ આ અને એવા અન્ય કથોના રહ્યાં છે; અને આપણી વર્તમાન સમાજસરચા-આ, એમના મૂળ એમની ક્ષમતાઓ અને ક્ષતિઓનો આધુનિક યુગની અપેક્ષા અભ્યાસ, ઉક્ત અથવા ઐતિહાસિક અને તત્ત્વ-વિશ્લેષક અધ્યયનના, પર્યાપ્ત ન બને. આપણા લોકની બુદ્ધિનું જે નવધરતર અપેક્ષત છે તે આ અથવા જ્ઞાનપ્રકાશ હિંદુ જીવનના એ વિચારના પ્રત્યેક ખૂણાખાસરાને ઉદ્દેશાસિત કરે ત્યાર પછી જ, અને આપણી ગાંધિયુ જીવનશક્તિના ચિરપોષક જીવાણુઓને નષ્ટ કર્યા વિના પુષ્ટ કરે એ આગવું જ જીવનના પોષણ અર્થ પાશ્ચાત્ય તેજ-અપારનો સ્વાભાવિક સ્ત્રીએ તે પહેલાં જ, કરવું યોગ્ય છે. કારણ કે એ ચિરતન જીવણુઓએ આપણને અનેક યુગો સુધી જીવંત રાખ્યા છે; અને, આપણા વિવિધ વ્યક્તિત્વના સાધક જે તરવો છે તે સર્વે તરવોના વિપવમા વિદેશીય શાસનમાં અને સ્પર્ધામાં, આપણી પ્રગતિ ભાવિ જીવન અથવા નરણુનો આધાર એ જીવાણુઓની કાર્યક્ષમતા ઉપર જ છે.

૧૮૯૯ ના સમયપત્રકમાં, અને ચાર (નવલકથાના) પ્રથોમાં -વિશેષતઃ ચોથામાં-જે કાર્ય મારા વ્યક્તિવિકાસ અર્થે કરવું ધાર્યું હતું તે પૂર્ણ થયું છે : એણે મને પર્યાપ્ત પ્રકાશ આપ્યો છે અને વિચાર-દિશાઓ વિશદ કરી છે. હવે એ પ્રકાશનો લાભ લઈને જ, અને એ વિચારદિશાઓમાંથી પસંદગી કરીને જ, મારા નિવૃત્તિ-કાળના દ્વિતીય ક્રમમાં પ્રવેશી ચકું. એથી પસંદગી ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ઠરું છું આ ક્રમે મારે નવું સમયપત્રક લખવું જોઈશે.

પાશ્ચાત્ય ઇતિહાસ, રાજનીતિ, અર્થતંત્ર, સમાજશાસ્ત્ર અને કલાઓ દૃત્વાદિનો હવે મારે ઉપર જણાવેલા વિષયોના જેવા જોડો અને ધનિષ્ઠ અભ્યાસ કરવો આવશ્યક નથી; આ વિષયોમાં જેઓ સૌથી આગળ વધ્યા છે તેમના વિચારોનાં મુખ્ય તરવોનો અને

મહત્વના નિષ્ક્રિયોનો નિકટ પરિચય પર્વોપ્ત થશે, કારણ કે મારા દેશજનોને અને એમની વૃત્તિઓને—આમળ ઉપર જણાવેલી ભારતીય સરકારસામગ્રીએ કરેલા એમના ઘડનરત્ને—આજની અવસ્થા અને પરિસ્થિતિમાં શો વળાંક આપવો એ જ પાશ્ચાત્ય વિપ્લોના યાનનો ઉપયોગ છે. પાશ્ચાત્ય યાનના આ તત્વો આપણી પ્રકૃતિને વિરોધી હોય, કે આપણી ઓપાસની પરત્રતાને લીધે ફલવન્ધર હોય, તો પણ એ વિદેશીય સંસ્કૃતિના અતિવિરોધી—ચત્રુ—તત્વોની જાવણીમાં એવી જમૂખી રાખીએ અને દૂતસચાર કરીએ તો જ આપણે, આપણા દેશની પરિસ્થિતિ અને અપેક્ષાઓ જે પ્રકારની આત્મરક્ષણની લડત જરૂરી મનાવે છે તે લડત, આતુર્યથી અને પરાક્રમથી અને સફળતાપૂર્વક આદરી શકીએ. આ જમૂખી અને શાશ્વત્વભર્યું નિરીક્ષણ, ન એધી ન્યૂન, ન એધી અધિક.

આ માગોએ હું જેમ જેમ પ્રમતિ કરતો જાઉં તેમ તેમ મારે લેખન શું અને ક્યારે કરવું એનો આચાર મારા યાનવિસ્તાર, મારી આર્થિક સ્થિતિ, મારા શરીરનું સામાર્થ્ય, મારા કૌટુંબિક સંજોગ અને અન્ય અદ્યો ઘટનાઓ ઉપર રહેશે. આજ મુનીના મારા જીવે મને ખેલ આપ્યો છે કે આ બાનતોમાં પ્રજુનો જે કૃતાવર મને સંપડે એધી વિરોધ આશા હું ન રાખી શકું; મારા અત્રપત્રને અનુસાર, તથા મારું ક્ષીણ સ્વાસ્થ્ય અને મારું હૃદય કુદુ મ સમયે સમયે મને જે અસહ્ય અને શાંતિ આપી શકે તેને અનુસાર, મારે વર્તવું પડશે મારા આત્મા પ્રયે અને દેશ પ્રયે જે કઈ કર્તવ્ય હું કરી શકું તે આ મે તત્વો ઉપર જ અવલમ્બે—એની ઉપેક્ષા થાય તો અશક્ય થશે.

૧૭મી ડિસેમ્બર, ૧૯૦૨.

ઉપર જણાવેલી બાનનોનો વિચાર કરીને મારા અધ્યયન અને લેખનની વ્યવસ્થાની હું આ પ્રમાણે ક, છ આદિ વર્ગમાં વિભાજના કરું છું :

સૂચના : * એટલે એક માસ પર્વત સવારે, કે મધ્યાહ્ને, કે બપોરે.

ક. કાવદો :

રાજ સવારે—અહપચાયન (૧) સામયિકા, ગેઝેટમાં પ્રકટ થના કાવદ અને લૉ રિપોર્ટ.

(૨) કાયદાના ખરદા, કાઉન્સિલની કાયદા વહી, ત્રથા અને કાયદાના ખાસ વિષયો તથા બોમ્બે હાં રિપોર્ટર્સ આપવાના લેખો, જેમાં દેશ દેશ વચ્ચેના વ્યવહારના કાયદાનો, દેશી રાજ્યોના કાયદાનો અને કાયદાના વિષયોની અતુકમણીનો સમાવેશ થશે.

૮ મહિના

સવારે

* * * * (છ) માટે
* * * * અને છઠ્ઠા
(૪), (૫) માટે

છ. બ્રાહ્મણોનો-આર્યોનો-ઈશ્વર સિદ્ધાંત. આરંભ ઉપનિષદોથી કરવો; પછી, બ્રહ્મસૂત્ર, ગીતા, યોગવાસિષ્ઠ, પુરાણો, મૂર્તિપૂજા એ અતુકમે.

છઠ્ઠા: છ માટે સામગ્રી.

૨ મહિના, સવારે * *
૮ મહિના, મધ્યાહને,
(૨) અને (૩) વારાફરતી
* * * *

(૨) પ્રભાણે

* * * *

છ પ્રભાણે

(૧) વેદો અને બ્રાહ્મણો, આરણ્યકો વગેરે.
(૨) પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાન, પૂર્વના સમીકરણ સાથે-દા. ત. વૈદ્યકર્મા કયુ' છે તેમ.
(૩) પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાન, માટિ'નો, સ્પેન્સર, હકુસ્ટ્રી વગેરે સમેત.
(૪) બ્રાહ્મણ (આર્ય) અને બ્રાહ્મણેતર-તત્ત્વજ્ઞાન દર્શનો; પ્રાચીનતમ દર્શનથી આરંભ, અથવા સર્વદર્શન-સમ્રહને ક્રમે, વ્યાકરણ અને યોગ સમેત.

છ પ્રભાણે

(૫) આપણું અર્ધ-વિજ્ઞાન, શક્ય હોય તો પ્રાચીનતમ અંચથી શરૂ કરીને (૧) ધિયોસોફી હિપ્પોટાઈઝમ, મેસ્મેરિઝમ વગેરે-પાશ્ચાત્યોએ સોખવેલી માનસ-તંત્રીય બાજતો, અને (૨) તંત્રશાસ્ત્ર, (૩) જ્યોતિષ શાસ્ત્ર, (૪) હાલ્યોગ વગેરે-વર્તમાન ગુજરાતી લેખકોના-નયુરા-માહિના-નિરૂપણ પર્વ ત.

૨ મહિના

સવારે

* *

૮ મહિના

બપોરે વારા ફરતી

ગગ (૬) સાથે—

* * * *

ગ અનુસાર

* * * *

(૧) છર્મા નેધિલા વિપયો પરત્વે ભાષ્યો
—ટીકાઓ, પરિભાષા-ગંધો, અને
શાખાવિસ્તાર (વિવિધ દૃષ્ટિનો
અનુસાર.)

ગ મહાભારત, રામાયણ, પુરાણો-એક
સમાપ્ત થયા પછી 'ત્રીમુ' એ કહે; પછી
અંતિહામિક લેખો; રાજતરંગિણી,
પુરાતત્ત્વસંશોધન વગેરે.

ગગ ગ માટે સામગ્રી.

(૧) મારી નવલકથાના ચાર ભાગમાંથી
તદ્વિષયક મુદ્દાઓ.

(૨) સ્મૃતિઓ, ગૃહ્યસૂત્રો, બ્રહ્મ-કર્મ વગેરે-
માંથી ભારતીય સમાજવ્યવસ્થા-
ધર્મસંસ્થાનો સર્વપક્ષીય ઇતિહાસ
તથા વ્રતગણ વ્યાદિ ત્રયોર્મા છે તે
પ્રમાણે પ્રચલિત વિધિઓ, વ્રતો વગેરે

(૩) પુરાણોનું દ્વિગ્દર્શન

(૪) યુરોપીય સંશોધન, સાલવારી
વગેરે વિષયો.

(૫) વેદોત્તર સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ,
આર્યુ ઇતિહાસ તથા સમાજ-
સંસ્થા ઉપર એમાંથી મળતી
માહિતીની દૃષ્ટિએ.

(૬) પ્રાચીન ભારતની ભૂગોળ, ભારતનો
ઇતિહાસ, એના મુખ્ય વિભાગો
અને લોકો અને યુગો-આર્ય,
આર્યેતર, સમયવિભાગો.

(૭) સ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ
ભારતીય ભાષામાં લખ્ય પ્રાચીન અને
મધ્યકાલીન વિજ્ઞાન, કલાઓ, વેપાર,
ઉદ્યોગો વગેરે.

૪ મહિના,
અધ્યાહને,
પ્રત્યેક ૧૫ દિવસમાં-

* * * *

એક મહિનો
અપોરે

*

૬ અઠવાડિયા
અધ્યાહને તથા અપોરે
* * *

(૪* આ પ્રંથોમાં આ પ્રથમ
લેવાનું)

ઘ પાશ્ચાત્ય વિષયો અને અવૌચીન
ભારતીય વિષયો.

(૧) ઇતિહાસ અને જીવનચરિત.

(૨) રાજ્યનીતિ-શાસ્ત્ર.

(૩) અર્થશાસ્ત્ર.

(૪) સમાજશાસ્ત્ર.

(૫) કલા, વેપાર, ઉદ્યોગો.

(૬) જ્યાં નેધિશા વિષયો પરત્વે પાશ્ચાત્ય
દષ્ટિનું ત્વરિત અવલોકન, એ વિષયોમાં
પ્રતિનિબંધ રીતે ઇતિહાસિક
સામાજિક અને અન્ય બાબતો જેમાંથી
આપણે મળતી સ્થિતિનું સ્વયં મળે
અને પાશ્ચાત્ય આચોની અને અવૌચીન
ભારતની (સામાજિક, રાજકીય)
સંસ્થાનાઓ ઉદ્દ્યમનું દર્શન સાંપડે.

(૭) પ્રકાશન વિષયો. દા. ત. યુક્તની અને
નોંધાવતી કલાઓ વગેરે. અનુક્રમ-
શિક્ષામાં લેખનકાળ માટેની નોંધમાં
'thinking' 'thesis' એની
નીચે પણ વિષયો નોંધ્યા છે તે જોવા.

(૮) વિદેશીય સાહિત્ય.

(અ) ગ્રીસ અને અન્ય પ્રાચીન દેશોથી
આરંભ કરવો.

(આ) અંગ્રેજી અને આધુનિક વિદેશીય
સાહિત્ય.

(ચ) ગુજરાતી સાહિત્ય, પ્રાચીન અને
અવૌચીન-નૃસિંહાચાર્ય વગેરેના પ્રંથો,
અને સાક્ષરજીવન * અને મારા પોતાના
ભાવિ ગુજરાતીપ્રંથપ્રકાશનોની યોજના
ઉપરાંત ગુજરાતીમાં લેખન-વિષયો
અનુક્રમશિક્ષામાં નોંધ્યા પ્રમાણે,

(છ) સામાજિક અને રાજકીય સહ-જનલક્ષો તથા વ્યવસ્થાત ત્રેના સાક્ષાત્ માનવજીવનમાંથી અવલોકનો, મારી નવલકથાના ચાર ભાગોમાં આવે છે તેવા અને મારી બાળલગ્ન વિશેની નોંધોમાં છે તેવા.

સમાજશાસ્ત્ર અને એનો ઉદ્ભવ, હિંદુઓના-સ્ત્રી, પુરુષ, બાળકના, બ્યકિન અને સમષ્ટિના -દૈનિક જીવનને વિશેષતઃ અનુ-લક્ષીને; એમનું આરોગ્ય, ગૃહ વગેરેની શુદ્ધિ, શરીરસ્વાસ્થ્ય, આર્થિક ઉન્નતિ-નીતિ ઈત્યાદિની મીમાંસા સાથે. પ્રકીર્ણ વિષયાનુક્રમણીમાં 'Thesis' અને 'thinking' શબ્દોની નીચે નોંધેલ વિષયો જોવા.

૧ મહિનો

ખર્ચો

*

(સ) મનનનોંધો (સ્કૅપ્ચુક્સ), આત્મ-જીવનવૃત્ત અને અંતમુખ દૃષ્ટિના ચિંતનો, મારા પૂર્વ પ્રકાશનો અને હસ્તલિખિત લેખો.

આ કાર્ય સુદીર્ઘ જીવનકાળ માટે પૂરતું છે. પણ મારું સ્વાસ્થ્ય નબળું છે અને જીવન હવે ટૂંકું છે, જેમાં કાર્ય માટે સમય થોડો છે અને એ વાચન, ચિંતન, સંચયન અને લેખનમાં વહેચાઈ જાય છે.

जलविन्दुनिपातेन कमशः पूर्यते घटः ।

એ ન્યાયે મારું સંપ્રિત કર્તવ્ય 'જલવિન્દુનિપાત' પૂરતું છે. આ ન્યાયે મારી વિષયાનુક્રમણીની પોથીમાં સમયપત્રક નોંધો લઈ છું, અને 'ઘટપૂર્તિ' મહા-ઇચ્છાને આધારે રહેવા દઉં છું.

૨૭ મી ડિસેમ્બર, ૧૯૦૨.

અમદાવાદ કોંગ્રેસ પૂરી થઈ. મઈ કાલે સંજે ૭ વાગ્યે એવું વિસર્જન થયું, અને કંઈક જોષ પામીને, ખર્ચ કરીને, આજે પાછો આવ્યો.

ખર્ચની વાત કરુ તો, આ મહિનો ખર્ચનો જ છે. કોંગ્રેસ-
અંગેતુ, સભ્ય-લવાજમ વગેરેનુ ખર્ચ તો કર્તવ્ય હતુ. મકાનના
ઉદ્ધાર ઓરડાની ઉપર મેડી અને પાછળ દાદર કરાવવાનુ કાર્ય આ
મહિને પત્યુ. + + દુકાળને પરિણામે લોકો સોંધા ચર્ચા છે. પણ
દુકાળના આવા અણુધાર્યા પરિણામનો લાભ લીધો એ મારા મનને
હાથે છે. મારી પુત્રીના મૃત્યુની પ્રથમ સવત્સરીએ બાળકોને જમાડ્યા,
શાસ્ત્રીને દક્ષિણા-મેટ આપી, એ પણ ખર્ચનુ કારણ બન્યુ. + +
ખર્ચ કરાવનાર આ મહિનો એવો છે જે ફરીથી આવવાનો નથી :-
અમદાવાદની કોંગ્રેસ અને મારી પુત્રીની પ્રથમ મૃત્યુસવત્સરી ફરીથી
નહિ આવે. આ પ્રસંગે, એક વર્ષના ધૈર્ય પછી, હુ રડી પડ્યો હતો.
+ + બે દિવસ અગાઉ સામાજિક પરિપક્વતા પણ વિદ્યાએ પોતાના
પ્રસ્તાવના સમર્થનમાં ભાષણ કર્યુ ત્યારે પણ મારી આંખમાં આંસુ
આવ્યાં હતાં, એમાં એ વચનો આવ્યાં હતાં : ‘કોડ્ડાત્ કામોડ્ડાત્,’
અને એમાં મારી નવલકથામાંથી મોહિનીએ કરેલી ફ્લીલો ટાકી હતી.
એથી મને મારી પુત્રીએ બાલ્યકાળમાં પૂછેલો પ્રશ્ન યાદ આવ્યો,
‘મોટાકાકા, આ પરણવાનુ શુ કારણ હતું ?’

+ + +

બિચારા પ્રો આનંદસકરની પત્ની ક્ષયની પ્રારભણમાં છે બે
વર્ષ પહેલાં મારી પુત્રીને થયો હતો તે જ આધિ. આવતી કાલે
લીલાવતીની મૃત્યુતિથિ છે. ગયે વર્ષે આ તિથિએ થયેલ એનું અવસાન,
એની સ્મરણયાત્રા, એનો અગ્નિસંસ્કાર,—એ બધાનાં સ્મરણને હું
સહી થકીશ? આજે બતાવેલી નિર્બળતા કાલે નહિ બતાવુ એવી
આશા રાખુ છુ —પણ ખાતરી નથી.

૨૮ મી ડિસેમ્બર, ૧૯૦૨.

આજે માર્ગશીર્ષ વદિ ચૌદસ, મારી મધુરી માનનીય લીલાવતીની
મૃત્યુસવત્સરી. હુ જાગ્યો-જાગ્યો, એના આત્માને નમ્યો, મારા ટેમ્પલ
નજીકની એની છાતીને નમ્યો—એ પરિત્ર યક્તિને નમ્રભાવે પ્રણામો
જે એનામાં જીવત હતી, જે-મારા દેશજનોની જીવ તથા સુદૃઢદેહની
માન્યતા ખરી હોય તો—આજે પણ એનામાં જીવત છે. એનો આત્મા
આદર્શોમાં-ભાવનાઓમાં-પવિત્ર હતો, તપમાં દૃઢ હતો, એ આત્મા
અદૃષ્ટ લોકમાં આરોહણ જ કરતો હોય; એનો એ પુણ્યપ્રભાવ—

એને, એની મતિ અને ઇચ્છાની દિવ્ય શુચિતાને પરિણામે, પૂર્ણ સુખ અને શાંતિના અવલ જીવનમાં જ લઈ જાય; અને દેહવાદીઓ જેને જીવન કહે છે, જ્ઞાનીઓ-મરણ પ્રકૃતિ છે અને જીવન એની વિકૃતિ છે એમ માનનારા જ્ઞાનીઓ-જેને ઉચ્ચતર દ્રષ્ટિ જીવનની વિકૃતિ કહે છે, એવા આ મૃત્યુલોકના, આપણને અવરોધી રહેલા અને લીલાવતીને અવરોધતા હતા એવા આ કારાવાસથી-આ પાર્થિવ બોધથી-પર, શિષ્ય, એની મતિ છે.

+

+

+

હજી પરમ દલાડે મેં જોઈ તે કોણેસ પણ પાર્થિવ પરિસ્થિતિમાં પૂરાયેલી મારી પુત્રી હોય એવું મને લાગે છે-મારા દેશની વચ્ચે મુકામેલી સુંદર કાયા-તારી કાયા જેવી જ લંગુર, મામલ, પોપણ્ડીન, અતિશ્રમિત, કષ્ટપીડિત અને નષ્ટ થવા નિર્મોચેલી મારી આ જન્મભૂમિ પણ એવા કુટુંબને પનારે પડી છે જે સતત માગ્યા જ કરે છે-આપણા મંસ-રુધિર પાસે, આપણા જીવન પાસે, માગ્યા જ કરે છે. કોણેસના કરાવો આપણને એ સતત માગનું લાન કરાવે છે! અને, જે રીતે પેલા અંધ, મૂખ, સ્વાર્થમગ્ન અને વૃથામર્વિત લોકોએ, જાણે કે અજાણ્યે, તારી જે યજ્ઞ તે અવદશા કરી, અને છતાં એમની સેવા કરવાને તું જીવતી રહે એવી ઇચ્છા રાખી, તે જ રીતે આ આપણા અંધ, સ્વાર્થમગ્ન, મર્વિષ્ટ શ્વેતવસ્તુ ભારતવાસીઓ, આપણા શાસકો, આપણે જીવતા રહીને એમની સેવા કરીએ એવું ઇચ્છે છે જનાં આપણા-ભીતરમાં રહેલા ક્ષયરોગની ચેતવણી આપતા તપાસનળીના ખનિને સાંભળતા નથી. તારો પતિ તથા સસરા તારું જીવું ઇચ્છતા હતા, છતાં તારી આવદશાને અવગણતા હતા, એ બતાવે છે કે જેને ક્ષયના ઉપદ્રવથી બચાવવા માટે સારી કાળજી અને માવજતની જરૂર હોય તેના તરફ હૃદયના શુભ આશયો સેવાથી કંઈ વળતું નથી. કોણેસ મારી જન્મભૂમિના શ્વસરને કાને રોગસૂચક નળી મૂકી રહી છે, પણ એનો ખનિ તારા જેવો મંદ અને નીચો છે અને, પોતાના પ્રયત્ને કે ઇચ્છાકર્મો દ્વિદિશ રાજ્યબધારણ દ્વારા શાસકના અંતરાત્મા પશ્ચાત્ પહોંચવાની એની શક્તિ મંદ છે-જે પ્રમાણે તારા, તારા પતિને જામત કરવાના, પ્રયત્નો એ પતિના વલણનું લીધે વ્યર્થ શક્તિવ્યયનીવધ્યા તે પ્રમાણે. અને છતાં, તું આશા સેવતી હતી તેમ અમે

આરતીયજનો આજ્ઞા સેવીએ છીએ. તું ઠગી નહિ તેમ અમે પણ
-ઠગીશું નહિ. તું સ્નેહભરી રહી તેમ અમે પણ સ્નેહભર્યા રહીશું—
પરતુતઃ પેલા દક્ષિણ આફ્રિકાના સજ્જનો કોંગ્રેસસમક્ષ લાપબુર્ગ
એ જ કહ્યું હતું, અને કેંગ્રેસ એ જ રીત રાખશે—પછી બાકે
અંગ્રેજોના પરદેશી અશ્રદ્ધાળુ માનસને ન સમગ્રય કે ભારત એમના
શાસન સામે વિરોધવચનો ઉચ્ચારશે છતાં એ શાસન તરફ સ્નેહ
રાખશે. ભારતજનીને પણ, એની આ પુત્રી માફક, મુખમાં વિરોધવચનો
છતાં, હૃદયમાં સ્નેહ સદ્ભાવ જાગવવાની અસંગત લાગતી ણા આવડે
-છે. સ્નેહ જોડેલો સાચો અને સખન છે તેટલો જ વિરોધ સાચો
અને સખન છે—અને સ્નેહ છે તેથી જ વિરોધ છે. + + +

લીલાવતી ! તને પરણીવીને જેને પનારે તણ એ લોકો જેવા જડ
છે તેટલા જ, આ બાબતમાં, અંગ્રેજ લોકો જડ છે. અને છતાં
કોંગ્રેસનેતાઓના આત્માઓ તારા આત્મા જેવા છે એમની શક્તિઓ,
દુન્યવી રીતે, તારી શક્તિઓના ડરતાં વિશેષ પશ્ચિમસાધક બનેા !
—કારણ કે તને લભ્ય હતાં તેથી એમનાં સાધનો ભિન્ન પ્રકારનાં છે.

૮મી જાન્યુઆરી, ૧૯૦૩.

નડિયાદની આજુબાજુના પ્રદેશમાં પ્લેમ ફેલાયેલ છે. લોકોમાં
અયા વર્ષના અનુભવથી લેશ પણ ઠંડાપણુ આવ્યું હોય એમ દેખાતું
નથી, કારણ કે પોણા રૂપિયાની દક્ષિણા ખાતર યાત્રિના પશુખરો
પુરુષો જિંદગીનું જોખમ વેઠીને પ્લેમ ધેરલા પેટલાદમાં ભોજન માટે
ગયા હતા. સાબસારા પાછા ફર્યા એ એમનું સદ્ભાગ્ય મણાપ-
પત્રતંત્રમાં કશું છે તે ખરું છે કે:-

‘ જિહ્વાલૌચ્યવસક્તાનાં જડમધ્યનિવાસિનામ્
ક્ષયો માવી...! ’

આપણા દેશજનોનો મોટો ભાગ અચાન છે, અને છતાં
આપણે એમની વચ્ચે જ રહેવાનું છે, યદ્યપિ તે મંદતમ ઉપાયોથી
એમને સુધારવાના છે, અને દરમ્યાન આપણી એ અવિનાશ્ય
પરિસ્થિતિના અનિવાર્ય પરિણામ રૂપે જે જોખમ આવે તે સહી
લેવાનાં છે. આપણાથી યુરોપ અને અમેરિકા જઈને રહેવાય
નહિ; સુરામત યાદોની વચમાં ફૂંચી હતા તેમ, જે આપણા બંધુઓને

આપણે શાશ્વા ન બનાવી શકીએ તો એમનો વચ્ચે જ આપણું રથાન છે, ત્યાં જ રહેવાનું છે, અને સર્વસમાન લાપને ભેટવાનું છે.

૧૧મી જાન્યુઆરી, ૧૯૦૩.

મારા ઉપર સંકટ પડે તે મારી લીલાવતીને વેડવા પડેલાં સંકટથી તારુણ્યતર કે અસહ્યતર નહિ જ હોય, અને જે સંકટ પડે તે વેડવામાં એ નમ્ર છતાં દૃઢ, અવિચલ, સદ્ગુણી અને પરાક્રમમય બાલિકાને પગલે ચાલવું એથી બીજો, એની પવિત્ર સ્મૃતિના માનમાં આપવાનો, પવિત્રતર અર્ધ પશુ નથી હવેથી મારા સાંસારિક કલેશોમાં એની મધુર અને ઉત્કૃષ્ટ ગુણસંપત્તિ મારી પથદર્શક દિવ્ય દીપ્તિમાં બની રહો! એનું દર્ષાત મારા આત્માને ગ્રેસ્થાશ્વ હજો અને એ જ્યાં અને જે સ્વરૂપે હોય ત્યાં મને એની નિકટતર લક્ષ જામે!

૧૭મી જાન્યુઆરી, ૧૯૦૩.

લોકો નિહી કોરોનેશન દરબારમાંથી પાછા ફરે છે; ત્યાં એ યુરોપીયોને રુચ્યો, ત્યાં ભારતના દેશજનોને રુચ્યો. યુરોપીય અધિકારી—એને એમ લાગ્યું કે ઇલાંડના વિદેશીય લોકોએ અમારી ઉપેક્ષા અને અવગણના કરી, અને માત્ર સ્વાદી હાથેભોનું અને અંગ્રેજ મહેમાનોનું અતિગોરવ કર્યું. એઓ એને ‘કોરોનેશન દરબાર’ કહે છે. દેશી રાજવીઓએ સહેનચ હી—વાઈસરોયના ગુલામનો લામ લાગ્યો—સન્નિભ બતાવ્યો, અણુગમે સેવ્યો, નીચામ્કીને તમ્બા, રાજભક્તિને અને અનુમતિને દલ ક્યો, ઉપચારવિધિમાં અપમાન જોયું અને કાલ સુધી ભોગવતા હતા તે રાજવીપદવી અને અધિકારો હરાઈ જતાં હીનતા અનુભવી. જનતાને એક સમ્રાટની નીચે પોતાને એકતાનો અનુભવ થયો એવું બતાવવામાં આવે છે, પણ જનતા તો આ વિચિત્ર વિપરીત. હલ પારખીને એ હેતુપૂર્વકની વચનના ઉપહાસનું શિખર કરે છે.

+

+

+

અને અમે સુશિક્ષિત દેશજનો આ મળકને સ્વસ્થચિત્તે સહી લઈએ છીએ; કારણ કે અમને અમારા આંતરતમ હૃદયમાં ખાતરી છે કે અમારે પક્ષે ન્યાયના અને સત્યના વિજયનો દિવસ વેગ વધારીને દોડતો આવે છે, અને આવી વિડંબનાના વિધાયકો અતિથયની અનિમ કાટિએ ધસી રહ્યા છે તે એ કારણ કે વિશેષદષ્ટા અને મહન—

અરિત પરમાત્મા એમને અસલાબ્ય અનિર્ણય સ્થિતિએ પહોચાડવાનો છે, અને પોતાના સ્વચ્છંદના દિવાસ્વપ્નોમા રાચનારા એઓ કદપી થકે તેથી વિષમતર અવસ્થા તેઓ જાગીને જ્ઞેવાના છે

અમો, સુશિક્ષિત દેશજનો, જાણીએ છીએ કે આનો અર્થ છે ધારુણ કસણી, ધૈર્યના અને હૃદયમગ્નતા અનેક યુગો; અને અમારી સુદ્ધિની, સકલસક્રિયની, ગુણસપત્તિની, તેમ જ વિદ્યાર્થી શાસત્તને જેની સમજ નથી કે કદર નથી એવી એમના પ્રત્યેની અમારી સચ્ચી રાજઅક્રિયની, અને સ્વશિક્ષણ અર્થે તથા સામાને સુધારવા અને પોતે શીખીને સુધરવા માટે—એ લક્ષ્ય સાધીએ ત્યાં સુધી જનની જન્મભૂમિના અર્કમાં રહ્યા રહ્યા સહેવું અને રાખી રહેવું એવી અમારી અશસ્ત્ર શાંતિમય લડનના અતિમ મિશ્નવર્મા અમને જે શ્રદ્ધા છે તેની આકરામાં આકરી કસોટી અમે સુશિક્ષિત દેશજનો જાણીએ છીએ કે દેશનો પૃથગ્જન સમૂહ પોતાની આસપાસ જાગતી દુનિયા શુ યુક્તિઓ અને યોજનાઓ સ્વી રહી છે તેના અભ્યાનમાં ગાઢ નિદ્રા સેવે છે અને નિદ્રાશ્રમણ કરે છે, તે દરમ્યાન અમારે માટે ઉદ્ધર કલ્પો છે તે જ માર્ગ છે, તેમાં જ કર્તવ્યનું અને શ્રદ્ધાનું ગીજળું ભાવિ છે.

૧૮મી જાન્યુઆરી, ૧૯૦૮.

મારા મિત્ર, રેરર ટ મિટફર્ડના મુસ્લિમ બનેલા પુત્ર, મુરાદખાની મે મને ભાવનગરમાં કહ્યું હતું તેમ, વિજેતા શાસકોનું પોતાનું રાજાનું મિશ્નિત પ્રજાના દિનની દૃષ્ટિએ, એ પ્રકારનું જ કેવળ મને જે વિજેતાઓના કુટુંબમાજના મનોભાવોને અને કૌટુંબિક સમધોને લયુગમ મરીદારેખામાં રાખે અને એમ કરીને વિશ્નિત પ્રજાના પ્રતિ-રૂપધીઓની અત્યંત સખ્યાને પોતાના હૃદયમાં અવકાશ આપે-છેતાંહતુ રાજાતત્ર એવું છે કે એના પ્રધાનોએ મેન્ચેસ્ટર તથા લિવરપૂલને અને છેંગાંહતી ભૂમિના પુત્રોને, કૌટુંબિક વાત્સલ્યથી રક્ષણ આપવું પડે છે, અને ભારતનું ધન માત્ર ભારત માટે જ ખર-આય એવા ભારતના વાર્ષિકગન અને ગરન્દેશના પ્રવત્નો પાછા પડે છે, વ્યર્થ નીવડે છે, કારણ કે એઓને પ્રજાસત્તાક રાજ્યના—રાજાએ ચૂટેલા—પ્રધાનોની આગા ઉઘાવવી પડે છે અને એ પ્રધાનોને સ્વ-દેશમાં પોતાના મતલબતાઓનાં મોં જોશનાં રહે છે હું માનું છું કે આગન-ભારતીય અધિકારી વિવાયતના દોરી સચારથી મુક્ત હોય તો

પોતાનો ધર્મ વધારે સારો બનવી શકે અને બનવે. બીજી બાજુ, આ અધિકારી અહીં પ્રગતી વિખૂટો ઉમરાવ બનીને રહે છે, અને ભારતમાં એ કદી ન આવશે હોય તો બતાવે એથી અધિકતર અતઠાઈ અને ઉદ્વેગતા બતાવીને પોતાની પદવી ઉચ્ચતર હોવાનો ડાળ કરે છે. એ જાણે છે કે ભારતના દેશજનોએ જીતેલો એકેક તસુ એટલે પોતાના દેશજનોને એવી હાનિ; અને સ્વાભાવિક રીતે એ પોતાની પદવી અને પ્રતિષ્ઠા બંને બળારવા ઈચ્છે છે એનો આંતર પ્રકૃતિના હીનતર સ્વરૂપની આ નિર્જાળતા જ ભારતને લપસે બનીને લાગી છે. ઇંગ્લાંડમાં વધારે ન્યયો વૃત્તિને વિકાસ થાય તો જ આ અધિકારી કાબૂમાં રહે.

૩૭ માર્ચ, ૧૯૦૩.

મારી નવલકથાના ત્રીજા ભાગની આવૃત્તિ છપાય છે, એ પૈસા માગશે મારા હમણાંનાં લખાણોમાં કમાણી નથી, એમાં જે પૈસા અન્યુ તે ઉપાદક રોકાણ નહિ નીવડે, એ તો ચોખ્ખું ખર્ચ જ રહેશે આજ સુધી લબ્ય હતી તે સર્વ આવક ક્યારની ખર્ચાઈ ચૂકી છે.

ગયા દિવસેબરની ૧૭મી તારીખને મારો કાર્યક્રમ હજી હાથ ધરી શકાયો નથી, માત્ર રોજ સવારે ઉપનિષદો અને ગ્રંથોનાં પુસ્તકો વાંચું છું બપોરે બપોરે લીલાવતીનો સ્મૃતિઅંશ લખું છું, અને રાત્રે ઈંગ્લિશ રિવ્યુ માટે પ્રકીર્ણ લેખ લખું છું, જેમાં વિચ્છેદ અને વિદન આવે તે સમય બાદ થાય.

લીલાવતીના સ્મરણમાં હું લખું છું તે ઈંગ્લિશ જીવનચરિતનાં રૂપનું જીવનચરિત નથી, માત્ર એના વિચારોના અને ચિંતનોના પ્રજ્વળે સામાન્યતઃ ઉપયોગી થાય તેવા અવશેષોની નોંધ છે એનાં એના પતિ કે સાસરિયા ઉપર આક્ષેપ કરવો ટાળી છું. કાંઈ કે એઓના દોષો જે હોય તે, પણ એઓ લીલાવતીને પ્રિય હતાં, પૂજ્ય હતાં; અને જે બાબતો એ જીવતી હોય તો મને ન લખવા દે એ બાબતો વિશે એના મરણ પછી કંઈ ન લખવું એ મારો આદર્શ છે. જેને એ ચાહતી હતી તેને હું ચાહું છું.

૧૨મી એપ્રિલ, ૧૯૦૩-

આજે મને જરા ગમગીની રહે છે—કાંઈ જાણતો નથી. પોતેને લીધે હાલ હું નિઃશ્વાસના બહારના ભાગમાં પડિયા—

વાઘીના માનસાહેબના ભાગમાં તબૂમાં રહું છું. તબૂ આમાંથી નીચે છે. શીઓ અને બાળકોને સલામ જેમવાની એક રાવટી, એક રસોડા માટે અને બીજી દરિયાકંઠર વગેરે માટે એમ જે કપડાની છાપરી, એ પણ વૃક્ષોની નીચે છે.

+

+

+

પાટિયામાં મારો સાહિત્યકાર્યક્રમ વિધિત થયો છે. અને, હજી મારે પહેલાં ૧૦ ઉપનિષદોની સારતારવણી—મુખ્યતઃ ઉપનિષદોના ઉપક્રમ અને અતમાથો-કરવાની બાકી છે. એ સારસક્ષેપ કરતાં વધારે તો વિષયસચિ જેવી બનશે, અને ઉપયોગી થાય એવો એમાં હેતુ છે. લીલાવતીના જીવનચરિત્રમાં થોડીક પ્રગતિ કરી છે, અને કુબર્ટિનકૃત 'Evolution of French Republic', મોહાલેકૃત 'Life and Letters' વડંજવથા-રચિત 'Prelude', એપ્રિલનું 'East and West' એ પુસ્તકોના પાનાઓ ઉપર કે પકિતઓ ઉપર નજર નાખવા માંડી છે. અહીં આભ્યા પહેલાં અને પછી, યુનિવર્સિટીનાં રૂઢ સ્થાપના અને એમ. એ. ની પરીક્ષાઓ માટે અભ્યાસક્રમ ધરાવતા માટે મારે પુસ્તકોમાં, પત્રવ્યવહારનાં અને ચિંતનમાં રોકાણ પડ્યું છે, કારણ કે એ કાર્ય માટે હું, કમલાચંદ્ર પ્રા. ત્રિવેની અને કેશવલાલ હ. ધ્રુવ એ ત્રણની સમિતિ સિદ્ધિ પામી છે. મદરવની બામતોમાં આ એ પદ્ધતિ જોડે મારે મનભેદ થવાથી, એમને મારી રીતે માર્ગદર્શન કરાવવું એ મને મારું કર્તવ્ય જણાવાથી, અને પૂર્ણ ચર્ચા વિના વૈમત્ય તોષણ એમાં યુનિવર્સિટી પ્રત્યે અનુચિત રીત અને આ મિત્રોને અન્યાય થાય એવું મને લાગવાથી, મારે મર્ષકાલે કમલાચંદ્ર ત્રિવેદીને તથા કેશવલાલ ધ્રુવને મળવા અમદાવાદ જવું પડ્યું, મેં લાંબી તોષણ લખી હતી અને લાંબા પત્રો લખ્યા હતા તેમાં ચારપાંચ કલાકની ચર્ચા ઉમેરવી પડી. પરિણામે સંતોષજનક એકમતિ થઈ ક્યાંક મેં તો ક્યાંક એઓએ નમતું આપ્યું, અને એથી યુનિવર્સિટીને લાલ થશે એમ હું માનું છું, જો કે એ સંસ્થા એમ માનશે કે નહિ તે હું જાણતો નથી. જે મુદ્દાઓમાં ધણી સમયનો અને ચકિતનો વ્યય કરવો પડ્યો એ મુદ્દાઓ હતા બાષાસાહ્ય, લોકપ્રિય કાવ્યો, વ્યાકરણ વગેરે.

+

+

+

૨૨મી એપ્રિલ, ૧૯૦૨.

હિંદુ શાસ્ત્ર પ્રમાણે પ્રારબ્ધના સિદ્ધાંતમાં નૈતિક જવાબદારી-મનુષ્યનાં કર્મોના વિકાસ ઉપર-ઉત્કર્ષ ઉપર- રહે છે. શુભતમ હેતુથી કરેલાં કર્મોનાં પરિણામોની ઉપેક્ષા અથવા એનું અજાનજન્ય અમાન, અને પરિણામનું જ્ઞાન હોવા છતાં એ જ્ઞાનના આદેશની સ્વેચ્છાપૂર્વક અવગણના-એ જાને દિવ્યકૃપા પામવાને, એક સરખાં, અસમર્થ છે. આ સિદ્ધાંત કઈ તારતમ્ય સ્વીકારતું હોય તો તે આ છે : પરિણામનું અજાનજનિત અભાન કરીને હૃદયમાં નૈતિક સડો ઉપજાવતું નથી, પરિણામોની ઉપેક્ષા પ્રમાદનો જંતુ જન્માવે છે જે સંખ્યાવૃદ્ધિ સાધીને આત્મધાતક આદતમાં- દ્વિતીય પ્રકૃતિમાં-પરિણમે છે; અને જ્ઞાનના આદેશની યાદીયાદીને કરેલી અવગણના કરીને એવી આચાર-અવગણનાની અતિમ કટુતમ દશામાં ધસડી જાય છે જે જીવનસર ટકી રહે છે જેથી, મનુષ્ય કાં તો ધૃતરાષ્ટ્રની માફક અવગણનાજનિત યાતનાઓને સ્વીકારતો અને વેઠતો લાંબું જીવન ગાળે છે; અથવા દુર્યોધન અને રાવણની માફક જીવનને અંતે પોતાના સ્વેચ્છાકૃત પાપોએ ઉપજાવેલી અનિર્વાણ અને અપ્રતીકાર્ય અવદેશની પ્રતીતિ પામે છે; અથવા મારી નવલકથાના ત્રીજા ભાગમાંના મૂઠા સામંતની માફક જીવન દરમ્યાન જ પશ્ચાત્તાપ કરીને મુકરે છે; અથવા દેખીતી રીતે સગ્ગ બોમગ્યા વિના, પણ પોતાની સતતિને અને પાછળ રહેલી વ્યક્તિઓને પાપમય અનિષ્ટ વારસો આપીને, પ્રાણ તજે છે. નૈતિક કારણકાર્યસરણિની વિકાસપાત્રા યુરોપીય લોકોની સમજણ પ્રમાણે આ કર્મે અટકી જાય છે, પણ આપણે, જેને આપણે ભાવિજીવન-પુનર્જન્મ-કહીએ છીએ, એ સર્વે જન્મોમાં એનો વિસ્તાર સ્વીકારીએ છીએ.

કિશ્કિન્ધા અને ભક્તિમાર્ગ, જેમણે ઈશ્વરનો કૃપા માગી મેગરી હોય તેવાને અપવાદરૂપે આ નિયમની પ્રવૃત્તિમાંથી બચાવી લે છે. એ 'દયા' એટલે તો દેખીતા નૈતિક સગાનો નીચે નિગૂઢ રહેલા કલ્યાણકર જ્ઞાવામુખીનો ઉત્સેદ, બીજું કંઈ નહિ; અને અલક્ષિત શ્રમથી પર્વતસપાટીનું તાકન અને ઉદ્ધાટન એ જ પ્રભુની દયા. 'પ્રારબ્ધ' સિદ્ધાંત એ તાકન-ઉદ્ધાટનનું કારણ પૂર્વજન્મનાં પુણ્યોની માન્યતા સ્વીકારીને દર્શાવે છે; અને વિજ્ઞાન એનો ખુલાસો પરિસ્થિતિની, -સંયોગાવરણની, અને જ્ઞાનના કે જ્ઞાનશક્તિના ઓચરમાં નહિ એના,

કતોના પિંઠરિશ્મમાં રહેલા, આંતર પ્રવાહોની માન્યતા દ્વારા કરે છે. આ (જ્વાલામુખીનું) ભૂમિ ઉદ્ઘાટન-પરિસ્થિતિ વગેરે તેમ જ પૂર્વજન્મનો યુદ્ધસંચય-એ સર્વને કૃપા કહીએ તો તે કૃપા-માનવ-જીવનને ઉન્નત કરનારી અન્ય કૃપાઓ જેવી જ છે; અને કૃપાઓના ઉદ્ગમ નિયમ પ્રમાણે જ થાય છે, અપવાદરૂપે નહિ. યાની પુરુષ, સ્ત્રી અને દ્રોણની માફક, પોતાની જૂલોના અપરિહાય પરિણામોને ઉપાર્જિત ફલ ગણીને સ્વીકારે છે; અથવા, અન્ય સંબંધોમાં, જીવનના સ્વાભાવિક ઘટનાક્રમે બનતી અપેક્ષિત ઘટના તરીકે સ્વીકારે છે; અને એ એક ઉંઢકાર વિના, ફરિયાદ વિના, મનોવેદના વિના, તેમ જ સત્વરતાથી અને શુભનિધાથી સ્વીકારી લે છે.

૨૩મી એપ્રિલ, ૧૯૦૩.

માણસ નિજકાય માટે જવાબદાર છે એમ આપણે કહીએ ત્યારે એનો અર્થ એ છે કે એને કાર્ષક વસ્તુની કે કાર્યોની સંપત્તિ કરવામાં આવી છે અને એ એની જાળવણી-જાળવણી કરવા બંધાયેલો છે, અને એ એમ ન કરે તો એને એના અનિષ્ટ પરિણામો ભોગવવા પડે; જ્યારે આવી જવાબદારી માનુષઆચારમાંથી નહિ પણ અંતઃકરણની (અને તે અર્થમાં અંતઃકરણની) પ્રવૃત્તિમાંથી ઉદ્ભવી હોય છે ત્યારે એ જવાબદારી 'નૈતિક' છે, અને આમ 'નૈતિક' જવાબદારી-કાયદેસરની કે ધાર્મિક જવાબદારીથી જુદા પ્રકારની છે. માનવવિકાસમાં પ્રયુક્ત થતી શક્તિઓના વ્યાપારમાંથી જવાબદારી ઉદ્ભવે છે એવું જે મેં ઉપર કહ્યું તેમાંની 'નૈતિક' જવાબદારીમાં કું આપણા સર્વે ધર્મોની જવાબદારીનો સમાવેશ કરું છું-એમાં માત્ર અતીન્દ્રિય દિવ્ય તત્ત્વનો કે સ્વર્ગ-નરકાદિ પરિણામનો આશ્રય લેનારા ધર્મો અપવાદ લેખાય. જવાબદારીના જાનવાણા માનવે જે પરિણામોનો ભથ્થો રાખવો જોઈએ એ પરિણામો પાચિંવ પ્રકારના રેષિતક સુખદુઃખથી નિરપેદા છે; અને ઉચ્ચતર ભૂમિકાનો જે કર્તવ્યક્રમ પોતે વિકસાવે એથી જે સુખદુઃખ સંગત હોય તેનો પરિણામની ગણનામાં સ્વીકાર થાય અને જે અસંગત હોય તેનો ગણનામાંથી બહિષ્કાર થાય.

૨૭ મી એપ્રિલ, ૧૯૦૩.

પ્લેગ ઓછો થવા લાગ્યો છે. આ સુધારો ચાલુ રહે તો દુ.

ચંદ્રેરમાં રહેવા જવા ધારું છું, અને તે પછી મનનરતું આમદભયું
નિમંત્રણ છે તેથી સકુદંબ કુમસ જવા ઇચ્છું. છું.

+

+

+

તંબૂમાં રહેવું, અને ખીછ અગવડો અને શોકો પશુ આવે,
તેથી મારુ સાહિત્યકાર્ય માત્ર અગાઉ દોરેલી ક્રમયોજના પ્રમાણે જ
આશુ રહી શકે. આજ સુધીમાં મેં ૧૦૮ ઉપનિષદોમાંથી ૪૫ નો સાર
તારવ્યો છે. આ કાર્યનાં ઉત્તમ ફળો આવશે એવો સંભવ છે.
લીલાવતીની જીવનકથા મંદવેગે ચાલે છે. એના દુઃખી જીવનનું અને
પ્રસંગોનું આલેખન કરતાં મને શોકમય સ્મરણો જાગે છે, સજી
સ વેદનતત્ત્વ ક્ષુબ્ધ થાય છે, અને મારું તત્ત્વજ્ઞાન લલે રહ્યું તો પણ
હું શોકમગ્ન અને અસ્વસ્થ બનું છું. એનું જીવન એ ઝડપી કથની
છે. તેજોમય વિભાવના છે—એ ઝાલી પુત્રી માટે મારો આદર વધારે
તેથી તેજોમય, એના વીરધીર જીર્ણમાત્રી પ્રવત્નોની તથા વિધિવિહિત
અવસાનની ઝડપીતાને મદનતર બનાવે તે કારણે તેજોમય. એ લખાણ
હું નથી અવિરત લખી શકતો, નથી થોડું હમણાં થોડું પછી એમ
ખંડય : હાથમાં લઈ શકતો. એ લેખન જેમ આગળ વધે છે તેમ
મારો હૃદયભાર વધે છે પણ એ કાર્ય પૂર્ણ કરું તે પહેલાં ખીજું
કામ હાથ ન ધરવું એ જ મારો આ ફરજ અદા કરવાનો
માર્ગ છે.

૧૧ મી મે, ૧૯૦૩.

૨૩-૪-૦૩ની મારી નોંધ આજે મને ખરાબર સમજાતી નથી.
આવું મારે મારા ખીજાં લખાણોની બાબતમાં પણ બન્યું છે. એનો
અર્થ એવો નથી કે સમજાતું નથી તે જોડું છે. ક દાણે લખાણ
કયું ત્યારે જે મનોભાવ હોય અને જે વિચારસાહચર્ય હોય તે જ
દાણે, પુનર્વાચનની દાણે, હોય તેટલું જ જરૂરનું છે. અને આવી
સ્થિતિ માત્ર મનોભાવ અને વિચારસાહચર્યના બેદથી જ જીવળે, કે
એ માણસની શક્તિના હાસને લીધે જ જીવળે, એવું નથી; એ
સ્થિતિ એના મનના વિકાસમાંથી પણ જીવળે, કારણ કે માણસાળની
અનેક એવી બાબતો હોય છે જેની પ્રૌઢ માણસને સ્મૃતિ ન હોય,
સમજણ ન હોય અને ખરી મૂલવણી પણ ન હોય. મારી આજની
વયોવસ્થાએ મને મારી 'સ્નેહમુદ્રા' કે મારી નવલકથાનો પહેલો

આમ ફરીથી લખવાનું કહેવામાં આવે તો હું નિષ્ફળ થઈશ. વસ્તુતઃ, યુવાવસ્થાની દિશામાં આપણો જે વિકાસ થાય છે તે સૈયવનો, અને સૈયવની શક્તિઓનો, ક્ષય થઈને થાય છે. અને આ પ્રકારે, એક દિશામાં વિકાસ એ અન્ય દિશામાં ક્ષય અને હાસ છે. માણસ પ્રગતિ અને વિકાસનો મર્વ કરે તે એનું મિથ્યા અભિમાન છે.

+

+

+

૨૦મી જૂન ૧૯૦૩.

મેં કુમસર્મા, પ્રો. મજુર અને એમના કુટુંબને, ૧૫ દિવસ સકુટુંબ ગાળ્યા. હું નિવૃત્ત થયો ત્યારે એમની મારી સાથે પ્રથમ મુલાકાત. પછી એમની પ્રયોગશાળા જોવાનો—અસિદ્ધ રહેલો—મનોરથ, મારી નવલકથાના ચોથા ભાગમાંની કલ્યાણગ્રામની મારી પ્રયોગસંસ્થા તરફ એના લક્ષ્યનું આકર્ષણ, અને એનો આદર્શ તે જ મારો આદર્શ છે એ જાણીને એમનું આશ્ચર્ય; આ બાબતોએ અમને નિઃશંક મૈત્રીમાં અને સંસર્ગમાં આણ્યા—બંનેની પ્રવૃત્તિસરણિ અને અભ્યાસ-દિશા ભિન્ન હોવા છતાં એકને અન્ય પ્રત્યે આદર જાળવ્યો. + + એનો પ્રભુએ મને સસર્ગ કરાવ્યો એમાં પ્રભુનો શો સકેન હશે તે હું જાણ્યો નથી; જાણવા ઇચ્છું નથી.

મારા કુમસર્મનિવાસનું પરિણામ દ્વિવિધ છે; (૧) મારા કાર્યક્રમમાં વિદ્યેય અને મારા તથા મારા કુટુંબના સ્વાસ્થ્યને લાભ; (૨) મજુરના ચિત્ત સાથે મારા ચિત્તનો, પરસ્પરનો, વિનિમય અને સંવાદ, અને કાર્મ મહન અગ્રેય પ્રકારે અમારા સહકારની નરી શક્યતાનું પ્રકટીકરણ. તથાસ્તુ. પણ મને શંકા છે કે એ મને મારા કાર્યમાં પોતાના પૈસાથી મદદ કરવા ઇચ્છે છે, અને મને એટલી જ ભીતિ છે—સદે મારા વિચારોની અને દેશસેવાના યોજનાક્રમની બ્યાવહારિક શક્યતાને જ સંદિગ્ધ બનાવે એવું લયઘટું મારું અંદાજપત્ર છે તે છતાં પણ મને ભીતિ છે—કે હું એ મદદ સ્વીકારી શકીશ નહિ. પ્રભુ જાણે આ બધું કઈ દિશામાં આપમેળે જશે; એને એની પોતાની અચિંત્ય ગહન-રીત પર છોડવું એ સારું છે.

૧૮મી જુલાઈ, ૧૯૦૩.

રાતના ૬થ.

+

+

+

જૂનની ૭મી થી ૯મીએ વસોમાં ત્યાંના યુવકોએ દેગ્રેસના અનુકરણુપે ઉત્સાહ, ત્યાગ અને જીદ્દબળથી સફળ રીતે મોજેલા 'મિત્ર મંડળ'માં પ્રમુખ થયો હતો. ત્યારપછી મેં 'ઉપનિષદ'નું કાર્ય, મારા જૂના લેખોની હસ્તપ્રતિઓની અનુક્રમણી રચવા સાથે, યશ ક્યું' છે. તે સાથેસાથ 'સુશ્રુતના, વ્યાખ્યાસમેત, અમુક અંશોનું' વાચન અને પૃથક્કરણ; માનુષ શરીરરચના અને શારીરતંત્રનું વાચન; વિજ્ઞાન, મેગ, ભૌતિકવિજ્ઞાનનું સંશોધન-કાર્ય' ઇત્યાદિના પ્રકાશમાં 'નાદી' અને 'હિતાનાદી' વગેરેની સમજણ માટે ગ્રંથોની અને ગ્રંથભાગોની પસંદગી; એ કાર્ય પણ યશ ક્યું' છે. મહાભારતનો અભ્યાસ પણ આરંભ્યો છે, અને બિચારી લીલાવતીની જીવનકથા ચાલુ રાખી છે. East and West માં મારો 'Hindu Ideal of Poverty' એ લેખ પ્રકટ થયો છે અને પ્રસસા પામ્યો છે. 'Conflict of Laws between Indian Converts and non-Converts' એ વિષયને Bombay Law Reporter માં મોકલેલો મારો લેખ રતનલાલે મારી ખાતર પોતાને ખરચે અવધા છાપ્યો છે અને મને ભેટ તરીકે આપ્યો છે.

૧લી ઓગસ્ટ, ૧૯૦૩.

ઓગસ્ટ ૧૯૦૩ ની પહેલી તારીખ । હું નિવૃત્ત થયો તેને ચાર વર્ષો અને દશ મહિના થયા. આ બધો સમય મારું સાહિત્ય-જીવન જેવું ઇન્કજતો હતો તેવું રહ્યું છે. પણ લીલાવતીના મૃત્યુને ફોદ વધે થયું-અને એ હું ઇન્કજતો ન હતો.

+ + +

આઠલા સમય દરમ્યાન, મારી છેલ્લી (૧૮ જુલાઈની) નોંધ-પ્રમાણે આરંભેલા વિષયોને સમાપ્ત કરવા ઉપરાંત કે એમાં પ્રવૃત્તિ કરવા ઉપરાંત, એ દીપમાં ચતુષ્પદઆઠાણ, યજુર્વેદ અને અપર્વવેદનો હિમેશ વિષયસંગત લાગ્યો છે. આ ગ્રંથો મારા વિચારના મુદ્દાઓ ઉપર અલબત્ત પ્રકાશ નાખે છે.

૧ લી ઓક્ટોબર, ૧૯૦૩

+ + +

આનંદચંદર માફક મને 'કલ્યાણમય પરમાત્મા'માં, એમને છે તેવી શ્રદ્ધા નથી, કારણ કે શ્રદ્ધા એટલે દ્વિતસ્વીકાર. અને, સર્વં

અને સર્વનિયામક, આત્માનું ગીતાકથા નિઐશુર્યથી સંગત બનતું, જે ગહનતમ પ્રયોજન હોઈ શકે એ કઠોર પ્રયોજન ઉપરાંત બીજા કશાની અપેક્ષા રાખવાનો અધિકાર દૈતવાદીને પણ નથી. આ પ્રયોજનને કલ્યાણ, ન્યાય, કૃપા આદિ વિશેના માનવમાન્ય, ખ્યાલોથી સીમિત ન કરાય. એ પ્રયોજન ગહનતમ છે અને મહા ઇચ્છાનાં પ્રયોજનોના નીતિતંત્ર પ્રમાણે જ એને તાગવાનો પયત્ન કરવો રહે.

એમ્બરલેન અને એની મંડળીએ અઠવાડિયા અગાઉ મંત્રણા-સમિતિમાંથી (Cabinet માંથી) રાજનામાં આપ્યા; અને જૂનાગઢમાં પુરુષોત્તમરાય ઝાલાએ પણ રાજનામું આપ્યું. પુરુષોત્તમરાયને કું કંઈ મદદ કરી શકું કે નહિ એનો મેં મારા મનથી તોલ કયો છે—જે, મારી મદદ પરિણામસાધક બને તેમ હોય તો એમ કરવું એ મારું કર્તવ્ય છે—અને મારો નિર્ણય એ થયો કે આ ‘જે’ વાળા પ્રશ્નો ઉત્તર નકરાત્મક છે, એટલે મને કર્તવ્ય પ્રાપ્ત થતું નથી. જે પુરુષોત્તમરાય મને કાંઈ પ્રકારે ઉપયોગી ગણતા હોય તો ઉપયોગી થવાય, એવી સેવા એમને અર્પવી એ જ કર્તવ્ય છે. એમની અવનતિ, જૂનાગઢના લોકોની ભાગ્યવિપત્તિ છે—નાગરસાહિબી અને એ રાજ્યની, સમરત પ્રજાની. મને શંકા છે કે કાઠિયાવાડમાંની અંગ્રેજ વ્યક્તિઓના કૂદ પ્રપંચનું આ પરિણામ છે, કારણ કે એ લોકો એમના મુખી—કાઠિયાવાડના એજન્ટ દુ ધ ગવર્નર—મિ. કિવનની પ્રેરણાથી નાગરદેશી બન્યા છે. આ કિવને અંગ્રેજમાંથી નામરોને ઉખેડ્યા અને જામનગરમાં તથા જૂનાગઢમાં એ એ જ કરી રહ્યો છે.

સંન્યાસ લેવાનો વિચાર મારા આંતર ક્ષિતિજ ઉપર અવારનવાર, તરતો દેખાય છે. પણ એમાં મારી પત્ની સંમત ન થાય, મારી તબિયત અનુકૂળ ન બને, મારાં લક્ષ્યો પ્રતિ થવી જોઈએ તેવી પ્રગતિ ન થાય. + + પત્ની નીરસિ આત્મસંતોષના ભાવથી કહે છે કે કું ધરમાં રહ્યો સંન્યાસી જ છું. કું એને જુદાંરો ખરી માતું છું, પણ મને સંન્યાસની સર્વ સમ્બંધો લગ્ય છે એવું મને દેખાતું નથી. આ વિચાર અન્ય પ્રભુપ્રેરિત અવસર પર્વત મોકૂફ રાખેલા પડશે.

+

+

+

૭મી નવેમ્બર, ૧૯૯૪.

+

+

+

મે સંન્યાસ લીધો નથી, પણ કું ઈચ્છું છું કે લોકો એમ

માની લે કે મેં ગૃહત્યાગ કર્યો છે કે હું મરી ગયો છું, અને એએ મારા ઉપર કે મારા કુટુંબીઓ ઉપર ઉપકાર કરવા ખાતર કંઈ જ ન કરે. મારા વિશ્લેષણની વ્યવહારનીતિની પરિભાષા પ્રમાણે હું ઠાઈ પણ પ્રકારે એમનો 'અતિથિ' ન રહું, પણ માત્ર યજમાન જ રહું અને એમની અપેક્ષાઓની અને ઈચ્છાઓની પરિચય કરું—અલગત, શકરાચાર્યે જેને ખરી દષ્ટિ હતી છે તે અનુસાર :

‘શયો મિત્રે પુત્રે વન્ધૌ મા કુલ યત્નં વિગ્રહસન્ધૌ ।’

અર્થાત્ એમને મારી દારવણી નીચે રાખવાના મારા ઠાઈ પણ પ્રકારના પ્રત્યનથી હું એમના વ્યવહારમાં હસ્તક્ષેપ ન કરું. આ રીતે બાઈ, પત્ની, પુત્ર અને ભાણેજોને હવે ગ્રીહ માનીતે એમના પ્રત્યેક વર્તણૂં, અને પુત્રીઓ પોતપોતાના પતિના રક્ષણમાં રહે તે જ એમને માટે હેમ માનવું.

યજમાનની કલા અને નિપુણતા, આતિથેયનો અસ્વીકાર અને ‘અતિથિ’ વર્ગમાં ગણાતા સર્વની ખાતર સર્વસ્વનો કેવળ ભાવમય નહિ પણ વાસ્તવિક ત્યાગ, એ મારી સદ્ગત લીલાવતાંની સર્વોત્તમ સિદ્ધિ હતી, અને મને એની અમે સૌમાં-મારા સર્વ કુટુંબજનોમાં—ઐશ્વર્યના રમરણ થાય છે. એનાં દુઃખો પ્રત્યે સમમાનભાવે રોહમયી થોડાંક વર્ષો અને અમારા કુટુંબની આ દેવીતુલ્ય પુત્રીને વિશેષ સહાયના આપવાનો પ્રભુએ મને અવસર આપ્યો હતો તેમાં હું ઝોઝો જાયો એ માટે પશ્ચાત્તાપના થોડાંક વર્ષો મળ્યા—તે પછી હું મારા મેજની સામે મૂકી રાખેલી એની છબી ઉપર નજર નાખું છું ત્યારે આંધુભરી આંખ સામે મારા મનમાં માનવૃત્તિ જીપજે છે, પવિત્રતાના વિચાર આવે છે, અને જે પુત્રી એના મૃત્યુ પછી પણ મને આવી ઉત્તરતા થીખવે છે, આવું આત્માસન આપે છે, આવી સહાયતા કરે છે એના પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા-ઉપકારવ્યવહાર-અનુભવાય છે. એ સહાયતા, મારાં અશ્રુઓને દૂર કરનારી હોઈને સ્વારીરિક સહાયતા છે, તેમ જ નૈતિક, બૌદ્ધિક અને આધ્યાત્મિક સર્વ પ્રકારની સહાયતા છે. પાવન અને સુખમય હો એનું રમરણ અને એનું નામ; જે મદિરમાં દુ.ખમાં મહાન, શૂન્યમાં મહાન અને મૃત્યુમાં મહાન એવા એ આત્માનો નિવાસ હતો એ દેહમદિરનો અવશેષ એવી આ છબીને હું હાથ જોડીને, મસ્તક નમાવીને વંદન કરું છું.

૧૬મી નવેમ્બર, ૧૯૦૩.

હું સ્વસ્થચિત્તે જૂનાગઢ પ્રકરણુ નીરખું છું. પુરુષોત્તમરાય ઝાલા, એકંદર સફળતાથી અને ગુણવત્તાથી જોગવેલી એકદંત્ર સત્તાના હાથે ગાળા પછી, જૂનાગઢના નાયબદીવાન પદથી, પેન્શન વિના, નવાબના રનેહ અને સહભાવ વિના, નિવૃત્ત થયા છે. પણ એના રાજનામાની પાછળ તો ખીજા અનેકનાં રાજનામા આબ્યા-દીવાન ચુનીલાલ સારાભાઈએ, ન્યાયમંત્રી જોડુલલસે અને સરન્યાયધીશ હરસુખરામ પંડ્યાએ રાજનામા આપ્યાં છે-એ સૌ એના સુખદુઃખના સમયના ગાઢ મિત્રો છે. નડિયાદના દેસાઈઓ, માનસાહેબ અને નાનાસાહેબ હવે દીવાન અને નાયબદીવાન બન્યા છે; એઓ કદાચ જન્મો દુઝાવી શકે અથવા એ પ્રયત્નમાં પોતે જ પાછા પડે. રાયજી (પુરુષોત્તમરાયજી) ની મને દયા આવે છે, પણ આ સ્થિતિ આણુનારી એમની બૂલોને પણ હું બૂલો શકું નહિ જૂનાગઢનો પાટવી શાહમદો મનરવી-સ્વચ્છંદી-છે, પણ કેમ જાણે એ કોઈ દિવસ ગજપતો હાકેમ બનવાનો નથી એ રીતે એની તરફ વર્તવામાં અને એના જન્મલખ્ધ સ્થાનમહારાની ઉપેક્ષા કહવામાં રાયજીએ જે બૂલ કરી તે જ બૂલ આજના જમંનીના શહેનશાહ પ્રત્યે, એ ગાદીએ આવ્યો તે પહેલાં પણ અને પછી પણ, મહાન ખિસ્માકે કરી હતી. પોતાના વર્તમાન અને ભાવિ સ્વામીઓથી મંત્રીઓની બૌદ્ધિક સરસાઈ, અને રાજ્યમાં ચોંટા સમય માટેની ઉચ્ચતર સત્તા અને પદવી, મંત્રીઓના ચિત્તમાં ધીમે ધીમે ગર્વ આવે છે, રાજ્યની સત્તામાં જે તત્ત્વ કાયમનું છે તે જાણી અને એ સત્તાની કોઈ પણ સમયે ધામું કરવાની અતર્ગત શક્તિ પ્રત્યે મંત્રીઓને અધ બનાવે છે. અને પરિણામે જે પરિપક્વ તથા સાવધાનીભરી નિરીક્ષણશક્તિને લીધે અને સ્વભાવની મધુરતાને લીધે પોતે ઉચ્ચ પદવીએ પહોંચ્યા અને જે શક્તિ તથા મધુરતા હતી પણ એમનું આસન નભાવવા માટે આવસ્યક છે, તેને મંત્રીઓ ગુમાવી બેસે છે. આવી અવલિપ્તતા એમનામાં નહોતી એ જ મણિભાઈ જસભાઈની તથા ભાવનગરના શામલદાસ પરમાનંદદાસની મહત્તાનું પ્રબળ કારણ હતું; એમનો પરજય થયો એ પરિસ્થિતિનું પરિણામ હતું, એમના બુદ્ધિપ્રમાદનું નહિ.

માનસાહેબે મને કહ્યું એથી જણાય છે કે કાઠિયાવાદ

એજન્સીમાં જૂની સરકારી સૂચના છે કે જ્યાં તક મળે ત્યાં નામરમંડળને બાંધવાં. આજ સુધી અંગ્રેજ અમલદારોએ જાણ્યાં અને સાબિત થયું હતું કે નાગરો પોતાની પદ્ધતિઓ માટે લાયક છે અને એમને ખસેડવાની સૂચના ખોટી છે, પણ હાલના પોલિટીશ એજન્ટ કિવનનું માનવું જુદું છે. આ કિવનને શાહજહાની ચરિત્રોની જાણ છે, એટલે એણે જૂનાગઢના નામરોને રથાને બ્રિટિશ તંત્ર સાથે મૂકવાની સૂચના કરી હતી, કારણ કે એ જાણતો હતો કે મુરિશો તો અવ્યવસ્થા સિવાય બીજું કંઈ કરી શકે તેમ નથી. સરકારે કિવનને એટલે સુધી જતો અટકાવ્યો, અને શાહજહાને અને નવાબને એમો માગે ત્યારે સલાહ અને મદદ આપવા ફરમાવ્યું.

+

+

+

નાગરોની બાબતમાં એ વાતમાં તો લેણ સંકા નથી કે એમના માંના પણાખરા કાઠિયાવાડમાં સત્તાધેશ છે. પણ સાથોસાથ એ પણ કહેવું ખરું છે કે એમના અચળીઓ ઉચ્ચ સામર્થ્ય અને અણમ ઉન્નત સદ્ગુણોથી મુક્ત પુરુષો છે; એવા પુરુષો બીજી જાતિઓમાં અલભ્ય છે. સરકારની ફરજ એ છે કે આ બીજી જાતિઓના પુરુષોને ટોઠાં આપવો અને એમને નામરોથી ધીમે ધીમે મુક્ત થવાની કક્ષા શીખવવી. એ સિવાયનો બીજો કોઈ પણ મર્ગ પાપમય નહિ તો હાનિકારક છે અને વિશેષ નહિ તો નેતિક વિકૃતિ ઉપજવનારો છે.

૨૯મી નવેમ્બર, ૧૯૦૩.

એમ. એ. ગુજરાતીની પરીક્ષાનું સંચાલન કરીને મુંબઈથી ફો તા. ૨૭મીએ પાછો અહીં આવ્યો. + + કેટલાક ઉપનિષદોમાં જે દેહવર્ણન છે તેની સમજણ અર્થે હું શારીરશાસ્ત્ર અને શરીર-રચનાશાસ્ત્ર (physiology and anatomy) વાંચું છું. મને લાગે છે, કે એમાંથી મને ૭૨૦૦૦ નાડીઓની, યોગ સનોની અપવાદૈકિક યોગની તથા માનસિક યોગની સમજણ મળી છે. અને ઉપનિષદના તત્ત્વદર્શનની વૈજ્ઞાનિક ભૂમિકામાં પ્રવેશ થાય તેવું કંઈ મળ્યું છે. પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનનું શારીરશાસ્ત્ર વાગી રહ્યું, અને એની આપણા ઋષિઓનાં વિધાનો સાથે તુલના કરીને એ સમગ્ર વિષયનું મનન કરવાનો મને સમય મળશે, ત્યારે એ જ વસ્તુમાંથી એ તત્ત્વદર્શનના અભ્યાસમાં સહાયક અને એવું કંઈક વધારે નિશ્ચિત, વધારે નક્કર

અને વધારે કીમતી તરત મને સ્વીકારશે એવી મને આશા છે. પણ એ ધડી
 આવે ત્યાંસુધીમાં કેવળ શારીરશાસ્ત્ર, રસપ્રદ અને જ્ઞાનપ્રદ હોવા છતાં,
 મારી માનસિક ન્યૂનતાઓના નિવારણ માટે પૂરતું લાગ્યે જ થાય.
 એ જ છે સાક્ષરજીવનનું ભયસ્થાન અને એનું મેં મારા એ વિષયના
 નિમંધર્માં વર્ણન કર્યું છે અને કરવું ધાર્યું છે. વર્તમાન, વધારાની,
 સાહિત્યવિષયક પ્રવૃત્તિ પછી, પ્રથમ લીલાવતી-જીવન અને પછી સાક્ષર-
 જીવન એ બંને કાચો તરત જ કરવાનાં મારા કાર્યક્રમમાં છે. પણ
 આ વધારાની પ્રવૃત્તિઓનો ખસારો અને ગદી ચલાવી આ બંને
 કાર્યમાં આજ સુધી બાજુએ રહ્યા છે; આ પ્રકારનાં વિધોના કશું પણ
 દૂર યશો કે નહિ તે કું જાણી શકતો નથી. મારી નિવૃત્તિને પણ
 આવાં વિધો અને આક્રમણો નડે છે એ જોતાં મને આપણા ઋણો
 યોજેલી વાતપ્રસ્થ અને સંન્યાસ આશ્રમની વ્યવસ્થામાં રહેલી દીન-
 દૃષ્ટિ અને ઉપયોગિતા સમજાય છે; અને મારે આ એમાંથી એક
 આશ્રમનો એના જાયા સ્વરૂપમાં સ્વીકાર શકા માટે ન કરવો એ
 વિચાર આવે છે. પણ આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ સહેજું નથી : જે કાર્ય-
 સિદ્ધિઓ મારું હૃદય વાંછે છે એ સિદ્ધ કરવાનો મારો ધર્મ પૂર્ણ
 થવાની ખાતરી જોપજો એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાનો મારો સ્વપ્ન
 નથી. અર્વાચીન સંસ્કૃતિ, વિદેશીય શાસન, મારી પોતાની તાબવત
 —આ બધાં મને ઉપર કહી તેવી ખાતરીની કલ્પના કરવાનો જુ
 અવકાશ આપતાં નથી, એટલે—છેવટે તત્કાળ તો—મારી આ અતિશય
 વિધનભરી નિવૃત્તિને જ મારાં અંગીકૃત કર્તવ્યોની પૂર્તિ માટેના
 શ્રેષ્ઠ જીવનપ્રકાર માનીને એમાં જ મારે મારું જીવન ખેંચ્યા
 કરવું પડશે. પણ આ વિષય ભવિષ્યમાં વિશેષ વિચારણાને યોગ્ય છે
 એ નિઃસંદેહ છે.

૧૨મી ડિસેમ્બર, ૧૯૦૪.

શ્રી દી. એ. વાચ્છાનો પત્ર મને કાલે મળ્યો : ‘ મુંબઈ સમાચાર’
 માટે લેખ માગે છે. કમનસીબી એ છે કે નિવૃત્ત થયા પછી મેં એના
 નિયમ કયો છે કે દૈનિક નવા સાપ્તાહિક પત્રો માટે કંઈ લખવું નહિ,
 કારણ કે એમાં ચક્રિત અને સમય વેરફાય અને એનો મારી પાસે
 ચૂરતો પુરવઠો નથી.

લગભગ દસ વર્ષો પહેલાં મુંબઈ અને ચાણા વચ્ચે ટ્રેનમાં

સહ્યાત્રિક દત્તા તે એક અંગ્રેજ ડોક્ટરે મને કહ્યું હતું કે વહેલાં લગ્ન, વહેલો શિક્ષણ-આરંભ અને વહેલી શરીરીક કૃણવણી બાળકને એકસરખાં હાનિકારક નીવડે છે. શિક્ષણનો સાત વર્ષ પૂર્ણ થયે અને શરીરતાલીમનો બાર વર્ષ પૂર્ણ થયે આરંભ કરવો જોઈએ. આ ઉપરાંત થયા વહેલાં રીતસર શિક્ષણનું સ્થાન કલ્પના અને બુદ્ધિ માટે પદ્ય. પોપક 'આદાર' અને એવી વાતોકથાઓએ, અને શારીરિક તાલીમનું સ્થાન મુક્ત ખેતરૂદ લેવું જોઈએ. આ સૂત્રને વ્યવહારમાં સ્વીકાર અને ઉપયોગ કરવાયા જે સારા પરિણામો આવે તે આ છે : એક, બાલિ વર્ષોમાં બુદ્ધિનો ક્રમિક પણ લાંબા સમયનો અને કાયમનો વિકાસ; બીજો, યોગ્ય સમયે શરીરનો પૂર્ણ વિકાસ.

દમણી સુધી, હેલ્લાં જે કે ત્રણ વર્ષ દરમ્યાન, એક આખી પેઢીના લાંબા અંતરા પછી, નરિયાદે યુનિવર્સિટીમાં ગુણમાં તેમ જ સંખ્યામાં ઉજ્જવલ પરિણામો બતાવ્યા છે. આ સહેરને આ ક્ષેત્રમાં સ્પર્ધામાં વિજય મળ્યો છે તે સ્વસ્થ નિયમિત આદતોનું ફળ છે, અને એમાંથી વ્યુત્તિ થઈ હતી તે એ આદતોથી સખલન થવાથી થઈ હતી પણ હાનિનું કારણ એ એક જ નહોતું. સ્થળોની અને ઇતિહાસ (સમાજોની) ડગમાં અને એના લાગ્યમાં ભરતી ઓટના તરંગે આવતા જણાય છે, જેનો ઇચ્છાજન્ય કાર્યકરણના નિયમોથી અંદાજ કે ખુલાસો કરી શકતો નથી. જેનો દોષ ઠાઠ પણ માનવને શિરે નાખી શકાય એવા ઠાઠ બુદ્ધિગમ્ય કારણ રિત, એવા ગાળા આવતા દેખાય છે. જેમાં મૂખોનો અને શરીરો અને અભાગીઆઓનો પણ, એકાએક સામટો ફાલ ઊતરે છે. મૂખોના અને શરીરોના ફાલ માટે વંશવાત્સો, માળાપનું દુર્લક્ષ, ખરાબ પરિસ્થિતિ ઇત્યાદિને દોષ-પાત્ર અને જવાબદાર ગણે; પણ એ જ પરિસ્થિતિમાં પ્રચારન અને સદ્ગુણી બાળકો પણ નીવડે છે. અને લાગ્યહીન બાળકોના ઉદ્ભવ માટે તો અકસ્માતને જ કારણ માની શકાય. પ્રથમ પ્રકારના દાખલાઓમાં પિતાની એક જ અલિન્ટ ઇચ્છા અને પ્રયત્ન જોઈ પરિણામ અસમાન અને વિરુદ્ધ આવે છે, અને બીજા પ્રકારમાં ઇચ્છાપૂર્વકના પ્રયત્નો અણધર્યા અકસ્માતોથી માત્ર બને છે. સંતાનોના ફાલના આ પ્રકારોમાંથી એકકેયનો ખુલાસો ઇચ્છાજન્ય કાર્યકરણથી, અર્થાત્ માનવનો ઇચ્છાસંકલ્પ જેમાં મુખ્ય કાર્યસાધક

તત્વ હોય એવા કાર્ય અને કારણના સંબંધથી, લેણ પણ ચર્ચ શકતો નથી; એ કાલનો વિકાસ જોડેલો આશ્ચર્યકારક છે તેટલો જ રહસ્યમય છે.

૧૭મી ડિસેમ્બર, ૧૯૦૩.

સવારના ૮-૧૫.

આજે વિક્રમ સંવત પ્રમાણે, માર્ગશીર્ષ કૃષ્ણ૧૪, લીલાવતીનો ખીજ મૃત્યુસંવત્સરી છે; ઈસવી સન પ્રમાણે એ ૮મી જાન્યુઆરીએ આવે. એ ૮-૧-૧૯૦૧ને દિવસે મરણ પામી, અને ૯-૧-૧૯૦૧ આદિ દિવસોએ એ વિશેની નોંધ કરી છે. પ્રથમ મૃત્યુસંવત્સરી ૨૮મી ડિસેમ્બર ૧૯૦૨ને દિવસે હતી. એ તારીખે, અને ૧૧-૧-૧૯૦૩ના રોજ, લખેલી નોંધ મેં વાંચી, અને અર્ધો કલાક પહેલાં અશ્રુપાત અને રુદનને શોધી શક્યો ન હોય તે એ નોંધો વાંચીને થાંત અને સ્વાથ મન્યો.

આજે હવે મારે લીલાવતીના જીવનવૃત્તનું લેખન હાથમાં લેવું, કે-એની પાર્થિવ પવિત્રતા અને જીવનકલાથી સંબંધ નહિ પણ—એના સાંપ્રત ઉચ્ચતર આધ્યાત્મિક ભાવિયા સંબંધ એવા પવિત્ર સાહિત્યમાં અને વિચારોમાં નિમગ્ન થવું, એ વિચારવાનું છે.

આજે હાથ ધરવો યોગ્ય થાય એવો ખીજો પણ એક નિયમ છે. એ છે મન અને ઈન્દ્રિયોના નિરોધની પદ્ધતિ; એ પદ્ધતિ જે પરિણામે આણે તે પરિણામે તો લીલાવતીની સેવામાં જન્મથી જ, વિના પ્રગતે હાજર થયાં હતાં-હવે અને કુશળે પિતા રામનાં અહ્મુત અન્તો જન્મથી જ ઉપસ્થિત થયેલાં વર્ણુવ્યાં છે તે પ્રમાણે. સામાન્ય માનવે પોતાના આંતરજગતના ઉત્પાતની સામે સદૈવ જાગ્રત રહેવું જોઈએ, એટલે એ વિષયના ચિંતનમાં હું આજનો અમુક સમય ગાળું એ ઉચિત છે. અદ્યતમ પ્રમાદ જાગ્રત-તમ મુનિને પણ અણધાર્યો આવેગોને વશ બનાવે છે, અને નાની તથા મોટી બાબતોમાં અસાધ્ય બનાવે છે. આવી ક્ષણોએ એણે આત્મરક્ષા થી રીતે કરવી તે જ, સર્વ સમસ્યામાં મુખ્ય સમસ્યા છે;—આરંભથી જ જાગ્રત થી રીતે રહેવું એ પ્રારંભિક સમસ્યા તો, વગર કહે, હિ જ. પ્રથમથી જ નિરોધ અને અનંતર ઉપચાર વિધિ, ઉભય આવશ્યક છે.

૧૧મી જાન્યુઆરી, ૧૯૦૪.

+

+

+

સ્વામી રિવેકાનંદે હિમાલયમાં માયાવતીમાં આશ્રમ સ્થાપ્યો છે તેની નિવેદનપત્રિકા મારી કને છે—જો મારે, પત્ની અને પુત્રને સાથે લઈને પણ, ત્યાં જવું હોય તો. એમાં વિદ્ય એક જ નહે છે; મારુ અનારોગ્ય હિમાલયની ઠંડી સહેવાનું સાહસ ન કરી શકે અને (જો મારી પત્ની મને એકલો ન જવા દે તો) એ સહન કરવા જતાં એ દુઃ દેશમાં મારી પત્નીને અસહાય વૈધવ્ય સહવાનો અવસર આવે. આ સંજોગમાં મારી આશા એક જ છે, મારા હાથમાં ઉપાય એક જ છે: મારા તરજાગાનનો વ્યવહારમાં—સાંસારિક જીવનમાં વિનિરોગ અને એ સાધવા માટે મારે સત્વર સારથ મનવું જોઈશે, કારણ કે એક વાર એની વિસ્મૃતિ થશે તો પછી સ્મૃતિની કેડી સર્વથા વિલુપ્ત થશે. આ હેતુથી મારે આ નોંધપોથીઓમાંની અનેક નોંધો વાંચવી પડશે.

૨૪મી જાન્યુઆરી, ૧૯૦૪.

પૂરા છ માસ પછી શરીરરચના અને શારીરતત્ત્વ વિશેનો મારો અભ્યાસ અને એની નોંધો મેં સમાપ્ત કરી એવી મને મોટી નિરાંત થઈ છે. આ કાર્યનો ઉપનિષદોના સંબંધનાં વેલોગ કરવાને હું જીવતો રહીશ તો, એમાંથી પર્યાપ્ત પરિણામો ફળશે એમ હું માનું છું મારે સમયપત્રક અનુસાર કાર્ય ફરીથી જલદી શરૂ કરવું જ જોઈએ—પણ મિચારી લીલાવતીનો જીવનરૂત્તાન પૂરા કરવાનો છે. એ કાર્યમાં જનનિયતાએ અનેકાનેક વિદેનો નાખ્યા છે—એ ઘટના લીલાવતીના પોતાના વિદ્યાર્થ્યુર જીવનસંક્રામને અનુવાદી જ છે.

+

+

+

જીવરામ શાસ્ત્રીએ કરેલા ઈશ અને કેતના અનુવાદો લમલમ છપાઈ ગયા છે. શાસ્ત્રી મને વારંવાર પૂછ્યા કરે છે કે આ ઉંમરે પરણું ? કે કાશી જઈને સંન્યાસ લઉં ? કે અવિવાહિત રહીને મુંગઈનો કાર્યરત, કમાતો અમણી શાસ્ત્રી છું ને જરૂર ? પ્રત્યેક મહિને, પ્રત્યેક કેમપલટાએ, શાસ્ત્રી પોતાનો વિચાર બદલે છે એ જોતાં મેં એને મારી સલાહ ન પૂછવા કહી દીધું છે.

+

+

+

ભારત માટે કઈક આંતરભાષીય યોજના કરવાની ડો. જસુને

મેં કરેલી સૂચના ફલવતી થઈ છે: જેની હમણાં જાહેરાત થાય છે તે 'ચતુર્ભાષી' તે એનું ફળ.

હવે મારે ફરીથી બીલાવતીનું જીવનચરિત અને પછી 'સાક્ષરજીવન' હાથમાં લેવું જોઈએ; પણ મારું અનારોગ્ય મારી સર્વ યોજનાઓમાં અનિશ્ચિતતાનું તરવ પ્રવેશાવે છે. મારી નવલકથાના ત્રીજા ભાગની ખીણ આવૃત્તિ હપાઈ રહેવા આવી છે.

૨૯મી જાન્યુઆરી, ૧૯૦૪.

મારી ખીમારી પછી હું હજી એવો અચકત છું કે પાંચ મિનિટ પણ ચાકમા વિના ચાલી શકતો નથી. અને પ્રવાહી ખોરાક—Benger's food—અને ફળો ઉપરાંત કંઈ જ પચાવી શકતો નથી. તો પણ ૧૦૮ ઉપનિદોની મારી વિષયસૂચિ—ગયે વર્ષે તંબુમાં રહેતો હતો ત્યારે અરધી કરેલી તે—ફરી ચર કરી છે; બીલાવતીજીવનચરિત ફરી હાથ ધરવા ધારું છું; અને હવે સમાપ્ત કરેલ પાશ્ચાત્ય સારીરતત્ત્વના પ્રકાશમાં સમજવા માટે 'પદ્યકનિરૂપણ' અને 'ગોરક્ષપદ્ધતિ' નું વાચન આરંભવા ઈચ્છું છું. પણ મને મારા સારીરસ્વાસ્થ્યમાં, અદ્વૈત જરા પણ નથી.

આ નોંધો હું એ હેતુથી લખું છું કે સમયનો વૃથા વ્યય નથી કરતો એવો, અવારનવાર અંતર્નિરીક્ષણથી અને અતીતના અવલોકનથી મને સંતોષ થાય. ૧૮૭૫ અને ૧૮૭૮ દરમિયાન મારા તરુણ વયના દિવસોમાં મેં 'ફેન્ડલી સોસાયટી આફ ટ્રેજ્યુએટ્સ' સમક્ષ 'Practical Asceticism (વ્યાવહારિક સંન્યાસ) વિશે નિબંધ લખ્યો હતો તેનું મારો આદર્શ જણાવતી આ પંક્તિઓથી સમાપન કયું હતું :

'I know not me and care not how I fare;

I live to work, and work for other's good.'

(પ્રોજ નિજની ના મને

ભાવિની ચિંતા મને

જીવવું કમીષ છે

તે પરહિતાર્થે કર્મ છે.)

વિજ્ઞાન કુદંજ પ્રત્યેની મારી ફરજો મને એમના હિતાર્થે મારી ચોતાની ચિંતા-જળવણ-રાખવાની ફરજ પાડે છે, જે કે મને અરજીનો ભય નથી અને જીવનનો મોહ નથી, સિવાય કે સાધના સાધન.

રૂપે. પણ જીવનનું એ સાધ્ય મને, આ પકિતઓમાં કશું છે તે પ્રમાણે, કર્મપરાયણ રાખે છે, અને ક્યારેક, આલસ્યના પશાત કારણ વિના, એ પ્રમાણે હું કર્મપરાયણ નથી રહી ચક્ર્યો એવું મને લાગે, તો આ કર્મયોગના આદરો ઉભાવેલો અંતઃકરણનો પશ્ચાત્તાપ હું અનુભવુ છું. મારા કર્મના અને આરામના દિસાનનું અને મારા સાહિત્યધનના ઉપાજનનું તથા સમયના વ્યયનું સમય સમનું સત્તૃપ્તું કદની આ નોંધો મને, મારા સ્વામી અને પ્રધાનાધિકારી અંતઃકરણ અથવા આદર્શ સમક્ષ શુદ્ધ સત્તૃપ્તું રજૂ કરું ત્યારે, અંતઃકરણના એ પશ્ચાત્તાપથી બચાવે છે. હું એ સ્વામીનો નમ્ર સેવક છું, એ પ્રધાનાધિકારીનો નમ્ર પ્રતિનિધિ છું, એવું સતત જાત મારી નમ્રતા મને કરાવે છે

+

+

+

લગભગ દરેક દિવસથી, રોજ પરાધિકારી ૪ થી ૬ ની વયમાં, હું માનસિક ધ્યાનના પ્રયોગ કરુ છું. મારી પૃષ્ઠરજ્જુ ઉપર, ઘાનેન્દ્રિયો ઉપર, મસ્તિષ્ક અને તેના આયત (મધ્ય) રન્ધ્ર ઉપર પૃષ્ઠીના ઘૂર્ણન અને પ્રદક્ષિણા સાથે તથા સ્પર્શના અને ધ્વજાદિચક્રિતા કાચ સાથે મારા ઉચ્ચપ્રકારના સંવાદ ઉતર, અને એટલે 'વસ્તુ'માં મને સ્થિર કરે તે માટે વિશ્વના 'અખ્યાસ' મધ્યસ્થ ઉતર હું આ ધ્યાન પ્રયોગો કરું છું. આ આરભ અતિ-અશ્વ છે, પણ એથી મારા આરોગ્યને તથા મારા મનને લાભ થયો જણાય છે. કંઈ ઉચ્ચતર મિદ્ધિ વિકસારી શકાય કે નહિ એ જોવા માટે મારો આ પ્રયત્ન છે. સિદ્ધિ મગશે કે કેમ તે હું જાણતો નથી.

+

+

+

૩૭ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૪૪.

મારી પુત્રી લીલાવતીને એના ઉચ્ચ સદ્ગુણોને લીધે દુઃખ વેદનું પડ્યું; એ સદ્ગુણો એનામાં ન હોત તો એની દશા સારી હોત! તો પછી આપણી પુત્રીઓને આ સદ્ગુણો શીખવવા એ યોગ્ય છે! અનેક લોકો મારી પત્નીને કહે છે એણે લીલાવતીને સદ્ગુણો બનાવીને મૃત્યુના મુખમાં મૂકી. એ દોષને પાત્ર હું વધારે છું. બાળકોને એમના સુખને જોજો, આની ફળવણી આપનાર માતા કે પિતા યોગ્ય માર્ગ છે! મને લાગે છે કે, મારા જેવા લોક પરત્વે, આ પ્રશ્નો ઉતર

એક જ હોય : હા. મારા બાળકોને, એમના માતાપિતાને મળ્યું હતું તેમ. ચિંતા સદગુણનું શિક્ષણ પરિણામની ચિંતા વિના આપવામાં આવ્યું છે. શેષ પ્રશ્ન પ્રશ્નના હાથમાં જ હું છોડું છું-બાળકોને, અને મને, હું પ્રશ્નને અને એની ચોજનાને આશ્રયે રહેવા દઉં છું. આ છે ઉપનિષદુક્ત શ્રદ્ધા, અને લીલાવતીને અતિપુષ્કળ શ્રદ્ધા હતી. આવી છે મહાર્ષિજીની ઇચ્છા.

૨૫મી ફેબ્રુઆરી, ૧૯૦૪.

અર્થ અને અન્ન વાધિઓને લીધે અનેક દિવસોથી મારે ૨૯-૧-૧૯૦૪ને દિવસે નોંધેલા 'ખ્યાન' નો પ્રયોગ પડતો મૂકવો પડ્યો. પણ હું આશાવાન છું.

+

+

+

ઈશ્વરની વ્યવસ્થાને, મહાન-શક્તિના ચક્રની અસાધારણ -દંતપ્રક્રિયાને, લોકોએ આવર્તની સમયચક્રનું ૨૫ આપ્યું છે. એ અનુસાર ૧૮૩૫થી ૧૮૫૫ સુધી પ્રવર્તી હતી તેથી, 'રુદની વીથી' ઈ. સ. ૧૮૬૪-૬૫થી પ્રવર્તે છે અગાઉની એ વીથીમાં પ્લેમ, કુખાળ, મૂક પ, રાજદ્રોહ, મુદ્દ, આગ, જઝાવાત એવા અનેક ઉદ્ભવો થયા હતા. એમાં સજ્જનો એને દુર્જનો એક સરખા પીતાય છે, અને એ દિવસોમાં પ્રત્યક્ષ થતી ધરનાઓને 'પુણ-પાપ' નો નિયમ લાગુ પડતો નથી માણસે કરવાની વાત એક જ રહે છે: મથવું અને રક્ષણાથે જૂઠવું; માર્કસ એરેલિયસ માર્ક્સ અને મારી લીતારનીતી માર્ક્સ, બધાને 'અધ્યાસ' માનીને, અને છતાં એ અધ્યાસ અને એની સંતતિ વાસ્તવિક હોય એ રીતે, જૂઠવું અને એ પ્રકારે 'પારમાર્થિક સત્તા' અને 'બાવહારિક સત્તા' એ સત્તાદ્વયનો સમાયોગ કરીને એ એનું અદૈ ૨૨વું.

૨૬મી માર્ચ, ૧૯૦૪.

હું થોડું કે સાહિત્યકાર્ય કરી ચક્ર્યો છું. રિપર્સન ફ્રી 'Grammar of Science.' (વિજ્ઞાનનું આકરણ) આવસ્થક ભાગો પૂરવું, વાંચી મયો છું અને એમાંથી નોંધો કરી છે. 'પાતજવ યોગસૂત્ર'ના અને 'સાંખ્યસૂત્ર'ના ફેટલાક અચિલ અસો ઉકેલવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો છે. આ પ્રયોગના વિષયોનો ખ્યાલ આવે તેથી વિશેષ મેં નથી કયું, પણ

ઉપનિષદોમાં એના ઠેઠલાક ઉલ્લેખો શોધી કાઢ્યા છે જેનું ૨૫૫મી-
કરણ આ બે મથોના અમુક ભાગોમાંથી મળી રહે એવો સંભવ છે.
ગુજરાતી જોડણી વિશે ગુજરાતી પાઠ્ય-પુસ્તક સમિતિ સાથે લખેા
પત્રવ્યવહાર, ઝાઢીલક્ષ્મી પુસ્તકાલય વિશે તનસુખભાઈને સૂચનો, અને
મુંબઈની એક કન્યા જોડારને એનાં કાવ્યો વિશે સૂચનાઓ ઈત્યાદિ
કાયોએ મારો ઠેઠલોક સમય લીધો છે.

૨૮મી માર્ચ, ૧૯૦૪.

મારા મગજને કુબ્ધ કરે અને મારો સમય લઈ લે એવી ઠેઠલીક
સમસ્યાઓ છે. પ્રત્યેક અકોણી ક્ષણ અમને કઈ તાજાં દુઃખકર
સમાચારથી ચમકાવે છે. મારા અધ્યાન અને વહેમી દેશજનો, નિશ્ચિત
શ્રવિતલ્યતાના સ્વીકારથી ઊપજતી નિષ્ક્રિયતામાં, વસ્તુરિચિતને જોવાને,
ચિંતા કરવાને, કાર્યશીલ બનવાને, ઔપધ લેવાને, વ્યાધિ અને મૃત્યુને
નિવાતવાને, પ્રયત્નશીલ નથી; અને પોતે જ મરે પણ આ
નિષ્ક્રિયતામાં પોતાને સુખી માને છે-સંતુષ્ટ માને છે. આવી એમની
મનોદશા છે. પણ મને મારી જીવણી એથી જિલ્દી મનોદશા
સ્વીકારવાની અને શોધવાની ફરજ પાડે છે. જો જગત મૃગજગતમાન
છે, દર્શન્ય એ માયાજનિત અને એના રજોગુણે ઉપજવેલ શ્રમમય-
સ્વ-પીડન છે, તો મારા દેશજનોને, નિષ્ક્રિય રહેવામાં, ખરા ગણવા
ન પડે? નીતિશાસ્ત્ર અને ભગવદ્ગીતા પણ આ પ્રશ્નનો વિશદ જવાબ
અપૂર્ણ ઉત્તર આપે છે, અને એ જ કારણે દુઃખની શનાખીઓ
જેના ભાગ્યમાં જડાયેલી છે એવી આ પ્રશ્નને ભગવદ્ગીતાને, એમાંના
અવશ્યભાવિતાના કર્મશિદ્ધાંતની તથા વિશ્વતંત્રની દુનિવાર નિપતિના
પ્રતિપાદનને ખાતર, આદરણીય માની છે, અને એમાંના અમુતને
પ્રબોધેલા કર્મયોગના અંતિમ ઉપદેશસારની ઉપેક્ષા કરી છે.

૭ મી એપ્રિલ, ૧૯૦૪

મારી માતાએ પોતાના અગિયારમાં પ્લેગના ઉંદર મરવા લાગ્યા
તેની ફરકાર ન કરી. તારીખ બીજી કે ત્રીજીથી એ પ્લેગમાં સપડાઈ
છે. તા. ૪ થીએ એને બેભાન અવસ્થામાં પાડ્યા લાગ્યા અને મજબૂરનાં
ઔષધો વગેરે ઉપચાર શરૂ કર્યા. હું એને બે વર્ષથી પ્લેગ-ક્ષક
જોળીઓ આપતો હતો; પોતે એ લે છે એમ એ મને હમેશ કહેતી.

આજે મારા બાઈ પાસે એણે કબૂલાત કરી છે કે એણે ગોળીઓ કઢી લીધી જ નહોતી. એના જાવિ વિશે અમને આશા લગભગ નથી. દિવસ રાત એની સારવાર કરતાં નાનેરાઓ જોખમ ઉઠાવી રહ્યા છે એમની મને ખુબ ચિંતા થાય છે. તેઓ વારંવાર મજબૂરની જતુનાશક દવા અને પ્લેબનિરોધક ઔષધ લે છે, પણ મારી આ ઉમરે મારે આટલાં આટલાં જીવોને જોખમમાં રહેલાં જોવાં એ અસહ્ય છે.

+ + +

૧૦મી એપ્રિલ, ૧૯૦૪

આખરે તા. ૮મીએ બપોરે અઢી વાગ્યે માતૃશ્રીએ દેહ તજ્યો. એની આગલી રાતે મારાં સાસુ પ્લેગમાં ઝડપાયાં. પરિણામે, અમે પાંદિયામાં રહીએ છીએ તો પણ, તે દિવસે મારે મારી પત્નીને એની માતાની સારવાર માટે શહેરમાં એને ઘેર મોકલવી પડી, અને ત્યારથી એ ત્યાં જ રહે છે અને જતુનાશક દવાઓથી સ્નાન કરે છે, ધુકે-કિષ્ટસ સૂંઘ્યા કરે છે. + + હું દિવસમાં એક વાર ત્યાં જઈને જોઈ આવું છું કે માર્કનો કંઈ પ્રમાદ તો થતો નથી ને.

મારી માતાના દેહાંતથી મને મારા કુટુંબની એક સમર્થ સન્નારીની ખોટ પડી છે. નિરશ નિર્મલ મેધા, વ્યાવહારિક પ્રજ્ઞા, ત્વરિત અને સર્વધારક સ્મૃતિ, વિશદ પ્રમળ કલ્પનાશક્તિ, આક્રમક આકરી કસોટીમાં પણ કદી ન હારતી કે લોપાતી દીર્ઘદષ્ટિ અને ઔચિત્ય બુદ્ધિ, જીવનવ્યવહારની સમસ્યાઓને વેપારી નજરે અને પ્રશ્નગાતુકૂળ થઈને ઉકેલવાની શક્તિ અને વૃત્તિ, જેવી પરિસ્થિતિ અને જેવી વ્યક્તિ તે પ્રમાણે વર્તન રાખવાની તત્ત્વશોધક અને ઉદાર હતાં સાવચેતીભરી આવડત અને ફલરૂપ તથા ઉપાવનિપુણ ચિત્ત : આવાં હતાં એના સમર્થ માનસનાં અનેકમાનાં કેટલાંક સુતરવો. આવી મહાન માતાનો પુત્ર હું જન્મ્યો તેનું અનેક ક્ષણોએ મને અભિમાન થયું છે. એને ડગવણી મળી હોત તો એ શું ન થઈ હોત ?

સંકટની ક્ષણોમાં સિંહ જેવું હૃદય; પોતાની ઉત્તમ, દૃઢતમ અને જૂનામાં જૂની રીતોને પણ તજે અને પોતાની બુદ્ધિએ કરેલા નવા નિષ્ક્રિયોને તથા હૃદયે કરેલાં નવાં સૂચનોને સ્વીકારે એવી પ્રમળ અને ધીંગી નિશ્ચયશક્તિ; અંપત્તિ કે વિપત્તિમાં, નિર્ધન જેવી કરકસર

કરવી પડે તો તેમાં, અને લક્ષ્યાધિપતિ જેવી ઉદાર બક્ષીસો આપવામાં, સમય પ્રમાણે વર્તવાની આવડત; સાપને પકડવાને, કે ચોરને ત્રિરક્તાર કરવાને કે નહીં તરીને પાર કરવાને ગ્રેરે તેવી હિંમત; ધાર્મિકતામાં વહેવારની અને વહેવારમાં ધાર્મિકતાના દૃષ્ટિથી જોઈ શકે એવી સદ્ગુણગાઁ: આવા અને એવા અન્ય અનેક હતા એના વિદ્વાજ તથા મક્કમ હૃદયના સદ્ગુણો.

ભારતીય નારીની હોઈ શકે તેવી ઉત્તમ એની કાયા હતી. એનું આરોગ્ય સદા ઉત્તમ હતું—૧૨મા વર્ષ પછી, અને મરણ-શય્યાએ અમે એને દવા આપી તે પહેલાં, કદાપિ દવા એણે લીધી નહોતી. આપણી સ્ત્રીજાતિની, આપણા દેશજનોની આપણી પ્રજાની અને આપણા જમાનાની જે બિજુપો અને ક્ષતિઓ છે તેવી, સર્વ-સામાન્ય બિજુપો અને ક્ષતિઓ એની હતી. પરંતુ એમાં પણ કંઈ જ શિક્ષણ મળ્યું નહોતું તે છતાં એની આજુમાજુના સ્ત્રીપુરુષમુલાયથી એ ચડી જાય તેવી હતી, અને એની ભૂલો અને નિર્બળતાઓ પણ એવી હતી કે સાધારણ માનવીઓ એ રમલનો કરવામાં મોરવ માને.

એવી હતી મારી માતા. એટલી ઉંમર સુધી મારી લીલાવતી જીવી હોત, તો એના જેવી—અને એથી પણ અધિકતર—દક્ષિત-ઓથી સપન્ન એના આત્માનો વિકાસ થયો હોત. માત્ર એટલું ખરું કે દેહમાં એ મારી માતા સામે વામનજી લાગત પણ માનસિક સંપત્તિમાં અતિમાનુષી હોત—આપણા જમાનામાં સર્વ સ્ત્રીપુરુષોની આખી પેઢીને એકત્ર કરીએ તેથી પણ અધિકતર.

૨૧મી એપ્રિલ, ૧૯૦૪.

આવી મારી માતા હતી. મારાં સાસુ—એ પણ મરણ પામ્યાં છે—બુદ્ધિમાં બાળક જેવા હતાં; એમની મગજની પ્રવૃત્તિમાં બાળક જેવી સરળતા હતી, બાળક જેવી એમની શ્રદ્ધાળુતા હતી એમની ધર્મશ્રદ્ધા પૂર્ણતઃ વહેમભરી હતી, પણ એ વહેમનો ઉપયોગ એમના જેવી અસહાય નારીને—વિધવાને—સૂઝે તેવા ઉદાત્ત ઉદ્દેશો માટે જ થતો. ધરીરે જીવનભર નીરાંગી, શ્રદ્ધામાં અડમ્મ, નજીકનાં સર્વાં પ્રત્યે અનુરાગ અને સાચો સ્નેહ તથા દૂરનાં પ્રત્યે સહભાવ સેવનારાં, અત-રથી જ ઉલોગી અને પરમજી, અહમ્મથી અમલજી, જે પોતાને ખરી

કે ખોટી રીતે કર્તવ્ય જણાય તેમાં ધર્મબુદ્ધિથી જ્ઞાન આપનારા, જેમને મહામપણે પોતાનાં કે પોતાનાં સ્વજનોનાં વેરી માનતાં હોય તેમની પણ, અને તેવી અને તેટલી જ પોતાનો દ્રોહ કરનારાંની પણ સેવા કરનારાં; આવાં મારાં સામુ સાક્ષાત્ સ્નેહ અને સદ્માવનને મૂર્તિ દર્શાવે છે. અને એમણે પોતાની પુત્રીને-મારી પત્નીને-એવું શિક્ષણ અને એવી કેળવણી આપી હતી કે મારાં માતાપિતા, મારાં ભાઈમહેન અને એમનાં બાળકો સૌ પ્રત્યે કર્તવ્યપરાયણ રહેવું—સાચા સ્નેહથી અને સેવામય કાળજીથી, દિલ્લોરી ચિન્તા, સંકાય વિના, સ્વાર્થદષ્ટિ વિના. આવાં સામુ પ્રત્યે મારા હૃદયમાં જિંડા કૃતજ્ઞતાભાવ છે, કારણ કે મારી પત્નીના ઉચ્ચનમ અને ઉત્તમ સદ્ગુણો માટે હું એમનાં આભારી છું.

એમના દોષ નૈતિક નહિ, બૌદ્ધિક હતા, એમની દુઃખી અનાથ-દશાને કારણે હતા, એમના કલેશભર્યા જીવનમાર્ગી અને આસપાસનાં માણસો એમની નિર્દય પગલણી કપા કરતાં હતા એમનાં આવ્યા હતા.

મારી માતા એ જીવનના બહુતર ભાગમાં સુખી હતી; મારાં સામુનો કિરસો એથી જીલ્લો હતો. માતા પોતાની બુદ્ધિ અને ઇચ્છા-શક્તિને બળે બંધા ઉપર સત્તા સ્થાપતી; સામુ સ્નેહ, પરાંપકારિના અને ઇચ્છાશક્તિને બળે બધાની સેવા કરતાં. માતા ખૂબ મદાન હતી; સામુ ખૂબ બલાં હતાં. મારી લીલાવતીમાં ઉમયનો સંયોગ હતો, પણ એકેકેવના દોષ નહોતા.

લીલાવતીની જીવનકથા લખવી એમાં તો મોંઘું ગૌરવ છે, કારણ કે એ લખવામાં હું પ્રામાણિકપણે પ્રત્યેક વેણ એના ગુણપદો લખી શકું, એની વિરુદ્ધનો એક પણ અક્ષર છુપવો ન પડે, કારણ કે એના જીવનમાર્ગી, લેખક ભલે એનો કદર શત્રુ હોય તો પણ, જો એ પ્રામાણિક, સત્યવક્તા અને અન્વેષક હોય તો, એક પણ અક્ષર એની વિરુદ્ધ લખવાનો ન સાંપડે.

લીલાવતી માટે મને દુઃખ થયું અને મેં આંસુ સાંપ્યો, કારણ કે એને તો જેમના હાથમાં એવું ભાગ્ય સોંપાયું તેમણે દુઃખી કરી હતી. મારાં સામુના મરણથી આંતર ન પાડ્યાં, કારણ કે એ પોતાનાં

લાગ્યથી જ દુઃખી હતી અને એમથી મૃત્યુએ છૂટકારો ક્યો. મારી માતાના મરણનાં પછુ મેં આંસુ નથી પાડ્યાં, કારણ કે એ મુખી હતી અને પોતાને સુખી માનતી હતી, કારણ કે મેં, મારા બાઈએ અને મારી પત્નીએ એના માટે જોટલું ચાચ ટેટલું ક્યું એનો એને સતોપ હતો, કારણ કે એ પછુ મારાં સાસુ માફક પ્લેગનો ચેતવણીને અને મારી સૂચના તથા સાવચેતી ખાતરની સહાયતાને અવગણીને મૃત્યુને નિમંત્રી રહી હતી, અને કારણ કે મારાં સાસુની માફક એણે પછુ પોતાની શ્રદ્ધાને પોતાનું બાલકને દીધું હતું તથા કાચર માફક મૃત્યુથી ઢરીને પોતાનું સ્થાન તજીવું નહિ એવી ઈચ્છા સેવી હતી અને દૃઢ નિશ્ચય પાળ્યો હતો.

મહાઈચ્છાએ એમ ઇચ્છ્યું અને આટલા બધા વર્ષો સુધી મારા ઘર ઉપર રક્ષણદાત્રી દેવીઓ બનીને પાંખ પસારી રહેલી જે મહાન મૂર્તિઓને અદૃશ્ય કરી.

૩૦મી એપ્રિલ, ૧૯૦૪.

મે દિવસ પહેલાં મે જ. મેક્ઝાર્થીનું 'History of the Times,' તુ વાચન અને મરી લીલાવતીની જીવનકથાનું લેખન શરૂ કર્યું. ગયે વર્ષે પાટિયાનાં મે કુમટિનું 'Evolution of French Republic' એ ગ્રંથ વાંચ્યો હતો, એ ગ્રંથ, હમણાં વાંચું છું તે મેક્ઝાર્થીના ગ્રંથથી, ઉચ્ચતર કાટિનો છે. પછુ આ બીજા ગ્રંથનું વિશેષ વાચન કરું ત્યાં સુધી ગ્રંથનિર્ણય મોકૂફ રાખવો જોઈએ ભારતીય દેશમકતાને અને રાજકીય પુરુષને અને પુસ્તકો બોધક નીવડે તેવાં છે.

+

+

+

૪થી મે, ૧૯૦૪-

મારા માતિખંડુ સદાયકર, જે મારા અનેક ઉપકારની નીચે આબ્યો છે તે, મારી માતાની મરણોત્તરક્રિયાને અંગે મારી સામે માતિપ્રશ્ન ઉઠાવવાનું ધારે છે મારી સૂચની 'અંતર્દેશ' હજી પરચો બતાવતી લાગે છે.

મને શેઠ પુરુષોત્તમ વિશ્રામ મહાબળેશ્વર આવવાનું અને મંછા-જાંઘર જીવજીરામ કુમર આવવાનું નિમંત્રણ આપે છે. મનજર મૌન સેવે, છે, કારણ કે, સંભવતઃ, એને કોટુબિક ચિંતાઓ છે—

હું કેઈ નહીં કરતો નથી કારણ કે, પ્તેત્રજન્ય અનિશ્ચિતતા હિપરાંત, વનોક્યુબર પાઠ્યપુસ્તકોનું કામ અને કચ્છનું કામ ગહીયી નીકળ્યા પહેલાં પૂરું થાય કે નહિ તે મારે જોવું છે

૧૨મી મે ૧૯૦૪.

તા ફૂંડે અમે પાંદિયાધી નીકળીને ઘેર આમ્યા. હજી હું રાત્રે સૂતાને ત્યાં જઈજી

+

+

+

મારા હસ્તાક્ષર હમણાં હમણાં જમડવા લાગ્યા છે એ મારી આંખ ॥ અને હ થતી વધતી જતી નમગાર્ધનું, કે સમગ્ર શરીરનાં અશક્તિનું, કે સ્વ તત્ત્વોથી નિર્મળનાનું પરિણામ છે ને હું જાણુનો નથી મારો આંતરહાનો ન્યાયિ હજી મટયો નથી એરી હું આનુ-રીસરનો-ખોરાક બઈ શકેનો નથી

+

+

+

૧૮મી જુનાઈ ૧૯૦૪ સવારે ૧૧

૨૨-૫-૦૪ થી ૩૦-૬-૦૪ ના દિવસો કચ્છ દરમાર સામેની અપીતના જવાનનો ખીજો મુસદ્દો ધડવામાં ગાળ્યા, અને ૧૩-૫-૦૪ થી ૨૨-૫-૦૪ ની વચમાંના માળાઓ પરચૂરણ કાયોમાં ગાળ્યા. + + ૩૦-૬-૦૪ થી આજે ૧૮ દિવસો થયા ત્યારથી સવારને સમગ્રે થોડોક વખત ૧૦૮ હિપનિષ્ટેની મારી નેધિા વાયુ છું અને પછી મારા મૂળ કાર્યક્રમના ભાગ તરીકે વધુરોગરાસિષ્ટને તરિન વાયન માટે કાચમાં લઈ છું બપોરના કોવન્ટને (ગુજરાતી વાયનમાળાની ૭મી બોપડી માટે) માગેલા આઠ પાઠો લખુ છું મારી તમિલ હોમિયોપથીથી સુધરતી જણાઈ હતી અને હું ૭-૮ દિવસો સુધી પાંચ મિનિટથી શરૂ કરીને પચીસ મિનિટ પર્વત ફરતા જઈ શકેનો

મારી પોતાની સૂઈની મહાદક્ષા વિષમ નીવડી છે મારી સામે પ્રતિરપરીઓ જિઆ કરવાની એ મહાદક્ષાની નેમ છે જૂનમાં મને ત્રાસ આપનારા હરીફ મારા જ્ઞાતિજનો હતા એમણે મને પોતાને ખરચે જ્ઞાતિના કલકમાં સડોવ્યો અને એક જણે મારી માતાના મૃત્યુ પછી મારા શિર પર તલવાર લટકતી રાખી પણ એ ફાવ્યો નહિ. હમણાંના છેલ્લો હરીફ ત્રણ જણોની ટોળકી છે, જેમાંના બે-

એક એલએલ.બી. સમેત બે-વાણિયા છે; એઓ એક ત્રીજા-નિર્ધન -જણે લખેલી મારી નવલકથાની પૂર્તિ પ્રકટ કરવાની જહેરાત આપ્યા કરે છે. આ ત્રીજા જણને એ પૂર્તિ પ્રકટ કરવાની મંજૂરી આપી નહોતી, કારણ કે મારા એ મંથની પૂર્ણાકૃતિ થઈ જ મઈ છે, અને મારા મંથનો ક્ષુદ્ર ઉત્તરવિસ્તાર કરીને એ દુનિયાને માથે લાદે એમાં હું સામેલ થઈ શકું જ નહિ, કા-ણ કે, મારે મતે, એના અંતને સુધારવો એ કાઈની-મારી પશુ-ચક્રિતની જહાર છે; બમાડો જ થાય. મારા ભાઈ મને મંથસ્વામિત્વના અધિકારનો ભંગ કરવા માટે એમના પર દાવો માંડવાની પ્રેરણા કરે છે. મારી નિવૃત્તિ આર્થ વિધો દ્વારા નથી. ઘટનાઓ અને મારી કર્તવ્ય ભુદ્ધિ મને ઉવટ કઈ દિશામાં દોરી જશે તે હું જાણી શકતો નથી. આ જણ તે એવા બીજા ચારપાંચ જણાઓમાંનો એક છે જેઓ, આની માફક, એ કરવા ઇચ્છે છે તેવું જ કરવા ઇચ્છતા હતા, અને મેં સમજાવ્યા એટલે પોતાની ઇચ્છાને તજી શક્યા હતા. પશુ હવે આ ટૂંકી જુદા વિચરની છે. આ ટૂંકી નોંધ કરીને હવે રકેપણુક મૂકી દઈશ અને મારા કાર્યનો વિચાર કરીશ એ કાર્ય મહિનાઓથી વિધિત થયેલું મારું સાહિત્યકાર્ય જ હશે—ઈશ્વરના હશે તે.

૨૦મી જુલાઈ, ૧૯૦૪-

ટેકન્ટણુક ઠમિટીનું મારું કામ પૂરું કરીને હવે સાહિત્યકાર્ય માટે મુક્ત બન્યો છું. પશુ મારો અર્થનો વ્યાધિ સાધારણ રીતે ચાલે છે તેથી લાખો ચાલ્યો છે, એટલે મારે આ લખાણુ જિભા જિભા લખવું પડે છે. હવે કામનો પુનરાવેશ થી રીતે કરવો એ જોવાને હું મારા કાર્યક્રમો અને સમયપત્રકો દ્વારામાં લઉં છું. મઈનાતાલથી તો આ પત્રો મારું ઉપકાસનાટક બની રહ્યા છે, કારણ કે કાર્યમાં નડતા વિધો ત્યારે શરૂ થયા હતા તે હમણાં જ પૂરા થયા છે, અને એ પત્રોની યોજના પ્રમાણે મારા કાર્યો હું ક્યારે ફરી શરૂ કરી શકીશ તે હું જાણતો નથી. આ માસમાં હોમિયોપથીના અભ્યાસમાં, અને મારા વ્યાધિઓને અંગે ઔષધો પસંદ કરીને મગાવવામાં, મારા ધનનો અને સમયનો વ્યય થયો છે. પશુ તે છતાં મારા અભ્ય-યનો હું ફરી શરૂ કરવાને પ્રયત્નશીલ રહીશ; અને નિષ્ફળ થઈશ તો વેદાંતે ઉપદેશોથી અમનરક્તા જાળવીશ.

૧૧મી ઓગસ્ટ, ૧૯૦૪—

મયા શુક્રવારે અને શનિવારે પ્રો. આનંદશંકર દુવ અહીં હતા; અમે બે દિવસ આનંદમાં ગાળ્યા. મજ્જરના એના ભત્રીજા સાથેના વિવાદમાં મારે કમલાશંકર સાથે સવાદ થવું પડ્યું છે; એ એક નવી પ્રવૃત્તિ શરૂ થશે !

રશિયા-જાપાનનું યુદ્ધ રાજનો એક કલાક સર્વ જાય છે. ભાઈ માગ્યા કરે છે તેથી 'સમાલોચક' માટે કાવ્યની ત્રણ કડીઓ લખી છે. સાહિત્યસભાવાળાઓને હું સારો થાઉં ત્યારે દયારામ વિશે વ્યાખ્યાનનું વચન આપ્યું છે. આ પોથી હવે પૂરી થાય છે અને એ પૂરી થાય છે એથી મને હપ્ થાય છે.

જાવધનરામ મનન નોંધ

પુસ્તક ૭ મું

૨૩મી સપ્ટેમ્બર, ૧૯૦૪.

આમલી નોંધપોથી એના અતિમ પૃષ્ઠોમા નોંધ્યું છે તે પ્રારે સમાપ્ત થઈ. કુટુંબના કોઈ પણ જણ વિરુદ્ધ ન્યાય નિર્ણય કરેલા પડે એવું હોય તેવી કોટુંબિક બાબતોને આ પોથીમાં કે બીજામાં રથાન ન જ અપાવું જોઈએ. આવી સામગ્રી અતિસંક્ષેપમાં, માત્ર મારી રાજનીશીમાં નોંધી શકાય, પણ અહીં નહિ; અને ત્યાં (રાજનીશીમાં) પણ અદ્યતન પ્રસંગોએ જ. આ નોંધપોથીમાં માત્ર એવી બાબતો નોંધાશે જેમાં મારે મારી પોતાની વિરુદ્ધ નિર્ણય આપવાનો હોય, અથવા જે અંગત કે કુટુંબના ઇનિદાસને લગતી બાબતો હોય; અને આવી બાબતો પણ ઓઠામાં ઓઠી નોંધવી અને -શક્ય હોય ત્યારે તદ્દન ટાળવી.

કુટુંબની બહારની અને સંજોગોને રસ પડે તેવી ઘટનાઓ, મારી પોતાની સાહિત્યને લગતી બાબતો, દૂર દૂરના બૂનકાળની કોટુંબિક કે અંગત બાબતો ઇત્યાદિથી ભયે આ પેથી ભરાઈ જાય.

મને નિવૃત્ત થયાને ૭ વર્ષો વીત્યાં. હું ૪૯ વર્ષના થયો. મારું સ્વાસ્થ્ય વળતાર પાણી બતાવે છે, અને હવે હું માતા વિહોણો છું. ભાઈ, પુત્રાઓ અને પુત્ર કીક કીક ઉંમરે પહોંચ્યા છે, એટલે હું અને મારો ઇંદિર, અને મારાં પુસ્તકો અને મારી કલમ એ સૃષ્ટિ સ્વયમેવ અખિલતાએ પહોંચવા માટે પૂરતી છે. અને દીવાલો અને ચણતર આંતર કે બાહ્ય કારણોએ પડી ભાંગે અને આવતી કાલે મૃત્યુ આણે તો કંઈ જ હરકત નથી.

૧૧મી ઓગસ્ટ અને આજ-એ બેની વચ્ચે દોઢ મહિનો વીતી ગયો. એ આમલી તારીખ પછી મારું પ્રાતઃકાલનું કાર્ય આ રહ્યું છે:

અંથોની વિષયસચ્ચિઓ તૈયાર કરવી--(૧) બહુયોગ વાસિષ્ઠ, (૨)-
ઈશ્વરકૃષ્ણકૃત સાંખ્યકારિકાનો ડેવીઝ (Davies)કૃત અનુવાદ, (૩)
કપિલનું આંખ્યદર્શન, અને (૪) પતંજલિના યોગસૂત્રો અને એનું
ભાષ્ય. હેડલકૃત 'Riddle of the Universe' વંચાઈ ગયેલ છે.
અને એમાંથી નેધિ લેવાઈ ગઈ છે--આ કામ બપોરે બપોરે કરતો.
એમ. એ. નો ગુજરાતીનો પ્રથમ પત્ર, લીલાવતીની જીવનકથાનું પુનર્દર્શન
અને એના પરિચિષ્ટો (જે હજી અપૂર્ણ છે), અને જે લેખો--એક
'East and West' માટે અને બીજો 'Indian Review'
માટે--આ છે મારું ઉપરના દોઢ માસના ગાળાનું કામ. જીવરામ-
જાજી અનુદિત 'ઈશ્વર અને કેન ઉપનિષદો' હાઈફને બહાઈ ગયા
છે, અને તરતમાં મુંબઈ તરફ રવાના કરવામાં આવશે. એ લીલાવતી
ના સ્મરણાર્થે છે.

નવા યુનિવર્સિટી ફેલોઝ બધા નિમાઈ કે ચૂટાઈ ગયા છે. હું
ફેલો મટી ગયો તે બરાબર જ છે. સરકારે મોકલેલી ટિમેટની.
ચકાઈ ખતમ થઈ છે. રશિયા અને જાપાન વચ્ચેના યુદ્ધમાં બંને
દેશોના મળીને લગભગ એક લાખ માણસોનો સહાર થઈ ચૂક્યો છે
પણ હજી યુદ્ધ ઠીક લાંબુ ચાલશે એવું લાગે છે. ભારતમાં આપણા
ઉપર દુકાળનો ભય ઝૂંબી રહ્યો હતો, પણ એકાએક વૃદ્ધિ થવાથી
અધી ટળ્યો છે. આ સહેરમાં પ્લેગના મહત્ત્વ આપણે યોગ્ય કેસો
બન્યા છે અને આસપાસના ગામડાઓમાં પ્લેગનો આછો વત્તો
ફેલાવ છે.

મારી પત્ની ફરિયાદ કરે છે કે મારી જ્ઞાનદ્રષ્ટિ મને કુડબના
પ્રશ્નોને જે હાતગાંભીરથી જોવાની શક્તિ આપે છે એ એને પોતાને
દુર્લભ છે અને એ કહે છે કે એ પોતે તો, પોતાના પરહિતના
પ્રયત્નોની ગેરસમજ કરવામાં આવે અને જીલ્લટી સો સો પ્રકારે
પોતાની નિંદા કરવામાં આવે ત્યારે, કુબ્ધ બનો જાય છે. હું એના
આંકિરસાને આગલ-ભારતીય રાજપ્રતિનિધિ (વાઈસરોય)ના કિરસાની
સમાન દ્રષ્ટિએ મૂકું છું, કારણ કે એમના હેતુઓનું પણ અન્યથા-
મહણું કરવામાં આવે છે પણ એટલો તક્ષવત ખરો કે વાઈસરોયોની
પરહિતસાધક વૃત્તિ મિશ્ર અને સદિગ્ધ પ્રકારની છે ત્યારે મારી
પત્નીની હિતરિવતા નિર્ભય અને અસદિગ્ધ છે. ફળની ઝંખના ન રહે
અને પોતે પોતાનું કર્તવ્ય ક્યું છે એનો સતોષ રહે એ આ બંને

કેરસામાં સંભાવ્ય નથી કારણ કે બંનેના હૃદયમાં તત્ત્વજ્ઞાન હતું નથી. આ પ્રકારની નારી અને આ પ્રકારનો અધિકારી બને, પ્રયોગનું એ માટે કારણ લિપ્ત હોવા છતાં, એ હેતુની બાજતમાં એક જ કક્ષામાં છે. પણ મારી પત્નીને શ્રદ્ધા છે કે એનો ઈશ્વર એની પાંખે છે, અને એનાં સત્કર્મોત્તુ કર્મસિદ્ધાંત અનુસાર સારું પરિણામ છેવટ માર્ગ અથવા તદ્વિશે આવશે. વાઈસરોયેને પરિણામનિયમની આવી નિશ્ચિતતાની પ્રતીતિ નથી, પણ એમને અવિકારવર્ગની સ્તુતિરૂપે, આ કાર્યની આત્મતૃપ્તિજનક અમુક સિદ્ધાંતકલ્પના દ્વારા, ફળ મળી રહે છે, અને પોતાનાં કૃત્યોથી આ દેશના લોકોને લાભ કદાચ થાય પણ પોતાના દેશના લોકોને તો લાભ થશે જ એ વિચાર જ અલગત એમની કૃત્યોને સફળ કરે એવો છે. રાજ્યકારણોય અતઃકરણોવાળાની દૃષ્ટિએ કુન્યાની અને રાષ્ટ્રીય લાભના કરતાં નૈતિક લાભ મોલુ છે.

પણાખરાં નીતિવિષયક તત્ત્વજ્ઞાઓની વ્યવસ્થામાં રહેલો ન્યાયનો સિદ્ધાંત કાવ્યમત ન્યાયના શ્રમથી વિશેષ કંઈ નથી એવું વિજ્ઞાન માને છે. નીતિતત્ત્વરીતે તેમ જ યુરોપના વૈજ્ઞાનિકો ને મન આપણો કર્મસિદ્ધાંત કેવળ ભૂતવેતાલની વાર્તા જેવો છે. મારા તત્ત્વજ્ઞાન પ્રમાણે, વિજ્ઞાન પોતે જ કર્મ અને ન્યાય જેવી કલ્પિતલક્ષણ છે, અને ઉચ્ચતર કર્મની ભુમિકા પ્રાપ્ત કરવા માટે ઉચ્ચતર દૃષ્ટિ સિવાય બીજો માર્ગ નથી.

૨૮મી સપ્ટેમ્બર, ૧૯૦૪.

કોદુંબિક બાબતો વિશે આ પોથીમાં કંઈ જણાવવું મેં બધ ક્યું છે. પણ મારે એ મિત્રો સાથેની વાતચીતમાં યે બધ કરવું જોઈએ. મારા નિવૃત્ત જીવન જોડે અને એ જીવનની સાંતિ જોડે એ અસંગત છે. વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ એ વ્યર્થ છે અને કાંઈક વાર કાનિકારક બને છે. ઉપરાંત, હું સ્વભાવે સજ્જાણ છું, મિત્રભાષિતાનો ઉપયોગી ગુણ મારામાં નથી, મારી સજ્જાણતા—સજ્જાણપ્રચુરતા—અન્યને ત્રાસરૂપ બને અને મારી શક્તિનો અતિવ્યય બને. પણ એ દોષનું નિવારણ હું એ જાણુ અવારનવાર લક્ષ આપું તો જ થાય, અને સાહિત્યપ્રવૃત્તિમાં મારું મન એવું નિમગ્ન રહે છે કે હું અન્ય બાબતોમાં ધન્યચિત્ત બનું છું જેથી આ પ્રકારનું લક્ષ આપી શકતો નથી. પણ કોદુંબિક બાબતોમાં હું મોન સેવી શકું, કારણ

કે નિવૃત્તિએ મારા પોતાના જીવનનું તો વિસ્મરણ મને કરાવ્યું છે અને એ વિસ્મરણનો આ દિશામાં વિસ્તાર કરવો સુકર યશે.

મારો ભાઈ ક્યારેના ફરિયાદ કરે છે કે હમણાં હમણાં હું ખાનગી વાત ખાનગી રાખી શકતો નથી. એની ફરિયાદ ખરી છે, કારણ કે મારા અત્યારના જીવનમાં ખાનગી કે ન હોય એવો આશય છે, અને એ જીવનનું અભિપ્રાય જ એવું બહાર યઈ મધું છે કે કેં વાત ખાનગી ન હોય કે ખાનગી રાખવાની ન હોય એવી રીત પડી ગઈ છે. પણ જેઓ મારા વાલીશ્યામાં છે પણ મારા જેવું જીવન જીવતાં નથી, જેમને ખાનગી રાખવા જેવી વાત હોય અને મારી સલાહ લેવી પડી હોય, એમને મારી આ કંઈ જ ખાનગી ન રાખવાની રીતથી અન્યાય થાય છે. એમને ન્યાય એક જ રીતે થઈ શકે: સાંભળવું બધું પણ કહેવું કંઈ નહિ હું ખાનગી વાત કહેવાનું શરૂ કરું અને એ બદલીને કહું કે ઓછું કહું એ મારા માટે શક્ય નથી. આ કારણે આવી બાબતોમાં મોન જ ધર્મ બને છે.

જે વાત અંગત રૂપે મારા ઓઠથી સરકી પડે તેને બીજાઓ સ્વાભાવિક પણે એવો અર્થ કરે કે હું એ દ્વારા મારા પોતાના વૈયક્તિક વિચાર જાણે કે બ્યક્ત કરતો હોઉં; અને મારા એ સાંભળનારાઓ મારા બ્યક્તિત્વને સામાન્ય સસારી લોકથી ભિન્ન જોઈ શકતા નથી; હાખલા તરીકે, નોકરો વિશે ફરિયાદ કરતી મારી પત્નીને જ્ઞાત પાડવાનો હું પ્રયત્ન કરું ત્યારે એ થોડાક સમય એમ જ માની લે છે અને ફરિયાદ કરે છે કે હું એના કરતાં નોકરોને સારા ગણું છું; જો કે, અસંબંધ, એ જ્ઞાત થાય ત્યારે એવું માનતી અટકે છે. હું જો કુટુંબના શ્રેષ્ઠ મિત્ર કને મારી પત્ની વિશે સતોષવચનો ઉચ્ચારું તો એની નજરમાં મારી નિષ્પક્ષપાત વૃત્તિની પ્રતિષ્ઠા નીચી પડે છે. અને જો હું મારી માતા અને મારા ભાઈની પત્ની વચ્ચેની કાંઈ બાબત વિશે વાત કરું તો તેથી, મારી પત્નીનો અને ભાઈની પત્નીનો એક સાથે મે ઉલ્લેખ કર્યો હોય તો પણ, હું મારી પત્નીને એની દેરાણી તરીકે સરખામણીમાં વધારે સારી માનું છું એવો અમ શ્રેયજે છે. વસ્તુતઃ માનવસ્વભાવ જ એવો છે કે મારામાં સામાન્ય માનવસ્વભાવથી કંઈ વિશેષ છે એ અને દેખાતું નથી; અને મારી દષ્ટિ બદલનારી જીવનરીતમાં હું એવો નિમગ્ન રહું.

શું કે માનસસ્થાવર મને પોતાનાં માપેથી માપશે એ મણુપરી હું કરી શકતો નથી. કેવળ અનંગત બાબતો સિવાયની અન્ય બાબતોમાં મારી હલ પર સંયમ રાખવાનું આ એક વધારાનું કારણ છે.

મારી બાદતને દબાવી દેનાં કદાચ મને ઘણો વધારે સમય લાગશે, પણ એ તો નિષ્ફળ લીધા પછી પડેલી નવી આદત છે એથી વારંવાર નિષ્ફળ થયા પછી અંતે હું સફળ થઈશ એવી મને આશા છે.

૨૯મી સપ્ટેમ્બર, ૧૯૦૪.

એટલું જ નહિ, ઠોઠકે વાર હું એને દબાવી દેવામાં સફળ થયો પણ છું. મેં ઉપર જણાવ્યો તે ન્યાયનિર્ણય કયો તેનું કારણ એ નથી કે હું વાત કહેવા ખાતર વાત કહેવાનો દોષ કરતો હતો. એનું ખરું કારણ એ છે કે ચોગ્ય ઉદ્દેશ ખાતર વાત શરૂ કરી પછી હું પદ્ધતિહીન અનાવશ્યક સંપ્રદાણુતામાં સરી જતો, એમાં સાધારણતઃ સંપ્રદાણુતાનો દોષ હું કરતો, અને પદ્ધતિહીનતા તો ફેટલાક મહિનાઓ સુધી અતરને વ્યક્ત કરવાના અનબ્યાસમાંથી પરિણમી હતી. કારણ કે મારી વાણીના એવો વાતચીતમાં અનુપયોગને પરિણમે હું એ કલા ખોઈ ખેઠો, અને પદ્ધતિહીન વાતો કરવાના પ્રસંગો વધે જતાં હું જરૂરથી વધારે વાતો કરવા લાગ્યો.

ખરી વાત એ ■ કે પોતાનાં દુઃખને ગ્રસ્ત રાખવાનો જે ગુણ મારી લીલાવતીમાં હતો તેનો મારામાં સદા અભાવ રહ્યો છે. એ ગુણ લીલાવતીના હૃદયનું જન્મથી જ શાસન કરતો હતો, અને એ ગુણ મેં આ કાવ્ય પંક્તિમાં વર્ણવ્યો છે :

“ તે તું રહેતી ભાર અતુલ નિજ, કહેતી ન ઠોઈને વાત. ”

આ ગુણ મારામાં હતો—લીલાવતી જન્મી ત્યારના મને મૂંઝવી-રહેલી આપત્તિઓના એ દિવસો દરમ્યાન, પણ આપત્તિઓએ શીખવેલા રુદ્ધ આત્મસંયમને સંપત્તિએ સિયિલ કર્યો ત્યારે એ ગુણ જવા લાગ્યો, અને હું સત્ય, પણ અનાવશ્યક, વાતો બોલી જવા લાગ્યો.

મારી પત્ની કહેતી કે મારા જેવો ‘સાનદષ્ટિ’ મેળવવાના એના પ્રયાનો નિષ્ફળ થયા છે. મેં એ સાનદષ્ટિ એને નીચે મુજબ સમજાવી હતી : ‘ધારા કે આપણી જમ્મ કે જ્યતી ખરાબ હોય તો આપણે એના પ્રત્યેના રોષને કારણે એનો ત્યાગ નહિ કરીએ. આ બાબતમાં વિષ્ણુલક્ષ્મીને હું એક ચોથી પુત્રી જ ગણું.’ આ નિયમનું

અનેક વર્ષો સુધી મારા અને અંશતઃ મારી પત્નીના : હૃદય પર પશુ શાસન રહ્યું છે, પણ દુનિયાને એ શી રીતે દેખાય? 'અમારા બે વચ્ચે તકાવત આ છે: મારી પત્નીએ, જેને એ પોતાનો ભાઈ મણે છે તેનો વહુ ઉપર માઠ રનેહ રાખવાથી શરૂઆત કરી, પશુ નારીહૃદયનો એ રનેહ અનુકૂળ નહોતો અને એના બદલામાં એટલે બાવલાયે રનેહ એને મળ્યો નહિ તેથી મારી પત્ની માત્ર જ્ઞાનદષ્ટિ-જન્ય રનેહ, તટસ્થભાવે, રાખવા લાગી-મારો પોતાનો રનેહ તો આરંભથી જ અમુક પ્રમાણમાં બધા તરફ જ્ઞાનદષ્ટિમય જ રહ્યો છે, અને એ ક'બ્યમય, તથા જ્ઞાનદષ્ટિના રિકાસથી ભારનામય, આવરણ કે વેષ્ટનથી મુક્ત બન્યો છે, જેથી દસ વર્ષથી અધિક સમયથી માતા પત્ની અને સત્તાનો માટેનો મારો રનેહ કેવળ જ્ઞાનદષ્ટિથી સંગત રનેહ બની રહ્યો છે.

જેમના પ્રત્યેના મારા રનેહમાં જ્ઞાનદષ્ટિ અને કામ્યમયતાનું મિશ્રણ હોય એવા છે મત્ર મારા કાકા અને મારા ભાઈ. ઉપરાંત પિતા અને મારી લીલાવતીની પણ એમાં ગણના હતી. મારી, આ નોંધપોથીમાં કે બહાર, જે તે મોડી નાખવ ની આદતના, એ આદત શરૂ થઈ, વધી અને બફલી ત્યારથી, જે વિવિધ પ્રતારે ઊપજ્યા તેના ખુલાસો મારા માનસના આ ઇતિહાસથી થશે. હવેથી પાછો હું એ મૌન અને મિતભાષિતા જાળવવા મારું છું જે મારા તીક્ષ્ણી ત્રીશના વય દરમ્યાનની આપત્તિઓએ મને શીખવ્યા હતા; જે લીલાવતીએ આટલા સામર્થ્યથી એની વીસ વર્ષ પહેલાંની ઉંમરથી મૃત્યુ પર્થત આપ્યો હતા, અને જે મારા આજના વયને, મારા તત્તજ્ઞાનને અને મારા વર્તમાન સંયોગોને તથા જીવનલક્ષ્યને અનુરૂપ છે. આ મૌનની સવિશેષ આવશ્યકતા એ કારણે છે કે જો હું આવી બાબતમાં જરા પણ મોં ખોલું તો ફરી મારી સખજીના જામત થાય અને પરિણામે મારાથી ઉચ્ચ જીવન અને ઉચ્ચ વાણીવ્યવહારના આ સુવર્ણ-સૂત્રનો લંગ થઈ જાય:

આત્મોત્કર્ષ તથા જિન્દાં પરેષાં પરિવર્તયેત્.

અને આ સૂત્ર માત્ર વાણી માટે નથી, આંતર વિચાર માટે પણ છે.

૧લી ઑક્ટોબર, ૧૯૦૪.

મઈ રાતનું સ્વપ્ન : સજેનચાહે ભારતને નવું રાજ્ય મધારણ

આપ્તુ' : તે આ-ઠાઈકારી અધિકારીઓની રાજ્ય સમિતિ (cabinet) જેમાં અધી સભ્યો દિદી અને અધી અંગ્રેજ, ઉર્દૂવાંતી સરકારથી અનિયંત્રિત; દેશીઓમાં કચેરીઓ પણ ખરા. દેશી રાજ્યોને પણ, શહેનશાહી રાજ્યકાર્યો માટે, મુખ્ય રાજવીઓની સભા (A House of Principal Chiefs) રચવાની છૂટ મળી. વ્યક્તિત્વ રાજ્યો પર દેખરેખ પણ, પોલિટિકલ એજન્ટોને બદલે, આ રાજવી સભા રાખે. રાજ્યઅંધાંલુના સમાચાર અને એના હિંદુ કચેરી ઝીકાર ભારત અને ઇંગ્લેન્ડ વચ્ચે સામરપાર મોટા ધ્વનિવાળા ટેલિફોન જેવો નવી યોજનાથી જણાવાયા હતા, અને જાને દેશીમાં ગળાના માફક સમિતી શકાયા હતા.

૮મી ઑક્ટોબર, ૧૯૦૪.

ગઈકાલે રાતે વધારે રહ્યો નેવાં. એકમાં મેં મારા હાઈકોર્ટના મિત્ર યોગનને મુજબના રસ્તા ઉપર જોયા. બીજામાં એકું જોયું કે હું તૂટેના પાચણાવાળા ધરનાં રહેતો હતો, અને મારી પાનુમા રહેલા મારાં બળા સાથે રસ્તા ઉપર જોતો હતો. જમડું ફૂફડાઈ નીચેબું હતું અને ફૂફડાપે રો આવો ચાલે એવો ભય હતો—તેઓ મુશ્કેલીમાં નહોતા. ત્રણ સ્વપ્નમાં. હાલ હું વાંચુ છું તે 'વાગ્મદંભાના એક દુર્ભોષ જાનના મે ઉકલ કર્યો

૯મી ઑક્ટોબર, ૧૯૦૪.

ગઈકાલનું સ્વપ્ન : મારા કુટુંબના (હવે નરહરના) ધરની પાસાળના મંચની અને ફોર્સરામા ઓરડાની વચ્ચે, એકમાં થઈને અને મહિરની આગળના ઓરડામાં થઈને એક બહુ લાંબો પાનળો સાપ લંબાઈ ને પાયા હતો. મારી માતા આ બીજા ભગનાં હાંપી તેણે મારના મો ઉાર કમક જાગે વસ્તુ પૂકો અને પછી એ પાસાળનાં ટોડી આવી, અને અમે જેએ મળીને ત્યાં રહેલો સાપની પૂંછડીને કાપીને કટકા કર્યો, અને એ પ્રયત્નથી અધરચના સ્વપ્ન સમાપ્ત થયું.

મારી સ્વગરથ બહેન એક આત્મજીનકથા, અક્ષિતઓનાં નામોનું આપ્તુ' ગોપન કરાવે, લખીને મોકલે છે. પણ એમાં, પોતાની જ મુશ્કેલી અને હૃદયવ્યથિત—એમ પ્રતિનિધિન થયેલ નિપુણ મુશ્કેલી અને મક્કા હૃદયથી—અંધી વીજનને ચાકસાઈથી અને સાદિ-પસામર્થથી નિરૂપી છે. એ અપૂર્ણ ખંડ છે અને એની તથા એના પતિની

વચ્ચેના એક પ્રસંગ આગળ એકાએક પૂર્ણ થાય છે. એણે કરેલું સ્વભાવ-આલેખન ઘણું સ્તુતિપાત્ર છે. શ્રી ગણપતરામ અનુપરામ ત્રિવેદી, જેની પત્ની જૂનાગઢનાં મારી બહેનની પડોશી અને બહેન-પણી હતી, એમણે 'લીનાની છાનકલા'માં પોતાનો એક પત્ર સામેલ કરવાની મને રૂઠ આપી ત્યારે એમની પત્નીએ એમના દ્વારા મને આ આત્મકથા વિશે જણાવ્યું હતું અને એથી મને શ્રી ગણપતરામ કનેથી વિરોધ માહિતી મળતાં મેં તપાસ કરી નો મારી બહેનની જ્યેષ્ઠ પુત્રી અને એના વર પામેથી એની હસ્તપ્રતિ જડી.

મારી 'નિવૃત્તિ' મારી પત્નીને 'પ્રવૃત્તિ'ની અતિથયના નીવડે છે. એ સાધારણ ગીને સરારે જા વાગે, મધક વાર ગા વાગે જો છે. આને લધે તથા મારી માતાના મૃત્યુ નિમિત્તે યાત્રિભોજનો ઈત્યાદિને લાગે એના શક્ત ઉપર લરે એમ પડ્યા છે, અને પેતાને સસરે વડેલી પુત્રી એની મદદના આપી શકે નેમ નથી. મેં એને નોકરી આપી આપ્યા, પગુ રમોઈએ મેળવી વકતો નથી, એલે એને આરામ થી રીને આપવો એ આપવો અને છતાં મુશ્કેલ કાવડાં બન્યાં છે.

૧૮મી ઓક્ટોબર, ૧૯૦૪.

આજે દશેરા. વિદુ પંચાંગ પ્રમાણે કું પંખા વર્ષમાં પ્રવેશ્યો.

+

+

+

૨૩મી સપ્ટેમ્બરની ટીક પછી મેં (૧) મનમથકન 'Problems of Existence' ની મળીલા પરીકરી અને (૨) 'The Keystone to the Economics of Hinduism' લેખ પૂર્ણ કર્યો; સમોદ્યા 'ઇડેવન ગિયુ'ને મોકલ્યો છે અને લેખ 'ઈસ્ટ ઇન્ડ વેસ્ટ' માટે કે રાગમધૂન ડૉ કુનેસ પાદિત) 'અબાંગ' હૃદયમથા લેખની મારી નોવ લાખા રી થઈ છે, એમા એક એ દિરમન જ મન કરવું રહે છે આત્રેવમુનેકૃત 'હારીત સહિતા', અને 'ચરત સહેતા' માટે ટેનન ની છે, એના ઉપર ગઠી નમર જ મેં રખી કે, રખ એ લખનાં રચના છરડો ની કારણ કે મદત્તના યાગીન્ત કે નરીરચનસાચ નથી, ચરકમાં ઓલ્ય અને યજ્ઞોદયાર વિરો રાજુ ન જ્યારે 'હારીત' એ પ્રદેશો આગુએ, વન-સાતઓ વક અને નાલ બાદે આકારપ્રપરો વગેરેની

‘વેદકીય પ્રકૃતિ વર્ણવતો અત્યંત રસપ્રદ ગ્રંથ છે. ‘સુશ્રુત’ પોતાને ધન્યંતરિનો શિષ્ય કહે છે ત્રણે અથો અતિપ્રાચીન છે. ‘નાડીપરીક્ષા’ તાજેતરનો કૃતિ છે.

મારી તમિલત પ્રમાણમાં સ્પષ્ટરી છે, પણ આ વર્ષમાં મારું શરીર જે અવસ્થાએ પહોંચ્યું એને આધારે જોઈએ તો હું કહી શકું છું કે જન્મપત્રિકામાં આપેલું ૭૨ વર્ષનું આયુષ્ય અર્ધહીન અને અસકય મગક જેવું છે. સદગ કહે હું હવે ૧૦ વર્ષથી વધારે આયુષ્ય નહિ ભોગવું, કદાચ એથી અધી વધી પૂરતી જ મારી આયુર્મયીદા હોય, ઉપરાંત કુબંધ પરિસ્થિતિવાળા આ દિવસોમાં કઈ પણ પ્રતિકૂળ ઘટના કે અકસ્માત યતાં મારા પ્રાણ વિરતી નય—જેના માટે મારી પૂણું તૈયારી છે. એમ ન બને કદાચ, પણ સુધારાની તો લેશ આશા નથી.

રમણીયની તમિલત સારી છે, પણ એનો અભ્યાસ કયળી ગયો છે, અને એને રસને આણવાને એ ‘પુરુષાર્થ’ કરે છે—હૂનરે માણસ તાણ પકડે તે પ્રમાણે. ++ મારી પોતાની શારીરિક અશક્તિએ મને અપગ જેવો બનાવ્યો છે એમાં નિઃશાનમાં કે જીવનમાં એ પ્રગતિ કરે એ માટે હું કઈ ઉપયોગી થઈ શકતો નથી. ++

આજે સમાપ્ત થતા મારા વર્ષનું મારું જીવન-સરવૈયું આ છે, એવી ■ મહાઈશની ઇચ્છા, ૪૯ વર્ષ પહેલાંના મારા જન્મ-દિવસની રમૂતિમાં આજે મે પવિત્ર ધર્મલક્ષિતમય કાર આટલું કર્યું—‘તત્ત્વાવબોધ’ અને ‘હરિમીડે સ્તોત્ર’ એ લઘુકૃતિઓનું વાચન, મારી નવલકથાના ત્રીજા અને ચોથા ભાગોમાંથી વિષ્ણુનસના તત્ત્વજ્ઞાનનું તથા મારા કથાનાયકને ચંદ્રાવલોએ આટલી મધુરતાથી અને નિર્ભયતાથી ઉપદેશેલા જીવનકર્તવ્યનું વાચન. મારા કથાનાયક અને કુમુદ વચ્ચેનાં છેલ્લાં દૃશ્યો વાંચતાં કઈક અશ્રુ સાત જેવો શ્રોણ મને થયો. આ આજની મારી કવિતા. આજે સવારે મારી માતા જેમાં સેવા કરતી એ મદિરે ગયો, મારા માતાપિતા ઉગાવેને પ્રિય હતા તે શ્રીજીનાં દર્શન કયો; મારી બહેન જોડે અને રમણીકની મા જોડે વાતો કરી—આ વાતોમાં ખાસ વિષય ન હોવાથી અમે તત્ત્વજ્ઞાની જેવાં થઈ રહ્યાં. ++ મારી પત્ની ઉચ્ચતર આધ્યાત્મિક

જીવનને ઝખી રહી છે એની પ્રાપ્તિ હું એને ક્યારે કરાવી શકીશ તે
 હું જાણતો નથી—જીવનમાં આજે હું છું તે છું તેથી એ દુર્લભ છે.
 એ સફરે એને પહોંચાડવાની મારી પ્રતિજ્ઞા અપૂર્ણ રહી છે, નિવૃત્ત
 ન થયો હોત તો પૂર્ણ થાત. પણ હવે તો એ ‘લઘુક્રોધુદી’ અને
 ‘વિચારસાગર’ બંનેને બૂલી ગઈ છે, કારણ કે મારી નિવૃત્તિએ
 એને આખા દિવસની વૈતરી બનાવી દીધી છે.

૧૯મી ઓક્ટોબર, ૧૯૦૪.

મનમાં સરતા અને પ્રબળ વાયુપ્રવાહોથી અરેરાય પામતા
 મેં એ સન્નાસના વિચારો મારા મનમાં યાદગર કરે છે. માણસ
 સન્નાસ લે ત્યારે સ્વાસ્થ્યને અને શરીરની સ્થિતિ એના પ્રતિરોધક
 ન થવી જોઈએ, કારણ કે જે આગ્રમને ઊંચે એ આગ્યો છે તેના
 આત્મિક શારીરિક બાંધોની ઉપેક્ષા કરવાની હોય છે. હું તો સન્નાસ
 અને મારો પ્રાપ્તિધર્મ જણાવ તો જ એનો વિચાર કરું, કારણ કે
 મારો આજનો જીવનપ્રકાર અગત્ય બાંધોમાં સન્નાસ જેવો જ છે.
 મેં નિવૃત્તિ લીધી એ એ કારણે નહોતી લીધી કે વડીલાતમાં એ
 જનક અનુભવો થયા હતા, કે મને નિવૃત્તિજીવનના આરામ અને
 અકર્મપરતાનો મોહ હતો; પણ એ કારણે, કે, પ્રભુએ ધંધાક્રમાણી
 વગર નિર્લોભ કરવાનું સાધન આપ્યું હતું અને મને સાદ કદી રહેવા
 ઉચ્ચતર કર્તવ્યો નિવૃત્તિ લીધા વિના શક્ય નહોતા એ મને જોગવા,
 મને ધંધામાં અને ક્રમાણીમાં સમય અને સક્ષિતનો બર્બચ વ્યય થતો દેખાતો
 હતો અને એની મારા જીવનના કાર્યને એ કે ઈર્ષ્યા જણાતી
 નહોતી એ કર્તવ્યો હતું સાદ કરી રહ્યાં છે અને એ પૂર્ણ કરવામાં
 સન્નાસથી અનુકૂળતા વધતી હોય તો સન્નાસ મારો પ્રાપ્તિધર્મ અને
 પરંતુ આજે મારા કર્તવ્યો હું યથાત્ કરી શકું છું તે કરવાને, મારી
 આવી તમિષ્પત અને વર્તમાન સમયની આ પરિસ્થિતિમાં, સન્નાસ
 મને અશક્ય બનાવે એમ છે, અને એથી તો આજના જીવનપ્રકારને
 વળગી રહેવું એ ધર્મ મને પ્રાપ્ત થાય છે. આ ચાતુ પ્રકારે મારા
 કર્તવ્યો પૂર્ણ કરવાનો મારો આ ધર્મ, જે સમયે હું મારા ધર્મ આ
 યજમાનોનો અણુગમતો અતિથિ છું એવું મને લાગશે તે જ ક્ષણે,
 પરિતપ્ત થશે. એ અણુગમતાણુનો અભાવ છે એટલું જ નહિ
 પણ મારો સન્નાસ આ યજમાનોને અણુગમતો થશે, એટલે એમના

તરફ એવા નિર્દય જનવું પડે એવું ઉચ્ચતર કર્તવ્યધર્મનું આહવાન ન આવે ત્યાં સુધી એમને અણગમતા એવા સંન્યાસથી એમને દુઃખી કરવાનો મને અધિકાર નથી. વિશેષતઃ નારી પત્નીની પડખે એના મરણ પર્થત રહેવાને હું મારા વિરાહની ગંભીર પ્રતિજ્ઞાથી બધાયેલો છું અને સંન્યાસસંબંધ કોઈ પણ કર્તવ્ય મને એ પ્રતિજ્ઞામાંથી મુક્ત કરી શકે નહિ મને એ એને છોડીને જવા ન જ દે, પોતાને સાથે લઈ જવા કહે—અને એ પણ એમુક પ્રમાણમાં મારા જેવી સંન્યાસી જેવી છે, કદાચ એમુક બાળતામાં વધારે પણ હોય; અને એ રીતે સ્વતંત્રિક સંન્યાસી ન જ બની શકાય; એવો વાનસ્થ જનુ તો હું મરણ પામું કે મરે પછું કે તરત મારી પત્નીને સક્રમ્મ એકલા અસહાય બનાવું. આ કારણે ઈશ્વરે ગૃહસ્થ જનાવીને જે ધરમાં મૂક્યો છે ત્યાં જ મારે રહેવું પડે. માત્ર હું મારી પત્નીના જ્ઞાન-લભમાં ભિન્ન ન કરું એ બ્યાન હું યથાશક્ત્ય રાખું છું. અને મારી જરૂર પાતો જાણવામાં અને પૂરી પાડવામાં એ તો સ્તેષાળ કર્તવ્ય—પરાવલ્ય કોઈ પણ પાતો માને તેણે આનંદ માને છે, તો પણ મારી ફરજ એ છે કે મારે સંન્યાસીની રીતે રહેવું, રોજના ભોજનની ભિક્ષાથી વિશેષ જરૂર પાતો મારી પત્નીએ જાણવી પૂરવી ન પડે એ જોતું-સોજતું આપવામાં મારી પત્ની ખૂબ કાળજી રાખે છે કાલ્ય કે એ સમજે છે કે મારું આલે તો હું એને એ તક્કલી પણ ન આપું. હું જરા શકુ નેથી પણ વધારે એ માગ માટે કરે છે પોતાની પત્નીમાં ઉતર પોતે કદલેા ભાર નાખી રહ્યા છે એ ન જોઈ શકે એના પતિઓની દુષ્ટતા નહિ તો ઉગ્રતા માનથી દેખી જતી નથી + + + હું વિભાલ્યમાં આલ્યો ગયો હેઉં તો એને જોડણી મળે. તેટલું ઇચ્છા-સકલ્પની તથા વ્યવહાર-કાર્યની સ્વતંત્રતા હું મારી પત્નીને આપું છું એ મારો ગૃહ-સ્થને સંન્યાસ છે. ઘરે હોવાથી એના ઉતર જે ભાર નાખ્યું છું તેનું વળતર આ નદર પ્રકારે વળવાને હું મથું છું.

+

+

+

ગૃહસ્થ રહીને સંન્યાસજીવન જીવ્યું એ જ વર્તમાન સમસ્યા-ઓનો એક જ ઉાલ છે—અલગત, ઉપર જણાવેલી મનાઈઓ સાથે-

૧૫મી નવેમ્બર, ૧૯૦૪.

ઝઘં કાલ સસારના મારા સ્વપ્નમાં હું ડોકોરમાં હતો, અને મેં એક ભજન રચ્યુ તેની એક જ, હેલ્લી, પંક્તિ મને યાદ છે :

“તુ બની જા કૃષ્ણમુખરસ પાસી.”

મેં દિવસ પહેલાં કેવકલાલને જગલે પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર પ્રાણશંકરે ભજનમંડળી રાખી હતી ત્યાં હું મારા જૂના મિત્ર શ્રી કૃષ્ણમુખરામ આત્મારામને મળ્યો હતો એ મુલાકાતે આ સ્વપ્ન સૂચ્યું, અર્થાત્ શંકા નથી

મારી તબિયત નબળી રહે છે + + મારું દેહધન સદાને માટે અટકી પડે તે પહેલે મારા જીવનનાં કર્તવ્યોને હું પૂર્ણ કરું તે કૃતકૃત્ય ધર્ષણ. પણ-એની મને ચિંતા નથી-હું બનતું કરીશ, મહાકવિ પોતાનું ઇચ્છ્યું કરે એ એનો-મહાકવિના-ધર્મ છે.

દરમ્યાન મારો નવીન સંશોધનો માટેનો અભ્યાસ હું ‘અમરવત્’ ક્યાં કરું છું. પાશ્ચાત્ય અને સંસ્કૃત શારીરતંત્રને મારો અભ્યાસ સંપાત્ત થયો છે, અને હવે હું અવિચલ વિચારને વિશદ કરી રહ્યો છું અને એ રીતે આ નવા પ્રકાશની મદદથી ઉપનિષદોના અગમ્ય પ્રદેશોમાં પ્રવેશ કરવા માટે માર્ગ રચી રહ્યો છું શારીરશાસ્ત્ર શિના આપણા ‘ખ્યાલોત્’ ઝડપી કરીને એક સ્વતઃસ્થાન પ્રાપ્ત રચી શકાય, અને પછી મારા મથન પ્રથમ ક્રમિક રકમ્બ રૂપે પ્રકાશ કરી શકાય. એ, આપણા ડોક્ટરોને લાલ જે વિષયના મૂળ સિદ્ધાંતોનું પશુ જ્ઞાન નથી એ વિષયમાં પ્રવેશ કરાવે; અને એ રીતે તેઓને આપણા વૈદ્યકીય કાર્યોને સમજવામાં મદદ મળે, આપણાં એ શાસ્ત્રનો પણ પક્ષ પ્રચર થાય અને ડોક્ટરો પણ એમાં પ્રગતિ કરી શકે. આથી વિશેષ કરવાને હું જીરવો ન ચૂકું તો પણ આ કાર્યને હું સોંપતો લાભકારક મણું.

+ + +

‘બીલાસતી જીવનશૈલી’ અને કાગરાજની કૃતિની મુજબાતી સમીક્ષા મેં મુંબઈ મોકલી છે: મારું ૧૮૭૫થી ૧૮૮૫નું મૂલ્યું તરત્તાનંદ અને રસમંદરી’ કાવ્ય પણ દાખમાં લીધું છે; પણ, મારા સમય ઉપર અન્ય તાકીના આકર્ષણને લાગે અને વિશેષ કાર્ય માટે પૂરતા

સ્વાસ્થ્યના અભાવે, પાણું એ કાલ્ય પશું મૂક્યું છે. શ્રી આનંદજીએ અને શ્રી ઉત્તમલાલ મને મળવાને અહીં આવ્યા હતા ત્યારે મેં એ કાલ્ય એમને બતાવ્યું હતું, અને તેઓએ એ કાલ્ય કું ધારતો હતો તેટલું કુમોડ નહિ થાય એમ કહ્યું હતું તથા એને પ્રકટ કરવાનો આગ્રહ ક્યો હતો, તેથી મેં ફરી હાથમાં લીધું હતું.

+ + +

ઈશ્વર વિશે કું કરતો આવ્યો છું તેથી નિકટતર-વધારે સાક્ષાત્-ચિંતન કરવાનો મારો પોતાની ઇચ્છા છે, પણ હજી પ્રારંભિક તૈયારી ન થઈ હોવાને કારણે એ ઇચ્છા પૂર્ણ થઈ શકે તેમ નથી. એતું-તદતું તથા બ્રહ્મતું (સોડહમ્તું) ચિંતન આંતરગ્રેષ્ણાની અને સહાયતાની અપેક્ષા રાખે છે, અને આ બે બાજનો જો અતુલ્ય સંયોગો ઉપર અવલંબે છે તેવા સંયોગો જાનવામાં વર્તમાન પરિસ્થિતિ વિશ્વનું કરનારી નોંચે છે એટલે હાલ તુરત જો Laborare est orare (Work is Worship કર્મ તે જ પૂજન) એ જ મારો ક્રમ રહેશે. નાણુક અને ક્ષોષુ થતી તજિવતને કું હોમિયો-પથીથી ટકાવું છું, મિત્રારા ડોક્ટરો મારા રોગોનાં કારણો બતાવી શકતા નથી અને એના ઉપાયો સૂચવી શકતા નથી. પરિણામે હોમિયોપથી મારો ઘોડોક સમ્યક્ લખે છે. પરંતુ મારું મન પરાતર જોડે, યતન, ચિંતન અને ઉપસનાવિધિ દ્વારા સાક્ષાત્ મિલનસંધાને જંબે છે. પણ એ મારું કામ પર્વતારોહણ જેવું કુશ્કર છે.

૧૯મી નવેમ્બર, ૧૯૦૪-

Psychic Research Society (માનસિક સંશોધન મંડળ) ની Zoism (જીવન-ધર્મ) વિશેની પત્રિકામાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે શ્વસન અને ઉન્નત સ્ત્રીના આરંભ ૧૭મીથી ક્યો છે-આ પહેલું બને નાનું પગલું છે.

ગઈ રતે મેં સ્વપ્નોમાં મારા માનસિકતાને દીર્ઘા એક સ્વપ્નમાં મારી માતાનો અગ્નિસંસ્કાર કર્યો પછી કું સ્મરણથી પાછો ફર્યો અને ઘેર મારા મિત્રને મારા પાછા ફરવાની રાહ જોના મેં જોયા. કું મારા મૂના ધરની મદિરાણી આગ્રુએ જીવર ઉપર બેઠો અને મારી

માતાના મૃત્યુને કારણે ખૂબ રડ્યો. વસ્તુતઃ પિતા-પહેલા મર્યા હતા અને માતા પછી એ, તથા હું પિતા માટે ખૂબ રડ્યો હતો. પણ માતા માટે નહોતો રડ્યો એ હકીકત આ પ્રમાણે સ્વપ્નામાં ઊલટાવાઈ ગઈ. માતાને મેં સ્વપ્નમાં તરત દીકરી-પગનાં આંગળા ઉપર ચપળનાથી કૂદતી, અને કૂદતી કૂદતી ઊંખરાયી મદિર તરફ જતી, અને કલ્યાણમય જૂન છે એવી જાણ થતાં અદસ્ય બનતી. બીજા સ્વપ્નમાં એક નવીન જગ્યામાં અમે બંને બેઠાં હતાં અને કદાચ વાત કરતાં હતાં અને એ મારી ચિંતા કરતી હતી—વિશેષ વંચત જૂલાઈગઈ છે. આ સ્વપ્નેને ઉત્તેજનારું દિવસમાં બનેલું કારણ એક જ હતું, તે એ કે મેં શ્રી આનંદરાંકરને કાર્ડ લખ્યું હતું કે તથા એમનાં બહાં માતા મણિબાને એમ કહેવા સૂચવ્યું હતું કે આ દુનિયાને ઉતાવળે છોડી જવાની એમની ઈચ્છામાં મારી સંમતિ નહોતી, કારણ કે એ મારી પોતાની માતાને રથાને મારી માતા બની રહે એવું હું ઇચ્છતો હતો. માતા-પિતાના જીવનકાળ દરમિયાન પુત્રો બંને મમે તે ક્રિમિદો કરે પણ એમના મૃત્યુ પછી, ત્રાજવું એમના ગુણો તરફ નમતું હોય છે—જેમાં એમનો રનેહ કેન્દ્રગત અને અવિભરણીય ગુણ હોય છે—તેથી એમની ખોટ કદી પુરાતી નથી. તેઓ અમ ક જાની જે હોય તે, પણ તેમનો રનેહ એવો હોય છે જે બહુ વિચાર કરતો નથી. મારા જેવાના ઊરમાંથી તત્ત્વજ્ઞાન આવ્યા રનેહને સૂકવી નાખે છે, અને છતાં આપણે હૃદયહીન પથ્થરો બનીએ એટલો પૂણું એને સૂકવી શકતું નથી.

૨૬મી નવેમ્બર, ૧૯૦૪.

સર્વ દિવ્ય સંગીત—સર્વ દિવ્ય (ઈશ્વરપ્રેરિત) કાર્ડ—વસ્તુતઃ મધુર હોય છે? રશિયા બાપાનને આત્મરક્ષણ થેં સુદ્ધ આદરવાની ફરજ પાડે છે—એ રશિયાના ઊરમાં બચાવક ક્રૂરતા અને અંધ-મત્ત અહંકાર નથી? આવું વલણ જૂત અને વર્તમાન વ્યક્તિઓનું, અન્ય રાજ્યોનું અને વિજેતાઓનું નથી હોતું? પાપ—અનેકના હૃદય ઉપર શાસન કરતું અને એમને અને બીજાઓના વિનિષાત કરતું પાપ—મધુર છે? મારા પોતાના, અનારોગ્ય અને અન્ય આપત્તિઓથી પૂણું, સાંસરિક જીવનમાં મધુરતા છે? મંદભાગ્ય, લીલાવતીના જીવનમાં માધુર્ય હતું? તો પછી મેં

‘ વિશ્વસિતાર વિચિત્ર રામ ધરી નિશદેન વાગી રહ્યું તે ’

‘ તાર તાર સહી કપી રહ્યા તે મધુરુ ગાયન થાયે ’

એમ શા માટે કહ્યું ? આ ગીત મેં મારા ચોવનકાળમાં અનુષ્ટુપાપત્તિ હેવા છતાં ગાયુ હતું—તે શા માટે ગાયુ ?

એ મધુરતા કેઈ પણ માનવઅનુભવમાં સાથન હોતી નથી. વ્યક્તિને અને રાષ્ટ્રને મધુરતા અને કટુતા વારાફરતી અનુભવાન છે, અને વ્યક્તિની સ્વતામાં આ મધુરતા અને કટુતા આરસકપણે અનુરૂપ હોય છે. પરંતુ સસારને ઉત્ક્રાંતિની કે અદ્વૈતની દૃષ્ટિથી અવને કીએ તો જે કટુ છે તે કટુ નથી, અને જે મધુર છે તે મધુર નથી તેજનિમિત્તની સર્વ છાયાઓમાંથી પસાર થતું, માનવઅણુના મધુરતા અને કટુતાના, પાપ અને પુણ્યના, અનુભવોને એ તેજનિમિત્તમાં સમાવતું, આ વિશ્વનું વિરાટ નાટક લગજવાઈ રહ્યું છે, તેને જે અવૈયક્તિક દૃષ્ટિથી અવલોકે તે જ આ અલ્પાક્ષત્રને સાક્ષાત્કાર કરી શકે આ તેજનિમિત્તની છાયાઓનું અનંત દિક્ષક લમા અન્યોન્યમાં થતું સક્રમણ ચિત્તને એના ઉચ્ચ ભૂમિકાએ પહોંચાડે છે જ્યાંથી એ મધુરતાના—અથવા મિથ્યાત્વના—એકરૂપ અને અખંડ સમષ્ટિસ્વરૂપનું દર્શન કરી શકે છે. પરમ સત્-તત્ત્વની લક્ષ્ય સપાટી ઉપર દેખાતા એ આભાસદૃશ્યમાં ચિત્રવિચિત્ર સૌદર્ય જોનારને મધુરતા, અને એમાં મિથ્યાત્વ જોનારને મિથ્યાત્વ દેખાય છે. નિરુપાધિક પરમ તત્ત્વ, તથા સોપાધિક સાપેક્ષ લક્ષ્ય પદાર્થ, એ બેનો સંસ્પર્શ ૨૫૪ કરવા માટે ‘ સપાટી ’ શબ્દનો પ્રયોગ એ અપર્યાપ્ત હોવા છતાં, કરવો પડ્યો છે. જે આ મધુ તામાં લીન પુષ્પ બને છે તે સ્વપ્નમાં જીરે છે અને ફરે છે. પણ સ્વપ્નદ્રષ્ટા તો આ સ્વપ્ન જ છે એમ સમજે છે આ પ્રમાણે સર્વ જગત સદૈવ મધુર છે અને છતાં સર્વ જગત સર્વદા ‘ અખ્યાસ ’ છે.

મારા જીવનનું આ વ્યક્તિ-સ્વરૂપ આયુષની થોડીક અવસિષ્ટ ક્ષણો મુખી ટકે—દિવસ, માસ અને વર્ષ આદિ ચ ચન કાળ-લવો મારા ચિત્તને લલ્લો જ લાગે છે—એ દરમિયાન મારી સમક્ષ આ સર્વ દર્શોનું પરમ દૃશ્ય પ્રકટ થાય એ જ મારી એક અભિલાષા છે. આ ઉમરે મારી સરીરપ્રકૃતિનાં પાણી ઊતરનાં છે—૪૯ પૂર્વ થવા. મારી જીવનયાત્રાનો આરંભ મુખમાં થયો, એનો પ્રસાર અપાટ

કલેશમય થયો, અને હવે, હાલમાં વીર્ય વધતે વધે દરેકો મળુના અને લાવિષ્કંપનાથી ૬ વર્ષ વધારે ટક્યા પછી, અંત આવેલો સહાય છે. બીજા અનેક ૬૦ અને ૭૦ને વયે સચક્ર અને આરોગ્યસંપન્ન છે—એક વર્ષ પહેલાં મારી માતા પણ એવો હતો. મેં તે ૫૦મે વયે જ મારા આરોગ્યનું દેરાળું કાઢ્યું છે અને હું, મારા તરત્તાન પ્રમાણે, જીવન કે મરણની કાંઈપ વાંઠના ન જ સેરી શકું. હું કાન્ય પરમદર્શનમાં નિમગ્ન રહું ત્યારે આરોગ્યની કે કુદુખની કે અન્ય કશાની અપેક્ષા રાખતો નથી. મારા મિત્રોને મારાથી વધારે ધનવાન થયેલા અને યના જોડે હું અને એમને આશીર્વાદ આપું છું. મારી પુત્રીને મેં દુઃખના મહત્ત્વ સાગરમાં દૂમેલી જોઈ અને આશીર્વાદ આપ્યા હતા. મારા પુત્રને હું જોડે હું : પણ નિઃશાળ છોડવાથી હાનિ પામેલો; અત્યારે પણ ચરણ વિના ઊભા રહેવાના પ્રયત્નથી વિશેષ કરવાને અસમર્થ, મૈટ્રિકની પણ જોને આશા નથી હતાં એ માટે મયાં રહ્યો છે, એમ મારા પુત્રને હું રહ્યો નથી. અત્યારે મને નિજ આશ્લેષમાં લઈ રહેવું આ પરમદર્શન અવિરત રહે, જીવનપ્રયાજમાં બાધિ અને વિકારથી અવરુદ્ધ બનેલું મારું સ્થરીર કાલે, આજે, અત્યારે, આ ક્ષણે મૃત્યુની દંડામાં પ્રવેશે ત્યારે આ પરમદર્શન અવિરત રહે, એ જ મારે પર્યાપ્ત છે.

૨૦મી ડિસેમ્બર, ૧૯૦૪.

+

+

+

લૉડ કર્ઝન ફરી વાલ્સરોય થઈને આવેલ છે, અને એના સાંપ્રાપ્તવાદી ધરાદાઓ અને તેની ભારતને હિતકારિતા વિશે સર્વ સાક્ષંક છે. ફિરોજશાહ મહેતા—હવે, કર્ઝનની જ ભલામણથી નાઈટ બન્યા હોઈને, સર ફિરોજશાહ મહેતા,—કર્ઝનના સ્વાગતપત્રની નીચે સહી કરવામાં સામિલ ન થયા; એ હવે વૃદ્ધ થયા છે અને ઈશ્વર એમને અતિમ ક્ષાતિમાં પોદાડશે ત્યારે એઓનું રિક્ત સ્થાન વધુપૂરું રહેશે. એઓ લાંબું જીવો !

+

+

+

જાપાન અને રશિયા હજી અન્યોન્યના સંહારમાં મથ્યા રહે છે. હું લખતાં થાક્યો છું અને વિરમું છું—રાતના સાઠા દય.

+

+

+

૨૩મી ડિસેમ્બર, ૧૯૦૪.

મારી તબિયત અમર્યાબોને પ્રથમ દર્શને સારી લાગે છે. પણ એ એના આંતરતમ લાગર્ભા વસ્તુનું : જીર્ણોદ્ધેષ છે, અને ૫૦ વર્ષને વયે મને મુકરાની આશા નથી. મેં ઇંગ્લેન્ડ મેડીકલ સર્વિસના લેક્ટરનન્ટ કેર્નલ કીર્તીકરને તબિયત ખતાવી છે અને એમણે સૂચવેલા દવા—નિઝાલના ડા રામસિંગને મને ઉત્તમ દવા-લેવી શરૂ કરી છે, પણ મેં અઠવાડિયામાં એણે કંઈ ફાયદો નથી ખતાવ્યો. ડૉ. કીર્તીકરની સલાહ પ્રમાણે હજી થોડાંક વધારે અઠવાડિયાં મુધી એ દવા લઈશ. એથી એથી ફાયદો નહિ થાય તો હું માનીશ કે મારું કર્તવ્ય પૂરું થયું. આ સર્વોત્તમ કિંદી ડોક્ટરને પૂછ્યું. + + પછી હવે એક ડોક્ટર પછી ખીજાને પૂછ્યું અને ખર્ચ ઉપર ખર્ચ કાવું એવી મારી ઇચ્છા નથી.

+ + +
હું દવા લઉં છું તે એ કારણે નહિ કે મને રાગનો કે મૂત્રનો ભય છે, કે મને તે ભોગે મારે જીવનું છે ને નારાગી રહેવું છે, પણ એટલા ખાતર કે મારો યાઉં ત્યારે ઉત્તમ ઔષધ લેવું એ મારું કર્તવ્ય છે, અને એ ઔષધ નિષ્ફળ નીવડે ત્યારે સ્વાસ્થ્ય અને જીવન રિખેલી પગાળણ ન કરવી એ પણ કર્તવ્ય છે. આવે સમયે મારી હોમિયોપથીથી કાપું સરશે, અને હોમિયોપથી પણ નિષ્ફળ બને તો જે પરિણામ આવે તે બંને આવડું.

જેવા મારી તબિયતના તેવા રમણીયની કેળવણીના હાલ છે, અને મને લાગે છે કે મારાં સર્વ સાંસારિક કાર્યોના એ જ હાલ છે અને રહેશે.

મને લાગે છે કે મારો જીવનસૂર્ય હવે ઘસ્ટામિમુલ્ક છે; અને નિશાના યોગમન પહેલાં મારે મારાં સર્વ કાર્યો સમેટી લેવાં જોઈશે નિવૃત્તિ લીધે છ વર્ષ થયાં. ૫ જ વર્ષોમાં, જે શાંતિ માટે નિવૃત્તિ લોધી હતી ૫ શાંતિને ઘડલે અનેક માન્યપરિવર્તનોની ગંગાજમની અનુભવી, અને માટે પણ હું તૈયાર નહોતો પણ નહોતુ, અને હવે અંતિમ દશાપરિવર્તન માટે પણ મારે તૈયાર રહેવું જોઈય.

૨૬મી ડિસેમ્બર, ૧૯૦૪

ડૉ. શિવનાથ રામનાથ, મારા બાપનમરના દિનોથી આજ મુધીના મિત્ર, ગઈ કાલે અહીં મારા મહેમાન હતા. એ કહે છે કે મારા આંતરડાનું 'Mucous membrane' (સ્ત્રીપ્રમય આંતરડા) અંશતઃ, કાયમ માટે, ક્ષીણ થયું હોયું જોઈએ, એના ઉપાયની મારે આશા ન રાખવી, અને દવાઓ નવી હાનિ ઉપજાવશે. + + એમણે એમ પણ કહ્યું કે મારી પત્નીના ફેફસાં બહુ નબળાં છે, અને એ જો ઉપવાસ કરશે અને સારો પુષ્ટિકારક આહાર નહિ લે તો ક્ષય થવાનો સંભવ છે. આ જાણીને હું ચમક્યો, પણ પણ વધી પહેલાં (આગળ એક નોંધમાં લખ્યા પ્રમાણે) ડૉ. ગોખલેએ મને એવી જ ચેતવણી મારી પત્ની વિશે આપી હતી ત્યારે મારું મન જે ભયથી વ્યાપ્ત થયું હતું એટલો ભય આજે હું અનુભવતો નથી. મારી પત્ની ૪૦ની થઈ અને હું ૫૦નો થયો—મનેની તમિયન જોતાં મૃત્યુ કાઈ પણ દિવસે આવે, એથી અમે બંને પરસ્પર વિયોગ માટે તૈયાર થઈ રહ્યા છીએ. પણ અમારાં બાળકોને અમારી જરૂર છે, એટલે અમારે, આશા કે ભય રાખ્યા વિના, સ્વાસ્થ્ય જાળવવું અને દવા લેવી એ અમારું કર્તવ્ય છે, અને અમે એમ કરીએ છીએ તથા પરિશ્રમ મહાન-ધન્યજાને સોંપીએ છીએ.

૨૭મી ડિસેમ્બર, ૧૯૦૪. સવારના ૭—

આજે પ્રભાતે હું જુદો જ મનુષ્ય જતીને જાગ્યો. લલિતાની જિંદગી અનિશ્ચિતતાને દ્વારે ઊભી છે એ વિચાર, અથવા એ ખ્યાલ, એ માફિતી મને આપવામાં આવી ત્યારથી, હું નવરો પડું કે તરત મારા મનમાં અત્રસ્થાને આવી રહે છે.

+ + +

સાંજના ૧૧

મારું કર્તવ્ય શું છે? લલિતાની આ બીમારી સામે શું કરવું? પંદર વર્ષ પહેલાં લલિતાનો પોતાનો રોગ મટ્યો હતો તે અવાદ માદ કરતાં ડોક્ટરે એકેય રોગીને સારો કર્યો હું જોતો નથી. ગિરિ ઉપરના—કુંગરી—સ્થળો અલ્પકાલિક ફાયદો કરે છે અને ભયંકર ઉધલાનો અવકાશ રહેવા દે છે. આ જાણતોને મને લીલાવતીના

કિરણમાં પૂરતો અનુભવ થયો છે; + + ડો. શિનાય કહે છે તે મુજબ મહાબલેશ્વર જેવાં હવે પાણી આંતરડાના મારા સોળને પાછો આણશે; મારી મંડળીને આણુની હવે કેવી તમિષ ૧ બમાડનારી નીવડી હતી તેનો અને પૂરતો અનુભવ છે. લલિતાને હું એડલી ન મોકનાં શકું અને તેની સાથે મોકલાવ એવું કાઈ છે નહિ. એટલે ધર અને હોમિયોપથી એ બેનો જ આચરે અને અને મારો પત્નીને રહે છે. અને એથી મારે સતોષ રાખવો રહ્યો—પહેલો હું જાણું કે પહેલો એ જાય.

+

+

+

૨૯મી ડિસેમ્બર, ૧૯૦૪.

હાંના હાંના મુસદ્દા બઠવાની અને હાંનાં હાંનાં બાપણો કરવાની મારી ટેવ જોઈને માગ વડીલ બધુઓ અને ન્યાયાધીશો અને 'long-winded' અને 'interminable' કહેના. એ હોય મારામાં છે એમાં શકા નથી, અને હું જે કહું તેમાં નિઃશંક પૂર્ણતા સાધવાની મારી આદતનું એ પરિણામ છે. પણ એ પૂર્ણતા પ્રેમે મારા ઉપર લાદેલો આ આદત બહુ અગવડ કરનારી છે, અને નિવૃત્તિ લેવા સાથે એ વધી જણાય છે, કારણ કે નિવૃત્તિ અને પ્રત્યેક વિષયને નીરતિ—લખાણથી—ચર્ચવાનો અવકાશ આપે છે.

+

+

+

આ વયે અને આ કાળે હું સક્ષિપ્તતાની—લાઘવની—કળા શીખું અને પ્રાપ્ત કરું એ મને શક્ય નથી લાગતું, કારણ કે પરિણામનો કિંમત પ્રયત્નોના પ્રમાણમાં નથી. લોહા મારું લખાણ જોઈને દસસે, આ એઓ દસે તેમાં મારે મળ માનવી જોઈએ.

૨૭ જાન્યુઆરી, ૧૯૦૫.

૧૯૦૫નું વર્ષ જિગ્મું! એ જિગ્મું, અને એની પાછળ લખાણેનું મારા કુદ્દમ, આરોગ્ય ઈત્યાદિ ઉપર લગેલી સ્થામલ ડાયાનું ત્રણ વર્ષ. દેશને માટે કે મારા કુદ્દમને માટે કંઈ પણ સત્ત્વસંપન્ન કાર્ય કરવાની મારી શક્તિ વિશે હવે મારી ખાતરી નથી, અને છતાં કામ કરી શકું છું ત્યાં સુધી કામ કર્યો કરીશ.

‘East and Westના જન્યુઆરીના અંકમાં મારો ‘Key stone to Hindu Economics’ એ લેખ પ્રકટ થશે, અને ‘સમાલોચક’ માં ‘કાળગાજીનું જીવન’ની મારી સમીક્ષા આવશે. પણ મેં જે કાંઈ ઉપાડવા ઈચ્છ્યું હતું, અને-હવે તો વિશેષ પ્રગતિની આશા વિના—સર ક્યું છે, તેના પ્રમાણમાં આ કાંઈ કંઈ નથી; જાણતી રીતે અને ગતિએ ‘મારું’ એ પાઠેણું કાંઈ અસ્તિત્વ રહેશે મારા અદ્ભુત-કેન્દ્રની મુક્તિ સાધવાની દિશામાં હું જે અપૂર્ણ પ્રાપ્તિ કરી શક્યો છું તેનાથી મારે આશ્વાસન મેળવવું રહે છે. મારા અદ્ભુત-કેન્દ્રની ઇચ્છાશક્તિએ જ્ઞાની ઇચ્છા કરવી તે મહાન-ઇચ્છાએ જોવાનું છે. ‘લીલાવતી જીવનકલા’ પણ છપાય છે. કાંઈકે મારી નવલકથાનો પાંચમો ભાગ પ્રકટ કર્યો છે—નિઃશ્વર પુસ્તક છે, જે મેં ઉદ્દેશ પામીને વાંચવું પડતું મૂક્યું. એની સામે કે એને અંગે મારા અંધાધિકાર માટે કંઈ જ કાષ્ટકાર પગલું ન ભેવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો છે. આ નમાલા પ્રપત્તિમાંથી લેખક જે થોડા રૂપિયા કમાય તે ભલે કમાતો.

+

+

+

૪થી જન્યુઆરી, ૧૯૦૫.

મારી લીલાવતીની ત્રીજી મૃત્યુ સંવત્સરી ! ગયે વર્ષે હું રડી પડ્યો હતો—આજે એના વિચારો અને અશ્રુપાત દૂર રાખ્યા છે.

+

+

+

આજે સવારે ‘જૃદ્ધ યોગવાચિષ્ઠ’ વાંચવું શરૂ કર્યું. સંસારના મિથ્યાત્વ વિશે એમાં જે બોધ છે તેની સત્યતાની પરીક્ષા મારા કોટુમ્બિક જીવનના પ્રસંગોમાં પ્રત્યક્ષ પ્રયોગથી થઈ જણાય છે.

+

+

+

૭મી જન્યુઆરી, ૧૯૦૫.

હેન્ડી મેટ્રિકની પરીક્ષામાં રમણીબેને ગણિત સિવાયના (ગણિતમાં ૪.૫૦ ટકા જ છે તે સિવાયના) અન્ય વિષયોમાં ૪૦ ટકા માર્ક મળ્યા છે; અને એની માતાની તબિયતમાં નિશ્ચિત સુધારાનાં ચોક્કસ ચિહ્નો દેખાય છે. આ ઘટના બહુ આશાનું નહિ પણ આશ્વાસનનું કારણ ગણાય. + +

+

+

+

રમણીકને હવે ધંધે ન લગાવી દેવો, પણ આમળ 'અમ્યાલ' કરવા દેવો એ હવે કંઈક અર્થભર્યું બને છે. + + +

મારા પોતાના અધ્યયનોને આરંભ અવ્યવસ્થિત છે. સવારે એક કે બે કલાક 'યોગવાસિષ્ઠ'નું વાચન મને યાક ઉપજાવે છે. હું મુંબઈ ગયો તે અગાઉની સુશ્રુત અને વાગ્બટ ઉપરની મારી નોંધો મેં જ્યાં આગળ મૂકી હતી, ત્યાંથી એની કડી જોડવાં એ મારા મગજને—મારી રમૂતિને—દુષ્કર જણાય છે. એ વખતે મેં જે સંસ્કૃત અને વિજ્ઞાનની નોંધો લખી હતી તેનાં વ્યાપક લક્ષણોનું રમરમૂ કરવામાં પણ મારી રમૂતિ તરત ઉપરિચિત થતી નથી; શું ક્યાં શરૂ કરવું અને શાને કેવો ઉપયોગ કરવો એ શોધવામાં મારા મગજને અત્યંત કષ્ટ પડે છે મુંબઈથી આવ્યા પછી થોડોક પ્રાણુત્યાગ મેં શરૂ કર્યો છે. થોડો વખત એનાથી પાચનમાં ફાયદો થતો જણાયો પણ એ ફાયદો હવે બંધ પડ્યો છે, કારણ કે આ બધી નોંધોનાં વ્યવસ્થાકાર્યથી મારા મગજ ઉપર બોજો વધ્યો છે. હું ફરવા જાઉં, પણ ફરવું એટલે જે રસ્તે મળે તેની જોડે વાતચીત કરવી, અને મારા મુખના ઉંચકે અમુક ભાગને ખુલ્લો રાખવો. અને બહાર નીકળું ત્યારે માથે ખૂબ વીંટું અને પેટને ખૂબ ઢાંકું તો પણ તેથી આ ઝગ્ગની કંડીથી રક્ષણ મળતું નથી. આથી ફરવા જવામાં શરદી, ઉધરસ અને આંતરડાના સોજાનો ભય છે. હમબેથો આંતરડાનો સોજો ઉપજાવે છે. આનો અર્થ એ, કે મારે કેસરતના અભાવથી સંતુષ્ટ રહેવું; અને એનો અર્થ પાચનનો અભાવ! આ છે મારું ધર્મસંકટ, અને આવી છે હાલ મારા શરીરની કથની આ તો ઉકેલ માત્રતી સમસ્યા તરીકે અહીં નોંધુ છું, જો કે ઉકેલ કંઈ દેખાતો નથી. પણ હું જાણતો નથી કે આવી નોંધો કરવી એ કેવળ સમયનો અને શક્તિનો અપવ્યય તો નથી ને! + +

આવી માયાસ્વપ્નોમાં વિહરવામાં મગ્ન છે—એ સ્વપ્નો 'યોગવાસિષ્ઠ' કહે છે તેમ સંકટનાં સ્વપ્નો હોય તો પણ; અથવા—પ્રભુએ મારી કલમથી એક વખત લખાવ્યું હતું તે પ્રમાણે—

इष्टं सुखं मे च तथैव दुःखम् ।

૯મી જાન્યુઆરી, ૧૯૦૫.

મારા મનમાં અત્યારે જ આ પ્રશ્ન ઉદ્ભવ્યો : આ નોંધોથી—

ઓને કાઈ જાણી વાચક એમ તો નહિ માને ને કે મને અદંતા
 હતી અને આ નોંધો દ્વારા મારા જેવા મહાન આત્માના જીવનચરિત્ર
 માટે સામગ્રી પૂરી પાડવાની મારો ઈચ્છા હતી । ' મહાન આત્મા ' ।
 મારો મહાન આત્મા તો દુરાત્મા છે, અને એનું દૌરાત્મ્ય એ છે કે
 એને નવરાશનો ઉપયોગ કરવાની અથવા કાગળ ઉપર લેખ્ય કરીને
 વિનોદ શોધવાની, માનસિક ખૂજાવી જીવડે છે. ઉપરાંત, એ અદંતાનો
 લેશ પણ સ્પર્શ, વેતાલ જેવો મારી દષ્ટિ સમક્ષ ખડો થઈ ને મારામાં
 આવેશ ઉપજાવીને, મારી પાસે કાગળ ઉપર કલમ અને થાલી વડે
 આવું નર્તન કરાવે, તો માની પોતાની દષ્ટિએ મારું કંઈ જ મૂલ્ય
 ન રહે. મારા મરણ પછી પ્રકટ થાય અને એ વાચવાને માણવાને
 હું જીવતો ન હોઉં એવા જીવનચરિત્ર ખાતર કંઈ લખવું એ આ
 કોણે મારી દષ્ટિએ મૂર્ખતાની પનિસીમા છે, અને આટલા બધા
 સમયને બ્યયે હું એ અપવાદ ન કરું. દુનિયાને એથી કંઈ જ
 નહિ મળે—મળે માત્ર એક પુસ્તક જેમાં ખરચાયેલું નાણું પણ
 વધુલ ન થાય.

૧૩મી જાન્યુઆરી, ૧૯૦૫.

ગઈ રાતે મને સ્વપ્ન આબ્ધું કે હું દેવી સ્ત્રીપુરુષોની મોટી
 સભામાં, એક મોટા ખડમાં, લાગર હતો અને એમની વચમાં
 પલાંડી વાળીને બેઠો હતો. મારી પાછળથી એકતરુણ દક્ષિણી સન્નારી
 આવી અને માગ ખલા હથધી દવાવીને ગ્રામી રહી. આખા મહાળી
 એના તરફ તાકી રહી, હું મળથી એને દૂર કરીને એનાથી ટૂંકીને
 નાહો, અને એ ખડમાં હસમાં ગ્રામી, અને લાસમાં મદાર રસ્તા પર
 પહોંચ્યો, અને રસ્તે જતા લોકોનાં માથા ઉપર ગ્રામી માથા
 જોડતો રહ્યો. જોડતો ગ્રામી હું શહેરને છેડે પડેલો અને ત્યાં મેં
 ૫૦ વર્ષની કે એથી મોટી ધરડી કૃષ્ણકાંચ સ્ત્રીને નાચતી નચતી
 ટોળામાંથી નીકળીને મારી તરફ આવતી દીડી. એના હાથમાં એ ગા
 હતી અને પ્રત્યેક મહાને બને છેડે મહા મહા હતા, અને એ મહાઓ
 એ બને હાથોથી ઉગામતી હતી અને આખરે ફેરવતી પણ હતી.
 એ લોકોને યુસપુસ કરતા સાંમળવા કે એ મારો ભોગ લેવાને મને
 શોધતી જોગણી હતી, અને મને મારા મનમાં એવું જ્ઞાન થયું કે
 સ્વભામાં જેણે મારા ખલા દાખવ્યા હતા તે જ આ સ્ત્રી હતી. હું

જંગલમાં નાઠો, હજુ પણ પંખીની માફક જીડતો નાઠો, અને જંગલમાં તરુશિખરો ઉપર અને વચમાં આવતાં ચડેગનાં મકાનો તથા મિનારાઓ ઉપર વાંકચૂકા મારે જીડતો રહ્યો અને અતે એક મંગલમયી, માતા જેવી મુખાકૃતિવાળી, તરુશુ સ્વાએ કે દેવીએ મને આશ્રય આપ્યો અને શ્રમજનક ઉડવનોથી ઉગાર્યો

+ + +

રમણીયને રથાનિક હાર્મરૂઢમાં કાલે બેસાડ્યો.

મારી વૈલકની ને ધોનો ઉપાય સૂઝ્યો છે અને કયાં જ્ઞાનતંતુઓ આરોદ્રિણી ધમન ઓ છે એ શોધવાનો પ્રયત્ન થેટા દિવસથી હું કરું છું. સ થોસાધ હુ ગોમવાસિષ્ઠમાં 'સમાન વિષનનાં 'જુદ્દ ગોમવાસિષ્ઠ' માના પૃષ્ઠો નોંધુ છું મુજબ આબ્યા પછી વિવેકાનંદના પુસ્તક અનુસાર અને Psychic Research Society (માનસિક શોધન મંડળ) ના 'B' કાયદમ અનુસાર પ્રાણાયામ શરૂ કર્યો છે. આ મારી નેધિપોથીમાં હમી નવે મર ૧૮૬૨ના મળ નોંધ્યા છે તે તર સનના શ્લોકોનો પાઠ રાત્રે સૂતાને સમયે કે સવારે કરું છું.

૩૧મી જાન્યુઆરી, ૧૯૦૫.

મારી પત્નીનાં ફેફસાંમાં ઘણો સુધારો છે એન ડૉક્ટર કહે છે અને અમને પણ મલક દર્શાવે રખાય છે કે ફરવા જઈ શકો નથી કંડી, ગમે ને જે કંડી રીએપેન્ડિસ ઇન્ડિસ થયું હતું તેથી પણ વધારે છે, પણ હોમિયોપથીથી મારી પત્નીને આટલો લાભ થયો તેમ મારું પણ આ વર્ષે રક્તગ ચયુ છે વહેના પગડમાં અને હાર્ફ વાર એથી પણ હેયો પ્રાણાયામ નિયમિત રીતે કરું છું જેથી ઘણાં તો યત્ન સારુ થાય છે. + + જુદ્દ ગોમવાસિષ્ઠ-માંથી નેધ લેવાનું ચલુ છે, અને એના ચોપા ભાગ સુધી હું આબ્યા છું મુજબ કહેન જ્ઞાનતંતુઓમાંથી લગભગ અધારો, એનાં અગ્રેજ નામે સોધીને, નિષ્કર્ષ થયો છે

૪થી ફેબ્રુઆરી, ૧૯૦૫.

લેડ કંઈનની નીતિની જાગતમાં એનું ખરું માનસ પ્રકટ થઈ ગયું છે—(અગ્રેજ કહેવન પ્રમાણે 'નિલાડી કાચળામાંથી પ્રકટ થઈ છે', જધી યુનિવર્સિટીઓના ચન્સેલરોએ, નવા યુનિવર્સિટી—

ધારાનો મનમાન્યો અર્થ કરીને, સિન્ડિકેટની વિવિધ શાખાઓ માટે વ્યક્તિગત સેનેટશોના નામો નક્કી કરવાની સત્તા પોતાના હાથમાં રાખી છે, અને પોતાના જ મતદાતાઓ સિવાયના સભ્યોને સિન્ડિકેટ માટે ઉમેદવારોનો ચૂટણીમાં ભાગ લેવાથી માતલબ રાખ્યા છે. આ પરિણામ આણુવા માટે ચેન્સેલરોએ આડો અને છૂપો માર્ગ અજમાયો છે, જેનો પુનાવો લૉડ કર્ઝને દેન્દ્રીય સત્તાના બળે કરેલા સૂત્રસચારથી મળી રહ્યો છે. સર ફિરોજશાહ મહેતા આદિ અનેક સભ્યોએ હાઈકોર્ટ જવાનું દરાવ્યું તેથી ગભરાઈને સરકારે ન્યાયના આ આધારરતભતી અવગણના કરવાની રીત સ્વીકારી છે: આજના વર્તમાનપત્રોના લૉડ કર્ઝનની, જે ન્યાયભગ થયો છે તેને પોતે ન્યાયની મહોર ખારશે એવી, જાહેરાત પ્રકટ થઈ છે આજ સુધીના એના બધા પગલા સંદિગ્ધ સ્વરૂપના હતા, પણ હવે ન્યાયની અદાલતને સામના કરવા પડે છે ત્યારે એણે મુખ્ય હાંકતા મહેરાને ફગાવી દીધું છે અને પોતાના સ્વરૂપને અસંદિગ્ધ પ્રકાશમાં પ્રકટ કર્યું છે. + +

મુશ્કેલ કર્તવ્ય બજાવવાનું ફળવાયેલા વર્ગોને માથે આવે છે, અને જે સરકાર એમના અવાજને સાંભળતી નથી તેણે એક દિવસ અણધાર્યા અપજેલી, કર્મનું ફળ દેનારી, નિયતના અગાજ સાંભળવા પડશે. + + ૬૭૭ થઈ બતાવવા માટે અડકાઈ છે અને આપણે આપની પોતાની સ્વતંત્ર યુનિવર્સિટી આપણી આપણે મટે સ્થાપનાએ તો સ્વતંત્ર કાર્યને જ અવકાશ છે. + + ૧૭૭ પણ આ જે આ ઉધારી પડી ગયેલા ગિલાડીની તંદેલમાં ઉદર દટ્ટ રાખીએ અને એ ખુના આગાની વધુ માનવતાવાળા માનવદેહમાં સક્રાંતિ થયેલી જવાની આશા સેવે, કાંઈ કે ઇંગ્લેન્ડ ઉદર શાસન એની પ્રજાનું છે અને એ પ્રજાનું અંતઃકંઈ લૉડ કર્ઝનથી સારું છે. કર્ઝનો અનેક ખારશે અને અનેક જશે પણ કર્ઝનો અને લિટ્ટોને જન્માવનારી ભૂમિમાં રિપનેનો વર્ગ ૬૭૭ મરી પડાયો નથી.

૮મી ફેબ્રુઆરી, ૧૯૦૬.

+

+

+

નરહરને, 'સમાલોચક'માં મૂકવા માટે, 'પ્રજ્ઞા-પુરુષ' વિશેની

‘ચોડીક ગુજરાતી કડીઓ મોકલી છે: એ મદદ માગે છે તેથી આટલી
-મદદ તો મારે આપવી જ જોઈએ.

+

+

+

હલકતાના પદવીદાનસમારંભમાં લોડ’ કર્જને, ચ-સેલર તરીકે,
વિદ્યાર્થીઓને લાભુ’ બોધમય પ્રવચન સંભળાવ્યું અને એમાં વિદી-
ઓની અતિશયોક્તિ (અત્યુક્તિ) કરવાની તથા કોગ્રેસ, પરિષદો,
આદિમાં અરુપરુદિત કરવાની નમજાઈની નિંદા કરી, અને સકજ
વિશુદ્ધ સત્યની જન્મભૂમિ પશ્ચિમના દેશો જ છે એવો દાવો કર્યો.
આ આત્મપ્રદાસના અને ભારતનિદાના ઉદ્દગારો ઓચિત્યહીન
જણાયા; એની અસર હિન્દુસ્તાનમાં નહિવત્ થયે—હિન્દુસ્તાનની
ફરિયાદોની કર્જન પર અસર નહિવત્ થાય છે તે જ પ્રનાણે; અને
એના બાપણના રોષભાગમાં એણે ઉત્થોગી સત્યો ક્યાં તે એના
કબાઈ-ડૂબી-જરો

+

+

+

૨૧મી ફેબ્રુઆરી, ૧૯૦૫.

હલકતાના પદવીદાનસમારંભ (ફાન્વેકેશન) માં વાઈસરોયે ઉદ્ધત
અને આત્મપ્રદાસક પ્રાચન ક્યુ’ હવું તેની સામે આપણા મુશ્કિલ
પત્રકારે એ ઉચિત રીત વ્યક્ત કર્યો છે અને ખંડનાત્મક ઉપ પ્રકારો
કર્યો છે. એણે ભારત વિશે કહ્યું તેથી જ ભાદી જ ખરી હકીકત
છે એવું એનણે પુરવાર ક્યુ’ છે અને ભારતના સત્યપ્રિયતાના
ઉચ્ચ આદર્શોને તથા મુરોપના અને ઈંગ્લેન્ડના જીવનની કનિષ્ઠ
કૃત્રિમતાને પ્રકટ કરવાની કિમત દર્શાવી છે. એટલું જ નહિ,
કર્જન પોતે પણ ઉપર ઉપરનાં ઉત્તરામણાં અર્ધસત્યોની સાથે કર્યા
અસત્યો પસાર કરી દે છે તે ગતાવ્યુ છે. અને પોતાના નિહુ’યોના
સમર્પનમાં સાહિત્યમાંથી અને ઇતિહાસમાંથી સામગ્રી પ્રમાણે આપ્યાં છે.

+

+

+

૧ લી. માર્ચ, ૧૯૦૫.

(૧) ‘જૂદદ ગોગવાસિષ્ઠ’માંથી ‘ઉપચમ પ્રકરણ’ના અંત
-મુખીની નોંધો અને (૨) ત્રિદોષ, રસ અને રક્ત માટેની ધમનીઓ
સિવાયની સર્વે ધમનીઓનું ‘nerves’ જોડે તાદાત્વ સૂચવતી

નોંધો પૂર્ણ કરી છે. 'ઈલિયન રિવ્યૂ'ના તંત્રીને આપેલ વચન : પ્રમાણે 'Hindu Ideal of State and Sovereignty' વિશેના લાંબો લેખ ટપાલથી રવાના કર્યો છે. 'Keystone of Hindu Economics' એ મારા લેખ 'ઈસ્ટ એન્ડ વેસ્ટ'ના જન્યુ-આરી તથા ફેબ્રુઆરીના અંકમાં પ્રકટ થયો છે. આજે હું આરામ લઉં છું, અને ગુજરાત સાહિત્યસભા માટે કવિ દયારામ વિશે નિબંધ લખવાનો વિચાર કરું છું :—એ સભાનું ગઈ દયારામ જયંતીમાં જવાનું નિમત્રણ હું સ્વીકારી શક્યો નહિ કારણ કે દશ દિવસથી શરદી અને તાવ જણાતાં મને અસહિત અને સ્વાસ્થ્યની અનિશ્ચિતતા જણાય છે. એપ્રિલમાં અમદાવાદમાં ભરાનારી સાહિત્ય પરિષદ મારી પ્રમુખ તરીકે વરણી કરે છે પણ મેં તેમને મારા અસ્વાસ્થ્યતા વિધ્નસંભવ વિશે ચેતવણી આપી છે અને વરણીની પુનર્વિચારણા કરવા સૂચના કરી છે. 'લઘુ યોગવાસિષ્ઠ' તો 'બૃહદ્ યોગવાસિષ્ઠ'ના નિર્વાણ-પ્રકરણના પૂર્વાર્ધથી સમાપ્ત થાય છે અને, એ કાઠે, ઉત્તરનિર્વાણ નવો પ્રદિપ્ત વિસ્તાર તો નથી એવી મારા મનમાં શંકા ઉપજાવે છે.

+ + +

લીલાવતીની જીવનકલા છપાય છે. એમાંની એક કંઠિકામાં સુધારો અને ફેરફાર થી રીતે કરવો એ જોવાનું છે, કારણ કે એ કંઠિકામાં લીલાવતીની સાસુ સામે રપબ્દ આક્ષેપ છે અને લીલાવતી જીવતી હોય તો જે પ્રકટ ન થવા દે, અથવા એના પતિના કુટુંબ-જનો પ્રત્યેના એના હૃદય રનેહથી તથા હૃદય આદરોથી જે અસંગત હોય, એવું કંઈ પણ ન લખવું એવો સિદ્ધાંત મેં સ્વીકાર્યો છે.

૫મી માર્ચ, ૧૯૦૫.

વિચિત્ર સ્વપ્ન—'ચિવરાત્રી' નવા મંદિરની સ્થિતિ અને એમના દાહારજીની વ્યવસ્થા જોઈને રાજ થયેલા મારા પિતાના આલાસને ધરમાં ફરતો દીકો. એટલામાં ડેલામાંથી કાઢકે દોડતા આવીને મને કહ્યું કે એક મરણ પામેલો નોકર ડેલાના આટલા ઉપર રહતો બેઠો છે. હું આ જૂતને પણ જોવાને દોડ્યો, અને પૂછપાછ કરતાં એણે કહ્યું કે ઈચ્છા હોય તો તમને સોને જીવતાં—

જ યમપુરીમાં લઈ જાડે, પણ ત્યાં તો મારો કાન્દુ દલમુખ
 ભૂતને જોઈને ઠરી ગયો અને મૃત્યુ પામીને પડી ગયો. અને એનું
 મૃત્યુ શરીરથી છૂટી પડી ગયું. નોકરના જૂને દલમુખને શરીર આપી
 કરીન બાંધી કાઢ્યો. અને સૌ યમપુરી ગયા ત્યાં અમારો અગિયે-
 સ કાર થયો અને અમારી નિરામ-ભોજાની બાંધના ધર્મ આ
 યમપુરીમાં અને અમારા પૃથ્વી પરના અગાધુક મધ્યે
 જાળી રાખ્યા-નોકર અને ધર્મી પતિ અને પત્ની. વગેરે
 મરી પત્ની પણ સાથે આવી હતી. પિતા અદ્યત્ત થયા હતા.
 નોકરનું મૂન બંધાર્મ ને સકરિવાના નોકરનું અનુ હતું. અમારી
 પૃથ્વી પરના અને અહીંની સિથિતિમાં તદ્દાવન એટલે જ જાણતો
 કે અહીં અમરી મડળના પ્રત્યેક મણમનુ મન ગબીર, અરિયિવ
 નિષ્વાર અને કર્તવ્યરાયજી હતું પરંતુ એવું અનુ કે અમારી
 મડળમાના જે માણસો પૃથ્વી પર મરણ પામેલા હતા તેઓએ આ
 યમપુરીમાં તેમના 'આધિરાદિક' શરીરો ધારણ કર્યા હતાં જ્યારે
 બીજાઓએ અહીં એવા શરીરો ધારણ કર્યા હતા પરંતુ પોતાનાં
 મૂળ પાર્થિવ શરીરોથી પૃથ્વી કેર પાર્થિવ પરિરેખિતનાં હજી
 સ્વતંત્ર જીવન જીવતા હતા, અને આ જે દેહમાધ્યા એકને બીજા
 નિજે પૂર્ણ અચ્છાદ હતું. એ પ્રમાણે મારું પાર્થિવ શરીર મૃત
 નોકરોથી વિયુક્ત, નડિયાદના મારા પરમા રહેતું હતું જ્યારે મારું
 સક્ષમ શરીર યમપુરીમાં મારા પૃથ્વી પરના જીવતા અને મરેના બધા
 સ મધ્યોમાં અને નોકરોનાં સક્ષમ શરીરોનો સહસ્રાસ ભોગવતું હતું.
 યમપુરી પે ને અમારા પાર્થિવ નિરામ-અન્યથી સો ફૂટ જેવો દરમિયાન
 અદ્યત્ત નહીં હતી આ રરખેતનાં અમારના દિરસનો કે રાતનો એક
 પણ એવો નમન અને યાદ નહીં જેમાં આ સ્વપ્નનો ખુલાસો કે
 ઉદ્દગમ જોઈ શકાય સાથે સાથે આ રરખેતને મારી જીવ દિવ્ય-
 અતીન્દ્રિય કે વડેનાં માનવા જેવો વદ્યર હોય એવું મનમાં ફે
 રપડે પૂર્ણ વિગેધ રૂડુ છુ ફ મનુ છુ એવું જ કે આમલું
 સવેતનત્ર સર્વ નકારના મોહિક સરકારા આ રરખેતથી અચિત
 હોય બ, એ જ મૃત્યુ પાનું પ્રસાનધન ને જ, એ તૈજસ
 પ્રવૃત્તિઓના મોઝે જાગ્રત ધર્મ ને સિદ્ધિમન્ટિદા વૈજાનથી
 અમનદ એવા વિતતા રચનાતક મોઝો નાજવે છે આમ સુપ્તિ-
 અતમંત-સરકારોદ્દોષનને આપણ રરખ કહીએ છીએ

૧૪મી માર્ચ, ૧૯૦૫

+

+

+

તા. ૧-૩-૧૯૦૫ની નોંધિમાં જણાવેલી 'લીલાવતી' જીવનકલા-
માંની કડિકા મેં જાદવી છે ફેરફાર એ કે સાચી હકીકત જેમાં
અવ્યય હતી એ વાક્યોને મેં રદ કર્યો છે—અને છતાં એ ફેરફાર
સાચો (ચોખ્ખો) છે.

૧૯મી એપ્રિલ ૧૯૦૫

પ્રોફેસર ત્રિભુવનદાસ કલ્યાણદાસ ગજગર દસ દિવસ અહીં રહીને
અર્ધ કાલે રાતે મુજબ જવા નોંધ્યા એમની અને એમના ભત્રીજા
વચ્ચેની કાવદાનકતનો અંત એ રીતે આવ્યો કે હું અને શ્રી કમલા-
શંકર પ્રા. ત્રિવેદી લવાદ નિમાયા, અને અમે ભત્રીજાને નિષેધ આદેશ
આપ્યો અને એની આર્થિક માનહુની નકારી, અને કાર્પેટને અમારો
એ નિર્ણય મંજૂર રાખ્યો. આ ઘટના પછી શ્રી ગજગરજી આગમન
પૂર્ણતઃ અને રિશેપત સ્વામપાત્ર હતું કારણ કે લવાદી દરમ્યાન
બધ પડેલી નિત્રતા, એમના સદ્ગુણોને અને નિપુણતાને અમે લવાદ
તરીકે કસી જોયા અને ઉત્તમ જાણ્યા તે પછી, નિઃસંશય બધાન છે.
'મારા માનસ'ના વિકાસ'નું અધ્યયન કરવા માટે એ મારી
ફેટલીક નોંધપોથીઓ (Scrap Books) અને હસ્તલિખિત લેખ-
પ્રતિઓ લઈ ગયા છે, અને એના આ કાર્યમાં મને સાહિત્ય પ્રકારના
જીવનચરિત્રની રચના માટેની, એમના સર્વ પ્રયત્નોને સમાન અવી,
કેતજી દેખાય છે આજ પ્રયત્ન માટે બધા જ મારગના કાર્યમાં
હું એને અટકાવી ન શક્યો તે એની પ્રતિભા પ્રયેના મારા આપ્તને
લીધે એ જો આ વસ્તુઓ પ્રકટ કરશે તો એથી દુનિયાની દૃષ્ટિએ
એવા પ્રકાશન માટે અનુમતિ આપવામાં મારું સહાનુભૂતિ પ્રત્યક્ષ
યશે અને હું એ કાર્યમાં મળાનિયો છું એવું માનવાને લોકો પ્રેરશે.
લોકો મને અદલાવાજો માને તેનો મને હર નથી—જો કે મારા હૃદયમાં
અદલાતનો અણુ પણ ફરતો નથી પણ અન મારી જાહેર પ્રતિષ્ઠાને
ઝખ્ખીને જનતાના હૃદયમાં પડેલા મારા પુસ્તકના પ્રગલ્ભને ઝખ્ખે
એવા પરિણામ ન હોય અને સ્વાસ્થ્યના નિવાળાં સકુલ નહિ.

આ સંજોગેમાં આ મત્રેય સ્નેહને આ મત્રેય લૂટ મેં
કરવા દીધી તે એના માન્યતાને જ પરિણામ કે મને પૂછ્યા વિના

કે પહેલા આ સામગ્રીઓનો પ્રકટ ઉપયોગ નહિ કરામાં આવે. મારા જીવતા જ મરું જીવનચરિત લખાય એ વિચારથી હું કપું છું, કાગળ કે એ સમગ્ર જાગત મારા આદરોને અણુગમતી છે. + લવાદ તરીકે મેં આપેલા ચુકાદા પછી ગજગરનો જીવનચેતનને પ્રયત્ન એમના મારા માટેના વિશુદ્ધ પ્રામાણિક અભિપ્રાય રૂપે ભાગે જ લેખાશે, એ કા તો એ ચુકાદા માટે મને બદલો વાળવાની એમની ઈચ્છા મનાશે અથવા તો ચુકાદામાં મેં મૈત્રીને નહિ પણ ન્યાયભાવનાને જ સમક્ષ રાખી એથી મારે માટેના અહોમારનો તથા પક્ષપાતનો આવેશ ગણાશે.

૨૭મી એપ્રિલ, ૧૯૦૫

મને અને ગજગરને પરસ્પર-પ્રસન્ન-મહાન માની લઈને લોક મારા લખાણોને અને આચરણને વિકારમય દૃષ્ટિથી જુએ એવું લોકમાનસના વિપસ્યન યશો એનો મને લાય છે જ, છતાં એથી બલવત્તર તત્ત્વોએ મને અવલ બનાવ્યો એથી મેં ગજગરને મારા લેખો પરત્વે, માતા માનસ પરત્વે અને મારા ઇતિહાસ પરત્વે આ છૂટ જેવા દીધી-જે રીતે પતિપરાયણા નારી પતિને પોતાના પવિત્ર દેહ સાથે, પોતાની લજ્જામય અનિચ્છા છતાં છૂટ લેવા કે તે રીતે એ નારીનાં મનોગત આ તત્ત્વો નવલ આક્રમણના અણુધાર્પણથી, અને તરિત અસહિષ્ણુ નિર્ણય કરવાની વૃત્તિ, મધુર સશ્વમથી, પરાજિત થવાથી, ખીજા આવેશોનાં વચરતી બની જાય છે. મારા ઉરમાં ક્યાં તત્ત્વોએ આવા આવેશો જન્માવ્યા? મારે આ દુષ્કર પૃથક્કરણ કરવું પડશે પછી તે લાગે મારા ગ્રંથપક્ષે હોય કે હોપપક્ષે.

(૧) પ્રથમ તો એ સ્પષ્ટ છે કે પત્ની કે પતિ જેવા કંઈ વૃત્તિ-વેગ માં હૃદયમાં નહોતા. (૨) મારા લખાણને સમજવામાં સદાયક નીવડે એવા જ મારાં મનનો પ્રકટ કરવાની પોતાની ઈચ્છા હિમિત છે એવી ગજગરની દૃષ્ટિ હતી એ હું જોઈ શક્યો હતો વાચકોએ આ જાગતમાં મુશ્કેલી વ્યક્ત કરી એ જોતાં એની આ ઔચિત્યદૃષ્ટિને અસ્વીકાર હું ન કરી શક્યો-જો કે આ દરખાસ્તમાં કંઈ વ્યાવહારિક શક્યતા કે સલાહ્યતા ભાગે જ હોય એવી મને આશંકા છે. પણ આ દેદના મુદ્દાનો ન્યાય કરવાને

અધિકાર મરિ' નથી એમ મેં માન્યું; અને એથી મનુષ્યની ઇચ્છાનો અરવીકાર કરવામાં મને અયોગ્યતા અને નીતિઅલિસતા દેખાઈ. (૩) એનો એવો ખત છે કે મારા તકો' અને વિચારો, વૈજ્ઞાનિક માર્ગે પ્રાપ્ત થયેલા ન હોવા છતાં, એને એના પોતાના કાર્ય માટે નવી ઉદ્દેશ્યાવીઓ અને નવી સૂચનાઓ પૂરી પાડે છે. ગજજર આપણા દેશજનોમાં શ્રેષ્ઠ વૈજ્ઞાનિક સામર્થ્યવાળા માનવવિશેષ છે એથી આ વિષયમાં એ જ ઉત્તમ નિષ્ણાયક છે અને એમની ઇચ્છા બાલકવત્ પાળવી એ મારો ધર્મ છે. (૪) એ કહે છે કે ચિત્તના ઉચ્ચતર સ્વરૂપાવિભાવના વિષયમાં એના વિજ્ઞાનની જે લખિષઓ છે તેમાં શબ્દ અસંતોષનું કારણ રહે છે; અને એ કહે છે કે મારા લેખોમાં કેટલાક 'સંસ્કારો' સિદ્ધવત્ છે, તેની એને પોતાની ઝંખનાનો તૃપ્તિ અર્થે જરૂર છે. આ પ્રશ્નમાં એની વાત હું સમજી શકું છું અને, મારા પોતાના મનની અવસ્થા એવી, જ હોવાથી, એમની ઇચ્છાને નકારવામાં મને સ્વૈર અસૌહાર્દથી અન્ય કંઈ દેખાતું નથી. (૫) જીવનચરિતની સામગ્રી પણ એના લક્ષમાં છે એમાં શંકા નથી. પણ પ્રથમ વાત એ છે કે એ સામગ્રી ઉપર જણાવેલી મનનસામગ્રી સાથે એવી લખેલી-ગુણાયેલી છે કે મનનસામગ્રી આપવાનો નિશ્ચય કયો પછી જીવનસામગ્રીને એ મિશ્રણમાંથી છૂટી શી રીતે કરવી અને અલગ શી રીતે રાખવી એ મને સંજયું નહિ; અને જેમાં હું હાથો એ ગજજર કરે એવી આશા હું ન રાખી શકું બીજી વાત એ છે કે મેં આ જીવનસામગ્રીનો રાશિ સંચિત કયો હે.છને, અને મારા અંગત ઉપયોગ માટે, અને નબળી ક્ષણોમાં પ્રકાશલાભ આપે', એક પ્રકારની આત્મકથા લખવાની યોજના-ભલે ગમે તેટલી દૂરતમ યોજના-મારા મનમાં હોઈને, હું એ અશક્ય કે અસંભાવ્ય નથી માનતો કે કોઈક જાણી કોઈક દિવસે મારા મરણ પછી મારું તથા-કથિત જીવનચરિત લખવાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય અને મારા જીવનના સત્ત્વસંપન્ન અને અદ્યપસત્ત્વ આવિર્ભાવો પરત્વે મને વિકૃત કે અતિવર્ધિત કે અયથાર્થ રૂપે દર્શાવે. આ બાબતમાં હું તટસ્થ છું. પણ જ્યારે પ્રો. ગજજર જેવો મિત્ર મારી પોતાની અને તેની દૃષ્ટિ નીચે આ કાર્ય કરવા ઇચ્છે ત્યારે મારે એનાથી વિમુખ બનવું-કાં તો એ અથવા હું ગધેડો હોઈ, એક આગલા પગોથી ફેવામાં ફૂટી પડવા ઇચ્છતો અને બીજો પાછલા પગથી લાત મારવા

મક્કમ મનેલો, એમ માનીને વિમુખ બનવું-એ તો નરી નીતિવેદબદ્ધ ન બને ? મને લાગે છે કે, આ પ્રશ્નના બધા સંયોગો લક્ષમાં લઈને, મેં સહારણ્ય સુદ્ધિયુક્ત મનુષ્ય જેવું વર્તન કર્યું છે-પેલી નારી જેવું નહિ, પેલાં પશુઓ જેવું નહિ, અને બાળક જેવું પણ નહિ.

૨૯મી એપ્રિલ, ૧૮૦૫.

હમીએ પ્રો. મજનર આબ્યા ત્યારવી, મહેમાન હોય ત્યારે કરુ છું તેમ, મેં લગભગ અનધ્યાય પાઠ્યો હું એ મયા એટલે ધરતી કામકાજ અને હિસાબ હાથ ધર્યો, અને હવે સાદિ કાઈ ફરી હાથમાં લેવા ધારુ છું 'યોગસાક્ષિ'ની મારી વિવેચનમૂલ્ય, જેને તો આ દિવસોમાં પણ તદ્દન પડતી નહોતી મૂકી તે, આજે સમાપ્ત થઈ હ, એમાં બાકી છે માત્ર 'ઉત્તર નિર્વાણ' જે આવના વર્ષ માટે રાખ્યું છે હવે હું હાથમાં લઈશ સરકૃત શારીરતત્ર, અને, એ પૂર્ણ થાય ત્યાં સુધી માત્ર અતિમદ ગતિએ, મારી સરકૃત ધર્મ-તત્ત્વજ્ઞાનવિવેચક અનુક્રમણીઓનું અધ્યયન, અને જે ગુજરાતી વ્યાખ્યાન-લેખોનું વચન આપ્યું છે તે સમેત મારાં અપૂર્ણ ગુજરાતી લખાણો ભારતના પ્રાચીન ઇતિહાસનું પણ મારી પોતાની દૃષ્ટિએ થોડુંક વાચન, આદલું મારે કરવું છે. + + +

૧૨મી જુલાઈ, ૧૯૦૫.

(૧) ભારતીય શારીરતત્ર વિશેની મારી નોંધના મુશ્કેલ જાઓ પૂરા કરવામાં અને (૨) મારા કાકાને એમના પુસ્તકાલયનું જનતાને અર્પણ કરવાના વિધિમાં મદદ કરવામાં મેં મદિનો પસાર કર્યો મેં 'વાત, પિત્ત અને કફ'ની સામાન્ય પ્રકૃતિમાં 'અન્વેષણ' (એ શબ્દ વાપરી ચક્રુ તો 'અન્વેષણ') કર્યું છે, અને મને જણાયું કે આ ત્રણ દોષો, કેષ્ટક વિશેષો સાથે, પાશ્ચાત્ય શારીરતત્રમાંના અમુક મતબોને મળના આવે છે એની વીગતોમાં મારે હજી હવે જિતરવાનું છે + + +

જૂનમાં મેં કાઈ ચાલુ રાખ્યું અને મારી ફીલ્મ થતી શક્તિની પુન પ્રાપ્તિ માટે એક અઠવાલિય આબુગિરિ ઉપર અને સિદ્ધપુરમાં ગાળ્યું, અને એક અઠવાલિય ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ તરીકેનું ભાષણ લખવામાં અને પરિષદના પ્રમુખ બનવામાં ગાળ્યું, અને ત્રણચાર દિવસો કાકાના મદિર તથા પુસ્તકાલય માટે નિયમેલ થવામાં ગાળ્યા, નિયમોનો એ મુસદ્દો આજે પૂરા થયો.

મનને તાજગી મળે એ માટે હમણાં જ હું વિવેકાનંદનું સંમિષ્ટિ બ્રહ્માંડ, (macrocosm) વિશેનું વ્યાખ્યાન વાંચતો હતો. એમણે સમગ્રવ્યુ છે કે ‘સૂક્ષ્મ વિશ્વચૈતન્ય’ છે. નો સરકાર પામીને ચયેલા સપૂર્ણ પરિણામ રૂપે ‘રથૂલ માનવચૈતન્ય’ બને છે, અને બતાવ્યું છે કે એ સમષ્ટિમાં બ્રહ્માંડના ઈશ્વરનું સૂચન છે મારું દર્શન એ છે કે ‘ચિત્’ માનવમાં ‘સપ્રસાદ’ની ક્રમાવસ્થા પ્રાપ્ત કરે છે, અને વિવેકાનંદનું કથન મારા આ મતને મળતું નથી આવતું એમ તો હું નથી કહી શકતો પણ આ વિષય બ્રમસાધ્ય છે, તેની તત્ત્વમીમાંસા કરતા પહેલાં મેં પોતે આ વર્ષમાં જે શિક્ષાન કહાચો છે તે અહીં નોંધુ છું.

સૌન્દર્ય અને કલા એ બ્રહ્માંડશિક્ષાના (અથવા વિશ્વશિક્ષાના) એ અલગ પણ અન્યોન્યને રપસંતા દસાઓ છે સૌન્દર્યની જલગૂંથણી અનંત વિસ્તરતા પ્રકૃતિદૃશ્ય જેવી વિસ્તરે છે અને એનું વિભાવન (conception) તથા પ્રકૃતિ કરવાવાળાં ચક્ષુ ત્યાં નૈયાગ હોય છે, અને એનું અનુકરણ તથા પ્રપચન કરવા માટે કલા પણ વિકસી રહી હોય છે. ચિત્ત અથવા મન તે આ ચક્ષુ કર્મ તે આ કલા, અને દૃશ્યવિષયોની ‘વિષયતા’ (objectivity) તે આ સૌન્દર્ય છે, અને આ ત્રિપુટી વિશ્વવ્યાપક છે વિજ્ઞાન, કવિતા અને તત્ત્વજ્ઞાન એ આ ત્રિપુટીનાં કાર્ય છે, અર્થાત્ એમાંનાં અણુનાં કાર્ય છે આપણે પ્રકૃતિદૃશ્યના સૌન્દર્યની વાત કરીએ છીએ ત્યારે પદાર્થોનાં અણુઓમાં થતાં વૈજ્ઞાનિક પરિવર્તનોની વાત નથી કરતા, પણ એ પરિવર્તનોમાંથી જે કલામય દૃશ્ય નીપજે છે તેની, અથવા કલાતરની વાત કરીએ છીએ એ દૃશ્ય ક્રમે ક્રમે વિકસતું નથી, પણ અનેક વિગતીય રિપતિઓમાંથી જે પરિણામો પ્રકટે—પ્રાદુર્ભાવ પામે—તેનો સરવાળો છે એ પ્રાદુર્ભાવ છે, વિકાર કે ઉત્ક્રાન્તિ (evolution) નથી. જૂના કાગળ ઉપર, જૂની શાહીથી, જૂની કલમ વડે આલેખેલા નવા વિચારો છે આપું વિશ્વ આરા પ્રાદુર્ભાવોની સમષ્ટિ છે, એ વિચારોનો એવો સંઘાત છે જેનું દેખીતી રીતે કાર્ષના પણ મસ્તિષ્કમાં (ચિત્તમાં) અસ્તિત્વ નથી, અને જેનું વાચન-દર્શન કાર્ષ કરતું નથી કારણ કે એને વાંચે-જુએ એવી ચેતનસૃષ્ટિનો હજી અભાવ છે આ ચેતનસૃષ્ટિનો વિશ્વનાટકમાં પ્રવેશ મોડો ચાલુ છે, અને આ

ચેતનનો અભાવ હોય એવો કોઈ સમયવિભાગ હતો, છે અને હશે એ
 તો શિક્ષાળને માનનારાઓએ કબૂલ કરવું જ પડે. પણ ચેતનસંહિતે
 અભાવ એટલે ચૈતન્ય-ઉત્તેજક સૃષ્ટિનો પણ અભાવ નહિ, ચેતન
 જેનું પ્રદક્ષ કરે એવી ગતિપ્રવૃત્તિની દુનિયાનો અભાવ નહિ. સમગ્ર
 વિશ્વ આ રીતે સૌંદર્ય અને વિચારનું પરિણામ છે, ચતન્યને ઉત્તેજવાને
 સમર્થ છે, અને ચૈતન્યથી પ્રાપ્ત છે. હેકલ કહે છે તે પ્રમાણે પ્રત્યેક
 અણુ એક ચિત્ત છે જે સંવેદનોથી સંવેદનશીલ છે, ક્રિયાથી સક્રિય
 છે; પ્રત્યેક અણુસંઘાત પણ એ બાળતમા અણુ જેવો છે; અને
 વિશ્વનો પ્રત્યેક અણુ અને પ્રત્યેક અંશ જે પ્રકારનો છે તે જ પ્રકારનું
 વિશ્વ છે એમાં સંવેદને સ્થાન નથી. અર્થાત્ વિશ્વને પણ એનું
 પોતાનું ચિત્ત છે, અને એ ચિત્તને સંવેદનો છે તથા ક્રિયા છે. એ
 સંવેદનો વડે અણુઓ, અણુસંઘાતો અને સમસ્ત વિશ્વ વાચક-દર્શક
 બને છે; વિશ્વગત વિચાર અને અણુગત વિચાર વગરવાંચ્યા નથી
 રહેતા. આ પ્રમાણે ચૈતન્ય-ઉત્તેજક (વિષયભૂત) સૃષ્ટિની કાગેકાર
 અણુઓની, સંઘાતોની, સમસ્ત વિશ્વની, ચૈતન્યમયી વાચક (વિષયભૂત)
 સૃષ્ટિ છે, જે ચૈતન્યઉત્તેજક સૃષ્ટિને વાંચે છે, અને વાચનપ્રભાવે
 વૃદ્ધિ અને વિકાસ (પ્રાદુર્ભાવ) સાધે છે. પૃથ્વવંશવાળા પ્રાણીનું મસ્તિષ્ક
 એ આ વાચકના વિકાસનો અતિમ ક્રમ હોય અથવા છે, પણ એ
 મસ્તિષ્ક જ આપણને એની પહેલાંના-અણુઓના તથા વિશ્વના-
 પૃથ્વવંશરહિત મસ્તિષ્કની શોધમાં સદાયક બને છે. વાચકે કરેલું
 વાચન વાચકમાં ઇન્જાનિરપેક્ષ સ્વયંભૂ (reflex) ક્રિયા હોવાને છે,
 અણુના અને વિશ્વના ચિત્તંત્રની ક્રિયાપ્રેરક તંત્રોએ પ્રેરણી
 ક્રિયાઓને ઉત્તેજે છે, અને એ ક્રિયાઓ અથવા ગતિઓ 'અન-
 ઇન્જાનિરપેક્ષ' (un-reflex) પણ છે અને અન-ઉત્તેજિત પણ છે.
 એવું તો ન કહી શકાય કારણ કે આપણે જાણીએ છીએ કે
 ક્રિયાઓનું ક્રિયાચકરૂપે પુનરાવર્તન થયા કરે છે. વિશ્વ જ્યારે આવી-
 ક્રિયાઓ ઉત્પન્ન કરે છે ત્યારે વિશ્વ ક્રિયા કરે છે. અલંબત યદ્વંજા
 (chance) એ સ્વેચ્છાકૃત ક્રિયાઓનું લક્ષણભૂત ચિહ્ન છે, પરંતુ
 વૈજ્ઞાનિકો સ્વીકારે છે કે વિશ્વમાં અકસ્માતોનું કાર્ય વિશાળ છે તો
 તે અકસ્માતના કાર્યના સ્વીકારમાં યદ્વંજાનો સ્વીકાર થઈ જાય છે.
 આ પ્રમાણે વિશ્વવિચાર અને વિશ્વસૌંદર્ય જ છે એવું નથી, વિશ્વવાચક
 વિશ્વજ્ઞાનકાર પણ છે.

૧૪મી જુલાઈ, ૧૯૦૫,

વેદાંત જેને 'ચિત્' કહે છે તે આ વિશ્વ-વાચક, વિચાર અને ક્રિયા; એમાં વેદાંત 'આનંદ' ઉમેરે છે તે સૌંદર્ય અને કલાનું પરિણામ છે. અણુનો વિચાર, એણે કરેલું વાચન, અથવા એનું એની સમીપના અણુમાંના સૌંદર્યનું સંવેદન; તથા એને આકર્ષણની અનૈચ્છિક (reflex) ક્રિયા; આ બંને વચ્ચે એક આત્મસંલગ્ન અવસ્થા હોય છે, જે સૌંદર્યવાચન (દર્શન, માંથી પરિણામે છે અને આકર્ષણ-ક્રિયામાં પરિણમે છે. આ અવસ્થા માનવની હોય ત્યારે રૂપદા (desire) કહેવાય છે, અને એમાંથી કિંના ઉદ્ભવે છે જે માનવની બાબતમાં પ્રાપ્તિ કે સિદ્ધિ, ઉપભોગ અને ફલોદ્ગમનો સંયોગ હોય છે. માનવની બાબતમાં ફલોદ્ગમ સૌંદર્યના વાચન તેમ જ સૌંદર્યની પ્રાપ્તિની સાથે આવે છે, અને ઉપભોગ પછી પણ મધુર સ્મરણ રૂપે ટકી રહે છે. એ સ્મૃતિ 'યોગવાસિષ્ઠ'માં કહેલા 'નવસંગરસાયન' જેવી છે. પહેલી જ સોહાગરાત માધ્યા પછી નવવધૂ આખો દિવસ મનની મસ્તીમાં રહે છે તે 'નવસંગરસાયન'નો પ્રભાવ છે, અને સૌંદર્યના ઉપયોગ પછી ટકી રહેલી સ્મૃતિ એવી હોય છે. આ પ્રકારે વેદાંતીનું ચિદ્, એટલે આ સૌંદર્યવાચન અને સૌંદર્ય-આકર્ષણ, એ સતત 'આનંદ' અથવા સૌંદર્યફલોદ્ગમ પણ છે. અને વેદાંતી 'સત્' કહે છે એ 'સત્' શબ્દથી આ સમગ્રમાં સચવાઈ જતું અસ્તિત્વ-શાશ્વત સત્તા-સમગ્રય છે. વિશ્વ એટલે જેમ સૌંદર્ય-સમષ્ટિ અથવા અશેષ એકીબૂત વિચાર-પ્રદેશ, તેમ વિશ્વ એ એ સૌંદર્યને વાચનાર, એ સૌંદર્યનું પ્રેક્ષક, પણ છે; અર્થાત્ વિશ્વ એટલે વિશ્વકૃત વાચનનો અથવા સંવેદનનો એકીબૂત સ્વરવાણ, અને એકીબૂત સમસ્ત, વિશ્વગત, ક્રિયા અને ફલોદ્ગમ, એમ પણ સમજવાનું છે. આ ક્રિયા તે ચક્રપરિવર્તન જેવી છે એટલે કે અક્રિયા (નિષ્ક્રિયતા) અને ક્રિયા વારાફરતી આવ્યા કરે છે, અને એથી ક્રિયા એ શાશ્વત અવસ્થા નથી, પણ નિષ્ક્રિયતા અને ક્રિયા બંને ફલોદ્ગમનાં સહવર્તી છે (નિષ્ક્રિયતા અને ક્રિયા બંને ફળ ઉપજાવે છે) તેથી ફલોદ્ગમ સાધ્ય છે. આ વિશાળ અર્થમાં વિશ્વરૂપ સૌંદર્યવાચનને પ્રેરનારું અને નિષ્ક્રિયતા અને ક્રિયાના ચક્રને ચલાવનારું જે વિશ્વસૌંદર્ય છે તે જ એ, વિશ્વવિચાર છે જેનું વિશ્વ વાચન અને સંવેદન કયું છે, અને જેનો વિશ્વમાં, નિષ્ક્રિયતા

અને ક્રિયાને મળતી આવતી શમ (Iull) અને હોહ (excitement) નામની બે અવસ્થાથી યુક્ત, ફ્લોહગમ થાય છે. આ પ્રમાણે, જેનું વિકસતું કે વિકસિત અસ્તિત્વ હિં (જે સત્ છે) એવું જે વિશ્વ-સ્ત્રિ અથવા વિશ્વ-મન છે, તેની ત્રણ અવસ્થાઓ છે: ૨૫૬૧ અવસ્થા (desire stage) સ્વત્વ અવસ્થા (personality stage) અને માનસ અવસ્થા (mind stage). માનવનું સ્વત્વ (personality) એટલે શરીરના સવેદનતત્ત્વના કારણેના અને અણુસંઘાતોના એક સતત પ્રવાહ-અને વિશ્વની માનસઅવસ્થા એટલે અણુઓના 'વિકલ્પો'નું મદ્ય-જ્ઞાન-કરનારું, અને સૂક્ષ્મતમ શક્તિના એકમોમાં વિભક્ત થનારું તત્ત્વ, જે એના ઉચ્ચતમ સ્વરૂપને માનવમાં વિકસિત કરે છે.

વિશ્વની આ 'માનસ-અવસ્થા'ને જ વિવેકાત્મક સૂક્ષ્મ વિશ્વચૈતન્ય અથવા ઈશ્વર કહે છે; અને એનો જ, સંભવ છે ત્યાં સુધી 'યોગવાસિષ્ઠ'ની આ પંક્તિમાં ઉલ્લેખ થયો છે:

पूर्व मनः समुदितं परमात्मतत्त्वात् तेनातत जगदिदं
सविकल्पजालैः ।

પ્રકૃતિથી પર અને માનવકલ્યાણકારી ઈશ્વરમાં માનનારા ઈશ્વરવાદીઓના ઈશ્વરને નિશ્ચિત પ્રમાણથી સિદ્ધ કરવો કે લક્ષણથી જાત કરવો એ તો અશક્ય છે. છતાં એને ચૈતન્યમય અટ્ટા નહિ તો ચૈતન્યમય જગન્નિષ્ઠતા રૂપે, અને એ સ્વતંત્ર વ્યક્તિમૂલ ચિત્ર નથી પણ એવું સ્ત્રિ ધરાવનારો છે એ રૂપે, અને એ વિષયમૂલ સૃષ્ટિથી ભિન્ન જીવન કે અસ્તિત્વ નથી પણ એવું જીવન કે અસ્તિત્વ ધરાવનારો છે એ રૂપે, ઈશ્વરને સમજવામાં આવે છે. આ રીતે: સમજાતા આ ઈશ્વરવાદીના ઈશ્વરને ચૈતન્ય છે, ન્યારે અમારે ઈશ્વર થોતે ચૈતન્ય સ્વરૂપ અને એ સમજિના ચિત્રનો અંશ છે. અને એમાંથી વિકસે છે.

સામ્યદર્શન 'પ્રધાન' અને 'પુરુષ' એ બે ભિન્ન તત્ત્વો: સ્વીકારે છે તે લગભગ (૧) અ-વાચિત (અ-પ્રેક્ષિત) સૌંદર્ય કે વિચાર તથા (૨) અણુ તથા વિશ્વના સૌંદર્યને વાચનાર, એ બે ભિન્ન તત્ત્વો જેવાં છે, કારણ કે આ બેને પણ દ્વિ-રૂપ અથવા બે

અણુઓ જેવા દ્વિધાબૂત માની શકાય સાખ્યનું 'મહત્' અથવા 'બુદ્ધિ' એ છે આપણે કહેલ સૌંદર્ય-સંવેદન તથા એમાંની નીપજતી અનૈવિચ્છિક (reflex) ક્રિયા (જે માનવમાં 'રૂપકા' કહેવાય) એનું 'અધ્યવસાય' એનું સ્વરૂપલક્ષણ છે, જે સૂક્ષ્મખીજનો વિકાસ અને અણુનું આરંભનું નિશ્ચિત કરે છે, પરંતુ એટલો ફરક છે કે આપણે એને-આ નિશ્ચયજનક મહત્ત્વે-સૌંદર્યને, વાચનારનો અર્થાત્ પુરુષનો ધર્મ માન્યો છે. જ્યારે સાખ્ય એને સૌંદર્યનો અર્થાત્ પ્રકૃતિનો ધર્મ માને છે અને પ્રકૃતિ એ તત્ત્વ છે જે 'પુરુષ'ના એટલે કે કેવળ વાચક (વાચનાર)-વિશ્વસાધિષ્ટરૂપ કે અણુરૂપ-તત્ત્વના વીર્માણની દૃષ્ટિ પડવાથી ગર્ભાપિઠની માફક વિકસે છે આ રૂપકામાંથી અમુક નિશ્ચિત દિશામાં વિકાસનો આરંભ થાય, એમાં રહેલી શક્તિ પરિધિથી છૂટી થઈને જતી (tangent) ગતિની દિશાનો અગીકાર કરે, તે છે સાખ્યનો 'અહકાર' 'અહકાર' એટલે વર્તુલના એક બિન્દુની પરિધિથી અલગ પડીને થતી ગતિ (flight at a tangent) બિન્દુનું વર્તુલપરિધિથી પૃથગ્ભવન આ 'અહકાર' બકાર ફેકાતી શક્તિરેખા છે અને એમાં એ જ મૂળમાંથી વિકસતી જ્ઞાનની તથા કર્મનું કુલ દશ ઇન્દ્રિયની ઉત્પત્તિ સમાયેલી છે પ્રકૃતિ પોતે વિકસવાનો જે પ્રથમ નિશ્ચય કરે તે છે અધ્યવસાય રૂપ મહત્, અને એમાંથી દશ ઇન્દ્રિયો, વર્તુલના પરિધિથી છૂટા થઈને જતાં બિન્દુની માફક, ઉદ્ભવે છે પણ ઇન્દ્રિયોના વિપયોનું (પદાર્થોનું) મહત્ત્વ કરવાનો જે ધર્મ છે તે આ નિશ્ચયમાંથી (અહકારમાંથી) ઉદ્ભવતો નથી જેમ અહકારની ઉદ્ભવરેખાને સમાતર રહીને ઇન્દ્રિયો વિકસે છે, તેમ આ અહકાર અને ઇન્દ્રિયો એ બે સમાતર યત્નાથી 'તત્માત્રા' (perception) અને 'મહાબૂતાતિ' (the perceived) ઉદ્ભવે છે, અને એને જોનાર-જાણનાર (percipient) મન પણ એ જ સમાતરે રહેલાં બે યત્નામાંથી ઉદ્ભવે છે, અને દ્રષ્ટા, દર્શન અને દસ્યનો (percipient, perception અને perceivedનો) આ ત્રિવેણીસંગમ એક જ પુરુષમાં થતા સૌંદર્ય, સૌરભ અને સ્વાદના ત્રિવેણીસંગમ જેવો જની રહે છે અન્ય રથજે નોંધેલ સાખ્ય વિકાસસિદ્ધાંતનો અર્થ મને આવો જણાય છે

હમી ઓગસ્ટ, ૧૯૦૪.

લગભગ એક મહિનો વીતી ગયો એમાં ઠાણુ જાણે મેં શું કાર્ય કર્યું સારીરતત્રના અધ્યયનમાં 'રસ' અને 'રક્ત' યથા ગયા.

મારે પ્રાણાયામ દાર્દુરી અવસ્થા પર્ચત, અને પમના અંગૂઠા-
આંગળાં પર આવવા સુધી પહોંચ્યો છે-આ આકરી કસોટી છે આ
મહિને શ્રી આનંદશંકર અને શાસ્ત્રી જીવરામ મારા અતિથિ યર્ષ મૂયા,
અને શ્રી નરસિંહરાવ મળવાને આવી ગયા + +

સાહિત્ય પરિષદમાં મારું પ્રમુખ તરીકે કાર્ય પ્રશંસા પામ્યું છે.
મારા એ કાર્યને લોકોએ બહુ જિજ્ઞાસા રાજે રાંચું દર્શાવેલી મને
આશંકા છે. આ નોંધપોથી (રફ્ટ બુક) માં મારું રોકાણ એટલું
થોડું થયું છે કે હું એ માટે મને અભિનંદનપાત્ર મારું છું. મારા
વર્તમાન માનસિક પ્રયોગો દરમ્યાન મૌન, સર્વતઃ અને અદર મારા
આત્માને અપૂર્વ મધુરતાનો અનુભવ કરાવે છે.

૭મી ઑક્ટોબર, ૧૯૦૫.

આજે દશેરા છે, એટલે હું ૫૧મા વર્ષમાં પ્રવેશું છું—અને
ગ્રી. ગજજરે ભેટ આપેલી હાઉન્ટન પેનથી આ લખું છું ગયે વર્ષે
દશેરા ૧૮મી ઑક્ટોબરે હતો. + +

યોગાભ્યાસમાં મારી પ્રગતિ એ આ વર્ષની મારી ઉત્તમ પ્રાપ્તિ
છે. એ પ્રગતિ હમણાં થોડા સમયથી મારી રોજનીશીનાં રોજ રોજ
નોંધું છું આ અભ્યાસ અણુબદ્ધ રીતે મેં ગયા દિસેંસમાં શરૂ કર્યો
હતો, કારણ કે મારે શારીરિક બ્યાયામનું સ્થાન લે એવું કંઈક સારું
રોગ્યા વગર છૂટકો નહોતો. + + એપેન્ડિસાઈટિસનાં ઉત્તર પરિણામોને
લોધિ ગયે શિયાળે બદાર ફરવા જવામાં કે પેટને કસરત આપવામાં
જોખમ હતું; અને આવી કસરત ક્યાં વિના મારા અલ્પ ઓરાકને
પચાવવાની મારી શક્તિ નહોતી આ કારણે મેં પ્રાણાયામની,
Psychic Research Committee ના (માનસિક સંશોધન
સમિતિના) ' B ' કાર્યક્રમમાં સૂચવ્યા મુજબ, અલ્પસઃ શરૂઆત
કરી હતી. અને પછી આગળ વધીને સ્વામી વિવેકાનંદે કહેલ
' અન્તઃપ્રાણાયામ ' અને કરોડરજ્જુ તથા મૂલાધાર ઉપર ' ધારણા '
પર્ચત પહોંચ્યો હતો. ત્યાર પછી, એક પછી એક એમ, ' કંપન',
' ઉત્થાન', ' દાર્દુરી ', ' તાંબે ' અને ' નાદ-ધ્યાન ' ના પ્રયોગ આંબ્યા
હતાં. ' નાદ-ધ્યાન ' માં વરાળ છૂટતી હોય જેવા, સીસકારા અને
તમરાના તમતમકારથી ' અમરીનાદ ' અને ' સામગાન ' સુધી પ્રગતિ
મેં કરી. વિવેકાનંદ સચિત ' સિદ્ધાસન, ' કે ' ઉત્થાન ' જન્ય રનાયુના
અતિવેગનું નિયમન કરનાર ' અર્ધ-પશાસનો ' એ આસનો જ એકલાં

કર્તા કરવા મારે માટે શક્ય નહોતા, પણ પતંજલિવિહિત
 ‘સુખાધીસન’ને અનુસરવું મારા માટે આવશ્યક હતું; સમય રાત્રીનો.
 પસંદ કયો હતો. રાત્રે જમતા પહેલાં ‘અંગ મોહન’ની રીત દ્વારા
 સ્નાયુસાધિત પ્રાણાયામ કરવામાં મારે હીંચકો નહુ ઉપયોગી સાધન
 બન્યો હતો. હમણાં હમણાં મારા ‘દષ્ટિબિંદુ’ માટે આભુદિલ રોક
 ઉપરના સૂર્યને પણ સ્થાન આપ્યું છે. હવે કેરળ માનસિક જ્ઞાન
 અથવા ‘નાદબિંદુ’ એ જ મારે પ્રાતઃપ્રાણાયામ વિધિ છે, અને
 એનો સમય સવારના ૫ થી ૫૦૪૫ નો હતો તે વધારીને દોઢ
 કલાકનો અને કાઠક વાર તો એ કે ત્રણ કલાકનો કર્યો અને પરાગ્રિયે
 ૪ કે ૩ વાગ્યે શરૂ થાય છે, પણ વચમાં જાંઘ લેવી જ પડે ત્યારે
 ચોડીક વાર જાંઘ લઈ લઈ છું. આ અભ્યાસથી મારા શરીરની
 અને મનની પ્રકૃતિમાં સ્થિર કંમે ફાયદો થયો છે, અને હું ફરવા જઈ
 કે લાગત પંદર દિવસો સુધી ન જાઉં એથી પરિણામમાં કંઈ ફરક
 પડતો નથી. મારા વૈદ્યકવિષયક સંશોધનો પૂર્ણ કર્યા પછી મારે
 યોગવિષયક સંશોધનો કરવા છે, અને એનાં રહસ્યોનો ઉદ્ધાર
 કરવામાં અને યથાર્થ બોધ મેળવવામાં મારે હમણાંનો યોગિક અભ્યાસ
 સહાયક થશે એવી મને આશા છે.

એક મહિનાથી, કે તેથી વધારે સમયથી, હું હિપ્નોટિકમનો
 અભ્યાસ તથા અંદ્રશકર અને જાનુ ઉપર એનો પ્રયોગ કરું છું.
 અંદ્રશકરને ‘Mind Reading’ (મનઃપર્યાયજ્ઞાન) અને જાનુને
 ‘Mental or Mesmeric Healing’ (માનસિક કે મેસમેર
 પદ્ધતિનો શામનિવારક ઉપચાર) એ વિષયોનો અભ્યાસ કરાવું છું,
 અને એ વિજ્ઞાનની અથવા શી હોવી જોઈએ એનું હું નિરીક્ષણ
 કરું છું.

+ + +

રશિયા અને જાપાન વચ્ચેનું યુદ્ધ સમાપ્ત થયું છે, અને
 કર્ઝનને વાઈસરોયપદથી પરાણે નિવૃત્ત થવું પડ્યું છે. એ દુભાયેલે
 મને વાન જાય છે, અને ત્યાં ઉન્નતિ સાધવાને મધરી એમાં શંકા
 નથી. + + રાજકાળના પ્રપચો અને આપખુદી એ ગુણો છે એવું,
 સોમ્ય સધાય તો સાધન જે હોય તે ચાલે એ ન્યાયે, એનું અંતઃકરણ
 એને મનાવે છે એમાં શંકા નથી.

+ + +

૧૨મી નવેમ્બર, ૧૯૦૫

રમણીયે આનંદશ કરતો સદેશો મને કહ્યો કે મારા જીવન-ચરિત્રનું કામ શ્રી મણિશંકર ભટ્ટને ન સોંપવું જોઈએ કારણ કે એ ખ્રિસ્તી વલણ ધરાવે છે. આ વિષયમાં હું સર્વથા અનુવરણી છું. + + નરહરે સમાધોયક માટે આગ્રહપૂર્વક મારા જીવનચરિત્રની સામગ્રી તથા જીમી માગી હતી, અને એમાં એની હક કરી હતી, કે જે હું નીનિઆગ્રહી મનુ તો આના પ્રેમી અને પ્રિય બહુ પ તે કૂરના જ ગખાય એવું મને લાગ્યું હતું, તેથી હું એને કમૂન થયો હતો. એને મારી જીમી પડાવના દીધી પણ એક સગત કરાવી અને લ મારી લીધી કે જીવનમાં બીજા માર આવી મામણી ન કરે + + મારા ભાઈની ઇચ્છાને અનુકૂળ કર્યા મુધી થવું, અને એને માટે એના વડીનભાઈ તરીકે ક્યાં અટકાવો એ નમ્રો કરવાની વિવેકબુદ્ધિ વાપરવાનો અધિકાર અમર મારો હતો—ખાસ તો એ કારણે કે નરહર પોતે સાહિત્યકાર નથી, પેતાથી યોગ્યાયોગ્ય નિર્ણય કરી શકે તેમ નથી એટલે જ ને વાતોનો મેજ મેજવવાની આ જ એક રીત હતી.

જો અદ્રશ કરે આજે મને કહ્યું એ ખરું હોય તો મે લીધેનો મારો સર્વથા યોગ્ય હશે છે. અદ્રશ કર કહે છે કે નરહરે મારા જીવનચરિત્રનું લેખન ચાર જણાને સોંપ્યું છે શ્રી નરસિંહરાવ, શ્રી આનંદશંકર, શ્રી મણિશંકર ભટ્ટ અને કોઈક ચોથો. એ કામ આનંદશંકરને હસ્તક હોય એવું નથી લાગતું, કારણ કે એ વિરે એમણે મને કંઈ લખ્યું નથી શ્રી નરસિંહરાવ મારા મિત્ર છે, અગત મિત્ર છે, પણ અનેક બાબતો એવી છે જેના વિશેના એમના અભિપ્રાયો જોતાં એ મને સમજી શકશે નહિ કેટલીક બાબતમાં એમના અભિપ્રાય મારાથી વિરુદ્ધ હશે એ હું જાણુ છું પણ એ લાલ છે, હાનિ નથી, કારણ કે મારું આંતર સ્વરૂપ પક્ષપાતથી અને પ્રથમ-વૃત્તિથી મુક્ત મુકુરમાં ઝીનાઈને જરાનર દેખાશે મણિશંકરનું ચિત્ત આવેગવશ છે, એનામાં નરસિંહરાવથી ઘણી ઓછી શક્તિ છે, પણ એનું કાર્ય મને મારા દેશજનોની દૃષ્ટિએ આશ્ચર્યની કોઈ દિશા અન્યમી જેવો બતાવશે, જે કે એ પણ મને વિચાર તથા અત્તપરીક્ષા માટે મુદ્દાઓ આપશે ચોથો જણ કોણ છે તે હું

જાણતો નથી. મારું આંતર મુખસ્વરૂપ બીજાને ન જોવા દેવું એવી નારીશ્રમાન લજ્જા હું નથી રાખતો; જે અન્ય કારણોથી આવશ્યક જણાય તો, જેનું જીવનચરિત લખાયું નથી એ પુરુષ સાધારણતઃ હોય તેમ, હું પદ્મનશીન ચોરત નહિ બની રહું. + + પણ પૂર્વ દુનિયાની સામાન્ય સ્ત્રીની જેમ મારા 'સૌંદર્ય'નું મારી સમક્ષ પ્રકટ આવિષ્કરણ કરવું એ હું નથી માનતો આંતર ધડતર માટે કિતાવહ, કે નથી માનતો મારા દેશજનો માટે ઉચિત કે ઉપવિત. + + જીવનચરિત-લેખકો અને મારી ન્યૂનતાઓ જણાવે-પણ નેઓ મારા ખરા દોષો નહિ જોઈ શકે અને ન હોય ત્યાં કદાચ લે એનાં યંત્રા નથી. હું મુદ્રિતરૂપે મારા બચાવ કરવા નીકળવાનો નથી, પણ એ વિશે વાતચીત થાય તેથી હું તૈયાર કે તે હું ટાળી શકીશ નહિ-અને એ જ સમયના અને યક્તિના અજ્ઞાપતા દુર્બલ્યનું કારણ બનશે, અને છતાં એ યોછરતે અશે અનિવાર્ય થઈ પડશે. અને આ કારણે જ મારા જીવન દરમ્યાન મારા જીવનનો 'કહેવાનો' વૃત્તાંત અને અત્યંત અરુચિકર અને એ બાદ કરતાં, મારા વિશે, ખરું કે ખોટું, આ આમૂલનિથ્યા માયામય જગતમાં, જે કહેવાય કે લખાય એ વિશે હું તટસ્થ છું. આ માયામય જગત મિથ્યા છે છતાં આપણે રંગમૂર્તિ ઉપર આપણી ભૂમિકા ભજવવી પડે છે અને વળી એ રંગમૂર્તિ એવી છે કે એમાં ગંભીરતા અને ઉપહાસ્યતા બંને એક જ દાલની બે બાજુઓ છે, અને જીવન સર્વપ્રકારના આંતર વિરોધોથી પૂર્ણ છે. હું આનંદશન-કરને જવાબ લખું છું, પણ એમાં આ બધી લાંબી વાત નહિ લખી શકું.

૧ લી જાન્યુઆરી, ૧૯૦૬.

તવું વર્ષ આજે શરૂ થાય છે, યૌગિક ક્રિયામાં મારી પ્રગતિ મેં મારી રોજનીશીમાં નોંધી છે. રમણીય મેટ્રેક્ષા પાસ થાય છે-જે પ્રસંગ ચિંતામુક્તિનો છે, હૃદયોત્તરકનો નહિ. ગુજરાત કોનેજમાં દોરડેલમાં રહીને અભ્યાસ કરવાને એ જાય છે.

મુંગઈમાં પ્રો. ગજ્જર સાથે મેં એક માસ ગાળ્યો. એમની ચિંતાઓમાં અમુક સામાન્ય અને અન્ય વિશિષ્ટ મુસીબતો છે. સામાન્ય મુસીબતોનું કારણ એ છે કે જિયારા ચંદ્રકાંતને વીટગાર્ક

વળા હતાં તેવા લોહાં અને વીંટળાઈ વળ્યા છે. મેં એના નિરાકરણને પ્રયત્ન કર્યો, એ રીતે કે જેઓ અસાધ્ય છે તેવાઓથી મનજરને અંદગ પાડવા, અને જેઓ અનિવાર્ય છે અને ઉપયોગી છે તેવાઓને એમની સાથે રહેવા દઈને એમના ગુજરાનનો માર્ગ મનજર શોધે એમ કરવું. એની ખાસ વિશિષ્ટ મુસીબતો એમની તબિયત અને એમના આદર્શોમાંથી જીપજે છે. એમને રોહભયો ઠાઠ છે, અને એમના રોહાળ તથા ઉદાર હૃદય ઉપર જખ્મો ચાય છે. ઠાઈ વિરલ અકરમાતથી મારા સહવાસે અને મેં કરેલા હોમિયોપથિક ઉપચારે એના મનને ઉત્સાહપૂર્ણ બતાવ્યું છે અને એના ચરીરને પ્રવાહી આહારમાંથી નક્કર ખાદ્ય મુખી પહોંચવાને તથા મચેલું વજન પાછું મેળવવાને સ્વમર્થ બનાવ્યું છે. + + એમના જખ્મમાયેલા રોહનો ઉપાય કાં તો સંન્યાસવૃત્તિથી અથવા રોહના સ્વીકાર તથા બદલાથી જ થઈ શકે-પણ એમાંથી એકે ઉપાય સક્ય નથી, એથી મેં એને, એની આર્થિક સ્થિતિ ખમી શકે ત્યાં મુખી, જે લોહાં અસાધ્ય છે તેમના પ્રત્યે પણ એકપક્ષીય-એકધારી-હૃદયઉદારતા બનાવવાનો અને તે સિવાયનાઓને નશાવવાનો તથા ઉપયોગી બનાવવાનો ઉપાય શીખવ્યો છે. પણ મને બપ છે કે મારી સર્વ ઉગ્રાનિપુણતા આ કાર્યમાં પર્ણાપ્ત નથી નીવડી, અને પ્રભુએ મને આ મહાન હૃદયને અને લોહાંતર પ્રતિ-લાશાળી પુરુષને માત્ર અદ્ય અને આસિક ચિંતામુક્તિ અર્પવાનું નિમિત્ત બનાવ્યો છે. હું પોતે શરીરે અને સંપત્તિએ નિર્જળ છું એથી જે પ્રભુએ એ મનુષ્યને દ્રવ્યો તેને જ એની ચિંતા સે. પી દઈ છું. + +

જ્યતી મારે ઘેર મહિનો બે મહિના માળતી નથી એનું એની માને દુઃખ છે; જ્યતી કે રમણીકથંકર એની ઈચ્છા પ્રમાણે કરે તો એને સ્થિતિ થાય, મેં જ્યતીને પત્ર લખ્યો તેમાં આ વિશે ઈશારો કર્યો હતો તેથી જ્યતી તથા રમણીકથંકર બંને દ્વેષ પામ્યા છે. બલવંતરામ એના શેઠની સાથે છે-એ શેઠનાં પત્ની ગુજરી મયાં છે. એ શેઠ, શ્રી પુરુષોત્તમ વિશ્રામ, લક્ષ્મીપતિ છે અને ઐતિહાસિક સંશોધન અને સંગ્રહ માટે વિરલ રુચિ અને ધમશ ધરાવે છે. એનું હૃદય ઉચ્ચાશયી તથા ઉદાર-દાનપરાયણ-છે; પણ મને એક બપ એમના માટે છે-પોતાના પૈસાનો વહીવટ એ ચાલે તેમ ચાલવા દે

છે અને ખીજાઓના હાથમાં રહેવા દે છે : એના મજવાને કંઈ નુકસાન થાય તો તે આખી જનતાની આપણી નીવડશે + +

લોકો કર્જનની વિદાયથી ૬૦ ટકા વસતિને નીરાંત થઈ. એની પછી લોકો મિન્ટો આવ્યા છે અને અસ્પષ્ટ મોન સેવે છે વિખરેલ પક્ષ સત્તામાં આવ્યો છે, અને થોડા સમય માટે કે વધારે સમય સત્તામાં રહેશે, તથા હિંદુસ્તાનના હિતનું કંઈ નક્કર કાર્ય કરી શકશે કે નહિ, એ જોવાનું છે. પ્રિન્સ અને પ્રિન્સેસ ઓફ વેલ્સ-પાટવી રાજકુમાર અને એની વધુ-ભારતયાત્રાએ આવ્યા છે, અને મુખ્યદેવિયારો ઉચ્ચારે છે તથા સત્કાર પામે છે જે, હું માનું છું, હાર્દિક અને ભક્તિપૂર્ણ છે. પણ રાજભક્તિના આ આવિષ્કારને અંગ્રેજોઈન્ડિયન છાપાઓ સહજ આત્મતૃપ્તિનો વૃત્તિથી, વધારીને વર્ણવે છે + +

કર્જનના ભારતના શાસક તરીકે જે ગુણો અને દોષો હતા તે, અનુક્રમે, એની મનુષ્ય તરીકેની માનવતાનાં અને આશુરી રાજપુરુષ તરીકેના સામ્રાજ્યાભિમાનનાં પરિણામો છે. ભાવી પ્રજા એને ન્યાય આપશે એવી એની અપેક્ષા ખરી કદાચ નીવડે, અને જેને આપણે હાનિ માનીએ છીએ તે કદાચ આશીર્વાદ નીવડે. પણ એથી એની શાસનરીતિના દોષ જુસાતા નથી : મર્વિંઝ ઉદ્વેગતા, આપ-ખુદી કાર્યપદ્ધતિ, અને જેઓ કળવાયેલા હિંદુઓ તરીકે હિંદુસ્તાનના રાજકાર્યમાં આવેશના સત્તામત નિર્ગમનદાર તરીકે તથા વચમાં રહીને આઘાત ઝીલનારા માધ્યમ તરીકે, કાંઈ પણ વાઈસરોય કરી શકે તેથી વધારે ચિરસ્થાયી અને મહત્ત્વનું કાર્ય કરી શકે તેવા છે, તેમના અભિપ્રાયોની ઉપેક્ષા, એવા એના દોષો છે. ઈમ્પેરેટમાં લોક-મતની અવગણના ચૂટણીમાં હાર અપાવે એવી અવગણના, હિંદુસ્તાનમાં, એક એવી શક્તિના ધીમા પણ સ્થિર અને સતત વિકાસમાં પરિણમે જે, કાંઈ પણ ક્ષણે-ચાંત દીસતા, રફોટનદાર જેવા-જનસમૂહની શાંતિનો, જવાલામુખી જેવા પ્રમળ ઉત્પાતથી ભગ કરે. અને એવું બને ત્યારે જેઓએ જૂનજૂનું શક્તિના બવસૂચક ધૂમ અને જ્વનિની અવગણના અથવા ચેરસમજ કરી હોય તેઓને પોતાની દૃષ્ટિ અને શુદ્ધિ ઉપરના તિમિરાવરણનો પથ્થાત્તાપ થાય + +

૨૩મી જાન્યુઆરી, ૧૯૦૬-

૩. બ્રિટનની પાલીમેન્ટની ચૂટણીઓ સમાપ્ત થવા આવી છે, અને વિખરલોની વિશાળ બહુમતિ તથા યુનિયનિસ્ટોની સખત હાર.

અને અત્યંત અદ્ય વરણી દર્શાવે છે. બીજા બધા પક્ષોની એકત્રિત સંખ્યાથી પણ મોટી એવો સ્પષ્ટ બહુમતિ લિપરલોને સાંપડી છે. + + અને જો કે હિંદી ઉમેશ્વારો—દાદાભાઈ, મંચેશ અને મહિન્દક-નિષ્ઠુળ યથા છે તો પણ, બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય ઉપર, અને હિંદુસ્તાન ઉપર પણ, નરયુગનું પ્રભાવ જિગ્મુ છે. કર્જન હદાપણથી અને ગજાનિથી, ચૂટણીથી અત્યવરણો છે જો લિપરલોની સત્તાનો ધારવા પ્રમાણેનો લાભો જીવનપદો એમની કાંઈ અણુવારી મૂખતાથી અદ્યજીની ન નીરડે તો, કર્જન ક્યાંય પણ સત્તામા આવે એવો કોઈ નિકટ સંભવ નથી એવી મૂખતા સહાન્ય નથી, કારણ કે જાને ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયાએ સર હેન્ના કોમ્પમેલ-એનરમનને એક વખત નિંદા હતા તે છતાં હવે એના તરીને પણ એ ગૃહસ્થના હદાપણ અને ચાતુર્ય સ્વીકારવાં પડે છે. હાલનું પ્રધાનમંડળ ગેડરડનના દિવસો પછીનું પ્રયજતમ મંત્રમંડળ છે એમ સૌ સ્વીકારે છે. વિદેશી રાજ્યસત્તાધીશો પણ આ નવા પરિવર્તનથી પ્રભવિત થયા છે.

લોકો કહે છે કે નવું પ્રધાનમંડળ હિંદુસ્તાનની દેશવિતરાણ અલિલાપાઓની પૂર્તિની આગાહી આપતું ન મણી શકાય. + + પરંતુ, લિપરલો હિંદુસ્તાનનું લક્ષું મને કંઈ ન કરે, પણ ખૂડું તો નહિ કરે અને આ દેશને નડતરરૂપ નહિ બને; અને એ પણ કંઈ અદ્ય લાભ નથી + +

મારું સાદિચનું કાર્ય હજી પાછળ પડી રહ્યું છે. ગાંધીજીની પુસ્તકાલય માટેનું મારું કામ લગભગ પૂરું થયું છે, માત્ર તરુણો એનો અમલ કરવામાં કાળજી રાખે તે જ હવે બાકી છે. પણ મારા કોટુંબિક અને મહિરના હિસાબ માતૃશ્રીના મૃત્યુ પછી ચડી જઈને એકદા થયા છે તે હજી પૂરા થયા નથી, જો કે પૂરા થવા આબ્યા છે. બીજી કેટલીક કોટુંબિક બાગનો માતૃશ્રીના મરણ પછીથી વધાર અડકી રહેલી છે તે રાહ જોઈ રહી છે. કેળવણી પરિસ્થિતિ

સંશોધન મંદિર-સ્થપાવાનું છે-ક્યારે અને ક્યાં એ કાર્ષ્ જાણતું નથી-તે ભાવનાહીન વ્યાવહારિક લોકહિતકાર્યનો ઉદ્દગમ છે, પણ મારા કલ્યાણપ્રાપ્તિમાં વ્યાવહારિક, કવિત્વમય અને આધ્યાત્મિક એ ત્રણે પ્રકારની હિતકારિકતાની અપેક્ષા રહે છે, એની કલ્પના દેશહિતની ભાવનામાંથી થઈ છે, એની ચોજના કવિત્વમય ઉચ્ચવિદ્યારથી થઈ છે, એની દેખરેખમાં આધ્યાત્મિક કળા અને ઈન્દ્રિય મુખત્યાગ આરસ્યક છે, અને એની રચનાસિદ્ધિમાં વ્યવહારિક પ્રતિભા અને બુદ્ધિની જરૂર છે. એ એવી સરથા છે જેમાં પિતા, માતા, પતિ, પત્ની અને પુત્ર સર્વનું અસ્તિત્વ સર્વોચ્ચ રહેવા એક આત્મામાં-આત્મમૂલ-ગતિમાં-સમાવિષ્ટ થાય છે. આ તો યુગારિતાથી આદર્શ રાજ્યના ના સ્વપ્નથી-પણ કેક વધારે છે એની સ્વપ્નભૂમિ મે એટલા માટે રચી છે કે એના જ્યોતિ પ્રકાશો પ્રત્યે તીરછી આછી નજર પડે તો તે પણ કાર્ષ્ને કાર્ષ્ શ્રીમતમાં ઉચ્ચતર આદર્શોની ભાવના જાગૃત કરે. મિત્રારા પ્રો. મજ્જરે એમની હૃદયભાવનામાં એવી જ સ્વપ્નભૂમિ છે, અને પરંતુ ઉપર આરોહણ કરનારો મનુષ્ય ચિરવાહિન સ્વપ્નની સિદ્ધિ નીરખી શકે એટલી જિયાઈએ આરોહણ એમણે કર્યું; પણ એવી દગાખોર, નીચ અને શાસ્ત્રપૂર્ણ સ્થિતિ એને દેખાઈ, જે એ જાણે પહોંચ્યા હતા એ શત ઉપરથી એમને નીચે ધકેલી પાડે. મે તો પ્રો. મજ્જરને કહ્યું છે કે આ ધણો પ્રભુપ્રેરિત નીરડે કારણ કે એથી એ ઉચ્ચતર પ્રજ્ઞા અને ગુણસામર્થ્ય મેળવવાનો પ્રેરણા પામે અને, એવી વધારે સારી સામગ્રી સંસ્પર્શ થઈને, ફરીથી એ જિયાઈએ પહોંચવાની આજ્ઞા રાખે

૨૭ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૦૬.

હવે હું ઝાલીવક્ષમી પુસ્તકાલયના કાર્યના સતત લક્ષ રોકી રહે એવા અશક્તિથી, અને મારી હિસામી જાવતોમાંથી, મુક્ત થયો છું, એથી હવે મને ૧૩મી, ૧૪મી અને ૧૭મી ડિસેમ્બર ૧૯૦૨ના દિવસોની મારી નોંધમાં યોજેલી સાહિત્યરિપવક પ્રવૃત્તિઓ માટે સમય મળશે. આ ત્રણ નોંધોમાંની છેલ્લીમાં મે જે કાર્યક્રમ નોંધ્યો છે તેમાંથી ‘ક કાયદો’ કાઢીને એને સ્થાને, ફર્ના, લડા અને અમેરિકાની Psychic Research Societies ના (મનશિક્ષક સંશોધન મંડળી-ઓના) પ્રથો મૂકવા પડશે કાનદાઈ મારા છૂટાછેડા પૂરેપૂરા લેવાઈ

ગયા છે: મેં લો રિપોર્ટ્સ પણ મંગાવવા બધ ક્યાં છે. + + એં નોંધોમાંના ચર્ચ વિભાગનો આરંભ 'સાંસ્કૃત જીવન' થી કરવો જોઈશે, પણ તે પહેલાં અમદાવાદની સાહિત્યસભાને લાંબા સમયથી જેતું વચન આપ્યું છે તે કવિ દયારામ વિશેનો લેખ લખવાનો છે. + +

૨૮મી ફેબ્રુઆરી, ૧૯૦૬.

આ મહિનો વીતી ગયો અને મારા નવા સમયપત્રકને ફૂ ૬૭ અનુસરી શક્યો નથી. ઝાઝીલક્ષ્મી લાયબ્રેરી માટે—એતું નિયમસરતું કાર્ય કરવાનું સમાપ્ત થયું તે છતાં—વારંવાર, એક અથવા બીજા પ્રકારે, કંઈ ને કંઈ કામ નીકળે છે. આ મહિનામાં રાજ ૫ કે ૬ મુલાકાતીઓ મારો સમય લેતા તેના દાખલા મારી રાજનીશીમાં મેં નોંધ્યા છે. પત્નીની અને બાળકોની બીમારી, હિસામ, ભાઈની નણિયાદ—મુલાકાત, લાંબા પત્રો, વર્તમાનપત્રમાં વાંચવાના લાંબા લેખો ઇત્યાદિ પ્રવૃત્તિઓમાં મારા દિવસનો મોટો ભાગ રોકાઈ જાય છે, જ્યારે રાત્રીનો જાગ્રત સમય 'પ્રાણાયામ,' 'ધારણા' અથવા 'ધ્યાન'માં જાય છે—સવારે ૫ થી ૭ા અને ૭ા થી ૯ા. + + 'ધ્યાન'થી મને સ્વસ્થ નીરાગી પ્રકૃતિ અને મારી આંતર ક્રિયાનો સરેરાશી ક્રમ જળવાઈ રહે એટલી શક્તિ મળી છે. અને મારા એકાંતના સમયમાં, હું 'ધ્યાન'માં ન હોઉં ત્યારે પણ, સામાન્ય જમતે કદી જાગ્રી નથી એવી ખૂબ જીડી નિર્જાતિ અને શાંતિ વ્યાપી રહે છે. સ્વપ્નો નાજૂદ નથી થયાં પણ હજારો બન્યાં છે. + +

આ પરિસ્થિતિ જોઈને—તા રજીની નોંધમાં નોંધેલો અને અત્યાર સુધીમાં મ બીરપણે પૂરો કરવા ધારેલો દયારામ વિશેનો લેખ લખવાને કે શરૂ કરવાને પણ અસમર્થ બનારતી આ વિખતમય પરિસ્થિતિ જોઈને—હું વિસ્મિત બનું છું + + જીવનગત અનેક બધનોને હજારે હૃદયે સ્વીકારતાં શીખવનારા મારો પોતાનો સ્વભાવ મારા સમય પરનાં આ આક્રમણોની સામે જળવો પોકારે છે, અને છતાં એ વાત એને અપ્રતીકાર્ય લાગે છે, કારણ કે હું મુલાકાતીઓ પ્રત્યે સખત કે કૌટુંબિક કર્તવ્યોમાં આજસુ થઈ શકતો નથી. એનો ઉપાય કાઈ અન્ય દિશામાં શોધવો રહે છે, અને એ કરવામાં મારી મતિ નિષ્ફળ નીવડે છે.

૨૯ મી માર્ચ, ૧૯૦૬

મારા પરના વાઠામાં ઉપરાઉપરી બે ઉદર, એક મરેલો અને

બીજો માંદા, દેખાયા, તેથી મારા તંબુઓને મેં પાંદિયા રવાના કર્યા છે, જો કે ત્યાં બધી તૈયારી થાય તે પહેલાં ત્યાં રહેવા જવાશે નહિ. + +

કવિ દયારામ વિશેનો લેખ હજી લખું છું. મારી નવલકથાની પૃથ્વીકૃતિ વિશે મારી અને સુરતના ડિરેક્ટર જજ શ્રી દયારામ ગિદુમલની વચ્ચે એક પત્રવ્યવહાર લમણાં જ પૂરા થયો. નાયક, કુમુદ જોડેના વિદિષ્ટ હૃદયસખધ પછી, કુસુમને પરણે એ સામે એમને વાધો છે. મારા પત્રો એમને સંતોષ કે ખાતરી ઉપજાવી શક્યા નથી, અને એમાં નવાઈ નથી, કારણ કે જાતીય રોહની પવિત્રતાના એમના આદર્શો એવા છે કે જાતીય કામનો પૂર્ણ લેખ ઉપજાવે તેવા હૃદયપ્રયિના ઉચ્છેદને ક્રમે મનુષ્યની જે મનોવૃત્તિ હોય તે તેઓ અનુભવી કે સ્વીકારી શકતા નથી. પણ આવો જાતીય કામનો લેખ કુસુમમાં જન્મથી અને સ્વાભાવથી છે; અને શોષસ્વરૂપ સંપ્રસાદના રહેલા પ્રીતિના સાત્ત્વિકમૂલમાંથી જન્મતો સાત્ત્વિક પ્રીતિની નાયક પાસે યાચના કરતી કુમુદના હૃદયમાં પણ એ જાતીય કામનો લેખ વ્યાપી રહે છે (સંપ્રસાદ જે શોષસ્વરૂપ, તે તો સાત્ત્વિક પ્રીતિનું મૂળ ધૃત્યાદિ)—અને પવિત્ર ગુણોના પ્રભાવને લીધે કુમુદના હૃદયનું પરિવર્તન થઈને એમાં સાત્ત્વિક પ્રીતિનો હૃદય થયો છે; અને નાયકના ચિત્તમાં તો કુમુદ જોડે વિવાહ થયો તે પહેલાંથી જ એનું અસ્તિત્વ હતું, અને એની છેલ્લી અવસ્થામાં એ નવીકરણ પામીને પૂર્ણતાએ પહોંચે છે. આ કામપ્રજ્ઞાચને મયાર્થ સમજવાનું યોગી અને વેદાંતી માટે શક્ય છે, અને એણે પણ રસદા અને રસિકની અવસ્થા અનુભવી હોય તો જ એ અવસ્થાને અને એના પ્રજ્ઞાચને યરાગર સમજી શકે. શ્રી દયારામ ઉપરના મારા છેલ્લા પત્રમાં જેને મેં મારી પૃથ્વીકૃતિની માત્ર દેખીતી અસંગતિ, અસંભવિતતા ધૃત્ય દિ કહેલ છે તે પ્રેમની અને સંન્યાસની અવસ્થાઓ વચ્ચેનો આ સંબંધ છે, અને જે માણસમાં ‘રસ’ની પવિત્ર ભાવના તથા આધ્યાત્મિક ત્યાગભાવના એ બંનેનો સમન્વય થયો હોય તે જ માણસ આ સંબંધમાં—આ વિસંવાદમાં—સંવાદ સંભવાતો અધિકારી અને. શ્રી દયારામ જોડે વાગ્યુદ્ધ ચાલુ રાખવું હું બંધ કરું છું કારણ કે મોહામોહની અંત વાતચીત વિના એનું સમાધાન ન જ

યષ્ઠ શ્રેષ્ઠ, અને વળી અને અને એમને પૂરતો શ્રમ હું આપી શક્યો છું.

૧૧મી મે, ૧૯૦૬.

+

+

+

એપ્રિલનો પ્રથમ અર્ધ પાટિયામાં મારા તબીબી તબીબો, + + ત્યાં મેં કવિ દયારામ વિશેનો મારો લેખ પૂર્ણ કર્યો, + + દયારામ વિશેના મારા એ લેખે એની કૃતિઓમાં અત્યંત હૃદયગ્રાહી યૌગિક તત્ત્વનું અને દર્શન કરાવ્યું છે-અને એના ઉપર મારી પોતાની યૌગિક ક્રિયાઓએ સારો નૂતન પ્રકાશ નાખ્યો છે.

પ્રો. ગજનર અને એમના પત્ની, તથા શ્રી લલ્લુભાઈ આશ્વારામ-શાહ એમ એ એલ એલ બી, મારા મહેમાનો હતા, ઉપરાંત લગ્નની મોસમમાં આ શહેરમાં આવેલા યાત્રિજનનો પણ હતા-જયતી, રમણીકશંકર અને હુકમભાઈના પત્ની સમેત. હિમતભાઈ આલ્યા હતા પણ કાઝા મનઃસુખરામને ત્યાં જીતયો હતા + + ગજનર પત્ની દ્રેક સમય માટે મહેમાન હતા અને એમના આનંદ-જનક સહવાસમાં કવિ નાન લાલ દલપતરામ ગણાભાઈનો પણ ઉમેરો થયો હતો, અને અમે ત્રણે મળાને આ નેત્રિપોથીનાથી તા. ૧૨મી અને ૧૩મી જુલાઈ ૧૯૦૫ની નોંધો દ્વારા બૌદ્ધિક મિત્રતાનો માણી

+

+

+

પ્રેરણાક દિવસોથી મારું વાચન-લેખન ચલ્યું છે; વર્તમાનપત્રો, આગ તુઠો, હિસાબ અને પરચુરણ સામાજિક ક્ષેત્રોમાં મારો સમય ખર્ચાય ગયો. ઉપરાંત ગરમી અને મોસમના સામાજિક હોમે પ્રયત્નસંપ કરીને મારા 'ખ્યાન'ને પણ લથડતી ગતિનો આયાસ બતાવ્યું.

+

+

+

૧ જૂન, ૧૯૦૬.

કાઝા મનઃસુખરામ, 'કર્મ' વિશે:- (૧) 'સચિત' એટલે પૂર્વજન્મોનાં, અને આ જન્મનાં પણ, ભોગ અને ફલપ્રાપ્તિ માટે પકવ ન થઈ હોય તેવાં, કમીનો એકઠો થયેલો સમૂહ. (૨) 'સચિત'—

નો, ફલોન્મુખ અને અતઃ ફલભોગ માટે તૈયાર બનેલો ભાગ તે 'પ્રારબ્ધ કર્મ' બને છે; (૩) 'ક્રિયાભાણુ' એટલે જે હમણાં કરાય છે-તે, જે 'સચિત' ના સમૂહમાં ઉમેરાય છે; અને પૂર્વનું 'સચિત' 'પ્રારબ્ધ'ની પ કિતમાં પ્રવેશે ત્યાર પછી જ 'ફલોન્મુખ' અથવા, 'પ્રારબ્ધ' બને છે. (૪) જીવન્મુક્તાનું જ્ઞાન 'સચિત' ને વધ્ય બનાવે છે, અને 'ક્રિયાભાણુ' ને અક્રિયિકર બનાવે છે, જેથી એનું 'સચિત' હોય તે 'પ્રારબ્ધ' બનતું નથી અને 'ક્રિયાભાણુ' હોય તે 'સચિત' થતું નથી, પણ આ બંને પ્રકારનાં કર્મો ક્ષીણ અથવા નષ્ટ થાય છે; પણ 'ફલોન્મુખ પ્રારબ્ધ'થી છૂટી ચકાતું નથી, એને તો એ ક્ષીણ થાય અને જીવન્મુક્તાના દેહનો પાત થાય ત્યાં સુધી ભોગવવું જ પડે છે.

આ સિદ્ધાંત પ્રમાણે મનુષ્યનું કર્મમય જીવન (કાર્મિકજીવન) કર્મના અવિરત ઝાણુ રૂપે વહે છે, એનો ઉદ્દગમ બધવાળા તળાવમાંથી થાય છે અને એનો વિપય સાગરમાં થાય છે. એ સાગર ગગનમાં આબરમય મેધને મોકલે છે, એ મેધબદા તળાવમાં પડે છે અને તળાવને જલપુણું કરે છે, એ તળાવ એક છેડેથી ભરાય છે અને સામે છેડે પોતાના જલરાશિને કટકે કટકે ઝાણુમાં વહેવડાવે છે. એ ઝરણુ એ પ્રત્યેક જલવિકાગને અથવા જલવીચિતે સાગર પ્રતિ લઈ જાય છે, અને જે કર્મે તળાવમાં પ્રવેશ તથા તળાવમાંથી નિર્ગમ કર્યો હોય તે કર્મે એક વીચિ પછી બીજી ધસે છે, અને આગલી વીચિના નિર્ગમથી થયેલ અવકાશને પૂરો કરે છે એને એની પાછળ પાછળ સાગરમાં પ્રવેશે છે. આ તળાવ તે 'સચિત' છે, ઝાણું 'પ્રારબ્ધ' છે, સાગર તે ચાણું જીવન છે અને એમાંથી જીવતાં અને પછી વૃદ્ધિરૂપે પડતાં વાદળાઓ તે 'ક્રિયાભાણુ' છે. આ રૂપકકલ્પના મારી પોતાની છે, કાકાની નથી; એમણે 'કાઠી' નું દર્શાત આપ્યું હતું: જેમ જેમ વાપરનારો નીચલા ભાગના કાણામાંથી દાણો કાઢે તેમ તેમ ઉપરના ભાગથી (મુખથી) સતત ભરાયા જ કરે છે; અહીં કાઠીનું ફરી ભરાવું તે 'ક્રિયાભાણુ' છે, ખાલી થવું તે 'પ્રારબ્ધ' છે અને દાણો-કાઠીની અંદર રહ્યો હોય તે 'સચિત' છે.

૨૯મી જુલાઈ, ૧૯૦૬:

૧૧મી જૂન ૧૯૦૬ને દિવસે હું આશુગિરિ જવાને નીકળ્યો-ત્યાં બાર દિવસ રહ્યો. ત્યાં કાવસજી જાલનો બાંધ્યો તો એક વર્ષ

માટે ભાડે રાખ્યો છે. પછી આશુરોડ પાછો ફર્યો જ્યાં મારી પત્ની નડિયાદથી આવી. અમે અજમેર, પુઝર, જયપુર અને મથુરા (ગોકુલ અને વૃંદાવન) ફર્યો, અને પાછા ફરીને પાલણપુર, અમદાવાદ અને નડિયાદ આવ્યાં, જેની તારીખો રાજનીતીમાં નોંધી છે. યાત્રામાં મોતીશંકર મારી સાથે હતા. મારી અને પત્નીની તબિયત સુધરી. પ્રવાસમાં, ખાસ કરીને એમાં કરેલી યાત્રામાં, ખર્ચ બહુ થયું, + +

મોતીશંકરે વર્તન આખી મુસાફરી દરમ્યાન બહુ સંતોષકારક હતું. જે નોકરો મૂખ અને બુલકણ હતા.

મારો આ પ્રવાસ ફક્તથી નીવડ્યો નવા વિચારો, ઉચ્ચ વિષયોની ઉપયોગી ચર્ચા, પ્રેરક દ્રશ્યો અને રચના, જૂની હતી તે તાજી થયેલી અને બીજી નવી થયેલી ઓળખાણો, પુસ્તકોનાં નવાં વાચનો, નવી વસ્તુઓ છતાં હાલ મળ્યો. અત્યંત વીગત દૂરમાં રાજનીતીમાં નોંધી છે, અહીં એ માટે સમય નથી.

૨૯મી ઓગસ્ટ. ૧૯૦૬.

હું એક મહિના ઉપરથી બીમાર છું અને પધારીવશ છું. બીમારીનો આરંભ ત્રણ દિવસના ફક્ત ૯૯° થી ૧૦૧° તાવથી થયો, અને પછી અતિશય સામાન્ય અશક્તિ રહી, જે દસ દિવસના માળામાં લોહી વહેવાથી ખૂબ વધી. રાત્રે એક વાર, પછી તો ત્રણ દિવસ સુધી રોજ સતત લોહી ગયું. પ્રથમપરીક્ષામાં રુધિર આવ અર્શનો મનાયો, પણ પછી જણાયું કે વૃક્ષલુકોષ ઉપર થયેલી નાની ગાંઠમાંથી લોહી વહેતું હતું. અઠવાડિયે એક વાર સ્નાન કરું છું—એથી થોડી મુદતે સ્નાન લઈ શકાતું નથી. મૂત્રના ઓરડાની બહાર નીકળી શકતો નથી, જમવાને બેવિતનિયે જઈ શકતો નથી. આ થોડી લીટીએ લખું છું તેટલું જ લખાય છે—અને તે પણ પદર કે વીસ દિવસ પછી જો કે બેચેની અસહ્ય બને તેથી મારી રાજનીતીમાં તો કંઈક લખી નોંધો કરું છું. ચિંતા યરાયો બાર્થ મુંબઈથી અહીં આવ્યો હતો. અને પેસાને લગતી મારી સર્વ બાબતો તથા હિસાબના કામોને એને સોંપ્યા છે, અને વંચાવ્યા છે તથા મારું વસિયતનામું પણ એને વંચાવ્યું છે; કારણ કે રમણીય કોલેજમાં છે, અને વલ્લુ-અનુભવી છે, અને બાર્થ એક જ વિશ્વાસ્યોગ્ય મુજાવ. એનાં રનેહ

અને શક્તિ શકાંતીત છે. મારા તત્ત્વજ્ઞાનમાં અને મારી અંતઃ પ્રકૃતિમાં મનની અને હૃદયની શાંતિ અને સ્વસ્થતા આપવાનું સામર્થ્ય છે. અને મારી પત્નીને ફૂં રમણીયના સ્નેહને તથા નરહરની સાચા દિલની ઠાળણને આધારે મૂકી જઈ શકું એ ઈશ્વરની કૃપા અલ્પ નથી. મારી પુત્રીઓ એમના પતિઓ સાથે કુશળ અને સુખી છે એ પણ ઈશ્વરનો ઉપકાર છે.

કઈ કામ નહિ, કઈ યોગ નહિ, એવા આર કે પાંચ મહિના વીંસા, છતાં મારી યોગિક શાંતિ અને સુખમયતા આ દિવસોમાં પણ રહી છે. + + મારા દેશ માટેના સાહિત્યકાર્યના મારા ઉત્તમ કાર્યક્રમની પ્રભુએ સ્થગિત, વિખિત દશા કરી છે, જે દશા હદાય શક્યતે અને! આમ છતાં મારી વર્તમાન મનોદશા શ્રદ્ધાપૂર્ણ: સુખમય છે-કારણ કે મારા સર્વ કાર્યની સમાપ્તિ, કે મારા સર્વ કાર્યની વિરતિ, મારી નથી પરંતુ મહાન્ ઇચ્છાની છે. એ મહા-ઇચ્છાનું આ અહમ્-ખિંદુ 'અર્થતા' નથી, 'મમતા' નથી, અને 'વાસના' પણ નથી, અને મહાઇચ્છાના મહાચક્રની સાધારણ તથા અસાધારણ-દંતરાજિથી જેવાઈ જવામાં એને પૂર્ણ સંતોષ છે. વિશ્વાત્મક મહાઇચ્છા અને મહાશક્તિના કૃપાદાનથી અને માર્ગદર્શનથી આ અહમ્-ખિંદુએ પોતાના 'શક્ત'નો અને 'ઇષ્ટ'નો કિરણપ્રસાર કર્યો છે તેમાં પર્માપ્તિ માનું છું.

રાજ્યકારણ:-જંગાળમાં કુશરે રાજીનામું આપ્યું છે, અને એ પમલાનો વિરોધ કરતી મુરિલોની સત્તાઓ ભરાય છે-એ સત્તાઓ એ ગ્લોઇન્ડિયનોના દોરીસંચારનાં પરિણામો કહેવાય છે. રહેલો નોકરાની, હલાલખોરાની, ટપાલખાતાના નોકરાની હક્તાલો દેશમાં પ્રસરે છે. એ ગ્લોઇન્ડિયનો અને જંગાળીઓ એકબીજાનો ખુલ્લો દ્વેષ કરે છે અને મારામારી કરે છે. કલકત્તામાં ગુલામવેપારીઓ બાળકોનાં અપહરણ કરે છે એવી વાતોથી, અને એ વાતોને કદપનાઓ કહેનારા એ ગ્લોઇન્ડિયનોની વિરુદ્ધમાં રજૂઆતોથી, જંગાળનાં વર્તમાનપત્રો ભરચક રહે છે. મોરલી અને મિન્ટોને એ ગ્લોઇન્ડિયનો વખોડે છે અને હિદીઓ વખાણે છે. જંગાળના દેશી લોકો ભાગલા વિરુદ્ધની ચળવળ ચાલુ રાખવા ઇચ્છે છે. ટિળક વગેરે કોંગ્રેસના ઉદ્દામ વર્ગના અમણી છે, અને ગોખલે પોતાનું કોંગ્રેસકાર્ય ઇંગ્લેન્ડમાં વિનીતનીતિએ અને

સમર્થ' રીતે કરે છે, અને મોરુલી હિંદુસ્તાનને સક્રિયરૂપેના લાભ કરવાની આશા ઉત્પન્ન કરે છે.

+

+

+

આ ખીમારી દરમ્યાન મેં મારી રાજનીતીમાં ચિદ્ અને સવિદ્ વિશેના વિચારોનું પૃથક્કરણ કર્યું છે. આ વિચારો પ્રાચીન ૧૦ કે ૧૮ ઉપનિષદોમાં કેખાતા નથી, પણ તે પછીથી પ્રકટ થાય છે અને 'યોગવાસિષ્ઠ'માં મહત્ત્વનું સ્થાન મેળવે છે. એટલે 'યોગવાસિષ્ઠ' આ વિચારોનો ઉદ્ભવ કરનારો ઉત્તરકાલીન ઉપનિષદોનું સમકાલીન હોવું જોઈએ. પ્રાચીન ઉપનિષદો આત્મા અને પુરુષ વિશે મીમાંસા કરે છે આ મનેનાં સ્વરૂપો અને લક્ષણો સમાન છે, પણ ઉત્તરકાલીન તત્ત્વચિંતકોએ, 'સવિદ્,' 'ચિદ્,' 'માયા' વગેરેમાં અંતર્ગત રહેલા પરિકાપાગત ભેદવિવેક દ્વારા, આ બે તરવો વચ્ચે ભેદ માન્યો જણાય છે.

૬ઠી સપ્ટેમ્બર, ૧૯૦૬

સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીનો 'સાંતિસેયન' વિધિ કરવામાં આવ્યો, જેમાં પડિતોએ એમના મરતક પર પુષ્પોની ટોપી પહેરાવી અને ચોરી (ચમરી) હલાવી તથા 'છત્ર' ધર્યું. એમના પોતાના પત્રમાંના નિવેદનમાં આને 'રાજ્યાભિષેક' કહ્યો હતો, પણ સાંતિસેયન તે રાજ્યાભિષેક નથી. આ 'અભિષેક'ને વૃથાચાપલ્ય અને અર્થહીન ક્રિયા માનતા એમના જ ઉત્તમ પત્રકાર મિત્રો અને અન્ય મિત્રો એથી નારાજ થયા છે, અને અંગ્રેજી પત્રો એને અક્ષમ્ય મૂખ્યતા કહે છે અને કોંગ્રેસમાં ફાટફૂટ પડવાનું ભવિષ્ય જાણે છે. સુરેન્દ્રનાથ કહે છે કે એ 'અભિષેક' નહોતો, પણ 'આશીર્વાદવિધિ' હતો, અને કહે છે કે એના પત્રના નિવેદકોએ એની પોતાની જાણ વિના જ એનો ખોટો ખ્યાલ આપ્યો હતો. 'આશીર્વાદ' એ પણ દ્વિઅર્થી શબ્દ છે; નિવેદકોની મૂખ્યતા છે એવું કોઈક જ સ્વીકારશે. મને તેમ, એથી જાખસેના સુંદર કાર્યના પ્રયત્નોને તથા સુરેન્દ્રનાથની પોતાની પ્રતિષ્ઠા-લાગવગ-ને હાનિ પહોંચશે.

૨૭મી સપ્ટેમ્બર, ૧૯૦૬.

આજે દરીરા છે અને દેથી વર્ષ પ્રમાણે આજે હું પરમા વર્ષમાં

પ્રવેશ કરું છું, પણ અગ્રેજ વર્ષગણના પ્રમાણે ૨૦મી ઓક્ટોબરે અને પરમું બેસશે.

+

+

+

બંગાળના કુલરનું રાજનામું, સુરેન્દ્રનાથનું ‘શાંતિસેયન’ અને કાંચિસના પ્રમુખપદ માટે ટિળકના નામની સૂચના—આ વિષયો રાજકીય વાતાવરણમાં વ્યાપી રહ્યા છે.

૩૭ નવેમ્બર, ૧૯૦૬.

હજી હું અર્ધ, જાધિવાત, વાયુપ્રકોપ, કફ ધત્યાદિ વ્યાધિ વેહું છું, અને મારો આહાર વધારે ને વધારે ઓછો થતો જાય છે. લાગે છે કે મારી જીવનશક્તિ જીવનની સમતોલતા જાળવવાને અશક્ત થતી જાય છે, અને એનો શરીરનાશ ઠાઈ પણ કાળે થાય. પત્ની પણ આ જોઈ શકે છે અને અસ્વસ્થ ચિંતાતુર જીવન વીતાવે છે. હું ધરમાં ચાલી શકું છું, અને કટકે કટકે વાંચી, લખી અને વિચારી શકું છું, અને મારા મનમાં શાંતિ અને સુખમય ભાવ વ્યાપી રહે છે; માત્ર ઠાઈક વાર અને મારા બધા સ્નાયુઓ જાણે કે અંદર ને અંદર ડૂબી જતા હોય એવું લાગે છે ત્યારે જરા સરખી પણ અશક્તિ અને વેદનાથી અભિજૂત ઘઘને હું હરિયાદ કરું છું. એવે સમયે મને ખિચારી લીલાવતીની યાતનાઓનું સ્મરણ મારા રક્ષણાર્થે આવે છે, અને બલવત્તર બનાવે છે. હું એકલો હોઉં ત્યારે જ, ખીજો ઠાઈની હાજરી હોય તો કદી ન કરું એવો ‘બીહ-બીહ-અરે’ એ લોકોટો કરું છું.

મહાદેવજી વગેરે વિશેના મારા સિદ્ધાંતો હવે તો મારી નક્કર સ્વભાવગત વૃત્તિઓ અને શ્રદ્ધાપુષ્ટ માન્યતાઓ બની ગયા છે, અને આ સમયે અનુભવાતી સમગ્ર સુખાનુભૂતિ મને આપે છે, અને હવે એના વિશે ચર્ચા કરવાની કે એને અદ્દ કરવાની મારી ધ્રુવજ નથી. યૌગિક વૃત્તિના પ્રવાહો, સર્વ સંસારિક વિચારને અને વિદ્યેભાને—શાંત અને મૌનનિમગ્ન કરતા, અનેક વાર, વજ્રનિમગ્ન મારા મગ્નિબળ પ્રસરે છે, અને એ ક્ષણોએ મને પ્રશ્ન થાય છે કે આ જ ‘અજ્ઞાકારવૃત્તિ’ હશે?—ઠાઈ અગ્રેજ તરવના મસજી મજલ, મુદ્દલમધુર નાદકારથી મારા ચિદાકાશને ભરી દેનારી આ અનુભૂતિ જ ‘અજ્ઞાકારવૃત્તિ’ હશે?

સૂચિ

૧. ગોવર્ધનરામનું જીવન

અનારોધ્ય ૧૦૩-૧૦૫, ૧૫૭, ૨૪૯, ૩૩૨-૩૩૩, ૩૮૭, ૪૧૭;
 ૪૧૯, ૪૨૫, ૪૨૬, ૪૪૨-૪૪૩. ૦માં હોમિઓપથી ૪૨૫, ૪૨૬, ૪૩૬;
 ૪૪૪, ૪૪૮. ૦ અંતકાળે સ્થિતિ ૪૭૬-૪૭૭, ૪૭૬. આત્મનિરીક્ષણ
 ૬૩-૬૬; ૧૧૩, ૧૨૩, ૧૬૨-૧૬૩, ૧૬૭-૧૬૯, ૨૧૫, ૨૨૪;
 ૨૪૨-૨૪૩, ૨૪૯-૨૫૧, ૨૫૪, ૨૬૭, ૨૭૭-૨૮૩, ૪૩૦-૪૩૩;
 ૪૪૪, ૪૪૬. આર્થિક સ્થિતિ ૧૫૬-૧૫૯, ૨૯૮-૨૯૯, ૩૧૮, ૩૩૩;
 ૩૪૧, ૪૦૭. એમ. એ. ગુજરાતીમાં પરીક્ષક ૩૮૮. જીવનચરિતનો
 પ્રયત્ન ૪૫૫-૪૫૮, ૪૬૬, ૪૬૭. જીવન (ભાવિ) ની કાપરેખા ૫૪-
 ૬૨, ૭૭, ૯૮. નિવૃત્તિવિચાર ૧૦૮-૧૦૯, ૨૨૪, ૨૫૫, ૨૬૩-૨૬૪;
 ૨૬૫, ૨૬૭, ૨૭૩, ૨૭૬-૨૭૭, ૨૮૬-૨૮૭, ૨૯૩-૨૯૫, ૩૧૧-
 ૩૧૨, ૩૧૬-૩૨૨. નિવૃત્તિનિર્ણય ૨૯૭-૩૦૨, ૩૧૦, ૩૧૬-૩૧૭.
 ૦માં મનઃસુખરામની અનુજ્ઞા ૩૧૯. ૦માં વિદ્વો ૩૦૯, ૩૩૨-૩૩૩;
 ૩૪૩, ૪૧૩. ૦નો આરંભ ૩૨૪. ૦માં પ્રલોભનોનો અસ્વીકાર ૩૦૩-
 ૩૦૪, ૩૨૫-૩૨૬. ૦માં કર્તવ્યક્ષેત્ર, કાર્યક્રમ, વગેરે ૧૪૬-૧૪૯, ૩૦૯.
 -૩૧૦, ૩૨૯, ૩૩૨-૩૩૯, ૩૪૫-૩૪૭, ૩૬૭, ૩૮૪, ૩૮૮-૩૯૬;
 ૪૨૮-૪૨૯. નિવૃત્ત જીવનની સમીક્ષા ૩૪૪, ૩૬૭-૩૭૦, ૪૨૮.
 મનનનોધિ (Scrap-Books) ૯૦, ૩૪૪, ૪૧૭, ૪૨૮, ૪૪૪-૪૪૬.
 ૦અને જીવનચરિત ૪૫૫-૪૫૮. યાત્રા ૪૭૫-૪૭૬. યોગાભ્યાસ
 (ધ્યાનના પ્રયોગો) ૪૧૫, ૪૧૮, ૪૧૯, ૪૪૮, ૪૬૪-૪૬૫, ૪૬૭;
 ૪૭૦, ૪૭૧, ૪૭૨, ૪૭૪. રાજનીતી (Diary) ૪૭૨, ૪૭૬;
 ૪૭૮. વહીલાત ૨૭૯-૨૮૧. ૦વિરુદ્ધ રાજનીતી નોંધો ૧૦૧-૧૦૫,
 ૧૦૮-૧૦૯, ૨૩૩-૨૪૩, ૨૫૨-૨૬૧. શરીરરચનાશાસ્ત્ર અને
 શારીરિકશાસ્ત્રનો અભ્યાસ ૪૦૮, ૪૧૨-૪૧૩, ૪૧૭, ૪૩૫, ૪૩૯,
 ૪૫૩, ૪૫૮, ૪૬૩. સંન્યાસશ્રુતિ ૪૦૯-૪૧૦, ૪૧૩, ૪૩૭-૪૩૯,

સ્વપ્નો ૪૩૩-૪૩૪, ૪૩૯, ૪૪૦-૪૪૧, ૪૪૯-૪૫૦, ૪૫૩-૪૫૪,
૪૭૨. દિપ્તોદિગ્ધમ અને મેરમેરિગ્ધમના પ્રયોગો ૪૬૫.

૨. ગોવર્ધનરામનું કુટુંબજીવન

કુટુંબજીવન ૬૩-૬૪, ૧૨૩-૧૨૪, ૧૬૦, ૧૬૧, ૧૬૪-૧૬૬.
શાન્તિલાલ છ. પંડ્યા (ભાણેજ) ૩૦૩, ૩૮૨. નરહરિરામ (ભાઈ)
૧૫, ૨૫૫, ૪૩૩, ૪૫૧, ૪૬૬. ઓર્મા અંતકાળે શ્રદ્ધા ૪૭૬-૪૭૭
અંદશકર ન. પંડ્યા ૪૬૫, ૪૬૬. હાનલાલ દ. પંડ્યા (બનેવી)
૩૭૫. તનસુખરામ ત્રિપાઠી ૧૨૦, ૧૫૩, ૪૨૦. વાનુચકર દ. યાગિક
(ભાણેજ) ૩૮૨, ૪૬૫. મન.સુખરામ સુ. ત્રિપાઠી ૧૮૨, ૧૯૯,
૨૦૦, ૨૦૧, ૨૧૬, ૨૨૫, ૨૨૭, ૨૫૧, ૨૫૪, ૩૦૦, ૩૨૫-૩૨૬
૩૩૬, ૩૭૮, ૪૩૩. ઓમને ગોવર્ધનરામ (તુલના) ૨૪૩-૨૪૫,
૩૫૫-૩૫૭. ઓના ભાગ્યોદય ૨૪૩. ઓનું માનસ ૧૬૬-૧૬૭, ૧૭૩,
૩૫૬-૩૬૧. ઓમને બાળલગ્ન ૩૮૭-૩૮૮. ઓમને શ્રદ્ધિઓ ૩૪૮
-૩૫૦. ઓમને શાંતર વેદાન્ત ૮૮-૮૯, ૯૬-૯૯, ૧૦૧, ૧૭૦-૧૭૫,
૨૧૧-૨૧૨, ૩૪૭-૩૫૦, ૩૫૭-૩૫૯, ૪૭૪-૪૭૫. માધવરામ
(પિતા) ૬૨-૬૩, ૮૩-૮૬, ૯૦, ૧૮૨. ઓ પ્રત્યે કર્તવ્યપાલન ૬૨-૬૩,
૨૬૧-૨૬૪. ઓનું મૃત્યુ ૨૯૫-૨૯૬. ઓની સ્મૃતિમાં માધવરામ-
સમારિકા ૩૧૦. ઓની સ્મૃતિમાં વ્રતપાલન ૩૮૪-૩૮૫. રમણીયરામ
(પુત્ર) ૧૨૪-૧૨૫. ઓ સિદ્ધાંત ૩૩૨, ૩૮૧-૩૮૨, ૪૩૬, ૪૪૪, ૪૪૭-
૪૪૮, ૪૫૦, ૪૬૭, લલિતા (પત્ની) ૫૭-૫૮, ૬૨-૬૩, ૬૫, ૮૩,
૮૫, ૮૮, ૯૦, ૧૦૭, ૧૨૬, ૧૩૨, ૧૩૩, ૧૩૫, ૧૬૦, ૧૬૧,
૧૧૭-૧૧૮, ૧૮૨-૧૮૩, ૧૯૩-૧૯૭, ૨૦૧, ૨૦૨, ૨૦૩, ૪૨૯-
૪૩૦, ૪૩૫, ૪૩૬, ૪૩૭, ૪૩૮. ઓની મહીર માંદગી ૧૫૧-૧૫૮,
૪૪૫-૪૪૬, ૪૫૦. લીલાવતી (પુત્રી) ઓના અભ્યાસ ૨૫૨, ૩૭૮
-૩૭૯, ઓ વહેતુ લગ્ન ૧૦૫-૧૦૬. ઓની માંદગી ૩૪૨-૩૪૩,
૩૬૧-૩૬૨, ૩૬૪-૩૬૫, ૩૬૬, ૩૬૭. ઓ મૃત્યુ ૩૭૧. ઓ પદ્માદિદ્યોત,
સ્મૃતિ ૩૭૧-૩૭૯, ૩૯૭-૪૦૦, ૪૧૦, ૪૧૫, ૪૧૯, ૪૨૩, ૪૭૯.
ઓના સ્મરણાર્થે ઈશ્વર-કેવલો અનુભવ હાવાઓ ૪૨૯. સમર્થ (બહેન)-
ઓનું મૃત્યુ ૨૩૪-૨૩૫.

૩. ગોવર્ધનરામની વિચારધારા

આપસિવિચાર ૨૦૬-૨૧૦, ૨૮૩. હિતસર્ગસિદ્ધિ-સિદ્ધાન્ત
૪૩-૫૧, ૭૦-૭૭, ૭૮-૮૩, ૧૫૦, ૧૫૧, (મહોદ્ધરે) ૧૮૪-૧૯૦,

૨૨૧-૨૨૪, ૨૩૬-૨૩૮, ૨૮૯-૨૯૦. • અને-આનંદશંકરની
શ્રદ્ધાનુ દ્વેત ૪૦૮, ૪૦૯. • અને ઈશ્વારાચાર્ય-કેન ૩૮૪. • અને
ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ ૩૨૯-૩૩૧. • અને જીવ-ઈશ્વર સબધ ૨૫૭,
૨૬૧-૨૬૩. • અને જ્યોતિષશાસ્ત્ર ૩૧૩-૩૧૬, ૩૩૧. • અને
નૈતિક શાસન ૧૦૬-૧૦૭, ૧૨૭, ૧૭૪-૧૭૭, ૧૮૦, ૧૮૧.
• અને પુનર્જન્મવાદ ૮૯, ૧૩૮-૧૪૦, ૧૫૧, ૧૮૧-૧૮૨, ૨૧૮-
૨૧૯. • અને પ્લેગ ૨૭૨-૨૭૩, ૨૮૫-૨૮૬. • અને મરણોત્તર
જીવન ૪૩, ૧૩૬-૧૩૮. • અને શાકરવેદાન્ત ૧૧૨-૧૧૩, ૧૭૭-
૧૮૨, ૨૧૯-૨૨૪, • અને સંન્યાસ ૭૧-૭૩, ૧૩૮, ૧૭૯. • માં
મૃત્યુસમયે પણ અમલ શ્રદ્ધા ૪૭૭-૪૭૯. કવિતા, સૌન્દર્ય,
તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મ ૧૨૫, ૨૪૫-૨૪૮, ૨૭૧-૨૭૨, ૪૫૯-૪૬૩.
કુટુંબજીવનની નિયમાવલિ ૧૬૯-૧૭૦, ૧૯૧-૧૯૪, ૨૦૪-૨૦૬.
• (સંયુક્ત) ૧૨૩-૧૨૪, ૨૧૦-૨૧૧, ૨૧૩-૨૧૫, ૨૨૫-૨૩૨,
૩૬૨-૩૬૩. કદમનાશકિત ૧૪૫. કોલેરા ૨૯૭. કોંગ્રેસ ૫૫, ૩૯૬-
૩૯૯. જ્યોતિષશાસ્ત્ર ૩૧૨-૩૧૬. યાત્રિકાસંસ્થા અને વ્યક્તિ ૬૮-
૭૦. કુકાળ ૨૯૪, ૩૪૧. નૈતિક જવાબદારી, વિવિધ ધર્મોમાં
૪૦૪-૪૦૫. દેવો અને પ્રતિમાઓ ૧૧૮-૧૨૩. પ્લેગની બપાનકતા
૨૮૪-૨૮૫, ૨૯૦, ૨૯૪, ૩૦૩-૩૦૪, ૩૦૬, ૩૦૭, ૩૦૮, ૩૯૯.
ભારતના બાવિ પ્રશ્નો ૨૫૨-૨૫૪. • ગ્રંથો કર્તવ્ય ૧૪૩-૧૪૪.
• માટે આતરભાષીય યોજના ૪૧૬-૪૧૭. • અને વિદેશી શાસન
૫૨-૫૫, ૭૮, ૧૪૧-૧૪૩, ૨૯૭-૨૯૮, ૩૩૪, ૩૩૭, ૩૯૮-૪૦૨,
૪૩૩-૪૩૪, ૪૫૦-૪૫૧, ૪૬૯-૪૭૦. મૂર્તિપૂજા ૨૬૪. યજ્ઞોપવીત
૩૦૫-૩૦૬. લગ્નસંસ્થા ૨૮૮-૨૮૯, ૩૬૩. વકીલાતનો આદર્શ
૧૩૩-૧૩૫. વસુદેવ-દેવકી-કથાનું અર્થબદન ૩૮૬. વામનાવતારનું
અર્થબદન ૧૪૯-૧૫૦. રૂઢિસુધારણા ૩૫૦-૩૫૫. સમતિવધ-વિવાહ
૫૧-૫૪, ૩૫૦-૩૫૫.

૪. ગોવર્ધનરામનું લેખન

૩૧ દ્વારામનો અક્ષરદેહ ૪૫૩, ૪૭૨. • નું સમાપન ૪૭૪.
• અને યૌગિક ક્રિયાઓ ૪૭૪. તત્ત્વાનંદ અને રસસુદરી ૪૩૯,
૪૪૦ માધવરામ-સ્મારિકા (વસાવલી) ૩૧૦. લીલાવતી-જીવનકલા
૪૦૨, ૪૦૩, ૪૦૬, ૪૦૮, ૪૧૩, ૪૧૫, ૪૧૬, ૪૧૭, ૪૨૩,
૪૨૪, ૪૨૯, ૪૩૫, ૪૩૯, ૪૪૭, ૪૫૩, ૪૫૫. સરસ્વતીચંદ્ર ૬૨,

૧૮૨. ૦નો પહેલો ભાગ ૪૦૬, ૪૦૭. ૦નું મરાઠી ભાષાન્તર
 ૭૫૫૫ ૧૩-૧૨-૧૮૯૬ પહેલાં, ૨૮૬. ૦ની ચોથી આવૃત્તિ પ્રકટ,
 ૧૧-૫-૧૯૦૨ પહેલાં, ૩૮૦. ૦નો ખીજો ભાગ ૫૭. ૦નાં પહેલાં
 પ્રૂફ મળ્યાં, ૨૬-૧-૧૮૯૨. ૦ની ખીજી આવૃત્તિનાં પ્રૂફ ૩૬૮.
 ૦નો ત્રીજો ભાગ પ્રકટ ૧૭-૬-૧૮૯૮ પહેલાં, ૩૧૦ ૦ના
 “રાજદ્રોહી” લખાણ માટે ધરપકડની અરજી, ૩૧૨, ૩૧૩. ૦ની
 ખીજી આવૃત્તિ છાપવા આપી ૧-૮-૧૯૦૨ પહેલાં, ૩૮૩. ૦ની ખીજી
 આવૃત્તિ છાપાય છે, ૪૦૨. ૦છપાઈ રહેવા આવી ૨૪-૧-૧૯૦૪,
 ૪૧૭. ૦નો ચોથા ભાગનો આરભ કર્યો પહેલાં અતભાગનું
 સ્વપ્ન, ૧૪-૧૨-૧૮૯૬ની સવાર. ૦નો આરભ ૩૬૭. વિદ્યો છત્રા
 પૂરો કરવા નિશ્ચય ૩૩૨-૩૩૩. અરધો લખાઈ ગયો અને પ્રથમ
 પ્રૂફ મળ્યાં ૪-૨-૧૯૦૦, ૩૪૦. પૂરો કર્યો ૧૯૦૦ના છેલ્લા સપ્તાહમાં,
 ૩૪૨ ૦નું પ્રૂફવાચન ૩૬૮. ૦ અને મહાભારત ૩૯૧. ૦ની
 કલ્યાણગ્રામની યોજના પ્રત્યે ગજગજનુ આકર્ષણ, ૪૦૭, ૪૭૧.
 ૦ના અતભાગ વિશે દયારામ ગિદુમલ સાથે પત્રવ્યવહાર ૪૭૩-
 ૪૭૪ ૦ની અન્ય લેખકૃત પૂર્તિ ૪૨૬, ૪૪૭. ૦નાં પાંચો કુસુમ
 ૪૭૩ કુસુમ ૧૦૭, ૪૩૬, ૪૭૦. ગુણસુદરી ૫૭, ૧૩૨, ૧૮૨. ચક્રાન્ત
 ૪૬૭, ૪૬૮ ચક્રાવલી ૩૨૭, ૩૨૮, ૪૩૬. પ્રમાદધન ૧૦૭. માન્યતુર
 ૧૦૭. મૂળ સામન્ત ૪૦૪. મોહિની ૩૯૭ વિદ્યાયતુર ૧૦૭ વિષ્ણુદાસ
 ૧૮૨, ૪૧૦, ૪૩૬. સરસ્વતીચંદ્ર ૧૦૭, ૪૭૩. સાક્ષરજીવન ૩૪૦,
 ૩૬૮, ૩૮૦, ૩૯૫, ૪૧૩, ૪૧૭, ૪૭૨. સ્નેહમુદ્રા ૫૬, ૬૩, ૧૫૦,
 ૧૬૯, ૨૦૩, ૩૭૮, ૩૭૯, ૪૦૬. ૦ખીજી આવૃત્તિનું પ્રૂફવાચન, ૧૯૦૦માં,
 ૩૬૮. હૃદયરુદિતચતક ૧૯૯.

૫. ગોવર્ધનરામના અન્ય લેખો, વ્યાખ્યાનો વગેરે સૂચિ.

અખ્યાતલીલાવતી (૧) ૩૯૦. ઇન્ડિયન પોલિસ કમિશન સમક્ષ
 નિવેદન ૩૮૬. એક નાટકનું નિષ્કળ લેખન ૩૬૮ ખેડા સેન્સસ
 કમિટીને અહેવાલો ૩૬૮. ગુજરાતી ક્રિયાપદો માટે ભાષાશાસ્ત્રીય
 નોંધ ૩૮૬. ગુજરાતી વાચનમાળા માટે આઠ પાઠ ૪૨૫ ગુજરાતી
 સાહિત્ય પરિપક્વના પ્રમુખપદેથી ભાષણ ૪૫૮. પ્રણવપુરુષ ૪૫૧, ૪૫૨
 મસખારી કૃત સસારિકા વિશે અભિપ્રાયપત્ર ૩૬૮. યુનિવર્સિટી
 કમિટી સમક્ષ નિવેદન ૩૮૦. લીલાવતીની સ્મૃતિમાં કાવ્ય ૩૮૦.

- Chunī The Sati ૩૮૦, ૩૮૩.
 Conflicts of Laws between Converts and Non-
 Converts in India ૩૮૦, ૪૦૮.
 Marriage Forms Under Ancient Hindu Law ૩૬૮,
 Our Social Panorama ૩૨૮.
 Practical Asceticism (વ્યાખ્યાન) ૫૪ ૫૫, ૭૭, ૨૧૫, ૪૧૭.
 The Aptitudes and Duties of The Leading Com-
 munities of Surat (વ્યાખ્યાન) ૩૮૨, ૩૮૬.
 The Four Ashramas (વ્યાખ્યાન) ૩૬૩.
 The Gulf between Englishmen (Europeans) and
 Natives ૩૮૦, ૩૮૩.
 The Hindu Ideal of Poverty ૪૦૮
 The Hindu Ideal of State and Sovereignty ૪૫૩.
 The Hindu Sovereign as Parent of the People ૪૦૬,
 The Key to the Interpretation of The Upanishads
 ૩૮૬.
 The Keystone to the Economics of Hinduism
 ૩૮૦, ૩૮૩, ૪૩૫, ૪૪૭, ૪૫૩.
 The Practical Aspects of Our Ideals of Life ૩૮૩.
 The Problem of Existence-ની સમીક્ષા ૪૩૫.
 The Secular Side of Indian Religions ૨૨૮

૬. કૃતિ-સ સ્થા-સૂચિ

- અરુણોદય ૧૫૧. અષ્ટાગ્નિહૃદય ૪૩૫. ઇન્ડિયન સોશિયલ
 ૩૩૧. ઇન્ડિયન રિવ્યૂ ૩૮૩, ૪૨૬, ૪૩૫, ૪૫૩. ઇન્ડિયન ઓફ
 ફ્રેન્ચ રિપબ્લિક ૪૦૩, ૪૨૪ ઇશિયાસ ૨૫૨, ૩૮૩, ૩૮૪, ૪૧૬.
 ઇસ્ટ એન્ડ વેસ્ટ ૩૬૮, ૩૮૦, ૪૦૩, ૪૦૮, ૪૨૬, ૪૩૫, ૪૪૭,
 ૪૫૩. ઉત્તરરામચરિત ૧૬૬, ૩૭૬. ઉપનિષદો ૧૧૦, ૨૧૧, ૩૬૦,
 ૩૬૩, ૪૦૩, ૪૦૬, ૪૦૮, ૪૨૦, ૪૭૮. ઋગ્વેદ ૩૪૫, ૩૬૮.
 કાબીરાજીનું જીવન ૪૪૭. કેન ૩૮૩, ૩૮૪, ૮૧૬. ગિલ્ડબ્રાસ ૨૧૦,
 ૨૧૫ ગીતા ૧૭૭, ૧૭૯-૧૮૦ ૩૫૮, ૪૦૮, ૪૨૦. ગુજરાત સાહિત્યસભા
 ૪૫૩, ૪૭૨. ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ ૪૫૩, ૪૫૮, ૪૬૪. ગોરક્ષ
 પ્રદતિ ૪૧૭. ગ્રેમર ઓફ સાયન્સ ૪૧૬. ચતુસાષી ૪૧૭. ચરક-
 સહિતા ૪૩૫. દ્વાવેલર ૨૪૨. ડાહીલક્ષ્મી પુસ્તકાલય ૪૨૦, ૪૧૮,
 ૪૬૬, ૪૬૮, ૪૭૧, ૪૭૨. ડોન કિહોટે ૨૧૦, ૨૧૫, ૨૧૬.

તત્ત્વાવબોધ ૪૩૬. તર્કકૌમુદી ૨૫૨. નાડીપરીક્ષા ૪૩૬. પંચદશી
૯૮, ૧૧૦, ૨૧૧. પાતંજલ યોગસૂત્ર ૪૧૯-૪૨૦. પેરેડાઈઝો ૧૭૭.
પ્રિયતર ઓફ થિલોં ડરેઝ. પ્રેક્ષુડ ૨૭૩, ૪૦૩. પ્રોબ્લમ ઓફ
ઇગ્જિસ્ટન્સ ૪૩૫. ફોટનાઇટલિ રિવ્યૂ ૨૫૨. ફેન્ડલી સસાઇઅટિ
ઓફ ગ્રેડ્યુએઇટ્સ ૪૧૭. બોમ્બે ગઝેટ ૫૩, બોમ્બે ગઝિટિઅર, ૨૫૨.
બોમ્બે લો રિપોર્ટર ૩૮૩. ધક્ષસૂત્ર ૩૯૩. બાગવત ૧૧૪-૧૨૦.
મહાભારત ૬૬, ૩૮૪, ૩૯૦, ૩૯૧, ૪૦૮. સાપ્તિક રિસર્ચ
સસાઇઅટિ ૪૪૦, ૪૫૦, ૪૬૪, ૪૭૧. મુંબઈ સમાચાર ૪૧૩.
મેમ્બર ૨૮૬. મેડિયલ એન્ડ વેદિક ઇન્ડિઅ ૩૬૮. યોગવાસિષ્ઠ
૨૪૦, ૩૯૩, ૪૬૧, ૪૭૮. યોગવાસિષ્ઠ, બુદ્ધ ૪૪૭, ૪૪૮, ૪૫૦,
૪૫૨, ૪૫૩. યોગવાસિષ્ઠ, લઘુ ૪૨૫, ૪૨૯, ૪૫૦, ૪૫૩. રાજ-
તરંગિણી ૩૯૪. રામાયણ ૬૫-૬૭, ૩૬૮, ૩૯૦. રિલ ઓફ ધ
યુનિવર્સ ૪૨૯. લ'એલેઝો ૨૧૦. લઘુકૌમુદી ૪૩૭. લાઇફ એન્ડ
લેટર્સ (નર્ગોલ) ૪૦૩. વર્ડ્સ એઝ લવ એન્ડ આઇડિઅ ૩૬૮.
વસન્ત ૩૮૬. વિકર ઓફ વેઇકફીલ્ડ ૨૧૦. વિચારસાગર ૨૫૨,
૪૩૭. વેદાન્તસાગર ૧૧૧, ૨૫૨. વતરાજ ૩૯૪. શાકુન્તલ ૩૭૮.
શારીરક ૩૪૭, ૩૬૮. શાકરભાષ્ય ૩૪૫, ૩૮૪. પદ્યકાનરૂપણ ૪૧૭.
સમાલોચક ૪૨૭, ૪૪૭, ૪૫૧, ૪૬૬. સર્વદર્શનસમ્રઢ ૩૮૩, ૩૯૩.
સસારિકા ૩૬૮. સામ્યકારિકા ૪૨૯. સામ્યસૂત્ર ૪૧૯. સીઝન
૫૬. હારીમીડે સ્તોત્ર ૪૩૬. હારમાળા ૧૭૬. હારીતસ હિતા ૪૩૫-
૪૩૬. હિસ્ટરિ ઓફ ધ ટાઇમ્ઝ (મકાર્થી) ૪૨૪. હોમ ઓફ ધ
આર્ચન્ડ (નેક્સમૂલર) ૩૬૮.

૭. વ્યક્તિ-સૂચ

અંબાલાલ સા. દેસાઈ ૨૧૬, ૩૮૩. આર્યેં ૪૩૫. આનંદગિરિ
૩૪૭. આનંદશંકર મુવ ૩૮૬, ૩૯૭, ૪૦૮, ૪૨૭, ૪૪૦, ૪૪૧,
૪૬૪, ૪૬૬, ૪૬૭. ઇન્ધરકૃષ્ણ ૪૨૯. ઇન્દુ ચિરત ૧૧૫-૧૧૬,
૨૮૩, ૩૨૧, ૩૪૫, ૩૭૦. ઉત્તમલાલ કે. ત્રિવેદી ૪૪૦. કપિલ ૪૨૯.
કમળાચકર પ્રા. ત્રિવેદી ૪૦૩, ૪૨૭, ૪૫૫. કર્કદામ [કર્કમ],
પ્રો. ૫૯. કર્કન ૪૪૩, ૪૫-૪૫૧, ૪૫૨, ૪૬૫, ૪૬૯. કલાપી
૩૨૫. કવર્નટન ૪૨૫. કાબરાજી ૩૬૬, ૪૩૬. કાલિદાસ ૩૦૮,
૩૭૯. કીર્તિકર, લે. કર્નલ ૪૪૪. કુબર્ટિન ૪૦૩, ૪૨૪. કૂપર
(કવિ Cowper) ૧૧૫. કૃષ્ણમુખરામ આત્મારામ ૪૩૯. કૃષ્ણલાલ
મો. ઝવેરી ૨૯૩, ૩૮૭. કૃષ્ણાનંદ સરસ્વતી ૧૦૭, ૧૬૩. કુનિંગ

મણિચંદ્ર ૨૧ ભદ્ર ૪૬૬. મનુભાઈ [મ. મણિભાઈ જસભાઈ] ૨૬૮
 -૨૭૦ મન્મન્થ ૪૭૫. મહા મદ પયગંબર ૨૭૦. માપ ૨૫૧. માનસાહેબ
 (બહેચરદાસ વિહારીદાસ દેસાઈ) ૪૦૩. માઈસ ઓરેલિઅસ ૪૧૬.
 માઈનો ૩૪૫. માધ્યુસ ૨૭૨. મિટકડ, રેવરન્ડ ૪૦૧. મિન્ટો ૪૬૮,
 ૨૭૭. મિલ, જોન સ્ટુઅર્ટ ૮૭-૮૮, ૧૧૧, ૨૭૦. મુરાદઅલી બેગ
 ૪૦૧. મોક્ષાચી [મકાચી] ૪૨૪. મોકાલે [મકોલિ] ૪૦૩. મેકસમૂલર
 ૩૬૮. મોતીલાલ લાલભાઈ ૧૫૮. મોર્નિંગ ૪૭૭, ૪૭૮. રમુછોડલાલ
 છોટાલાલ ૩૨૬. રાનડે ૩૨૮-૩૨૯. રામસિંગ, ડૉ. ૩૬૪, ૩૭૨, ૩૭૫,
 ૪૪૪. રાવ (કચ્છ) ૨૦૦, ૨૪૩, ૩૨૬. રિપન ૨૭૫, ૪૫૧ રસો ૨૫૪.
 લક્ષ્મીભાઈ આ ચાહ ૪૭૪. લિટન ૪૫૧. લેમ (Lamb) ૨૧૦.
 વર્ડ્ઝવર્થ ૨૭૩, ૪૦૩ વાગમટ. ૪૩૫. વાસ્તીકિ ૨૨૬. વિજયચંદ્ર
 ગો ઓઝા ૩૨૬ વિદ્યાનહેન નીવકઠ ૩૬૭. વિવેકાનંદ ૪૧૬, ૪૫૯,
 ૪૬૪ વેડરબર્ન ૫૫, ૩૦૨ વૈદ્ય એલ આર. ૬૫. વોશિંગટન ૨૭૬.
 વ્યાસ ૨૧૨, ૩૫૮, ૩૫૯ ચંદ્ર ૧૭૧, ૧૭૨, ૧૭૫, ૧૭૬, ૩૫૮,
 ૩૬૮, ૪૧૦ ચામરાવ વિક્રમ ૧૬૧ ચામળદાસ પ. મહેતા ૨૬૬, ૪૧૧.
 ચાહબુદ્ધીન કાઝી ૧૦૧. ચિવનાથ રામનાથ, ડૉ. ૩૭૦, ૪૪૫, ૪૪૬.
 ચુદક ૨૪૦. શેષકસ્થિઅર ૨૩૫ શોપનદાઉઅર ૧૧૧-૧૧૨, ૧૪૭,
 ૩૪૫, ૩૫૦ શ્રીનિવાસ * રાખવ આયગાર ૨૬૮. સર્વોન્ટિસ ૨૧૫.
 સાગર્ન્ટ, સર આર્ચ ૨૭૬. સુરેન્દ્રનાથ જોનરજી ૪૭૮, ૪૭૯. સુશ્રુત
 ૪૦૮, ૪૫૩. રિક્ષિઓ ૫૬ ઝંઝોળલ, સર એન્ડ્રૂ ૫૩. રપેન્સર
 ૩૯૩. હરિકૃષ્ણ લા. દવે ૨૧૧. હકસલિ ૩૯૮. હરિનિવાસ * આયગાર
 ૨૬૮. હેકેલ ૪૨૯, ૪૬૦. હેનિયાસ ૫૬, ૧૪૫ હેમિલકાર બાઈ
 ૫૬. હેરિસ, લોર્ડ ૨૬૪. લૂમ ૫૫ .

* પુસ્તકોમાં હરિનિવાસ મૂળથી મૂળાય છે, શ્રીનિવાસ નેઈએ. જ્યેષ્ઠ
 મણિભાઈ જસભાઈ નીચે ફુલનોટ.